

ISSN: 0570 – 0116
e-ISSN: 2667-5129

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ

ANADOLU / ANATOLIA
46, 2020

ANKARA UNIVERSITY
JOURNAL OF THE
ARCHAEOLOGY DEPARTMENT
FACULTY OF LETTERS

ANKARA – 2020

ANADOLU / ANATOLIA

Sahibi: Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekan V.

Anadolu / Anatolia, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü'nün resmi yayın organıdır. Yılda bir kez (Kasım) basılan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.

EDİTÖRLER KURULU

Başkan

Harun TAŞKIRAN
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)

Yardımcılar

Metin KARTAL
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)
Fikri KULAKOĞLU
(Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi)
Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
(Klasik Arkeoloji)
İnan KOPÇUK
(Klasik Arkeoloji)
Fatih TOUMPAN
(Klasik Arkeoloji)

Anadolu / Anatolia Dergisi ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'nda taranmaktadır.

BİLİMSEL DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ADAK, Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. G. Çiler ALGÜL, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Levent ATICI, Nevada Üniversitesi
Prof. Dr. Douglas BAIRD, Liverpool Üniversitesi
Prof. Dr. Paolo BIAGI, Ca'Foscari Üniversitesi
Doç. Dr. Semra BALCI, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Angelos CHANIOTIS, IAS Princeton
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON, Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Cevdet Merih EREK, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN, Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRAY, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ralf von den HOFF, Freiburg Üniversitesi
Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gül İŞİN, Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU, Ankara Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gizem KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi KARUL, İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. H. Levent KESKİN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Koray KONUK, CNRS, Bordeaux Ausonius
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli KÖSE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE, Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. S. Hakan ÖZTANER, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Frank RUMSCHEID, Bonn Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Alman Arkeoloji Enstitüsü
Prof. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. R. R. R. SMITH, Oxford Üniversitesi
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel ŞENYURT, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz TEKİN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Billur TEKKÖK, Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem VAPUR, Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Derya YILMAZ, Ankara Üniversitesi

Yazı İşleri Sorumlusu:

Musa KADIOĞLU

Redaksiyon:

İnan KOPÇUK
Fatih TOUMPAN

Kapak Tasarımı:

Nurcihan DOĞMUŞ

YAZIŞMA ADRESİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanlığı, Anadolu/Anatolia Dergisi Atatürk Bulvarı No. 45 06100 Sıhhiye - ANKARA
e-posta: anatolia@humanity.ankara.edu.tr
http://www.dtcf.ankara.edu.tr
Tel:0 312 310 32 80 / 1188
Faks: 0 312 310 57 13

Ankara Üniversitesi Basımevi, ANADOLU / ANATOLIA 46

© 2020 Ankara/ Türkiye

ISSN: 0570-0116 - e-ISSN: 2667-5129

Ankara Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

It is not allowed to copy the entire journal or any part of it without the written permission of Ankara University.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
Basım Tarihi:

Adres: İncitaşı Sokak No. 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 312 213 66 55 www.ankara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Emre ERDAN Bilge YILMAZ KOLANCI Pınar TAŞPINAR	Karahayıt (Aiolis) Arkeolojik Araştırmaları ve Olası Bir Açık Hava Kutsal Alanı / Archaeological Works in Karahayıt (Aiolis) and a Possible Open Air Sanctuary	1-23
Yunus ÇİFTÇİ Ergül KODAŞ Bülent GENÇ	Çemka Höyük'te Açığa Çıkarılan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Radyan Planlı Yapıları / The Pre-Pottery Neolithic A Period Radian Plan Structures in Çemka Höyük	25-48
Ayşe Fatma EROL Deniz TAMER	Zeugma'dan Ele Geçen Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri / Late Roman Red Slip Ware in Zeugma	49-121
Ergül KODAŞ	Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yerleşik Yaşam ve Depolama Birimleri Üzerine Bazı Gözlemler: Boncuklu Tarla Örnekleri / Some Observations on Residential Living and Storage Units in Pre-Pottery Neolithic Period in the Near East: Samples of Boncuklu Tarla	123-146
Halil TEKİN	Hakemi Use Excavations Within the Ilisu Project / Ilisu Projesi Hakemi Use Kazıları	147-165
Nilgün COŞKUN	Dirhelerin Kronoloji Sorunsalı Kapsamında Önemli Bir Veri: Pinişa (Şırnak-Uludere) / Pinişa (Şırnak-Uludere): An Important Contribution to the Dating Problem of Dirhe Type Structures	167-186
Belgin AKSOY	Anadolu Arkeolojisinde Göçebeler ve Görünürlükleri / Nomads and Their Visibility in Anatolian Archaeology	187-213
Neyir KOLANKAYA BOSTANCI	Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ Obsidiyen Dağılımında Sosyal İletişim Ağlarının Rolü / The Role of Social Communication Networks in Neolithic Period Obsidian Distribution in Central Western Anatolia	215-245
E. Koray SARIOĞLU	Sürmecik (Banaz – Uşak) Paleolitik Açık Hava Yerleşimi Kenar Kazıyıcıları / Side Scrapers of Sürmecik (Banaz – Uşak) Paleolithic Open Air Settlement	247-261
Melis UZDURUM	Arkeoloji Mikroskop Altında: Tarihöncesi Yerleşmelerin Yorumlanmasında Arkeolojik Mikromorfolojinin Katkısı / Archaeology Under the Microscope: The Contribution of Archaeological Micromorphology to the Interpretation of Prehistoric Sites	263-292
Göknur KARAHAN	Batı Anadolu'da Levallois Tekniği: Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi Üzerinden Bir Değerlendirme / Levallois Technique in the Western Anatolia: An Assessment on the Sürmecik Paleolithic Open-Air Site	293-322

Ramazan ÖZGAN	Isparta Arkeoloji Müzesi'ndeki Mezar Taşlarının Yeniden Değerlendirilmesi / Reevaluating the Grave Stelai in the Isparta Archaeological Museum	323-345
Kutalmış GÖRKAY	Corinthian, Attic Black Figure and Red Figure Pottery from Sinope / Sinope'den Korinth, Attika Siyah ve Kırmızı Figür Seramikleri	347-453
Melih ARSLAN Yavuz YEĞİN	Türkiye Müzelerinden (İzmir – Marmaris) İki Harpokrates Figürü / Zwei Harpokratesfiguren aus den Türkischen Museen (İzmir – Marmaris)	455-467
	Yayın İlkeleri / Publishing Principles	469-474

KARAHAYIT (AIOLIS) ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI VE OLASI BİR AÇIK HAVA KUTSAL ALANI

Emre ERDAN*
Bilge YILMAZ KOLANCI**
Pınar TAŞPINAR***

Anahtar Kelimeler: *Aiolis • Ana Tanrıça • Kült • Açık Hava Kutsal Alanı • Arkaik Dönem*

Özet: Karahayıt¹, İzmir ili, Aliğa ilçesi, Güzelhisar Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. 2018 yılından itibaren söz konusu mevkiyi de içine alan geniş bir alanda tarafımızca Tisna Antik Kenti ve Yakın Çevresi başlıklı bir arkeolojik yüzey araştırması projesi hayata geçirilmiş, bu kapsamda kentin yakın çevresinde de incelemeler gerçekleştirilmektedir. Araştırma sahasında yer alan Güzelhisar Mahallesi incelemeleri esnasında Karahayıt Mevkii ziyaret edilmiştir. Burada tespit edilen buluntular aracılığıyla Karahayıt Mevkii'nin Geç Arkaik Dönem'den başlayarak öncelikle bir kutsal alan olarak değerlendirildiği düşünülmektedir. Alanın Roma Dönemi'nde bir çiftlik ya da işlik alanı olarak kullanılmış olabileceği ve daha sonra Geç Bizans Dönemi'nde ise küçük bir nekropol alanı içerisinde kalmış olduğuna inanılmaktadır.

ARCHAEOLOGICAL WORKS IN KARAHAYIT (AIOLIS) AND A POSSIBLE OPEN AIR SANCTUARY

Key Words: *Aiolis • Mother Goddess • Cult • Open Air Sanctuary • Archaic Period*

Abstract: Karahayıt is located within the borders of Güzelhisar District of Aliğa of İzmir province. Since 2018, an archaeological survey project titled Ancient Tisna and Its Clouse Surrounding has been implemented by us in a wide area including the said location. As a result of the examinations, Karahayıt Site visited during the surveys of Güzelhisar Neighborhood in the research area. It's thought by the examinations identified here indicate that Karahayıt Site was first considered as a sacred area starting from the Late Archaic Period. It's believed that the area could have been settled as a farm or workshop during the Roman Period, and later remained within a small necropolis area during the Late Byzantine Period.

* Doç. Dr. Emre Erdan, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
e-posta: erdanemre@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4389-2016

** Dr. Bilge Yılmaz Kolancı, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta: bilgey@pau.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2774-0829

*** Pınar Taşpınar (M.A.), Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, e-posta: ptaspınar.pt@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2774-0829
Gönderilme tarihi: 17.12.2019; Kabul edilme tarihi: 25.05.2020

DOI: 10.36891/anatolia.658153

¹ Karahayıt Mevkii, İzmir 2 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 07.12.2006 tarihinde almış olduğu karar neticesinde 1. ve 3. derece arkeolojik sit alanı ilan edilmiştir. Anılan mevkide alanın son durumunu saptamak amacıyla gerçekleştirdiğimiz incelemeler T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazılar Dairesi Başkanlığı'nın izinleriyle yürütülen Tisna Antik Kenti ve Yakın Çevresi başlıklı yüzey araştırması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu vesileyle söz konusu kurumlara ve yetkililerine, Karahayıt incelemelerine bizzat katılarak bizlere katkılarda bulunan Prof. Dr. Suat Ateşlier başta olmak üzere heyet üyelerimize teşekkür ederiz. Çalışma kapsamında değerlendirdiğimiz Serden Kayalıkları Mevkii hakkında değerli bilgilerinizi bizlerle paylaşan ve kişisel arşivindeki fotoğrafları yayınlama izni veren Prof. Dr. Ersin Doğer'e teşekkür ederiz.

Giriş

Karahayıt Mevkii², İzmir ili, Aliağa ilçesi, Güzelhisar Mahallesi sınırları içerisinde, mahallenin doğu-güneydoğusunda, 1091 m rakımlı Dumanlı Dağ'ın (Sardene), Gürlük ve Sivrililer Tepe olarak adlandırılan batı uzantılarında, mevkiye de adını veren hayıt ağaçları arasında yer alır (Res. 1). Günümüz Güzelhisar-Çıtak Mahalleleri arasında bulunan yolun güneyinde, Güzelhisar Mahallesi'nden DSİ'ye bağlı küçük bir sulama havuzuna açılan ara yolun ise 200 m güneybatısındadır. Alanın hemen doğusundan Çıtak ve Güzelhisar Mahallelerini birbirinden ayıran İnice (Yunak) Deresi geçmekte, alanda Karahayıt ismiyle anılan bir de çeşme bulunmaktadır (Res. 2).

Mimari Buluntular

İzmir 2 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 07.12.2016 tarihinde almış olduğu karar neticesinde 1 ve 3. derece sit alanı ilan edilen ve araştırma sahamızda yer alan Güzelhisar Mahallesi, Karahayıt Mevkii'nde 2018 yılından bu yana sürdürmekte olduğumuz Tisna Antik Kenti ve Yakın Çevresi başlıklı yüzey araştırması projesi kapsamında incelemeler gerçekleştirilmiştir.

Öncelikle alanın son durumunu belgelemeye yönelik araştırmalar kapsamında gerçekleştirilen incelemede ilk dikkati çeken hayıt bitkileri arasında, üzerinde bir adet niş bulunan bazalt ana kaya kütesidir (Res. 2). Buranın bir kutsal alan olduğunu düşünmemize sebep olan söz konusu nişli ana kaya kütesi güneyde 2,94 m, doğuda 3,47 m, doğu-batı ön cephede 5,42 m., batı

kenarda 4,02 m ölçülerinde ve diyagonal biçimdedir (Res. 3). Üzerinde derin keskinler aracılığıyla blok kopartıldığına dair izler bulunan kaya kütesi cepheden biçimlendirilerek tıraşlanmış görünüme sunar. Cephenin doğu ve batısında dışa uzantılı köşelerinin arasında, 5,42 m.lik ana gövde üzerinde kemerli bir niş bulunur (Res. 4). Kuzey cephesinde zeminden yüksekliği 90 cm olarak belirlenen, 30 cm yüksekliğinde, 34 cm genişliğinde ve 32 cm derinliğindeki nişin üzerinde ve zeminde yine ana kaya üzerinde iki kaya çanağı tespit edilmiştir. Söz konusu anaklardan nişin üst kısmında yer alanı yuvarlak forma sahipse de günümüzde aşınmaya ve kırıklara bağlı olarak yapısı bozulmuş durumdadır (Res. 5). anakların ileri toprakla doludur ve bu sebeple derinlikleri ölçülemediştir.

Alanın güneyinde, temelde iri taş bloklardan oluşan 4,10 m uzunluğunda, 3,90 m genişliğinde ve 75 cm kalınlığında duvar kalınlığına sahip en az iki mekândan oluşan bir yapı kalıntısı yer almaktadır (Res. 6). Erken süreçte açık hava kutsal alanı olarak değerlendirildiği düşünölen ana kayanın hemen güneyinde yer alan yapıda ikinci kullanım evresi tespit edilmiş, bu bağlamda Geç Antik Çağda alanın duvarlarla çevrelenerek işlik olarak kullanılmış olabileceği düşünölmüştür. Mekânların yakın çevresinde tespit edilen çok sayıda çatı kiremidi parçası (Res. 7), olasılıkla alanın bu amaçla sonradan yeniden kullanımını ile ilgili olmalıdır.

Olası bir kutsal alan olarak değerlendirdiğimiz nişli anakaya formasyonunun hemen güneyinde gerçekleştirilen incelemeler esnasında, buranın sonradan işlik

² Erdan 2019, 33-34.

olarak kullanımı ile ilgili süreçte değerlendirildiğine inandığımız devşirme tambur (Res. 8, a) ve mimari blok parçaları tespit edilmiştir. Yakın çevrede yer alan bir ören yerinden taşınmış olduğunu düşündüğümüz söz konusu parçalardan tamburun korunan yüksekliği 48 cm, çapı 43 cm ve kare formlu dübel deliği 6 x 6 cm'dir. Tamburla hemen hemen aynı alanda uzunluğu 35 cm, genişliği 16 cm, kalınlığı 2,5 cm ve üst silmesi 4,5 cm ölçülerine sahip mermer bir plaka parçası bulunmuştur. Bazalt blok parçasının (Res. 8, b) korunan kısımları 56 cm genişlik ve 17 cm kalınlık olarak ölçülmüştür. Bloğun orta bölümünde 12 cm çapında yuvarlak bir delik ve kısa kenarının orta bölümünde çapı 11 cm olan yarım bir daire bulunmaktadır.

Küçük Buluntular

Karahayıt Mevkii'nde sürdürülen çalışmalar esnasında çok az sayıda küçük buluntu ele geçmiştir. Bunlar arasında alanın işlev ve tarihlenmesi açısından veri sunanlar; anakaya çevresinden elde edilmiş seramikler ve pişmiş toprak bir plaka parçasıdır. Nişli anakaya çevresinde saptanan az sayıda seramik örneğinin Geç Arkaik, Klasik, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlendikleri anlaşılmıştır (Res. 9, a). Alanın yaklaşık 200 m kuzeydoğusunda Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir çatma kiremit mezarın zeminine ait pişmiş toprak parçalar ile insan kemiklerine ait olabileceğini düşündüğümüz örnekler de bulunmuştur³ (Res. 9, b).

Açık hava kutsal alanı olduğunu düşündüğümüz mevkiinin bize göre en önemli buluntusu, pişmiş toprak plaka parçasıdır (Res. 10). Oryantalizan Dönem'den itibaren üretildikleri bilinen plakalar, çoğunlukla tapınak veya kutsal alan kontekstlerinde karşımıza çıkan bir buluntu grubu, söz konusu yapıların duvarlarına asılan objeler olarak tanımlanabilmektedir. Korunan örneklerde karşılaşılan askı delikleri bu kullanımı desteklemektedir⁴. Pişmiş toprak plakalarda yaygın ikonografi Ana Tanrıça plakaları, tanrıça konulu plakalar ve atlı/süvari plakalarından oluşmaktadır. Bu tipolojinin dışında günlük yaşam sahnelerinin de konu edildiği betimler de bulunmaktadır⁵.

Karahayıt Mevkii'nden bulunan plaka parçasının korunan bölümü sağ omuz, sağ kolunun üst kısmı, sağ göğüs ve *kehiton* detaylarından oluşmaktadır. Diğer bölümleri kırık ve eksiktir. Bu nedenle yorum yapmak her ne kadar zor olsa da Aiolis Bölgesi kentlerinden bulunmuş pişmiş toprak plakalar incelendiğinde, söz konusu eserin tanrıça plakaları tipolojisine ait bir örnek olduğu düşünülmektedir. Bölgede bulunmuş pişmiş toprak tanrıça ikonografisine sahip plakaların yoğunlukla Karahayıt Mevkii buluntusu gibi cepheden işlenmiş olması, korunan sağ kolun hareketi ve göğüs üzerinde yer alan kıyafet detayları bu düşüncüyü desteklemektedir⁶. Tanrıça plaka tipolojisi içerisinde değerlendirdiğimiz söz konusu eserin korunan bölümlerinden anlaşıldığı üzere, *kehitonun*

³ Söz konusu kemikler Mardin Artuklu Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Acar tarafından değerlendirilmiştir. Kendisine aktardığı bilgiler için teşekkür ederiz.

⁴ Graham 1958, 199.

⁵ Dereboylu 2012, 252-254.

⁶ Aigai: Dereboylu 2012, Lev. 69, K. 342; Myrina: Mollard – Besques 1963, 9, PL. 7, e, M 103; Pergamon: Kielau 2009, Taf. 15-16, K. 132-139; Larisa: Bochlau – Schefold 1942, 33, Taf. 6, 12, Taf. 8.2.

şeffaf yapısı ve sağ omuz üzerinden aşaya düşen askının göğüsün bir bölümünü açıkta bırakması nedeniyle plaka üzerindeki tasvirin Aphrodite olabileceği düşünülmektedir⁷.

Karahayıt Mevkii'nden bulunan plaka parçasının kontekst buluntusu olmaması ve büyük bir bölümünün korunmaması eserin ait olduğu dönemin saptanmasını zorlaştırmaktadır. Fakat benzer örnekler ile yapılan karşılaştırmalar ve eserin korunan kıyafet detayları göz önüne alındığında her ne kadar bu özellikler tek başına tarihleyici bir unsur olmasa da Karahayıt Mevkii buluntusunun MÖ 2. yüzyıl koroplastik özellikleri yansıttığı düşünülmekte, alanda gerçekleştirilen seremoniler esnasında kullanıldığına inanılmaktadır.

Değerlendirme

Gürlük ve Sivrililer Tepesi'nin arasında kalan araştırma konumuz olan alan, hayıt bitkisi ile kaplı olduğundan yöre halkı tarafından *Karahayıt* olarak isimlendirilmiş ve Osmanlı Dönemi'nden bu yana bu isimle tanındığını göstermiştir. Arazinin eski sahiplerinden sanat tarihçi Cevat Yıldırım, ailesinin 1877 yılında Bulgaristan'dan kaçarak yöreye yerleştirildiklerini ve o tarihlerden itibaren alanın isminin Karahayıt olduğunu belirtmekte, bugün oldukça sınırlı bir alanda gözlemlenen hayıt bitkisinin çok daha geniş bir sahayı kapsadığından bahsetmektedir⁸.

Antik Çağ Anadolu ve yakın coğrafyasında nişlerle bezeli açık hava kutsal

alanlarının çoğunlukla taşra kutsal alanları olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Buna uygun olarak Karahayıt Mevkii de söz konusu tanımlamaya uygun, yakın çevresinde herhangi bir yerleşim alanı bulunmayan, ıssız bir bölgede, İnice (Yunak) Deresi'nin hemen yanında yer almaktadır. Alan, konumu itibarıyla Tisna ve Kyme kentlerinin territoriumunda bulunmaktaysa da 2018 yılından bu yana çevrede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları, bölgede bugün adını bilmediğimiz bir başka antik kentin daha olabileceğini göstermektedir.

Karahayıt Mevkii'nin günümüzde sınırları içerisinde yer aldığı Güzelhisar Mahallesi'nde 2018 yılından bu yana gerçekleştirdiğimiz incelemeler, özellikle mahalle merkezinde yer alan cami, mezarlık gibi alanlarda çok sayıda devşirme malzemenin kullanıldığını göstermektedir. Özellikle Hellenistik Dönem ve sonrasına ait bu malzemelerin arasında sütunlar, sütun başlıkları, lahit ve lahit kapakları ile mezar stelleri sayılabilmektedir. Tisna Antik Kenti merkezli gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları bize, söz konusu kentin Hellenistik Dönem sonrası iskânında bir boşluk olduğunu, kentin ana yerleşim alanı olan Sarıkale Tepe ve Kocakale Tepe'de Roma ve Bizans Dönemi yerleşimlerinin kısıtlı, kırsal bir yerleşime işaret ettiğini göstermektedir. Bu noktada Tisna'da yerleşimin ıssızlaştığı bir sürece dair Güzelhisar'da karşımıza çıkan materyaller ya

⁷ Karahayıt Mevkii'nden bulunan plaka parçasının tarihlenmesi konusundaki yardımları için Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Ar-

keoloji Bölümü, Öğretim Üyesi, Doç. Dr. Murat Çekilmez ve Dr. Emel Dereboylu Poulain'e teşekkür ederiz.

⁸ Yüz yüze görüşme esnasında aktardığı bilgiler için Sn. Cevat Yıldırım'a teşekkür ederiz.

Tisna'nın daha geç dönemlerde bu bölgeye taşındığını ya da daha olası bir şekilde burada, henüz yerleşim alanı ve adı bilinmeyen bir başka Aiol Kenti'nin olduğunu düşündürmektedir.

İster Tisna, Kyme ya da bugün adını bilmediğimiz bir başka yerleşim alanı ile ilgili olsun, Karahayıt Mevkii görüldüğü üzere Anadolu'da İÖ 2. binyıldan beslenerek gelen bir geleneğin sonucunda özellikle Batı Anadolu'da karşımıza çıkan bir uygulamanın uzantısı niteliğinde oluşturulmuştur. Alanın yakın benzerleri kökeninde Dağlık Frigya, Batı Anadolu'da ise Pergamon, Aigai, Erythrai, Ephesos, Priene, Metropolis, Labraunda, Alinda gibi kentlerden bilinmekteyse de Karahayıt Mevkii nişli anakaya örneğinin neredeyse birebir benzerleri ile Phokaia'da karşılaşmaktadır.

Kapsamlı araştırma ve yayınları A. Erdoğan tarafından yapılan Phokaia Antik Kenti sınırları içerisindeki açık hava kutsal alanları Erdoğan tarafından *kaya tapınakları* ve *kaya kutsal alanı* olarak değerlendirilir⁹. Burada Arkaik Dönem'den başlayarak Roma Dönemi'ne kadar uzanan bir tapınım varlığı¹⁰, çalışma içerisinde değerlendirdiğimiz Karahayıt Mevkii'nin sunduğu devamlılık ile ilgili bulgularla doğru orantılıdır.

Phokaia sınırları içerisinde yer alan ve A. Erdoğan tarafından kaya kutsal alanı olarak tanımlanan merkezler arasında Karahayıt Mevkii örneği ile benzer görüntüler iki alanda, Değirmenli Tepe ve Liman Kaya Kutsal Alanı'nda izlenir. Karahayıt

Mevkii'nde tapınımın ana öznesi konumundaki nişin en yakın benzerleri Değirmenli Tepe¹¹ ve Liman Kaya Kutsal Alanı'ndadır¹². Karahayıt Mevkii'nde, nişin üzerinde tespit ettiğimiz kaya çanaklarının benzerleri de yine Liman Kaya Kutsal Alanı'ndan bilinmektedir¹³.

Bu noktada dikkat çeken bir sonuç, söz konusu kutsal alanın oluşturulması esnasında faydalanılan örnek modelin Phokaia'daki benzerleri olmasıdır. Karahayıt örneğinin Phokaia'dakilerle neredeyse birebir uyumu, sadece söz konusu kentin sınırları içerisinde yer aldığı düşünülen açık hava kutsal alanlarının bugüne değin bilinen en kuzey örneğini teşkil ediyor olması itibarıyla ilgi çekicidir.

Karahayıt Mevkii'nde tapınım gören tanrı/tanrıça kimdi? Bu sorunun yanıtını vermek için öncelikle üzerinde durmamız gereken konu, Demir Çağ Anadolu'sunun dinsel uygulamalarıdır. Bilindiği üzere söz konusu dönemde tanrı ya da tanrıçalar adına oluşturulmuş çok sayıda tapınak, basamaklı anıt ve nişler tanrı/tanrıçaların evi olarak kabul görmektedir.

Aiolis Bölgesi'nde bugüne değin gerçekleştirilen çalışmalar Ana Tanrıça kültürünün güçlü varlığına işaret eder. Kültürün bölgeye hangi toplumlar aracılığıyla ve hangi yollarla geldiği konusunda net bir uzlaşma olmasa da iki görüş üzerinde durulur. Bunlardan ilki, kültürün Frigler aracılığıyla Lydia'ya, buradan da Doğu Ege'ye ulaştığı, ikinci ve daha çok kabul göreni ise Kızyikos üzerinden İda'ya, buradan da Sar-

⁹ Erdoğan 2003.

¹⁰ Erdoğan 2003, 426.

¹¹ Erdoğan 2003, Res. 16, Res. 98, Res. 253.

¹² Erdoğan 2003, Res. 320.

¹³ Erdoğan 2003, Res. 334.

dis ve Smyrna yoluyla Aiolis'e ulaştırıldığıdır. Tanrıçanın, sonradan gezici rahip sınıfı olarak tanınan Galloslar (*Galloi*) tarafından ilkin Kyme'ye ulaştırıldığı, buradan da Phokaia ve Khios'a geçiş yaptığına da inanılmaktadır¹⁴.

Daha önce de değindiğimiz üzere, Karahayıt Mevkii'nde karşımıza çıkan nişli anakaya uygulamasının bilinen en yakın benzerleri Phokaia'da yer almaktadır. Burada daha çok tanrıça Kybele kültürünün anıtların oluşturulmasında ön planda olduğu, nişler içerisinde yer alan kabartmalar aracılığıyla bilinmektedir¹⁵. Bu noktada Karahayıt örneğinde tespit edilen örneğin de gerek konumu gerekse bilinen benzerlerinden yola çıkarak Kybele için oluşturulmuş olduğu düşünülebilir. Buna karşın arazi çalışmalarında elde edilen Aphrodite plakası konu ile ilgili yöresel yeni bir yaklaşım sunmamızın önünü açmaktadır.

Karahayıt örneğinin tespit edildiği, Antik Çağ'da Sardene adı ile bilinen Dumanlı Dağ ve dağın farklı noktalarında yer alan antik kentlerde günümüze değin gerçekleştirilen çalışmalar ile antik metinlerdeki bilgiler, Karahayıt'da karşımıza çıkan kutsal alanın olası mahiyeti hakkında ilginç bilgiler sunar. Bunlar arasında çalışmamız açısından önem kazananları Kybele-Aphrodite birlikteliği üzerine olanlardır. Özünde Doğu Akdeniz ve K. Suriye kökeni bulunan¹⁶ her iki tanrıçanın Aiolis'de hem ayrı ayrı hem de senkronizasyon yoluyla bir arada betimlendikleri arkeolojik

materyaller ve yazıtlar bulunmaktadır. E. Kaya tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınan Aiolis kültürleri bağlamında söz konusu iki tanrıçanın Aigai ve Myrina'da figürinler, Larisa ve Kyme'de yazıt ve figürinler, Elaia'da sikkeler ve Neonteichos'da¹⁷ bir kaya kabartması üzerinden takibi yapılabilmektedir¹⁸.

Bunların yanı sıra bölgede Kybele kültürü ile ilişkin veriler oldukça fazladır ve özellikle yazılı kaynaklardaki bilgiler, Aiolis Bölgesi'nde güçlü bir Ana Tanrıça inancının izlerini yansıtır. Kyme'de ele geçen yazıtlarda tespit edilen ve *Meter'in / Meter'e gördüğü/görünen* anlamlarına gelebilecek olan *Metrophanes*, *Meter'in sevdiği kişi* anlamındaki *Metrophyle*, Aigai'den ele geçen yazıtlarda *Meter'in armağanı* olarak tanımlanabilecek *Metredoros* ve Myrina'da bir koroplast ismi olarak karşımıza çıkan ve *Meter'e inanan* anlamı taşıyan *Metras* isimleri dikkat çekmektedir¹⁹. Bunlarla beraber önce Baran²⁰ ve daha sonra Naumann²¹ tarafından yayınlanan Çaltıldere Kybele heykeli de yine söz ettiğimiz güçlü kültürün kanıtları niteliğindedir.

Pausanias, *Hellados Periegesis* adlı eserinde Dumanlı Dağ'ın güneyinde yer alan Temnos Kenti'ne değinmekte, kentte, dışı mersin ağacının odunundan üretilmiş bir Aphrodite heykelinin görüldüğünden söz etmektedir²². Bununla beraber bölgede yer alan Serden Kayalıkları Mevkii Kabartması²³ gibi buluntular (Res.11), tanrıça kültürünün anılan bölgede tekil halin dışında,

¹⁴ Graillot 1942, 369; Kefeli 1966, 17; Lane 1996, 122; Rein 1996, 228-230; Roller 1999, 119-141.

¹⁵ Erdoğan 2003.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Näsström 1998, 29-43.

¹⁷ Serden Kayalıkları Mevkii.

¹⁸ Kaya 2019.

¹⁹ Erdan 2018, 283-284.

²⁰ Baran 1971, Abb. 75.

²¹ Naumann 1983, Taf. 16-4.

²² Paus. 5.13.7.

²³ Keil – Premerstein 1908, 93-94, Abb. 95; Doğan 1998, 282; Erkanal ve diğ. 2005, 261.

Kybele ile birlikte de değerlendirildiğini de ortaya koymaktadır. Nitekim ilkin J. Keil ve A. V. Premerstein tarafından, daha sonra ise E. Doğer tarafından incelenen kabartma üzerinde üç basamakla çıkılan cepheden dört sütunlu tapınak tasviri ve ortada bir kaide üzerinde tekeye binmiş, yanında aslan ya da parslarla betimlenen bir tanrıça görüntüsünün işlendiği bildirilmiş, bu durum, E. Doğer tarafından tekeye betimlenen güzellik tanrıçası Aphrodite ile Aslanlı Kybele'nin senkronizasyonu şeklinde değerlendirilerek, Kybele'nin *Sardene*'de Yamanlar ve Spil Dağları gibi bir kutsal alanının var oluşu ile açıklanmıştır²⁴. Doğer, aynı zamanda bölgeye oldukça yakın bir konumda yer alan Larisa'da tespit edilen bazı yazıtlarda *Hagne Thea*²⁵ ve *Aphrodite Dosandra* olarak adlandırılan tanrıçaların varlığını bildirmekte, yazıtların Serden Kayalıkları Mevkii kabartmasında betimlenen birleşik tanrıçaların kimliği ile ilişkili olduğunu düşünmektedir²⁶.

Bir eser üzerinde iki, ikiz ya da çoklu tanrıça görüntüsü sergileme Anadolu'da geçmişi oldukça geriye giden bir durum olarak karşımıza çıkar²⁷. Neolitik Dönem'den bu yana izlerini gördüğümüz söz konusu uygulamanın Hellenistik Dönem adak kabartmaları üzerindeki yansımalarını değerlendiren Lattimore, Anadolu Ana Tanrıçası'nın Hitit örneklerinde olduğu üzere tekil ya da ikili yansımalarına dikkat çekmekte, bunlar hakkındaki "tanrıçanın bölünmüş kültünün yansımaları"

şeklindeki görüşlere karşı çıkmaktadır. Lattimore konu hakkında öne sürdüğü alternatif yaklaşımında Isthmia'dan ele geçen ikiz tanrıça kabartmasındaki yazıtta geçen *Meter Theon Ourania* ifadesinden yola çıkmakta, söz konusu ifadenin Anadolu'lu Kybele ve Suriye'li Aphrodite Ourania kültlerinin birleşimi olduğuna vurgu yapmaktadır²⁸. Bunların dışında Homeros İlahilerinde de Aphrodite ile Ana Tanrıça arasındaki senkronizme atıflar yer almakta²⁹, tanrıçaların Attis ve Adonis ile olan ilişkileri bağlamında da derin benzerlikler görülmektedir³⁰.

S. Ferri, bu noktada ilginç bir yorum getirmekte, Aphrodite'nin isim kökeninde Frig unsurları aramaktadır. Tanrıçanın isminin **a Phrygitte* şeklinde olabileceğini, bunun da kökleri Frigler olabileceğine değinen Ferri, *Aweiaç* (Aeneas) ismini de **a Venes* olarak okumakta, bu ismin de Etruria'ya göç eden bir Frig boyunun taşımasıyla Venus olarak devam etmiş olabileceğini belirtmektedir³¹. Söz konusu yaklaşım, Ana Tanrıça kültünü batıya aktaran Frigler ile ilgili olarak Aphrodite özelinde dikkat çekici noktadaysa da bugünkü bilgilerimiz ışığında spekülâtif bir yorum olmaktan öteye geçememektedir. Nitekim Pironti'nin de aktardığı üzere Aphrodite farklı coğrafyalarda, üzerine farklı değerler tanımlanmış kompleks bir tanrıça görüntüsü içindedir³². Onun hangi toplumda, nasıl tanımlandığına dair evrensel temelde görüşlerde bulunmayı güçleştirir. Bu durum Aiolis Bölgesi özelinde var olan ve

²⁴ Doğer 1998: 277.

²⁵ *Hagne Thea*, araştırmacılar tarafından Ana Tanrıça inancının bir sureti olarak yorumlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kaya 2019, 35.

²⁶ Doğer 1998, 277.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Price 1971.

²⁸ Lattimore 1980, 220.

²⁹ Freed – Bentman 1955, 158.

³⁰ Legge 1917, 711.

³¹ Ferri 1960, 293 vd.

³² Pironti 2010, 130.

yukarıda değindiğimiz Kybele kültü ile ilişkili Aphrodite için de geçerlidir.

Karahayıt Mevkii ile en benzer nitelikte kaya tapınım alanlarına sahip olan Phokaia'daki örnekler üzerine değerlendirmeler, bu alanların başta Ana Tanrıça olmak üzere çok sayıda tanrı/tanrıça için ortak kullanım alanı olabileceğine güçlü vurgu yapmaktadır³³. Çalışma kapsamında ayrıca değerlendirdiğimiz hayıt bitkisinin tanrıça kültleri ile ilgili bağlantısı da aynı yorum kapsamında değerlendirilebilmektedir.

Bununla beraber, komşu bölge Lydia'da daha çok Artemis ile bir arada ya da senkron şekilde betimlenen³⁴ tanrıçanın Aiolis'te Aphrodite ile kurduğu ilişki dikkat çekicidir. Yazıtlar, arkeolojik buluntular ve isim kökenli olası birliktelikler üzerine açıklamaya çalıştığımız söz konusu durum, tarafımızca başka bir çalışma kapsamında ayrıca değerlendirilmesi gereken bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Karahayıt Mevkii, çalışma içerisinde ele aldığımız verilerin tümü bir arada incelendiğinde, en azından Arkaik Dönem'den başlayarak, Hellenistik Dönem'e değin bir kutsal alan mahiyetinde değerlendirilmiş olmalıdır. Yüzey çalışmaları esnasında tespit ederek planını ortaya koymaya çalıştığımız alanda tespit edilen ve olasılıkla Geç Roma-Bizans evresini temsil eden mekân kalıntıları, devşirme malzeme ve çatı kiremitleri, alanın pagan dinlerin terk edilmesi sonrasında saygı duyulan bir konum olma özelliğini kaybederek muhtemelen zeytin-

yağı işliğine dönüştürüldüğünü düşündürmektedir. Ayrıca alanın hemen kuzeyinde görülen kimi uygulamalar, yörenin özellikle Geç Bizans sürecinde küçük bir nekropol alanı olarak kullanılmış olabileceğini de göstermektedir.

Antik metinler, hayıt ağacı ve özellikle tanrıça kültleriyle ilgili birbirinden ilginç bilgiler ile doludur³⁵. Hayıt bitkisinin kadınlar üzerindeki etkisi, antikçağda keşfedilmiş ve bitki, özellikle ana tanrıça inancının etkisiyle ortaya çıkan Hera, Demeter ve Artemis gibi kültlerde önem kazanmıştır. Samos Heraionu kült alanının, tanrıçayla ilişkili olduğu düşünülen bu ağaç çevresinde gelişim göstermesi ve antik dönemden günümüze kadar olan süreçte bitkinin hala kutsal alanda yetişmesi, ilgi çekicidir. Tüm bu bilgilerden yola çıkarak hayıt bitkisinin varlığının eski çağlarda da alan seçiminde etkili olduğu bilinmekteyse de çalışmamız kapsamında değerlendirdiğimiz ve olası bir açık hava kutsal alanı olarak düzenlendiğini düşündüğümüz alan için bu konuda net yorumlarda bulunabilmek mümkün değildir. Bu doğrultuda incelediğimiz alanda arkeobotanik çalışmaların gerçekleştirilmesi gereklidir.

³³ Erdoğan 2003, 272 vd.

³⁴ Hanfmann – Waldbaum 1969.

³⁵ Detaylı bilgiler için bkz. Diosk. *Ped. Mat. Med.* I. 135; Hipp. *Uk.* 4.14; Paus. III.16.11, VII.4.4; Plin. *nat.* XXIV.38.

Sonuç

Tisna Antik Kenti özelinde gerçekleştirdiğimiz söz konusu çalışmalar kapsamında Tisna'nın ana yerleşim alanı olan Sarıkale Tepe Akropolünde tespit ettiğimiz ve Karahayıt Mevkii örneğindeki benzer nişli bir yapı ve yapı çevresinden ele geçen Aphrodite figürinlerinin³⁶ (Res. 12), gelecekte devam etmeyi umduğumuz incelemeler neticesinde her iki alanda ortaya çıkması muhtemel benzer bir kültürün ön izlerini yansıtıyor olabileceğini öngörmekteyiz. Bu noktada biz de E. Doğer tarafından önerildiği üzere Tisna'nın bakı yönünde yer alan Dumanlı Dağ yani antik Sardene'nin bugün için kimliği bilinmeyen bir ana tanrıçası olduğunu (*Meter Sardene?*) düşünmekte, çalışma içerisinde değerlendirdiğimiz Karahayıt Mevkii'ndeki nişli anakaya uygulamasının söz konusu tanrıça için oluşturulmuş bir taşra tapınım alanı olduğuna inanmaktayız.

Resim Listesi

Resim 1: Dumanlı Dağ, Tisna Antik Kenti ve Karahayıt Mevkii'nin Konumu ve Topografyası.

Resim 2: İnice (Yunak) Dere Yatağı ve Karahayıt Çeşmesi.

Resim 3: Karahayıt Mevkii Açık Hava Kutsal Alanı, Nişli Anakaya.

Resim 4: Niş Detay ve Çizimi.

Resim 5: Niş Üzerinde Yer Alan Kaya Çanağı.

Resim 6: Anakaya Kütlesi Arkasında Yer Alan Mekân Temelleri.

Resim 7: Yüzeyde Tespit Edilen Geç Antikçağ Çatı Kiremit Örnekleri.

Resim 8: Alanda Tespit Edilen Devşirme Malzemeler.

Resim 9:

a- Yüzeyde Tespit Edilen Seramik Parçaları.

b- Alanın 200 m kuzeydoğusunda tespit edilen insan kemiklerinden örnekler.

Resim 10: Plaka Parçası.

Resim 11: Serden Kayalıkları Mevkii Kabartması. (Foto: Prof. Dr. Ersin Doğer)

Resim 12: Tisna-Sarıkale Tepe Kutsal Alanı'nda Tespit Ettiğimiz Nişli Alan ve Olası Aphrodite Figürini Baş Kısmı.

³⁶ Söz konusu alan ve burada tespit edilen çok sayıda figürin üzerine ayrıntılı çalışmalar yayına hazırlanmaktadır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

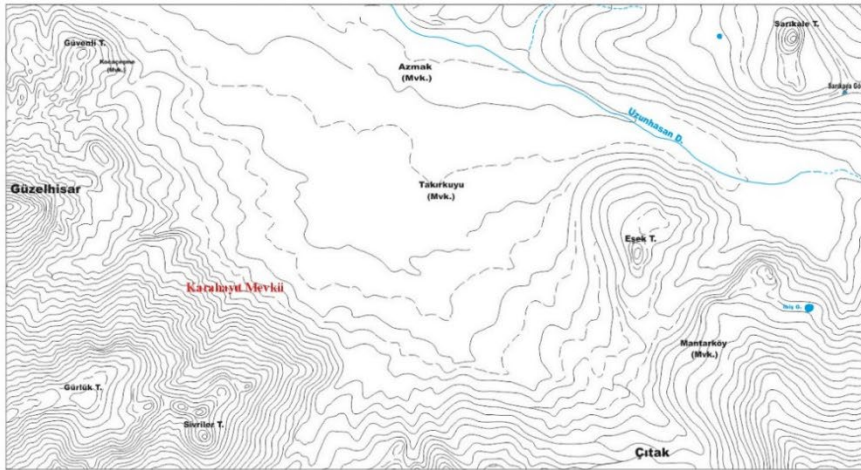
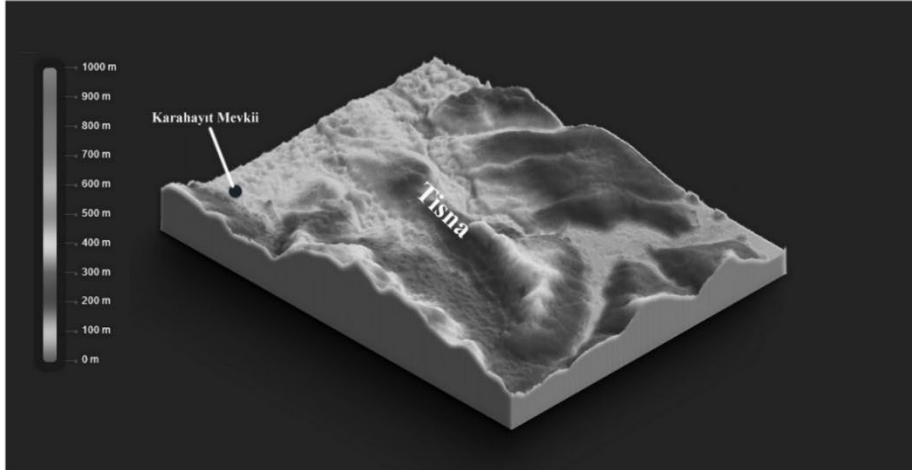
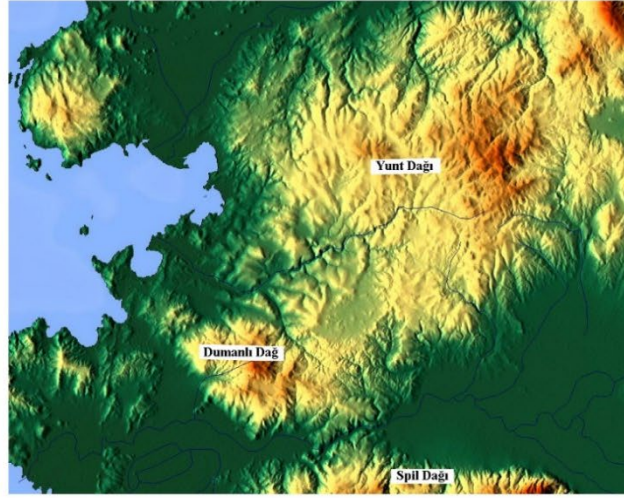
- Homeros Homeros, *Iliada*, çev. A. Erhat-A. Kadir (İstanbul 2004).
- Dioskorides Dioskorides, *De Materia Medica*, Being an herbal with many other medicinal materials, ed. T. A. Osbaldeston (Johannesburg, 2000).
- Plinius Plinius, *Naturalis Historia*, çev. J. Bostock (London 1855).
- Hippokrates Hippokrates, *The Genuine Works of Hippocrates*, ed. C.D. Adams (New York 1868).
- Pausanias Pausanias, *Description of Greece*, çev. W.H.S. Jones, (London 1918).

Modern Kaynaklar

- Baran 1971 M. Baran, *Anadolu'da Ana Tanrıça Tasvirleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul 1971).
- Bochlau – Schefold 1942 J. Bochlau – K. Schefold, *Larisa am Hermos. III, Die Kleinfunde*. (Berlin 1942).
- Chaniotis 2011 A. Chaniotis, "Festivals and Contests in the Greek World", *The-saurus Cultus et Rituum Antiquorum VII*, 160-172.
- Dereboylu 2012 E. Dereboylu, *Aigai Pişmiş Toprak Figürinleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İzmir 2012).
- Doğer 1998 E. Doğer, *İlk İskânlardan Yunan İşgaline Kadar Menemen (ya da Tarhanıyat) Tarihi* (İzmir 1998).
- Erdan 2018 E. Erdan, "Aiolis Bölgesinde Ana Tanrıça-Kybele Kültü: Genel Bir Bakış", içinde: M. Çekilmez – S. Vardar (ed.), *Arkeoloji, Tarih, Coğrafya, Turizm ve Kültürüyle Geçmişten Günümüze I. Aliğa Sempozyumu Bildirileri* (Ankara 2018) 273-303.
- Erdan 2019 E. Erdan, *Tisna I: İlk Araştırmalar ve Gözlemler* (İstanbul 2019).
- Erdoğan 2013 A. Erdoğan, *Phokaia Kaya Tapınakları*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İzmir 2013).
- Erkanal ve diğ. 2005 H. Erkanal – A. Öktü – K. İren, "Güney Aiolis Yüzey Araştırması 2003", *AST 22.1*, 259-270.
- Ferri 1960 S. Ferri, "L'inno omerico ad afrodite e la tribu anatolica degli etruschi", içinde: G. C. Sansoni (ed.), *Studi in onore di Luigi Castiglioni* (Firenze 1960) 293-307.

- Freed – Bentman 1955 G. Freed – R. Bentman, “The Homeric Hymn to Aphrodite”, *CJ* 50.4, 153-159.
- Hanfmann–Waldbaum 1969 G. M. A. Hanfmann – J. C. Waldbaum “Kybebe and Artemis: Two Anatolian Goddesses at Sardis”, *Archaeology* 22.4, 264-269.
- Graham 1958 J. W. Graham, “The ransom of Hector and a new Melian relief”, *AJA* 62, 313-319.
- Graillot 1942 H. Graillot, *Le Culte De Cybèle, Mère des Dieux, à Rome et dans L’Empire Romain* (Paris 1942).
- Grimal 1997 P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü*, (Çev. S. Tamgüç) (İstanbul 1997).
- Kaya 2019 E. Kaya, *Aiois’te Kültler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İzmir 2019).
- Kefeli 1966 B. Kefeli, *Anadolu’dan Kybele Heykel ve Kabartmaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (İstanbul 1966).
- Keil – Premerstein 1908 J. Keil – A. V. Premerstein, *Bericht über eine Reise in Lydien und der südlichen Aiolis* (Wien 1908).
- Kielau 2009 S. Kielau, *Terrakotten aus Pergamon, Tonfiguren aus Wohnhäusern der Stadtgrabung*, Dissertation, Bielefeld University (Bielefeld 1908).
- Lane 1996 E. N. Lane, “The Name of Cybele’s Priests The “Galloi””, içinde: E. N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and Related Cult, Essays in Memory of M. J. Vermaseren*, Religions in the Graeco-Roman World 131 (Leiden 1996) 117-133.
- Lattimore 1980 S. Lattimore, “Double Cybele”, *AJA* 84.2, 220.
- Legge 1917 F. Legge, “The Most Ancient Goddess Cybele”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 49.4, 695-714.
- Mollard Besques 1963 S. Mollard Besques, *Catalogue Raisonné des Figurines et Reliefs en Terre-Cuite Grecs et Romains II Myrina*. Musée du Louvre et Collections des Universités de France (Paris 1963).
- Morel 1955 W. Morel, 1955 “An Inscription from Caunus”, *JHS* 75, 155.
- Näsström 1998 B. M. Näsström, “Cybele and Aphrodite: Two Aspects of the Great Goddess”, içinde: L. L. Lovén – A. Strömberg (ed.), *Aspects of Women in Antiquity: Proceedings of the First Nordic Symposium on Women’s Lives in Antiquity*. Göteborg 12-15 June 1997 (Jonsered 1998) 29-44.
- Naumann 1983 F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst*, *IstMitt* 28 (Tübingen 1983).

- Pironti 2010 G. Pironti, “Rethinking Aphrodite as a Goddess at Work”, içinde: A. C. Smith – S. Pickup (ed.), *Brill’s Companion to Aphrodite* (Leiden 2010) 113-130.
- Price 1971 T. H. Price, “Double and Multiple Representations in Greek Art and Religious Thought”, *JHS* 91, 48-69.
- Rahner 1971 H. S. J. Rahner, *Greek Myths and Christian Mystery* (New York 1971).
- Rein 1993 M. J. Rein, *The Cult and Iconography of Lydian Kybele*, Dissertation Ph.D., Harvard University (Ann Arbor 1993).
- Roller 1999 L. E. Roller, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele* (California 1999).

Resim 1

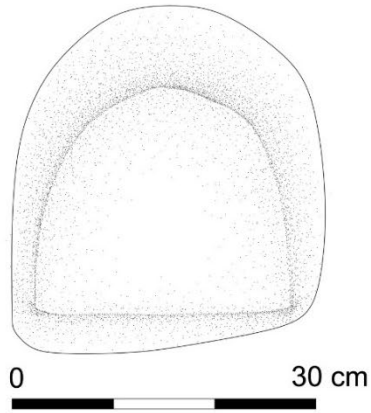
Resim 2

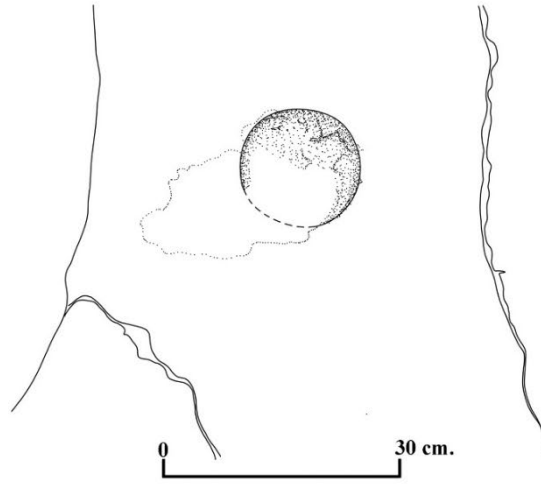
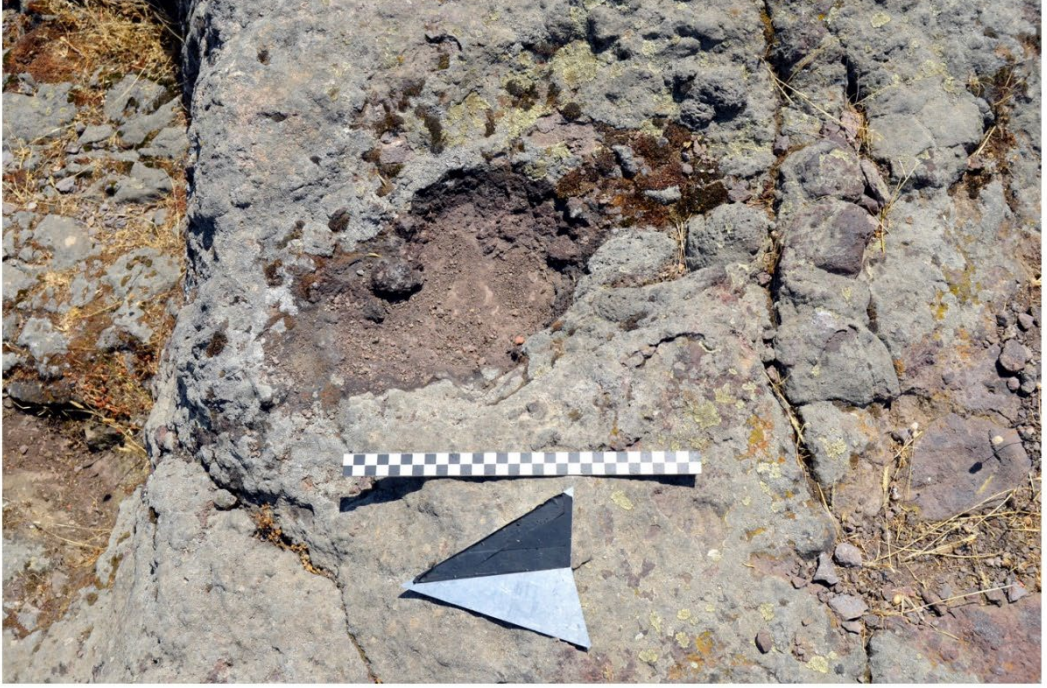

Resim 3

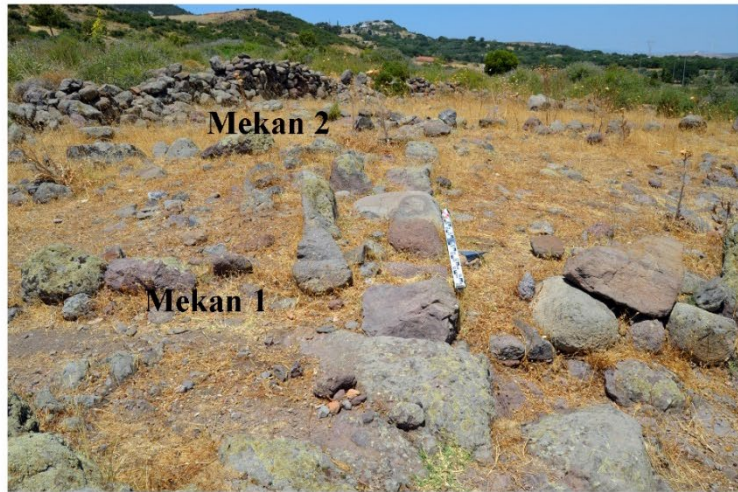
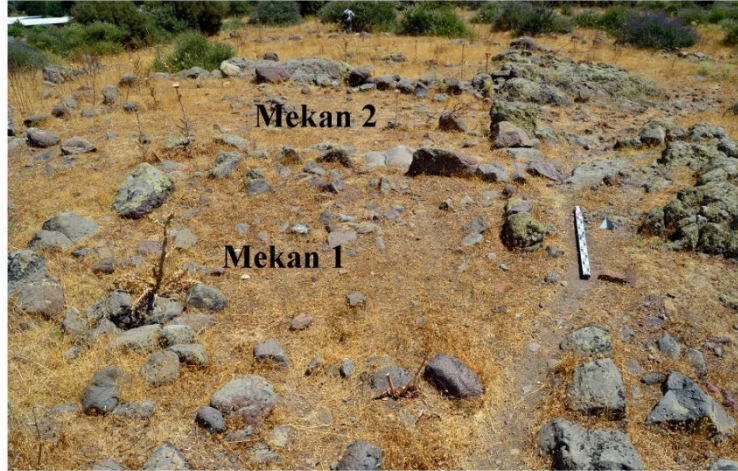
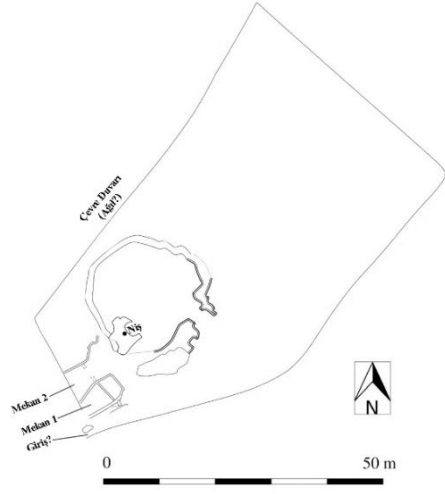

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

a

b

Resim 8

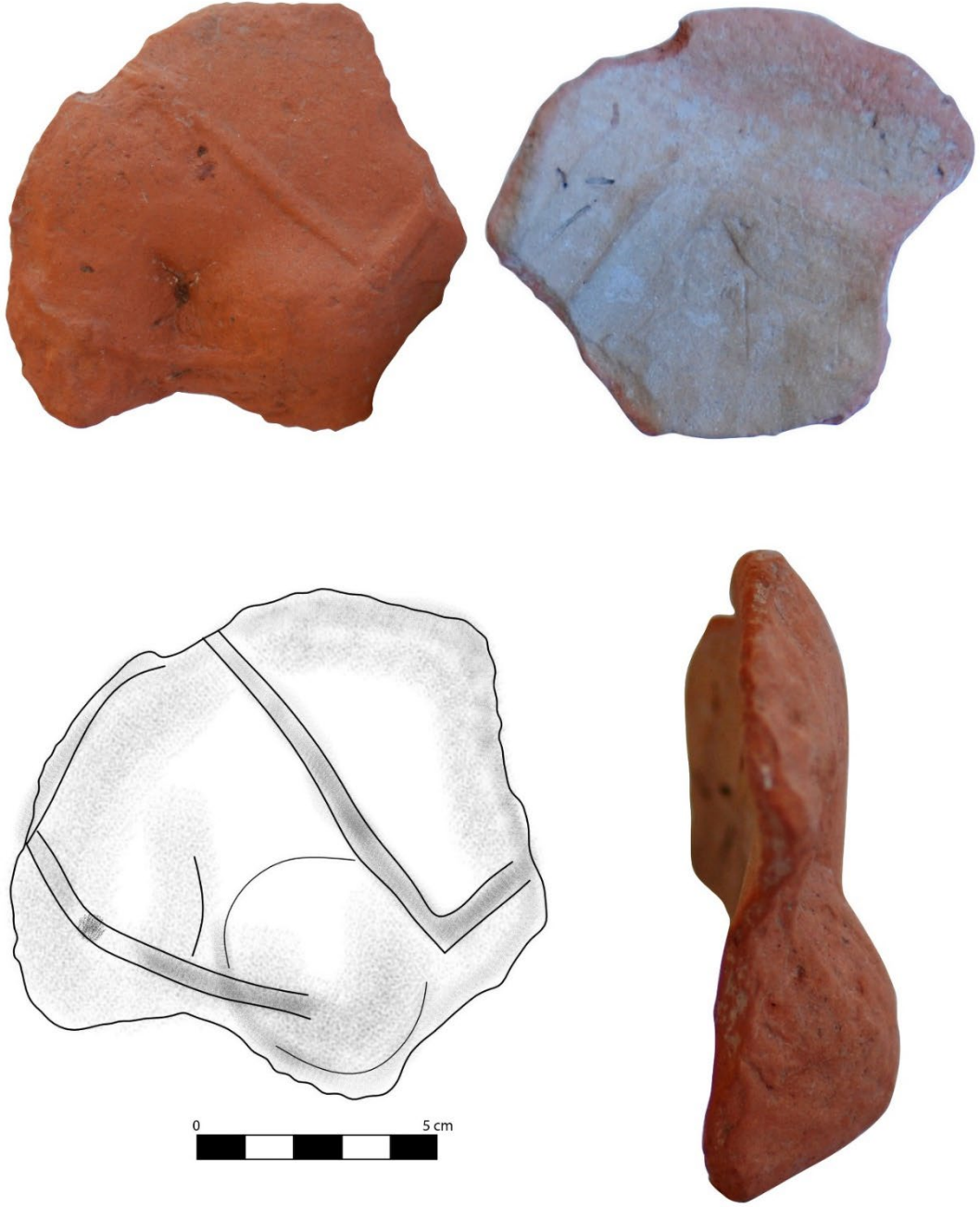
a

b

Resim 9 (a-b)

Resim 10

Resim 11

Resim 12

ÇEMKA HÖYÜK'TE AÇIĞA ÇIKARILAN ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM A EVRESİ RADYAN PLANLI YAPILARI

Yunus ÇİFTÇİ*
Ergül KODAŞ**
Bülent GENÇ***

Anahtar Kelimeler: Geç Epi-Paleolitik • Çanak-Çömleksiz Neolitik A (PPNA/ÇÇNA) • Yukarı Dicle Vadisi • Mardin Taribi • Yakın Doğu'da Neolitik • Kuzey Mezopotamya

Özet: Son yıllarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde baraj kurtarma kazılarıyla paralel olarak artan arkeolojik kazı çalışmalarında bölgenin uzak geçmişine dair önemli bilgiler elde edilmiştir. Bilhassa Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında yapılan arkeolojik kazılar sonrası bölgenin Neolitik Çağ kültürleri üzerine önemli veriler ortaya çıkarılmıştır. Bu bağlamda Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında 2019 yılında Çemka Höyük'te yürütülen arkeolojik kazılar Yukarı Dicle Vadisi Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A evresi ve Geç Epi-Paleolitik dönem hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yerleşim yerinde çok sayıda yuvarlak planlı yapı, yontmataş ve sürtme taş alet ve mezar açığa çıkarılmıştır. Çemka Höyük yerleşim yerinin bir diğer özelliği ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde örneği olmayan ve daha çok Suriye'de bulunan yerleşim yerleri ile özdeşleştirilen Radyan Planlı (içten köşeli bölmeli yuvarlak planlı¹) yapıların bulunmasıdır. Hem Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de bölgenin kültürel yapısı hem de çevre bölgelerle olan ilişkisi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

* Yunus Çiftçi, Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, e-posta: cftc.yns@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5547-7613

** Dr. Öğr. Üyesi Ergül Kodaş, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Diyarbakır, e-posta: ergulkodas@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8340-5828

*** Dr. Öğr. Üyesi Bülent Genç, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Diyarbakır, e-posta: bulentgenç@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-1529-6831

Gönderilme tarihi: 03.02.2020; Kabul edilme tarihi: 21.07.2020

DOI: 10.36891/anatolia.683922

¹ Radyan kelimesi Fransızca *radiale* kelimesi ile aynı anlama gelmektedir ve uluslararası yayınlarda *radiale* terimi söz konusu yuvarlak planlı içten köşeli bölmeli kamu binaların tanımlanmaları için kullanılmaktadır.

THE PRE-POTTERY NEOLITHIC A PERIOD RADIANT PLAN STRUCTURES IN ÇEMKA HÖYÜK

Keywords: *Late Epipaleolithic • Pre-Pottery Neolithic A (PPNA/ÇÇNA) • Upper Tigris Basin • History of Mardin • Near-Eastern Neolithic Period • Northern Mesopotamia*

Abstract: In recent years, important information about the history of South-eastern Anatolia region has been obtained thanks to the increasing archaeological excavations in parallel with the dam rescue excavations. Especially after many archaeological excavations carried out within the scope of Ilisu Dam and HEP Project, important data on the Neolithic Period cultures of the region were obtained. In this context, archaeological excavations carried out in Çemka Höyük in 2019 within the scope of Ilisu Dam and HEP Project provide important information about the Upper Tigris basin late Pre-Pottery Neolithic A phase and the Late Epipaleolithic Period. A large number of circle structures, chipped stone, grinding stone tools and graves were unearthed in the settlement. Another feature of the Çemka Höyük is that, it gives important information about the cultural structure of the region and its relationship with the surrounding regions during the Pre-Pottery Neolithic Period due to the presence of Radiant Planned structures (round plan with internal corners), which are unmatched in the South-eastern Anatolia Region.

GİRİŞ

Yakın Doğu’da ilk konutlar, Geç Epi-Paleolitik dönemde temelleri atılmaya başlanan ve Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A (ÇÇNA/PPNA) evresinde “İlk Kalıcı Köyler”in kurulması ile genelleşen bir süreci içermektedir. Bu bağlamda Güney Levant bölgesinde Geç Epi-Paleolitik döneme tarihlenen Natuf Kültür Evresine (Natufian/Natoufien) tarihlenen yerleşim yerlerinde çok sayıda mimari kalıntı açığa çıkarılmıştır². Fakat Yukarı Mezopotamya’nın Geç Epi-Paleolitik kültürleri ve bilhassa mimarisi üzerine çok az yerleşim yeri bilinmekte olup, bunlar arasında Abu Hureyra, Mureybet, Boncuklu Tarla, Hasankeyf Höyük ve Körtik Tepe gibi yerleşim yerleri önemli bir yere sahiptir³. Buna karşın, Yukarı Mezopotamya’da ÇÇNA’ya tarihlenen çok sayıda yerleşim yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında Çayönü⁴, Körtik Tepe⁵, Hallan Çemi⁶, Demirköy⁷, Gusir Höyük⁸, Çemka Höyük⁹, Boncuklu Tarla¹⁰, Hasankeyf Höyük¹¹, Göbekli Tepe¹², Qermez Dere¹³, Nemrik 9¹⁴, Abu Hureyra¹⁵, Jerf el-Ahmar¹⁶, Dja’de¹⁷, Tell Abr 3¹⁸, Mureybet¹⁹, Mle’faat²⁰ ve Tell Qaramel²¹ gibi yerleşimlerde bu dönemin hem kültürel

öğeleri hem de mimari yapılanmaları hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir²². Bu dönemin mimarisinde yuvarlak planın baskın olduğu, ancak son evrelerde köşeleri yuvarlatılmış veya tam köşe yapan mimari öğelerin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir²³. Fakat mimari bağlamda kalıcı köylerin ilk aşaması olarak da isimlendirilebilecek olan söz konusu yuvarlak planlı yapılar evresinde hem tipolojik hem de yapım teknikleri açısından önemli bir çeşitliliğin olduğu görülmektedir²⁴. Çukur barınak tipinde olan yuvarlak planlı evlerin yanı sıra duvarları yer yer 2.00 m’ye ulaşan binalara hatta içerisinde taş veya sıkıştırılmış topraktan yapılmış stelleri bulunan yapılara kadar giden önemli bir çeşitliliğin varlığı gözlemlenmektedir²⁵. Bunun yanı sıra Yakın Doğu Neolitikinde farklı bölgelerde farklı mimari geleneklerin bulunduğu uzun süredir bilinmektedir²⁶. ÇÇNA’nın erken evrelerinde yuvarlak planlı yapılar baskın olmasına karşın, binaların inşa tarzlarının, iç düzenlemelerinin hatta yer yer boyutlarının kendi içerisinde önemli farklılıklar sergiledikleri görülmektedir. 2019 yılında kazılmaya başlayan Çemka Höyük yerleşim yeri de hem Geç Epi-Paleolitik hem de ÇÇNA mimarisi üzerine kronolojik ve tipolojik

² Cauvin 1994; Aurenche – Kozłowski 2010.

³ Moore ve diğ. 2000, 7-11; Aurenche – Kozłowski 2010, 7-13; Miyake ve diğ. 2012; Benz ve diğ. 2015, 11-12; Kodaş 2015, 17; Kodaş 2019b, 2-3.

⁴ Erim-Özdoğan 2011, 185-269.

⁵ Özkaya – Coşkun 2011, 89-127.

⁶ Rosenberg 2011a, 61-78.

⁷ Rosenberg 2011b, 78-87.

⁸ Karul 2011, 1-19.

⁹ Kodaş – Genç 2019, 211-221; Kodaş ve diğ. (basılmamış).

¹⁰ Kodaş 2018, 7-20; Kodaş 2019a, 3-15.

¹¹ Miyake ve diğ. 2012, 3-7.

¹² Schmidt 2012, 9-10.

¹³ Watkins 1990, 15-24.

¹⁴ Kempisty 1990, 13-34.

¹⁵ Moore ve diğ. 2000, 12-15.

¹⁶ Stordeur 2014, 27-41.

¹⁷ Coqueugnot 2009, 5-6.

¹⁸ Yartah 2013, 65-66.

¹⁹ Cauvin 1980, 21-34.

²⁰ Kozłowski 1998, 179-273.

²¹ Mazurowski – Kanjou 2012, 17-20.

²² Cauvin 1994, 12-16; Aurenche – Kozłowski 2010, 10-15; Goring Morris – Belfer Cohen 2014, 65-66.

²³ Cauvin 1994, 15; Watkins 2006, 16; Aurenche – Kozłowski 2010.

²⁴ Aurenche – Kozłowski 2000, 17.

²⁵ Watkins 2006, 16-17; Abbas 2014, 17; Goring Morris – Belfer Cohen 2014, 65-66; Stordeur 2014, 28.

²⁶ Cauvin 1994; Aurenche – Kozłowski 2000; Stordeur 2014, 28-29.

bağlamda önemli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada da söz konusu mimari kalıntılar içerisinde hem tipolojik hem de kültürel bağlamda önem teşkil eden radyan²⁷ planlı yapılar incelenmiştir.

ÇEMKA HÖYÜK: KONUM, STRATİGRAFİ VE MİMARİ

“Su Kenarı Höyüğü” anlamına gelen Çemka Höyük, Ilısu Barajı HES projesi etkileşim alanı içinde olup, baraj kapağının yaklaşık 1100 m güneybatısında, Mardin iline bağlı olan Dargeçit ilçesi Ilısu köyü sınırları içerisinde ve deniz seviyesinden yaklaşık 420 m yükseklikte bulunmaktadır (Harita 1)²⁸. Çemka Höyük söz konusu proje kapsamında açılan üç ayrı yol nedeniyle hem tahribata uğramış hem de adeta iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Dicle'nin batı yakasında bulunan yerleşim yeri nehir kıyısı boyunca devam eden yolun yapımı esnasında yaklaşık 100 m uzunluğunda ve yaklaşık 7.00 m yükseklikte profil oluşmuştur (Figür 1). Söz konusu profil üzerinde yapılan çalışmalar sonrası yaklaşık 40 m uzunlukta olan doğu bölümü temizlenmiş (Dicle Nehri kenarında bulunan profil) ve höyüğün tabaka dizilimi saptanmış ve belgelenmiştir. Buna ek olarak, yerleşimin farklı yerlerinde altı açmada kazı çalışmaları yapılmış ve çok sayıda mimari kalıntı açığa çıkarılmıştır.

Höyüğün kültür tabakalarının üzerindeki dolgu toprağının oldukça kalın olmasından dolayı, yörede gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında saptanması mümkün olmamış; ancak yol yapımı nedeniyle açılan

derin yarmalar Çemka Höyük'ün fark edilmesine yol açmıştır. Yol yapımına ek olarak, höyüğe bitişik olarak inşa edilen şantiyede üretim sonrası beton atıklarının höyüğe dökülmesiyle tahribat daha da artmıştır. Höyük 2018 yılında Mardin Artuklu Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden Ergül Kodaş ve Bülent Genç tarafından fark edilmiş ve aynı yıl Mardin Müzesi'nce tescillenmiştir. Ilısu Barajı ve HES Projesi kapsamında 2019 yılında yapılan ilk arkeolojik kazı çalışmaları ise yolun ikiye ayırdığı güney (Sektör 1) ve kuzey (Sektör 2) olmak üzere iki alanda yapılmıştır (Figür 2). Yapılan karbon analizleri, ele geçen yontma taş aletler ve diğer küçük buluntular yerleşim yerinin hem ÇÇNA hem de Geç Epi-Paleolitik'e tarihlendiğine işaret etmektedir. Özellikle alt yapı katlarında ele geçen, Geç Epi-Paleolitik'te, Zagros kökenli olan Zarziyan alet tekno-tipolojisine ait²⁹ üçgen budanmış mikrolit aletler (*triangulaire*), yarım ay biçimli aletler (*segment de cercle*), kenarları düzeltili sırtlı dilgiler (*lame a dos*) ve söz konusu aletlerin üretildiği tek vurma düzlemli çekirdekler yoğunudur. Söz konusu yontmataş aletler (teknolojik ve tipolojik olarak) MÖ 11. bine tarihlenen (MÖ 10 390 kalibre) Boncuklu Tarla Geç Epi-Paleolitik tabakası ile (6. Tabaka) ile benzer özellikler sergilemektedir³⁰. Üst yapı katlarında ise, ÇÇNA'da, bu dönem için tipik olan trapezler, üçgen budanmış mikrolit aletler (*triangulaire*), çift vurma düzlemine sahip mikrodilgi çekirdekleri, düzeltili dilgiler, kesici olarak kullanıldığı bilinen satırlar (*chopper*) ve yaprak biçimli ok uçları tespit

²⁷ Bu terminoloji Fransızca radial bölmeli yapılar olarak isimlendirilen mimari planlı yapıları açıklamak için kullanılmaktadır (*bâtiment circulaire aux subdivisions radiales*, Stordeur 2014, 29-31; Cauvin 1994; Abbes 2014, 20).

²⁸ Kodaş – Genç 2019, 211; Kodaş ve diğ. (baskıda).

²⁹ Aurenche – Kozłowski 2000, 12; Olszewski 2012, 5.

³⁰ Kartal ve diğ. 2018, 94-95; Kodaş 2019a.

edilmiştir. Söz konusu alet tekno-tipolojisi Yukarı Dicle Vadisi'nde ÇÇNA dönem için karakteristiktir³¹.

Höyükte kazı çalışmaları ve söz konusu güney kesimde yapılan tahribattan dolayı oluşan büyük kesit üzerinde yapılan incelemeler sonucu 2 tabaka (Geç Epi-Paleolitik ve Neolitik Çağ "PPNA/ÇÇNA) ve bu tabakalarda toplamda 8 yapı katı ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu yapı katlarından 1-6. yapı katlarının ÇÇNA'ya, 7. ve 8. yapı katlarının ise Geç Epi-Paleolitik döneme tarihlendiği düşünülmektedir. Ayrıca yapılan karbon analizleri yerleşim yerinin, bu makalede incelenen radyan planlı yapıların bulunduğu 2. yapı katının MÖ 9300 ve 5. yapı katının da MÖ 9600 yıllarına tarihlendiğini göstermektedir³².

Mimari kalıntıların sıklığı ve inşa tarzları açısından bakıldığında ise yerleşim yerinin yuvarlak planlı basit kulübelere çukur barınak tarzında inşa edilen binalara ve en üst yapı katında yine basit temellere sahip binalara doğru bir değişim yaşadığı görülmektedir. Yerleşimin ortaya çıkarılan 1. yapı katına ait bağlantısız taş sıraları, taş öbekleri ve döküntüler ele geçmiş olup bunlar herhangi bir mimari plan oluşturmamaktadır. Fakat söz konusu kalıntılar basit temelli çadır tipi yapılara işaret etmektedir. 2. yapı katı mimarisi aşağıda da ayrıntılı ele alınacağı üzere iki tip plan sergilemektedir. İlk tip oldukça büyük ebatlı, tek odalı çukur barınak tarzında ya da derin olmayan basit temeller üzerine oturtulan yapılar ikinci tip yuvarlak planlı ve içten bölmeli (radyan

bölmeli), orta büyüklükte olan ve çukur barınak tarzında inşa edilen yapıları içermektedir (Figür 2). 3. yapı katı mimarisi çoğunlukla üst yapı katı tarafından tahrip edilmiş çukur barınak tarzında yapılarla temsil edilmektedir. Yuvarlak planlı olan yapıların boyutları 4.00-6.00 m yarıçapındadır. 4-6. yapı katları ise çalışılan açmalar dışında, yol yapımı tahribatıyla oluşan büyük kesit üzerinden takip edilmiştir. Yuvarlak ve elips biçimli olan yapıların genellikle 4.00-5.00 m arasında çapları bulunmaktadır. Bu yapı katlarında bulunan binaların duvarlarında kullanılan taşlar daha iyi işçilik göstermektedir. Bu iki yapı katına ait binalar derin olmayan basit temelleri olan yapılardır ve çukur barınak tarzında inşa edilmemişlerdir. Yukarıda sıralanan tüm yapı katları ÇÇNA evresi yapılarıdır. Yerleşmenin erken tabakasına (Geç Epi-Paleolitik) ait olan iki yapı katı (7. ve 8. yapı katları) büyük kesitin en alt kısmında, kırmızı renkli ana toprak içinde oldukça basit yapıları birkaç taş sırası ve dağınık taş grupları ile temsil edilmektedir. Bu buluntuların hemen altında ise nehir yataklarında oluşan küçük taşlı, kumsu toprak bulunmaktadır. Bu döneme ait yapılar çukur barınak tarzından çok yüzeye inşa edilmiş basit kulübe tarzında olan yapılara işaret etmektedir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan radyan planlı yapılar (Bina I-Ia ve Bina VII) ise 2. ve 3. yapı katlarına aittir. Bahsi geçen yapı katlarında ortaya çıkarılan binalar oldukça büyük çaplı (8.00-12.00 m arasında değişen çapları olan) yapılardır. Duvarlarda doğal taşlar kullanılmıştır. Duvarlar çamur

³¹ Kartal ve diğ. 2018, 94-95; Maeda 2018, 59-61; Altınbilek-Algül 2013, 292; Aurenche – Kozłowski 2000; Goring Morris – Belfer Cohen 2014, 67-68.

³² Tübitak Marmara Araştırma Merkezi.

harç ile örülmüş ve içerden sıvanmıştır. Binaların içinde hiçbir bölme duvarı kullanılmamıştır. Ayrıca binaların tamamı tek odalıdır (Figür 2). Benzer planda yapılar aynı bölgede bulunan Hasankeyf Höyük ve Gülsir Höyük'ten bilinmektedir. Ancak aynı yapı katına ait olan Bina I-Ia ve Bina VII numaralı yapılar inşa tarzları, taban üzeri buluntuları ve iç bölmeleri bulunmasından dolayı hem yerleşim yeri için hem de Yukarı Dicle Vadisi'nde şuan için tek örnek durumundadırlar. Söz konusu yapılar özellikle Suriye'de birçok yerleşim yerinde açığa çıkarılan kamu binaları ile yakın özellikler sergilemektedir.

RADYAN PLANLI YAPI: BINA I-Ia

Çemka Höyük yerleşim yerinin 2. yapı katına tarihlendirilen söz konusu bina hem inşa tarzı hem de uzun süre kullanılmasından dolayı höyükte ortaya çıkarılan diğer tüm binalardan farklılık göstermektedir. E18 açmasında gün ışığına çıkarılan yapı "Bina I-Ia" şeklinde tanımlanmıştır (Figür 3). Bahsi geçen yapı erken (Bina I) ve geç (Bina Ia) olmak üzere iki ayrı ana yenileme evresine sahiptir. Erken evrede yapının (Bina I) boyutu yaklaşık 5.00 m çapındadır ve üç yenileme evresine sahiptir. Geç evrede (Bina Ia) ise yapı büyütülerek yaklaşık 7.00 m çapına ulaştırılmıştır ve iki yenileme evresi bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında Bina I-Ia, toplamda 5 evre boyunca yenilediği ve her yenileme evresinde de binanın iç planlamasında köklü değişimler yapılmış olduğu görülmektedir. Yapılan karbon analizleri söz konusu binanın sekili yapı evresinin MÖ 9300'e tarihlendiğini göstermektedir.

- Erken Evre, «Bina I»
  - *Basit Radyan Bölmeli Yapı Evresi*
  - *Toprak Tabanlı Yapı Evresi*
  - *Sekili Yapı Evresi*
- Geç Evre, «Bina Ia»
  - *Radyan Bölmeli Yapı 1 Evresi*
  - *Radyan Bölmeli Yapı 2 Evresi*

Geç evrelerde inşa edilerek binanın büyütülmesini sağlayan doğu duvarı yaklaşık 1.00 m uzunluğunda 0.60 m yüksekliğindedir. Duvarın hemen doğu bitişiğinde ise 0.60 x 0.60 m çapında, sıkıştırılmış toprak içine yerleştirilmiş küçük nehir taşlarından oluşturulmuş mekân dışı bir ocak ortaya çıkarılmıştır. Bina I'in doğu duvarı Bina Ia'da (4 ve 5. evrede) ara bölme duvarı olarak kullanılmıştır. Binanın batı duvarı ise en üst evreden en alt evreye kadar sürekli kullanıla gelmiştir. Duvar tekniği olarak bahsi geçen duvarlar birbirlerinden farklıdır. Binanın batı duvarı, düzgün irili ufaklı nehir taşlarıyla çamur harç kullanılarak yükseltilmiştir ve duvarın kalınlığı ise 0.40-0.60 m arasında değişmektedir. Erken evreye ait doğu duvarı (geç evrede bölme duvarı) ise düzgün olmayan nehir taşları kullanılarak tek sıra yükseltilerek çamur harçla örülmüştür.

a) Basit Radyan Bölmeli Yapı Evresi:

Kazı heyeti tarafından "Basit Radyan Bölmeli Yapı Evresi" olarak tanımlanan bu yapı kalıntısı, aynı zamanda Bina I'in en erken evresini temsil etmektedir. Binanın en erken evresinden en geç evresine kadar sü-

rekli kullanım gören batı duvarı ve geç evrelerde bölme duvarına çevrilen doğu duvarı arasında kalan yapı yaklaşık 5.00 m çapında ölçülere sahiptir. Bu evrede yapı çukur barınak tarzında olup, sert bir toprak taban üzerine oturtulmuştur. Yapıyı önemli kılan özellik ise binanın içinde, farklı yönlerden ortaya doğru gelen; ancak birbiri ile birleşmeden ortada doğu-batı yönlü kısa basit duvarın farklı uçlarında son bulan radyan bölmelerdir. Bu bölmeler sıkıştırılmış toprak ile birlikte çay taşları kullanılarak en fazla 0.20 m yükseklikte olan basit dolgu duvarlardan oluşmaktadır (Figür 4). Söz konusu evre mimarisine benzer iç düzenleme Kuzey Suriye yerleşimlerinden olan Tell Abr 3 yerleşiminde açığa çıkarılan “M3” yapısında tespit edilmiştir³³. Ancak bu uygulama sadece yapının bir köşesinde yeni bir bölüm oluşturmak için yapılmış olup Çemka Höyük örneğinde ki gibi binanın tamamını hücrelere bölmek için yapılmamıştır.

Bu evrede basit bir inşa tarzı sergileyen radyan bölmeler binayı dört hücreye (Hücre 1-4) ayırmaktadır³⁴. Her ne kadar 1 numaralı hücre içinde çok sayıda vurgaç ve kırık durumda havaneli ele geçmiş olsa dahi hücrelerin işlevlerini saptamak mümkün olamamıştır. Diğerlerine göre güney yönünde konumlanmış olan hücre içerisinde gövdesinde eksiklikler ve kırıklar mevcut olan büyük boyutlu bir öğütme taşı ile havaneli, yapının tabanı üzerinde *in situ* olarak açığa çıkarılmıştır. Aynı alanda, öğütme taşının güneyinde taban altında yetişkin bir

bireyin mezarına rastlanmıştır. Mezar kuzeybatı-güneydoğu yönünde cenin pozisyonunda gömülmüştür (0.40 m derinlikte, 1.10 m uzunlukta ve 0.60 m genişlikte). İskeletlerin yanında herhangi bir arkeolojik buluntu ele geçmemiştir. Batı duvarı kil sıvalı olan binanın doğu duvarı önünde ise, içerden, yassı taşların duvara yapışık şekilde yerleştirilmiş olduğu görülmektedir. Basit bir şekilde doğal taşlarla yapılmış olan duvar döşemelerinin benzerleri yine Suriye’de bulunan Tell Abr 3³⁵, Wadi Tumbağ 1³⁶ ve Wadi el-Hajana³⁷ gibi yerleşim yerlerinden açığa çıkarılan radyan planlı veya yuvarlak planlı sekili yapılardan da bilinmektedir.

b)- Toprak Tabanlı Yapı Evresi:

Bina I içinde, I. evrenin üstünde (II. evre) saptanan bina tek odalı olup, tabanı sarı renkli bir toprağın sıkıştırılmasıyla oluşturulmuştur (Figür 5). Biçim olarak Yakın Doğu Neolitikünde, ÇÇNA/PPNA evresinde oldukça yaygın olan yuvarlak, tek odalı ve çukur barınak tarzındadır. Yapının tabanı dikkatlice incelendiğinde güney kesiminin kuzeyden farklılık gösterdiği ve kumsu dokuda bir toprak dolguya sahip olduğu görülmektedir. Kumsu toprak ilk olarak binanın V. evresinde belirmiş ve II. evreye kadar devam etmiştir. İhtimalle en üst evrede, kendi döneminde bir derin çukur açılmış ve sonradan kumsu toprakla doldurularak kapatılmıştır. Buluntu açısından da zengin olan bu evrede taban üzerinde vurgaçlar ve havanelerinin yanı sıra çok mik-

³³ Yartah 2013, 99.

³⁴ Söz konusu iç duvarlar bina dış duvarı gibi yükseltilmemiştir. Bu alçak duvarlar, Suriye’de tespit edilen diğer örneklerde olduğu gibi, binanın içerden bölünmesini sağlamakla birlikte hücreler arası geçişi engellemektedir.

³⁵ Yartah 2013, 99.

³⁶ Abbes 2014, 17-20.

³⁷ Fujii – Adachi 2013, 48.

tarda yontmataş, kemik alet ile farklı hayvanlara ait kemikler ele geçmiştir. Bu evrede de yine taban altına gömülmüş olan yetişkin bir bireye ait mezar açığa çıkarılmıştır. Mezar batı duvarının hemen doğu bitişiğine, kuzey-güney doğrultulu açılmıştır. Mezar çukuru içinde yine güney-kuzey yönünde cenin pozisyonunda gömülmüş iskelet ortaya çıkarılmıştır. İskeletin yanında herhangi bir buluntu ele geçmemiştir.

c)- Sekili Yapı Evresi:

Bina I'nın en geç aşamasını oluşturan bu evre (III. Evre), batı duvarına yaslandırılmış, doğuya doğru hafif eğimli, düz nehir taşlarıyla yapılmış seki/platformdan isimini almaktadır. Söz konusu seki doğu batı yönünde yaklaşık 1.00 m ve kuzey-güney yönünde de 2.00 m ölçülerindedir. Yassı formda olan nehir taşlarının sert toprak üzerine yatırılmasıyla oluşturulmuştur (Figür 6). Bir alt evredeki iskelet (toprak tabanlı yapı evresinde), söz konusu sekinin altında bulunmaktadır. Bu durum iskelet gömüldükten sonra bina içerisinde bir seki yapılarak yenilenmiş olduğunu düşündürmektedir. Güney-kuzey yönünde cenin pozisyonunda gömülmüş olan yetişkin bir bireyin gövdesi sekinin altında bulunurken, iskeletin kafatası seki yapısının dışındadır. Tipolojik olarak bakıldığında ise yuvarlak planlı binalar içerisinde sekiler/platformlar Neolitik Çağ'da Yukarı Mezopotamya'da oldukça yaygın bir mimari öğedir. Özellikle ÇÇNA-ÇÇNB "Anıtsal – Kamu Yapılarında bazen ise konutlarında kullanılmıştır.

Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı" ve Nevali Çori "Kült Yapıları"nda içerden duvara bitişik yapılmış sekiler, Hallan Çemi³⁸, Jerf El Ahmar³⁹, Mureybet⁴⁰ ve Tell Abr 3⁴¹ yerleşmelerinde anıtsal yapılardaki platform/sekiler bunlardan bazılarıdır. Ancak bu yerleşimlerde ele alınan yapılarda sekiler/platformlar duvar boyunca ya da belli bir planda inşa edilirken Çemka Höyük örneğinde sadece bir alana yerleştirilmiş ve binanın ortasına doğru uzatılmış gibi görünmektedir. Bu bağlamda daha çok Hallan Çemi *Public Building*⁴² yapısında tespit edilen sekilerle daha fazla benzerlik göstermektedir.

d)- Radyan Bölmeli Yapı 1 Evresi:

Bina Ia'nın ilk evresinde (yapının IV. evresi) binanın doğusuna yeni bir duvar eklenerek bina doğu-batı yönünde yaklaşık 2.00 m kadar büyütülmüş ve 7.00 m çapına ulaşmıştır. Fakat kuzey, güney ve batı yönünde herhangi bir büyütme işlemi yapılmamıştır. Erken evrelerde dış duvar olarak kullanılan doğu duvarı bu evrede yeni doğu dış duvarının yapılması üzerine bölme duvarı olarak kullanılmıştır (Figür 7). Yeni doğu duvarının yol yapımı sırasında ortaya çıkan tahribat nedeniyle, kuzey-güney yönünde, sadece 1.00 m'lik kısmı korunabilmiştir.

Binanın iç düzenlemesine bakıldığında farklı boyutlarda olan iç bölme duvarları sayesinde içerden 4 ayrı hücreye sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda güneydoğu yönünde olan ana bölme duvarı binayı iki bölüme ayırmaktadır (yatay bölme duvarı).

³⁸ Rosenberg 2011a, 72-73.

³⁹ Stordeur 2014, 31-32.

⁴⁰ Cauvin 1994, 57-62.

⁴¹ Yartah 2013, 163.

⁴² Rosenberg 2011a, 76.

Binanın içerden bölünmesini sağlayan güneydoğu-kuzeybatı yönündeki ana bölme duvarı, duvar örgü tekniği açısından binaya ait diğer duvarlara göre, önemli birtakım değişiklikler içermektedir. Zira söz konusu ana bölme duvarının inşası için yassı formlu büyük boyutlu taşlar dikey bırakılarak birer dikme biçimi verilmiştir. Duvar boyunca ilerleyen bu dikme taşların sırt kısmına toprak sıkıştırılmış, küçük taşlarla da destek verilmiştir. Erken evrede yapının doğu duvarını oluştururken, bu evreden itibaren bina içi ara bölme duvarı halini alan kısım, kuzey-güney yönünde olup, güney kesimdeki duvara yaslandırılmış izlenimi vermektedir. Doğu duvarı ile bu bölme duvarı arasında oluşan 4 numaralı hücre içerisinde çok sayıda kemik alet ortaya çıkarılmıştır. Bu hücre içerisinde ele geçen bir diğer buluntu doğu duvarının hemen dibinde yabancı bir küçükbaş hayvana (koyun/keçi) ait kafatasıdır. Kafatasının üst çenesi üzerine dik olarak bırakılmış olması bir rastlantıdan çok bilinçli bir durum gibi görünmektedir. Çemka Höyük yerleşimi ile aynı bölgede bulunan Hallan Çemi “A Yapısı”⁴³ içinde, giriş kısmında büyük baş hayvana ait kafatası bulunmuştur. Kazıcısına göre giriş kısmına asılı duran kafatası zamanla yere düşmüştür⁴⁴. Çemka Höyük için giriş kısmı ile ilgi tahribat nedeniyle kesin bir şey söylemek zor olsa da bahsi geçen kafatasının asılı olma ihtimali de vardır. Yatay bölme duvarı ile güney-kuzey doğrultulu bölme duvarının oluşturduğu 2 numaralı hücre ise oldukça küllü bir toprağa sahiptir. Hücre-

nin içinde oldukça fazla sayıda yanmış hayvan kemiği ele geçmiştir. Mekân içinde diğerleri gibi bir ocak kalıntısına rastlanmamıştır. Ana bölme duvarı ile batı duvarı arasında kalan 1 numaralı hücrenin tabanı sıkıştırılmış toprak içine küçük nehir taşları kullanılarak yapılmış bir yapı sergilemektedir. Ayrıca 1 numaralı hücre ile güneyde bulunan 3 numaralı hücre arasındaki bölme duvarı yine sıkıştırılmış toprak-çakıl taşı kullanılarak yükseltilmiş bir duvar-set ile sınırlandırılmıştır. 1 numaralı hücre içerisinde, taban üzerinde, çok sayıda vurgaç ve kırık havaneli ele geçmiştir. Bu binaya ait son hücre ise binanın güneyinde 0.60x3.00 m ölçülerindeki kumsu topraklı tabana sahip 3 numaralı hücredir. Bu alanda hem hayvan kemikleri hem de yontmataş aletler karışık şekilde açığa çıkarılmıştır. Ayrıca diğer hücrelere oranla neden farklı bir toprağın kullanıldığını anlamak amacıyla hem toprak hem de botanik analizleri için toprak örnekleri alınmıştır, yapılacak analizler daha net sonuçlar verecektir. Genel olarak bakıldığında ise bina içinde bulunan hücrelere farklı işlevler yüklendiği görülmektedir. Bu durum yerleşimin bulunduğu bölgede farklı yapılarda görülürken Kuzey Suriye Bölgesi yerleşimleri olan Jerf El Ahmar⁴⁵ ve Mureybet⁴⁶ yerleşimlerinde Çemka Höyük gibi tek yapı içinde görülmektedir. Bu yönleriyle Çemka örneğine oldukça benzer olan Jerf El Ahmar⁴⁷ ve Mureybet⁴⁸ yapılarında (özellikle anıtsal-kamu yapılarında) hücrelere ayrılan yapı içinde farklı işlevler görülmektedir. Bu bağlamda D. Stordeur,

⁴³ Rosenberg, 2007, 3.

⁴⁴ Rosenberg 2007, 3.

⁴⁵ Stordeur 2014.

⁴⁶ Cauvin 1994.

⁴⁷ Stordeur 2014.

⁴⁸ Stordeur – Ibáñez 2008.

EA 30 yapısının bazı hücrelerinin tahıl depolama, bazı hücrelerinin ise günlük eşyaların depolandığı bir alan olarak içinde kullanıldığını söylemektedir⁴⁹.

e)- Radyan Bölmeli Yapı 2 Evresi:

Bina Ia'nın en geç evresi olarak ele alınan V. evrede de bina yine IV. evrede olduğu gibi genişletilmiş haliyle kullanılmaya devam etmiştir. Fakat IV. evrede inşa edilen yatay kuzey-güney yönündeki bölme duvarının sadece kuzey bölümü kullanılmıştır (Figür 8). 1.20 m'lik kısmı korunmuş olan yatay bölme duvarının doğu-batı yönünde uzanan iki duvarla birleştiği saptanmıştır. İkinci bölme duvarı ise Bina I'in dış doğu duvarına (bu evrede bölme duvarı) yaslandırılmış, doğu-batı yönünde 1.00 m uzunluğunda olup ve kuzey-güney yönündeki ana bölme duvarına doğru, doğu-batı yönünde uzamaktadır. Bu bölme duvarı da yine yatay duvar gibi kısa tutulmuş, her iki duvarın birleşeceği yerde 0.50 m'lik bir açıklık bırakılmıştır. Yine 4 ayrı hücreye ayrılan bu evrede de hücrelerin farklı amaçla kullanılmış oldukları düşünülmektedir. Örneğin 2 numaralı hücrede taban üzerinde bulunan kırık öğütme taşı *in situ* halde açığa çıkarılmıştır. 1 numaralı hücrede ise IV. evredeki gibi küllü topraktan oluşan ve içerisinde bol miktarda karışık hayvan kemiği ve yontmataş alet bulunan yanık toprak malzeme devam etmektedir. Yatay bölme duvarı ile batı duvarı arasında kalan 1 numaralı hücre içerisinde ise küçük taşlarla yapılmış bir taban ortaya çıkarılmıştır. Bu hücre içerisinde de yine bir alt evrede olduğu gibi çok sayıda yontmataş alet, vurgaç ve kırık

havaneli ele geçmiştir. Bir alt evre yapısında tespit edilen ve binanın güney alanında doğu-batı yönünde uzanan kumsu toprak tabanlı alan ilk defa bu evrede başlamıştır (Hücre 3). En doğuda bulunan 4 numaralı hücre içerisinde ise birkaç kemik bız, sıpatula parçası ve bir adet oluklu taş obje ele geçmiştir.

Bu evre yapısı tıpkı IV. evrede bulunan "Radyan Bölmeli Yapı 1" evresi gibi farklı hücrelere sahip olup, her hücre içinde farklı aktivitelerin yapıldığı düşünülmektedir. Çemka Höyük'ün her iki evresinde bulunan yapılar kısmen de olsa biçimsel ve işlevsel olarak Jerf El Ahmar⁵⁰, Mureybet⁵¹, Wadi Tumba⁵² ve Wadi El Hajana⁵³ Tell Abr 3⁵⁴ gibi yerleşimlerde açığa çıkarılan radyan planlı yapılarla önemli benzerlikler göstermektedir.

RADYAN BÖLMELİ - DRENAJLI/KANALLI YAPI: BİNA VII

Çemka Höyük'ün 2019 yılı kazılarında ortaya çıkarılan bir diğer özel yapısı Bina I-Ia'nın hemen batısında, E17 açması sınırlarında konumlanan; ancak yol tahribatından dolayı çok az kısmı korunmuş olan içten bölmeli binadır (Figür 9). Bina VII'nin sadece güney duvarının bir kısmı ve iç bölme duvarlarından sadece bir tanesi korunmuştur. Binanın ana güney duvarının inşa tarzı yine Bina I-Ia'nın batı duvarı ile benzer bir duvar tekniği ile örülmüştür. İrili ufaklı düzgün nehir taşlarıyla çamur harç kullanılarak yükseltilmiş olan duvarın günümüze 1.30 m'lik kısmı korunmuştur. Sağlam ka-

⁴⁹ Stordeur 2014.

⁵⁰ Stordeur 2014.

⁵¹ Cauvin 1994.

⁵² Abbes 2014, 17-20.

⁵³ Fujii – Adachi 2013, 48.

⁵⁴ Yartah 2013, 99.

lan duvarın iç yüzeyi kırmızı renkli alçı benzeri bir harçla sıvanmıştır. Ayrıca en az dört yenileme izi görünen taban kalıntılarında da aynı kırmızı renkli alçı benzeri madde görülmektedir. Yerleşim yerinde bazı yapılar içinde ele geçen terazzo tekniğinde yapılmış taban kalıntılarında yola çıkılarak Bina VII içinde aynı tekniğin duvarlarda sıva ve tabanlarda kullanıldığı düşünülmektedir (Figür 10). Terazzo tekniğinde oluşturulan bu taban örnekleri Yukarı Dicle Vadisi'nde ve Yakın Doğu Neolitikinde oldukça yaygın bir kullanım göstermektedir. Çayönü "Terazzolu Yapı"⁵⁵, Boncuklu Tarla "Terazzolu Yapı"⁵⁶, Göbekli Tepe "Aslan Payeli Yapı ve çevresindeki küçük ebatlı yapılar"⁵⁷ ve Nevali Çori "Kült Yapıları"⁵⁸ gibi yerleşimlerde örnekleri bulunmaktadır. Ancak bu örnek yerleşimlerde ele alınan yapılar Çanak-Çömleksiz Neolitik dönemin B evresine tekabül ederken Çemka Höyük örnekleri aynı dönemin A evresine (ÇÇNA/PPNA) aittir. Bina VII de iç kısımda, son yenileme tabanı üzerinde yaklaşık 1.00 uzunluğunda, kuzeybatı-güneydoğu yönlü tahrip olmuş bir bölme duvarı açığa çıkarılmıştır. Bu bölme duvarı Bina I-Ia yapısının "Radyan Bölmeli Yapı 1-2" evresinde ki bölmelere benzer bir taş örgü ile oluşturulmuştur (0.40 m yüksekliğe varan, orta büyüklükte çay taşları).

Bu binayı özel kılan bir başka mimari öğe ise tahribattan arta kalan güney duvarının dış tarafına yaslanmış ve güneye doğru uzayan yaklaşık 3.00 m'lik kanal/drenaj kanalıdır. Kanal yapısının çevre duvarı yassı-

düz taşların dikey bırakılması ile oluşturulmuş, benzer taşlarla üzeri kapatılmıştır. Bina VII'ye yaslandırılmış ucundan güneye doğru eğim verilerek oluşturulan kanal yapısının hem bahsi geçen binaya hem de bulunduğu açık alana su girmesini/toplanmasını engellemek için yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü kanal yapısı gömülü olan Bina VII'nin taban seviyesinden yaklaşık 1.30 m yükseklikte bulunmaktadır ve bu durum drenaj kanalının dışardan gelecek suların içeriye girmesini engellemek için yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca kanal yapısının konumlandırıldığı alan Bina VII ve çevresinde bulunan diğer binaların ortasındaki açık alana denk gelmektedir. Söz konusu açık alan sarımsı, sert bir tabanla kaplanmış ve kanal yönünde bu tabana eğim verilmiştir. Bir çok merkezde daha geç dönemlerde bu kanal/drenaj yapısının iç mekanlarda kullanıldığı ve bunların bir sıvı ritüeli ile alakalı sistem olduğu düşünülmüştür. Ancak Çemka Höyük örneği sadece bina ve binalar arası açık alanda biriken suyun birikmesini engellemek için yapılmış günümüz örneklerine benzemektedir. Bahsi geçen örnekler Göbekli Tepe⁵⁹, Çayönü⁶⁰, Güsir Höyük⁶¹, Tell Abr 3⁶², Wadi Feynan⁶³, Bouqras⁶⁴ ve El Kown⁶⁵ merkezlerinde binaların içinde, tabanda basit yapıldırlar. Göbekli Tepe örneğinde kanalın hemen yanında bulunan büyük taş kaptan yola çıkılarak libasyon ile ilişkilendirilmiştir. Çemka Höyük drenaj/kanal yapısında ise böyle bir duruma işaret eden bir buluntu mevcut değildir. Çemka Höyük

⁵⁵ Erim-Özdoğan 2011.

⁵⁶ Kodaş 2019.

⁵⁷ Schmidt 2012, 120-126.

⁵⁸ Hauptmann 2012, 91-93.

⁵⁹ Schmidt 2007, 128.

⁶⁰ Özdoğan – Erim-Özdoğan 1989, 71.

⁶¹ Karul 2011.

⁶² Yartah 2013, 125-128.

⁶³ Finlayson ve diğ. 2011, 8184.

⁶⁴ Contenson – Van Liere 1966, 186.

⁶⁵ Stordeur 1989, 108; Stordeur 2000, 306-307.

drenaj/kanal yapısı bir kutu gibi çevrelendiği, dikey yerleştirilen taşlar arasında hafif aralıklar bırakılarak çevreden gelen suların kanalın içine geçiş sağladığı gözlemlenmektedir. Sonuç olarak bir ritüel amaçtan çok bina içerisine su girmesini engellemek için inşa edildiği düşünülmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Çemka Höyük oldukça yüksek arkeolojik dolgusu (yaklaşık 10.00 m) ile hem Epi-Paleolitik hem de Çanak-Çömleksiz Neolitik dönem A (PPNA/ÇÇNA) evrelerinin açığa çıkarıldığı, Yukarı Dicle Vadisinde bulunan, nadir merkezlerden biridir. Ancak baraj inşası nedeniyle oldukça tahrip olmuştur. Tahribata rağmen yerleşim yerinde açığa çıkarılan büyük boyutlu yuvarlak planlı yapılarla birlikte “özel yapılar” olarak isimlendirmiş olduğumuz radyan planlı yapılar (Bina I-Ia ve Bina VII)” mimarlık tarihi açısından önemli bir yer tutmaktadır. Radyan Planlı yapılarla çağdaş olan büyük boyutlu yuvarlak planlı yapıların benzerleri Yukarı Dicle Vadisi’nde Güsir Höyük⁶⁶ ve Hasankeyf Höyük⁶⁷ yerleşim yerlerinden bilinmektedir. Bunlar dışında Suriye ve Irak topraklarında kalan Mureybet⁶⁸, Tell Abr 3⁶⁹, Jerf El Ahmar⁷⁰, Nemrik 9⁷¹ ve Qermez Dere⁷² gibi merkezlerin erken evrelerinde de benzer yapılar görülmektedir. Çukur barınak tarzından inşa edilmiş olan büyük boyutlu söz konusu yuvarlak planlı yapıların mimari özelliklerinin yanı sıra içerilerinde ele geçen küçük buluntuları da benzerlik göstermektedir.

Güsir Höyük, Hasankeyf Höyük ve Hallan Çemi’de açığa çıkarılan büyük ölçekli yuvarlak yapılar içerisinde stel, seki, özel taban uygulamaları gibi bazı özel uygulamalar mevcut iken Çemka Höyük’te açığa çıkarılan büyük ebatlı bina örneklerinde bu öğeler bulunmamaktadır. Bu nedenle Hasankeyf, Güsir Höyük ve Hallan Çemi’de söz konusu binaların konut olmaktan ziyade “Kamu Yapısı” olarak inşa edilmiş oldukları düşünülmektedir. Buna karşın Çemka Höyük örneklerinin özel bir iç düzenleme sergilemedikleri ve günlük kullanıma ait buluntular içerdikleri görülmektedir ve konut olarak kullanıldıkları düşünülmektedir. Çemka Höyük’te aynı yapı katına ait olan büyük ebatlı binalar ile radyan planlı binaların (Bina I-Ia ve Bina VII) birbirinden bu denli farklı olmaları ise radyan planlı binaların, Suriye’de açığa çıkarılan örnekleri de düşündüğümüzde, birer “Kamu Yapısı” olarak kullanıldıklarını düşündürmektedir. Söz konusu mimari plan özellikle Kuzey Suriye bölgesi ÇÇNA Dönem kamusal binalar için karakteristiktir. Bilhassa Jerf El Ahmar⁷³, Tell Abr 3⁷⁴ ve Mureybet⁷⁵ yerleşimlerinde ortaya çıkarılan radyan bölmeli yapıların daha büyük ölçekli ve iyi işçilikli oldukları görülmekle birlikte söz konusu yapılar ÇÇNA Dönemin sonlarına tarihlenmektedirler. Ayrıca MÖ 10. Bin ilk yarısına tarihlenen Wadi Tumbağ⁷⁶ ve Wadi El Hajana⁷⁷’da açığa çıkarılan radyan planlı yapılar daha küçük boyutlu olmakla birlikte kamu binası olarak yorumlanmaktadır.

⁶⁶ Karul 2011.

⁶⁷ Miyake 2013; Miyake 2016.

⁶⁸ Stordeur – Ibáñez 2008.

⁶⁹ Yartah 2013, 69-71.

⁷⁰ Stordeur 2014

⁷¹ Kozłowski – Kempisty 1990.

⁷² Watkins – Baird 1987; Watkins ve diğ. 1991; Watkins ve diğ. 1995.

⁷³ Stordeur 2014.

⁷⁴ Yartah 2013.

⁷⁵ Cauvin 1994.

⁷⁶ Abbes 2014, 17, 20.

⁷⁷ Fujii – Adachi 2013, 48.

Buna karşın Çemka Höyük Bina I-Ia ve Bina VII radyan planlı yapılar Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, mevcut veriler itibarıyla, tespit edilen ilk örneklerdir. Ancak Orta Suriye'de bulunan Wadi Tumba⁷⁸ ve Wadi El Hajana⁷⁹'da açığa çıkarılan radyan planlı kamu binaları dönemsel, biçimsel ve boyut olarak Çemka örnekleri ile daha fazla benzer özellikler göstermektedir. Sonuç olarak Çemka Höyük'te MÖ 10. bine tarihlenen söz konusu radyan planlı yapılar bilhassa Suriye Bölgesi'nde bilinen radyan planlı yapıların sadece bu bölgeye özgü olmadığını aynı zamanda Yukarı Dicle Vadisi'nde de inşa edilmiş olduklarını göstermektedir. Mimarlık tarihi için önemli olan söz konusu yapılar aynı zamanda ÇÇNA'da bölgeler arası ilişkilerin ve kültürel yapılanmaların incelenmesi için de yeni bir tartışma yaratmaktadır. Yerleşim yerinde ileriki yıllarda yapılması planlanan kazılar ve halen devam eden analizler söz konusu yapıların işlevleri ve inşa tarzları hakkında daha fazla bilgi verecektir.

LEVHA LİSTESİ

Harita 1: Çemka Höyük konumu ve aynı dönem yerleşim yerleri (Yazarlar)

Figür 1: Çemka Höyük yol tahribatından kalan büyük kesit görünümü (Çemka Höyük Arşivi)

Figür 2: Yerleşimde açığa çıkarılan yapıların genel görünümü (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 3: Çemka Höyük, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A Evresi Bina I-Ia ve Bina VII Yapıları (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 4: Çemka Höyük, Bina I-Ia, Basit Radyan Bölmeli Yapı Evresi (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 5: Çemka Höyük, Bina I-Ia, Toprak Tabanlı Yapı Evresi (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 6: Çemka Höyük, Bina I-Ia, Sekili Yapı Evresi (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 7: Çemka Höyük, Bina I-Ia, Radyan Bölmeli Yapı 1 Evresi (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 8: Çemka Höyük, Bina I-Ia, Radyan Bölmeli Yapı 2 Evresi (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 9: Çemka Höyük, Bina VII Radyan Bölmeli, Drenajlı/Kanallı Yapı (Çemka Höyük Arşivi).

Figür 10: Çemka Höyük'te ele geçen terazzo kalıntıları (Çemka Höyük Arşivi).

KISALTMALAR

ÇÇNA	Çanak-Çömleksiz Neolitik A Evresi
Ed.	Editör
M.Ö.	Milattan Önce
PPNA	Pre-Pottery Neolithic A

⁷⁸ Abbes 2014, 20.

⁷⁹ Fujii – Adachi 2013, 48.

KAYNAKÇA

- Abbes 2014 F. Abbes, "Le Bal'as, un autre scénario de la néolithisation du Proche-Orient", içinde: C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (ed.), *La transition néolithique en Méditerranée (Actes du colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Muséum de Toulouse, 14-15 avril 2011)*, Archives d'écologie préhistorique, éditions Errance-Actes Sud, (Arles 2014), 9-21.
- Altınbilek-Algül 2013 Ç. Altınbilek-Algül, "The lithic assemblages of Gusir Höyük (Turkey): the preliminary results", içinde: F. Borrell, J.J. Ibáñez – M. Molist (ed.), *Stone tools in transition: From hunter-gatherers to farming societies in the Near East. Proceedings of the 7th conference on PPN chipped and ground stone industries of the Fertile Crescent. Universitat Autònoma de Barcelona. Servei de Publicacions. (Barcelona 2013)*, 289-298.
- Aurenche – Kozłowski 2000 O. Aurenche – S.K. Kozłowski, 2000. *La Naissance Du Néolithique Au Proche Orient*. Editions Errance, (Paris 2000).
- Aurenche – Kozłowski 2010 O. Aurenche – S.K. Kozłowski. *Territories, Boundaries And Cultures in The Neolithic Near East*. Bar International Series 1362. Archaeopress, (Oxford 2010).
- Benz ve diğ. 2015 M. Benz – K. Deckers – C. Rössner – A. Alexandrovskiy – K. Pustovoytov – S. Scheeres – M. Fecher – A. Coşkun – S. Riehl – K. W. Alt – V. Özkaya, Prelude to village life. Environmental data and building traditions of the Epipalaeolithic settlement at Körtik Tepe, Southeastern Turkey. *Paléorient* 41/2, 2015, 9-30.
- Cauvin 1980 J. Cauvin. "Mureybet et Cheikh Hassan", içinde: J. Margueron (ed.), *Le Moyen Euphrate, zone de contacts et d'échanges*. Actes du colloque de Strasbourg (Mars 1977), (Leiden 1980), 21-34.
- Cauvin 1994 J. Cauvin, *Naissance des divinités. Naissance de l'agriculture. La révolution des symboles au Néolithique*, CNRS Éditions, (Paris 1994).
- Contenson – Van Liere 1966 H. Contenson – W.J. Van Liere, "Premier Sondage À Bouqras En 1965. Rapport Préliminaire", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, 16/2, 1966, 181-192.
- Coqueugniot 2009 E. Coqueugniot, 2009. "Dja'Dé el Mughara (Syrie), Rapport scientifique 2007", *Archéorient, Maison de l'Orient et de la Méditerranée*, (Lyon 2009).
- Erim-Özdoğan 2011 A. Erim-Özdoğan, "Çayönü", içinde: M. Özdoğan – N. Basgehlen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey* Volume 1. Archaeology And Art Publications, (İstanbul 2011), 185-269.
- Finlayson ve diğ. 2011 B. Finlayson – J. Mithen – M. Najjar – S. Maricevic – N. Pankhurst (2011). "Architecture, Sedentism, And Social Complexity At Pre-Pottery Neolithic A Wf 16, Southern Jordan", *PNAS*, Vol. 108, No. 20, 2011, 8183-8188.

- Fujii – Adachi 2013 S. Fujii – T. Adachi, “Wadi al-Hajana 1: A Khianian outpost in the northwestern piedmont of Mt. Bishri, Central Syrie”, içinde: F. Borrell – J.J. Ibanez – M. Molist (ed.), *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East*, (Bellaterra 2013), 45-58.
- Goring Morris – Belfer Cohen 2014 A.N. Goring-Morris – A. Belfer-Cohen, “The Neolithic In The Southern Levant Yet Another ‘Unique’ Phenomenon”, içinde: C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (éd.), *La transition néolithique en Méditerranée (Actes du colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Muséum de Toulouse, 14-15 avril 2011)*. Archives d’écologie préhistorique, éditions Errance-Actes Sud, (Arles 2014), 59-73.
- Hauptmann, 2012 H. Hauptmann, “The Urfa Region”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey* Volume 2. Archaeology And Art Publications, (İstanbul 2011), 85-138.
- Kartal ve diğ. 2018 M. Kartal – G. Kartal – A. Coşkun –T. Carter – F. Şahin –V. Özkaya, “Chipped Stone Assemblages of Körtik Tepe (Turkey)”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 19, 2018, 92-99.
- Karul 2011 N. Karul, “Gusir Höyük”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Volume 1. İstanbul; Archaeology And Art Publications (İstanbul 2011) 1-19.
- Kempisty 1990 A. Kempisty, “Architecture”, içinde: S.K. Kozłowski (ed.), *Nemrik 9 Pre-Pottery Neolithic Site in Irak*. Volume 2, (Warsaw, 1990) 13-34.
- Kinzel 2019 M. Kinzel, “Complex Spatial Organization: Architecture at Göbekli Tepe”, *Uluslararası Göbeklitepe ve Neolitik Çağ Yerleşimleri Kongresi*. 28-30 Kasım 2019, Şanlıurfa, (baskıda).
- Kodaş 2015 E. Kodaş, *Diversités, Interactions et Contacts culturels dans les régions montagneuses de la Mésopotamie: Un autre scénario de la néolithisation proche-orientale*. Presses académique francophones (Saarbrücken 2015).
- Kodaş 2018 E. Kodaş, “Yukarı Dicle’de Yeni Bir Çanak Çömleksiz Neolitik Yerleşim Yeri: Boncuklu Tarla Kazıları ve İlk Gözlemler”, *Arkeoloji Ve Sanat Dergisi* 158, 2018, 7-20.
- Kodaş 2019a E. Kodaş, “Un nouveau site du Néolithique précéramique dans la vallée du Haut Tigre: Résultats préliminaires de Boncuklu Tarla”, *Neo-Lithics*, 19/1, 2019, 3-15.
- Kodaş 2019b E. Kodaş, ‘Kuzey Mezopotamya’da PPNA ve PPNA-PPNB Geçiş Dönemi’ne tarihlenen ‘sembolik objelerin’ bölgesel dağılımı üzerine bazı gözlemler. Kültürel Çeşitlilik ve Yorumlanması.’ *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 161, 2019, 1-22.

- Kodaş – Genç 2019 E. Kodaş – B. Genç, “Çemka Höyük: Yukarı Dicle Havzasında Bulunan Yeni Bir ÇÇNA ve Geç Epi-Paleolitik Dönem Yerleşim Yeri”, *Anadolu/Anatolia* 45, 2019, 211-221.
- Kodaş ve diğ. *baskıda* E. Kodaş – Y. Çiftçi – C. Labedan-Kodaş, “Çemka Höyük Kazıları: İlk gözlemler”, *Uluslararası Göbeklitepe ve Neolitik Çağ Yerleşimleri Kongresi*. 28-30 Kasım 2019, Şanlıurfa, (baskıda).
- Kozłowski 1998 S. K. Kozłowski, “Mlefaat. Early Neolithic site in northern Irak”, *Chaires de l'Euphrate* 8, ERC, Paris, 1998, 179-273.
- Kozłowski – Kempisty 1990 S.K Kozłowski – A. Kempisty, “Architecture of the Pre-Pottery Neolithic Settlement in Nemrik, Iraq”, *World Archaeology*, Vol. 21, No. 3, Architectural Innovation, 1990, 348-362.
- Mazurowski – Kanjou 2012 R.F. Mazurowski – Y. Kanjou, *Tell Qaramel 1999-2007 Protoneolithic and early pre-pottery Neolithic settlement in northern Syria: preliminary results of Syrian-Polish archaeological excavations 1999-2007 (un village protonéolithique et précéramique en Syrie du Nord: résultats des fouilles syriennes et polonaises 1999-2007)* (Warsaw 2012).
- Maeda 2018 O. Maeda “Lithic analysis and the transition to the Neolithic in the Upper Tigris Valley: recent excavations at Hasankeyf Höyük”, *Antiquity* 92/361, 2018, 56-67.
- Miyake 2013 Y. Miyake, “Hasankeyf Höyük”, *Atlas*, 2013, 96.
- Miyake 2016 Y. Miyake, “Hasankeyf Höyük: Dicle Havzasının İlk Yerleşik Köyü”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı: 53, 2016, 28-39.
- Miyake ve diğ. 2012 Y. Miyake – O. Maeda – K. Tanno – H. Hongo – C.Y. Gündem, “New excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millenium cal. BC. Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia. *Neo-Lithics* 1:12, 2012, 3-7.
- Moore ve diğ. 2000 A. M. T. Moore – G.C. Hillman – A.J. Legge – J. Huxtable, *Village on the Euphrates: from Foraging to Farming at Abu Hureyra*. Oxford University Press (Oxford 2000).
- Olszewski 2012 D.I. Olszewski, “The Zarzian in the Context of the Epipaleolithic Middle East”, *International Journal of Humanities* 19/3, 2012, 1-20.
- Özdoğan – Erim-Özdoğan 1989 M. Özdoğan – A. Erim-Özdoğan, “Çayönü, A Conspectus of-Recent Work”, *Paléorient*, 15/1, 1989, 65-73.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtik Tepe”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Volume 1, Archaeology And Art Publications (İstanbul 2011) 89-127.
- Rosenberg, 2007 M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar-Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 1-17.

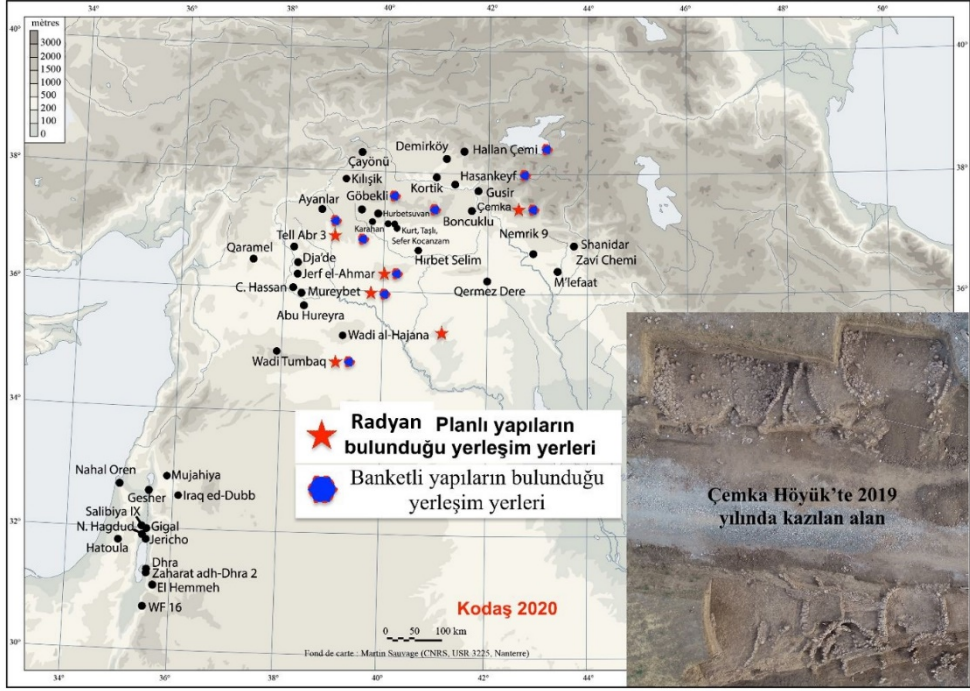
- Rosenberg 2011a M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Volume 1, Archaeology And Art Publications (İstanbul 2011) 61-78.
- Rosenberg 2011b M. Rosenberg, “Demirköy”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey* Volume 1, Archaeology And Art Publications (İstanbul 2011) 78-87.
- Schmidt 2007 K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe: Eski Tapınakçı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları (İstanbul 2007).
- Schmidt 2012 K. Schmidt, *Göbekli Tepe a Stone Age sanctuary in South-Eastern Anatolia*. ArchaeNova, First Edition edition (Berlin 2012).
- Stordeur 1989 D. Stordeur, “El-Kowm 2-Caracol Et Le PPNB”, *Paléorient*, 15/1, 1989, 102-110.
- Stordeur 2000 D. Stordeur, “Un Îlot Sédentaire Dans La Steppe De Palmyre”, içinde: D. Stordeur (ed.), *El-Kowm 2. Une Île Dans Le Désert. La Fin Du Néolithique Précéramique Dans La Steppe Syrienne*. C.N.R.S. Editions (Paris 2000) 301-310.
- Stordeur 2014 D. Stordeur, “Jerf el Ahmar entre 9500 et 8700 av. J.-C. Un village des débuts de l’agriculture. Une société complexe”, içinde: C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (ed.), *La Transition Néolithique en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs*. Errance (Paris 2014) 27-41.
- Stordeur – Ibáñez 2008 D. Stordeur – J.J. Ibáñez, “Stratigraphie Et Répartition Des Architectures De Mureybet”, içinde: J.J. Ibáñez (ed.), *Le site néolithique de Tell Mureybet (Syrie du Nord): En hommage à Jacques Cauvin*, BAR International Series (in French), Archaeopress (Oxford 2008) 33-94.
- Watkins 1990 T. Watkins, “The Origins Of House And Home”, *World Archaeology* 21/3, 1990, 336-347.
- Watkins 2006 T. Watkins, “Architecture and the symbolic construction of new worlds”, içinde: E. Banning – M. Chavan (ed.), *Domesticating Space. Studies in Early Near Eastern Production, Subsistence, and Environment* 12. Ex Oriente (Berlin 2006) 15-24.
- Watkins – Baird 1987 T. Watkins – D.J. Baird – A. Betts, “Qermez Dere and the Early Aceramic Neolithic of N. Iraq”, *Paléorient* 15/1, 1987, 19-24
- Watkins ve diğ. 1991 T. Watkins, T. – A.V.G. Betts – K. Dobney – R.M. Nesbitt, *Qermez Dere, Tel Afar: Interim report no. 2, 1989*. University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 13 (Edinburgh 1991).

Watkins ve diğ. 1995

T. Watkins, T. – A.V.G. Betts – K. Dobney – R.M. Nesbitt, *Qermez Dere, Tel Afar: Interim Report No. 3*, University of Edinburgh, Department of Archaeology, Occasional Paper No. 14 (Edinburgh 1995).

Yartah 2013

T. Yartah, *Vie quotidienne, vie communautaire et symbolique a Tell Abr 3 – Syrie du Nord. Données et Nouvelles reflexions sur l'horizon ÇÇNA au Nord du Levant 10 000-9 000 BP*. Université de Lyon 2 (Thèse de Doctorat, non publiée) (Lyon 2013).

Harita 1

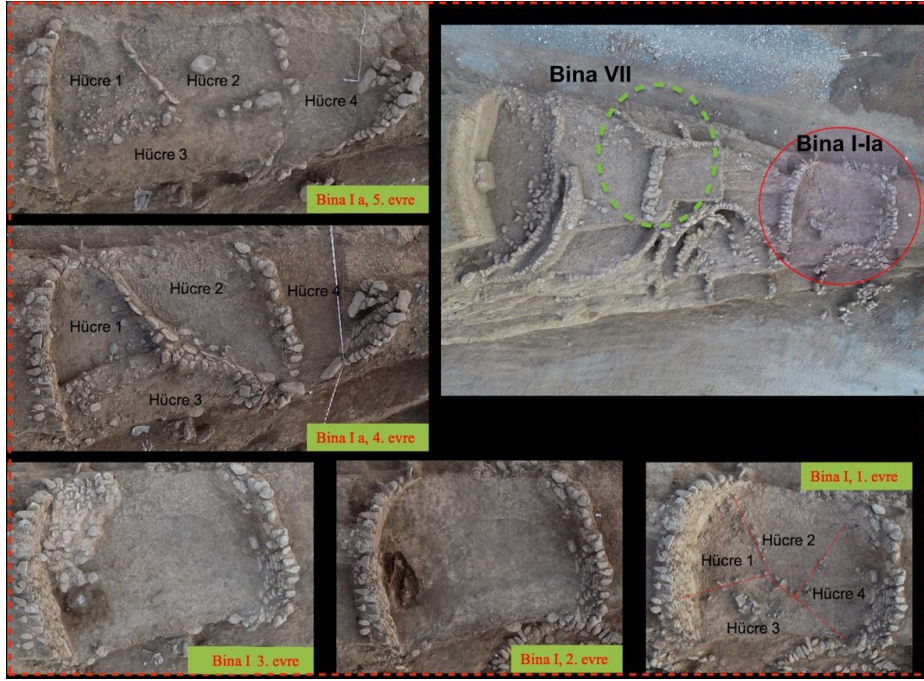

Figür 1

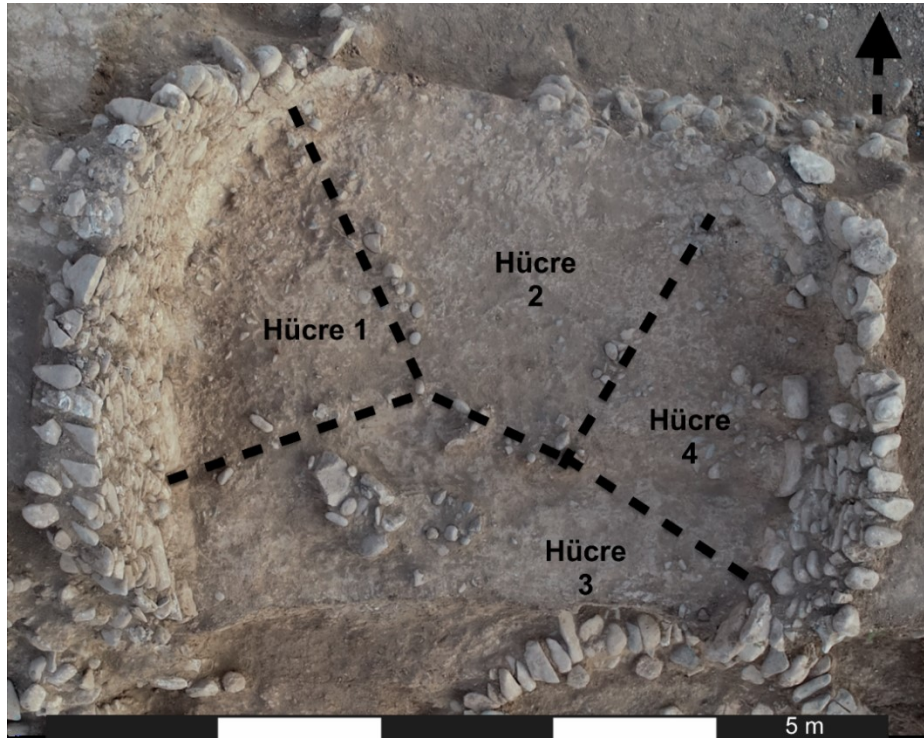

Figür 2

Figür 3

Figür 4

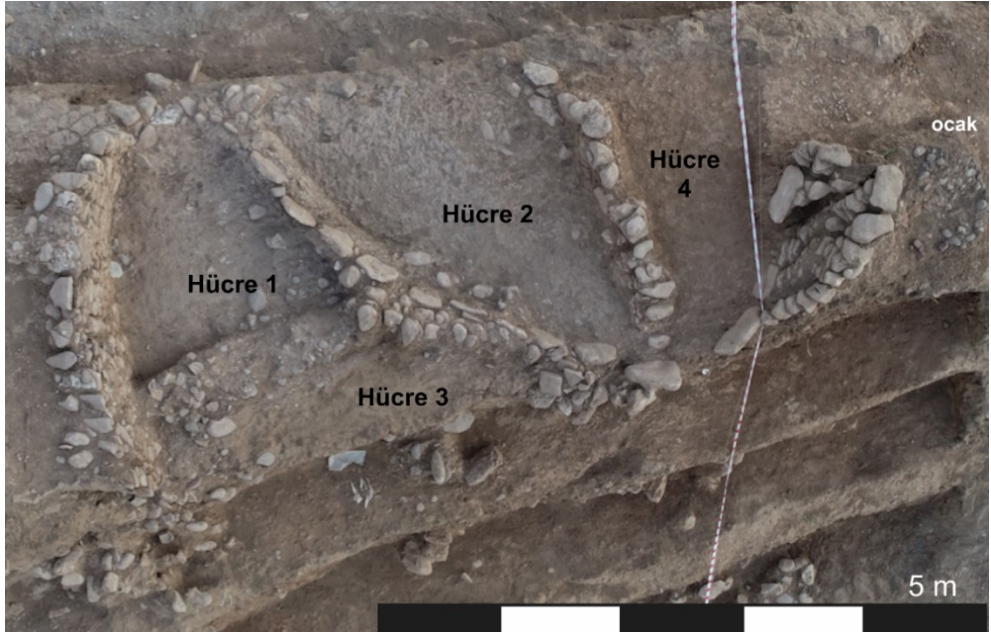

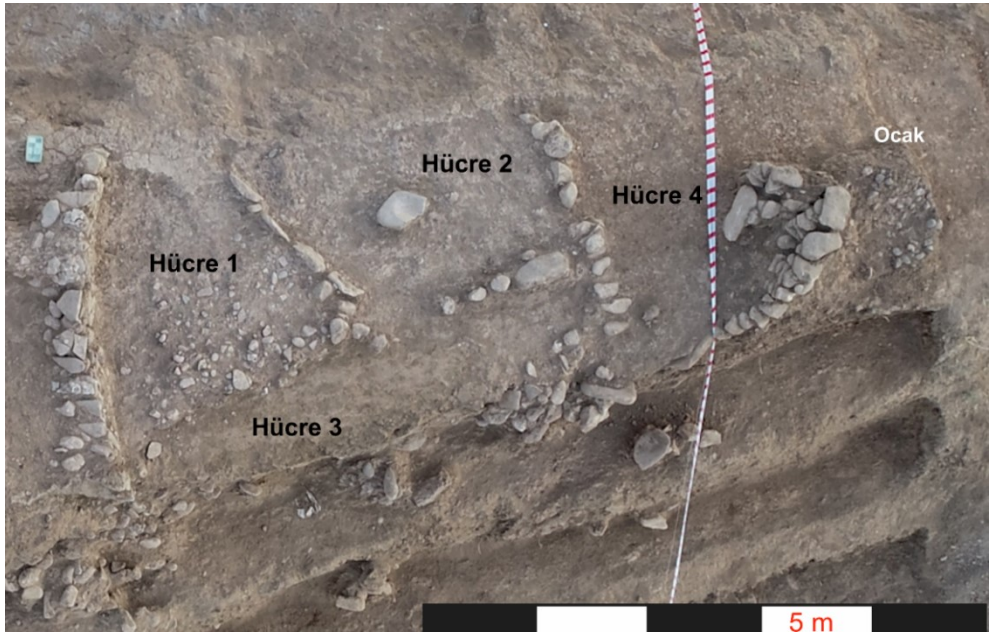
Figür 5

Figür 6

Figür 7

Figür 8

Figür 9

Figür 10

ZEUGMA'DAN ELE GEÇEN GEÇ ROMA KIRMIZI ASTARLI SERAMİKLERİ

Ayşe F. EROL*
Deniz TAMER**

Anahtar Kelimeler: *Kırmızı Astarlı Seramikler • LRD • PHRS • ARS • Zeugma*

Özet: Zeugma Antik Kenti, günümüzde Gaziantep İli, Nizip İlçesi, Belkıs Köyü sınırları içinde, Fırat nehri kıyısında yer almaktadır. Makale konusunu oluşturan malzeme, Zeugma Doğu Konut alanlarında gerçekleştirilen kazılar çerçevesinde A, B Evi olarak adlandırılan konut alanlarından ve kısmen bu evlerin üzerine inşa edilen Geç Antik Dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlardan ele geçen farklı gruplara ait ithal kırmızı astarlı seramik örnekleridir. Geç Antik Dönem'de Roma Dönemi sigillatalarının yerini alan kırmızı astarlı seramikler, deniz ticaretinde kullanılan ana rotaların belirlenmesi ve söz konusu dönemde yerleşim kronolojisinin oluşturulmasına katkı sunması bakımından oldukça önemlidir. Sözü edilen konutlardan ele geçen kırmızı astarlı seramik gruplarına ait; ARS, PHRS ve LRD formları saptanmıştır. Örneklerin değerlendirmesinde; John W. Hayes'in ana form ve alt tip sınıflandırması¹ temel alınmıştır. İlgili gruplara ait örnekler; teknik bilgileri, çizim ve fotoğraflarıyla birlikte Zeugma ile ilişkili yakın coğrafyaya ait örneklerle analogi kurularak metin içinde sunulmaktadır. Malzeme üzerinden yapılan değerlendirmeler ışığında, kentin Geç Antik Dönem seramik tipolojisi ve kronolojisini saptamak ve kırmızı astarlı seramikler üzerinden kentin MS 4. yüzyılın sonu – MS 7. yüzyılın ilk yarısı arasında Doğu Akdeniz genelinden Zeugma özeline doğru ticari ilişkilerinin saptanmasına ışık tutacak verilerin sunulması makalenin temel amacıdır. Çalışma konusunu oluşturan seramiklerde karşılaşılan formlar ve bunların alt tipleri, kronolojileri ve oranları karşılaştırmalı istatistiklerle okuyucuya sunulurken, Zeugma'nın ticari bağlantıları bölgesel ölçekte diğer merkezlerle karşılaştırmalı olarak yorumlanacaktır.

* Doç. Dr. Ayşe F. Erol, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
e-posta: ayse.erol@bbv.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7992-7236

** Deniz Tamer (M.A.), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı Doktora Programı, e-posta: astyanaks9@yahoo.com
ORCID: 0000-0002-4962-264X
Gönderilme tarihi: 20.02.2020; Kabul edilme tarihi: 08.09.2020

DOI: 10.36891/anatolia.692001

¹ Hayes 1972, 13-386.

LATE ROMAN RED SLIP WARE IN ZEUGMA

Key Words: *Red Slip Ware • LRD • PHRS • ARS • Zeugma*

Abstract: The ancient city of Zeugma is currently located in the village of Belkis, town of Nizip and city of Gaziantep. It is situated next to the River Euphrates. The material that this study has examined is red slip wares, which were held during the excavations conducted at the Eastern residential sections of Zeugma. The pottery sherds presented in this study have been obtained from the Houses A and B, and the spaces formed by the walls that were partially built on these houses during the Late Antique Period. In this period, red slipped wares which replaced the Roman sigillata are important for us to establish a settlement chronology in this area, as well as tracing the main routes used in maritime trade. Among these red slip wares obtained from Zeugma, ARS, PHRS and LRD forms have been determined. Whilst evaluating these samples, we based our study on the framework developed by John W. Hayes. His main and sub-category classifications constituted the backbone of this study. The samples are presented here in regard to their technical specifications, drawings and pictures. They are also references with similar material gathered from the nearby geography associated with Zeugma. This study aims to present the material that can establish a chronology and typology for the Late Antique Period wares of Zeugma and determine the forms of red slip wares and then bring more clarity into the trade relationships in Zeugma specifically, but also in Eastern Mediterranean region in general from the end of 4th century to the first half of the 7th century. The main forms and their sub-categories that are in scope for this study, are presented comparatively in terms of their chronology and their statistical ratios. In the end, Zeugma's trade connections will be evaluated in comparison with other settlements in the region.

Giriş

Zeugma Antik Kenti, günümüzde Gaziantep İli, Nizip İlçesi, Belkıs Köyü sınırları içinde, Fırat nehri kıyısında yer almaktadır². I. Seleukos Nikator tarafından Fırat Nehrinin batı kıyısında kendi adını verdiği Seleucia³ ve doğu kıyısında ise Pers asıllı eşinin adını taşıyan Apamea şehri kurulmuştur. Plinius kentten “Fırat Selevkeiası” olarak bahsetmektedir. Roma Döneminde ise geçit anlamına gelen Zeugma adlandırması kullanılmıştır⁴.

Fırat Nehri'nin oluşturduğu doğal sınırın kıyısında ve nehrin daralarak geçiş imkânı verdiği konumda kurulan kent⁵, yol ağlarının kesişim noktasında yer almasıyla oluşan lojistik konumu sebebiyle önemli bir katoikia (askeri kent) haline gelmiş⁶ ve doğu sınırı kapsamında Roma ile Partlar arasındaki mücadelede önem kazanmıştır⁷. Doğu sınır hattında yer alan ve Syria

Eyaletine geçiş kapısı olan kent, konumunun sağladığı avantajla Roma lejyonlarına ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştır⁸.

MS 2. yy'da refah dönemi yaşayan kent, MS 253 yılında Sasani Kralı I. Şapur'un kenti istilasıyla büyük bir yıkım yaşamış ve eski önemini kaybetmiştir⁹.

Zeugma Aurelianus tarafından tekrar Roma hâkimiyetine geçmiştir¹⁰. MS 325'den sonra küçülmeye başlayan kentle ilgili bilgilerin kilise kayıtlarından takip edildiği ve bir piskoposluk merkezi haline geldiği belirtilmektedir¹¹.

MS 7. yy başlarında kentin Emevi hâkimiyetine girdiği ve MS 9. ve 10. yy'lara kadar kentte iskânın sürdüğü bazı buluntulardan anlaşılmaktadır¹².

Zeugma, Akdeniz Bölgesi'ni Mezopotamya'ya ve buradan güneyde Basra Körfezi üzerinden Uzak Doğu'ya bağlayan ana yoldadır. Bu yolun önemi politik,

² Zeugma kazılarında maddi destek sağlayan Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'na şükranlarımızı sunarız.

³ Appian, Syr. 11.9; Grainger 1990, 39, 40; Ele geçen buluntular üzerinden gerçekleştirilen yeni araştırmalar şehrin kuruluşunun Demir Çağına kadar uzandığını göstermektedir. Görkay 2012a, 282; Görkay 2012b, 530.

⁴ Pliny, NH 5.33, 82, 86; Grainger 1990, 75, 76.

⁵ Hartmann – Speidel 2013, 381; Speidel 2009, 565; Kennedy – Bunbury 1998, 19.

⁶ Görkay 2015b, 13, Görkay 2017, 149; Belkıs tepenin batısı ve Karatepenin güneyinde kalan Roma Dönemi surlarının çevrelediği alan içinde kentsel bir lejyon yerleşkesi yer aldığı son dönem verileriyle ortaya konulmuştur Görkay 2017, 159-163.

⁷ Romanın doğu seferleri sırasında Zeugma'da geçici olarak konuşlanan lejyonlara (Legio I ve II Adiutrix, Legio I Italica, Legio III Augusta, Legio IIII Flavia, Legio VII Claudia, Legio X Gemina, Legio XIII Gemina) ait arkeolojik buluntulara rastlanması, kentin

lojistik destek ve stratejik konumunun maddi kanıtlarını göstermektedir Hartmann ve diğ. 2003, 336, 337; Hartmann ve diğ. 2004, 218, 219; Speidel 2012, 611, 614-617; Hartmann – Speidel 2013, 383-390.

⁸ At Meydanı'nda yapılan yüzey araştırmaları ve ele geçen buluntular, alanın MS 1. yy sonundan MS 4. yy'a kadar Roma lejyonları tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır Hartmann ve diğ. 2003, 218; Hartmann – Speidel 2013, 385-390; Zeugma'da Legio X Fretensis ve Legio IIII Scythica'nın konuşlandığı bilinmektedir Elton 2013, 376-378; Bununla birlikte ele geçen yazıt ve damgalı kiremitler birçok lejyonun kentte kısa süreli bulunduğunu ve bazı yardımcı kuvvetlerin de kentte konuşlandığını göstermektedir Hartmann – Speidel 2013, 389, Table 2.; Doğu Sınırı Lejyonları için bkz. Glasgow 1986, 411-425, Fig. 23.1-6.

⁹ Görkay 2015b, 14.

¹⁰ Scarre 1995, 186.

¹¹ Wagner 1976, 288; Kennedy – Burgess 1998, 155, 156, 159-162.

¹² Zeugma kenti kronoloji tablosu için bkz Görkay 2015a, 10, 11, 14; MS 4. yy'dan MS 11. yy'a kadar kilise kayıtlarında Zeugma ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır Kennedy – Burgess 1998, 159-162.

stratejik ve aynı zamanda ticaret rotaları üzerinde olmasından kaynaklanmaktadır¹³. Kentin Fırat Nehri'nin geçiş noktasında-ana yol ağının kavşağında yer alması ticari önemini detaylıca irdelemeyi gerektirir.

Seramik - Ticaret - Yol Ağı İlişkisi

Bu başlık altında, makale konusunu oluşturan Phokaia (PHRS), Afrika (ARS) ve Kıbrıs (LRD) kırmızı astarlı seramiklerinin tipolojisi ve kronolojisine değinilmenden önce bölgenin ticari ilişkileri irdelenecektir.

Kuzey Suriye Bölgesi'nde yürütülen kazılarda ulaşılan sonuçlar üzerinden: Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Dönemleri'nde gerçekleştirilen deniz ve kara yolu ticareti, sınır hatları, vergilendirme ve lejyon birliklerinin ticari faaliyetlerdeki rolleri gibi seramik ticareti ile direk ya da dolaylı bağlantı gösteren çalışmalar neticesinde ulaşılan hipotezler değerlendirme kapsamına alınacaktır.

Bu hipotezler üzerinden Zeugma'nın jeopolitik ve stratejik konumundan kaynaklanan getirilerinin, kentin seramik-ticaret ilişkisine olan yansımaları çalışmanın odak noktasını oluşturacaktır. Zeugma seramikleri üzerine yapılacak olan çıkarımların netlik oluşturabilmesi amacıyla Kuzey Suriye başta olmak üzere, Güney Suriye, Filistin Bölgesi ve gerekli yerlerde Roma Afrikası ile ilgili verilerden de faydalanılacaktır.

Kentin, kuzeye doğru doğu sınır hattı boyunca kurulan lejyon kentleriyle oluşturulan lojistik güzergâhta yer almasının yanı sıra¹⁴, batıya doğru Kilikya limanlarına, doğuya doğru Edessa'ya, güneye doğru Dura Europos ve Filistin'e ulaşan yol ağlarının kesişim noktasındaki konumu¹⁵, Zeugma'nın sadece askeri değil, ticari bakımdan da önemini ortaya koymaktadır. Bu durum, antik kaynaklarda MS 1. yy'da Zeugma'da vergi ve gümrük¹⁶ görevlilerinin

¹³ Abadie-Reynal 2005, 523.

¹⁴ Hartmann – Speidel 2013, 382, Fig. 1; MS 114'te Traianus komutasındaki lejyonlar, Antiokheia (Antakya) - Beroea (Halep) üzerinden Zeugma'ya geçerek kuzeye doğru Samosata (Samsat), Melitene (Malatya) ve ardından Satala'ya (Sadak) gelerek burada konuşlanmıştır. Bu sefer hareketi Zeugma'nın Antiokheia'dan kuzeye uzanan yol ağı ile organik bağımlı ortaya koyması açısından önemlidir Debevoise 1938, 219-222; Lepper 1948, 41-44; Mitford 1980, 1196-1198; Bennett 1997, 191, 192.

¹⁵ Eyaletlerde oluşturulan yol ağlarının esas amacı asker ve askeri malzeme sevkiyatının hızlı ve güvenli olarak sağlanmasıdır Mitchell 2015, 7; Caracalla Dönemine tarihlenen Roma yol güzergâhlarını gösteren Itinerarium Antonini Augusti'de Zeugma, Germanica'yı (Maraş), Cyro'yu (Kilis) ve Nicopoli'yi (Islahiye) Edessa'ya (Urfa) bağlayan güzergâhlar üzerinde gösterilmiştir Kennedy – Burgess 1998, 153; Cuntz 1929; Tabula Peutingeria'da Antiokheia'dan Zeugma'ya ulaşan iki farklı güzergâh ve Zeugma'dan Samosata

(Samsat), Carris (Harran), Hieropolis'e (Münbiç) ulaşan yollar gösterilmiştir Kennedy – Burgess 1998, 157, Res. 9. 1; Miller 1916, XI.3; Ayrıca Zeugma-Antiokheia yolu üzerinden Seleukeia Pieria (Çevlik) ve Laodiceia (Lazkiye) limanlarına, Pylaemanicae yoluyla Issus (Gözeneler) ve Soli Pompeipolis (Mezitli) limanlarına, Nicephorium, Callinicum (Rakka) yoluyla Palmyra ve Dura Europos gibi iç kentlere ulaşılmaktadır Calder – Bean 1958; Dillemann 1962, Res. XIX.

¹⁶ Roma'nın gümrük ve vergi uygulamasıyla ilgili kapsamlı çalışmalar Zarai Tarifeleri üzerinden yapılmıştır. Yazıtların incelenmesiyle oluşturulan, ticari malların farklı yasal mevzuata tabi olduğu bölgeler arasında geçişini esas alan Vergilendirme Modeline göre; Roma topraklarında dolaşan emtia üzerine konulmuş vergiler İmparatorluğunun sınır şehirleri ile bazı önemli şehirlerin girişinde ve yol geçişlerinde üç farklı vergi kategorisi uygulanmış, liman vergileri ise ayrı tutulmuştur Troussset 2002, 360; Sivil memurların yanı sıra askerlerin de vergi toplamakla görevli oldukları anlaşılmıştır Troussset 2002, 360, 361 dn. 20-25.

bulunduğu bir kurumdan bahsedilmesiyle kanıt bulmaktadır¹⁷.

Palmyra yazıtlarında görülen¹⁸ ve Antiocheia’da uygulanan¹⁹ gümrük vergileri ile Dura Europos’ta rastlanılan bir grafiti²⁰ kent ticareti ile yol ağı ilişkisini ve aynı zamanda Fırat vadisi yoluyla gerçekleşen ticareti göstermesi bakımından önemlidir. Vergi yazıtlarından Zeugma²¹, Palmyra ve Dura Europos’ta kent giriş ve yol geçiş ücretlerinin uygulandığı anlaşılmaktadır.

Yol ağları aracılığıyla kente ulaşan seramiklerin, lejyondan emekli askerler aracılığıyla ticaretinin yapıldığı görüşü ileri sürülmektedir²². MS 2. yy’a tarihlenen ARS Form 8 ve MS 3. ve 4. yy tabakalarında rastlanan ARS Form 50 gibi Zeugma’dan ele geçen en erken tarihli ithal seramiklerin

kente sevkiyatının ve ticaretinin, 4. yy sonuna kadar kentte varlığını devam ettiren lejyon askerleri tarafından gerçekleştirildiği düşünülebilir.

Gerek sivilere yönelik sunulan çeşitli hizmet sektörlerinde ve gerekse ticari taşımacılığın yürütüldüğü yollarda geçiş ücretlerinin tahsilatı ve gümrük noktalarında uygulanan vergi tarifelerinin tahsilatının askerler tarafından yürütülmesi, seramik ticaretinin de askerler tarafından yürütülebileceği görüşünü desteklemektedir.

Kırmızı astarlı seramiklerin, yukarıda sözü edilen formlarının dışında kalan geç örnekleri, MS 4.-7. yy arasına tarihlenmektedir. Kentin İmparatorluk Dönemi’ndeki askeri kimliğinin, MS 4 yy sonundan itibaren zayıfladığı bilinmektedir²³. Dolayısıyla

¹⁷ Antiocheia’dan Babil’e giden Apollonius, Zeugma’da gümrük memuruyla yaşadığı anekdotu aktarmaktadır Philostratus, VA 1.20; Kennedy – Burgess 1998, 146; Pollard 2000, 175, 176; Dura Europos’ta aynı kurumun işlevinin askeri görevliler tarafından yürütüldüğü ve yol geçiş ücretlerinin tahsilatının yapıldığı bilinmektedir Pollard 1996, 215; De Laet, Dura Europos’un İmparatorluğa doğudan gelen ürünler için gümrük kapısı işlevi gördüğünü ayrıca askeri üstlerin konuşlandığı Palmyra ve Zeugma kentlerinin doğu sınır hattındaki gümrük noktaları olduğunu belirtir De Laet 1949, 337.

¹⁸ Basra Körfezi kervan yöneticisine ait MS 161’e tarihlenen Agora yazıtı İmparatorluk gümrük vergisiyle ilişkilidir De Laet 1949, 335, 336; Pollard 2000, 175.

¹⁹ Antiocheia’da hem Fırat yolundan hem de Palmyra’dan getirilen doğu ithali mallara yüzde 25 oranında Roma ithalat vergisi eklenmiştir Young 2001, 193.

²⁰ Dura Europos Palmyra kapısında yer alan sivil gümrük yetkilileri ve askerleri isimlendiren grafiti, Fırat vadisi ticaretine yönelik bir gümrük istasyonunun varlığına işaret eder De Laet 1949, 337; Pollard 2000, 175.

²¹ Zeugma’nın ticari rolü ile ilgili en önemli bilgileri MÖ 1. yy’da Charaxlı Isidore vermektedir. Suriye’den Hindistan’a kadar uzanan kervan yollarını tanımlayan Isidore, Zeugma’dan ayrılan kervanların, Zeugma’dan 150 km kadar güneyde bulunan Nicepho-

rium’da (Osrhoene) yeniden biraraya geldiğini belirtir. Schoff 1914, 5; Strabon’un anlatımlarında geçen bu ticaret yolunu Strab. Geog. XVI. 1. 23, 27; tarihçi Ammianus Marcellinus da doğrulamıştır Amm. Marc. XXIII. 3; Edwell 2008, 11, 12.

²² Görkay 2017, 164, 165. Dura Europos’ta G5-C yapısından ele geçen belgeler, bu evde eğlence sektöründe faaliyet gösteren 60’tan fazla kişiden oluşan bir organizasyonun varlığını ve G5-G7 bloklarındaki bütün evlerin bu faaliyetle ilişkili olarak kullanıldığını düşündürmüştür. Sektör çalışanlarının orduya mensup kişiler olabileceği önerilmiştir. Evin bitişiğinde yer alan başka bir evden de Zeugma’ya ait çok sayıda sikke ele geçmiştir. Rostovtzeff ve diğ. 1944, 245, 260; Pollard 1996, 225; Baird 2007, 429, 432. Dura Europos ile Zeugma arasında farklı ticari sektörlerde askerler tarafından gerçekleştirilen faaliyetlere yönelik bu ilişkiyi kanıtlayan bilgiler bulunması bu çıkarımı desteklemektedir.

²³ MS geç 3. yy ile MS 4. yy boyunca kentte sadece yardımcı birliğin “Equites Scutarii Aureliaci” varlığı üzerinde durulmaktadır. 6. yy’da ise Procopius, Justinianus tarafından kente yeni savunma duvarları inşa ettirildiğini belirtmektedir Procop. Build. 2.9.18–20. Ancak bu duvarlara ait arkeolojik bir veri bulunamamıştır Elton 2013, 378; Aylward 2013, 13. Bizans Döneminde doğu sınırında yapılan askeri düzenlemelere bakıldığında takviye edilmiş kentlerle karşılaşılabilir. Ancak bunlar bütün sınır hattını korumaya odaklı

Roma İmparatorluk Dönemi'nde oluşturulan yol ağlarının Erken Bizans Dönemi'nde askeri işlevlerinin dışında bölgesel ticaretin yapılmasına yönelik kullanımı üzerinde de durulmalıdır²⁴.

Zeugma'nın doğu sınır hattında (Limes) yer alan bir kent olması ve kentin konumundan kaynaklanan ticaret-seramik ilişkisi limes kavramını değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır²⁵. Öncelikle Suriye Bölgesi klasik anlamıyla bir sınır hattı olmayıp, İmparatorluğun diğer bölgelerinde görülenden tamamen farklıdır²⁶.

İmparatorluğun Suriye lejyonları Arabistan'ın kuzeyi, Ürdün'ün doğusu, Irak'ın batısı ve Suriye'nin güneyini kapsayan Suriye Çölü ile doğal sınırlarına ulaşmış bir bölgeyi kontrol etmiştir ve bu çöl bölgesinden Suriye kentlerinin ticaretle elde ettiği zenginliğin korunmasını gerektiren ticaret yolları geçmektedir. Roma ordusunun da öncelikli görevi bu ticari trafiği kontrol etmek ve güvenliği tesis etmek olmuştur²⁷. Ayrıca Bölge Romalılardan önce Hellenistik kültüre adapte olduğundan dolayı²⁸ Roma garnizonları var olan şehirlerle entegre edilmiştir²⁹. Bu durum lejyonların

Roma'nın kuzey ve batı sınırlarında ki düşman topraklarında olduğu gibi bir arada tutulmasını gerektirmemiş, askeri birliklerin Roma yönetimi altındaki kent toplulukları içerisine dağıtılmasına yol açmıştır. Bu yapılanma askerlerin çeşitli noktaları koruma, soyguncuları tutuklama veya ticaret kabilelerine eşlik etme ve ticaret yollarını korunmasıyla ilişkilidir³⁰. Bu faaliyetler Roma yönetimine artık direnmeyen ya da artık diremeyeceği düşünülen bir bölgede bulunan bir ordunun görevleridir³¹.

Zeugma'ya gelen ithal seramiklerin Afrika, Batı Anadolu ve Kıbrıs kökenli oldukları göz önüne alındığında, Kuzey Suriye Bölgesi'nin ticari ilişkilerini sadece limes ve kara ticaret yolları aracılığıyla değil deniz ticaret rotaları ve taşımacılığı üzerinden de değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır.

Deniz ticareti ve ticaret rotalarına bakıldığında, Mısır buğdayını taşıyan gemiler aracılığıyla Alexandria'nın ARS'ler için dağıtım merkezi olabileceği Bes tarafından

organize yapılanmalar değil, Kentin savunması ve güvenliğine odaklıdır Isaac 2000, 253-260, 265-268, 372.

²⁴ Roma sınır hattının Zeugma'dan daha doğuya Habur Vadisi'ne doğru genişlediği Severus ve Justinianus Dönemleri'nde de kentin önemi Mezopotamya üzerinden İran'a giden ticaret yolu üzerinde yer alması nedeniyle değişmemiştir Reynolds 2013, 96.

²⁵ MS 4. yy'da "limes" bürokratik bir terim olan "sınır bölgesi" nin resmi ve idari anlamını taşımaktaydı. Bu dönemde, Roma kurumlarıyla herhangi bir ilişkisi olmaksızın doğu bozkırını ve çölünü gösteren coğrafi bir terim olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Limes, savunma stratejisi ile bağlantılıdır ancak bu durum Suriye için geçerli değildir Isaac 1986, 384.

²⁶ Hodgson 1989, 180.

²⁷ Matthews 1984, 170, 171.

²⁸ Butcher 2003, 25, 26, 30, 31.

²⁹ Hodgson 1989, 179.

³⁰ Suriye'de yol güzergâhlarında kurulan askeri tesislerin, tüccarlar için güvenlik hizmeti sağladığını gösteren yazıtlar vardır Iliffe 1942, 62-64, A 1948, 136; Şam - Palmyra yolundaki bir yol istasyonu olan Khan el-Abyad'dan MS 4. yy'a tarihlenen bir yazıt, limes ve şehirlerin koruyucusu Silvinus'a, çölde yolcular için pansiyon görevi gören bir "kastum" inşası için övgülerini sunar IGLS V, 2704; Greatrex - Lieu 2002, 238-240; Dodgeon - Lieu 2002, 121, 122; Isaac 2000, 176, 177.

³¹ Isaac, doğu sınırında ordunun işlevinin yerel sakinleri kontrol etmek olduğunu ve sınır savunmasından bile bahsedilemeyeceğini belirtir Isaac 1986, 388; Suriye ile benzer özellikler gösteren sınır savunması sorunu olmayan Mısır'da da yollar ve garnizonların ticari faaliyetleri destekleyici özellikleri için bkz. Isaac 1986, 390, 391.

önerilmiştir³². Tcherna ve Bonifay, Haziran ayından itibaren Akdeniz’de görülen rüzgâr nedeniyle gemilerin doğrudan Roma’ya dönemeyeceğini belirterek, Suriye-Filistin kıyıları ve Anadolu’nun güney kıyıları boyunca bir rota izleyerek, Peloponessos veya Girit’in güney kıyısı boyunca Messina boğazlarına doğru batıya dönmeleri gerektiğini belirtir. Böyle bir yolculuk, ARS’lerin Likya, Güney Peloponessos ve Girit’teki yaygın dağılımını da açıklamaktadır³³. Bu hipotez, Suriye-Filistin kıyıları, Beyrut ve Antakya gibi limanlara ARS’lerin ulaşmasını da açıklar³⁴. Zeugma’da görülen ARS form 107 örneğini değerlendiren Kenrick formun Antiokheia yolu aracılığıyla kente geldiğini belirtmektedir³⁵.

Zeugma’ya ulaşan ticaret ağının hem kara hem de deniz yoluyla belirlenmesine yardımcı olabilecek bir diğer arkeolojik materyal sikkelerdir. Yerel atölyeler tara-

findan darp edilen bronz sikke ve tetradrahmiler üzerinden ana ticaret rotalarını izleyebilmenin mümkün olduğu ve mevcut ticaret rotalarıyla örtüştüğü görülmektedir.

Sikkelerin dağılımı Levant kıyı şeridi boyunca Filistin’den Seleucia Pieria’ya ve Antiokheia üzerinden ikiye ayrılarak Cyrrhus (Nebi Huri), Zeugma, Edessa’ya (Urfa) veya Béroia (Halep), Hiéropolis (Münbiç) ve Carrhes’e (Harran) ulaşıp Nisibe (Nusaybin) ve Singara’ya (Sincar) devam eder. İkinci rotanın Dura Europos’a giden tüccarlar ve askerler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Diğer bir yol Filistin Bölgesi’nden Emese ve Palmyra üzerinden Dura Europos’a ulaşır³⁶.

Kıbrıs Adası’nın karşısında yer alan Beyrut Limanı MS geç 4. yy’dan itibaren Kıbrıs seramikleri için büyük bir pazar haline gelmiştir³⁷. Ele geçen sikkeler Beyrut Limanı Kuzey Suriye ticari ilişkisini göstermektedir³⁸.

³² Bes 2015, 135; Reynolds 2016, 135.

³³ Bonifay 2017, 340.

³⁴ Gemilerin izlediği rota için bkz. Bonifay 2017, 338, Res. 11. 4; Roma için buğday ticareti ve bu ticaret yolunun Güney Anadolu kıyılarını takip etmesi önemlidir. Pompeius’un Mısır üzerinden gelen buğday ticareti rotasının güvenliği için Kilikyalı korsanlar sorununu çözmesi de bu önemi gösterir Churchill-Semple 1921, 74; Hububat naklinin (*ammona*) MS 330’da Roma’dan Constantinopolis’e yönlendirilmesiyle birlikte mevcut durumun bir değişikliğe uğramadığı anlaşılmaktadır Reynolds 2010, 100; Ayrıca bu kapların nakli yalnızca hububat taşımacılığıyla birlikte yapılmaktadır Bonifay 2003, 120, 128.

³⁵ Kenrick 2009, 267; Vokaer, MS 5. yy’da *Syria Secunda*’nın başkenti olan, Antiokheia’dan Fırat Vadisi ve daha gerisindeki iç kesimlere ve güneye ulaşan ticari rotaların üzerinde yer alan bir bağlantı noktası olan Apamea’nın Antiokheia’dan sonra bölgenin ikinci en önemli kenti haline geldiğini belirtir. Deniz taşımacılığı yoluyla Antiokheia’ya ulaşan ithal seramiklerin Apamea aracılığıyla iç bölgelere ulaştırıldığını ve kent’in iç hinterland/artülke ekonomisi için bir anahtar konumda olduğu üzerinde durur. Vokaer

2013a, 569; Reynolds 2013, 105; Sodini, Güney Levant/Filistin Bölgesi mallarının da direkt kente ulaştığını belirtir Sodini 1990, 77.

³⁶ Sikke örnekleri için bkz. Frascone 2015, 52, 53; Antiocheia: 22, 24-26, Carte 3a, 3b; Zeugma: 20-23, Carte 1, 2; Dura Europos: 26-29, Carte 4, 5; Beyrut: 30- 32, Carte 6a, 6b; Palmyra-Dura Europos’dan Zeugma’ya ulaşan ticaret yolunu desteklemek için oluşturulan Fırat Nehri kıyısındaki tahkimatlı, garnizon barındıran yerleşimler için bkz. Butcher 2003, 55-58, Fig. 16.

³⁷ Reynolds 2011a, 57.

³⁸ Antiocheia Limanlarından ele geçen Korykos ve Kolybrassos, Beyrut sikkelerinin, Beyrut’ta ise Korykos ve Antiocheia sikkelerinin ele geçmesi Pednelissos kökenli LRD seramiklerinin deniz ticaret rotası üzerinden Suriye Bölgesine ulaşımını ortaya koymaktadır. Yine aynı deniz ticaret rotası Gerasa’dan ele geçen Perge, Antiocheia, Beyrut, Tyre, Caeserea Maritima sikkeleriyle kanıt bulmaktadır. Çalışmayı oluşturan sikkelerin MS 2. ve 3. yy’a tarihlenen örneklerden oluştuğu fakat bu yöntemin MS 7 yy kadar olan sikkelerde uygulanabileceği belirtilmiştir. Deniz rotalarının da Geç Antik Dönemde değişmediği göz önünde

Kentler arasında yaygın kullanılan bir diğer ulaşım ve nakliyat modelini ise Fırat nehri taşımacılığı oluşturmaktadır. Nehir aracılığıyla gerçekleştirilen ticari faaliyetleri³⁹ yerel üretilen seramikler üzerinden izleyebilmek mümkündür.

MS 4. yy'dan itibaren Kırmızı astarlı seramiklerin Suriye Bölgesi'ndeki dağılımı ve ticaretiyle ilgili çıkarımlara ulaşılabilmesi için en iyi izlenecek seramik grubu, Brittle Ware olarak tanımlanan pişirme kaplarıdır⁴⁰. Coğrafi dağılım alanları ve üretim merkezleri belirlenen, bir standardizasyona sahip, seri üretilmiş⁴¹ bu kaplar, Suriye Eyalet kentlerinin lejyon üsleri haline gelmesiyle ortaya çıkmış ve MS 3. yy'dan itibaren yoğun miktarda üretilmeye başlamıştır⁴².

Bu kapların geniş ölçekte ticaretini yapan Atölye 1 ve 3 ticari ilişkilerin izlenebilmesi açısından önemlidir. Diğer atölyeler yerel ya da küçük ölçekte ihracat gerçekleştirmişlerdir⁴³

MS 3. yy'da Roma Dönemi'nde üretim gerçekleştiren Fırat Bölgesi kökenli Atölye 3'e ait kapların dağılım alanı Fırat Nehri kıyısındaki lejyon yerleşimleri olmuştur⁴⁴.

Atölye 3'ün yerini alan ve Roma Dönemi'nde seramik üretimi yapan Kuzeybatı Suriye kökenli (olasılıkla Antiokheia ile Aleppo arasında bir bölge) Atölye 1'e ait kapların, Erken Bizans Dönemi'nde artan üretimle birlikte geniş bir bölgeye yayıldığı görülmektedir⁴⁵.

Bu seramik grubu sadece Kuzey Suriye bölgesinin kendi içerisinde gerçekleştirdiği bölgesel ticareti belirlemeye yardımcı olabilir ve bu bizim için oldukça önemlidir. Bu atölyelerin ürünlerinin doğuya doğru Sınır hattı/Limes boyunca yayıldığı görülmektedir⁴⁶. Aynı tarzda üretim yapan Berytus (Beyrut) kökenli X atölyesi ürünlerinin Suriye içerisine ulaştığı anlaşılmaktadır⁴⁷. Reynolds ve Vokaer, X atölye-

bulundurulmalıdır Frascione 2015, 19, Carte 3b, 6b, 8; Beyrut Limanı'ndan Antiocheia'ya deniz ve kara ulaşımına ilişkin modern ve antik kaynaklarda geçen bilgiler ve Kuzey Suriye antik kentlerine olan bağlantısı için bkz. Jones-Hall 2004, 16-18; Reynolds Zeugma'da görülen ithal amphoralar üzerinden kent Lübnan ve Filistinle olan ticari ilişkilerinin Erken ve Orta İmparatorluk Dönemlerinde zayıf olduğunu ancak süreç içerisinde giderek arttığını belirtir Reynolds 2013, 99.

³⁹ Butcher 2003, 133, 134.

⁴⁰ Dyson 1968, 58. Analiz sonuçları üzerinden 6 farklı grup/atölye ve bu grupların ürettiği bölgelerle yayılım alanları tespit edilmiştir Schneider ve diğ. 2007, 715-717; Bartl tarafından analiz sonuçlarının yorumlandığı yayında grupların dağılımı 4 bölge üzerinden incelenmiştir. Bartl ve diğ. 1995, 166-168; Zeugma'dan ele geçen örnekler ve genel değerlendirme için bkz. Küncü 2009, 1-34; Murat 2019, 1-89.

⁴¹ Vokaer 2010b, 116, 117; Martz 2010, 11.

⁴² Martz 2010, 7; Pişirme kaplarının üretim ve yayılım alanları üzerinden Lejyon birlikleriyle bağlantılı oldukları ortaya konulmuştur Martz 2010, 11.

⁴³ Vokaer 2013a, 580.

⁴⁴ Vokaer 2013b, 484; Vokaer 2013a, 580; Vokaer 2014, 38, 39; MS 3.yüzyılda Atölye 3'ün seramiklerinin dağıldığı kentler Zeugma, Dibsi Faraj, Ain Sinu, Qreiyeh, Beroea (Halep), Tell Sheikh Hassan, Zenobia (Halabiyya), Tell Barri ve Seh Qubba, Dura Europos, Resafa, Rakka'dır. Vokaer 2013a, 580, 585, Fig. 6; Vokaer 2010a, 621, 622, Fig. 10.

⁴⁵ Vokaer 2013b, 494; Vokaer 2013a, 584; Vokaer 2014, 39; Roma Dönemi'nde sadece Dibsi Faraj yakınlarında bir bölgede üretim yapılırken, Erken Bizans Dönemi'nden itibaren Qa'at Sem'an, Dehes, Androna, Halep, Zeugma, Dibsi Faraj, Tell Sheikh Hassan, Resafa, Halabiyya, Ayyash ve Tell Barri'nin güneybatısına Raqqa, Hammam al-Turkman, "Brittle Ware" seramiklerini üretilip dağıtmıştır Vokaer 2013a, 584-586, Res. 7; Vokaer 2010a, 621, 622, Fig. 10, 11.

⁴⁶ Vokaer 2013a, 585.

⁴⁷ Reynolds – Waksman 2007, 65; Apamea, Andarin, Ras Ibn Hani, Hama, Homs, Halabiyya ve Dibsi Faraj'da 6. ve 7. yy tabakalarında örnekleri bulunmuştur Vokaer 2013a, 588; Vokaer 2010c, 215-219; Vokaer 2010b, 117; Vokaer 2007, 704.

sine ait amphoraların diğer ticari amphoralar gibi Beyrut üzerinden kıyı rotasını izleyerek Suriye'ye ulaştığı görülmektedir⁴⁸. Bu çıkarım üzerinden ARS, PHRS gibi kaliteli seramiklerin de kıyı limanları üzerinden⁴⁹ Antiokheia limanına nakledildiği ve karayoluyla Suriye iç kesimlerine ulaştıktan sonra zaten bu seramik grubunun ticaretini Yukarı Fırat havzasına yapan⁵⁰ tüccarlar aracılığıyla naklinin yapılabileceği düşünülebilir.

Erken Bizans Dönemi'nde gerçekleştirilen ticareti yansıtan bir diğer malzeme amphoralardır.

Kuzey Suriye amphoraları/NSA olarak adlandırılan ve iki gruba ayrılan yerel üretim amphoraların NSA1 tipinin Zeugma khorasında MS 5. yy ile 8. yy ara-

sında üretildiği ileri sürülmüş⁵¹, yoğun olarak MS 6. yy ve 7. yy kontektlerinden ele geçmiştir⁵². NSA1 amphoralarının Fırat boyunca garnizon kentlerine yayılması⁵³ ana içeriğinin şarap ve askeri kullanım için buğday ile ilişkili olduğu yorumuna neden olmuştur⁵⁴.

Zeugma Seramikleri

İncelenen malzeme Zeugma konut alanlarında 2006 yılı 1, 2 ve 3 nolu, 2007 ve 2009 yılı 1 nolu açmalarında yapılan kazılarda, A, B evi ve kısmen bu evlerin üzerine inşa edilen Geç Antik Dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlardan ele geçmiştir.

2005 yılında Prof. Dr. Kutalmış Görkay⁵⁵ tarafından kurtarma kazılarında açığa çıkarılan Danae Evi ile Dionysos Evi'nin

⁴⁸ Vokaer 2013a, 589.

⁴⁹ Beyrut ile Suriye Liman kentleri ilişkisini seramik örnekleri üzerinden gösteren en önemli liman Ras Al Basit'tir. Ras Al Basit/Posidium'da Hellenistik Dönem'de kurulan ve Geç Antik Dönem'de genişletilen liman, Beyrut'tan başlayan Tripoli, Antaradus (Tartus), Laodikeia (Lazkiye), Ras el Basit ve Antiokheia'yı içeren kıyı limanları ticaret zincirinin bir halkasını oluşturmaktadır Mills – Reynolds 2014, 136, Fig. 1; Kıbrıs'la karşı karşıya olan Ras El Basit Limanı Laodikeia'dan Antiokheia ulaşan kuzey-güney yoluyla kıyılara ve iç kesimlere giden bir yolla Halep'e bağlanır. Yerleşimin önemi yerel üretim Kuzey Suriye mortarları ve amphoralarının Beyrut ve Suriye'nin iç kesimlerine yayılmasındaki rolüdür Beaudry 2014, 257, 259, 260; Mills – Reynolds 2014, 133, 134; Ras Al Basit üretimi amphora ve mortarlar Zeugma'da ele geçmemiştir. Bu durumun nedeni amphoraların naklinin zorluğuyla açıklanmıştır Reynolds 2013, 99. Bununla birlikte bu eksikliğin nedenleri arasında Fırat Havzasının kendi amphora üretiminin olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.

⁵⁰ Vokaer 2013a, 587; Flavius'lar Dönemi'ne tarihlenen MS 75 ve 76 yılına ait mil taşları Apamea-Palmyra ve Chalchis-Emesa yollarının birleşim noktasında, MS 72 tarihli mil taşı da Apamea-Raphanaea yolunda bulunmuştur. Bir Lejyon üssü olan Raphanaea Kuzey Suriye ile Güney Suriye'yi birbirine bağlayan yol sisteminin önemli bir istasyonudur. Ayrıca MS 75 tarih-

lenen mil taşında Antiocheia civarında kanal inşasından bahsedilmektedir. Bu kapsamda Seleucia Pieria'da lejyon birimleri tarafından bir limanın inşa edildiği ve MS 346'da tamamlandığı bilinmektedir. Gerçekleştirilen alt yapı çalışmaları Antiocheia ile Zeugma arasındaki ulaşımaya yöneliktir Isaac 2000, 35, dn. 99-101; Reynolds Zeugma'da bulunan Kilikya kökenli LRA 1 amphoraları üzerinden, bu amphoraların Suriyenin iç kısımlarına naklinin Antiocheia aracılığıyla yapıldığını belirtir Reynolds 2013, 102.

⁵¹ Abadie-Reynal – Martz 2010, 841.

⁵² Pieri 2005, 583.

⁵³ Reynolds 2013, 100, 101, 105; Zeugma, Harabebezik, Tell es Sweyhat, Dibsi Faraj, Tall al Rum, Halabiyya, Balikh Vadisi ve Habur Bölgesine, Karkamış ve Birecik barajları ve Kurban Höyük Bölgesine yayılmıştır Vokaer 2013a, 595, Fig. 11.

⁵⁴ Pieri 2005, 584, 585, 587; Vela – Pieri 2013, 126, 127; Butcher, Vandallar tarafından Kuzey Afrika ana zeytinyağı ihraç merkezlerinin işgaliyle oluşan boşluğun avantajını, Kuzey Suriye'de MS 5 ve 6. yy'da ortaya çıkan kırsal yerleşim modelinin kendi zeytinyağı üretimini geliştirerek değerlendirdiği görüşüne katılarak LRA1 üretiminin de bu boşlukla ilişkili olduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur Butcher 2003, 148, 188.

⁵⁵ Makale konusunu oluşturan malzeme üzerinde çalışmamıza izin veren Zeugma Antik Kenti Kazı Başkanı Prof. Dr. Kutalmış Görkay'a teşekkürlerimizi sunarız.

güneyinde yer alan üst terasta kazı çalışmaları başlatılmıştır. 2006 yılında devam eden çalışmalarda ortaya çıkarılan mekânların iki farklı yapıya ait olması nedeniyle söz konusu mekânlar A ve B Evi olarak adlandırılmıştır. 2007 ve 2009 yıllarında da A Evi'nde kazı çalışmaları sürdürülerek bir kısmı bu evin üzerine inşa edilmiş geç dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlar ortaya çıkarılmıştır.

Zeugma'da söz konusu alandan kırmızı astarlı seramik gruplarına ait altı adet ARS (Form 8, 50, 67, 84, 91, 97, 107), beş adet PHRS (Form 1, 3, 5, 8, 10), bir adet LRD (Form 2) formu ve bu formların alt tipleri ele geçmiştir. Söz konusu gruplara ait araştırma tarihçesi, kronolojik çerçeve, üretim merkezleri ve konu üzerinde çalışan bilim insanları tarafından oluşturulan adlandırmalarla ilgili genel bilgiler her gruba ait formlar verilmeden önce belirtilecektir.

Zeugma'dan ele geçen ithal kap gruplarına ait olan kırmızı astarlı seramikler⁵⁶, kentlin kuzey-güney-doğu-batı yönündeki yol ağlarının kesiştiği bir merkez olması sebebiyle stratejik konumu dikkate alınarak değerlendirilme yoluna gidilmiştir. Bu değerlendirmeyi gerçekleştirebilmek için

kentle etkileşim halinde olan Kilikya, Kuzey Levant kıyıları, Kuzey Levant iç kesimleri, Güney Levant kıyıları, Güney Levant iç kesimleri olmak üzere beş önemli coğrafi bölge kentlerinden ele geçen seramik buluntularının kronolojik ve sayısal çoğunlukları Zeugma'yla karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Çalışmanın amacı, ele geçen formlar üzerinden kentin konumu, ticari ilişkileri ve Erken Bizans Dönemi'nde görülen siyasi ve ekonomik değişimi yorumlamaktır. Bu nedenle çalışma konusunu oluşturan kırmızı astarlı seramik gruplarında, birden çok örneği ele geçen formlara ait görsel malzemenin sunulmasında, iyi korunmuş durumda olan tek bir parça seçilerek kullanılmış ve bütün formların hamur, astar özellikleri dipnotlarda verilmiştir. Çalışmanın amacına uygun olarak bir katalog oluşturulmamış, ele geçen tüm formlar bir tablo halinde sunulmuştur.

ARS FORMLARI

İlk kez Falbe tarafından çalışılan⁵⁷ ve literatürde Geç Roma A-B (LR A-B)⁵⁸ veya Terra Sigillata Chiara⁵⁹ olarak adlandırılan Afrika kırmızı astarlı seramiklerinin⁶⁰ yoğun üretim ve buluntu merkezleri Byzacena ve Numidia'yı kapsamaktadır.⁶¹

⁵⁶ Kuzey Suriye Bölgesi'nde Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramiklerinin yerel üretilmiş örnekleri de görülmektedir. Geniş ölçekte bir yayılım alanına sahip olmayan örnekler Apamea'da PHRS Form 10, ARS Form 61 ve 97'nin taklitleri Brittle Ware seramikleri içerisinde görülmektedir. ARS Form 104C ve LRD Form 9C'nin ise kalkerli yerel kilden, kırmızı astarlı taklitleri yapılmıştır. Bkz. Vokaer 2013a, 589, 591, Fig. 10. 1-6; Vokaer 2013b, 486, 487, Fig. 2. 1-3; Dehes'de ARS Form 104/105, bkz. Orssaud – Sodini 2003, 500, 501, Fig. 8. Typ. 11; PHRS Form 3 ve 10, bkz. Orssaud – Sodini 2003, 500, 501, Fig. 8. Typ. 10; Orssaud 1980, 244, Fig. 306. Type 2; LRD Form 2 ve

9'un taklitlerine rastlanmıştır bkz. Orssaud – Sodini 2003, 500, 501, Fig. 8. Typ. 12.

⁵⁷ Falbe 1833, 128, 129, Lev. V. 1.

⁵⁸ Waagé 1933, 293-298; Waagé 1948, 43-47.

⁵⁹ Lamboglia 1958, 257-330, n. 3, 4; Lamboglia 1963, 145-212, n. 1-4; Lamboglia 1974, 119-131.

⁶⁰ Hayes tarafından gruba adını veren temel formlar oluşturulmuş ve formlara bazı eklemeler yapılmıştır Hayes 1980, 484-523.

⁶¹ Williams 1989, 38, dn. 8; Hayes 1997, 59; Hayes 2008, 68; Poblome 1999, 292; Bonifay 2004, 482; ARS'lerin iç talebi karşılıma yönelik yerel/bölgesel üretilmiş örnekleri, ihraç ürünü olan seramikler ilk kez Hayes

MS 1. yy sonunda üretilmeye başlayan⁶² ve MS 2. yy içerisinde bir üretim endüstrisi oluşturan⁶³ bu kapların Doğu Akdeniz piyasasına girmesi, MS 3. yy'da DSC'lerin üretiminin düşmesiyle gerçekleşir ve böylece MS 4. yy'ın ilk çeyreğine kadar bir tekel oluşturur⁶⁴. MS 5. yy'ın ikinci çeyreğinden sonra kısa bir kesintiye uğrayan bu kaplar, MS 7. yy ortasına kadar pazarlanmaya devam eder⁶⁵. Hayes tarafından oluşturulan ARS formlarına⁶⁶ yeni araştırmalarla değişim ve eklemeler yapılmıştır⁶⁷.

Astar erken dönemlerde kabın tüm yüzeyini kaplarken, zamanla sadece içine ve ağız kenarına uygulanmıştır⁶⁸. Astar kil renginin tonlarından oluşmaktadır. Kronolojiye bağlı olarak astar rengi ve kalınlığı değişmektedir. Bu nedenle her bir form grubu için astar özellikleri ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Zeugma'dan ele geçen ARS formları (MS 2. yy'a tarihlenen ve en erken tarihli örnek olan Form 8 haricinde) MS 3. yy ile 7 yy arasına tarihlenir ve bu tarih aralığında üretim gerçekleştiren en önemli Afrika atölyeleri El Mahrine, Henchir el-Gellal

Djilma, Oudhna, Sidi Marzouk To-nsi'dir⁶⁹.

Makale kapsamında incelenen alandan MS 2. yy'ın ilk yarısı ile 7. yy'ın ilk yarısı arasına tarihlenen 23 adet örnek ele geçmiştir. Kâse ve tabak parçalarından oluşan örnekler Hayes'in tipolojisine göre 8, 50, 67, 84, 91, 97, 107 formlarına aittir.

ARS Form 8 (KÂSE)

Dragendorff'un İtalya Sigillatoları arasında Form 29'a karşılık gelen kaburgalı kâse formudur⁷⁰. A ve B olmak üzere 2 alt tipi olan formun, A tipi MS 80/90-160 yılları arasına tarihlenir. Ağız çapları 12.5 cm - 23 cm arasında değişmekle birlikte Hayes bu alt tipin genellikle 16 cm - 18 cm arasında olduğunu belirtir. Formun A tipinde ağız kenarının kalıplanmış üçgenimsi kısmında ve gövdenin dirsekli geçiş kısmı üzerinde bir ya da iki sıra rulet bezeme yer alır⁷¹.

tarafından ayırt edilmiş ve Diğer Afrika Kapları başlığı altında tanımlanmıştır. Hayes 1972, 300-309; İhraç edilen seramikler kuzeyde yer alan kıyı atölyeleri tarafından üretilirken iç pazara yönelik ürünler ise iç kesim atölyeleri tarafından üretilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bonifay 2013, 540-547, Atölyeleri gösteren harita için bkz. Bonifay 2017, 330, Fig. 11. 1. Bölgesel kullanım için gerçekleştirilen yerel üretim ve üretimi gerçekleştiren atölyeler için bkz. Carandini ve diğ. 1981, 137-41.

⁶² İtalya ve Güney Galya sigillatalarının taklidi erken üretimler keskin hatlara sahip çanaklar ve ağız kenarı dışı çekik kâselerden oluşur Hayes 1972, 292-293; ARS atölyeleri Akdeniz'de en yüksek kalitede kırmızı astarlı seramik ticaretini gerçekleştiren ana tedarikçi olmasının yanı sıra, bezeme stillerinin ve kap formları modasının oluşturulduğu yerdir Bonifay 2005, 568, 577, 578.

⁶³ ARS'ler ilk defa MS 160-180 yılları civarında Ostia ve Roma'da diğer kaliteli seramik gruplarından daha fazla sayıya ulaşır Bonifay 2003, 115.

⁶⁴ Hayes 1972, 317. ARS'ler Peloponnesos'un güney kıyıları üzerinden Doğu Akdeniz ve Karadeniz Bölgesine deniz ticareti yoluyla ihraç edilmiştir Bonifay 2005, 571.

⁶⁵ Bonifay 2003, 121, 122; Mackensen 1998, 32.

⁶⁶ Hayes 1972, 18-211; Hayes 1980, 484-523.

⁶⁷ Mackensen 1993, 494; Bonifay 2004, 155-210; Hayes 2008, 67-82.

⁶⁸ Hayes 1972, 288-292.

⁶⁹ Bonifay 2007, 147, 150, 153, 154.

⁷⁰ Dragendorff 1895, Lev. 2. No. 29.

⁷¹ Hayes 1972, 33-35; Res. 4. 1, 3, 4, 30. Formun MS 2. yy'daki dağılım alanı için bkz. Hayes 1972, 454, Harita 3; Hayes Atina Agorası'ndan ele geçen Form 8A örneğini erken-orta ya da geç MS 2. yy'a tarihler Hayes 2008, 218, Res. 30. 954.

Zeugma'dan bu formun A tipine ait tek bir örnek ele geçmiştir⁷² (Res. 1/1).

Kuzey Afrika'da Kartaca, Puppüt, Sidi Khrebish'den⁷³ Form 8'in örnekleri bilinmektedir⁷⁴.

Kuzey Levant kıyı kesimlerinde yer alan Antiokheia'dan⁷⁵; Güney Levant kıyı yerleşimlerinden Jiyeh ve Chhim'den⁷⁶ formun paralelleri ele geçmiştir.

ARS Form 50 (GENİŞ TABAK)

Form 50'nin Tip A ve B olmak üzere iki alt tipi bulunmaktadır. Tip A'nın ince ve kaliteli erken örnekleri MS 230/240-325'e tarihlenirken, daha geç örnekleri MS 300-360'a tarihlenir. Tip B ise MS 350-400

yılları arasına tarihlenmektedir. Ağız çapları 20 cm - 40 cm arasındadır⁷⁷.

Zeugma'dan ince cidarlı ve yarı parlak astarlı A tipine ait 22 cm - 23.4 cm ağız çapına sahip 2 örnek (Res. 1/2) ve gövdesi daha dışa doğru açılan, pürüzlü ve mat astarlı ağız kenarında biten, 27 cm ağız çapına sahip B tipine ait 1 örnek (Res. 1/3) ele geçmiştir⁷⁸.

Formun **A alt tipine** ait örnekleri Kuzey Afrika'da Kartaca, Djilma, Sidi Khrebish, Sidi Marzouk, Leptis Magna, Sidi Jdidi'den⁷⁹ bilinmektedir⁸⁰.

Kilikya'da Kelenderis, Tarsus, Gözlü Kule'den⁸¹; Kuzey Levant kıyılarında Epiphania (Hama), Apamea'dan⁸²; Güney

⁷² Ağız ve gövdenin üst kısmına ait profil veren parçanın ağız çapı alınamamıştır. Orta kalınlıkta cidara sahip parça, sert ve taneli bir hamur dokusua sahiptir. Kil orta boyutlu kuvartz, kireç ve az mika katkılıdır. Kil rengi açık kırmızıdır 10 R 6/8. Tüm yüzeye kalın uygulanmış açık kırmızı renkli 2.5 YR 6/8, parlak bir astara sahiptir.

⁷³ **Kartaca:** Mackensen – Schneider 2006, 180, 181, Res. 9. 7; **Puppüt:** Bonifay 2004, 156, 154, Res. 84. 1, 2 (Tip 3); Bonifay 2016, 555, Res. 2.1.1. 91; Res. 2.1.2. 93; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 344, 342, Res. 64. 605. 1.

⁷⁴ A1 grubuna ait Hayes Form 8A kâselerinin üretildiği atölyeler Merkezi Tunus'ta saptanmıştır. Mackensen – Schneider, 2006, 173; Mackensen 2009, 19. Cau ve diğ. 2011, 4.

⁷⁵ Waagé 1948, 49, Lev. IX. 843.

⁷⁶ Domzalski 2013, 31, 35, 32, Res. 8. 7.

⁷⁷ Hayes 1972, 69, Res. 12. 7, 8, 46 (Form 50A), 55 (Form 50A/B), 56, 60, (Form 50B). Formun MS 4. yy'daki dağılım alanı için bkz. Hayes 1972, 455, Harita 6; Atina Agorası'nda Form 50A'nın en erken örnekleri MS 220-250'ye tarihlenen kontekstlerden, formun çoğunluğunun MS 3. yy'ın 3. çeyreğine tarihlenen kontekstlerden geldiğini, ancak MS 4. yy'ın 2. çeyreğine ait kontekstlerde de görüldüğü form kataloğunda belirtilmektedir. Hayes tarafından Form 50'nin A ve B alt tipleri arasında geçiş tipi olarak belirtilen Form 50A/B örnekleri MS 4. yy'ın 2. çeyreğine tarihlenen kontekstlerden ele geçmiştir. 50B alt tipi ise MS geç 4. yy - erken 5. yy kontekstlerinden

gelmektedir Hayes 2008, 220, 221, Res. 31. 985-990, Res. 32. 991, 992 (Form 50A), 993, 994 (Form 50A/B), 995-998 (Form 50B).

⁷⁸ İnce cidarlı kaplar, sert ve ince dokulu hamur yapısına sahiptir. Kili az ve küçük kireç, mika ve çok az kum katkılıdır. Örneklerin kil rengi kırmızı ya da açık kırmızıdır 2.5 YR 5/8 - 6/8. Astar rengi kırmızı ya da açık kırmızıdır 2.5 YR 4/8, 10R 5/8 - 6/8.

⁷⁹ **Kartaca:** Mackensen – Schneider 2006, 184, Res. 11. 8; 153, 154, Res. 24. 8, 9; **Djilma:** Mackensen – Schneider 2006, 187, 186, Res. 12. 12; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 356, 354, Res. 66. 632. 1, 2, 3; **Sidi Marzouk:** Mackensen 2006, 113, 112, Res. 5. 8; **Leptis Magna:** Bonifay – Capelli 2013, 75, 79, Res. 6. 51; Bonifay 2016, 556, Res. 2.3. 105 (Bonifay tarafından Form 50 A/B ara tipi olarak belirtilmiştir.); Bonifay – Capelli 2013, 86, 90, Res. 11. 51-55, 58; 96, 100, Res. 16. 40, 41; 107, 111, Res. 21. 40. (Bonifay tarafından Form 50 A/B ara tipi olarak belirtilmiştir.); **Sidi Jdidi:** Bonifay – Reynaud 2004, 265, 264, Res. 153. 3. 2.

⁸⁰ C1 grubuna ait Hayes Form 50A, Sidi Marzouk Tounsi, Djilma yakınındaki Henchir el-Guellal atölyeleri üretimidir Mackensen – Schneider, 2006, 174, 175, 177, 183.

⁸¹ **Kelenderis:** Tekocak 2006, 52, Lev. 5. 38, 39; **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 46, Lev. 1. 8; **Gözlü Kule:** Jones 1950, 276, Lev. 207. 812, 813

⁸² **Hama:** Christensen 1986, 13, 14, Res. 4. B./Kat. No. 12; Lund 1995, 140, 152, Lev. 2. 20, 21; **Apamea:** Vokaer 2014, 40, Res. 2. 1-3; Vokaer 2013a, 573, Res. 2. 1; Viviers – Vokaer 2007, 150, Pl. XI. 1.

Levant kıyılarında Chhim, Samaria, Ashkelon, Beyrut'tan⁸³; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos'tan⁸⁴ ve Kuzey Levant iç kesimlerinde Dura-Europos⁸⁵ ve Zeugma'dan ele geçmiştir.

Gschwind, Zeugma Form 50A örneklerini MS 3. yy'a tarihler⁸⁶. Kenrick formun MS 253'e tarihlenen Sasani tahrip tabaklarında yaygın görüldüğünü belirtir⁸⁷. Abide-Reynal Form 50A örneklerini MS 3. yy'ın ikinci çeyreğine tarihler ve Sasani yangın tabakalarında görülmekle birlikte, MS 4. yy başına kadar gittiğini belirtir⁸⁸. Form 50 A/B olarak tanımlanan örneklerin ise genellikle MS 300-360 yılları arasına tarihlendirildiğini, ancak MS 3. yy ikinci yarısına kadar giden örneklerin görülebildiğini ve MS 4. yy sonuna kadar kullanımında kaldığını belirtir⁸⁹.

Formun **B alt tipine** ait örnekleri Kuzey Afrika Sidi Zahruni, Sidi Khrebish, Nabeul'den⁹⁰ bilinmektedir⁹¹.

Kilikya'da Anemurium, Kelenderis, Küçük Burnaz, Tarsus, Diokaisareia'dan⁹²; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Hama'dan⁹³; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Ashkelon, Jalame, Caesarea Maritima'dan⁹⁴; Güney Levant iç kesimlerinde Horbat-Uza'dan⁹⁵ ve Kuzey Levant iç kesimlerinde bulunan Zeugma'dan ele geçmiştir.

Abide-Reynal, Zeugma'dan ele geçen Afrika 50 B formunun özellikle MS 4. yy'da görüldüğünü belirtir⁹⁶.

ARS Form 67 (GENİŞ KÂSE)

Form, MS 360-470 yılları arasına tarihlendirilmektedir⁹⁷. MS 4. yy'a ait erken örnekler ince cidarlı, yuvarlatılmış ağız profiline sahipken, 5. yy örnekleri ise daha kalın cidarlı olup, üst kısmı yivli olan ağızın

⁸³ **Chhim:** Domzalski 2002, 79, 80, Lev. 15. 51; **Samaria:** Crowfoot 1957, 358, 359, Res. 84. 2; **Ashkelon:** Johnson 2008, 42, Kat. No. 134; Israel-Erickson-Gini 2013, 206, 207, Res. 34. 1; **Beyrut:** Reynolds 2010, 104, Res. 1. d, e.

⁸⁴ Mlynarczyk 2008, 90, Res. 9. 171.

⁸⁵ Cox 1949, 15, No. 90.

⁸⁶ Gschwind 2006, 59, dn. 30, Res. 10. 6, 7.

⁸⁷ Kenrick 2009, 265, 267, Res. 18. 2. PT 327; Kenrick 2013, Lev. 18. PT 327.

⁸⁸ Abadie-Reynal 2005, 524, 544, Kat. No. 2, 3, 5.

⁸⁹ Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 183, Res. 1; Abadie-Reynal 2005, 526, 544, Kat. No. 8, 10; 10 nolu örnek kaide parçasına aittir.

⁹⁰ **Sidi Zahruni:** Bonifay 2004, 57, Res. 26. 1. 2; 2 nolu örnek kaide parçasına aittir (Tip 65); Ghaliya ve diğ. 2005, 496, 504, Res. 5. 29, 30; 30 nolu örnek kaide parçasına aittir; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 356, 354, Res. 66. 632. 4; **Nabeul:** Bonifay 2016, 561, Res. 2.14. 151.

⁹¹ C grubuna ait Hayes Form 50A/B ve 50B, Merkezi Tunus atölyelerinin üretimidir Bonifay 2004, 57, 197; Bonifay 2016, 556.

⁹² **Anamurium:** Williams 1989, 39, Res. 18, 219, 220; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 52, Lev. 5. 40; **Küçük**

Burnaz: Tobin 2004, 67, 66, Res. 83. P46; **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 46, Lev. 1. 9-14; **Diokaisareia:** Kramer 2012, 18, Lev. 19. 138, 139; Wannagat 2005, 127, Res. 9. PQ. 1, 23.

⁹³ **Antiokheia:** Waagé 1948, 49, Lev. IX. 836 p, u, w, x; **Hama:** Lund 1995, 140, 152, Lev. 2. 22, 23; 153, Lev. 3. 24.

⁹⁴ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2013, 35, 34, Res. 10. 1; **Ashkelon:** Johnson 2008, 43, Kat. No. 135-138; 44, Kat. No. 139; **Jalame:** Johnson 1988, 146, 145, Res. 7-6. No. 92-100; **Caesarea Maritima:** Riley 1975, 41, 42, Kat. No. 69.

⁹⁵ Avshalom-Gorni 2009, 73, Res. 2.46. 8.

⁹⁶ Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 183, Res. 2-4; Res. 5 nolu örnek ise bir kaide parçasına aittir; Abadie-Reynal 2005, 527, 544, Kat. No. 20-22, 24, 28, 29, 33, 38, 39, 47; 38, 39, 47 Kat. nolu örnele kaide parçasına aittir.

⁹⁷ Hayes 1972, 112, 116. Hayes, Atina Agorasından ele geçen Form 67 örneklerini MS geç 4. yy – erken 5. yy arasına tarihler. Hayes'in form için verdiği tarih ile formun ele geçtiği kontekstler genelde kronolojik uyum göstermektedir Hayes 2008, 226, 227, Res. 34. 1081-1090; Formun kronolojik değerlendirmesi için bkz. Cau ve diğ 2011, 5.

ucu sivriltilmiştir. Daha geç örneklerde ise cidarın iyice kalınlaşmasıyla hantal bir form ortaya çıkmaktadır. Ağız çapları 20 cm - 45 cm arasındadır⁹⁸.

Zeugma'dan ağız çapları 22.2 cm - 35.2 cm arasında değişen 4 adet örnek (Res. 1/4) ele geçmiştir⁹⁹.

Formun örnekleri Kuzey Afrika'da (Apollonia-Cyrenaica, Sidi Jdidi¹⁰⁰, Kartaca¹⁰¹, Thuburbo Majus, Oudhna)¹⁰², Sidi Khrebish, El Mahrine, Bordj el Djerbi, Leptis Magna'dan¹⁰³ bilinmektedir¹⁰⁴.

Kilikya'da Anemurium, Kelenderis, Küçük Burnaz, Alahan, Tarsus, Gözlü Kule, Diokaisareia'dan¹⁰⁵; Kuzey Levant kıyılarında Gindaros, Antaiocheia, Burdj

Baqırha, Hama, Apamea'dan¹⁰⁶; Güney Levant kıyılarında Caesarea Maritima, Jiyeh ve Chhim, Ashkelon, Jalame, Beyrut'tan¹⁰⁷; Güney Levant iç kesimlerinde Ammata, Jarusalem, Ophel, Hippos, Khirbat Adasa, Callirrhoe'den (Ain Ez-Zara)¹⁰⁸; Kuzey Levant iç kesimlerinde Sergiopolis (Resafa), Tall ar Rum¹⁰⁹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Gschwind Zeugma'dan ele geçen Form 67 örneklerini Akdeniz'de ortaya çıkan buluntularla aynı zaman aralığına, MS 4. yy'ın ikinci yarısı ile MS 5. yy'ın ilk yarısı

⁹⁸ Hayes 1972, 112, 115, Res. 19. 1, 4-6, 9, 17, 28.

⁹⁹ Kapların hamuru orta sertlikte, küçük gözenekli ve taneçikli bir dokuya sahiptir. Kireç, az mika, kuartz ve kum katkıdır. Örneklerin bazılarında kireç daha yoğundur. Astar rengi: 2.5 YR 6/8, 10 R 5/8-5/6, Hamur Rengi: 2.5 YR 6/8- 6/6, 10 R 6/8; Örneklerden biri ise fırınlanmaya bağlı olarak gri renk almıştır. Hamur rengi grimsi kahverengi 10 YR 5/2, Astar rengi ise koyu gridir 10 YR 4/1.

¹⁰⁰ Sidi Jdidi örnekleri için ayrıca bkz. Bonifay – Reynaud 2004, 271, 270, Res. 156. 9. 1, 2; 273, 272, Res. 157. 12. 4.

¹⁰¹ Kartaca örnekleri için ayrıca bkz Hayes 1976, 50, 51, Res. 1. III. 1; 70, 71, Res.10. 1; Munoz ve diğ. 2005, 4, 27, Res. 3. 4.

¹⁰² Bonifay 2004, 171, 173, 172, Res. 92. 1-5, 8 (Tip 41); Bonifay ve diğ. 2004, 225, 223, Res. 2. 8.

¹⁰³ **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 359, 354, Res. 66. 639; **El Mahrine:** Mackensen 1993, 325-327, 403-405, 595, 596, Lev. 56. 6-9, Lev. 57. 1-6. (Form 9); 332, 600, Lev. 60. 1-5. (Form 14); Mackensen 2009, 29, 32, 31, Res. 7. 1-3; Mackensen – Schneider 2002, 146, Res. 19. 11-13; 148, Res. 20. 7, 8; Bonifay 2016, 557, Res. 2.6.1. 119; **Bordj el Djerbi:** Mackensen – Schneider 2002, 124, Res. 2. 7; **Leptis Magna:** Bonifay – Capelli 2013, 107, 111, Res. 21. 49, 50.

¹⁰⁴ D1 grubuna ait Hayes Form 67, El Mahrine atölyeleri üretimidir. Bonifay 2004, 171; Bonifay 2016, 524, 557; Mackensen 2009, 29; Mackensen 1993, 465;

¹⁰⁵ **Anemurium:** Williams 1989, 40, Res. 18. 225, 226; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 53, Lev. 6. 44-48, Lev. 7. 49-53; Tekocak 2009, 133, 140, Res. 7. 7-11; **Küçük**

Burnaz: Tobin 2004, 67, 66, Res. 83. P47; **Alahan:** Williams 1985, 37, Res. 3. 2; **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 54, 55, Lev. 3. 29-54, Lev. 4. 55-62; **Gözlü Kule:** Jones 1950, 276, Lev. 207. 818, A, B; **Diokaisareia:** Kramer 2012, 18, Lev. 19. 142.

¹⁰⁶ **Gindaros:** Kramer 2004, 206, Lev. 95. ARS. 2; **Antiokheia:** Waagé 1948, 49, 50, Lev. IX. 869 f, p, 870 a, k, 871 a, f, p; **Hama:** Lund 1995, 141, 153, Lev. 3. 30-32; 154, Lev. 4. 33, 34; **Apamea:** Vokaer 2013a, 573, Res. 2. 2; **Burdj Baqırha:** Rousset 1999, 4, Fig. 1.

¹⁰⁷ **Caesarea Maritima:** Tomber 1999, 305, 306, Res. 1. 8; **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2013, 35, 34, Res. 10. 5; **Ashkelon:** Johnson 2008, 47, Kat. No. 148, 149; Israel-Erickson-Gini 2013, 206, 207, Res. 34. 2; **Jalame:** Johnson 1988, 147, Res. 7-7. No. 115, 116; **Beyrut:** Reynolds 2010, 107, Res. 4. n.

¹⁰⁸ **Ammata:** Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 13; **Jarusalem:** Hayes 1985, 193, Res. 61. No. 7-14; **Ophel:** Fleitman – Mazar 2015, 286, 288, Res. I.5.1. 205, 206; **Hippos:** Mlynarczyk 2002, 8, Res. 4. 1; 2003, 58, 75, Res. 1. 6; 2005, 135, Res. 10. 129; 2006, 107, Res. 5. 65, 111, Res. 7. 92, 93; 2007, 127, Res. 7. 112; 2008, 94, Res. 11. 215; **Khirbat Adasa:** Khalaily – Avissar 2008, 100, Res. 6. 3; **Ain Ez-Zara:** Clamer – Magness 1997, 82, 144, 145, Lev. 16. 3-5. Clamer – Magness tarafından 4 ve 5 nolu örneklerin formun yerel üretimi olduğu belirtilmiştir.

¹⁰⁹ **Resafa:** Mackensen 1984, 40, Lev. 32. 12; **Tall ar Rum:** Gschwind – Hasan 2006, 326, 327, 374, 333, Abb. 4. 6.

arasına tarihler¹¹⁰. Abide-Reynal da form için aynı zaman aralığını belirtir¹¹¹.

ARS Form 84 (DERİN TABAK)

Form 82 ile benzer hamur ve dekorasyona sahip derin bir tabaktır. Formun geç tarihli varyantları eğimli bir dip ve dışa daha eğik gövdeye sahiptir. MS 440-500 yılları arasına tarihlendirilen formun ağız çapı 20 cm - 35 cm arasında değişmektedir¹¹². Form MS 460-475 yıllarına tarihlenen Atina Agorası kontekstlerinde en çok rastlanan tiptir¹¹³.

Zeugma'dan bu forma ait tek bir kaide parçası (Res. 1/5) ele geçmiştir¹¹⁴.

Formun örnekleri Kuzey Afrika'da Kartaca, Sidi Khrebish, Sidi Marzouk, Nag el Hagar'dan¹¹⁵ bilinmektedir¹¹⁶.

Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Ashkelon'dan¹¹⁷; Güney Levant iç kesimlerinde Jerusalem, Hippos'tan¹¹⁸ formun paralelleri ele geçmiştir.

ARS Form 91 (KÂSE)

Kabın iç yüzeyinde dipten gövdeye doğru açılan rulet bezeme görülmektedir.

Form MS 5. yy'ın ortasından, 7. yy'ın ortasına kadar üretilmiştir¹¹⁹. Hayes tarafından A, B, C ve D olmak üzere dört alt tipe ayrılan formun Zeugma'dan A, B ve C alt tipleri ele geçmiştir. A ve C alt tipinin orta boyutlu kâseler olduğunu belirten Hayes, B alt tipinin ağız çapının ise 28 cm'e kadar arttığını belirtir¹²⁰.

Zeugma'dan A/B ve C alt tiplerine ait 9 ağız kenarı, 1 gövde ve 1 dip parçası olmak üzere 11 parça ele geçmiştir.

A alt tipinde ağız kenar çıkıntısı geniş ve hafif köşeli, sıg gövdeli ve ince cidarlıdır. Gövdenin iç kısmı, kuştüyü motifi oluşturan rulet bezemeli ve çift sıra yivlidir¹²¹. MS 380 ile MS 5 yy sonu arasındaki tabakalardan ele geçmiştir¹²². B tipi A tipine göre daha derin ve daha alçak kaidelidir. Gövdenin iç kısmında kuştüyü motifi oluşturan rulet bezeme görülürken, çift sıra yiv bulunmaz. Hayes formun 450-530 tarihleri arasında görüldüğünü belirtir¹²³.

Zeugma'dan ele geçen ağız çapları 18.8 cm - 23.8 cm arasında olan 7 ağız kenarı parçası A ile B tipi arasında geçiş formu olan A/B alt tipine aittir (Res. 1/8). Diğer örnekler A alt tipine ait kuş tüyü

¹¹⁰ Gschwind 2006, 62, 63, Res. 20. 1, 2.

¹¹¹ Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 183, Res. 2-4; Res. 5 nolu örnek ise bir kaide parçasına aittir; Abadie-Reynal 2005, 528, 545, Kat. No. 63-68, 70-73.

¹¹² Hayes 1972, 132, 133, 130, Res. 23. 1, 2. Formun dağılımını gösteren harita için bkz. Hayes 1972, 457, Harita 10.

¹¹³ Hayes 2008, 229, 230, Res. 35. 1120-1123.

¹¹⁴ Hamur sert, ince dokulu ve çok küçük gözeneklidir. Kil, kireç, az mika ve kum katkılıdır. Hamur rengi açık kırmızıdır 2.5 YR 6/8. Astar ince, mat ve kırmızıdır 10 R 5/8.

¹¹⁵ **Kartaca:** Fulford 1984, 57, 56, Res. 14. 27. 1, 2; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 362, 360, Res. 67. 649. 1, 2; **Sidi Marzouk:** Mackensen 1998, 27, 28, Res. 3. 2-6; **Nag el Hagar:** Mackensen 2006, 222, 218, Res. 9.4. 11-15.

¹¹⁶ C5 grubuna ait Hayes Form 84, merkezi Tunus atölyelerinin üretimidir Bonifay 2004, 165.

¹¹⁷ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2013, 35, 34, Res. 10. 6; **Ashkelon:** Johnson 2008, 48, Kat. No. 152.

¹¹⁸ **Jerusalem:** Hayes 1985, 193, Res. 61. No. 15-18; **Hippos:** Mlynarczyk 2006, 112, Res. 8. 109.

¹¹⁹ Bonifay formun başlangıç tarihinin Hayes'in önerisinden farklı olarak MS 4. yy'ın 2. yarısına kadar geriye gittiğine dair önerilere katılmaktadır Bonifay 2004, 177.

¹²⁰ Hayes 1972, 140, 141, 144.

¹²¹ Hayes 1972, 140, 144.

¹²² Riley 1981, 89.

¹²³ Hayes 1972, 140, 144, Res. 26. 1, 2 (Form 91A), 3 (Form 91B). Atina Agorasından ele geçen Form 91B örneği MS 5. yy'ın 3. çeyreğine ya da daha erken bir tarihe verilmektedir Hayes 2008, 231, Res. 36. 1140.

motifli bir gövde parçası (Res. 1/6) ve 8.4 cm kaide çapı olan B tipine ait kuş tüyü motifli bezemeye sahip bir kaide (Res. 1/7) parçasıdır¹²⁴.

Formun daha yaygın olan **A/B alt tipine** ait örnekleri Kuzey Afrika'da Kartaca, Oudhna, Sidi Khrebish, El Mahrine, Sidi Jdidi'den¹²⁵ bilinmektedir¹²⁶.

Kilikya'da Anemurium, Tarsus'tan¹²⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Hama, Gindaros, Apamea'dan¹²⁸; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Samaria, Shiqmona, Jalame, Tel Keisan, Beyrut'tan¹²⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Jusalalem, Ophel, Gadara, Hammat Gader, Ain Ez-Zara/Cal-

lirrhoe'den¹³⁰; Kuzey Levant iç kesimlerinde Resafa, Tel Rifa'at, Tell Fakhariyah, Tall ar Rum, Jabbul, Androna (Al Andarin)¹³¹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Gschwind, Zeugma'dan ele geçen Form 91A örneklerini formun başlangıç tarihi olan MS 400 civarına tarihler¹³². Abide-Reynal formun Zeugma'da MS 5. yy'da görüldüğünü belirtir¹³³.

C alt tipinde daha derinleşen formun ağzı yükselmiştir. Çıkıntılı kısım daha daralmış ve uç kısmı yuvarlatılmıştır. Dip kısmı basıklaşmıştır. Tondodaki rulet sırası daralmış bir bant biçimini almıştır. Hayes tarafından C tipi için MS 530-600 tarihleri önerilmiştir¹³⁴.

¹²⁴ Örneklerin hamuru orta sertlikte, çok küçük gözenekli ve ince bir dokuya sahiptir. Kil, kireç, az mika ve kum katkıdır. Hamur rengi açık kırmızı ya da kırmızıdır 2.5 YR 6/8- 5/6, 10 R 5/6-6/8. Astar uygulaması bazı örneklerde kalın ve parlakken, bazılarında ince ve yarı parlak olabilmektedir. Astar rengi kırmızı ya da açık kırmızıdır 2.5 YR 4/8-5/8, 10 R 5/8-6/8.

¹²⁵ **Kartaca:** Bonifay 2004, 179, 178, Res. 95. 1. (Tip 50); Fulford 1984, 65, 64, Res. 17. 47. 1; Hayes 1976, 56, 55, Res. 3. 15; 70, 71, Res. 10. 8; Munoz ve diğ. 2005, 4, 27, Res. 3. 7, 8; **Oudhna:** Bonifay 2004, 179, 178, Res. 95. 1. (Tip 51); Mackensen – Schneider 2002, 129, Res. 4. 9; Bonifay ve diğ. 2004, 225, 224, Res. 3. 14; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 364, 360, Res. 67. 654. 1; **El Mahrine:** Mackensen 1993, 360, 361, 430-432, 619, 620, Lev. 75. 1-5. (Form 52); Mackensen – Schneider 2002, 147, 146, Res. 19. 18; Bonifay 2016, 557, Res. 2.6.1. 120; **Sidi Jdidi:** Bonifay–Reynaud 2004, 271, 272, Res. 157. 10. 1; 282, 283, Res. 164. 16. 1; Ben Abed ve diğ. 1997, 13, 14, 15, Res. 2. 1, 6.

¹²⁶ D1 grubuna ait Hayes Form 91A, 91B El Mahrine; D2 grubuna ait 91C ise Oudhna atölyeleri üretimidir Bonifay 2016, 557, 558.

¹²⁷ **Anemurium:** Williams 1989, 40, Res. 18. 227; **Tarsus:** Adak-Adibelli 2006, 64, Lev. 6. 86-89.

¹²⁸ **Antiokheia:** Waagé 1948, 50, Lev. X. 883 f, k, m; **Hama:** Christensen 1986, 15, 14, Res. 4. D./Kat. No. 58; Lund, 1995, 141, 154, Lev. 4. 41-43 Kaide örnekleri için bkz. Lund, 1995, 141, 155, Lev. 5. 45, 46; **Gindaros:** Kramer 2004, 206, Lev. 95. ARS. 5; **Apamea:** Vokaer 2013a, 573, Res. 2. 3.

¹²⁹ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2013, 35, 34, Res. 10. 7; **Samaria:** Crowfoot 1957, 358, 360, 359, Res. 84. 5, 6; **Shiqmona:** Amir 2006, 146, Res. 1. 5; **Jalame:** Johnson 1988, 148, 147, Res. 7-7. No. 118, 119; **Tel Keisan:** Landgraf 1980, 60, Res. 16. 1; **Beyrut:** Reynolds 2010, 107, Res. 4. m.

¹³⁰ **Hippos:** Mlynarczyk 2003, 58, 75, Res. 1. 7; 2004, 150, Res. 1. 11; 2005, 135, Res. 9. 121; 2006, 101, Res. 2. 20; 111, Res. 7. 94; 2008, 73, 93, 95, Res. 1. 10 (Kaide örneği), Res. 2. 15, Res. 10. 201, Res. 11. 216; **Jusalalem:** Hayes 1985, 193, Res. 62. No. 1-5; **Ophel:** Fleitman – Mazar 2015, 286, 288, Res. I.5.1. 207; **Gadara:** El-Khoury 2014, 132, 133, Res. 7. 4, 5; **Hammat Gader:** Ben-Arieh 1997, 356, 360, Lev. V. 26; **Ain Ez-Zara:** Clamer–Magness 1997, 82, 144, 145, Lev. 16. 2. Clamer–Magness tarafından Formun yerel üretim olduğu belirtmiştir.

¹³¹ **Resafa:** Konrad 1992, 356, Res. 5. 2-4; Kaide örneği için bkz. Mackensen 1984, 81, Lev. 22. 31; **Tel Rifa'at:** Kenrick 1981, 448, 449, 458, Res. 243. IX/54; **Tell Fakhariyah:** Kantor 1958, 35, Lev. 42. 70; **Tall ar Rum:** Gschwind – Hasan 2006, 327, 374, 333, Abb. 4. 10; **Jabbul:** Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 6; **Androna:** Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 1.

¹³² Gschwind 2006, 63, Res. 20. 3. Dip parçasına ait bir örnektir.

¹³³ Abadie-Reynal 2005, 530, 545, Kat. No. 78-81, 83.

¹³⁴ Hayes 1972, 144. 21, 23. Atina Agorası'nda Form 91C örnekleri MS 6. yy ya da MS 6. yy'ın 2. çeyreği ile ortasına tarihlenen kontekstlerden ele geçmiştir Hayes 2008, 231, Res. 36. 1141, 1142.

Zeugma'dan 2 adet ağız kenarı parçası ele geçmiş olup (Res. 1/9), ağız çapları 23 cm - 24.4 cm'dir.¹³⁵

Formun daha az görülen **C alt tipine** ait örnekleri Kuzey Afrika'da Oudhna, Sidi Khrebish Kartaca, Tocra, El Mahrine'den¹³⁶ bilinmektedir.

Kilikya'da Gözlü Kule, Diocaesarea, Tarsus'tan¹³⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Gindaros, Hama'dan¹³⁸; Güney Levant kıyılarında Magen, Horbat Qastra'dan¹³⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Jariusalem'den¹⁴⁰; Kuzey Levant iç kesimlerinde Zeugma'dan bilinmektedir.

Zeugma örnekleri Abide-Reynal tarafından MS 5. yy'a tarihlendirilmiştir¹⁴¹.

ARS Form 97 (KÂSE)

Ağız kenarı birbirini izleyen konkav kavislerle biçimlendirilmiş olup, içte ve dışta birer yivle sınırlandırılmıştır. MS 490-550 yılları arasına tarihlendirilen formun ağız çapı 18 cm - 23.5 cm arasında değişmektedir¹⁴².

Zeugma'dan ağız-gövde profili veren 2 parça (Res. 1/10) ele geçmiştir¹⁴³. Parçaların ağız kenarı üzerinde çift yiv sırası görülmektedir. Ağız çapları 14.4 cm - 15.4 cm'dir.

Formun örnekleri Kuzey Afrika'da Sidi Khrebish, Kartaca, Oudhna'dan¹⁴⁴ bilinmektedir¹⁴⁵.

Kilikya'da Anemurium, Tarsus, Elaeussa Sebaste, Diokaisareia'dan¹⁴⁶; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia,

¹³⁵ C alt tipine ait Res. 1/9 sunulan örnek hamur yapısı yönünden A/B alt tipindeki örneklerle aynı olmakla beraber fırınlanmaya bağlı olarak gri renk almıştır. Hamur rengi koyu gri 10 YR 4/1, Astar rengi ise çok koyu gridir 10 YR 3/1. ARS'ler saggar kullanılarak fırımlandığından kırmızı rengini kaybetmezler. Bonifay 2010, 42. Zeugma örneğinin renginin farklılık göstermesi, saggar kullanımındaki bir problemle ilişkili(?) ya da ikinci kalite bir ürün olmasından kaynaklanabilir. Benzer bir hatalı üretim için bkz. Mackensen – Schneider 2006, 168. Zeugma'dan ele geçen C tipine ait diğer örnek katkı yönünden aynı özellikleri göstermekle birlikte fırınlanmaya bağlı olarak hamur çekirdeği gri renk almıştır. Mat olan astar rengi kırmızıdır 10 R 5/8.

¹³⁶ **Oudhna:** Bonifay 2004, 179, 178, Res. 95. 1. (Tip 52); Bonifay 2016, 558, Res. 2.7. 124; **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 364, 360, Res. 67. 654. 2, 3 (3 nolu örnek kaide parçasına aittir); **Kartaca:** Fulford 1984, 65, 64, Res. 17. 47. 2, 4-6; Hayes 1976, 56, 55, Res. 3. 40; Munoz ve diğ. 2005, 15, 34, Res. 10. 2; **Tocra:** Hayes 1973, 113, 112, Res. 50. 2496; **El Mahrine:** Mackensen 1993, 360, 361, 430-432, 619, 620, Lev. 75. 6-8. (Form 52).

¹³⁷ **Gözlü Kule:** Jones 1950, 276, Lev. 207. G; **Diocaesarea:** Kramer 2012, 18, Lev. 19. 144, 145; Wannagat 2005, 127, Res. 9. PQ. 22,8; **Tarsus:** Adak-Adibelli 2006, 65, Lev. 7. 91-93.

¹³⁸ **Antiokheia:** Waagé 1948, 50, Lev. X. 883 p, u; **Gindaros:** Kramer 2004, 206, Lev. 95. ARS. 3, 4; **Hama:** Lund, 1995, 141, 155, Lev. 5. 44.

¹³⁹ **Magen:** Feig 1985, 35, 34, Res. 1. 11; **Horbat Qastra:** Van Den Brink ve diğ. 2013, 84, 85, 82, Res. 15. 11.

¹⁴⁰ Hayes 1985, 193, Res. 62. No. 6, 7.

¹⁴¹ Abadie-Reynal 2005, 530, 545, Kat No. 85-87.

¹⁴² Hayes 1972, 150, 151, Res. 27. 7; Atina Agorası'nda forma ait örnekler MS erken 6. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçmiştir Hayes 2008, 232, Lev. 56. 1149, Res. 36. 1150.

¹⁴³ Örneklerin hamuru orta sertlikte, tanecikli ve gevşek bir dokuya sahiptir. Hamur rengi açık kırmızı ve kırmızıdır 10 R 5/8-6/8. Kil, kireç, yoğun mika ve kum katkıdır. Astar uygulaması bir örnekte kalın ve parlak, diğerinde ise yarı parlaktır. Astar kırmızıdır 10 R 4/8-5/8.

¹⁴⁴ **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 367, 360, Res. 67. 657; **Kartaca:** Fulford 1984, 69, 68, Res. 19. 56; Hayes 1976, 56, 55, Res. 3. 29; Munoz ve diğ. 2005, 15, 34, Res. 10. 5; **Oudhna:** Mackensen – Schneider 2002, 129, Res. 4. 8; Bonifay 2016, 558, Res. 2.7. 126.

¹⁴⁵ D2 grubuna ait Hayes Form 97 Oudhna atöyeleri üretimidir Bonifay 2016, 524, 558.

¹⁴⁶ **Anemurium:** Williams 1989, 41, Res. 19. 234; **Tarsus:** Adak-Adibelli 2006, 68, Lev. 8. 111, Lev. 9. 112-119; **Elaeussa Sebaste:** Ferrazzoli – Ricci 2010, 221; **Diokaisareia:** Kramer 2012, 18, Lev. 20. 148.

Hama'dan¹⁴⁷; Kuzey Levant iç kesimlerinde Dıbsi Faraj'dan¹⁴⁸; Güney Levant kıyılarında Ashkelon, Shiqmona, Horbat Qastra'dan¹⁴⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Tiberias'tan¹⁵⁰ örnekler ele geçmiştir.

ARS Form 107 (GENİŞ KÂSE)

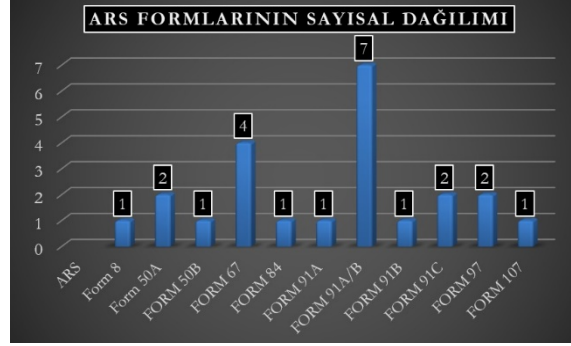
Form 93'ün geç versiyonudur. MS 600-650 yıllarına tarihlenen formun ağız çapı 27 cm - 30 cm arasındadır¹⁵¹.

Zeugma'dan tek bir örnek (Res. 1/11) ele geçmiştir¹⁵². Ağız çapı 20. 4 cm'dir.

Formun örnekleri Kuzey Afrika'da (Sidi Jdidi, Nabeul), Sidi Khrebish, Kartaca, El Mahrine, Tokra'dan¹⁵³ bilinmektedir¹⁵⁴.

Kilikya'da Tarsus, Diokaisareia'dan¹⁵⁵ Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia'dan¹⁵⁶; Güney Levant kıyılarında Bat-Galim, Ashkelon'dan¹⁵⁷; Güney Levant iç kesimlerinde Tiberias'tan¹⁵⁸, Kuzey Levant iç kesimlerinde Dıbsi Faraj, Resafa, Androna¹⁵⁹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick Zeugma'dan ele geçen Form 107 örneğini MS 7. yy'ın başına tarihler¹⁶⁰.

Anadolu ve Suriye'deki yakın kentlere bakıldığında; form dağılımında farklılıklar olduğu görülmektedir. Bu farklılık kentin ticari ilişkilerinin durumu, kent nüfusunun tercihi, pazar hâkimiyeti ve üretim merkezlerinin iç dinamiklerine göre şekillenmektedir¹⁶¹. Bu durum Zeugma'dan ele geçen Afrika Kırmızı Astarlı seramiklerinin yakın coğrafyadaki bölgelerle karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesini ve bu değerlendirme neticesinde Zeugma'nın hangi bölgeyle uyumluluk gösterdiğinin belirlenmesini gerekli kılmaktadır.

¹⁴⁷ **Antiokheia:** Waagé 1948, 49, Lev. IX. 856 f, k; **Hama:** Lund 1995, 141, 155, Lev. 5. 50.

¹⁴⁸ Harper 1980, 331, 333, 332, Res. B. 20, 21.

¹⁴⁹ **Ashkelon:** Johnson 2008, 48, Kat. No. 153-154; **Shiqmona:** Amir 2006, 145, 146, Res. 1. 3; **Horbat Qastra:** Van Den Brink ve diğ. 2013, 83, 85, 82, Res. 15. 9.

¹⁵⁰ Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 10, 11.

¹⁵¹ Hayes 1972, 171, Res. 33. 1, 2.

¹⁵² Orta sertlikte çok küçük gözenekli bir hamur dokusuna sahiptir. Hamur rengi açık kırmızıdır 10 R 6/8. Kil kireç, yoğun ve ince mika ve kum katkıdır Astar iç kısmından itibaren ağız ucuna kadar parlak ağız kenarında mattır. Astar kırmızıdır 10 R 5/8.

¹⁵³ **Sidi Jdidi, Nabeul:** Bonifay 2004, 179, 210, Res. 110. 1, 2 (Tip 92); **Sidi Khrebish:** Kenrick 1985, 370, 371, 366, Res. 68. 666. 1, 2; **Kartaca:** Fulford 1984, 74, 75, 72, Res. 21. 69; **El Mahrine:** Mackensen

1993, 342, 425, 606, Lev. 65. 8, 9. (Form 23); Bonifay 2016, 558, Res. 2.6.2. 123; **Tokra:** Hayes 1973, 110, 111, Res. 49. 2469.

¹⁵⁴ D1 grubuna ait Hayes Form 107, El Mahrine atölyeleri üretimidir Bonifay 2016, 524, 558.

¹⁵⁵ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 81, Lev. 21. 194-198; **Diokaisareia:** Kramer 2012, 18, 19, Lev. 21. 159.

¹⁵⁶ Waagé 1948, 49, Lev. IX. 852 a, k, p.

¹⁵⁷ **Bat-Galim:** Oren-Paskal 2008, 33, 34, Res. 1. 5; **Ashkelon:** Johnson 2008, 50, Kat. No. 160.

¹⁵⁸ Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 14.

¹⁵⁹ **Dıbsi Faraj:** Harper 1980, 333, 332, Res. B. 22; **Resafa:** Mackensen 1984, 78, 85, Lev. 20. 29, Lev. 27. 13; **Androna:** Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 5.

¹⁶⁰ Kenrick 2009, 267, 268, Res. 18. 3. PT 515; Kenrick 2013, Lev. 33. PT 515.

¹⁶¹ Zoroğlu 2005, 246, Res. 3.

Zeugma-Yakın Coğrafya Karşılaştırması

Kuzey Levant iç kesimlerinden ele geçen kırmızı astarlı seramiklerin oranlarına bakıldığında % 70.4 ile PHRS'lerin ilk sırayı aldığı, bunu % 28.1'lik payla ARS'lerin takip ettiği ve LRD'lerin ise % 1.5'le buluntu yoğunluğu açısından sonuncu sırayı aldığı görülmektedir¹⁶².

ARS'ler MS 3. yy ortasında görülmeye başlar ve MS 4. yy'ın ikinci yarısında sayısal olarak yüksek olmayan bir artış gösterir. Bu tarihten itibaren MS 7. yy sonuna kadar küçük iniş ve çıkışlar göstererek devam eder. Bu düşüşlerden en önemlisi PHRS formlarının MS 6. yy ilk çeyreğindeki kayda değer yükselişi olup, bu durum Afrika seramiğindeki iniş ve çıkış göstergelelerine en önemli kanıt olarak sunulur¹⁶³.

Zeugma A, B evlerine ait ve geç dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlardan ele geçen Afrika formlarının kronolojik olarak artış-azalış ve diğer kırmızı astarlı kaplara göre sayısal çoğunluk oranları; Kilikya, Kuzey ve Güney Levant iç ve kıyı kesimleriyle karşılaştırıldığında, kentin içinde yer aldığı Kuzey Levant iç kesimleri ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ele geçen ARS'ler içinde en erken örnek olan ve MS 1. yy son çeyreği ile MS 2. yy ortası arasına tarihlenen Form 8, Afrika seramiklerinin bölgeye ulaşması ve dolayısıyla ticari ilişkilerin başlangıç noktasını

belirlemesi açısından önemlidir. Zeugma civarında en erken ticari ilişkileri gösteren diğer örnekler de eş zamanlı ya da yakın tarih aralığını vermektedir¹⁶⁴. Kente ulaşan Afrika formları MS 7. yy'ın ilk yarısına tarihlenen Form 107 ile birlikte sona ermektedir. Bölgede yaygın olan ve kentteki diğer evlerden ele geçen Form 104 gibi örneklere, A ve B evlerinde rastlanmamıştır.

Zeugma'dan ele geçen parçaların çoğunluğu Form 91'in A/B alt tiplerine aittir. MS 4. yy sonunda Zeugma'da seramik sayısında nispeten bir artış olduğu görülmektedir. Form 50 ile başlayan form sayısındaki artış, Form 67 ile biraz yükseliş gösterir ve Form 91 ile zirve yapar. Form 91'i takip eden Form 97 ile Afrika seramiklerinde azalış başlamış ve tek bir örnekle temsil edilen Form 107 ile sona ermiştir¹⁶⁵. MS 4 yy sonu - 5. yy'ın ilk yarısında Form 67 ve 91 ile başlayan artış, Form 91'in B ve C alt tipleri ile 5. yy'ın ilk yarısından sonra düşüş gösterir. Form yoğunluğu üzerinden Afrika seramiklerinin diğer kırmızı astarlı gruplara göre az sayıda oldukları ve pazar hâkimiyetinde son sırayı aldıkları görülmektedir.

Formların sayısal dağılımını gösteren yukarıda sunulan grafiğe bakıldığında, ARS formları içinde form 91'in en çok tercih edildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte PHRS ve LRD grubuna ait seramiklerin oranlarına göre sayısal olarak daha az oldukları gözlenmektedir. ARS'lerin daha

¹⁶² Bu oranlar bölge kentlerinden gelen seramiklerin toplam oranını yansıtmaktadır. Dolayısıyla kentlerin kendi içerisinde her bir formun oranlarının diğer kentlerle farklılık gösterebildiği göz önünde bulundurulmalıdır Bes 2015, 111, Res. 83.

¹⁶³ Bes 2015, 112, Res. 85.

¹⁶⁴ Antiokheia'dan da Form 8'e ait örnekler ele geçmiştir Waagé 1948, 49, Lev. IX. 843; .Elaeussa Sebaste'den

ele geçen en erken örnek Form 9A'dır Ferrazzoli – Ricci 2010, 189, 213.

¹⁶⁵ Kentin kazısı yapılan diğer alanlarında Afrika kırmızı astarlı seramiklerine ait Form 104 ve 105 gibi farklı formlar ele geçmiştir. Fakat makale kapsamına alınan alanda bu formlara ait örnekler görülmemektedir.

çok kıyı şeridinde yer alan kentlerde tercih edildiği görülmektedir.

PHRS FORMLARI

Langtoz, Atina Agorası'ndan ele geçen ve Waagé'nin LRC olarak adlandırdığı¹⁶⁶ kırmızı astarlı seramiklerin üretim yerinin, ele geçen üretim atıkları üzerinden Phokaia olduğu sonucunu ortaya koymuştur¹⁶⁷. Hayes 1972 yılı yayınında (Late Roman Pottery)¹⁶⁸ LRC tanımını kullanmış, aynı ada sahip 1980 yılı yayınında ise Phokaia kırmızı astarlı seramiği tanımını tercih etmiştir¹⁶⁹. Phokaia kazılarında tespit edilen fırın ve seramik çöplükleri üretim merkezinin kesin olarak Phokaia olduğunu göstermiştir¹⁷⁰. Bununla birlikte bu kapların Gryneion atölyelerinde de üretildiği belirlenmiştir¹⁷¹. Batı ve Doğu Akdeniz'deki tüketim bölgelerinde analiz edilen kaplar arasında Gryneion üretimi örneklerle rastlanmamış, bunların Phokaia ithali

olduğu anlaşılmıştır¹⁷². Bu sebeple makalede Phokaia kırmızı astarlı seramikleri/PHRS tanımı tercih edilmiştir¹⁷³.

MS 4. yy sonu ile MS 7. yy'ın ikinci yarısına kadar üretilen bu seramikler¹⁷⁴ Hayes tarafından 10 ana form altında değerlendirilmiştir¹⁷⁵. MS 4. yy sonu ile MS 5. yy başında görülmeye başlanan ilk örnekler, Çandarlı seramiklerinin ardılları veya taklitleri olarak üretilen ağız kenarı hafif içe dönük kâseler ve Afrika atölyelerinin etkisi ile üretilen dışa çekik, geniş ağız kenarlı kâselerden oluşur¹⁷⁶.

Makale kapsamında incelenen alandan 103 adet örnek ele geçmiştir. MS 4. yy'ın sonu ile 7. yy'ın ortası arasına tarihlenen 5 ana form tespit edilmiş olup, formların tamamı sofraya kabı olarak kullanılan tabak ve kâselerden oluşmaktadır¹⁷⁷.

PHRS Form 1 (KÂSE/TABAK)

DSC Form 4'ten etkilenen, benzer profile sahip kâse/tabak formudur¹⁷⁸. Ancak Çandarlı sigillatları daha ince cidarlı,

¹⁶⁶ Waagé 1933, 298.

¹⁶⁷ Langtoz 1969, 377-385.

¹⁶⁸ Hayes 1972, 323.

¹⁶⁹ Hayes 1980, 525.

¹⁷⁰ Phokaia kentinin kuzeydoğusunda bulunan bir kuyunun 3. yapı katında yürütülen çalışmalarda, MS 4. yy sonunda kuyunun fırına dönüştürüldüğü tespit edilmiştir. Kuyunun birkaç metre ilerisinde ise MS 4 yy sonu ile MS 6. yy sonu arasında PHRS üretimi yapan atölye tespit edilmiştir Uğuz 2015, 33-35; Ayrıca kentin A3 sit alanı kazıları kapsamında ortaya çıkan seramik çöplüğünden ele geçen formlar, kentte üretim gerçekleştirildiğini göstermektedir Fırat 2015, 163-165.

¹⁷¹ Empereur – Picon 1986, 144, 146, Tab. 1;

¹⁷² Mayet – Picon 1986, 132, 133, Res. 3; 135, Tab. 1.

¹⁷³ Mayet – Picon analiz sonuçlarının ithal seramiklerin Phokaia kökenli olduğu sonucunu ortaya koyması üzerine LRC tanımlamasının terk edilmesi gerektiği görüşündedir Mayet – Picon 1986, 133.

¹⁷⁴ Hayes 2008, 84-86.

¹⁷⁵ Hayes 1972, 325-346, Res. 65-71; Hayes 1980, 525-527.

¹⁷⁶ Hayes 1972, 325-328, 369; Hayes 2008, 83.

¹⁷⁷ Hamuru genelde küçük gözenekli ve orta sert ya da sert dokuludur. Kil, kalker ve az mika katkılıdır. Bazı örneklerde kum katkı da görülmektedir. Kum katkısı diğer katkılara oranla daha azdır. Kil rengi ağırlıklı olarak (10 YR 6/6, 6/8) kırmızıdır; astarı ince, mat, açık kırmızı (10 YR 6/8) ve kırmızı (10 YR 5/8; 2.5 YR 5/8) renklidir. Ancak pişme derecesi daha düşük olan mallarda ise portakal rengi ya da turuncumsu kırmızı renkli (2.5 YR 7/8-6/8) kil, daha yumuşak ve tozsuz dokuludur. İnce bir tabaka halinde uygulanan mat astar, hamurla aynı renkte ya da biraz daha koyu renklidir Schrunck 1986, 351; Kapların fırına yerleştirilmesinden kaynaklanan ağız kenarında koyu kahverengi, siyah ve kremi beyaz bir renk oluşur. Kıbrıs örnekleri gibi bunlar da fırınlamaya bağlı olarak alacalı görünüm ve ağız kısımlarında renk farklılaşmalarına uğramaktadır Hayes 1972, 323, 324; Hayes 2008, 84.

¹⁷⁸ Schrunck 1986, 360.

daha kaliteli ve kalın astara sahiptir¹⁷⁹. Hayes, Form 1'i Atina Agora'sı ve Thessaloniki'den (Selanik) ele geçen buluntulara dayanarak MS geç 4. yy - 5. yy'ın üçüncü çeyreği arasında tarihler¹⁸⁰ ve A, B, C, D olmak üzere dört alt tipe ayırır¹⁸¹.

C alt tipinin genel form özelliği, A ve B alt tiplerine oranla daha kalınlaştırılmış bir ağıza sahip olmasıdır. Ağız kenarından gövdeye geçiş hafif bir dirseklerle vurgulanır. Gövde kaideye doğru daralarak iner. Formun Phokaia kazılarında ele geçen örnekleri, Hayes'in Atina Agorası'nda MS 5. yy'ın ilk yarısına tarihlenen kontekstleriyle paralellik gösterir¹⁸².

Zeugma'dan C alt tipine ait tek bir örnek (Res. 2/1) ele geçmiş olup, ağız çapı 30 cm'dir¹⁸³.

Phokaia'dan formun örnekleri, kentin kuzeydoğusunda bulunan fırın ve atölyeden ve ayrıca A3 sit alanında bulunan seramik çöplüğünden ele geçmiştir¹⁸⁴.

Benzer örnekler Kuzey Levant kıyılarında yer alan Gindaros'tan¹⁸⁵, Kuzey Levant iç kesimlerinde Zeugma'dan¹⁸⁶ bilinmektedir.

PHRS Form 3 (TABAK/KÂSE)

Form 3, alt gruplarıyla birlikte PHRS'ler arasında en yaygın formdur. Formun alt tiplerinin profil ve yükseklikleri değişkenlik göstermekte¹⁸⁷ ve ağız profilleri alt grupları belirlemede en önemli kriter olarak kullanılmaktadır¹⁸⁸. MS 5. yy başında şekillenmeye başlayan form, 150 yıllık bir gelişim sürecine sahiptir¹⁸⁹.

Hayes tarafından formun 3A-3H arası 8 alt tipi saptanmıştır. Formun ağız çapı 19 cm - 36 cm arasında değişir. 32 cm ve üstü örnekler büyük, 10 cm - 18 cm arası örnekler küçük boyutludur¹⁹⁰.

Zeugma A ve B evlerinden ele geçen Form 3'e ait alt tipler: B, C, E, F, G, H olmak üzere altı gruptan oluşmaktadır¹⁹¹.

B alt tipi¹⁹², Hayes, B ve C tiplerinin, Atina Agorasında MS 460-475 yılları arasında tarihlenen kaplar içinde standart tip olduğunu ve bu kapların MS 5. yy'ın 2. yarısının başlarına kadar gidebileceğini belirtmiştir¹⁹³. Phokaia'dan ele geçen formun alt tipi MS 5. yy ortasına verilmiştir¹⁹⁴.

Zeugma'dan formun B alt tipine ait ağız çapı 27.4 cm - 30.6 cm arasında 3 örnek (Res. 2/2), geçiş formu olan B/C alt

¹⁷⁹ Hayes 2008, 201, Res. 25, No. 807.

¹⁸⁰ Hayes 1972, 327.

¹⁸¹ Hayes 1972, 325-327, Res. 65.

¹⁸² Uğuz 2015, 38; Hayes 1972, 326, Res. 65. 6, Hayes 2008, 237, Res. 37. 1233.

¹⁸³ Ele geçen örnek sert dokulu ve iyi fırınlanmıştır. Kil, kireç ve az mika katkılıdır. Astar dışta mat görümlü, pürüzlü ve ince sürülmüştür. İçte daha kalın ve yarı parlaktır.

¹⁸⁴ Uğuz 2015, 38, Çiz. 2. 7; Fırat 2015, 166, 178, Res. 1. 1C.

¹⁸⁵ Kramer 2004, 207, Lev. 96. PRS. 1.

¹⁸⁶ Zeugma'da Poseidon ve Euphrates Villa'sından bir örnek ele geçmiş fakat çizimi yayımlanmamıştır Gschwind 2006, 63.

¹⁸⁷ Fırat 2015, 167.

¹⁸⁸ Uğuz 2015, 46.

¹⁸⁹ Hayes 1972, 329, 337, 338.

¹⁹⁰ Hayes 1972, 329-338.

¹⁹¹ Zeugma Mousalar Evi'nden ele geçen Form 3'e ait 2 örnek lisans tezi kapsamında değerlendirmeye alınmıştır Erbil 2015, 111, Kat. No. 82; 113, Kat. No. 90.

¹⁹² Hayes 1972, 329, 330, Res. 67. 1, 2, 4, 5.

¹⁹³ Hayes 1972, 337. Form Atina Agorası'nda MS 5. yy'ın ortası ile 3. çeyreği arasında tarihlenen kontekstlerde yoğunluk gösterir Hayes 2008, 239, 240, Res. 38. 1255-1265.

¹⁹⁴ Uğuz 2015, 51. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 48-51, Çiz. 7, 8. 32-34; kaide parçaları: Çiz. 8-10. 35-42; Fırat 2015, 167, 178, Res. 3.3B.

tipine¹⁹⁵ ait ağız çapı 24.4 cm - 30.8 cm olan 2 örnek (Res. 2/3) olmak üzere toplam 5 örnek ele geçmiştir. Örnekler uzaltılmış ağız kenarına sahip olup, tüm örneklerde kenarın üst yüzeyi çukurlaştırılmıştır¹⁹⁶.

Kilikya'da Tarsus, Diocaesarea'dan¹⁹⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Déhès'ten¹⁹⁸, Güney Levant kıyılarında Beyrut, Samaria, Ashkelon'dan¹⁹⁹, Güney Levant iç kesimlerinde Gadara'dan²⁰⁰, Kuzey Levant iç kesimlerinde Resafa²⁰¹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Gschwind, Zeugma'dan ele geçen Form 3B/C örneğini MS 4. yy sonu ile 5. yy ortası arasına tarihler. Ancak formun MS 5. yy'ın ikinci yarısında da yoğun görüldüğünü belirtir²⁰².

C alt tipi²⁰³, B tipine göre daha derinleşen kapların cidarları incelmıştır. Form,

Hayes tarafından MS 5. yy'ın 3. çeyreğine tarihlendirilmiştir²⁰⁴. Phokaia'da bu form MS 5. yy'ın ikinci yarısına tarihlendirilir²⁰⁵.

Zeugmadan C alt tipine ait ağız çapları 18.6 cm - 30.4 cm arasında değişen 29 örnek (Res. 2/4) ele geçmiştir. F alt tipinden sonra en çok ele geçen alt tiptir. Genelde uzun bir ağız kenarına sahip örnekler; yuvarlatılmış, düz ya da hafif dışa çekik ağızlı olmak üzere farklı ağız form özellikleri gösterir²⁰⁶.

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Kelenderis, Küçük Burnaz, Diocaesarea, Kilise Tepe'den²⁰⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Tell Kazel, Gindaros, Hama'dan²⁰⁸; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Nahf, Beyrut, Samaria, Caesarea, Ashkelon'dan²⁰⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Jarusalem, Gadara,

¹⁹⁵ Hayes Atina Agorası'ndan gelen Form 3 B/C ara formunu MS 5. yy'ın 2. yarısına tarihler. MS 530-550 arasına tarihlenen bir konteksten de aynı form ele geçmiştir Hayes 2008, 240, Res. 38. 1263, 1264.

¹⁹⁶ Sert dokulu kaplar çok az gözenekli ve iyi fırınlanmıştır. Kireç ve çok az mika katkılı kile sahiptir. Kapların tüm yüzeyine ince biçimde uygulanan astar mat ve pürüzlü yüzeye sahiptir.

¹⁹⁷ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 106, 107, Lev. 23. 226, 227; **Diocaesarea:** Kramer 2012, 19, Lev. 21. 161.

¹⁹⁸ **Antiokheia:** Waagé 1948, Lev. XI. 940; **Déhès:** Sordini ve diğ. 1980, 108, 105, Res. 128. 20.

¹⁹⁹ **Beyrut:** Reynolds 2011b, 225, 210, Res. 2. 21; 226, 213, Res. 5. 59; **Samaria:** Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 14; **Ashkelon:** Johnson 2008, 64, Kat. No. 192.

²⁰⁰ El-Khouri 2014, 124, 125, 128, Res. 3. 4, 7, 13-15.

²⁰¹ Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 15, 16.

²⁰² Gschwind 2006, 63, Res. 20. 7.

²⁰³ Hayes 1972, 329, 330, Res. 67. 7, 9; 332, Res. 68. 10.

²⁰⁴ Hayes 2008, 240, 241, Res. 39. 1266- 1273.

²⁰⁵ Uğuz 2015, 57. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 51-56, Çiz. 10-16. 43-66 kaide parçaları: Çiz. 16, 17. 67-72; Fırat 2015, 167, 178, Res. 3. 3C.

²⁰⁶ Kapların hamuru sert, çok az veya az gözenekli ya da nadiren gözeneksizdir. Kireç katkılı kilin, bazı örneklerde çok az mika ve kum katkısı içerdiği görülmektedir. Bütün yüzeye çok ince uygulanan astar, mat ve pürüzlüdür.

²⁰⁷ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 107, Lev. 23. 228-233; **Anemurium:** Williams 1989, 48, Res. 22. 269, 270; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 58, Lev. 11. 70-73; Tekocak 2013, 162, 167, Res. 6. 7-10; **Küçük Burnaz:** Tobin 2004, 69, Res. 85. P57(?); **Diocaesarea:** Kramer 2012, 19, Lev. 21. 162, 163; **Kilise Tepe:** Jackson 2007, 396, 397, Res. 413. 1008.

²⁰⁸ **Antiokheia:** Waagé 1948, Lev. XI. 941 f-k; **Tell Kazel:** Gubel 1990, 29, Res. 6. c; Al-Maqdissi 1990, 91, Res. 47. c; **Gindaros:** Kramer 2004, 207, Lev. 96. PRS. 2-4; **Hama:** Lund 1995, 142, 156, Lev. 6. 66-68.

²⁰⁹ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2013, 41, 38, Res. 14. 8; **Nahf:** Smithline 2008, 91, 90, Res. 4. 10; 98, 97, Res. 8. 1; **Beyrut:** Reynolds 2011b, 225, 210, Res. 2. 22, 33; 225, 211, Res. 3. 41; 225, 212, Res. 4. 47, 48; 226, 213, Res. 5. 60, 61; 226, 214, Res. 6. 75, 84; **Samaria:** Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 13; **Caesarea:** Adan-Bayewitz 1986, 112, 128, Res. 5. 6; **Ashkelon:** Johnson 2008, 65, Kat. No. 193, 194.

Horbat Uza, Beer Sheva, Herodium'dan²¹⁰, Kuzey Levant iç kesimlerinde bulunan Lidar Höyük, Tell Fakhariyah, Tell Rifa'at, Resafa, Jabbul²¹¹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick, Zeugma Form 3C örneklerinin MS erken 6. yy'a tarihlenen kontektstlerden ele geçtiğini belirtir²¹².

E alt tipi²¹³, C tipinin varyasyonudur. Form, Atina Agorası'ndan MS geç 5. yy ve MS 6. yy'ın ilk yarısı boyunca görülen kontektstlerden ele geçmiştir²¹⁴. Phokaia'dan ele geçen formun alt tipi aynı tarih aralığına verilmiştir²¹⁵.

Zeugma'dan ağız çapları 22.4 cm - 28.4 cm arasında değişen 5 örnek (Res. 2/5) ele geçmiştir²¹⁶.

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Kelenderis, Domuztepe, Diocaesarea'dan²¹⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Gindaros'tan²¹⁸; Güney Levant kıyılarında Beyrut, Shiqmona, Jiyeh ve Chhim, Caeserea, Ashkelon'dan²¹⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Ammata, Jerusalem (Kudüs), Gadara, Khirbet Abu Rish, Ain Ez-Zara; Tiberias, Horbat Uza'dan²²⁰; Kuzey Levant iç kesimlerinde Juwal, Androna, Resafa'dan²²¹ örnekler ele geçmiştir.

F alt tipi²²², D ve E alt tiplerinde görülen ağız kenarı gelişimini devam ettir-

²¹⁰ **Hippos**: Mlynarczyk 2005, 122, Res. 1. 6; 135, Res. 9. 122; 135, Res. 10. 131; 2007, 127, Res. 5. 107; Res. 7. 113; 129, Res. 9. 134; 131, Res. 10. 155; 2008, 75, Res. 2. 30; 2014, 197, Lev. 1. 4; 198, Lev. 2. 38; 199, Lev. 3. 51, 55; **Jarusalem**: Weksler-Bdolah 2006, 100, 99, Res. 3. 2, 3; Hayes 1985, 193, Res. 63. 8-10; Res. 64. 5; **Gadara**: El-Khoury 2014, 126, 128, Res. 3. 17, 18, 23; **Horbat Uza**: Avshalom-Gorni 2009, 72, 73, Res. 2.46. 4; **Beer Sheva**: Israel ve diğ. 2013, 54, Res. 3. 3; **Herodium**: Birger 1981, 76, 131, Lev. 13. 13.

²¹¹ **Lidar Höyük**: Gerber 1996, 306, 315, Res. 1. 15; **Tell Fakhariyah**: Kantor 1958, 41, Lev. 42. 126; **Tell Rifa'at**: Matthers 1978, 154, 155, Res. 13. 41; Kenrick 1981, 447, 458, Res. 243. VIII/41; **Resafa**: Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 1; 79, Lev. 21. 8; 85, Lev. 27. 1; **Jabbul**: Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 1.

²¹² Kenrick, Zeugma Form 3C örneklerini Hayes'in tarihlenmesi üzerinden MS 5. yy'ın 3. çeyreğine ve Prötel'in tarihlenmesi üzerinden MS 450-500'e verir Kenrick 2013, 52, 53, Lev. 30. PT 471, PT 472.

²¹³ Hayes 1972, 331, 332, Res. 68. 14-16.

²¹⁴ Hayes 2008, 241, Res. 39. 1275- 1279.

²¹⁵ Uğuz 2015, 60. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 58, 60, Çiz. 17-19. 73-80; kaide parçaları: Çiz. 19. 81; Fırat 2015, 167, 178, Res. 3. 3E.

²¹⁶ İyi fırınlanan kapların hamuru çok az gözenekli ya da sıkı dokuludur. Kilde az veya yoğun kalker katkısı ve bazı örneklerde çok az mika görülmektedir. İnce uygulanan astar mat ve pürüzlüdür.

²¹⁷ **Tarsus**: Adak-Adıbelli 2006, 107, Lev. 24. 236; **Anemurium**: Williams 1989, 48, Res. 22. 271, 273; **Kelenderis**: Tekocak 2006, 58, Lev. 12. 76-82; Tekocak 2013, 162, 167, Res. 6. 13-18; 168, Res. 7. 19; **Domuztepe**: Rossiter – Freed 1991, 164, 162, Res. 7. 6, 7; **Diocaesarea**: Kramer 2012, 19, Lev. 21. 164.

²¹⁸ **Antiokheia**: Waagé 1948, Lev. XI. 943; **Gindaros**: Kramer 2004, 207, Lev. 96. PRS. 5-7.

²¹⁹ **Beyrut**: Reynolds 2011b, 225, 210, Res. 2. 24; 225, 212, Res. 4. 49, 50; 226, 213, Res. 5. 62; 226, 214, Res. 6. 76, 85; **Shiqmona**: Calderon 2010, 199, 201, Res. 10. 102; **Jiyeh ve Chhim**: Domzalski 2002, 80, 81, Lev. 16. 70, 1145; Domzalski 2013, 41, 38, Res. 14. 9, 10; **Caeserea**: Magness 1992, 145, 144, Res. 63. 12; **Ashkelon**: Johnson 2008, 66, Kat. No. 197.

²²⁰ **Hippos**: Mlynarczyk 2005, 133, Res. 8. 104 (kaide parçası); 2007, 131, Res. 9. 147; 2008, 82, Res. 6. 97; 2014, 197, Lev. 1. 6, 13, 14; **Ammata**: Kaptijn 2009, 233, Res. 4.173. 2; **Jarusalem**: Hayes 1985, 193, Res. 63. 12, 13; **Gadara**: El-Khoury 2014, 125, 128, Res. 3. 5, 6, 9-11; **Khirbet Abu Rish**: Magen – Baruch 1997, 349, 350, Res. 7. 7; **Ain Ez-Zara**: Clamer – Magness 1997, 81, 145, Lev. 16. 1; **Tiberias**: Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 1; **Horbat Uza**: Avshalom-Gorni 2009, 72, 73, Res. 2.46. 5.

²²¹ Mackensen 1984, 66, Lev. 13. 10; 79, Lev. 21. 9; 80, Lev. 22. 25; 84, Lev. 25. 1, 2; 85, Lev. 27. 2; Konrad 1992, 356, 357, Res. 5. 7-11; Res. 6. 1-3; **Juwal**: Taha 1991, 63, Pl. 1. 2; **Androna**: Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 8.

²²² Hayes 1972, 331, 334, Res. 69. 17, 19, 23-25.

mekle birlikte, ağız kenarının daha kısılmasıyla oluşmuştur. Form, Atina Agorası'nda MS 6. yy'ın ilk ve ikinci çeyreğine tarihlenen kontekstlerden ele geçmiştir²²³. Phokaia'dan ele geçen örnekler aynı tarih aralığına verilmiştir²²⁴.

Zeugma'dan ele geçen ağız çapları 19.3 cm – 29.6 cm arasında değişen 39 örnekle (Res. 2/6) en yoğun görülen alt tip olması nedeniyle kil ve hamur yapısı da çeşitlilik göstermektedir²²⁵.

Phokaia'dan F alt tipine ait örnekler ele geçmiştir²²⁶.

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Alahan, Kelenderis, Küçük Burnaz, Domuztepe, Diocaesarea, Kilise Tepe'den²²⁷; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Tell Kazel, Gindaros, Hama, Apamea, Burdj Baqirha'dan²²⁸; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Shiqmona, Horbat Gannim, Tamra ez-Zu'bi, Nahf, Tel Keisan, Horbat Illin, Horbat Qastra, Beyrut, Samaria, Caeserea, Ashkelon'dan²²⁹; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Ammata, Jarusalem, Gadara, Hammat Gader, Ramot Nof, Tiberias, Bet She'an, Beer Sheva, Tel Shunem, Herodium'dan²³⁰; Kuzey Levant iç kesimlerinde Lidar Höyük, Dibsi Faraj, Doliche (Dülük Baba),

²²³ Hayes 2008, 241, 242, Res. 39. 1280, 1281, Res. 40. 1282-1291.

²²⁴ Uğuz 2015, 72.

²²⁵ Örneklerin bazıları sıkı dokulu iken, bazı parçalar ise az ya da yoğun gözeneklidir. Hamur sertliği fırınlamaya bağlı farklılık göstermektedir. Kil bütün örneklerde kalker katkılıdır. Bazı örneklerde kum ve mika katkısı da görülmektedir. Genelde ince, mat ve pürüzlü astar görülürken, yarı parlak, daha kalın astar uygulamalı kaplar da görülmektedir. Astar uygulaması dalgali olabildiği gibi, yüzeye eşit dağılmış örnekler de bulunmaktadır.

²²⁶ Uğuz 2015, 61-71, Çiz. 19-31. 82-133; Çiz 34. 145; kaide parçaları: Çiz. 31-34. 134-144; Fırat 2015, 167, 168, 178, Res. 3. 3F.

²²⁷ **Tarsus**: Adak-Adibelli 2006, 107, 108, Lev. 24. 238-253, Lev. 25. 254-256; **Anemurium**: Williams 1989, 48, Res. 22. 274, 275; **Alahan**: Williams 1985, 38, Res. 3. 10; **Kelenderis**: Tekocak 2006, 59, Lev. 13. 83; Tekocak 2013, 163, 168, Res. 7. 20; **Küçük Burnaz**: Tobin 2004, 69, Res. 85. P60(?); **Domuztepe**: Rossiter – Freed 1991, 161, 164, 162, Res. 7. 1, 8; **Diocaesarea**: Kramer 2012, 19, Lev. 22, 165, 166, 167; **Kilise Tepe**: Jackson 2007, 396- 397, Res. 413. 1009, 1010.

²²⁸ **Antiokheia**: Waagé 1948, Lev. XI. 944, 946; **Tell Kazel**: Gubel 1990, 29, Res. 6. A; **Gindaros**: Kramer 2004, 208, Lev. 96. PRS. 8, 9; Lev. 97. PRS. 10-16 (16 nolu örnek kaide parçasıdır.); **Hama**: Lund 1995, 142, 157, Lev. 7. 71- 76; **Apamea**: Viviers – Vokaer 2007, 152, Pl. XII. 1, 3; **Burdj Baqirha**: Rousset 1999, 8, Fig. 2.

²²⁹ **Jiyeh ve Chhim**: Domzalski 2002, 80, 81, Lev. 16. 41, 455; Domzalski 2013, 41, 39, Res. 15. 1, 2;

Shiqmona: Calderon 2010, 185, 186, Res. 2. 17-20; Amir 2006, 146, Res. 1. 9-11; **Horbat Gannim**: Rapuano 2017, 3, Res. 2. 6; **Tamra ez-Zu'bi**: Porat 2008, 54, 53, Res. 6. 8; **Nahf**: Smithline 2008, 93, Res. 5. 8; 98, 97, Res. 8. 2, 3; **Tel Keisan**: Landgraf 1980, 53, Res. 14a. F1-31; **Horbat Illin**: Weksler-Bdolah 2012, 45, Res. 26. 1; 51, 50, Res. 32. 1-3; 53, 54, Res. 35. 1; 71, 70, Res. 52. 1; **Horbat Qastra**: Van Den Brink ve diğ. 2013, 84, 85, 82, Res. 15. 12; **Beyrut**: Reynolds 2011b, 227, 228, 216, Res. 7. 93, 100-102, 108; 228, 217, Res. 8. 121, 131; **Samaria**: Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 11, 16; **Caeserea**: Adan-Bayewitz 1986, 112, 128, Res. 5. 1; Magness 1992, 148, Res. 65. 1; **Ashkelon**: Johnson 2008, 67, Kat. No. 198.

²³⁰ **Hippos**: Mlynarczyk 2002, 9, Res. 5. 2; 15, Res. 8. 13; 2003, 72, 87, Res. 13. 5, 6; 2004, 155, Res. 4. 6; 2005, 137, Res. 11. 152; 2006, 100, Res. 1. 6; 110, Res. 7. 90; 2007, 115, Res. 1. 6; 129, Res. 9. 128, 132; 2008, 76, Res. 3. 42; 83, Res. 7. 112; 85, Res. 7. 129; 2014, 197, Lev. 1. 7, 16, 17, 23; **Ammata**: Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 2, 4, 5, 6; 233, Res. 4.173. 3; 247, Res. 4.188. 1-3; **Jarusalem**: Weksler-Bdolah 2006, 104, 103, Res. 6. 2, 3; Hayes 1985, 193, Res. 63. 14, 15; Res. 64. 1, 2, 4, 6-8; **Gadara**: El-Khoury 2014, 126, 128, Res. 3. 16; **Hammat Gader**: Ben-Arieh 1997, 356, 360, Lev. V. 16-20; **Ramot Nof**: Ustinova – Nahshoni 1994, 162, 167, Res. 7. 3-7; **Tiberias**: Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 2; Vitto 2008b, 24, Res. 25. 1; **Bet She'an**: Avissar 2014, 67, 68, Res. 2. 4, 5; **Beer Sheva**: Israel ve diğ. 2013, 61, 60, Res. 12. 5, 6; **Tel Shunem**: Covello-Paran – Arie 2016, 56, Res. 30. 1-3; **Herodium**: Birger 1981, 76, 131, Lev. 13. 14 -16.

Dura Europos, Tell Rifa'at, Resafa, Androna, Jabbul, Nabgha al-Kebira, Juwal, Kurban Höyük²³¹ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick Form 3F örneklerinin MS erken 6. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçtiğini belirtir²³².

F alt tipine benzeyen **G alt tipinin**²³³ geç örneklerinde Form 10'a geçişin izlerini görmek mümkündür. Ayrıca ağız-gövde geçişinde bulunan ince çıkıntı gövdeye doğru indirilerek ağız kenarı biraz daha uzatılmış bir biçim kazanmıştır. Bu özellik Form 10'un B ve C tiplerinde görülen bir özelliktir²³⁴.

Form, Hayes tarafından MS 6. yy'ın ortalarına tarihlenmektedir²³⁵. Phokaia'da

formun alt tipi aynı tarih aralığına verilmiştir²³⁶.

Zeugma'dan ağız çapı 18.2 cm - 25.6 cm arasında değişen 5 örnek (Res. 2/7) bulunmaktadır²³⁷.

Kilikya'da Tarsus'tan²³⁸; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia'dan²³⁹; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Shiqmona, Tel Keisan, Beyrut, Samaria'dan²⁴⁰; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Jerusalem'den²⁴¹; Kuzey Levant iç kesimlerinde Doliche (Dülük Baba), Resafa²⁴² ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick Form 3G örneklerinin MS erken 6. yy ve MS erken 7. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçtiğini belirtir²⁴³.

²³¹ **Lidar Höyük:** Gerber 1996, 306, 315, Res. 1. 14; **Dıbsi Faraj:** Harper 1980, 333, 332, Res. B. 24, 25; **Doliche (Dülük Baba):** Höpken ve diğ. 2008, 143, 144, Res. 4. 28, 29; **Dura Europos:** Cox 1949, 16, Lev. V. 95; **Tell Rifa'at:** Matthers 1978, 154, 155, Res. 13. 42; Kenrick 1981, 447, 458, Res. 243. VIII/42; **Resafa:** Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 2, 3; 73, 74, Lev. 16. 7, 29; 74, 75, Lev. 17. 10, 14-17; 76, Lev. 19. 3, 8, 9; 78, 79, Lev. 21. 1, 10-12; 80, Lev. 22. 8, 9, 26; 81, 82, Lev. 23. 10, 19, 22-24; 83, Lev. 24. 15, 16, 20; 84, Lev. 25. 3-9; 85, Lev. 27. 3, 4; 86, Lev. 29. 2, 10; 87, Lev. 30. 5, 6; 88, Lev. 31. 1; 89, Lev. 32. 1-4; Konrad 1992, 357, 358, Res. 6. 4-14; **Androna:** Mundell-Mango 2002, 314, Fig. 19. 2; Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 9; **Jabbul:** Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 2, 3; **Nabgha al-Kebira:** Sabbagh – Ayash 2008, Pl. 3. Fig. 6. 1; **Juwal:** Taha 1991, 63, Pl. 1. 3; **Kurban Höyük:** Wilkinson 1990, 242, 245, 244, Res. B.15. 36, 37.

²³² Kenrick, Zeugma Form 3F örneklerini Hayes'in tarihlenmesi üzerinden MS 6. yy'ın ilk yarısına verir Kenrick 2013, 52, 53, 56-58, Lev. 30. PT 473; Lev. 33. PT 517-519; Kenrick 2009, 265, 268, Res. 18.3. PT 517-519.

²³³ Hayes 1972, 331.

²³⁴ Adak-Adıbelli 2006, 104, 105.

²³⁵ Hayes 2008, 242, Res. 40. 1292, 1293.

²³⁶ Uğuz 2015, 73. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 72, 73, Çiz. 34, 35. 146, 147; Fırat 2015, 168, 179, Res. 4. 3G.

²³⁷ Örnekler sert ve sıkı ya da yumuşak ve gözenekli farklı hamur özellikleri gösterir. Parçaların kili kireç katkılı olup, bazılarında çok az mika ve kum katkısı da görülmektedir. Astar ince ve mattır.

²³⁸ Adak-Adıbelli 2006, 108, 109, Lev. 25. 260-270.

²³⁹ Waagé 1948, Lev. XI. 947 a-u.

²⁴⁰ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2002, 80, 81, Lev. 16. 8, 423; Domzalski 2013, 41, 39, Res. 15. 3; **Shiqmona:** Calderon 2010, 191, 192, 190, Res. 4. 48, 49; **Tel Keisan:** Landgraf 1980, 53, Res. 14a. G1-13; **Beyrut:** Reynolds 2011b, 227, 228, 216, Res. 7. 94, 103-107; 228, 217, Res. 8. 125, 130, 132; **Samaria:** Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 17.

²⁴¹ **Hippos:** Mlynarczyk 2007, 131, Res. 10. 148; 2008, 76, Res. 3. 43; **Jerusalem:** Hayes 1985, 193, Res. 64. 3, 9.

²⁴² **Doliche (Dülük Baba):** Höpken ve diğ. 2008, 143, 144, Res. 4. 30, 31; **Resafa:** Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 4; 69, Lev. 13. 22; 73, 74, Lev. 16. 9, 25, 27; 75, Lev. 17. 18-22, 24; 76, 77, Lev. 19. 1, 2, 4, 5, 10; 77, 78, Lev. 20. 1, 2, 10, 17; 79, Lev. 21. 13-17; 80, 81, Lev. 22. 10-13, 27, 28; 82, Lev. 23. 11, 25, 27; 82, 83, Lev. 24. 1, 14; 84, Lev. 25. 10-12; 87, Lev. 29. 12-14; 88, Lev. 31. 2; 89, Lev. 32. 5; Konrad 1992, 358, Res. 7. 1-4.

²⁴³ Kenrick, Zeugma Form 3G örneklerini Hayes'in tarihlenmesi üzerinden MS 500-560 tarihleri arasına verir Kenrick 2013, 56-58, Lev. 33. PT 520; Kenrick 2009, 265, 268, Res. 18.3. PT 520.

H alt tipi²⁴⁴, Hamuru diğer tiplere göre daha kaba ve cidarı daha kalındır. Atina Agorası'ndan ele geçen örnekler Hayes tarafından MS 5. yy sonu ile MS 6. yy ortaları arasına tarihlendirilmiştir²⁴⁵.

Phokaia örnekleri de aynı tarih aralığına verilmiştir²⁴⁶.

Zeugma'dan ağız çapları 20 cm - 30.2 cm arasında değişen 4 parça (Res. 2/8) bulunmuştur²⁴⁷.

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Kelenderis, Küçük Burnaz, Diocaesarea, Kilise Tepe'den²⁴⁸; Güney Levant kıyılarında Shiqmona, Horbat Illin, Bat Galim, Beyrut, Ashkelon'dan²⁴⁹; Kuzey Levant iç kesimlerinde Lidar Höyük, Juwal, Nabgha al-Kebira'dan²⁵⁰; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Jerusalem, Gadara, Hammat Gader, Beer Sheva'dan²⁵¹ örnekler ele geçmiştir.

PHRS Form 5 (TABAK)

Form 3 ile paralel gelişim gösterdiği belirtilen form, Hayes tarafından ağız kenarının biçimine göre farklı tiplere ayrıl-

mıştır. MS 460-500 yılları arasına tarihlenen A tipi ve MS 6. yy'ın ilk yarısına tarihlenen B tipi olmak üzere iki alt tip gösterir. B alt tipinde gövde A'ya göre daha derindir. Kapların büyüklükleri değişkenlik gösterir. Formun çaplarına göre 23 cm - 38 cm arası büyük ve 15 cm - 20 cm arası küçük boyutlu örnekleri bulunmaktadır²⁵².

Formun A alt tipine ait örnekler Hayes tarafından MS 460-500 yılları arasına tarihlendirilmiştir²⁵³. Phokaia'dan ele geçen formun alt tipi MS 5. yy'ın ikinci yarısına verilmiştir²⁵⁴.

A alt tipine ait kapların tümünde ağız kenarının üst kısmı konkavdır. Kısa ve kalınlaştırılmış ağız kenarının uç kısmı yuvarlatılmıştır. Zeugma'dan ele geçen 2 ağız kenarı-gövde parçası²⁵⁵ 15.2 ve 17 cm'lik çaplarıyla küçük boyutlu örneklerdir (Res. 2/9). Üst yüzeyi iç bükey ve bezemesiz bırakılan ağız kenarının uç kısmı kalınlaştırılmış ve yuvarlatılmıştır. Gösterdikleri form özellikleriyle Zeugma'dan ele geçen parçaların A alt tipine ait olduğu anlaşılmaktadır.

²⁴⁴ Hayes 1972, 331, 332, Res. 68. 28, 29.

²⁴⁵ Hayes 2008, 242, 243, Res. 40. 1294-1297.

²⁴⁶ Uğuz 2015, 74-78. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 73-78, Çiz. 35-38. 148-162; kaide parçaları Çiz. 38- 41. 163-171; Fırat 2015, 168, 179, Res. 4. 3H.

²⁴⁷ Parçalar kalker ve kum katkılı killi, mat ve pürüzlü astarlıdır.

²⁴⁸ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 109, Lev. 25. 271-273; **Anemurium:** Williams 1989, 49, Res. 22. 276; Res. 23. 277, 278; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 59, Lev. 13. 84-86; Tekocak 2013, 163, 168, Res. 7. 21-23; **Küçük Burnaz:** Tobin 2004, 69, Res. 85. P59(?); **Diocaesarea:** Kramer 2012, 19, Lev. 22. 168; **Kilise Tepe:** Jackson 2007, 396- 397, Res. 413. 1011-1014(?).

²⁴⁹ **Shiqmona:** Amir 2006, 146, Res. 1. 7, 8; **Horbat Illin:** Weksler-Bdolah 2012, 48, Res. 30. 2; 71, 70, Res. 52. 2; **Bat Galim:** Oren-Paskal 2008, 33, 34, Res. 1. 7; **Beyrut:** Reynolds 2011b, 225, 212, Res. 4. 46; **Ashkelon:** Johnson 2008, 67, Kat. No. 199.

²⁵⁰ **Lidar Höyük:** Gerber 1996, 306, 319, Res. 5. 1; **Nabgha al-Kebira:** Sabbagh – Ayash 2008, Pl. 2. Fig. 4; **Juwal:** Taha 1991, 63, Pl. 1. 1, 4 (?).

²⁵¹ **Hippos:** Mlynarczyk 2002, 10, Res. 5. 7; 2005, 137, Res. 11. 147; 2007, 129, Res. 9. 133; 2008, 83, Res. 7. 115; 2014, 197, Lev. 1. 8; **Jerusalem:** Weksler-Bdolah 2006, 113, Res. 12. 6; **Gadara:** El-Khoury 2014, 126, 128, Res. 3. 25; **Hammat Gader:** Ben-Arieh 1997, 356, 360, Lev. V. 14, 15, 21; **Beer Sheva:** Israel ve diğ. 2013, 61, 60, Res. 12. 7.

²⁵² Hayes 1972, 339, 340, Res. 70. 1-3.

²⁵³ Hayes 2008, 243, Res. 41. 1300, 1301.

²⁵⁴ Uğuz 2015, 83. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 83, Çiz. 42. 179; Fırat 2015, 168, 179, Res. 5. 5A

²⁵⁵ Parçaların kil yapısı oldukça ince, çok seyrek ve küçük gözeneklidir. Kili katkısız, temiz bir yapıdadır. Astar yüzeye eşit dağılmış, yarı parlak ve biraz daha kalın uygulanmıştır.

Kilikya'da Tarsus'tan²⁵⁶; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia'dan²⁵⁷; Güney Levant kıyılarında Tel Keisan, Caeserea, Ashkelon'dan²⁵⁸ örnekler bilinmektedir.

PHRS Form 8 (KÂSE)

Hayes bu kapları²⁵⁹, MS 5. yy'ın ikinci yarısı ve biraz sonrasına tarihler. Form, 12 cm - 20 cm arasında değişir²⁶⁰. Atina Agorası örnekleri MS 5. yy'ın 3. çeyreğine tarihlenen kontektlerden gelmektedir²⁶¹. Phokaia'dan ele geçen formun alt tipi MS 5. yy'ın ikinci yarısı ile MS 6. yy'ın başları arasında tarihlenir²⁶².

Zeugma'dan ağız çapları 12 cm - 16 cm arasında değişen, ağız kenarının üst yüzeyi yivli ve yivsiz 4 örnek ele geçmiştir. Formun tam profil veren bir örneği, aşağı ve dışa çekik, uca doğru incelenerek yuvarlatılmış ağız kenarına sahiptir. Üstü hafif konkav ve yivsizdir. Gövdeden kaideye keskin geçişlidir²⁶³ (Res. 2/10).

Kilikya'da Tarsus'tan²⁶⁴, Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia'dan²⁶⁵; Güney Levant kıyılarında Beyrut, Jalame'den²⁶⁶;

Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Ammata'dan²⁶⁷; Kuzey Levant iç kesimlerinde Tell Rifa'at'tan²⁶⁸ örnekler ele geçmiştir.

PHRS Form 10 (TABAK/KÂSE)

Ağız kenarı erken örneklerde daha kalın iken, geç örneklerde inceltmiş ve uzatılmıştır. Gövde hafif konveks bir profil çizirken, geç örneklerde ise konik bir form belirginleşmiştir²⁶⁹. Geç örneklerin, erken örneklerle göre daha alçak ve ince kaideye sahip oldukları görülmektedir. Form 3'lerin ardılları olarak üretilen bu kaplar, ağız biçimlerine göre Hayes tarafından A, B ve C olmak üzere üç alt tipte incelenmiştir. Sözü edilen kapların çapı 20 cm - 30 cm arasında olmakla birlikte, az sayıda da olsa 15 cm - 20 cm arasında daha küçük çaplı örnekleri de bulunmaktadır²⁷⁰.

Zeugma'da Form 10'un üç alt tipi de görülmekte olup, 5 örnek ele geçmiştir²⁷¹.

A alt tipine²⁷² ait örnekler MS 6. yy sonları - MS 7. yy başlarına tarihlendirilir²⁷³.

²⁵⁶ Adak-Adıbelli 2006, 111, Lev. 27. 301.

²⁵⁷ Waagé 1948, Lev. X. 913 u.

²⁵⁸ **Tel Keisan:** Landgraf 1980, 53, Res. 14a. Form 5; **Caeserea:** Bar-Nathan – Adato 1986, 133, 136, Res. 2. 14; Magness 1992, 151, Res. 67. 15; **Ashkelon:** Johnson 2008, 69, Kat. No. 208.

²⁵⁹ Hayes 1972, 342, 340, Res. 70. 1, 2 (Form 8).

²⁶⁰ Hayes 1972, 342.

²⁶¹ Hayes 2008, 244, Res. 41. 1315-1317.

²⁶² Uğuz 2015, 87. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 86, 87, Çiz. 43, 44. 182-185; kaide parçası Çiz. 44. 186; Fırat 2015, 169, 179, Res. 8.

²⁶³ Parçaların hamuru küçük gözeneklere sahip olup, orta sertliktedir. Kilde çok az mika ve kalker katkısı görülmektedir. Tüm yüzeye uygulanmış ince ve mat astarlıdır.

²⁶⁴ Adak-Adıbelli 2006, 112, Lev. 29. 332-334.

²⁶⁵ Waagé 1948, Lev. X. 918.

²⁶⁶ **Beyrut:** Reynolds 2011b, 225, 210, Res. 2. 29; 225, 211, Res. 3. 42; 227, 216, Res. 7. 95; **Jalame:** Johnson 1988, 152, Res. 7-10. No. 176.

²⁶⁷ **Hippos:** Mlynarczyk 2003, 73, 87, Res. 13. 8 (Kaide parçası); **Ammata:** Kaptijn 2009, 233, Res. 4.173. 1.

²⁶⁸ Kenrick 1981, 448, 458, Res. 243. VIII/53.

²⁶⁹ Hayes, 1972, 345.

²⁷⁰ Hayes 1972, 343.

²⁷¹ Örnekler ince, küçük gözenekli sert ya da orta sertlikte hamur yapısına sahiptir. Kilde az veya yoğun kalker katkısı ve çok az mika bulunmaktadır. Bazı örneklerde az kum görülmektedir. İnce, mat ve pürüzlü yapıdaki astarın bazı örneklerde kapların iç kısmında kalın uygulandığı ve yarı parlak olduğu görülmektedir. C alt tipinde ise astar kalitesi ve yoğunluğu iyice azalmıştır.

²⁷² Hayes 1972, 343, 344, Res. 71. 1, 2, 4, 6.

²⁷³ Uğuz 2015, 91. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 90, Çiz. 45, 46. 191, 192; Fırat 2015, 169, 170, 180, Res. 10. 10A.

Zeugma'dan ağız çapları 22 cm - 29.3 cm arasında değişen 3 örnek ele geçmiştir (Res. 3/1).

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Alahan, Kelenderis, Diocaesarea'dan²⁷⁴; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Déhès, Gindaros, Hama, Apamea'dan²⁷⁵; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Tell Keisan, Tamra ez-Zu'bi, Khirbet Es-Suyyagh, Horbat Illin, Qiryat Ata, Samaria, Caeserea, Ashkelon'dan²⁷⁶; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Ammata, Jerusalem, Gadara, Hammat Gader, Tiberias, Khirbat 'Adasa'dan²⁷⁷; Kuzey Levant iç kesimlerinde Doliche (Dülük Baba), Tell Rifa'at, Resafa, Al Hadir, Jabbul, Juwal, Androna²⁷⁸ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick Zeugma Form 10A örneklerinin MS erken 7. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçtiğini belirtir²⁷⁹.

B alt tipi; A tipine göre ağız incelmıştır. Dışa doğru uzatılan ağız yayvanlaşmıştır²⁸⁰. Kesin tarihleme yapılan Atina Agorası'ndan bir örnek MS 6. yy'ın son çeyreğine verilmiştir²⁸¹.

Zeugma'dan ağız çapları 22 cm - 26.2 cm arasında değişen 3 örnek bulunmaktadır (Res. 3/2).

Formun örnekleri Phokaiia'dan ele geçmiştir²⁸².

²⁷⁴ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 114, Lev. 30. 335-352, Lev. 31. 353-363; **Anemurium:** Williams 1989, 49, Res. 23. 279; **Alahan:** Williams 1985, 38, Res. 3. 11; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 59, Lev. 14. 90, 91; Tekocak 2013, 163, 168, Res. 7. 27, 28; **Diocaesarea:** Kramer 2012, 19, Lev. 22. 170-173.

²⁷⁵ **Antiokheia:** Waagé 1948, Lev. XI. 949 a-p; **Déhès:** Sodini ve diğ. 1980, 108, 105, Res. 128. 21, 22; **Gindaros:** Kramer 2004, 208, Lev. 97. PRS. 17- 19; **Hama:** Lund 1995, 142, 157, Lev. 7. 78-81; **Apamea:** Viviers – Vokaer 2007, 152, Pl. XII. 2.

²⁷⁶ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2002, 80, 81, Lev. 16. 6, 1390; Domzalski 2013, 41, 39, Res. 15. 4; **Tell Keisan:** Landgraf 1980, 53, Res. 14a. A1-4; **Tamra ez-Zu'bi:** Porat 2008, 54, 53, Res. 6. 7; **Khirbet Es-Suyyagh:** Taxel 2009, 99, Res. 3.6. 6, 7; Res. 3.9. 8; Res. 3.14. 12; **Horbat Illin:** Weksler-Bdolah 2012, 53, 54, Res. 35. 2; **Qiryat Ata:** Vitto 2008a, 170, 169, Res. 4. 1, 2; **Samaria:** Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 23; **Caeserea:** Adan-Bayewitz 1986, 112, 128, Res. 5. 2, 3; **Magness** 1994, 140, 141, Res. 1. 2; **Ashkelon:** Johnson 2008, 70, Kat. No. 210, 211.

²⁷⁷ **Hippos:** Mlynarczyk 2002, 6, Res. 1. 6; 2003, 58, 75, Res. 1. 9 (kaide parçası), 10; 72, 87, Res. 13. 2, 4; 2004, 150, Res. 1. 12; 155, Res. 4. 5; 2006, 100, Res. 1. 7; 109, Res. 6. 76; 2007, 120, Res. 3. 44; 124, Res. 4. 48; 131, Res. 10. 149; 133, Res. 11. 173; 2008, 75, Res. 2. 36; 78, Res. 4. 59, 60; 83, Res. 7. 113, 114; 94, Res. 11. 209; 2014, 197, Lev. 1. 10, 19, 21; 198, Lev. 2. 25,

26, 39; 199, Lev. 3. 43; 200, Lev. 4. 63, 75; **Ammata:** Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 3; 233, Res. 4.173. 4, 5; **Jerusalem:** Hayes 1985, 193, Res. 64. 14, 15; **Gadara:** El-Khoury 2014, 126-128, Res. 3. 26, 28-35; **Hammat Gader:** Ben-Arieh 1997, 359, 364, Lev. VII. 1, 2; **Tiberias:** Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 3; **Khirbat 'Adasa:** Khalailiy – Avissar 2008, 100, Res. 6. 1.

²⁷⁸ **Doliche (Dülük Baba):** Höpken ve diğ. 2008, 143, 144, Res. 4. 32, 33; **Tell Rifa'at:** Matthers 1978, 154, 155, Res. 13. 43; Kenrick 1981, 447, 458, Res. 243. VIII/43; **Resafa:** Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 5-7; 73, Lev. 16. 1, 10, 11; 74, 75, Lev. 17. 2, 3, 23, 25-27; 75, Lev. 18. 1; 77, Lev. 19. 6, 7, 18, 19; 77, 78, Lev. 20. 3, 4, 11-13; 79, Lev. 21. 18, 20; 80, Lev. 22. 14, 15, 29; 82, Lev. 23. 26, 28; 83, 84, Lev. 24. 10, 12, 17; 85, Lev. 27. 5, 8; 86, 87, Lev. 29. 3, 15; 88, Lev. 31. 3-5; Konrad 1992, 358, Res. 7. 5, 6; **Al Hadir:** Rousset 2012, 74, Fig. 1. 1; **Jabbul:** Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 5; **Juwal:** Taha 1991, 63, Pl. 1. 9; **Androna:** Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 10.

²⁷⁹ Kenrick, Zeugma Form 10A örneklerini Pröttel'in tarihlenmesi üzerinden yaklaşık MS 550 ile MS erken 7. yy arasına verir. Kenrick 2013, 56-58, Lev. 33. PT 522-524; Kenrick 2009, 265, 268, Res. 18.3. PT 522-524.

²⁸⁰ Hayes 1972, 343.

²⁸¹ Hayes 1972, 343, 344, Res. 71. 7.

²⁸² Fırat 2015, 169, 170, 180, Res. 10. 10B.

Kilikya'da Tarsus'tan²⁸³, Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Hama'dan²⁸⁴; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Shiqmona, Horbat Illin, Tell Keisan, Beyrut, Caeserea, Ashkelon'dan²⁸⁵; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos, Ammata, Jariusalem, Hammat Gader, Tel Shunem'den²⁸⁶; Kuzey Levant iç kesimlerinde bulunan Doliche (Dülük Baba), Resafa, Jabbul, Androna²⁸⁷ ve Zeugma'dan örnekler bulunmaktadır.

Kenrick Form 10B örneklerinin MS erken 7. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçtiğini belirtir²⁸⁸.

C alt tipi; iyice yassılaştıran ve incelen ağız kenarı, keskin hatlı bir profil çizer. Üst yüzeyi düz ya da konkavdır²⁸⁹. Hayes bu tipe ait kapları ele geçen sikkeler yardı-

mıyla MS 7. yy başları - ortaları arasına tarihlenen²⁹⁰. Atina Agorası'ndan ele geçen bir form MS 575-600 yılları arasına tarihlenen bir kontekstten ele geçmiştir²⁹¹. Phokaia'da bu alt tip, A ve B alt tiplerine göre daha geç bir döneme MS 7. yy'ın ilk yarısına tarihlenir²⁹².

Zeugma'dan ağız çapı 16 cm olan küçük boyutlu tek bir örnek (Res. 3/3) bulunmaktadır.

Kilikya'da Tarsus, Anemurium, Alahan, Kelenderis, Diocaesarea'dan²⁹³, Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Gindaros, Hama'dan²⁹⁴; Güney Levant kıyılarında Jiyeh ve Chhim, Shiqmona, Khirbet Es-Suyyagh, Horbat Illin, Tell Keisan; Tamra ez-Zu'bi, Yavneh-Yam, Horbat Qastra, Beyrut, Caeserea, Ashkelon'dan²⁹⁵; Güney Levant iç kesimlerinde Hippos,

²⁸³ Adak-Adıbelli 2006, 115, Lev. 31, 364-371.

²⁸⁴ **Antiokheia:** Waagé 1948, Lev. XI. 949 s; **Hama:** Lund 1995, 142, 157, Lev. 7. 82; 158, Lev. 8. 83.

²⁸⁵ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2002, 82, 81, Lev. 16. 730, 781; Domzalski 2013, 41, 40, Res. 16. 1; **Shiqmona:** Amir 2006, 146, Res. 1. 12; **Horbat Illin:** Weksler-Bdolah 2012, 51, 50, Res. 32. 4; 62, Res. 43. 1; 63, Res. 44. 1; **Tell Keisan:** Landgraf 1980, 53, Res. 14a. B5-7; **Beyrut:** Reynolds 2011b, 229, 222, Res. 12. 179, 180, 181, 182, 184-186; **Caeserea:** Adan-Bayewitz 1986, 112, 128, Res. 5. 4; **Ashkelon:** Johnson 2008, 71, Kat. No. 212.

²⁸⁶ **Hippos:** Mlynarczyk 2002, 8, Res. 4. 6; 2006, 109, Res. 6. 77; 2008, 78, Res. 4. 61; 2014, 197, Lev. 1. 11; 198, Lev. 2. 27, 28; 199, Lev. 3. 44; 200, Lev. 4. 64; **Ammata:** Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 9; **Jariusalem:** Hayes 1985, 193, Res. 64. 16, 17; **Hammat Gader:** Ben-Arieh 1997, 359, 364, Lev. VII. 3, 4; **Tel Shunem:** Covello-Paran – Arie 2016, 56, Res. 30. 4.

²⁸⁷ **Doliche (Dülük Baba):** Höpken ve diğ. 2008, 143, 144, Res. 4. 34; **Resafa:** Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 8; 73, Lev. 16. 12; 74, 75, Lev. 17. 4, 28; 75, Lev. 18. 3; 77, Lev. 19. 20; 78, Lev. 20. 14; 78, Lev. 21. 2; 79, Lev. 21. 19; 80, Lev. 23. 2, 12; **Jabbul:** Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 4; **Androna:** Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 12.

²⁸⁸ Kenrick, Zeugma Form 10B örneklerini Pröttel'in tarihlenmesi üzerinden yaklaşık MS 550 ile MS erken 7. yy arasına verir Kenrick 2013, 56-58, Lev. 33. PT

525-526; Kenrick 2009, 265, 268, Res. 18.3. PT 525-526.

²⁸⁹ Hayes 1972, 343, 344, Res. 71. 11-15.

²⁹⁰ Hayes 1972, 345, 346.

²⁹¹ Hayes 2008, 245, Res. 42. 1328.

²⁹² Uğuz 2015, 93. Formun örnekleri için bkz. Uğuz 2015, 91-94, Çiz. 46, 47. 193-199.

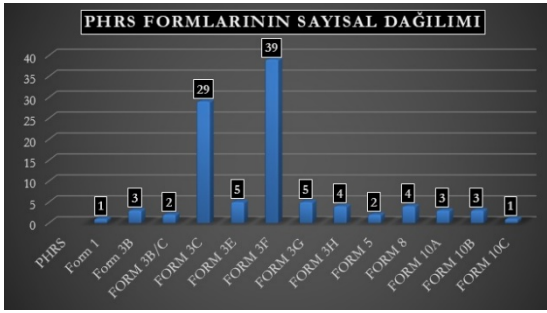
²⁹³ **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 115, Lev. 32. 372-380; **Anemurium:** Williams 1989, 49, Res. 23. 280; **Alahan:** Williams 1985, 38, Res. 3. 12; **Kelenderis:** Tekocak 2006, 59, Lev. 14. 92, 93; Tekocak 2013, 163, 168, Res. 7. 29, 30; **Diocaesarea:** Kramer 2012, 19, Lev. 22. 174.

²⁹⁴ **Antiokheia:** Waagé 1948, Lev. XI. 949 u, y; **Gindaros:** Kramer 2004, 208, 209, Lev. 98. PRS. 20- 24; **Hama:** Lund 1995, 142, 158, Lev. 8. 84- 86.

²⁹⁵ **Jiyeh ve Chhim:** Domzalski 2002, 82, 81, Lev. 16. 10, 720; Domzalski 2013, 41, 40, Res. 16. 2, 3; **Shiqmona:** Calderon 2010, 185, 186, Res. 2. 14-16; 199, 201, Res. 10. 101; **Khirbet Es-Suyyagh:** Taxel 2009, 99, Res. 3.6. 8; Res. 3.7. 14, 17; Res. 3.13. 1; **Horbat Illin:** Weksler-Bdolah 2012, 47, 46, Res. 28. 1; **Tell Keisan:** Landgraf 1980, 53, Res. 14a. C8-15; **Tamra ez-Zu'bi:** Porat 2008, 54, 53, Res. 6. 6; **Yavneh-Yam:** Fischer – Taxel 2014, 217, 219, Res. 7. 2; **Horbat Qastra:** Van Den Brink ve diğ. 2013, 84, 85, 82, Res. 15. 13; **Beyrut:** Reynolds 2011b, 229, 222, Res. 12. 183; **Caeserea:** Bar-Nathan – Adato 1986, 168, 175, Res. 4. 9; Magness 1994, 140, 141, Res. 1.

Ammata, Jarusalem, Tiberias, Khirbat Adasa'dan²⁹⁶; Kuzey Levant iç kesimlerinde Doliche (Dülük Baba), Tell Rifa'at, Resafa, Jabbul, Nabgha al-Kebira, Juwal, Androna²⁹⁷ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Kenrick Form 10C örneklerinin MS erken 7. yy'a tarihlenen kontekstlerden ele geçtiğini belirtir²⁹⁸.

Zeugma-Yakın Coğrafya Karşılaştırması

Zeugma'dan ele geçen PHRS'lerin dağılımını kronoloji ve yoğunluk açısından yakın bölgelerle karşılaştırdığımızda, Zeugma'nın da içinde bulunduğu Kuzey Levant iç kesimi ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kuzey Levant iç kesimlerinden ele geçen kırmızı astarlı seramiklerin oranlarına bakıldığında % 70.4 ile PHRS'lerin ilk sırayı aldığı, bunu %28.1'lik payla ARS'lerin takip ettiği ve LRD'lerin ise % 1.5'le buluntu yoğunluğu açısından sonuncu sırayı aldığı görülmektedir²⁹⁹.

PHRS'ler MS 4. yy'ın sonunda görülmeye başlar ve MS 5. yy'ın ilk çeyreğinde artış gösterir. MS 6. yy'ın ilk çeyreğine gelindiğinde sert, hızlı bir yükseliş yaşayarak, aynı yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar devam eden süreçte aynı sertlikte bir düşüşle neredeyse tamamen pazardan kaybolur. MS 6. yy'ın son çeyreği ile MS 7. yy'ın ilk çeyreği arasında yeniden hızlı bir yükseliş yaşayarak aynı yy'ın ortasına doğru tekrar düşüşe geçer ve yy'ın son çeyreğinde sona erer³⁰⁰.

PHRS'lere ait ilk örneğin Form 1C alt tipi ile birlikte MS 5. yy'ın ilk yarısında Zeugma'ya ulaştığı anlaşılmaktadır. Zeugma'da pazar hâkimiyetini Form 3'lerin elinde tuttuğu ve formun sevilerek kullanıldığını buluntu yoğunluğu göstermektedir. Formun ele geçen alt tiplerinin (B, C, E, F, G, H) MS 5. yy'ın başından MS 6. yy

3; Magness 1992, 151, Res. 67. 16; **Ashkelon**: Johnson 2008, 71, Kat. No. 213.

²⁹⁶ **Hippos**: Mlynarczyk 2006, 100, Res. 1. 8, 9; 109, Res. 6. 78; 2007, 124, Res. 5. 85; 2008, 78, Res. 4. 62, 63; 87, Res. 8. 150; 91, Res. 10. 184; 2014, 197, Lev. 1. 12; 198, Lev. 2. 29; 199, Lev. 3. 45, 46; 200, Lev. 4. 65, 76; **Ammata**: Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 10; **Jarusalem**: Weksler-Bdolah 2006, 106, 105, Res. 7. 1; **Tiberias**: Zingboym ve diğ. 2018, 80, 79, Res. 20. 4; **Khirbat 'Adasa**: Khalailiy – Avissar 2008, 100, Res. 6. 2.

²⁹⁷ **Doliche (Dülük Baba)**: Höpken ve diğ. 2008, 143, 144, Res. 4. 35-38; **Tell Rifa'at**: Matthers 1978, 154, 155, Res. 13. 44; Kenrick 1981, 447, 458, Res. 243. VIII/44; **Resafa**: Mackensen 1984, 64, Lev. 11. 9, 10; 69, Lev. 13. 27; 72, Lev. 15. 14-16; 73, Lev. 16. 2, 13-15; 74, Lev. 17. 5, 11, 12; 75, Lev. 18. 4, 5; 77, Lev. 19. 21; 77, 78, Lev. 20. 5-7, 15, 16, 18, 24, 27; 78, 79,

Lev. 21. 3, 21; 80, Lev. 22. 16, 20; 81, 82, Lev. 23. 1, 14, 15, 20; 85, Lev. 27. 9-12; 87, Lev. 29. 16; 87, Lev. 30. 7; 88, Lev. 31. 6; 89, Lev. 32. 11; **Jabbul**: Schwartz ve diğ. 2000, 457, Fig. 26. 9; **Nabgha al-Kebira**: Sabbagh – Ayash 2008, Pl. 3. Fig. 6. 2; ; **Juwal**: Taha 1991, 63, Pl. 1. 7; **Androna**: Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 11.

²⁹⁸ Kenrick, Zeugma Form 10C örneklerini Pröttel'in tarihlenmesi üzerinden yaklaşık MS 580 ile 660 arasında verir. Kenrick 2013, 56-58, Lev. 33. PT 527-528; Kenrick 2009, 265, 268, Res. 18.3. PT 527-528.

²⁹⁹ Bu oranlar bölge kentlerinden gelen seramiklerin toplam oranını yansıtmaktadır. Dolayısıyla kentlerin kendi içerisinde her bir formun oranlarının diğer kentlerle farklılık gösterebildiği göz önünde bulundurulmalıdır Bes 2015, 111, Res. 83.

³⁰⁰ Bes 2015, 112, Res. 85.

ortasına kadar pazar hâkimiyetini sürdürdüğü ve kent halkı tarafından tercih edildiği, formların sayısal dağılımını gösteren grafikte izlenebilmektedir. Zeugma’da en fazla karşımıza çıkan grup olması söz konusu tarihlerde kentin ilişkileriyle alakalı ipuçları vermektedir. Form 3’ün ardından üretilen Form 5 ve Form 8, Form 3’ün F ve G alt tipleriyle çağdaştır. Ancak Form 5 ve Form 8’e ait sınırlı sayıda örneğin ele geçmesi, sözü edilen formların fazla tercih edilmediğine işaret etmektedir. Phokaia seramiğinin Form 3F ile birlikte MS 6. yy ortasında en yoğun kullanıma ulaştığı ve bu yüzyılın sonundan itibaren yerini grubun son formu olan Form 10’a bıraktığı ve talebin azalarak kaybolduğu gözlenmektedir.

BEZEMELİ PHRS KAİDELERİ

PHRS’lerin erken tiplerinde görülmeye başlayan bezemeler, MS 600’den önce sona erer. PHRS’lerin motif tercihi ve motiflerin düzenlenmesinde ARS’lerle yakın benzerlik görülmektedir. Motifler yiv ya da ruletlerle sınırlandırılmıştır. Hayes tarafından motiflerin oluşturduğu ana kompozisyona göre 3 gruba ayrılarak incelenmiştir³⁰¹.

Zeugma’dan PHRS grubuna ait kaide-ler içerisinde beş örneğin tondosunda

damga kullanılarak baskı tekniği ile yapılmış ve MS 5. yy ortalarından MS 6. yy’a kadar yaygınlaşan geometrik simge (haç), stilize bitki (palmye dalı) ve hayvan motifleri (yaban tavşanı ve geyik) görülmektedir³⁰².

Koşan Geyik Motifi: Koşar vaziyetteki figür farklı pozisyonlarda betimlenmiştir. Kafa bazen arkaya dönük vaziyette verilmekte birlikte Zeugma örneğinde (Res. 3/4) baş ileri doğru betimlenmiş, gövde üzerinde noktalarla doldurulmuş bir alan mevcuttur. Zeugma örneği morfolojik özellikleriyle Hayes tarafından oluşturulan III. grubun geç versiyonudur³⁰³.

Koşan Yaban Tavşanı Motifi: Motif genelde Grup II içerisinde görülür. Bütün örnekleri koşar vaziyette, ön ayaklarının biri, arka ayaklarının ise ikisi birden gösterilmiş vaziyettedir. Erken örneklerde gövde küçük ve baş arkaya dönük, kuyruk kıvrık ve ağız açıktır. Motif MS 500’lerde kullanımdan kalkmıştır. Zeugma örneği morfolojik özellikleriyle Hayes tarafından oluşturulan III. grubun erken örnekleriyle paraleldir³⁰⁴. Zeugma’dan ele geçen dip parçasında (Res. 3/5) motif tondonun ortasına yerleştirilmiş, etrafı yivlerle çevrilmiştir. Baş ileri dönük, ön ayaklardan biri,

³⁰¹ Hayes 1972, 346. MS 360-450 yılları arasına tarihlenen Grup P’in ana kompozisyonunu küçük yardımcı motiflerle kombine edilmiş hurma dallarının yivlerle sınırlandırılması oluşturur. MS 440-490 arasına tarihlenen Grup II’nin ana kompozisyonu, yiv ve rulet kombine edilmiş küçük hayvan ve bitkisel motiflerin bir ya da birkaç kez tekrarlanmasıyla oluşur. Bu grup A, B ve C olmak üzere üç alt gruptan oluşan süsleme kompozisyonuna sahiptir. Bu süsleme grupları Form 3’ün erken alt tipleri olan A-C’lerde görülür. Grup III ise MS 470-580 arasına tarihlendirilmiştir. Merkezde tek bir motifin, bazen örneklerde ise birkaç motifin

yer aldığı ve bu motif haricinde rulet ve yiv süslemesinin görülmediği bir kompozisyondan oluşur. Grup III’de yer alan motifler, Grup II motiflerine göre daha büyük boyutludur. Form 3’ün C-H alt tiplerinde yer alırlar Hayes 1972, 346, 347, 349.

³⁰² Hayvan motifleri Afrika kökenli olmakla birlikte PHRS’lerde ARS’lerden çok daha yaygın hale gelir Hayes 1972, 347.

³⁰³ Hayes 1972, 359, 358, Res. 76. 41-B.

³⁰⁴ Hayes 1972, 357, 354, Res. 74. 35-W.

arka ayakların ikisi birleşik olarak çizilmiştir. Kulak uçları küt ve yan yana, kuyruk top halinde, karın ise hafif alta sarkık, gövdenin üstü ise düz çizilmiştir.

Çift Konturlu Haç Motifi: Haçların erken örnekleri Afrika etkiliyken, süreç içerisinde doğu etkili haç tipleri tercih edilmiştir³⁰⁵. Çift konturlu haç motifinde, genelde haçın kolları düz olup, bazı örneklerde genişleyen kollar da görülebilir. PHRS grubu içerisinde en yaygın görülen motiftir. Çoğunlukla Grup III içerisinde görülmekte ve MS geç 5. yy ile MS erken 6. yy'a tarihlenmektedir. Bununla birlikte nadiren Grup IIA ve C'de de örneklerine rastlanmaktadır³⁰⁶. Zeugma örneğinde (Res. 4/1) çift konturlu haçın kolları düz verilmiştir.

Palmiye Dalı Motifi: Grup I'in ana motifidir. Yardımcı motiflerle birlikte kullanılan palmiye dalları tondonun etrafında birkaç grup halindedir. Genellikle motifin uç kısmı dışa doğru verilmiştir. ARS tip 3 baskılarında olduğu gibi tek bir merkezi damarlı, genellikle oval biçimlidir. Motifin biçimsel farklılık gösteren varyantları

Grup I ve IIA'da kullanılmaktadır. Zeugma örneği ile aynı morfolojik özelliklere sahip Atina Agorası'nda benzer örnekler MS 400 yılı civarına tarihlenen kontekstten ele geçmiştir³⁰⁷. Zeugma örneğinde (Res. 4/2) palmiye dalı tek bir merkezi damarlı ve uç kısmı hafif sivriltilmiştir.

Damla Motifi: Su damlası motifleri tondo etrafında uçları dışa doğru ya da merkeze dönük olarak küçük bir daire etrafına dizilmiş bir kompozisyona sahiptirler. Hayes motifin Grup IIA, IIB ve sonrasında görüldüğünü belirtir³⁰⁸. Zeugma örneği (Res. 4/3) küçük bir parça olduğundan su damlarının yivlerle sınırlandırıldığı, uç kısımlarının dönüş yönü ve oluşturdukları kompozisyon ise belirsizdir³⁰⁹.

LRD FORMLARI

Waagé'nin Geç Roma D (LRD) olarak adlandırdığı³¹⁰ bu grup, Hayes tarafından Kıbrıs kökenli olabileceği önerilerek³¹¹, Geç Roma Kıbrıs kırmızı astarlı seramiği olarak adlandırılmış ve MS 4. yy sonlarından MS 7. yy sonlarına kadar üretilen³¹² 12 ana form³¹³ altında değerlendirilmiştir³¹⁴. LRD terimi, bu gruba ait seramiklerin

³⁰⁵ Hayes 1972, 348.

³⁰⁶ Hayes 1972, 365, 366, Res. 79. 71-C.

³⁰⁷ Hayes 1972, 349, 350, Res. 72. 1-f.

³⁰⁸ Hayes 1972, 353, 352, Fig. 73. 14.

³⁰⁹ Formun oluşturduğu süsleme kompozisyonu örnekleri için bkz. Erol 2011,444, Kat. No. K-365, 366.

³¹⁰ Waagé 1948, 52.

³¹¹ Analiz sonuçları bu seramik grubunun üretim merkezinin Kıbrıs adası olduğunu ortaya koymuştur Rautman ve diğ. 1993, 233-264; Poblome – Fırat 2011, 50, 51; Gomez ve diğ. 1996, 69-79; Kıbrıs Sigillatları ile arasında kronolojik boşluk bulunmasına rağmen, form benzerlikleri göstermektedir Kenkel 2007, 142; Olasılıkla Kıbrıs Sigillatları'nın üretildiği fırınlarda üretilmişlerdir Williams 1989, 28; Meyza 2002, 24; Ayrıca Kıbrıs üretiminin belirtisi olan kısa dalga süsleri ağız kenarında yer almaktadır Hayes 1972, 372.

³¹² LRD'ler 300 yıllık üretim süreci içerisinde diğer kırmızı astarlı seramiklerle giriştiği ticari rekabet sebebiyle pazar payına sahip olma noktasında yükseliş ve düşüşler yaşamıştır MS 6. yy başında yakalamış olduğu pazar hâkimiyeti oranlarındaki yükseliş yerini yy'in ortasında ciddi bir düşüşe bırakır. MS 7. yy başında tekrardan yükselişe geçer ve aynı yy'in sonunda ortadan kalkar Bes 2015, 107, 109, Res. 79.

³¹³ Hayes'in belirlediği formlar dışında yeni formlar saptanmıştır. Perge'de ele geçen formlar için bkz. Fırat 1999, 60-64, Lev. 104-115, Kat. No. 459-506; Anemurium'dan ele geçen formlar için bkz. Williams 1989, 33, 34, Res. 14. 181-184; Res. 15. 191-194; Pednelissos'dan ele geçen formlar için bkz. Kenkel 2007, 140-142, Res. 10. B-H.

³¹⁴ Hayes 1972, 371-385; Hayes'ten farklı olarak Armstrong bu grubun MS 8 yy boyunca üretimin devam ettiği görüşündedir Armstrong 2009, 178.

Kıbrıs dışındaki merkezlerde de üretiminin gerçekleştiğinin kanıtlanmasıyla, yeneden kullanılmaya başlanmıştır³¹⁵. Gruba ait örnekler Kıbrıs'taki tüm kentlerde yoğun bir şekilde görülmektedir³¹⁶.

Zeugma'da makale kapsamında incelenen alandan sadece tek bir forma ait örnekler ele geçmiştir.

LRD Form 2 (TABAK)

Form ve bezeme özellikleriyle ARS form 84'le benzer özellik gösterir³¹⁷. Form ağız çapı 22 cm - 29.5 cm arasında değişen büyük ve 15.5 cm - 19 cm arasında değişen daha küçük örnekler olmak üzere iki versiyonda üretilmiştir. Formun geç örneklerinde gövde sığlaşır, ağız kenarı daha kaba

hale gelir. MS 6. yy sonrasında Form 2'nin yerini Form 9 alır³¹⁸. MS 5. yy'ın ortalarında üretimine başlanmış olan bu kapların yoğun olarak üretildikleri dönem MS 5. yy sonları ve MS 6. yy'ın başlarıdır³¹⁹.

Oldukça yaygın olan bu kapların örnekleri Kilikya'da Anemurium, Kelenderis, Alahan, Tarsus, Gözlü Kule, Diokaisareia, Elaiussa Sebaste'den³²⁰; Kuzey Levant kıyılarında Antiokheia, Hama, Tell Kazel, Gindaros, Apamea'dan³²¹; Güney Levant kıyılarında Caesarea, Jiyeh ve Chhim, Samaria, Beyrut, Bat-Galim, Ashkelon, Shiqmona, Horbat Yagur, Jalame, Tel Keisan³²²dan; Güney Levant iç kesim-

³¹⁵ Güneybatı Anadolu'daki birçok yerleşimde benzer formulu seramiklerin bulunması tek bir üretim merkezi düşüncesinin değişmesine neden olmuş ve benzer forma sahip kapların Anadolu'da da üretildiği görüşüne yol açmıştır Vandeput 2009, 15; Vandeput – Köse 2010, 186; Vandeput ve diğ 2011, 79, 80; Vandeput – Köse 2013, 231, 233, 234, 236; Jackson ve diğ. 2012, 89-96, 109-111; Kenkel 2007, 142-144; Meyza 2007, 20; Poblome ve diğ 2001, 120; Poblome – Firat 2011, 49-51, 53, 54.

³¹⁶ **Ayios Philon:** Taylor – Megaw 1981, 221, 239, 240; **Kavalassos-Kopetra:** Rautman – McClellan 1987, 53; **Amathous:** Touma 1989, 875; **Palaepaphos:** Lund 1993, 111-116; **Salamis:** Diederichs 1980, 60, 61; **Paphos:** Giudice ve diğ. 2010, 450, 454-459, 462, 464, 466; **Dhiorios:** Catling 1972, 13, 73, 74.

³¹⁷ Reynolds, Bonifay'ın merkezi Tunus atölyelerinin üretimi olan 83 nolu formun eğimli gövdesi, düz ve yivli ağız formuyla LRD 2 formuna daha yakın olduğunu belirttiğini ifade eder. Bu görüşle birlikte Reynolds, 83 nolu formun MS 5. yy'ın 2. yarısında daha yaygın olmasına rağmen, 83, 84, 86 nolu formları ya da bunların metal örneklerinin her üçünü de yansıtan LRD 2 varyantlarının olduğunu belirtir Reynolds 2011a, 57.

³¹⁸ Hayes 1972, 373-376.

³¹⁹ Hayes 1972, 375; Poblome 1999, 297; Williams 1989, 30; Kenrick 1981, 448; Birger 1981, 76; Antiokheia örnekleri 526 depremi ve öncesine ait tabakalardan sikke buluntularıyla desteklenen kontekstlerden ele geçmesiyle önemlidir Waagé 1948, 56, 57. Bir üretim merkezi olan Pednelissos Form 2 örneklerini

tarihlendirirken Hayes'in 5. yy sonları ve 6. yy'ın başları olarak belirttiği tarihlendirmenin yanı sıra, Suriye örneklerinin 6. yy sonuna tarihlendirilebileceğini dipnotlarla örnek vermeden belirtmiştir. Kenkel 2007, 136. Meyza Hayes'in tarihlemesinin genel olarak kabul edilebilir olduğunu ancak kronolojinin dışına çıkan örneklerin Form 2'nin varyantlarının bulunduğunu belirtir ve MS 5. yy'ın başı 6. yy ortaları/6. yy 3. çeyreği arasını önerir Meyza 2007, 53. Reynolds LRD 2 formlarının Beyrut'ta MS 5. yy'ın üçüncü çeyreği ve aynı yy'ın sonuna tarihlenen iki kontekstten geldiğini belirtir Reynolds 2011b, 208, 215; Atina Agorası örnekleri MS 460-475 arasına tarihlenen kontekstlerden gelmektedir Hayes 2008, 249, Res. 42. 1422, 1423.

³²⁰ **Anemurium:** Williams 1989, 30, 31, Res. 11. 158-164; **Kelenderis:** Tekocak 2007, 18, 24, Lev. 1. 8-11; Tekocak 2009, 135, 141, Res. 8. 10-15; **Alahan:** Williams 1985, 38, 54, Res. 3. 13; **Tarsus:** Adak-Adıbelli 2006, 130, Lev. 33. Kat. No. 394-396; Lev. 34. Kat. No. 397-403; **Gözlü Kule:** Jones 1950, 206, Lev. 165. J, K, Lev. 208. 822, U, W; **Diokaisareia:** Kramer 2012, 20, Lev. 23. 178, 179; **Elaiussa Sebaste:** Kızırlarlanoğlu 2018, 475, Res. 7-9; 476, Res. 10-12.

³²¹ **Antiokheia:** Waagé 1948, 53, Lev. XI. 930 f, k; **Hama:** Christensen 1986, 19, 14, Res. 4. G./Kat. No. 164; Lund 1995, 143, 158, Lev. 8. 94, 95; 159, Lev. 9. 96-100; **Tell Kazel:** Gubel 1990, 28, 29, Res. 6. B; **Gindaros:** Kramer 2004, 209, Lev. 98. CRS. 1-4; **Apamea:** Viviers – Vokaer 2007, 152, Pl. XII. 4.

³²² **Caesarea:** Bar-Nathan – Adato 1986, 133, 136, Res. 2. 2, 3; Riley 1975, 37, 38, Kat. No. 46; **Jiyeh ve**

lerinde Ammata, Jerusalem, Hippos, Herodium, Gadara, Horbat-Uza'dan³²³; Kuzey Levant iç kesimlerinde Dibsi Faraj, Resafa, Tell Rifa'at, Tell Fakhariyah, Juwal (El Kowm), Androna³²⁴ ve Zeugma'dan örnekler ele geçmiştir.

Zeugma'dan ele geçen LRD Form 2 örnekleri Kenrick tarafından Hayes'in tarihlendirmesi ile aynı tarih aralığına MS geç 5. yy – MS erken 6. yy'a tarihlendirilmiştir³²⁵. Gschwind aynı forma ait ağır parçalarını MS 5. yy'ın 2. yarısına tarihlen-dirmiş, damgalı bir dip parçasını ise MS erken 6. yy'dan daha geç bir tarihe verilemeyeceğini belirtmiştir³²⁶.

Zeugma-Yakın Coğrafya Karşılaştırması

Zeugma'dan ele geçen LRD seramiklerinin dağılımını kronoloji ve yoğunluk

açısından civar bölgelerle karşılaştırdığımızda Güney Levant kıyı kesimleri ile benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Güney Levant kıyı kesimlerinden ele geçen kırmızı astarlı seramiklerin oranlarına bakıldığında PHRS'lerin ardından %40'lık payla LRD'lerin ikinci sırayı aldığı görülmektedir³²⁷. LRD'ler MS 4. yy son çeyreğinde görülmeye başlar ve stabil olarak MS 5. yy'ın ortasına kadar devam eder. Bu tarihten MS 6. yy ilk çeyreğine kadar görülen yükselişi bir düşüş takip eder ve MS 6. yy ortasından, aynı yüzyılın sonuna kadar tekrar yükselerek zirve yapar. Bu tarihten itibaren hızlı bir düşüş göstererek MS 7. yy sonunda kaybolur³²⁸.

Zeugma'da makale kapsamında incelenen alandan 48 parça (Res. 4/4, 5) ele geçmiştir³²⁹. 9 kaide parçasının çapı

Chhim: Domzalski 2013, 45, 44, Res. 18. 2, 3; **Samaria:** Crowfoot 1957, 360, 359, Res. 84. 9, 10; Reynolds 2011b, 208, 215, 209, Res. 1. 6-14; 210, Res. 2. 30-32; 211, Res. 3. 43, 44; 212, Res. 4. 52-55; 213, Res. 5. 64-69; 214, Res. 6. 77,78, 88-90; **Bat-Galim:** Oren-Paskal 2008, 35, 34, Res. 1. 9, 10; **Ashkelon:** Johnson 2008, 55, Kat. No. 167-169; **Shiqmona:** Amir 2006, 147, 146, Res. 1. 14-16; Calderon 2010, 192, 191, Res. 4. 56; Torge – Ad 2012, 118, 119, Res. 21. 3; 121, Res. 22. 1, 5; **Horbat Yagur:** Sa'id 2013, 85, Res. 9. 4; **Jalame:** Johnson 1988, 156, 157, Res. 7-12. No. 223, 224, 226-232, 234, 237, 239; 159, 158, Res. 7-13. No. 241-250; **Tel Keisan:** Landgraf 1980, 55, 62, 59, Res. 15. 1, 2.

³²³ **Ammata:** Kaptijn 2009, 216, 217, Res. 4.157. 1; **Jerusalem:** Hayes 1985, 194, Res. 65. No. 2; **Hippos:** Mlynarczyk 2002, 6, Res. 1. 3; 2003, 58, Res. 1. 3; 2004, 150, Res. 1. 13; 2006, 100, 101, 108, 110, Res. 1. 10-12, Res. 5. 71, Res. 7. 91; 2007, 127, 131, Res. 7. 115, Res. 10. 150, 151; 2008, 82, Res. 6. 98; **Herodium:** Birger 1981, 76, 131, Lev. 13. 11, 12; **Gadara:** El-Khoury 2014, 128, 129, 131, Res. 5. 1-4; **Horbat-Uza:** Avshalom-Gorni 2009, 73, Res. 2.46. 3.

³²⁴ **Dibsi Faraj:** Harper 1980, 334, 332, Res. B. 50; **Resafa:** Mackensen 1984, 42, 45, 48, Lev. 11. 11, 12; Lev. 13. 11; Lev. 29. 17; **Tell Rifa'at:** Kenrick 1981, 448, 449, 458, Res. 243. X/55; **Tell Fakhariyah:**

Kantor 1958, 36, Lev. 42. 71; **Juwal:** Taha 1991, 63, Pl. 1. 5; **Androna:** Strube 2003, 96, 97, Abb. 1, 7.

³²⁵ Kenrick 2013, 53, Lev. 30. PT 475-477.

³²⁶ Gschwind 2006, 63, Res. 20. 4, 5, 6.

³²⁷ Bes 2015, 113, Res. 86.

³²⁸ Bes 2015, 114, Res. 88.

³²⁹ Formun Zeugma'da ele geçen örnekleri ince ve sert, genelde küçük gözenekli bir hamur dokusuna sahiptir. Nadir olmakla birlikte gözeneksiz örneklerde mevcuttur. Pişme derecesi farklılıklar gösterdiğinden hamur renginde de farklılıklar oluşmaktadır. Kapların hamur rengi sarıdan turuncuya, kırmızıdan bordoya ve kahverengimsi renk tonlarına kadar çeşitlilik gösterir. Ele geçen örneklerin hamur rengi; kırmızı 2.5 YR 5/6, 2.5 YR 5/8, 10 R 5/8; açık kırmızı 2.5 YR 6/6, 2.5 YR 6/8, 10 R 6/6, 10 R 6/8; kırmızımsı kahverengi 2.5 YR 4/4; açık kırmızımsı kahverengi 5 YR 6/4; kırmızımsı sarı 5 YR 6/6, 7.5 YR 7/6, 7.5 YR 6/6; sarımsı kırmızıdır 5 YR 4/6. Kil; az ve ince kum ve mika, bazı örneklerde az, bazılarında yoğun görülen ince kireç katkıdır. Astar içte daha kalın uygulanmış olup bazı örneklerde yüksek ısıda pişmeden kaynaklanan yarı parlak, iyi fırınlanmamış parçalarda ise mattır. Dış yüzeyde ise ince ve mattır. Astar fırınlamaya bağlı olarak alacalı bir görünüm alır. Tüm yüzeyi kaplayan astarın rengi, pembemsi kahverengi, kırmızının tonları ve bordomsu renge kadar farklı

11.6 cm - 18 cm arasında değişmektedir. Ağız çapları 14 cm - 19 cm arasında değişen 6 ağız parçası küçük boyutlu örneklerdir. Çapları 19.6 cm - 30 cm arasında değişen 33 ağız parçası büyük boyutlu örneklerdir.

Ele geçen parçalar MS 5. yy son çeyreği ile MS 6. yy'ın ilk çeyreği arasına tarihlendirilmektedir. Zeugma'dan ele geçen parçaların çoğunluğu Form 2'nin erken örneklerine aittir. Dolayısıyla MS 5. yy sonu 6. yy başında Zeugma'dan sadece tek bir formun ele geçmesi, bu seramiğin kentte pazar payının taleple birlikte şekillendiğini göstermektedir³³⁰. Sözü edilen tarih aralığında formun yoğunluk oluşması, PHRS'lerden sonra LRD'lerin pazar hâkimiyetinde ikici sırayı aldığını göstermektedir. Form 2'lerde görülen bu yoğunluğun nedeni Kıbrıs ile ticari bağları kuvvetli bir bölgeyle gerçekleştirilen ticaretin yansımalarıdır. Bu kapsamda Kıbrıs Adası'nın tam karşısında yer almanın getirdiği coğrafi avantajdan faydalanan Beyrut Limanı, MS geç 4. yy'dan itibaren Kıbrıs seramikleri için büyük bir pazar haline gelmiştir. Beyrut'ta MS 5. yy sonunda görülen PHRS formlarındaki artışa bağlı olarak görülen Form 2 yoğunluğu ile Zeugma'nın paralellik oluşturduğu gözlenmektedir.

---

renklere sahip olduğu görülmektedir. Ele geçen örneklerin hamur rengi; kırmızımsı kahverengi 2.5 YR 5/4; kırmızı 2.5 YR 5/8, 10 R 5/6, 10 R 5/8; açık kırmızımsı kahverengi 2.5 YR 6/4; açık kırmızı 2.5 YR 6/6, 2.5 YR 6/8, 10 R 6/8, 10 R 5/4, 10 R 6/6; kırmızımsı kahverengi 5 YR 4/4; kırmızımsı sarı 5 YR 6/6; sarımsı kırmızı 5 YR 4/6. Gibi kırmızının tonlarından oluşur.

³³⁰ Bu değerlendirme sadece makale kapsamında değerlendirilen alandan ele geçen seramikler üzerinden yapılmaktadır. Kentin kazısı yapılan diğer alanlarında

Geç Antik Dönem'de Suriye ve Zeugma

Geç Antik Dönem'de Suriye Bölgesi'nde oluşturulan yerleşimlerin çoğunluğu, yakın zaman önce ortaya çıkmış, MS 5. yy ya da 6. yy'ın sonlarına kadar kullanılmış kalelerdir³³¹.

Bu kentlerin oluşturulmasından önce, Kuzey Suriye'nin siyasi haritası daha sadedir³³². Jones, Plinius'un Suriye kent listesinin kapsadığı alanla karşılaştırıldığında yeni eklenen birkaç kent ve Suriye'nin kıyı ve iç kesimlerdeki eski kentlere kısmen de az sayıda yeni kurulan kentlere, kent etrafında kalan köylerin de dâhil edildiği geniş bir bölge verilmesiyle oluşturulan bir düzenlenmeye gidildiğini belirtir³³³.

Çiftlikler, küçük ve büyük köyler ile küçük kentler arasındaki temel farklılık yasal düzenlemelerdir. Suriye Bölgesi'nde oluşturulan büyük köy yerleşimlerinde gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalarda kamusal yapıların bulunmadığı anlaşılmıştır. Fakat bu yerleşimlerde deniz ürünleri ve zeytinyağı, şarap gibi³³⁴ tarım ürünleri ile seramik, cam, metal atölyelerinin yer aldığı görülmüştür. Böylece bu köyler bölgenin ekonomik organizasyonunda etkili olan

LRD'lere ait farklı formlar ele geçmiştir. Ancak bunların sayıları Form 2'lere göre oldukça azdır.

³³¹ Jones 1971, 267, 268.

³³² MS 4. yy'da Codex Theodosianus'da ıssız topraklarda çiftlik kurmak isteyen emekli askerlere güvence verilmiştir 7. 20. 3.

<http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/iber07.htm#20>

³³³ Jones 1971, 268, Ayrıntılı bilgi için bkz. Butcher 2003, 142-156.

³³⁴ Butcher 2003, 148; Tate 1992, 254.

bir üretim merkezi haline dönüşmüşlerdir³³⁵.

Etrafında savunma duvarı olmayan kırsal yerleşimlerde, evlerin bitişik nizamda inşa edilmesiyle bir dış savunma hattı oluşturulduğu görülmektedir. Su kuyularına sahip evler düzenli bir plan göstermezler ve caddelerin bulunmadığı dar yollar bulunur. Oluşturulan boş alanların ise ticari ya da sosyal aktiviteler için kullanıldığı düşünülmektedir. Fakat düzenli bir pazar yeri ve dükkân görülmemesi ürünlerin yakınlardaki büyük şehir pazarlarına aktarıldığına işaret etmektedir. Kırsal bölgelerin tamamı şehirlerle bağlantılı olup ürünler tüccarlar aracılığıyla şehir marketlerine transfer edilmiştir. Bunların çoğunda zeytinyağı presleri görülmesi, zeytinyağının ekonomideki önemini göstermektedir³³⁶.

MS 5. yy'ın ilk yarısında gerçekleşen bu dönüşüm, Cyrrhus'lu piskopos Theodoretus'un keşiş listesinde³³⁷ görülmektedir. Suriye'nin tamamının kentler idaresinde bölündüğü anlaşılmaktadır³³⁸.

Bu dönüşümün getirilerini anlamının en önemli yolu popülasyona olan etkisini belirlemektir³³⁹. Kuzey Suriye bölgesinde bu etkilerin görülebileceği tek yer nüfus sayımının gerçekleştirildiği Apamea'dır. Apamea örneği üzerinden Zeugma hakkında da genel bir fikre sahip olunabilir.

MS 1. yy'da Suriye nüfusunun 2-3 milyon civarında olduğu düşünülmektedir³⁴⁰. Kuzey Suriye'nin Antiocheia, Seleucia ve Laodiceia ile birlikte 4 büyük kenti arasında olan 250 hektarlık bir alanı kaplayan Apamea'da Suriye Eyaleti Legatus pro praetore'u olan Publius Sulpicius Quirinius'un MS 6 yılında³⁴¹ yaptırdığı nüfus sayımında³⁴² 117. 000 kişi sayılmıştır³⁴³.

³³⁵ Fischer-Genz 2012, 1033; Yapılan yüzey araştırmalarında bu yerleşimlerin Orontes vadisi boyunca, ilk kez MS 100-250 yılları arasında ortaya çıktıkları anlaşılmış ve çoğunlukla MS 4.-6. yy'lar arasında tarihlenen 700 örnek tespit edilmiştir. Tate 1992, 85-188; Fischer-Genz 2012, 1034; Butcher 2003, 146; Evlerin kronolojik olarak sayısal artışı ve eklenen oda sayılarının çoğalması nüfusun giderek arttığını göstermektedir. Bu artış özellikle Kuzey Suriye bölgesinde olmuştur Foss 1995, 218-220.

³³⁶ Foss 1995, 219, 220. Bu büyük köylere en güzel örnek Apamea yakınındaki Dehes'dir. Yaklaşık 7 km²'lik bir teritoriuma sahiptir Foss 1995, 219.

³³⁷ Keşiş gönderilen şehirler, dolayısıyla bu bölünmenin gerçekleştirildiği ve etrafındaki köyleri bünyesine katan şehirler (artık birer bölge haline dönüşmüşlerdir) Chalcis, Apamea, Zeugma, Cyrrhus, Antiocheia'dır Jones 1971, 268.

³³⁸ Theodoret'in Cyrrhus'un Praefectus Praetorio'suna sunduğu mektupta, Cyrrhus'un kırk mil uzunluğunda ve kırk mil genişliğinde olduğu bilgisi ve Ayrıca Gindarus'un Antakya'ya bağlı çok büyük bir köy olduğundan bahsetmesi bağımsız bir kent ve topluluğun

başka bir şehirin topraklarına dahilinin kanıtlarını gösterir Jones 1971, 268.

³³⁹ Antik Dönem nüfusu ile ilgili yapılan çalışmalar süreç içerisinde birbirinden oldukça farklı sonuçlar ortaya koymuş ve konu üzerinde çalışan bilim insanlarının yorumları farklılıklar göstermiştir. Makale kapsamında son dönemde ortaya konulan ve antik kent nüfus yoğunluğunun eski çalışmalarda belirtilenden daha düşük olduğu görüşü benimsenmiş ve son çalışmalara ağırlık verilmiştir.

³⁴⁰ Kennedy 1996, 707, 708; Beloch tarafından Suriye nüfusunun 5-6 milyon civarında olduğu önerisi Beloch 1886, 242-50, Cumont tarafından da kabul edilmiştir Cumont 1934, 189; Frier ise MS 1. yy'da 4.3 milyon, MS 164'de ise 4.8 milyon olduğu görüşündedir Frier 2000, 812, 814.

³⁴¹ Quirinius'un unvanı ve tarihle ilgili tartışmalar için bkz. Rhoads 2011, 65-87; Dabrowa 2011, 137-142.

³⁴² Kişi sayısı ile ilgili farklı görüşler için bkz. Cumont 1934, 189;

³⁴³ CIL III 6687; ILS 2683 <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=7679> <http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=7323>

MS 5. yy'da Theodoret'in Crryhus'la ilgili verdiği bilgede 800'den az olmayan bölge cemaatine piskoposluk yaptığı anlaşılmaktadır³⁴⁴. Cumont her bir cemaatin 250 kişiden oluştuğunu ve Cyyrhus'un 200.000 Ortodoks nüfusa sahip olduğunu belirtir³⁴⁵. Kennedy Apemea territoriumunun Crryhus'la aynı ölçülerde olduğunu belirterek nüfus miktarının da aynı olması gerektiğini savunur³⁴⁶.

Foss, Apamea'da 700 civarında köy olduğunu belirterek³⁴⁷ her bir köyün ortalama 100 civarında odaya sahip evlerden³⁴⁸ oluştuğunu ve bir odada ortalama 4 kişinin yerleştiğini belirterek kişi sayısının 300.000 civarında olduğu görüşündedir³⁴⁹.

Seramik malzemesi üzerinden değerlendirmeye gidileceği için önemli olan nüfusun rakamsal olarak doğru tespitinden daha çok, Geç Antik Dönem'de Erken İmparatorluk Dönemi'ne oranla düşüş olup olmadığıdır³⁵⁰. Apamea'nın MS 1. yy

ile 5. yy nüfusunda kırsala doğru bir nüfus değişimi olmakla birlikte, nüfusun seyrelmediği anlaşılmaktadır.

Makale kapsamındaki ithal seramiklerle etkileşimli bir diğer önemli veri, MS 6. yy'da kırsal kesim nüfusunun zirve noktasına ulaştığıdır. Fakat MS 550'den sonra önemli değişimler görülür. Arkeolojik veriler bu tarihten sonra ev inşasının azaldığını göstermiştir. Bu durumu tetikleyen sebepler MS 542'de ortaya çıkan veba salgını, Antiocheia ve Apamea'nın 602-630 yılları arasında gerçekleşen savaşta Sasaneler tarafından yıkıma uğramasıdır³⁵¹. Doğayla yoldan seramikle ilişkili bu sonuçlar Zeugma ile karşılaştırıldığında;

1. Kentte makale kapsamında incelenen A ve B evlerinin bulunduğu alanda, Geç Antik Dönem duvarlarından oluşan mekânlar ortaya çıkarılmıştır. Kentin Fırat nehrine bakan yamaçlarında yer alan bu evlerde görülen mimari düzenlemenin,

³⁴⁴ "Bölge Cemaati" olarak Türkçeye çevrilen kavram; tipik olarak kendi kilisesine ve cemaatin başında bir rahibin bulunduğu küçük bir idari köyü (village) tanımlamaktadır. Theodoret *Epist.* 113. Crego 1993, 16; Vranic 2012, 22; <https://www.newadvent.org/fathers/2707113.htm>

³⁴⁵ Cumont 1934, 189.

³⁴⁶ Apemea'da yapılan nüfus sayımı vergi toplanacak kişileri belirlemeye yönelik olduğunu ve yazıttaki civum/vatandaş kelimesi nedeniyle köleler vergi kapsamına girmeyenleri kapsamadığını belirtir Kennedy 2006, 114, 117, 119.

³⁴⁷ D. Meijer tarafından Habur Vadisi'nde yürütülen çalışmalarda 300 den fazla site tespit edilmiştir. Decker bunlardan 53 tanesinin, K. Bartl'in Balikh Vadisi'nde yaptığı yüzey araştırmasında belirlediği 80 sitenin ise 37 tanesinin Erken Bizans Dönemine MS 4.-7. yy'lar arasında tarihlendiğini belirtir. Roma Dönemi'ne göre yerleşim sayısının 3 katına çıktığını gösteren çalışma sonuçları büyük yerleşimlerin yerini küçüklere bıraktığını göstermektedir Decker 2007, 224-229.

³⁴⁸ Evlerin mimarisi ve kullanım amacına yönelik bkz. Foss 1995, 218.

³⁴⁹ Foss 1995, 222. Kennedy Foss'un görüşüne katılmayarak kırsal nüfusun 25000-50000 olabileceğini ve şe-

hir nüfusuyla birlikte toplam nüfusun 117000'e ulaşabileceğini buna yabancılar, göçebeler ve köleler de katıldığında sayının 130000 civarında olabileceği görüşündedir Kennedy 2006, 122.

³⁵⁰ Algaze tarafından Roma/Erken Bizans Dönemi'ni kapsayan Karkamış'tan Halfeti'ye kadar Zeugma ve Samosata'yı da içeren 60 km'lik nehir vadisinde yürütülen araştırmalar, Zeugma çevresinde erken Bizans döneminde Birecik-Karkamış bölgesi nüfusunda önemli bir artış gerçekleştiğini göstermektedir detaylı bilgi için bkz. Algaze ve diğ. 1994, 1-96. Nüfus dağılımının dağınık çiftlik yerleşimlerinde görülmesi, çiftçilerin daha az verimli bölgeleri kolonize ettiği ve güvenlik sorunu yaşanmadığını gösterir. Arap hâkimiyetiyle birlikte kent nüfusunun azaldığı anlaşılmaktadır. Zeugma belgeleri Emevi kaynaklarında yer almaz Decker 2007, 229, 230.

³⁵¹ Foss 1995, 217, 220; 7. ve 10. yy'lar arasında, Erken Bizans Dönemi'ni belirten küçük, yaygın olarak dağılmış yerleşimler ortadan kaybolmuştur. İnsan sayısında gerçek bir düşüş muhtemeldir. Geç Antik Dönem'de oldukça gelişmiş olan Antakya'nın civar yerleşimleri, 7. yy'ın sonuna kadar terk edilmiştir Decker 2007, 237, 238, 252.

kentin farklı noktalarında da gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkması, Zeugma'da Geç Antik Dönem'de kentin sivil mimarisini oluşturan bölgelerde Roma Döneminde görülen genişlikte bir alanda yerleşimin sürdürüldüğünü düşündürmektedir³⁵².

2. Kentin birçok noktasında görülen Geç Dönem mimarisine ilişkin düzenlemeler, Şapur istilasının ardından eski görkemini kaybetmekle birlikte, Greko-Romen kültüründen uzaklaşan kentin Geç Antik Dönem'de farklı bir sosyo-kültürel yapıyla belli düzeyde nüfus yoğunluğunu koruyarak varlığını sürdürdüğünü düşündürmektedir³⁵³.

3. MS 6. yy'ın 2. yarısından itibaren seramik sayısında görülen düşüş, kırsal yerleşimlerde görülen duraklama ile örtüşmektedir³⁵⁴.

Zeugma Form - Kontekst Karşılaştırması

Kırmızı astarlı seramik gruplarına ait formlar ele geçtikleri kontekstlerdeki diğer seramik buluntularla birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda her bir

kontekstte ele geçen Geç Roma kırmızı astarlı seramikleriyle birlikte ele geçen devetüyü hamurlu bölgesel üretim günlük kullanım kapları (Buffware), bölgesel üretim pişirme kapları (Brittle Ware), bölgesel üretim amphoralar (North Syrian Amphora/NSA), ithal amphoralar, Parth-Sasani seramikleri ve sigillataların görüldükleri tarih aralığına göre kontekstlerin tarih aralığı saptanmıştır.

Bu değerlendirme sonucunda kırmızı astarlı seramiklerin kronoloji-kontekst uyumluluğu ve korunmuş ya da karışık kontekstlerden mi geldiği belirlenerek, kontekst bilgileriyle birlikte aşağıda tablo halinde sunulmuştur. Kontekstlerden ele geçen sikkelerin tarih aralıkları da tabloya eklenmiştir. Sikkelere bakıldığında tarım/yüzey toprağı, erozyon buluntusu ya da karışık kontekstlerden geldiği ve Roma Cumhuriyet Dönemine tarihlendikleri görülmektedir³⁵⁵. Makalede yer alan her bir forma ait bir örneğin resim ve çizimine yer verilmiş, tabloda ise her bir formun ele geçen bütün örnekleri ilişkili oldukları kontekstte gösterilmiştir. Söz konusu tablo genel olarak değerlendirildiğinde;

³⁵² PHI (Packard Humanities Institute) kazılarında şehrin bazı kısımlarında Erken Bizans Dönemi'ne ait inşaa faaliyetlerinin izlerine 1, 5, 7, 9, 10, 11, 12 ve 15 nolu açmalarda rastlanmıştır. Bunlardan bazıları sivil mimari ait konutların kalıntılarıdır. 9. bölge 8 nolu açma kent piskoposluğu ve Hristiyanlıkla bağlantılı bir yapı ve 4. bölge 3 nolu açmada küçük bir kiliseye ait kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Tobin 2013, 71, 72, 84, 90-93, 96, 98, 101-103, 108, 109, ; Early ve diğ. 2001, 18, 19, 35, 65, 69, 73, 74; Fransız kazı ekibinin Karatepe'nin batısında Fırat nehri kıyısında yer alan 5 nolu açmada ve C mağarasında sürdürülen çalışmalarda Erken Bizans Dönemi'ne ait ışık yerleri açığa çıkarılmıştır. Abadie-Reynal – Ergeç 1998, 411, 413, 418, Plan 3.

³⁵³ Zeugma kentinde kazısı yapılan mekânlarda ortaya çıkarılan mozaikler ışığında kent aristokrasisinin Yunan

kültürüne öykünen atriumlu büyük evlerde ikamet ettiğini ortaya koymuştur Görkay 2015b, 29. Geç Antik Dönem'le birlikte bu üst düzey zümrenin yerini Hristiyanlık inancının şekillendirmesiyle Romalılık bilincini ve kurumlarını yitirmiş ve Diocletianus'un reformlarıyla birlikte toprağı dayalı üretim sistemini oluşturan toplumsal sınıfın hâkimiyeti mimaride görülen değişimi beraberinde getirmiştir Görkay 2015b, 39.

³⁵⁴ Zeugma A ve B evi ile geç dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlardan ele geçen seramiklerde gözlenen azalışla benzer sonuçlar 2000 yılı kazılarında ele geçen seramiklerde de görülmüştür. Kazısı yürütülen Teras 7B yapısından ele geçen seramikler MS 636'dan itibaren Zeugma'da seramik yoğunluğunun azalmaya başladığını göstermektedir Kenrick 2013, 75.

³⁵⁵ Ele geçen sikkelerin detaylı bilgileri için bkz. Toumpan 2015.

A Evi'nin kaçak kazı çukurları nedeniyle tabakalarının tahrip edilmesi, bu evden ele geçen seramik buluntularının genelde karışık kontekstlerden gelmesine neden olmuştur. A Evi'nden ele geçen kırmızı astarlı seramiklerin karışık kontekstlerden gelen örneklerinin haricinde ele geçen diğer örnekleri de Roma Dönemi'nde inşa edilen evin kullanım dışı kalmasından sonra oluşmuş erozyon ve dolgu tabakalarından gelmiştir. Diğer buluntular, evin kuzey kısmını kısmen işgal eden geç dönem duvarlarından gelmektedir. Dolayısıyla A Evi'nin Geç Antik Dönem'de yeniden düzenlenerek kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Ancak ARS Form 8 ve diğer örneklerle göre erken tarihli Form 50A'ya ait örneklerin Roma Dönemi'ne ait kontekstlerden geldiği görülmüştür.

MS 3. yy'da düzelenme yapılan B Evi'nde ise korunan birkaç kontekstten ele geçen kırmızı astarlı seramikler bu evin A Evi'nden farklı olarak Geç Antik Dönem'de kullanıldığını göstermektedir³⁵⁶.

Seramiklerin ele geçtiği kontekstlerin çoğunluğu A ve B Evleri'nin güneyinde yer alan geç dönem duvarlarının oluşturduğu mekânlardan ele geçmiştir.

A ve B Evleri'nin güneyinde yer alan geç dönem duvarlarının oluşturduğu

mekânlarda kazısı yapılan dolgu kontekstlerinde karışık malzemenin geldiği görülmüştür. Bu durum mekânlardan ele geçen seramiklerin tamamını korunmuş kontekst malzemesi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmamaktadır. Bu durumun sebebini 2000 yılı kazılarının ortaya koyduğu sonuçlar göstermektedir. Erken Bizans Dönemi'nde yapıların duvarları devşirme malzeme ve tuğla kullanılarak inşa edilmiştir³⁵⁷. Yeni inşa edilen yapılar, Sasani yıkımdan etkilenmeyen, Orta İmparatorluk Dönemi'nde boş kalan yerlere ya da inşa faaliyetine hazırlık için boş alan oluşturmaya yönelik olarak eski yapıların tesviye edilmesiyle oluşan yeni kotlara inşa edildiği gibi Roma ya da Hellenistik yapılarının duvarlarının kullanılmasıyla oluşturulan örnekler de bilinmektedir³⁵⁸. A ve B evlerinin güneyine oturan geç dönem duvarları için de bu yorumlar geçerlidir. Duvarların kaldırılması sırasında bazen kesitten erken tarihli seramikler ve diğer mimari parçaların görüldüğünün kazı raporlarında belirtilmesi bu durumun kanıtını oluşturmaktadır³⁵⁹.

Kontekstlerin korunmuşluk durumuna bakıldığında karışık kontekstlerin, korunan kontekstlere göre oranının 2 kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

İncelenen yapıların meyilli bir arazi üzerinde yer alması, erozyon dolgusu, ka-

³⁵⁶ Erken Bizans Dönemi'nde görülen sosyo kültürel değişim ve tarımsal üretim ağırlıklı toplumsal dönüşümün izleri Roma Dönemi'nde inşa edilmiş Synaristosai Evi'nde çok net izlenebilmektedir. Roma tabakaları üzerine inşa edilmiş Geç Antik Dönem evlerine ait düzenlemeler ortada bir avlu ve avlunun etrafındaki odalardan oluşan Geç Antik Dönem çiftlik evinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu düzenlemeler kapsamında oluşturulan bir mekanın (P5) bir tahıl de-

posuna, bir çeşmenin (P4) hayvan kullanımına yönelik olarak yalak fonksiyonu kazanması, Avlu'da oluşturulan ocaklarla işlevsellik kazanması (P12) bu sosyal dönüşümün mimariye yansımalarını göstermektedir Abadie-Reynal 2012, 129-133, Pl. 1.

³⁵⁷ Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 192.

³⁵⁸ Tobin 2013, 72; Gschwind 2006, 56; Abadie-Reynal 2012, 129-133.

³⁵⁹ Dilaver 2020, 53-65, 99-104.

çak kazı çukurları, devşirme malzeme kullanımı gibi faktörler kontekstleri etkilemiş ve malzemenin karışmasına neden olarak kontekstlerin büyük çoğunluğunda net bir kronoloji oluşmasına engel olmuştur.

Sonuç

Zeugma'dan ele geçen kırmızı astarlı seramiklerin ithal ürünler olması nedeniyle, ARS, PHRS ve LRD gruplarına ait ilk örneklerin Zeugma'da hangi tarihten itibaren görülmeye başladıklarının tespiti, kent ile kurulan ticari ilişkilerin başlangıcını göstermesi açısından önemlidir.

Zeugma'dan ele geçen ARS kapları içerisinde en erken tarihli örnek olan ve MS 1. yy son çeyreği ile MS 2. yy ortası arasına tarihlenen Form 8, ARS'lerin bölgeye ulaşması ve dolayısıyla ticari ilişkilerin başlangıç noktasını belirlemesi yönünden önemlidir. Bu erken tarihli forma ait örneğin yakın çevrede sadece Antiokheia³⁶⁰ ve Jiyeh-Chhim³⁶¹ gibi Güney Levant kıyı yerleşimlerinde görülmesi, kentin Antiokheia ya da Lübnan gibi bölge limanlarıyla olan bağlantısının sonucudur.

Bir diğer önemli buluntu Form 50'dir. Formun erken örneklerinin Sasani yangın tabakalarından gelmesinin³⁶² yanında formun geç örneklerinin MS 4. yy sonuna kadar görülmesi³⁶³, bu ithal seramikler üzerinden Sasani tahribatından, kenteki imar faaliyetlerinin hız kazandığı Erken Bizans Dönemi'ne (MS geç 4. yy - MS 5. yy) kadar kentin ticari faaliyetlerini sürdürdüğü sonucu ortaya çıkmaktadır. Kentin Sasani işgali sonrası MS 4. yy sonuna kadar sınırlı

bir yerleşim gördüğü yapılan kazılardan bilinmektedir. Ele geçen ARS Form 50B'ler bize, A ve B evlerinin bulunduğu alanın, kentte yerleşimin ve yaşamın sınırlı bir alanda devam ettiği bölgeler içerisinde kaldığını göstermektedir.

³⁶⁰ Waagé 1948, 49, Lev. IX. 843.

³⁶¹ Domzalski 2013, 31, 35, 32, Res. 8. 7.

³⁶² Kenrick 2009, 265.

³⁶³ Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 183.

ZEUGMA 2006 YILI 1 NOLU AÇMA KONTEKST BİLGİLERİ									
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON		
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU
2006	01.	00.	66-A.(PHRS 5)	A Evi-A6	Yüzey toprağı konteksti	MS 330-392 arasında tarihlenen 2 Sikke			YÜZEY BULUNTUSU
		01.	2-A.(PHRS 3F)	A Evi-A6	Tarım/yüzey toprağı konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			TARIM/YÜZEY TOPRAĞI BULUNTUSU
		02.	10-B.(PHRS 3E) 10-E.(LRD 2)	A Evi-A6	Moloz taşların görüldüğü erozyon konteksti	MS 137-161 arasında tarihlenen 1 Sikke			EROZYON BULUNTUSU
		03.	15-B.(PHRS 3F)	A Evi-A6	Döküntü taş-yangın izlerinin görüldüğü kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
		06.	43-D;72-A,(PHRS 3C) 72-C,(PHRS 3G) 43-B;54-A,(PHRS 3F) 54-B,(PHRS 5)	A Evi-A6	Moloz taş-tuğla parçalarının görüldüğü kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
		09.	83-B.(PHRS 3F)	A Evi-A6	Geç Roma Dönemi tabanı ve alt kotta devam eden Roma tabanının çakak kazı nedeniyle karşığı kontekst	MS 211-375 arasında tarihlenen 5 Sikke	x		UYUMLU (Kontekstin üst kısmı)
		16.	186-K.(PHRS 10A)	A Evi-A2/A3	Tarım/yüzey toprağı konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			TARIM/YÜZEY TOPRAĞI BULUNTUSU
		17.	168-Z.(ARS 97) 168-B.Q.(PHRS 3E)	A Evi-A2/A3	Moloz taşların görüldüğü erozyon konteksti	MS 364-375 arasında tarihlenen 1 Sikke			EROZYON BULUNTUSU
		26.	632-A.(ARS 97)	A Evi-A9/A10	Tarım/yüzey toprağı konteksti	MS 222-235 arasında tarihlenen 1 Sikke			TARIM/YÜZEY TOPRAĞI BULUNTUSU
		28.	619-L.(ARS 67)	A Evi-A9	Tarım toprağı altındaki erozyon konteksti	MS 238-244 arasında tarihlenen 1 Sikke			EROZYON BULUNTUSU
		45.	668-F.(ARS 8A)	A Evi-A4	Ariümlü yer alan yangın dolgunun çakak kazı nedeniyle karşığı kontekst	Okunamayan 1 Sikke	x		UYUMLU
		69.	658-B.C.F.(PHRS 3C) 658-G.(PHRS 3F) 658-D.(LRD 2)	GDD 1/2	Moloz taş ve çan kiremitleriyle karşık erozyon toprağı konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			EROZYON BULUNTUSU
		75.	651-A.(ARS 67)	GDD 2	Moloz taşlı erozyon konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			EROZYON BULUNTUSU
		77.	666-C (Kaide), (LRD 2)	GDD 4	Moloz taşlı erozyon konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
		79.	649-A.(PHRS 3B)	GDD 2	Çakal taşlı erozyon konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			EROZYON BULUNTUSU
		82.	667-D.(ARS 91A/B) 667-A.B.C.(LRD 2)	GDD 3	Çakal taşlı erozyon konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			EROZYON BULUNTUSU
		104.	647-A.(LRD 2)	GDD 2	Geç Dönem tabanı altı konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
115.	643-D.(ARS 91A/B)	A Evi-A1	Roma Dönemi konteksti	MS 238-249 arasında tarihlenen 4 Sikke	x		UYUMSUZ		
117.	645-A.(LRD 2)	A Evi-A8	Roma Dönemi konteksti	MS 193-211 arasında tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMSUZ		

ZEUGMA 2006 YILI 2 NOLU AÇMA KONTEKST BİLGİLERİ									
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON		
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU
2006	02.	02.	6-R.(PHRS 3E) 6-C,K.(PHRS 3F) 6-N.(PHRS 3G) 6-J.(PHRS 10A) 6-I (Kaide),M.(LRD 2)	B Evi-B3	Tarım/yüzey toprağı konteksti	MS 395-401 arasında tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMLU
		22.	157-A.(PHRS 3G)	A Evi-A7	Kesit konteksti	Okunamayan 1 Sikke			KESİT BULUNTUSU
		29.	159-S.(PHRS 3B/C) 159-F,J,T,3.(PHRS 3C) 159-N.(PHRS 3E) 159-K,O,U,2.(PHRS 3F) 159-L,4.(PHRS 3G) 159-L.(PHRS 3H) 159-C.(PHRS 10A)	GDD 5	Erozyon konteksti	MS 238-244 arasında tarihlenen 1 Sikke			EROZYON BULUNTUSU
		36.	161-G.(ARS 91A/B) 161-L. (PHRS 3B)	GDD 5	Geç dönem dolgu konteksti	Okunamayan 4 Adet Sikkeden biri MS 2-3. yy'a tarihlendirilmiştir.	x		UYUMLU

ZEUGMA 2006 YILI 3 NOLU AÇMA KONTEKST BİLGİLERİ									
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON		
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU
2006	03.	01.	94-A.(PHRS 3F)	B Evi-B1	Tarım/yüzey toprağı konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			TARIM/YÜZEY TOPRAĞI BULUNTUSU
		06.	20-D.(PHRS 3F)	B Evi-B1	Sert toprak yapılı dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
		18.	3-D.(LRD 2)	B Evi-B1	Çakal taşı ve çan kiremiti içeren dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
		19.	143-J.(ARS 91A/B)	B Evi-B1	Mozaiik taban üstü konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
		25.	176-A.(ARS 50A)	B Evi-B4	Ana kaya üzeri konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
		31.	190-B.(PHRS 3F) 190-D.(PHRS 3C)	B Evi Güneyi B6	Yüzey toprağı altında çakal taşı-çan kiremiti içeren dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi			EROZYON BULUNTUSU
		33.	191-C.(PHRS 3C) 191-B.(PHRS 10B)	B Evi Güneyi B6	31 nolu kontekstin altında yer alan çan kiremiti-moloz taşlı kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
		36.	206-A.(LRD 2)	B Evi Güneyi B6	Yangın konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMSUZ
		37.	214-H.(Kaide).(ARS 91B) 214-J.(PHRS 3B) 214-C.(PHRS 3C) 214-L.(LRD 2)	B Evi Güneyi B6	36 nolu kontekstin altında kalker taşı-çan kiremitli kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMSUZ

ZEUGMA 2007 YILI 1 NOLU AÇMA KONTEKST BİLGİLERİ									
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON		
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU
2007	01.	01.	8-11.(ARS 107) 8-1,2,4,6,8.(PHRS 3C) 8-3,5,7.(PHRS 3F) 8-9,10.(PHRS 10B)	A Evi A5 Doğusu	A evinin doğu duvarları dışında kalan dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		x

Zeugma'dan Ele Geçen Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri

ZEUGMA 2009 YILI 1 NOLU AÇMA KONTEKST BİLGİLERİ									
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON		
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU
2009	01.	01.	283-3,(ARS 90A) 285-2,(ARS 67) 285-1,(ARS 91C) 285-8,(PHRS 3C) 285-6A,6B,6C,(PHRS 3F)	A Evi Güneyi GDD	A Evinin güneyindeki Geç Dönem duvarlarının bulunduğu dolgu konteksti	Bir sikke MS 253-268'e tarihlenmiş, Okunamayan diğer sikke MS 4. yy'a tarihlendirilmiştir.	EROZYON BULUNTUSU		
			287-1,(PHRS 3C)	B Evi Güneyi B6	Moloz taşlı kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	EROZYON BULUNTUSU		
			312-1,(PHRS 3F)	A Evi Güneyi GDD 4	Geç dönem duvar ile çağdaş moloz taş-çatı kiremiti içeren dolgu konteksti	Okunamayan bir sikke MS 2-3. yy'a tarihlendirilmiştir.	x		UYUMLU
			260-5,(PHRS 3F)	B Evi Güneyi GDD 6	Geç dönem duvar ile çağdaş moloz taş içeren dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			344-1,(PHRS 3C)	GDD III Evre GDD 6	Geç dönem duvarı ile çağdaş moloz taş içeren dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			256-2,11,12,(PHRS 3F)	B Evi Güneybatısı B6	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			291-3,(ARS 91C)	B Evi B4 batısı	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Okunamayan bir sikke MS 2-3. yy'a tarihlendirilmiştir.	x		UYUMLU
			300-5,(LRD 2)	B Evi B4 batısı	Kerpiç döşümlü dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			284-1,(ARS 67)	B Evi B4 batı duvarı	Yoğun fresk parçalarının ele geçtiği mekânın batı duvarının oluşturduğu kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			330-2,(ARS 91A/B) 330-11,(LRD 2)	B Evi Güneyi GDD 6 batısı	Geç dönem duvarı ile çağdaş moloz taş içeren dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			302-2,(PHRS 10C)	B Evi Güneyi GDD 6 batısı	Geç dönem duvarı ile çağdaş Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			301-1,(LRD 2)	GDD III Evre GDD 5	09.01.09 nolu duvarın III. Evresine ait döşümlü dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			288-1,(PHRS 3H)	GDD III Evre GDD 4	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			296-6,(PHRS 3F) 296-7,(LRD 2)	GDD III Evre GDD 3	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Okunamayan bir sikke MS 4. yy'a tarihlendirilmiştir.	x		UYUMLU
			326-1,(PHRS 3C)	GDD III Evre GDD 3	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			272-1,(PHRS 3C)	GDD III Evre GDD 7	Moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			314-3,(PHRS 3H)	GDD II Evre GDD 5	II. Evreye ait moloz taş konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			316-3,5,(PHRS 3C)	GDD II Evre GDD 7	II. Evreye ait moloz taş konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			303-1,2,(PHRS 3F)	GDD III Evre GDD 3	III. Evreye ait taban konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			268-5,(PHRS 3F) 268-1,2,(Kaide),(LRD 2)	GDD II Evre GDD 3	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	MS 337-347 arasına tarihlenen 1 Sikke		x	UYUMLU
			270-1,(ARS 91A/B)	GDD II Evre GDD 6	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			279-6,(Kaide), (ARS 91A) 279-12,(PHRS 3C) 279-1,2,8,10,11,(LRD 2)	GDD II Evre GDD 4	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			290-2,3,(PHRS 3F) 290-4,7,(Kaide),(LRD 2)	GDD II Evre GDD 3	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			274-18 (Kaide),(ARS 84) 274-7,(ARS 91A/B) 274-1,3,24,(PHRS 3C) 274-25,26,(PHRS 3F) 274-5,(PHRS 3H) 247-6,7,(PHRS 8) 274-2,(Kaide),4,8,16,21,22, 23A,23B,(LRD 2)	GDD II Evre GDD 3	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	MS 244-249 arasına tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMLU
			311-2,(PHRS 8)	GDD II Evre Duvar	II evre duvarına ait kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			323-1,(Kaide),3,(LRD 2)	GDD II Evre GDD 4	II evreye ait köklü tabakaya oluşturan kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			276-5,(PHRS 3F) 276-1,6,(LRD 2)	GDD II Evre GDD 3	II evreye ait dolgu konteksti	Okunamayan 1 Sikke	x		UYUMLU
			318-5,(ARS 90B) 318-2,(PHRS 8) 318-1,12,(LRD 2) 318-13,14,(PHRS 3F)	GDD III Evre GDD 7 doğusu	III Evreye ait taban konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			262-1,(Kaide),(LRD 2)	GDD II Evre GDD 7 doğusu	III. Evre tabanının altındaki kalkerli dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
			288-5,(PHRS 3B/C) 288-6,10,(LRD 2)	GDD II Evre GDD 4	III. evre duvarının kaldırılması sonrası alttan gelen kalker-moloz taşlı dolgu konteksti	MS 330-335 arasına tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMLU
			342-3,(PHRS 3F)	GDD 3'ün batı duvarı	II. evre duvarını oluşturan kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU
			327-1,(PHRS 1) 327-4,(PHRS 3F)	GDD 4'ün güney duvarı	II. evre duvarını oluşturan kontekst	MS 253-268 (?) arasına tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMLU
342-1,(Kaide),(LRD 2)	GDD 3'ün güney duvarı	II. evre duvarını oluşturan kontekst	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU			
379-8,(PHRS 3C) 379-5,7,(Kaide),9, 10,(Kaide),(LRD 2)	A Evi Güneyi GDD 7 doğusu	III evre duvarının kaldırılması sonrası alttan gelen dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi	x		UYUMLU			

MOTİFLİ PHRS KAİDELERİNE AİT KONTEKST BİLGİLERİ										
YIL	AÇMA	KONTEKST	PARÇALARIN ENVANTER NO VE FORMLARI	BULUNTU YERİ	SERAMİK PARÇALARININ ELE GEÇTİĞİ KONTEKSTLERE AİT BİLGİLER	SİKKE BULUNTULARI	KONTEKST/YÜZEY/EROZYON			
							KARIŞIK	KORUNAN	KRONOLOJİ UYUMU	
2006	02.	36.	161-N.	B Evi GDD 5	Geç dönem dolgu konteksti	Okunamayan 4 Adet Sikkesinden biri MS 2-3. yy'a tarihlendirilmiştir.	x		UYUMLU	
2009	01.	34.	301-2.	GDD III Evre GDD 5	09.01.09 nolu duvarın III. Evresine ait döşümlü dolgu konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU	
		44.	316-1. 274-14 274-20.	316-2. Aynı kabası ait dip.	GDD II Evre GDD 7	II. Evreye ait moloz taş konteksti	Sikke Buluntusu Ele Geçmedi		x	UYUMLU
		58.		GDD II Evre GDD 3	II. Evreye ait moloz taş-çatı kiremitli dolgu konteksti	MS 244-249 arasına tarihlenen 1 Sikke	x		UYUMLU	

Zeugma'dan ele geçen ARS'lerin 7 ana formunun yoğunluğuna bakıldığında; bunların en erken tarihten en geç tarihten kapsayan yaklaşık 500 yıllık bir süreç boyunca keskin artışlar göstermeden, stabil olarak ve az sayıda da olsa devam ettiği görülmektedir.

Bu sonuç, süreç boyunca stabil ve korunmuş bir ticari ilişkiyi yani Zeugma'nın Kuzey Afrika ile düzenli bir mal dolaşımına sahip olan liman kentleriyle Roma İmparatorluk Dönemi'nden başlayarak Erken Bizans Dönemi boyunca ticari ilişkilerini sürdürdüğünü ve bu durumun doğu-batı ve kuzey-güney yönlü ticari yolların kesiştiği bir noktada yer alan kentin konumundan kaynaklandığını göstermektedir.

Zeugma gibi Fırat kıyısında kalan bir iç bölge kentinde diğer Kuzey Levant iç bölge kentlerine oranla çok yoğun miktarda LRD Form 2 örneklerine rastlanması³⁶⁴, MS 5. yy sonu – MS 6. yy başında Güney Levant kıyılarında da görülen artışla paralellik gösterir. Form 2'lerde görülen yoğunluğun nedeni Antiokheia gibi yakın limanlarla yapılan ticaretin yanında, Kıbrıs ile olan ticari bağları kuvvetli Beyrut gibi limanlarla ticari faaliyetler yürüten tüccarların da Zeugma ile ticari ilişkiler geliştirmiş olması ve kente ulaşan birçok farklı ticaret yolunun bulunmasıyla paralel olarak birkaç farklı güzergâhtan mal akışının sağlanmasıdır.

PHRS Form 3 örneklerinin diğer formlara göre daha fazla sayıda bulunması ve bu formla çağdaş olan Form 5 ve 8 gibi

nadir görülen formların da ele geçmesi, incelenen malzeme üzerinden kente ithal edilen seramiğin MS 6. yy'daki artışının bir diğer göstergesidir. Zeugma'da MS 5. yy'ın 3. çeyreğinde Form 3C ile başlayan Phokaia seramiklerindeki artış, Afrika'nın Vandal işgaliyle bağlantılı üretiminde görülen düşüşle ilişkilidir³⁶⁵. MS 6. yy'ın ilk yarısında Form 3F ile yine aynı tarih aralığında görülen Form 3G, Form 3H ve Form 8'lerle birlikte PHRS'ler zirve yaparak pazar hâkimiyetini ele geçirmiştir. Bu dönemde Zeugma'da görülen form çeşitliliği, Batı Anadolu pazarlarıyla olan ticaretinin hız kazanması, kentin ticaret yolları üzerinde olması ve liman kentleriyle olan bağlantısının sonucudur.

Bizans İmparatorluğu'nun Suriye sınır bölgelerinde, Anadolu'nun iç bölgelerinde yer alan daha güvenli şehirlerden (Bizans Cappadocia'sı gibi) daha az olmayan, genellikle yoğun bir nüfusun ve güçlü tarım hayatının maddi işaretleri görülmektedir. Bu tarım alanları müstakil değil, kırsal bölgelerin büyük kent merkezlerine bağlıdır. Kırsal alanla ilişkili ve köylerdeki nüfus ve üretimle paralellik gösteren kentleşme derecesi, doğu eyaletlerinin birçoğunda, özellikle de Dicle-Fırat havzalarının büyük kısımlarında, Erken Bizans Dönemi'nin bir özelliğidir³⁶⁶.

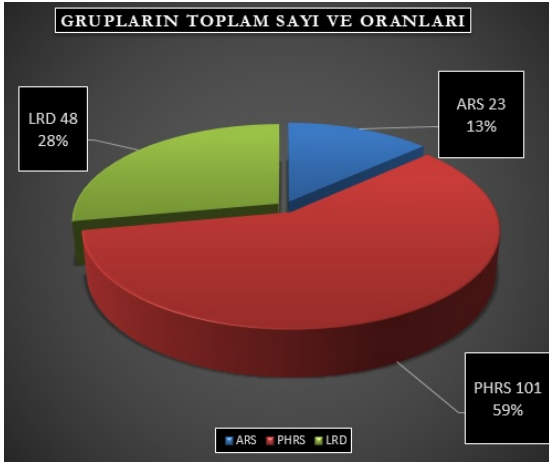
Belli formlarda görülen sayısal yoğunluk ve bu formların görüldüğü kronoloji aralığı Erken Bizans Dönemi'nde görülen kırsal yerleşim modeli doğrultusunda artan tarımsal üretimin getirdiği ekonomik

³⁶⁴ Kentin kazısı yapılan diğer alanlarında LRD'lere ait Form 9 gibi farklı formlar ele geçmiştir. Ancak bunların sayıları Form 2'lere göre oldukça azdır.

³⁶⁵ Bonifay 2003, 122; Fulford 1984, 259, 260.

³⁶⁶ Decker 2007, 253.

güçle bağlantılı olarak form sayısı ve çeşitliliğinin de arttığını ve kentten Erken Bizans Dönemi'nde de daha kuzey ve doğudaki kentlere Zeugma üzerinden ticari seviyenin gerçekleştirildiğinin kanıtıdır.

Kırmızı astarlı seramiklerin ithal ürünler olması ve ticaretlerinin deniz taşımacılığıyla gerçekleştirilmesi, Zeugma gibi iç bölgelerde kalan bir yerleşimin bu kaplara ulaşmasının sadece kentten iç talebiyle ilişkili olmayıp kentten konumundan kaynaklanan daha iç merkezlere Zeugma yoluyla ulaşımının sağlanmasına yönelik bir avantajı kullandığı ve kırmızı astarlı seramiklerin öncelikle Levant Bölgesi kıyı limanlarına gelip buradan Zeugma'ya ulaştığını göstermektedir. Bu durum seramiklerin bir iç bölge yerleşimi olan Zeugma'ya gelişiminin ikincil tüccarlar tarafından gerçekleştirildiği yorumuna neden olmaktadır.

Kırmızı astarlı seramiklere Zeugma'nın sosyo kültürel yapısı açısından bakıldığında PHRS ve LRD formlarında olduğu gibi ARS formlarının Erken Bizans Dönemi'nde ağız çapı geniş tabak-kâselerden oluştuğu ve sürahi gibi formların ithal seramikler yerine yerel/bölgesel üretimlerden karşılandığı anlaşılmaktadır. Açık formlardaki ağız çapı artışının gerekçesi büyük tabaklardan ortak yemek yeme gibi bir değişimin³⁶⁷ Geç Antik Dönem'de ortaya çıktığı savıyla açıklanabilmektedir³⁶⁸. Tarsus'ta ise ele geçen ARS'lerin tabak tiplerine rağbet edilmeyip, daha çok orta boy kadar olan kâselerin ağırlıkta olması, çorba gibi sulu yemeklerin tüketimi ile ilişkilendirilmiş ve bu durumun orta ve alt düzey gelirli sosyal tabakalarla ilişkilendirilmesine yol açmıştır³⁶⁹.

Kuzey Suriye Bölgesi'nde Erken Bizans Dönemi'nde görülen kırsal yerleşim modeli ve bu modelin oluşturduğu toprağa dayalı üretim anlayışının ortaya çıktığı köy yerleşimlerindeki ev düzenlemeleri ve bu evlerin içerisinde yaşayan nüfusa bakıldığında Roma Dönemi'ndeki bireysellikten uzaklaşan toplu hareket tarzının yeme-içme alışkanlıklarına da yansıdığı görülmektedir. Kap tiplerindeki ağız çapı artışının tek nedeninin Hristiyanlıktan kaynaklanmadığı, aynı zamanda bu yeni top-

³⁶⁷ Kenrick 2013, 52.

³⁶⁸ Hristiyanlığa geçişle birlikte Hellenistik-Roma toplumunda görülen tek kişilik tabaklardan bireysel yemek yeme alışkanlıklarının değişerek, yeni dinin getirdiği Hristiyanlık kimliğinin güçlendirilmesine yönelik olarak beraber yemek yeme anlayışının oluşumu, seramik üretimindeki tabak ve kâselerin boyutlarının büyümesine yol açan etmen olarak değerlendirilmektedir. İnanç değişikliğinin kültürel değişime olan etkileri

ile ilişkili Yeni Ahit pasaj yorumları, antik kaynaklara dayanan yazılar ve detaylı bilgi için bkz. Hawthorne 1997, 33-36; Masa alışkanlıklarının değişimine bağlı olarak yiyecek hazırlama kapları arasında olan daha büyük boyutlu kaplar (Basin/Çömlek) ortak yemekler için kullanılmıştır. Abadie-Reynal ve diğ. 2005, 184.

³⁶⁹ Adak-Adıbelli 2017, 3, 4.

lumsal-ekonomik düzenin getirdiği ihtiyaçların da bir karşılığı olduğu anlaşılmaktadır.

Makale kapsamında kentin belli bir bölümündeki seramikler ele alınmasına rağmen, kırmızı astarlı seramiklerde görülen yoğunluk üzerinden Erken Bizans Dönemi'nde de Roma İmparatorluk Dönemi'nde olduğu gibi antik dünyanın diğer kentleriyle ticari ilişkilerini sürdürdüğü, bu ilişkilerin başta antik liman kentleri olmak üzere büyük kentlerle çok yönlü ticari rotalar üzerinden gerçekleştiği, kent nüfusunun belli bir yoğunlukta devam ettiği, ticaret yollarının kavşak noktasında yer almasının kente kazandırdığı getirilerin sürdürdüğü ve Roma Döneminden farklı olarak sosyo-kültürel ve toplumsal dönüşümün seramiklere yansıdığı söylenebilir.

Resim Listesi

Resim 1: ARS Formları.

Resim 2: PHRS Formları.

Resim 3: PHRS Formları.

Resim 4: PHRS ve LRD Formları.

Resim 5: Zeugma Geç Roma Seramikleri ile Paralellik Kurulan Yerleşimler (Johan Ahlfeldt, Digital Atlas of the Roman Empire, Lund University, 2015).

Resim 6: Zeugma Geç Roma Seramikleri ile Paralellik Kurulan Yerleşimlere ait Form Tablosu.

Resim 7: Zeugma Plan (Zeugma Kazı Arşivi)-Seramik Tablosuna Uyarlanmış Plan.

KAYNAKÇA

- Abadie-Reynal 2005 C. Abide-Reynal, Les sigillees africaines a Zeugma, içinde: *Mélanges Jean-Pierre Sodini* (Travaux et Memoires 15) (Paris 2005) 523–546.
- Abadie-Reynal 2012 C. Abide-Reynal, C. Abadie-Reynal, “Fouilles de l’habitat (2): la maison des Synaristôsai”, içinde: C. Abadie-Reynal (ed.), *Zeugma III. Les fouilles de l’habitat. Fouilles de l’habitat (2): la maison des Synaristôsai, Nouvelles inscriptions* (Lyon 2012) 11-150.
- Abadie-Reynal ve diğ. 2005 C. Abide-Reynal – A. Sophie Martz – A. Cadour, “Late Roman and Byzantine Pottery in Zeugma: Groups of the beginning of the 5th century, içinde: B. Böhlendorf-Arslan – A. O. Uysal – J. Witte-Orr (ed.), *ÇANAK: Late Antique and Medieval Pottery and Tiles in Mediterranean Archaeological Contexts* (İstanbul 2005) 181-194.
- Abadie-Reynal – Ergeç 1998 C. Abadie-Reynal – R. Ergeç, “Zeugma ve Apameia 1996 Çalışmaları”, *KST* 19.II, 1998, 409-424.
- Abadie-Reynal – Martz 2010 C. Abide-Reynal – A. S. Martz, “La ceramique commune de Zeugma et les problemes de provenance (Ve–VIIe s.)”, içinde: S. Menchelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci (ed.), *LRCW* 3. BAR Int. Ser. 2185 (I) (Oxford, 2010) 839-845.
- Adak-Adıbelli 2006 I. Adak-Adıbelli, *Tarsus Geç Roma Seramiği* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006).
- Adak-Adıbelli 2017 I. Adak-Adıbelli, “Tarsus Kırmızı Astarlı Geç Roma Dönemi Seramikleri”, içinde: I. Adak-Adıbelli – G. İlgezdi Bertram – K. Matsumuraelif Baştürk – C. Koyuncu – H. A. Kızılarşanoğlu – T. Y. Yedidağ – A. Topaloğlu Uzunel (ed.), *Barış Salman Anı Kitabı* (İstanbul 2017) 1-18.
- Adan-Bayewitz 1986 D. Adan-Bayewitz, “The Pottery from the Late Byzantine Buildings (Stratum 4) and Its Implications”, içinde: L. I. Levine – E. Netzer (ed.), *Excavations at Caesarea Maritima, 1975, 1976, 1979-Final Report* (Qedem 21) (Jerusalem 1986) 90-129.
- Algaze ve diğ. 1994 G. Algaze – R. Breuninger – J. Knudstad, “The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: Final Report of the Birecik and Carchemish Dam Survey Areas”, *Anatolica* 20, 1994, 1-96.
- Al-Maqdissi 1990 M. Al-Maqdissi, “Area III”, içinde: A. Caubet – M. Yon (ed.), *Tell Kazel. Syria. Excavations of the Aub Museum 1985-1987 Preliminary Reports, Berytus*, Vol. XXXVIII, 1990, 87-93.
- Amir 2006 R. Amir, “Pottery, Stone and Small Finds from Shiqmona”, *Atiqot* 51, 2006, 145-161.

- Ammianus Marcellinus Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*, John Carew Rolfe (çev.), Vol. II, Loeb Classical Library (Harvard University Press 1940).
- Appian Appianus, *Roman History*, Horace White (çev.) (Cambridge 1912-1913).
- Armstrong 2009 P. Armstrong, “Trade in the east Mediterranean in the 8th century”, içinde: M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th-12th centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange. Papers of the 38th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, (Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 14)* (Farnham 2009) 157–178.
- Avissar 2014 M. Avissar, “The Ceramic Finds from the Late Roman to the Ottoman Periods at Bet She’an (Youth Hostel)”, *Atiqot* 77, 65-146.
- Avshalom-Gorni 2009 D. Avshalom-Gorni, “The Pottery from Strata”, içinde: N. Getzov – D. Avshalom-Gorni – Y. Gorin-Rosen – E.J. Stern – D. Syon – A. Tatcher (ed.), *Horbat ‘Uza. The 1991 Excavations, Vol. II: The Late Roman Periods* (Jerusalem 2009) 27-74.
- Aylward 2013 W. Aylward, “The Rescue Excavations at Zeugma in 2000”, içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford University* (Vol. I) (California PHI, 2013) 1-54.
- Baird 2007 J. A. Baird, “Shopping, Eating and Drinking at Dura-Europos: Reconstructing Contexts”, içinde: L. Lavan – E. Swift – T. Putzeys (ed.), *Object in Context Object in Use* (Leiden 2007) 413-437.
- Bartl ve diğ. 1995 K. Bartl – G. Schneider – S. Böhme, “Notes on “Brittle Wares” in North eastern Syria”, *Levant* XXVII, 1995, 165-177.
- Bar-Nathan – Adato 1986 R. Bar-Nathan – M. Adato, “Byzantine Pottery”, içinde: L. I. Levine – E. Netzer (ed.), *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979-Final Report, Qedem 21* (Jerusalem 1986) 132-136.
- Beaudry 2014 N. Beaudry, “Ras el Bassit and the Late Antique Archaeological Landscape of Coastal North Syria” içinde: E. Bradshaw – J. M. Fossey – G. Kellaris – J. Keiser – R. Bailey – G. Gauvin (ed.), *The Levant, crossroads of late antiquity: history, religion and archaeology = Le Levant, carrefour de l’antiquité tardive: histoire, religion et archéologie* (Leiden-Boston, 2014) 255-272.
- Beloch 1886 J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*. Duncker & Humblot (Leipzig 1886).
- Ben Abed ve diğ. 1997 A. Ben Abed – M. Bonifay – M. Fixot, Note Préliminaire sur la Céramique de la Basilique Orientale de Sidi Jdidi (Tunisie) (Ve-VIIe S.), içinde: G. D. D’Archimbaud (ed.), *La céramique médiévale en Méditerranée. Actes du 6e congrès Aix-en Provence* 13—18 novembre 1995 (Aix-en Provence 1997) 13-25.

- Ben-Arieh 1997 R. Ben-Arieh, “The Roman, Byzantine and Ummayyad Pottery”, içinde: Y. Hirschfeld – G. Solar (ed.), *Hammat Gader Excavations 1979-1982* (Jerusalem 1997) 347-381.
- Bennett 1997 J. Bennett, *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times* (London Routledge 1997).
- Bes 2015 P. Bes, *Once Upon a Time in the East. The Chronological and Geographical Distribution of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East* (Oxford 2015).
- Birger 1981 R. Birger, “Pottery and Miscellaneous of the Byzantine period”, *Qedem* 13, 1981, 75-77.
- Bonifay 2003 M. Bonifay, “La Céramique Africaine, Un Indice du Développement Economique?”, *AnTard* 11, 2013, 113-128.
- Bonifay 2004 M. Bonifay, *Etudes sur le céramique romaine tardive d’Afrique* (BAR Int Ser 1301, Oxford 2004).
- Bonifay 2005 M. Bonifay, Observations sur la diffusion des céramiques africaines en Méditerranée orientale durant l’antiquité tardive, içinde: *Mélanges Jean-Pierre Sodini* (Travaux et Memoires 15) (Paris 2005) 565-581.
- Bonifay 2007 M. Bonifay, “Ceramic Production in Africa During Late Antiquity: Continuity and Change”, içinde: L. Lavan – E. Zanini – A. Sarantis (ed.), *Technology in Transition A.D. 300-650* (Late Antique Archaeology 4) (Leiden 2007) 143-158.
- Bonifay 2010 M. Bonifay, “Avances dans l’étude des céramiques africaines de l’Antiquité tardive (IIIe-VIIe s.)”, içinde: D. Papanikola-Barkirtzis – D. Kousoulakou (ed.), *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελληνικό χώρο (3ος-7ος αι. μ. Χ.) επιστημονική συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2010*, 37- 64.
- Bonifay 2013 M. Bonifay, “Africa: Patterns of Consumption in Coastal Regions Versus Inland Regions. The Ceramic Evidence (300-700 A.D.)”, içinde: L. Lavan (ed.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity* (Late Antique Archaeology 10 – 2013) (Leiden 2013) 529–566.
- Bonifay 2016 M. Bonifay, “Éléments de Typologie des Céramiques de l’Afrique Romaine”, içinde: D. Malfitana – M. Bonifay (ed.), *La ceramica africana nelle Sicilia romana* (Catania 2016) 507-576.
- Bonifay 2017 M. Bonifay, “The Distribution of African Pottery under the Roman Empire. Evidence versus Interpretation”, içinde: A. Wilson – A. Bowman (ed.), *Trade, Commerce and the State in the Roman World* (Oxford 2017) 327-351.
- Bonifay ve diğ. 2004 M. Bonifay – F. Dridi – H. Jacquest, “Céramique d’Oudhna”, içinde: H. Ben Hassen – L. Maurin (ed.), *Oudhna (Uthina) Colonie*

- de Vétérans de la XIIIe Légion. Histoire, urbanisme, fouilles et mise en valeur des monuments* (Paris 2004) 219-244.
- Bonifay – Capelli 2013 M. Bonifay – C. Capelli, Milet, “Les Thermes du Levant à Leptis Magna: quatre contextes céramiques des IIIe et IVe siècles”, *Antiquités africaines*, 49, 2013, 67-150.
- Bonifay – Reynaud 2004 M. Bonifay – P. Reynaud, “La Céramique”, içinde: A. B. Abed-Ben Khader – K. Fixot – M. Bonifay – S. Roucole (ed.), *Sidi Jdidi I: la Basilique Sud* (Collection de l'École française de Rome 339, 2004) 229-316.
- Butcher 2003 K. Butcher, *Roman Syria and the Near East* (London 2003).
- Calder – Bean 1958 W. M. Calder – G. E. Bean, *A Classical Map of Asia Minor* (London 1958).
- Calderon 2010 R. Calderon, “Pottery from the Late Byzantine Remains Near Shiqmona”, *Atiqot* 63, 2010, 183-208.
- Carandini ve diğ. 1981 A. Carandini – L. Anselmino – C. Pavolini – L. Sagui – S. Tortorella – E. Tortorici, *Atlante delle forme ceramiche, I, Ceramica fine romana nel Bacino mediterraneo (medio e tardo impero)* (Rome 1981).
- Catling 1972 H. W. Catling, “An Early Byzantine Pottery Factory at Dhiorios in Cyprus”, *Levant* 4, 1972, 1-81.
- Cau ve diğ. 2011 M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay, “An initiative for the revision of late Roman fine wares in the Mediterranean (c. AD 200-700): The Barcelona ICREA/ESF Workshop”, içinde: M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay (ed.), *LRFW 1: Solving Problems of Typology and Chronology* (Oxford 2011) 1-14.
- Christensen 1986 A.A. Christensen, *Les céramiques romaines et byzantines, içinde: Hama. Fouilles et Recherches 1931-1938 III. 3. The Graeco-Roman objects of clay, the coins and the necropolis* (Copenhagen 1986).
- Churchill-Semple 1921 E. Churchill-Semple, “Geographic Factors in the Ancient Mediterranean Grain Trade”, *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 11, 1921, 47-74.
- Clamer – Magness 1997 C. Clamer – J. Magness, *Fouilles Archéologiques de Ain Ez-Zara/Callirrhoé* (Beyrouth 1997).
- Covello-Paran – Arie 2016 K. Covello-Paran – E. Arie, “Excavations at Tel Shunem (Sulam), Areas G and G1”, *Atiqot* 84, 2016, 25-62.
- Cox 1949 D. H. Cox, *The Excavation at Dura-Europos, Final Report IV, part I, 2: The Greek and Roman Pottery* (New Haven, Connecticut 1949).
- Crego 1993 P. Crego, *A Translation and Commentary on Theodoret of Cyprus. Graecarum Affectionum Curatio. Book Five: On Human Nature* (Boston College Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ann Arbor, 1993).

- Crowfoot 1957 G. M. Crowfoot, "Pottery: Hellenistic and Later." Late Roman a, B anc C Wares", içinde: J. W. Crowfoot – G. M. Crowfoot – K. M. Kenyon (ed.), *The Objects From Samaria.* Samaria – Sebaste, *Reports of the Work of the Joint Expedition in 1931-1933 and of the British expedition in 1935, no.3*(London 1977) 357-361.
- Cumont 1934 F. Cumont, "The Population of Syria", *JRS* 24, 1934, 187-190.
- Cuntz 1929 O. Cuntz, *Itineraria Romana, I. Itanararia Antonini Avgusti et Buri-galense* (Leipzig).
- Dabrowa 2011 E. Dabrowa, "The Date of the Census of Quirinius and the Chronology of the Governors of the Province of Syria", *ZPE* 178, 2011, 137-142.
- De Laet 1949 S. J. De Laet, *Portorium: étude sur l'organisation douanière chez les ro-mains, surtout à l'époque du haut-empire* (Bruges, 1949).
- Debevoise 1938 N. A. Debevoise, *A Political History of Parthia* (Chicago 1938).
- Decker 2007 M. Decker, "Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East", *Dumbarton Oaks Papers* Vol. 61, 2007, 217-267.
- Diederichs 1980 C. Diederichs, *Céramiques Hellenistiques, Romaines et Byzantines, Sa-lamine de Chpre IX* (Paris 1980).
- Dilaver 2020 M. Dilaver, *Zeugma Geç Antik Dönem Konutları* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020).
- Dillemann 1962 L. Dillemann, *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents contribu-tion à la géographie historique de la région du Ve s. avant l'ère chrétienne au VIe s. de cette ère* Institut Français d'archéologie de Beyrouth, Tome 72 (Paris 1962).
- Dodgeon – Lieu 2002 M. H. Dodgeon – S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 226-363. A Documentary History* (London-New York 1980).
- Domzalski 2002 K. Domzalski, "XIII. Preliminary information on terra sigillata and red slip wares from Chimm", *BAAL* 6, 2002, 77-97.
- Domzalski 2013 K. Domzalski, "Terra Sigillata, Red Slip and Glazed Wares from Jiyeh (Porphyreon) and Chhim in Lebanon. Similarities and Dif-ferences in Supplyig Coastal and Mountain Customers", *Archeo-logia* 64, 2013, 23-51.
- Dragendorff 1895 H. Dragendorff, *Terra Sigillata. Ein Beitrag zur Geschichte der drier-bischen und Römischen Keramik* (Bonn 1985).
- Dyson 1968 S. Dyson, "The commonware pottery, the brittle ware", içinde: *The excavations at Dura-Europos/Final Report* 4,1,3. Dura-Europos Publ. (New Haven 1968).
- Early ve diğ. 2001 R. Early – J. Muir – K. Newell, *The Zeugma Archaeological Project 2000. Interim Report. Vol. I (PHI)* (Oxford 2001).

- Edwell 2008 P. M. Edwell, *Between Rome and Persia. The Middle Euphrates, Mesopotamia and Palmyra under Roman Control* (London 2008).
- El-Khoury 2014 L. El-Khoury, “Late Roman Fine Pottery From Gadara (Umm Qais), 2011 Season Of Excavation”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 14, No 2, 115-138.
- Elton 2013 H. Elton, “Zeugma’s Military History in Light of the Rescue Excavations”, içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma. Conducted by Oxford Archaeology* (California 2013) 375-380.
- Empereur – Picon 1986 J. Y. Empereur – M. Picon, “A propos d’un nouvel atelier de ‘Late Roman C’”, *Figlina* 7, 1986, 143-186.
- Erbil 2015 M. Erbil, *Zeugma-Mousalar Eri 2011 Yılı Terra Sigillataları* (Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 2015).
- Erol 2011 D. Erol, *Smyrna Agorasında Ele Geçen Terra Sigillata ve Geç Roma Seramiği* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2011).
- Falbe 1833 C. T. Falbe, *Recherches sur l’Emplacement De Carthage* (Paris 1833).
- Feig 1985 N. Feig, “Pottery, Glass, and Coins from Magen”, *BASOR* 258, 1985, 33-40.
- Ferrazzoli – Ricci 2010 A. F. Ferrazzoli – M. Ricci, “La ceramica”, içinde: E. E. Schneider (ed.), *Elaiussa Sebaste III. L’Agora Romana* (İstanbul 2010) 186-224.
- Fırat 1999 N. Fırat, *Perge Konut Alanı Keramiği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999).
- Fırat 2015 M. Fırat, “Seramik Çöplüğü Alanı Verileri Doğrultusunda Phokaia Kırmızı Astarlı Kapları”, içinde: E. Okan – C. Atilla (ed.), *Prof. Dr. Ömer Özyüğütlü’ne Armağan. Studies in Honour of Ömer Özyüğütlü* (İstanbul 2015) 163-180.
- Frier 2000 B. W. Frier, “Demography” *CAH XI*, 2000, 787-816.
- Fischer – Taxel 2014 M. Fischer – I. Taxel, “Yavneh-Yam in the Byzantine-Early Islamic Transition: The Archaeological Remains and Their Socio-Political Implications”, *IEJ* 64, 2014, 212-242.
- Fischer-Genz 2012 B. Fischer-Genz, “Roman Rule in the Near East”, içinde: D. T. Potts (ed.) *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East. Vol. II* (Hoboken 2012) 1021-1040.
- Fleitman – Mazar 2015 Y. H. Fleitman – E. Mazar, “The Late Roman and Byzantine Pottery from the 2012-2013 Excavations Seasons: Areas Upper A, B and C. Chapter Five”, içinde: E. Mazar (ed.), *The Ophel Excavations to the South of the Temple Mount 2009-2013. Final Reports Volume I* (Jerusalem 2015) 211-292.

- Foss 1995 C. Foss, "The Near Eastern Countryside in Late Antiquity: A Review Article", *JRA Suppl.Ser.* 14, 1995, 213-234.
- Frascone 2015 D. Frascone, "Échanges et Courants de Circulation Monétaire en Syrie du Nord" içinde: C. Abadie-Reynal – J. B. Yon (ed.), *Zeugma VI. La Syrie Romaine. Permanences et Transferts Culturels* (Lyon 2015) 19-54.
- Fulford 1984 M. G. Fulford, "The Red Slip Wares", içinde: M. G. Fulford – D. P. S. Peacock (ed.), *Excavations at Carthage: The British Mission Volume I,2* (Sheffield 1984) 48-115.
- Gerber 1996 C. Gerber, "Die Umgebung des Lidar Hoyuk von hellenistischer bis fruhislamischer Zeit. Interpretation der Ergebnisse einer Geländebegehung", içinde: K. Bartl – S. Hauser (ed.), *Continuity and Change in Northern Mesopotamia from the Hellenistic to the Early Islamic Period*, (Berlin 1996) 303–32.
- Ghalia ve diğ. 2005 T. Ghalia – M. Bonifay – C. Capelli, "L'atelier de Sidi-Zahruni: mise en évidence d'une production d'amphores de l'Antiquité Tardive sur le territoire de la cité de Neapolis (Nabeul, Tunisie)", içinde: J. M^a. G. Í Esparraguera – J. B. Í Garrigos – M. A. Cau Ontiveros (ed.), *LRCW 1* (BarIntSer 1340) (Oxford 2005) 495-508.
- Giudice ve diğ. 2010 F. Giudice – E. Giudice – G. Giudice, "Paphos, Garrison's Camp. XI^a Campagna (1998) (Fogli 1-3, Tavole I-VI)", içinde: *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 2010 (Cyprus 2010) 437-495.
- Glasgow 1986 L. K. Glasgow, "Legions in the East From Augustus to Trajan", içinde: P. Freeman – D. L. Kennedy (ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*. BAR Int. Ser. 297 (Oxford 1986) 411-429.
- Gomez ve diğ. 1996 B. Gomez – M. L. Rautman – H. Neff – M. D. Gloascock, "Clays used in the Manufacture of Cypriot Red Slip Pottery and Related Ceramics", *RDAC*, 1996, 69-82.
- Görkay 2012a K. Görkay, "Zeugma in Light of New Research", içinde: K. Konuk (ed.), *Stephanéphoros De L'Économie Antique Á L'Asie Mineur: Hommages Á Raymond Descat* (Bordeaux 2012) 275-300.
- Görkay 2012b K. Görkay, "Zeugma", içinde: O. Bingöl – A. Öztan – H. Taşkıran (ed.), *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011) Anadolu/ Anatolia Ek Dizii III. 2. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı* (Ankara 2012) 523-550.
- Görkay 2015a K. Görkay, *Tarihin Hazinesi Zeugma* (İstanbul 2015).
- Görkay 2015b K. Görkay, *Belkis-Zeugma Mozaikleri* (Gaziantep 2015).

- Görkay 2017 K. Görkay, “Zeugma Lejyon Yerleşkesi Yeni Araştırmalar, Sonuçlar ve Ön Değerlendirmeler”, *Anadolu/Anatolia* 43, 2017, 147-178.
- Grainger 1990 J. D. Grainger, *The Cities of Seleucid Syria* (Oxford 1990).
- Greatrex – Lieu 2002 G. Greatrex – S. N. C. Lieu, *Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II. AD 363-630* (London-New York 2002).
- Gschwind – Hasan 2006 M. Gschwind – H. Hasan, “Die spätrömisch-frühislamische Zivilsiedlung Tall ar-Rum und die spätantike Besiedlung des Euphrattales zwischen Zenobia und Circesium”, *DaM* 15, 321-382.
- Gschwind 2006 M. Gschwind, “Roman pottery from Zeugma: continuity, change and the central Euphrates perspective”, içinde: R. Ergeç (ed.), *International Symposium on Zeugma: From Past to Future*, (Gaziantep 2006) 55–69.
- Gubel 1990 E. Gubel, “Area I”, içinde: A. Caubet – M. Yon (ed.), *Tell Kazel. Syria. Excavations of the Aub Museum 1985-1987 Preliminary Reports, Berytus*, Vol. XXXVIII, 1990, 23-54.
- Harper 1980 R. Harper, “Athis – Neocaesarea - Qasrin- Dibsî Faraj”, içinde: J. C. Margueron (ed.), *Le Moyen-Euphrate. Zone de contacts et d'échanges. Actes du colloque de Strasbourg 10–12 mars 1977* (Leiden 1980) 327–348.
- Hartmann ve diğ. 2003 M. Hartmann – M. Speidel – H. Güllüce – M. G. Drahor – G. Göktürkler, “Roman Military Installations at ‘At Meydanı’ Zeugma”, *AST* 21.II, 2003, 335-343.
- Hartmann ve diğ. 2004 M. Hartmann – M. Speidel – H. Güllüce – M. G. Drahor, “Roman Military Installations at ‘At Meydanı’/Zeugma, Report 2003”, *AST*, 22.I, 2004, 217-226.
- Hartmann – Speidel 2013 M. Hartman – M. A. Speidel, Military Installations at Zeugma: An Overview of the Swiss Archaeological Investigations”, içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford University* (Vol. III) (California 2013) 381-392.
- Hawthorne 1997 J. W. J. Hawthorne, “Post Processual Economics: the role of African Red Slip Ware vessel volume in Mediterranean demography”, *TRAC* 96, 1997, 29-37.
- Hayes 1972 J. W. Hayes, *Late Roman Pottery* (London 1972).
- Hayes 1973 J. W. Hayes, “The Roman Deposits”, içinde: J. Boardman – J. Hayes (ed.), *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits* (Oxford 1973) 107-120.
- Hayes 1976 J. W. Hayes, Pottery: Stratified Groups and Typology, içinde: J. H. Humphrey (ed.), *Excavations at Carthage 1975 Conducted by the University of Michigan* (Tunis 1976) 47-108.
- Hayes 1980 J. W. Hayes, *Supplement to Late Roman Pottery* (London 1980).

- Hayes 1985 J. W. Hayes, "Hellenistic to Byzantine Fine Wares and Derivatives in the Jerusalem Corpus", içinde: A. D. Tushingham (ed.), *Excavations in Jerusalem 1961-1967 Vol. I* (Toronto 1985).
- Hayes 1997 J. W. Hayes, *Handbook of Mediterranean Roman Pottery* (London 1997).
- Hayes 2008 J. W. Hayes, *Roman Pottery: Fine-Ware Imports. The Athenian Agora Vol. 32*, (Princeton, New Jersey 2008).
- Hodgson 1989 N. Hodgson, "The East as Part of the Wider Roman Imperial Frontier Policy", içinde: D. H. French – C. S. Lightfoot (ed.), *The Eastern frontier of the Roman Empire proceedings of a colloquium held at Ankara in September 1988*. Monograph (British Institute of Archaeology at Ankara) no. 11 (Oxford 1989) 177-189.
- Höpken ve diğ. 2008 C. Höpken – F. Schimmer – M. Sieler, "Ausgewählte Keramik aus dem Heiligtum des Iupiter Dolichenus und der Folgebesiedlung auf dem Dülük Baba Tepesi", *AMS* 60, 2008, 137-164.
- IGLS Inscriptions grecques et Latines de la Syrie, edd. L. Jalabert, P. Mouterde (Paris 1929).
- Iliffe 1942 J. H. Iliffe, "A Building Inscription from the Syrian Limes, A.D. 334", *QDAP* 10, 1942, 62-64.
- Isaac 1986 B. Isaac, "Reflections on the Roman Army in the East", içinde: P. Freeman – D. L. Kennedy (ed.), *The Defence of the Roman and Byzantine East proceedings of a colloquium held at the University of Sheffield in April 1986*. BAR Int. Ser. 297 (Oxford 1986) 383-395.
- Isaac 2000 B. Isaac, *The Limits of Empire. The Roman Army in the East* (Oxford 2000).
- Israel – Erickson-Gini 2013 Y. Israel – T. Erickson-Gini, "Remains from the Hellenistic through the Byzantine Periods at the 'Third Mile Estate', Ashqelon", *Atiqot* 74, 2013, 167-222.
- Israel ve diğ. 2013 Y. Israel – G. Seriy – O. Feder, "Remains of a Byzantine and Early Islamic Rural Settlement at the Be'er Sheva' North Train Station", *Atiqot* 73, 2013, 51-76 (İngilizce özet 138-140).
- Jackson 2007 M. P. C. Jackson, "Pottery from Level One", içinde: N. Postgate – D. Thomas (ed.), *Excavations at Kilise Tepe 1994- 98, From Bronze Age to Byzantine in western Cilicia, Vol 1- 2* (Cambridge 2007) 387-427.
- Jackson ve diğ. 2012 M. Jackson – M. Zelle – L. Vandeput – V. Köse, "Primary evidence for Late Roman D Ware production in southern Asia Minor: a challenge to 'Cypriot Red Slip Ware'", *AnatSt* 62, 2012, 89-114.
- Johnson 1988 B. L. Johnson, "The Pottery", içinde: G. W. Weinberg (ed.), *Excavations at Jalame* (Missouri 1988) 137-226.

- Johnson 2008 B. L. Johnson, *Ashkelon 2. Imported Pottery of the Roman and Late Roman Periods* (Harvard 2008).
- Jones 1950 F. F. Jones, “The Pottery”, içinde: H. Goldman (ed.), *Excavations at Gözülü Kule, Tarsus* (Princeton, New Jersey 1950).
- Jones 1971 A. H. M. Jones, *The Cities of The Eastern Roman Provinces* (Oxford 1971).
- Jones-Hall 2004 L. Jones-Hall, *Roman Berytus. Beirut in Late Antiquity* (London-New York 2004).
- Kantor 1958 H. J. Kantor, “The Pottery”, içinde: C. McEwan – L. S. Braidwood – H. Frankfort – H. G. Güterbock – R. C. Haines – H. J. Kantor – C. H. Kraeling (ed.), *Soundings at Tell Fakhariyah. The University of Chicago Oriental Institute Publications LXXIX* (Chicago 1957) 21–41.
- Kaptijn 2009 E. Kaptijn, *Life on the watershed. Reconstructing subsistence in a steppe region using archaeological survey: a diachronic perspective on habitation in the Jordan Valley* (Leiden 2009).
- Kenkel 2007 F. Kenkel, “The Cypriot Red Slip Ware and its derivatives from Pednelissos in Pisidia”, içinde: B. Böhlendorf-Arslan – A. O. Uysal – J. Witte-Orr (ed.), *Çanak: Late Antique and Medieval pottery and tiles in Medi terranean Archaeological Contexts, Byzas 7* (İstanbul 2007) 131-146.
- Kennedy – Bunbury 1998 D. L. Kennedy – J. Bunbury, “Geography and Environment”, içinde: D. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: Rescue Works and Historical Studies, JRA Suppl. Ser. 27* (Portsmouth 1998) 19-30.
- Kennedy – Burgess 1998 D. L. Kennedy – R. Burgess, “Ancient Sources for Zeugma (Seleucia-Apameia)”, içinde: D. L. Kennedy (ed.), *The Twin Towns of Zeugma on the Euphrates: Rescue Works and Historical Studies, JRA Suppl. Ser. 27* (Portsmouth 1998) 139-162.
- Kennedy 1996 D. Kennedy, “Syria” *CAH X*, 1996, 703–736.
- Kennedy 2006 D. Kennedy, “Demography, the Population of Syria and Census of Q. Aemilius Secundus”, *Levant* 38, 2006, 109-124.
- Kenrick 1981 P. Kenrick, “Fine wares of the Hellenistic and Roman periods”, içinde: J. Matthers (ed.), *The River Qoneiq, Northern Syria and its Catchment. Studies Arising from the Tell Rifa’at Survey 1977–7*, (BarIntSer 98) (Oxford 1981) 459–471.
- Kenrick 1985 P. M. Kenrick, “The Fine Pottery”, içinde: *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, Vol. III, Part 1, (Supplements to Libya Antiqua 5), (Tripoli 1985).
- Kenrick 2009 P. Kenrick, “On the silk: Imported and regional pottery at Zeugma”, içinde: M. Mundell Mango (ed.), *Byzantine Trade, 4th–12th centuries. The Archaeology of Local, Regional and International Exchange.*

- Papers of the 38th annual Spring Symposium of Byzantine Studies*, (Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies 14) (Oxford 2009) 263–72.
- Kenrick 2013 P. M. Kenrick, “Pottery Other Than Transport Amphorae”, içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma* (California 2013) 1-81.
- Khalaily – Avissar 2008 H. Khalaily – M. Avissar, “Khırbat ‘Adasa: A Farmstead Of The Umayyad And Mamluk Periods In Northern Jerusalem”, *Atiqot* 58, 2008, 91-122 (İngilizce özet 69-71).
- Kızılarıslanoğlu 2018 A. Kızılarıslanoğlu, “Dağlık Kilikia Liman ve Ticaret Kenti Ela-iussa Sebaste Geç Roma Kırmızı Astarlı “D Grubu”na Ait Servis Kapları”, içinde: T. Kâhya – A. Özdzibay – N. Ö. Tünen – M. Wilson (ed.), *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015* (İstanbul 2018) 455-477.
- Konrad 1992 M. Konrad, “Flavische und spatantike Bebauung unter der Basilika B von Resafa-Sergiupolis”, *DAM* 6, 1992, 313–402.
- Kramer 2004 N. Kramer, *Gindaros. Geschichte und Archäologie einer Siedlung im nordwestlichen Syrien von hellenistischer bis in frühbyzantinische Zeit*, Internationale Archäologie 41 (Rahden/Westf 2004).
- Kramer 2012 N. Kramer, *Keramik und Kleinfunde aus Diokaisareia. Diokaisareia in Kilikien. Ergebnisse Des Surveys 2001-2006* (Berlin 2012).
- Küncü 2009 C. Küncü, *MS 3.-7. Yüzyıl Zeugma Pişirme Kapları* (Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi DTCF, Ankara 2009).
- Lamboglia 1958 N. Lamboglia, “Nuove osservazioni sulla ‘terra sigillata chiara’”, *Riv. st.lig.* XXIV, 1958, 257-330.
- Lamboglia 1963 N. Lamboglia, “Nuove osservazioni sulla ‘terra sigillata chiara’”, *Riv. St.lig.* XXIX, 1963, 145-212.
- Lamboglia 1974 N. Lamboglia, “I Problemi Attuali della Terra Sigillata Chiara: Italia o Africa?”, içinde: *Antichità Altoadriatiche V. Aquileia e l’Africa*, EUT Edizioni Università di Trieste 28 aprile - 4 maggio 1973 (Trieste 1974) 119-131.
- Landgraf 1980 J. Landgraf, “La Céramique Byzantine”, içinde: J. Briend – J.B. Humbert (ed.), *Tell Keisan* (1971-1976). *Une cité phénicienne en Galilée* (Paris 1980) 51-100.
- Langtoz 1969 E. Langlotz, “Beobachtungen in Phokaia”, *AA* 84, 1969, 377-385.
- Lepper 1948 F. A. Lepper, *Trajan’s Parthian War* (London 1948).
- Lund 1993 J. Lund, “Pottery of the Classical, Hellenistic and Roman Periods”, içinde: L. W. Sorensen – D. W. Rupp (ed.), *The Land of the Paphian Aphrodite, Vol. 2. The Canadian Palaiaphos Survey Project Artifact and Ecofactual Studies. Studies in Mediterranean Archaeology Vol CIV.2* (Göteborg 1993) 79-180.

- Lund 1995 J. Lund, “A Fresh Look at the Roman and Late Roman Fine Wares from the Danish Excavations at Hama, Syria”, H. Meyza – Y. Mlynarczyk – J. Mlynarczyk (ed.), *Hellenistic and Roman pottery in the Eastern Mediterranean advances in scientific studies: acts of the II Nieborów Pottery Workshop, Nieborów, 18-20 December 1993* (Warsaw 1995), 135-161.
- Mackensen 1984 M. Mackensen, *Resafa I. Eine befestigte spätantike Anlage vor den Stadtmauern von Resafa. Ausgrabungen und spätantike Kleinfunde eines Surveys im Unland von Resafa Sergiopolis* (Mainz 1984).
- Mackensen 1993 M. Mackensen, *Die spätantiken sigillata- und Lampentöpfereien von el Mabrine (Nordtunesien): Studien zur nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts* (Munchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 50) (Munich 1993).
- Mackensen 1998 M. Mackensen, “Centres of African Red Slip ware production in Tunisia from the late 5th to the 7th century”, içinde: L. Sagui (ed.), *Ceramica in Italia: VI–VII secolo. Atti del Convegno in onore di John W. Hayes, Roma, 11–13 maggio 1995* (Florence 1998) 23–39.
- Mackensen 2006 M. Mackensen, “The Study of 3rd century African red slip ware based on the evidence from Tunisia”, içinde: D. Malfitana – J. Poblome – J. Lund (ed.), *Old Pottery in a New Century. Innovating Perspectives on Roman Pottery Studies* (Catania 2006) 105-124.
- Mackensen 2009 M. Mackensen, “Technology and organisation of ARS ware production-centres in Tunisia”, içinde: J. H. Humphrey (ed.), *Studies on Roman Pottery of the Provinces of Africa Proconsularis and Byzacena (Tunisia)*, *JRA Suppl.Ser.* 76 (Portsmouth, Rhode Island 2009) 17-44.
- Mackensen – Schneider 2002 M. Mackensen – G. Schneider, “Production centres of African Red Slip ware (3rd–7th c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis”, *JRA* 15, 2002, 121–58.
- Mackensen – Schneider 2006 M. Mackensen – G. Schneider, “Production centres of African Red Slip ware (2nd- 3rd c.) in northern and central Tunisia: archaeological provenance and reference groups based on chemical analysis”, *JRA* 19, 2006, 163–190.
- Magen – Baruch 1997 Y. Magen – Y. Baruch, “Khirbet Abu Rish (Beit ‘Anun)”, *LA* 47, 1997, 339-358.
- Magness 1992 J. Magness, “Late Roman and Byzantine Pottery: Preliminary Report, 1990”, içinde: R. L. Vann (ed.), *Caesarea Papers, vol 1, Straton’s Tower, Herod’s Harbor, and Roman and Byzantine Caesarea*, *JRA Sup* 5. (Ann Arbor 1992) 129-153.
- Magness 1994 J. Magness, “The Pottery from Area V/4 at Caesarea”, *ASOR* 52, 1994, 133-145.

- Martz 2010 A.-S. Martz, "La brittle ware, une vaisselle multiculturelle. L'exemple de Zeugma", içinde: M. Dalla Riva – H. Di Giuseppe (ed.), *Meetings between Cultures in the Ancient Mediterranean. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology, Rome 22-26 sept. 2008, Bollettino di Archeologia* on line I 2010/ Volume speciale / B7 / 7, 6-14.
- Matthers 1978 J. Matters, "Tell Rifa'at 1977: Preliminary Report of an Archaeological Survey", *Iraq* 40.2, 1978, 119-162.
- Matthews 1984 J. F. Matthews, "The tax law of Palmyra: evidence for economic history in a city of the Roman East", *JRS* 74, 1984, 157-180.
- Mayet – Picon 1986 F. Mayet – M. Picon, "Une sigillée phocéenne tardive (Late Roman C ware) et sa diffusion en Occident", *Figlina* 7, 1986, 129-142.
- Meyza 2002 H. Meyza, "Cypriot Sigillata and its hypothetical predecessors", içinde: F. Blondé – P. Ballet – J.F. Salles (ed.), *Céramiques hellénistiques et romaines. Productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Egypte et cote syro-palestinienne)* (Paris 2002) 23-32.
- Meyza 2007 H. Meyza, *Nea Paphos V, Cypriot Red Slip Ware: studies on a Late Roman Levantine fine ware* (Warsaw 2007).
- Miller 1916 K. Miller, *Itineraria Romana Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana* (Stuttgart, 1916).
- Mills – Reynolds 2014 P. J. E. Mills – P. Reynolds, "Amphorae and Specialized Coarsewares of Ras al Bassit Syria: Local Products and Exports", içinde: N. Poulou-Papadimitriou – E. Nodarou – V. Kilikoglou (ed.), *LRCW 4 BAR Int. Ser. 2616(I)* (Oxford, 2014) 113-142.
- Mitchell 2015 S. Mitchell, *Roma İmparatorluğu'nda Resmi Taşımacılık Hizmetleri Hatice Palaz Erdemir* (çev.) (İstanbul 2015).
- Mitford 1980 T. B. Mitford, "Cappadocia and Armenia Minor: the Historical Setting of the Limes", *Aufstieg und Niedergang Der Römischen Welt II*, 7.II, 1980, 1169-1228.
- Mlynarczyk 2002 J. Mlynarczyk, "Pottery Report içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Third Season of Excavations* (Haifa 2002) 2-16.
- Mlynarczyk 2003 J. Mlynarczyk, "Pottery Report," içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Fourth Season of Excavations* (Haifa 2003) 50-88.
- Mlynarczyk 2004 J. Mlynarczyk, "Pottery Report," içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Fifth Season of Excavations* (Haifa 2005) 140-163.
- Mlynarczyk 2005 J. Mlynarczyk, "Pottery Report," içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Sixth Season of Excavations* (Haifa 2005) 113-152.

- Mlynarczyk 2006 J. Mlynarczyk, “Pottery Report,” içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Seventh Season of Excavations* (Haifa 2006) 91-126.
- Mlynarczyk 2007 J. Mlynarczyk, “Pottery Report,” içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Eighth Season of Excavations* (Haifa 2007) 105-154.
- Mlynarczyk 2008 J. Mlynarczyk, “Pottery Report,” içinde: A. Segal – J. Mlynarczyk – M. Burdajewicz – M. Schuler – M. Eisenberg (ed.), *Hippos (Sussita). Ninth Season of Excavations* (Haifa 2008) 59-109.
- Mlynarczyk 2014 J. Mlynarczyk, “LRC (Phoccean) ware Pottery in the urban context of Hippos-Susita”, içinde: H. Meyza (ed.), *Late Hellenistic to Mediaeval Fine Wares of the Aegean Coast of Anatolia Their Production, Imitation and Use* (Varsovie 2014) 193-200.
- Mundell-Mango 2002 M. Mundell Mango, “Excavations and Survey at Androna, Syria: The Oxford Team 1999”, *DOP* 56, 2002, 307-315.
- Munoz ve diğ. 2005 A. J. M. Munoz – J. V. Sanchez – S. G. Lorca – S. F. R. Asensio, “Conjuntos Ceramicos Tardios de las Excavaciones en el Teatro Romano de Cartagena”, içinde: J. Ma. G. I Esparraguera – J. B. I Garrigos – M. A. Cau Ontiveros (ed.), *LRCW 1: Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean* (BarIntSer 1340) (Oxford 2005) 1-36.
- Murat 2019 D. C. Murat, *Roma İmparatorluk Dönemi’nde Syria Eyaleti’nde Üretilen “Brittle Ware” Pişirme Kaplarının Tipoloji, Kronoloji ve Petrografisinin İncelenmesi* (Yayımlanmamış Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi DTCE, Ankara 2019).
- Oren-Paskal 2008 M. Oren-Paskal, “Excavation in Bat Galim: The Pottery”, içinde: M. Ertzy – S. Yanklevitz – G. Tsioni (ed.), *Contract Archaeology Reports III. Reports and Studies of the Recenati Institute for Maritime Studies Excavations* (Haifa 2008) 32-53.
- Orssaud – Sodini 2003 D. Orssaud – J.-P. Sodini, “Le “Brittle Ware” Dans le Masif Calcaire”, içinde: Ch. Bakirtzis (ed.), *VIIe Congrès International sur la Médiévale en Méditerranée. Thessaloniki, 11-16 Octobre 1999* (Athènes 2003) 491-504.
- Orssaud 1980 D. Orssaud, “La céramique”, içinde: J.-P. Sodini – G. Tate – B. Bavant – D. Orssaud – J.-L. Biscop (eds.), *Débès (Syrie du Nord), Campagnes I-III (1976-1978): Recherches sur l’habitat rural*, *Syria* 57, 1980, 234-266.
- Philostratus Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana*, Frederick Cornwallis Conybeare (çev.) (London 1912).

- Pieri 2005 D. Pieri, “Nouvelles productions d’amphores de Syrie du Nord aux époques byzantine et omeyyade”, *Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Mémoires* 15, Paris, 583-596.
- Plinius Plinius-Pliny the Elder, *Natural History*, William Henry Samuel Jones et al. (çev.) (London 1938-1962).
- Poblome – Fırat 2011 J. Poblome – N. Fırat, “Late Roman D. A matter of open(ing) or closed horizons?”, içinde: M. Angel Cau – P. Reynolds – M. Bonifay (ed.), *LRFW1. Solving Problems of Typology and Chronology. A Review of the Evidence, Debate and New contexts*, (Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 1) (Oxford 2011) 49–56.
- Poblome 1999 J. Poblome, *Sagalassos Red Slip Ware – Typology and Cronology. Studies in Eastern Mediterranean Archaeology* (Belgium 1999).
- Poblome ve diğ 2001 J. Poblome – P. Degryse – D. Cottica – N. Fırat, “A new early Byzantine production centre in western Asia Minor. A petrographical and geochemical study of red slip ware from Hierapolis, Perge and Sagalassos”, *RCRFActa* 37, 2001, 119–126.
- Pollard 1996 N. Pollard, “The Roman Army as ‘total institution’ in the Near East? Dura Eurupos as a Case Study”, *The Roman Army in the East: JRA Suppl.* 18, 1996, 211-227.
- Pollard 2000 N. Pollard, *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria* (Michigan 2000).
- Porat 2008 L. Porat, “A Site From The Iron Age Until The Early Islamic Period Near Tamra In The Lower Galilee”, *Atiqot* 58, 2008, 47-56.
- Procopius Procopius, *On Buildings*, Henry Bronson Dewing (çev.), Vol. VII, Loeb Classical Library (Harvard 1940).
- Rapuano 2017 Y. Rapuano, “Horbat Ganim: The Pottery”, *Hadashot Arkeologiyot, Excavations and Surveys in Israel* 129, 1-25.
- Rautman – McClellan 1987 M. L. Rautman – M. C. McClellan, “Cyprus at the End of Antiquity: Investigations at Kalavassos-Kopetra”, *Muse* 21, 1987, 45-54.
- Rautman ve diğ. 1993 M. L. Rautman – B. Gomez – H. Neff – M. D. Glascock, “Neutron Ativation Analysis of Late Roman Ceramics from Kalavassos-Kopetra and the Environs of the Vasilikos Valley”, *RDAC*, 1993 233-265.
- Reynolds – Waksman 2007 P. Reynolds – Y. Waksman, “Beirut Cooking Wares, 2nd to 7th Centuries: Local Forms and North Palestinian Imports”, *Berytus* 50, 2007, 59-81.
- Reynolds 2010 P. Reynolds, “Trade networks of the East, 3rd to 7th centuries: the view from Beirut (Lebanon) and Butrint (Albania)(Fine Wares, Amphorae and Kitchen Wares)”, içinde: S. Menchelli –

- S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci (eds.), *LRCW 3. BAR Int. Ser. 2185(I)* (Oxford 2010) 89-114.
- Reynolds 2011a P. Reynolds, “A note on the development of Cypriot Late Roman D forms 2 and 9”, içinde: M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay (ed.), *LRFW 1: Solving Problems of Typology and Chronology* (Oxford 2011) 57-65.
- Reynolds 2011b P. Reynolds, “Fine Wares from Beiurut contexts, c. 450 to the early 7th century”, içinde: M. A. Cau – P. Reynolds – M. Bonifay (ed.), *LRFW 1: Solving Problems of Typology and Chronology* (Oxford 2011) 207-230.
- Reynolds 2013 P. Reynolds, “Transport Amphorae of the First to Seventh Centuries: Early Roman to Byzantine Periods”, içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma. Vol II* (California, 2013) 93-161.
- Reynolds 2016 P. Reynolds, “From Vandal Africa to Arab Ifrīqiya. Tracing Ceramic and Economic Trends through the Fifth to the Eleventh Centuries”, içinde: S. T. Stevens – J. P. Conant (eds.) *North Africa Under Byzantium and Early Islam* (Washington 2016) 129- 171.
- Rhoads 2011 J. H. Rhoads, “Josephus Misdated the Census of Quirinius”, *JETS* 54.1, 2011, 65-87.
- Riley 1975 J. A. Riley, “The Pottery from the First Sessions of Excavation in the Caesarea Hippodrome”, *BASOR* 218, 25-63.
- Riley 1981 J. A. Riley, *The Pottery from the Cistern 1977.1, 1977.2 and 1977.3. Excavations at Carthage 1977* (Michigan 1977).
- Rossiter – Freed 1991 J. J. Rossiter – J. Freed, “Canadian-Turkish Excavations at Domuztepe, Cilicia(1989)”, *Echos du Monde Classique Views* XXXV.10, 1991, 145-174.
- Rostovtzeff ve diğ. 1944 M. I. Rostovtzeff – P. V. C. Baur – N. P. Toll – A. R. Bellinger – F. E. Brown – C. B. Welles, *The Excavations at Dura Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Preliminary Report on the Ninth Season of Work, 1935-1936. Part 1, the Agora and Bazaar* (New Haven 1944).
- Rousset 1999 M.-O. Rousset, “Le matériel céramique de Burdj Baqirha. Rapport de mission, 1999” <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00359926> (Sayfa ulaşım tarihi: 15.04.2020).
- Rousset 2012 M.-O. Rousset (ed.), “La céramique”, içinde: *Al-Hadir. Étude archéologique d'un hameau de Qinnasrin (Syrie du Nord, viie-xiie siècles)*, TMO 59 (Lyon, 2012) 73-118.
- Sa'id 2013 K. Sa'id, “A Settlement from the Roman–Mamluk Periods at Horbat at Yagur”, *Atiqot* 73, 2013, 77-90 (İngilizce özet 141).
- Sabbagh – Ayash 2008 R. Sabbagh – F. Ayash, “Le Matériel Archéologique”, içinde: R. Sabbagh – F. Ayash – J. Balty – F. Briquel Chatonnet – A. Desreumaux (ed.), *Le martyrium Saint-Jean dans la moyenne vallée de*

- l'Euphrate; fouilles de la Direction Générale des Antiquités à Nabgha au nord-est de Jarablus. Documents d'archéologie syrienne XIII* (Damas 2009) 9-10.
- Scarre 1995 C. Scarre, *Chronicle of the Roman Emperors: The Reign-By-Reign Record of the Rulers of Imperial Rome* (London 1995).
- Schneider ve diğ. 2007 G. Schneider – A. Vokaer – K. Bartl – M. Daszkiewicz, “Some new results of archaeometric analysis of brittle wares”, içinde: M. Bonifay – J.-C. Tréglià (eds.), *LRCW 2 BAR Int. Ser. 1662* (Oxford, 2007) 715-729.
- Schrunk 1986 I. D. Schrunk, *Late Roman Red Slipped Wares from Diocletian's Palace at Split* (Michigan 1986)
- Schwartz ve diğ. 2000 G. Schneider – H. Curvers – F. Gerritsen – J. A. MacCormack – N. Miller – J. A. Weber, “Excavation and Survey in the Jabbul Plain, Western Syria: The Umm el-Marra Project 1996-1997”, *AJA* 104.3, 2000, 419-462.
- Schoff 1914 W.H. Schoff, *Parthian Stations by Isidore of Charax* (Chicago 1914).
- Smithline 2008 H. Smithline, “Results Of Three Small Excavations In Nahf, Upper Galilee”, *Atiqot* 59, 2008, 87-101.
- Sodini ve diğ. 1980 J.-P. Sodini – G. Tate – B. Bavant – S. Bavant, “Première Partie. Étude Archéologique des Batiments 101 a 108”, içinde: J.-P. Sodini – G. Tate – B. Bavant – D. Orssaud – J.-L. Biscop (eds.), *Débès (Syrie du Nord), Campagnes I-III (1976-1978): Recherches sur l'habitat rural*, *Syria* 57, 1980, 11-180.
- Sodini 1990 J. P. Sodini, “Villes et campagnes en Syrie du nord: échanges et diffusion des produits d'après les témoignages archeologiques”, içinde: E. Aerts – J. Andreau (eds.) *Models of Regional Economies in Antiquity and the Middle Ages to the 11th Century. Proceedings of Tenth International Economy Congress* (Leuven 1990) 72–83.
- Speidel 2009 M. A. Speidel, “Early Roman Rule in Commagene”, içinde: M. A. Speidel (ed.), *Heer und Herrschaft im Römischen Reich Der Hoben Kaiserzeit* (Stuttgart 2009) 563-580.
- Speidel 2012 M. A. Speidel, “Legio III Augusta in the East: Evidence from Zeugma on the Euphrates”, içinde: B. Cabouret – A. Gros Lambert – C. Wolff (ed.), *Visions De L'Occident Romain: Hommages À Yann Le Bohec*, (Paris 2012) 603-619.
- Strabon Strabon, *Geographia*, Horace Leonard Jones (çev.), Vol. VII, Loeb Classical Library (Harvard 1932).
- Strube 2003 C. Strube, “Androna/al Andarin. Vorbericht über die Grabungskampagnen in den Jahren 1997-2001”, *AA*, 2003/1, 25-115.
- Taha 1991 A. Taha, “Prospection du site romain tardif de Juwal (cuvette d'El Kowm, Syrie)”, *Cahiers de l'Euphrate* 5-6, 1991, 61-78.

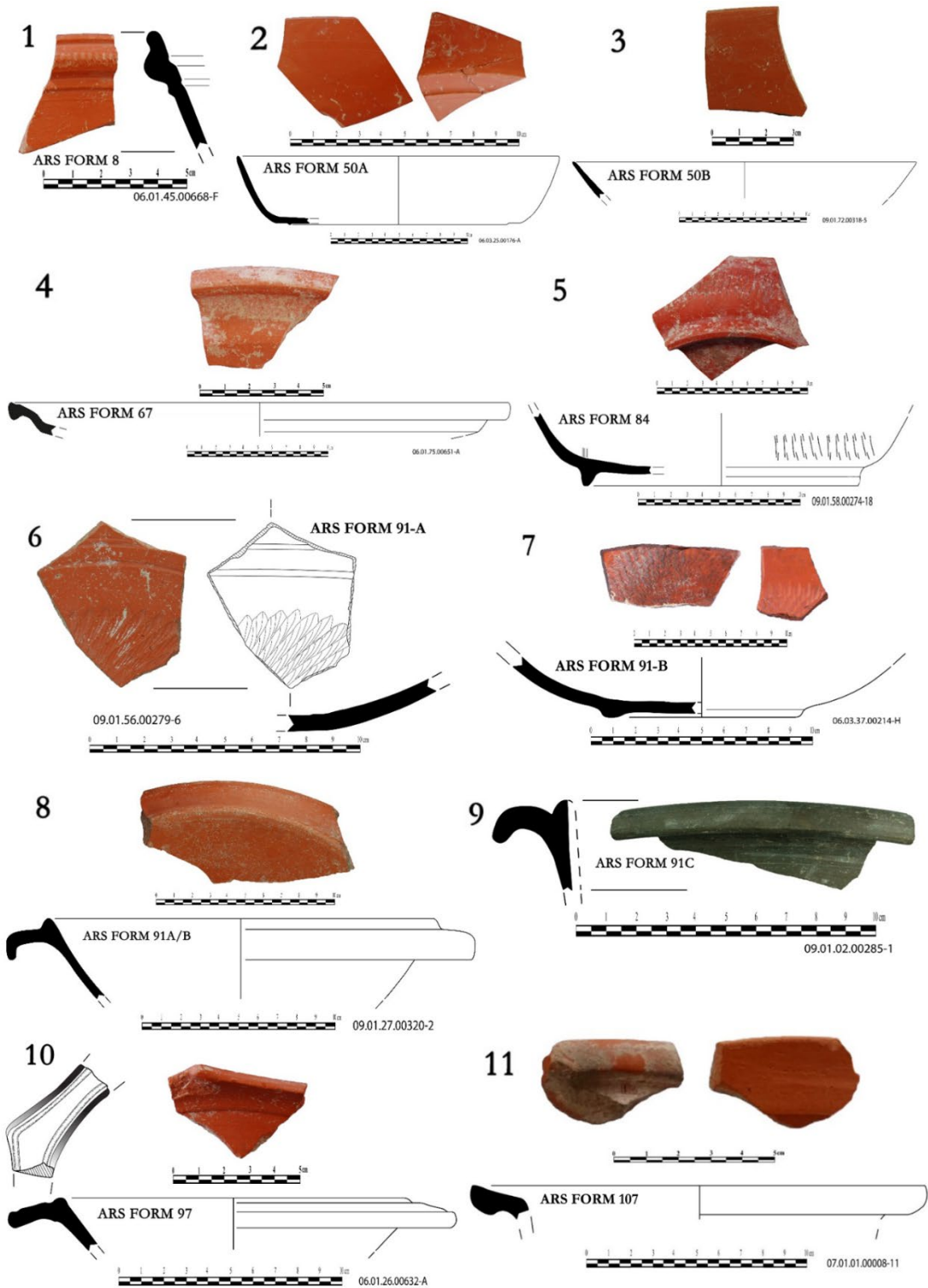
- Tate 1992 G. Tate, *Les campagnes de Syrie du Nord du IIe au VIIe siècle. Un exemple d'expansion démographique à la fin de l'Antiquité* (Paris 1992).
- Taxel 2009 I. Taxel, "Pottery", içinde: Z. Herzog – M. Fischer (ed.), *Khirbet Es-Suyyagh. A Byzantine Monastery in the Judean Shephelah. Salvage Excavation Report, no.6* (Tel Aviv 2009) 84-144.
- Taylor – Megaw 1981 J. Du P. Taylor – A. H. S. Megaw, "Excavations at Ayios Philon, the ancient Carpasia. Part II. The Early Christian buildings (Plates XXXVII-XLIV)", *RDAC*, 1981, 209-250.
- Tekocak 2006 M. Tekocak, *Kelenderis Roma Çağı Seramiği* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2006).
- Tekocak 2007 M. Tekocak, "Kelenderis Aşağı Şehir Sondajında Bulunan Kıbrıs Kırmızı Astarlı (Geç Roma D) Kapları", *İDOL* 33, 2007, 18-27.
- Tekocak 2009 M. Tekocak, "African and Cypriot Red Slip Wares from Kelenderis", içinde: H. Öniz (ed.), *12th. Symposium on Mediterranean Archaeology, March 5-8 2008, Famagusta, North Cyprus* (Oxford 2009) 75-82.
- Tekocak 2013 M. Tekocak, "Late Roman C (Phocean Red Slip) Ware from the lower city sondage in Kelenderis", içinde: Y. Morozova – H. Öniz (ed.), *SOMA 2010: Proceedings of 14th Symposium on Mediterranean Archaeology, Taras Shevchenko National University of Kiev, Kiev, Ukraine, 23-25 April 2010* BARIntSer 2555 (Oxford 2013) 161-169.
- Tobin 2004 J. Tobin, *Black Cilicia. A Study of the Plain of Issus during the Roman and Late Roman Periods* (BarIntSer 1275, Oxford 2004).
- Tobin 2013 J. Tobin, "The Houses: Domestic Architecture, Dated Deposits, and Finds in Context", içinde: W. Aylward (ed.), *Excavations at Zeugma, Conducted by Oxford University* (Vol. I) (California 2013) 71-118.
- Tomber 1999 R. Tomber, "Pottery from sediments of the Inner Harbour (areaI14)", içinde: K. G. Holum – A. Raban – J. Patrich (ed.), *Caesarea Papers 2. Herod's Temple, The Provincial Governor's Praetorium and Granaries, The Later Harbour, A Gold Coin Hoard, And Other Studies* (Portsmouth, Rhode Island 1999) 296-322.
- Torge – Ad 2012 H. Torge – U. Ad, "Late Byzantine Buildings on the Eastern Fringes of Tel Shiqmona", *Atiqot* 72, 2012, 99-129 (İngilizce özet 93-94).
- Touma 1989 M. Touma, "La céramique probyzantine d'Amathonte: remarques sur le matériel en 1988", *BCH* 113, 1989, 871- 875.

- Toumpan 2015 F. Toumpan, *Zeugma Kazı Sikkeleri: 2005-2012* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015).
- Trousset 2002 P. Trousset, “Le tarif de Zarai: essai sur les circuits commerciaux dans la zone présaharienne”, *Antiquités africaines* 38-39, 2002, 355-373.
- Uğuz 2015 G. Uğuz, *Phokaia'nın Kuzeyinde Geç Roma Dönemi Bir Terra Sigillata Atölyesi* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İzmir 2015).
- Ustinova – Nahshoni 1994 Y. Ustinova – P. Nahshoni, “Salvage Excavation in Ramat Nof Be'er Sheva”, *Atiqot* 25, 157-177.
- Van Den Brink ve diğ. 2013 E. C. M. Van Den Brink – O. Rutgaizer – Y. Gorin-Rosen – L. K. Horwitz – N. Liphshitz – H. K. Mienis, “Two Roman-Byzantine Subsurface Features at Horbat Qastra (Castra), at the Foot of Mount Carmel”, *Atiqot* 75, 2013, 71-127.
- Vandeput 2009 L. Vandeput, “Late Antiquity in the Taurus Mountains Remains in Pednelissos and its Territory”, *CollAn* VIII, 2009, 1-22.
- Vandeput – Köse 2010 L. Vandeput – V. Köse, “Pisidia Survey Project: Research in the territorium of Pednelissos”, *AST* 27.2, 2010, 179-194.
- Vandeput – Köse 2013 L. Vandeput – V. Köse, “Survey in the Taurus Mountain: Methodologies of the Pisidia Survey Project”, içinde: L. Lavan – M. Mulryan (ed.), *Field Method's and Post-Excavation Techniques in Late Antique Archaeology* (Lieden-Boston 2013) 205-248.
- Vandeput ve diğ 2011 L. Vandeput – V. Köse – M. Jackson, “Pisidia Survey Project 2011: Research in the Territory of Pednelissos”, *AST* 28.3, 2011, 75-90.
- Vela – Pieri 2013 N. Haidar Vela – D. Pieri, “Faciès céramiques de la Syrie du Nord protobyzantine”, içinde: G. Charpentier – V. Puech (eds.), *Villes et campagnes aux rives de la Méditerranée ancienne Hommages à Georges Tate. Suppl. 12* (Lyon, 2013) 111-147.
- Vitto 2008a F. Vitto, “A Byzantine Church at Qiryat Ata”, *Atiqot* 60, 2008, 165-176.
- Vitto 2008b F. Vitto, “A Jewish Mausoleum of the Roman Period at Qiryat Shemu'el, Tiberias”, *Atiqot* 58, 2008, 7-29.
- Viviers – Vokaer 2007 D. Viviers – A. Vokaer, “Travaux de la mission archéologique belge à Apamée de Syrie XL campagne (2006)”, *Revue belge de philologie et histoire* 85, 2007, 125-156.
- Vokaer 2007 A. Vokaer, “La Brittle Ware byzantine et omeyyade en Syrie du Nord”, içinde: M. Bonifay – J.-C. Trégliat (eds.), *LRCW* 2. BAR Int. Ser. 1662 (Oxford 2007) 701-714.

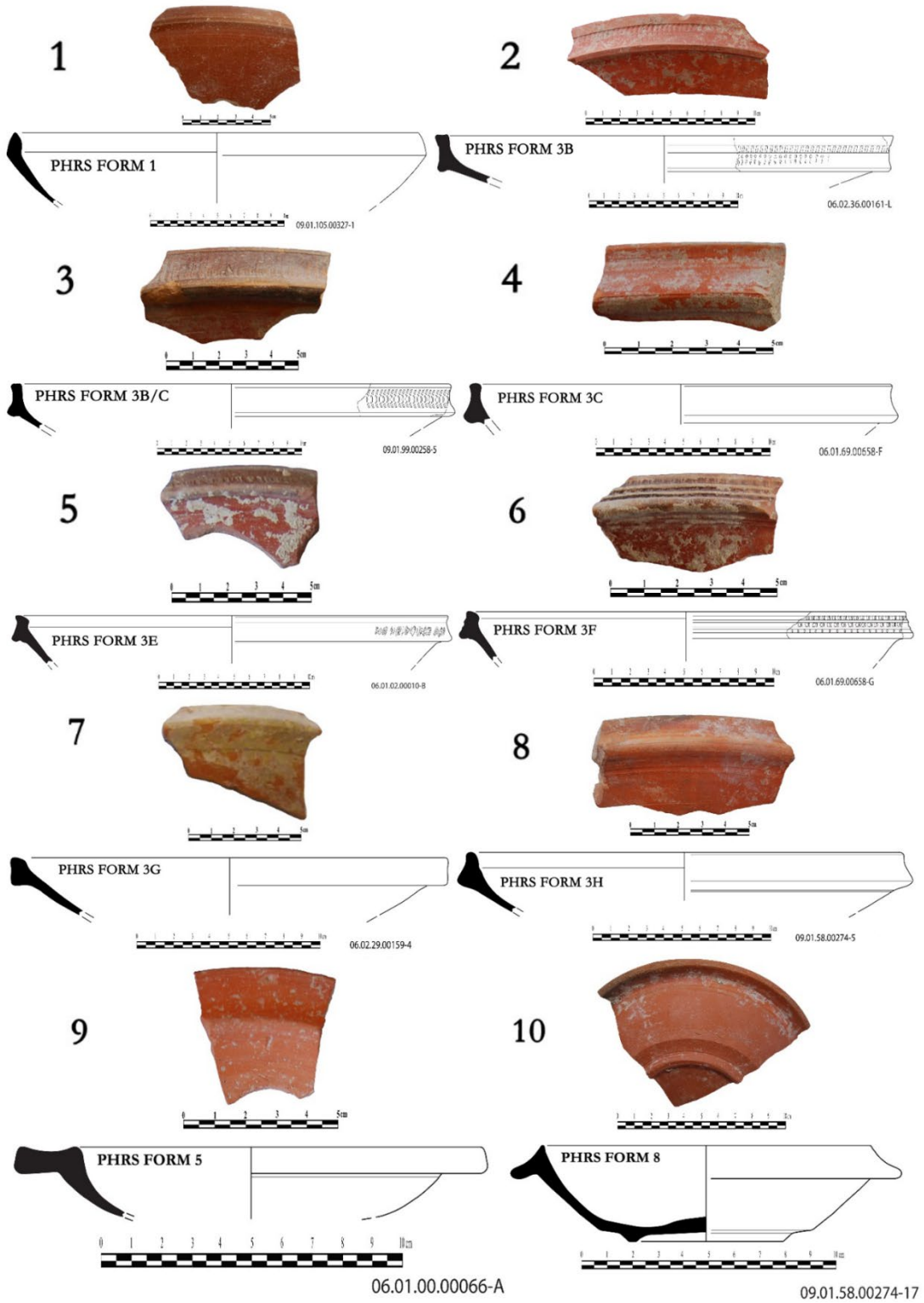
- Vokaer 2010a A. Vokaer, “Cooking Wares In Ancient Syria (First To 10th Centuries AD): Reconstructing The Production Contexts From The Consumption Sites”, *Archaeometry* 52, 4, 2010, 605-627.
- Vokaer 2010b A. Vokaer, “Cooking in a Perfect Pot. Shape, Fabrics and Function of Cooking Ware in Late Antique Syria”, içinde: S. Menehelli – S. Santoro – M. Pasquinucci – G. Guiducci (eds.), *LRCW 3. BAR Int. Ser. 2185(I)* (Oxford 2010) 115-129.
- Vokaer 2010c A. Vokaer, “Byzantine cooking ware imports in Syria: the “Workshop X””, *Berytus* 53-54, 2010-2011, 213-232.
- Vokaer 2013a A. Vokaer, “Pottery Production and Exchange in Late Antique Syria (Fourth-Eighth Century A.D.). A Study of Some Imported and Local Wares”, içinde: L. Lavan (ed.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity* (Late Antique Archaeology 10 – 2013) (Leiden, Boston 2013) 567-606.
- Vokaer 2013b A. Vokaer, “Continuity and Change in Ceramic Production and Exchange in Syria, Between the End of the Byzantine and the Beginning of the Early Islamic Periods (6th-9th Century CE)”, içinde: A. Kralidis – A. Gkoutzioukostas (eds.), *Praktika tou Diethnous Symposiou Byzantio kai Arabikos Kosmos: Synantisi Politismon, Proceedings of the International Symposium Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations* (Thessaloniki 2013) 483-510.
- Vokaer 2014 A. Vokaer, A 3rd to 4th century AD pottery assemblage from Apamea and some further considerations on pottery production and distribution in Roman Syria, içinde: B. Fischer-Genz – Y. Gerber – H. Hamel (ed.), *Roman Pottery in the Near East. Local Production and Regional Trade* (Oxford 2014) 37-51.
- Vranic 2012 V. Vranic, *The Christology of Theodoret of Cyrrenus: The Question of Its Development* (Marquette University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Milwaukee, 2012).
- Waagé 1933 F. O. Waagé, “Excavations in the Athenian Agora. The Roman And Byzantine Pottery”, *Hesperia* 2, 1933, 279-328.
- Waagé 1948 F. O. Waagé, *Antioch on-the-Orontes 4,1 Ceramics and Islamic coins 4,1 Ceramics and Islamic coins* (Princeton, 1948).
- Wagner 1976 J. Wagner, *Selenkeia am Euphrat/ Zeugma* (Wiesbaden 1976).
- Wannagat 2005 D. Wannagat, *Neue Forschungen in Uzuncaburç 2001-2004. Das Zeus-Olbios-Heiligtum und die Stadt Diokaisareia*, AA 2005/1, 117-165.
- Weksler-Bdolah 2006 S. Weksler-Bdolah, “The Old City Wall of Jerusalem: The Northwestern Corner”, *Atiqot* 54, 2006, 95-119 (İngilizce özet 163-164).
- Weksler-Bdolah 2012 S. Weksler-Bdolah, “Horbat ‘Illin (Upper): Rock-Cut Installations from the Late Hellenistic and Early Roman Periods, and

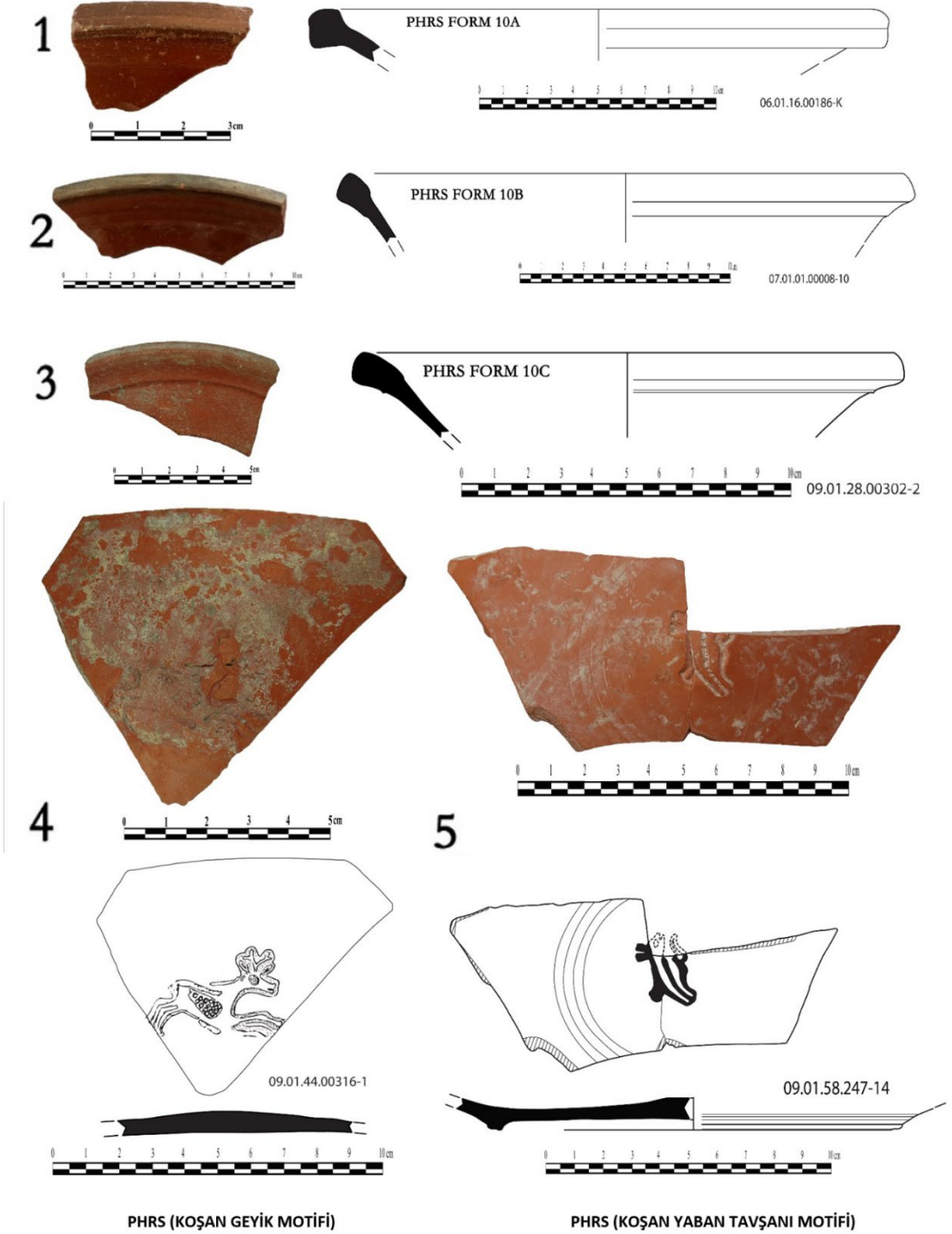
- Remains of a Settlement from the Byzantine and Early Islamic Periods”, *Atiqot* 71, 13-75 (İngilizce özet 112-116).
- Wilkinson 1990 T. J. Wilkinson, *Town and Country in Southeastern Anatolia. Vol I: Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin* (Chicago 1990).
- Williams 1985 C. Williams, “The Pottery and Glass at Alahan”, içinde: M. Gough (ed.), *Alahan an Early Christian Monastery in Southern Turkey* (Toronto 1985) 35-61.
- Williams 1989 C. Williams, *Anemurium. The Roman and Early Byzantine Pottery* (Wetteren 1989).
- Young 2001 G. K. Young, *Rome's Eastern Trade. International commerce and imperial policy, 31 BC – AD 305* (London-New York, 2001).
- Zingboym ve diğ. 2018 O. Zingboym – A. Amitai – D. Avshalom-Gorni, “Remains from the Roman until the Crusader Periods in Tiberias, Aviv Hotel”, *Atiqot* 92, 2018, 63-88 (İngilizce özet 231-233).
- Zoroğlu 2005 L. Zoroğlu, “Roman Fine Wares in Cilicia: An Overview”, *RCRFActa* 39, Abingdon 2005, 243-248.

Resim 1

Resim 2

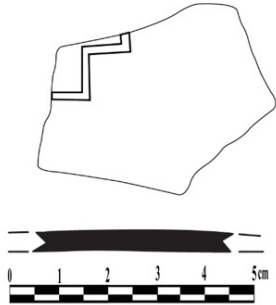
Resim 3

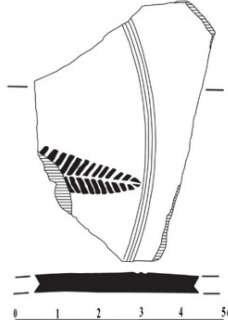
PHRS (HAÇ MOTİFİ)

PHRS (PALMİYE DALI MOTİFİ)

PHRS (DAMLA MOTİFİ)

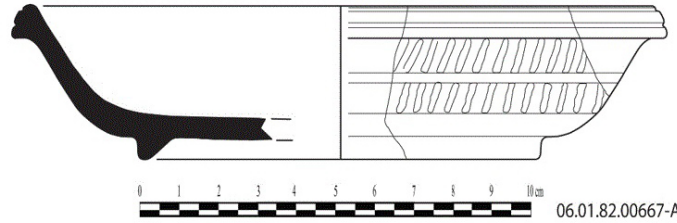
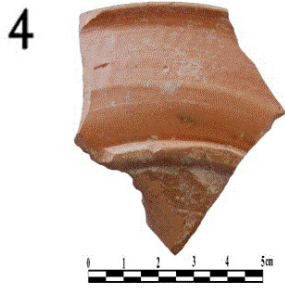
09.01.34.00301-2

06.02.36.00161-N

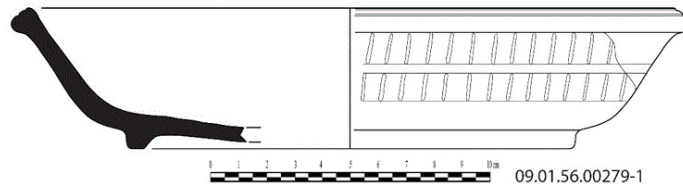

09.01.58.00274-20

06.01.82.00667-A

LRD FORM 2

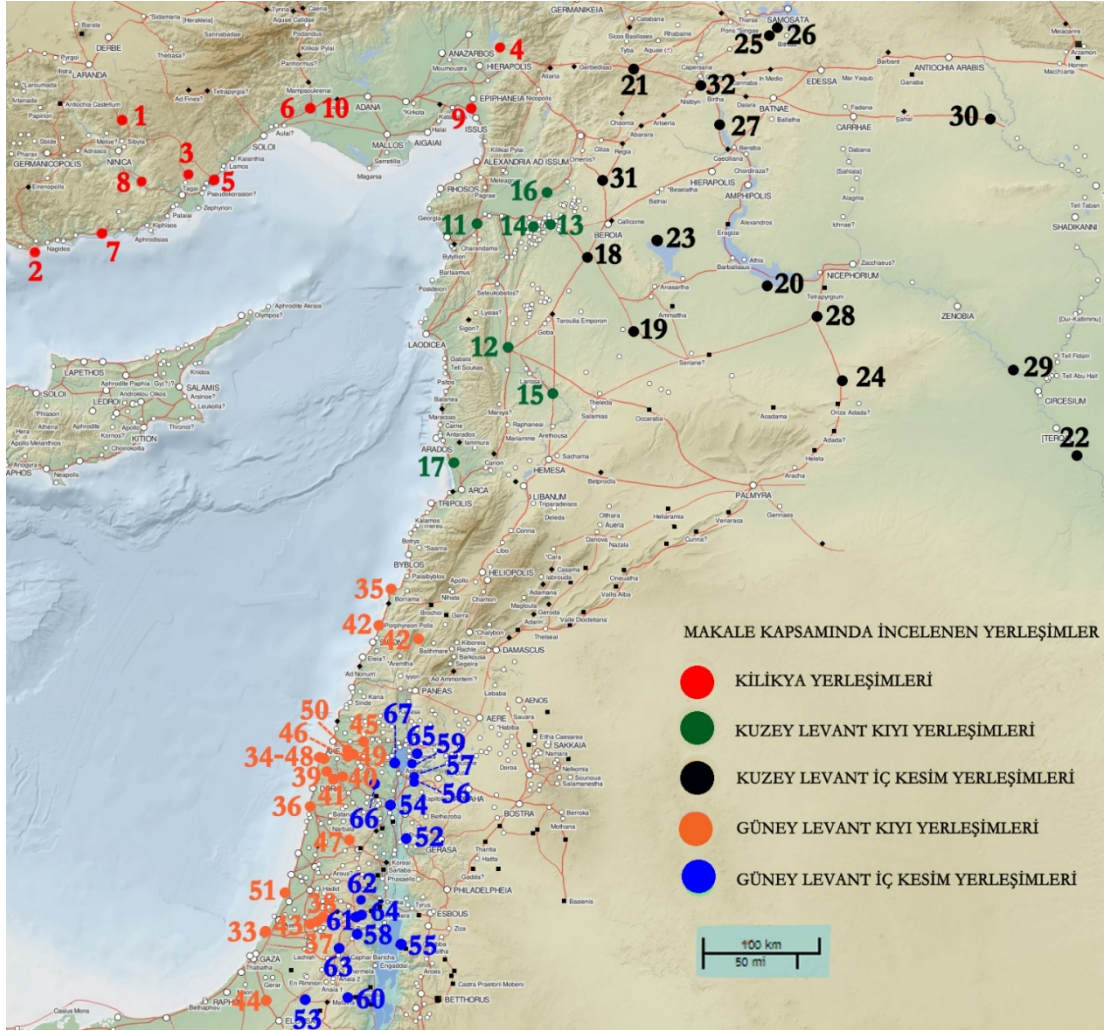

09.01.56.00279-1

LRD FORM 2

Resim 4

Resim 5

Zeugma'dan Ele Geçen Geç Roma Kırmızı Astarlı Seramikleri

ZEUGMA KIRMIZI ASTARLI SERAMİKLERİ İLE ANALOJİ KURULAN MERKEZLER																							
HARİTA NO	BÖLGELER VE MERKEZLER	ARS FORMLARI									PHRS FORMLARI						LRD FORMLARI						
		8A	50A	50B	67	84	91A/B	91C	97	107	1C	3B	3C	3E	3F	3G	3H	5	8	10A	10B	10C	2
GÜNEY LEVANT KIYI BÖLGESİ																							
33	Ashkelon		x	x	x	x					x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
34	Bat Galim										x						x						x
35	Beyrut		x			x						x	x	x	x	x					x	x	x
36	Caesarea Maritima				x	x							x	x	x						x	x	x
37	Horbat Gannim														x								
38	Horbat Illin														x	x					x	x	x
39	Horbat Qastra										x	x											x
40	Horbat Yagur																						
41	Jalame				x	x																	x
42	Jiyeh-Chhim		x	x	x	x	x															x	x
43	Khübet Es Suyyagh																					x	x
44	Magen																						
45	Nahf																						
46	Qiryat Ata																						
47	Samaria		x																				
48	Shiqmona																						
49	Tamra Ez Zu'bi																						
50	Tel Keisan																						
51	Yavneh Yam																						
GÜNEY LEVANT İÇ BÖLGESİ																							
52	Tell Ammata						x																
53	Beer Sheva																						
54	Scythopolis (Bet She'an)																						
55	Callirhoe (Ain Ez Zera)						x																
56	Gadara																						
57	Hammat Gader																						
58	Herodium																						
59	Hippus		x			x	x																
60	Horbat Uza				x																		
61	Jerusalem					x	x																
62	Khübet Adasa						x																
63	Khübet Abu Rish																						
64	Ophel					x																	
65	Ramat Nof																						
66	Tel Shunem																						
67	Tiberias																						
ZEUGMA KIRMIZI ASTARLI SERAMİKLERİ İLE ANALOJİ KURULAN MERKEZLER																							
HARİTA NO	BÖLGELER VE MERKEZLER	ARS FORMLARI									PHRS FORMLARI						LRD FORMLARI						
		8A	50A	50B	67	84	91A/B	91C	97	107	1C	3B	3C	3E	3F	3G	3H	5	8	10A	10B	10C	2
KİLİKYA BÖLGESİ																							
1	Alahan						x																
2	Anemurium						x	x															
3	Diokaisareia						x	x															
4	Domuztepe																						
5	Elaiussa Sebaste																						
6	Gözlükule						x																
7	Kelenderis						x	x	x														
8	Kilise Tepe																						
9	Küçük Burnaz						x	x															
10	Tarsus						x	x	x														
KUZUY LEVANT KIYI BÖLGESİ																							
11	Antiocheia		x				x	x															
12	Apamea						x																
13	Burdj Baqirha						x																
14	Dehes																						
15	Epiphania (Hama)						x	x	x														
16	Gindaros						x																
17	Tell Kazel																						
KUZUY LEVANT İÇ BÖLGESİ																							
18	Al Hadir																						
19	Androna (Al Andarin)																						
20	Dibsi Faraj																						
21	Doliche																						
22	Dura Europos																						
23	Jabbul																						
24	Juwal (El Kowm)																						
25	Kurban Höyük																						
26	Lidar Höyük																						
27	Nabgha Al Kebira																						
28	Sergiopolis (Resafa)																						
29	Tall Ar Rum																						
30	Tell Fakhariyah																						
31	Tell Rifaat																						
32	Zeugma (Eski Yayınlar)		x	x	x		x	x															

Resim 7

YAKIN DOĞU'DA ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM'DE YERLEŞİK YAŞAM VE DEPOLAMA BİRİMLERİ ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER: BONCUKLU TARLA ÖRNEKLERİ

Ergül KODAŞ*

Anahtar kelimeler: *Boncuklu Tarla • Yakın Doğu • Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem • Depolama • Silo • Köy-Mekân Organizasyonları*

Özet: Neolitik Çağ boyunca inşa teknikleri, formları ve boyutları açısından önemli değişimlere uğrayan depolama birimlerinin (silolar, hücreler, binalar) söz konusu dönem topluluklarının ekonomik yapılanmalarının mimari olarak yansımaları oldukları öne sürülmektedir. Depolama birimlerinin ekonomik boyutlarının yanı sıra söz konusu birimlerin buldukları mekânsal konumlanmalar aynı zamanda Neolitik Çağ topluluklarının köy-mekân yerleşme düzenleri ve dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılanmalarının mimari kalıntılar üzerinden incelenmesine de katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda depolama birimlerinin tipolojik gelişimleri, inşa biçimleri, mekânsal konumlanmaları, nasıl kullanıldıkları gibi bazı soru başlıkları konu üzerine yapılan araştırmalar için ayrı bir önem teşkil etmektedir. Söz konusu sorunsallar aynı zamanda depolama birimlerinin Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem boyunca nasıl bir kronolojik değişim geçirdikleri ve avcı-toplayıcı-balıkçı ekonomi modelinden besin üretimine doğru değişim yaşayan söz konusu dönem topluluklarının ekonomik yapılanmaları içerisinde nasıl bir rol oynadıkları gibi bir takım tartışmalara neden olmaktadır.

SOME OBSERVATIONS ON RESIDENTIAL LIVING AND STORAGE UNITS IN PRE-POTTERY NEOLITHIC PERIOD IN THE NEAR EAST: SAMPLES OF BONCUKLU TARLA

Keywords: *Boncuklu Tarla • Near East • Pre-Pottery Neolithic Period • Storage • Silo • Village-Space Organizations*

Abstract: It is argued that the storage units (silos, cells, buildings), which have undergone significant changes in terms of construction techniques, forms and sizes during the Neolithic Age, are architectural reflections of the economic structures of the communities in question. In addition to the economic dimensions of the storage units, the spatial positioning of these units also contributes to the study of the village-site organizations of the Neolithic Age communities and the socio-economic and socio-cultural structures of the period through architectural remains. In this context, it causes controversy such as some question titles which are typological developments, construction types, spatial positioning of storage units how they are used, the chronological change of those architectural elements during the Pre-Pottery Neolithic Period in the Near East and also how they played a role in the economic structuring of the communities in question, which have changed from the hunter-gatherer-fisherman economy model to food production.

* Dr. Öğr. Üyesi Ergül Kodaş, Mardin-Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tariböncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Diyarbakır Yolu 6. km, Mardin, e-posta: ergulkodas@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8340-5828
Gönderilme Tarihi: 11.03.2020; Kabul Edilme Tarihi: 22.05.2020

Giriş

Üst Paleolitik Dönem ile beraber biyolojik ve kültürel bağlamda önemli değişimlere uğrayan tarihöncesi insan topluluklarının henüz yerleşik yaşama başlamadan önce eski dünyanın neredeyse tamamını keşfettiğini görmekteyiz¹. Avcı-toplayıcı-balıkçı göçebe yaşam modeline sahip söz konusu toplulukların *Genç Dryas* ve bilhassa *Holosen Dönem*'inin getirmiş olduğu iklim koşulları ile beraber ilk etapta yarı yerleşik ve yerleşik avcı-toplayıcı yaşam modeline, ardından hayvan ve bitkilerin evcilleştirilmesiyle beraber besin üretimi temelli yaşam modeline geçiş yaşadıkları gözlemlenmektedir².

Bilhassa Holosen Dönem'in başlaması ile birlikte Yakın Doğu'da yaşayan Geç Epipaleolitik Dönem avcı-toplayıcı-balıkçı göçebe insan topluluklarının, MÖ 11-10. binde, Neolitik Çağ ile birlikte, kalıcı köyleri kurmaya başladıkları bilinmektedir. Bu köklü değişimin öncesinde özellikle Geç Epipaleolitik Dönem'de bazı toplulukların birkaç kuşak süren ve kısa süreli, sezonluk olan geçici köyler kurdukları bilinmekle birlikte söz konusu durumun bir istikrar teşkil etmediği ve ardıl kuşakların bunu takip etmediği öne sürülmektedir³. Özellikle MÖ 13. binde Güney Levant'ta Akdeniz ılıman iklim koşullarına sahip olan bölgelerde bazı küçük toplulukların dönemsel olan yarı yerleşik yaşama geçtiği gözlemlenmektedir⁴. İlk defa Filistin'de Wadi el-

Natuf vadisinde 1928'de keşfedilen ve Natuf Kültürü olarak isimlendirilen bu dönem bazı araştırmacılar için MÖ 10. bin başlarında ortaya çıkan (Holosen Dönem ile) ÇÇNA Dönem yerleşik avcı-toplayıcı-balıkçı yaşam tarzının kökeni olarak da kabul edilmektedir⁵.

Avcı-toplayıcı-balıkçı besin ekonomisi içerisinde belli sezonlarda toplanabilen ürünlerin veya avlanan (hayvansal veya bitkisel) biriktirilmesi ile ilgili olarak inşa edilen depolama birimlerinin de söz konusu yarı yerleşik yaşam modeli ile beraber (yerleşik yaşam tarzına geçişin ilk etabı olarak kabul edilen) Natuf Kültür evresinden itibaren başladığı görülmektedir⁶. Yarı yerleşik veya yerleşik yaşam modeline bağlı olarak ürün biriktirme (buğday, arpa, mercimek, meşe palamudu, çitlembik yenilebilir taneli yabancı bitkiler veya balık veya et gibi) ihtiyacı üzerinden ortaya çıktığı düşünülen⁷, tarım öncesi bir ekonomik model olarak⁸, depolama birimlerinin, sistematik olarak ÇÇNA ve ÇÇNB dönemleri boyunca da hem mimari hem de tipolojik bağlamda, söz konusu dönem insan topluluklarının beslenme ekonomilerinde ortaya çıkan köklü dönüşümlere rağmen, bazı değişimler geçirerek uzun bir süre boyunca

---

yük, Hallan Çemi ve Boncuklu Tarla kazıları Geç Epipaleolitik dönem yarı yerleşik yaşam tarzının bu bölgede nasıl bir gelişim gösterdiğinin anlaşılabilmesi için önemli bilgiler vermektedir. Valla 2008; Benz ve diğ., 2015; Kartal 2009; Bocquentin 2006; Bar-Yosef 2002.

¹ Bar-Yosef – Belfer-Cohen 2001.

² Cauvin 1994, 34-35; Aurenche – Kozłowski 2000, 37-38.

³ Bar Yosef – Rocek 1998.

⁴ Sadece Natuf Kültürü ile ilişkilendirilen ilk yarı yerleşik köy yaşam modelinin kuzeyde Zarzi Kültürü ile yaşanmaya başlandığını gösteren buluntular giderek artmaktadır. Bilhassa Körtük Tepe, Hasankeyf Hö-

⁵ Bar Yosef – Rocek 1998; Cauvin 1994, 36; Bocquentin 2006, 42-43; Kuijt – Goring-Morris 2002; Testart 1982;

⁶ Valla 2008; Benz ve diğ., 2015.

⁷ Stede 2010; Bar-Yosef 2002; Kuijt – Goring-Morris 2002.

⁸ Arnold 1996.

ca kullanılmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır⁹.

Depolama birimlerinin tipolojik ve kronolojik gelişimleri üzerine yapılan araştırmalara genel olarak bakıldığında Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen depolama birimlerinin incelenmesi üzerine yürütülen araştırmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Söz konusu çalışmalarda depolama birimlerinin formları ve inşa şekilleri üzerine daha fazla yoğunluk verildiği ve mekânsal konumlanmaları üzerine çok az tartışma yapıldığı gözlemlenmektedir¹⁰. Fakat söz konusu birimlerin Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de köy yerleşme düzenleri içerisinde buldukları mimari konumların çok fazla irdelenmediği görülmektedir¹¹. Özellikle konutlar ve söz konusu depolama birimleri arasındaki mimari ilişkiler ve depolama birimlerinin inşa şekilleri (inşa yöntemleri, konumları ve planları için) çok az sayıda araştırma içerisinde kendine yer bulmuştur¹².

Neolitikleşme sürecinde ortaya çıkan yarı yerleşik veya yerleşik avcı-toplayıcı-balıkçı yaşam tarzından evcilleştirme ve besin üretimine bağlı yaşam tarzına doğru yaşanan ekonomik dönüşümler bir arada ele alındığında, depolama birimlerinin varlığının söz konusu dönem topluluklarının ekonomik değişim süreçleri üzerine de önemli bilgiler verebilecek bir potansiyele sahip oldukları öne sürülmektedir¹³. Söz konusu birimlerin bilhassa köy yerleşme düzenleri ve konutlar içerisindeki

mekânsal konumları (köy-mekân yerleşme düzeni) bu yapıların bireysel veya kolektif olduğu şeklinde formüle edilmektedir¹⁴. Bu tanımlamalara bağlı olarak da birçok yazar tarafından depolama birimleri Neolitik Çağ'da ekonomik organizasyonların mimariye yansımaları olarak kabul edilmektedir¹⁵. Bu nedenle Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen depolama birimlerinde görülen tipolojik çeşitlilik ve bu birimlerin köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde sahip oldukları konumlanmaları, söz konusu dönem topluluklarının sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel organizasyonlarının mimari olarak ortaya çıkan bir yansıması şeklinde değerlendirilmektedir¹⁶.

Depolama Birimlerinin Tipolojik ve Kronolojik Gelişimi

Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem boyunca inşa edilen birçok depolama birimi tespit edilmiş olmakla birlikte genelde silo olarak isimlendirilen bu yapılar için henüz ortak bir terminoloji bulunmamaktadır (Resim 1). Örneğin konu üzerine çalışan Aurenche ve Kozłowski, depolama birimlerini silo olarak tanımlamakta ve söz konusu alanları binaların içerisinde ve dışında bulunan sıvalı ve sıvasız olan ve çoğunlukla da yere gömülü olarak yapılan çukurlar olarak kabul etmektedirler¹⁷. Adı geçen araştırmacılar genel bir terminoloji kullanarak bu birimleri daha sonra tüketilmek üzere saklanan besinleri depolamak için kullanılan hem inşa edilmiş hem de sadece çukur şeklinde kazılmış alanlar olarak ifade etme taraftarı-

⁹ Stede 2010, 5; Aurenche 1981.

¹⁰ Stede 2010, 5; Aurenche 1981.

¹¹ Aurenche 1981.

¹² Stordeur 2014; Stede 2010.

¹³ Stede 2010, 5-6.

¹⁴ Stordeur 2014; Stede 2010; Aurenche 1981.

¹⁵ Aurenche 1981; Stede 2010; Stordeur 2014.

¹⁶ Stede 2010, 371-372; Aurenche 1981; Valla 2008.

¹⁷ Aurenche 1981; Aurenche – Kozłowski 2000, 144.

dır¹⁸. Depolama birimleri üzerine daha detaylı araştırmalar yapmış olan Stede¹⁹ ise, Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de mimari olarak dört tip depolama birimi olduğunu öne sürmektedir: ev dışı küçük basit çukurlar (1), ev içi çukurlar (2), ev içi inşa edilmiş hücreler (3) ve kamu binaları içinde bulunan hücreler (4). Fakat söz konusu araştırmacılar, depolama birimlerinin tipolojik gelişimlerini ve köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde buldukları konumlarını kronolojik ve bölgesel bağlamda ele almaktan çok depolama birimlerini standardize etmekte ve genel bir tanımlama yaparak ortak bir tanımlama altında toplama yanlısıdır. Bu duruma ek olarak söz konusu depolama birimlerinin tipolojik ve mekânsal konumlamalarının kronolojik gelişimleri üzerine yapılan araştırmalar hala çok kısıtlıdır²⁰. Bilhassa Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de kronolojik olarak birbirinden farklı mimari inşa yöntemlerinin (plan ve teknik bazda) ve köy-mekân yerleşme düzenlerinin ortaya çıkmış olduğunu düşündüğümüzde söz konusu depolama birimlerinin de tipolojik, mimari ve mekânsal anlamda benzer bir gelişim-değişim çizgisine sahip oldukları düşünülebilir.

Bu bağlamda Geç Epipaleolitik Dönem'de Natuf Kültür evresinde Hayonim, Nahal Oren, Tell Abu Hureyra I ve Ain Mallaha'da ortaya çıkarılan bazı çukurlar içerisinde tespit edilen tahıl kalıntıları bu yapıların tahıl depolama birimi olarak kullanıldığını düşündürmektedir²¹. Her dört yerleşimde de ortaya çıkarılan ve basit yu-

varlak planlı silo şeklinde yapılmış olan söz konusu depolama birimlerinin tamamı geçici konutların etrafında bulunmaktadır²². Natuf Kültür evresinde yerleşim yeri içerisinde bulunan depolama birimleri ile köy-mekân organizasyonlarına ait en net bilgi veren yapılar ise Abu Hureyra I yerleşim yerinde tespit edilmiştir²³. Konutların arasında bulunan boş alanlara (ortak kullanım alanları, 'plaza') basit çukur şeklinde kazılarak yapılmış olan yuvarlak planlı silolar 1-1,5 m yarıçaplarına sahiptir. Söz konusu depolama birimleri Güney Levant'ta olduğu gibi yerleşim yeri içerisinde ve konutların etrafında bulunmaktadır²⁴. Söz konusu depolama birimleri üzerine çalışmalar yapmış olan F. Valla, Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlenen söz konusu depolama birimlerini yarı yerleşik ve yerleşik yaşam modeline bağlı olan beslenme ekonomisi ile ilişkilendirmektedir. Zira araştırmacı Natuf Kültürü topluluklarının sabit bir hayat tarzından çok sadece yılın belli dönemlerinde veya birkaç yıl (1-4/5) boyunca iskân gören yerleşim modeline sahip olduklarını savunmaktadır²⁵. Valla'ya göre bu dönemde ürünlerin depolama işlemleri kısıtlı ve kısa süreli olmalıdır. Yazar bu nedenle Natuf Kültür Evresi'nde siloların az sayıda olmasını kısa süreli olan yarı yerleşik (mevsimsel-göçebe) yaşam modeliyle açıklamaktadır. Fakat üzerinde durulması gereken ana nokta yarı yerleşik yaşam modelinin başlamasıyla birlikte ürün depolama olgusunun kendisini mimari bir öğe olarak da göstermiş olması ve köy yerleş-

¹⁸ Aurenche – Kozłowski 2000, 144.

¹⁹ Stede 2010, 5.

²⁰ Aurenche 1981; Stede 2010, 371-372.

²¹ Valla 2008; Bar-Yosef 2002.

²² Valla 2008, Aurenche 1981, Stede 2010, 8-9.

²³ Moore *ve diğ.* 2000.

²⁴ Moore *ve diğ.* 2000.

²⁵ Valla 2008.

me düzeni içerisinde kendisine bir alan bulmuş olmasıdır²⁶.

Gerçek anlamda neolitikleşme sürecinin başlangıcı olarak kabul edilen ÇÇNA ile birlikte yerleşik yaşamın daha kalıcı bir yapı kazandığı ve tüm yıl boyunca iskân gören köylerin Yakın Doğu'nun tamamında genelleyen bir yaşam modeline dönüştüğü görülmektedir²⁷. Bu noktada Yakın Doğu'da ÇÇNA Dönem'e tarihlenen depolama birimlerinin hem inşa tarzlarının, boyut ve formlarının hem de köy-mekân organizasyonu içerisinde buldukları alanların Geç Epipaleolitik Dönem'e nazaran biraz daha çeşitlilik gösterdikleri dikkat çekmektedir²⁸. Örneğin Kuzey Suriye Bölgesi'nde Mureybet yerleşimi III. tabakasında (Khiamian, ÇÇNA) konutların arasında bulunan boş alanlarda siloların olmadığı buna karşın söz konusu depolama birimlerinin (yuvarlak planlı ve çukur formda olan siloların) konutlardan bağımsız bir şekilde, konutların hemen yakınında bulunan, ayrı bir alana inşa edilmiş oldukları görülmektedir²⁹. Yine aynı bölgede bulunan Tell Qaramel yerleşim yerinde ise silolar yine Mureybet yerleşim yerinde olduğu gibi konutlardan bağımsız bir alanda bulunmaktadır³⁰. Bu bağlamda Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Körtik Tepe yerleşim yerinde de konutların yakınında bulunan bir alana inşa edilmiş olan çok sayıda depolama birimi açığa çıkarılmıştır³¹. Yine Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan

Hallan Çemi³², Hasankeyf Höyük³³ ve Çemka Höyük³⁴ yerleşimlerinde de evlerin etrafında bulunan açık alanlara inşa edilmiş olan çok sayıda yuvarlak planlı silo tespit edilmiştir. Bu durum evlerin arasındaki boş alanlara ("plaza") inşa edilen depolama birimlerinin, Natuf Kültür evresinde de bilinen, ÇÇNA Dönem'de de devam ettiğini göstermektedir.

ÇÇNA Dönem sonunda öne çıkan en önemli yenilik ise özellikle Kuzey Suriye Bölgesi'nde bulunan bazı yerleşim yerlerinde kamu binaları içerisinde depolamaya dair izlerin bulunmuş olmasıdır. Mureybet Bina 47, Jerf el-Ahmar Bina EA30 ve Bina EA7; Tell Abr 3 Bina M3 ve Bina M10a, Tell Qaramel Bina H3 gibi bölgede tespit edilen yuvarlak planlı içten köşeli bölmeli (yuvarlak planlı)³⁵ kamusal binaların içerisinde ürün depolamaya dair izlerin olması kamusal alanda yapılan bir ortak depolama faaliyetine işaret etmektedir³⁶. Özellikle, Jerf el-Ahmar'da ortaya çıkarılan yuvarlak planlı bir kamusal yapı (Bina EA 30) içerisindeki bazı hücrelerde bulunan tahıl kalıntıları bir kamu binası içerisinde yapılan ortak ürün depolamasına dair net bilgiler vermektedir³⁷. Daha önceden Mureybet³⁸ yerleşiminde tespit edilen binalarla benzer mimari özellikler gösteren bu bina içerisinde tahılların da depolanmış olması Kuzey Suriye Bölgesi'nde tespit edilen Çanak-

²⁶ Valla 2008; Stede 2010; Bocquentin 2006.

²⁷ Aurenche – Kozłowski 2000, 37-41, Valla 2008; Cauvin 1994, 62-63; Goring-Morris – Belfer-Cohen 2014; Abbes 2011.

²⁸ Aurenche 1981, Stede 2010, 23-24.

²⁹ Cauvin 1994, 62.

³⁰ Mazurowski – Kanjou 2012.

³¹ Özkaya – Coşkun 2011, 90-91.

³² Rosenberg 2011, 62.

³³ Miyake ve diğ., 2012, 2-4.

³⁴ Çemka Höyük Kazı Aşivi.

³⁵ Terminoloji için bkz; Abbes 2011; Stordeur 2014.

³⁶ Stordeur 2012; Yartah 2004; Mazurowski – Kanjou 2012; Stede 2010, 18-22.

³⁷ Söz konusu yapının diğer hücrelerinden birisinde havaneleri ve vurgaçlar bir diğerinde ise yontmataş aletlerin depolandığına işaret eden buluntular mevcuttur, Stordeur – Willcox 2009.

³⁸ Cauvin 60-62.

Çömleksiz Neolitik Dönem anıtsal mimarisinin ekonomik boyutta sahip oldukları işlevleri hakkında yapılan araştırmalara yeni bir zemin hazırlamaktadır³⁹. Son dönemlerde yapılan araştırmalarda benzer plana sahip çok hücreli yapılar Wadi Tumbağ⁴⁰ ve Wadi el-Hajana 1 yerleşiminde Khiamian Evresi (MÖ. 11-10. bin) tabakalarında tespit edilmiştir. Wadi Tumbağ' ve Wadi el-Hajana 1'de⁴¹ açığa çıkarılan söz konusu yapılar Jerf el-Ahmar (Bina EA47 ve Bina EA30), Mureybet (Bina 47), Tell Qaramel (H3 tabakası kamu binası) ve Tell Abr 3 (Bina M3 ve Bina M10a)'te ortaya çıkarılan ÇÇNA-ÇÇNB geçiş Dönemi çok hücreli (*polyvalent*-çok amaçlı) binaların ilk örnekleri oldukları düşünülmektedir ve bu binalar içerisinde de ortak depolama birimlerinin bulunmuş olduğu öne sürülmektedir⁴². Bu bağlamda yine Yukarı Dicle Havzası'nda bulunan Çemka Höyük'te açığa çıkarılan yapılar içerisinde de benzer bir ortak depolamaya işaret eden buluntular tespit edilmiştir⁴³. Bu binalar sadece tahıl kalıntıları değil aynı zamanda günlük mutfak aletleri olan havan, havaneli ve birçok taş aletin de depolandığı bir ortak alan görünümündedir. Jerf el-Ahmar⁴⁴ ve Çemka Höyük yerleşim yerinde evlerin içerisinde veya yakınında bulunan küçük silo yapıları da, çok az örnek olmakla birlikte tespit edilmiştir. Fakat Jerf el-Ahmar'da EA 30 Binası ile aynı tabakada ortaya çıkarılan EA 10 numaralı 'mutfak binası' içerisinde yemek hazırlama ve

depolama için kullanılan taş kapların bulunması ve burada ürünlerin kolektif boyutta pişirilmesine işaret eden ocak ve benzeri buluntuların olması söz konusu binanın ortak mutfak olarak yorumlanmasına neden olmuştur⁴⁵. Yani bu bina ürünlerin kolektif boyutta topluca hazırlanması ve tüketilmesi için kolektif boyutta inşa edilmiş bir yapı görünümündedir⁴⁶. Büyük boyutlu taş kaplarla temsil edilen benzer depolama öğeleri yine Göbekli Tepe, Gusr Höyük, Çemka Höyük ve Boncuklu Tarla'da da MÖ. 10. bin tabakalarında tespit edilmiştir⁴⁷.

Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem kolektif boyutlu depolama birimleri üzerine önemli bilgi veren iki örnek de Güney Levant'ta bulunan Eriha yerleşim yerinde tespit edilmiştir. IV-VI tabaka ya tarihlendirilen ve silo olabilecek yapı DI numaralı açmada ortaya çıkarılmıştır. Kule Yapısı'nın birkaç metre güneyinde bulunan binanın duvarları 2,50 m'ye kadar korunmuş. Bu tabakaya tarihlenen diğer konutlarda kapı girişleri bulunmasına rağmen kapı boşluğu olmayan ve tabanı sıkıştırılmış kil sıvalı olan bina Kenyon tarafından ortak silo olarak yorumlanmıştır⁴⁸. Bu depolama biriminin Kule Yapısı ile birleşik olması ise yazar tarafından Kule Yapısı'nın savunmaya dayalı özelliğine bağlanmış olmakla birlikte bu konu hala tartışmalıdır⁴⁹. Bar-Yosef ise Kule Yapısı ile depolama birimi arasındaki ilişkiyi ilkinin ritüel boyutlu olabilecek özelliğine

³⁹ Stordeur – Abbès 2002; Stordeur 2012, Stordeur – Abbes 2002.

⁴⁰ Abbes 2011, 3.

⁴¹ Fujii – Adachi 2013.

⁴² Abbes 2011; Stordeur 2012; Yartah 2004; Mazurowski – Kanjou 2012; Cauvin 1994.

⁴³ Çemka Höyük Kazı Raporu.

⁴⁴ Stordeur 2014, 30.

⁴⁵ Stordeur 2014, 36-38; Stordeur – Willcox 2009, 704-705.

⁴⁶ Stordeur 2014, 42; Stordeur – Willcox 2009, 705.

⁴⁷ Schmidt 2012; Karul 2011.

⁴⁸ Kenyon 1981; Stede 2010, 15.

⁴⁹ Kenyon 1981; Stede 2010, 16.

bağlamaktadır⁵⁰. Fakat söz konusu yapı Eriha'da depolama birimleri hakkında bilgi veren tek örnek değildir. Eriha yerleşim yerinin VII. tabakasına tarihlenen AD ve AL binalarında da kapı açıklıklarına dair bir iz bulunmamaktadır. Diğer binalarda kapılar tespit edilmesine rağmen bu binalarda kapıların olmaması ve yine bina tabanlarının temiz bir yüzeye sahip olması ve taban üzerine hiçbir arkeolojik bulununun olmaması⁵¹ AD ve AL binalarının da ortak depolama birimi olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir⁵².

Çanak Çömleksiz Neolitik B Evresi (ÇÇNB/PPNB)

Çanak Çömleksiz Neolitik B Dönemi'nin erken ve orta evresinde (Erken ve Orta ÇÇNB Dönem) depolama birimleri üzerine olan bilgilerimiz oldukça kısıtlı olmakla birlikte birçok araştırmacı ÇÇNB Dönem ile birlikte depolama birimlerinin daha çok konutların içerisine taşındığını öne sürmektedir⁵³. Özellikle Geç ÇÇNB Dönem konut mimarisinde daha çok hücre plan üzerine inşa edilen yapılar ağırlıktadır ve bu hücrelerin bazılarının depolama amaçlı kullanıldıkları düşünülmektedir⁵⁴. Bu kullanıma ait örnekler Cafer Höyük, Abu Hureyra 2, Çayönü, Sumaki Höyük, Nevali Çori, Beidha, Basta, Tell Bouqras, El Kowm 2, Jarmo, Tell Magzalia, Gritille, Akarçay Tepe, Abu Hureyra, Mezraa Teleilat, Tell Rihan III, Tell Sabi Abyad II, Tell Damishliyya, Ganj Dareh gibi birçok yerleşim yerinde tespit edilmiş-

tir⁵⁵. Bu bağlamda yine Güney Levant'ta bulunan Beidha, Basta, Ain Ghazal, Dhra', Eriha gibi birçok yerleşim yerinde ortaya çıkarılan çok odalı koridorlu, taş temeller üzerine oturtulan, evlerin taban altlarında ki hücrelerin de ürün depolama için kullanılmış oldukları düşünülmektedir⁵⁶. Bunun yanı sıra az miktarda olmakla birlikte evlerin dışında yerleştirilen çukur şeklinde kazılmış veya inşa edilmiş (yuvarlak veya köşeli) depolama birimleri Beidha, Tell Aswad, Beisamoun, Abu Gosh, Tell Ramad gibi birçok yerleşim yerlerinde tespit edilmiştir⁵⁷.

Genel olarak baktığımızda ÇÇNB'ye ait en köklü değişim hiç kuskusuz depolama birimlerinin binaların dışından ziyade içlerine yapılmış olmasıdır. Özellikle bazı binaların temellerinin oturtulduğu hücrelerin ve koridor şeklinde olan boşlukların depolama birimi olarak kullanılmış oldukları görülmektedir. Bu durum kolektif boyutlu stoklamadan çok bir konut içerisinde yaşayan bireylerin besin ürünlerini kendi özel yaşam alanları içerisinde saklamalarıyla bağlantılı bir depolama ekonomisinin ortaya çıktığını düşündürmektedir⁵⁸. Söz konusu köklü değişim Çanak Çömlekli Neolitik Dönem boyunca da devam etmekle birlikte özellikle bu dönemin erken evrelerinde (MÖ. 7. binin ikinci yarısında) konutlardan bağımsız büyük boyutlu silo binalarının inşa edilmeye başlanması bu dönemin mimari bağlamda öne çıkan

⁵⁰ Bar-Yosef 1986, 160-161.

⁵¹ Kenyon 1981.

⁵² Stede 2010, 16.

⁵³ Stede 2010, 94; Umurtak 2007, 3-4; Aurenche – Kozłowski 2000, 145.

⁵⁴ Stede 2010, 96; Cauvin 1994, 109-113; Bıçakçı 2001.

⁵⁵ Aurenche 1981; Aureucne – Kozłowski 2000, 78-80; Stede 2010; Erim-Özdoğan 2011; Cauvin 1994, 111-112; Cauvin ve diğ. 2011, 2-3; Hauptmann 2011, 86-87; Özbasaran – Duru 2011; 166-167; Özdoğan 2011, 204-205; Akkermans 1996; Bıçakçı 2001; Goring-Morris – Belfer-Cohen 2014.

⁵⁶ Stede 2010, 92-93.

⁵⁷ Stede 2010, 94; Cauvin 1994, 111-116.

⁵⁸ Stede 2010, 96.

önemli değişimlerinden birisidir (Tell Sot-to, Umm Dabaghiyah, Yarım Tepe, Tell Sabi Abyad gibi)⁵⁹.

Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Depolama Birimleri

Boncuklu Tarla, Ilısu Barajı baraj gövdesinin 3 km güneybatısında, Dicle Nehri'nin yaklaşık 2 kilometre batısında ve Dicle Nehri'nin küçük bir kolu olan Nevala Maherk çayının güneyinde bulunmaktadır (Harita 1). Yerleşim yerinde 2012, 2017 ve 2019 yılında olmak üzere üç sezon kazı yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar ve C14 analizleri yerleşim yerinin Geç Epipaleolitik Dönem'den Geç ÇÇNB sonuna kadar, en az 6 dönem, aralıksız iskân gördüğüne işaret etmektedir⁶⁰. Boncuklu Tarla yerleşim yerinde yapılan kazılarda Geç ÇÇNB, Orta ÇÇNB ve ÇÇNA Dönem'e tarihlenen mimari kalıntılar yoğun olmakla birlikte yerleşim yerinin değişik lokalizasyonlarında Erken ÇÇNB Dönem ve hatta yer yer Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlenen mimari öğeler açığa çıkarılmıştır. Bu bağlamda Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan ÇÇNA Dönem, Orta ÇÇNB Dönem ve Geç ÇÇNB Dönem'e tarihlenen depolama birimleri söz konusu birimlerin tipolojik, kronolojik ve köy mekân yerleşme düzenleri içerisinde sahip oldukları konumların incelenmesi için önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca bu veriler Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de depolama birimlerinin işlevleri hakkında da bazı yeni bilgiler elde etmemizi sağlamaktadır.

ÇÇNA Dönem Depolama Birimleri

Boncuklu Tarla'da ÇÇNA Dönem'e tarihlenen mimari kalıntılar sadece höyü-ğün doğu alanında açılan açmalarında tespit edilmiştir ve 3 ayrı yapı katı ile temsil edilmektedir (Boncuklu Tarla Doğu Alanı). Söz konusu dönemin erken yapı katına (5. tabaka) ait 2 adet yuvarlak planlı yapının boyutları söz konusu yapıların silo olduklarını düşündürmektedir⁶¹. Boyutları 1,5-2 m yarıçapında olan bu iki yapı birbirine bitişik şekilde inşa edilmiştir (Res. 1). Taş temel üzerine inşa edilmiş söz konusu iki yapıdan daha büyük boyutlu olanın tabanı ise taş döşelidir. Söz konusu depolama birimleri Körtik Tepe, Hasankef Höyük, Mureybet, Tell Qaramel, Çemka Höyük gibi birçok yerleşim yerinde açığa çıkarılan yuvarlak planlı ve küçük boyutlu olan depolama birimleri ile benzer özellikler göstermektedir⁶². Maalesef Boncuklu Tarla Doğu Alanı'nda açığa çıkarılan depolama birimleri ile konutlar arasındaki ilişkiye dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat söz konusu depolama birimleri etrafında aynı döneme ait bir konut mimarisinin tespit edilmemiş olması bu iki silonun konutların dışındaki bir alana inşa edildiklerini düşündürmektedir. Bu döneme ait geç yapı katında ise (4b tabakası) çok sayıda mimari öğe tespit edilmiştir. Bu yapı katının konut mimarisi boyutları 8-10 x 2-5 metre boyutlarındaki köşeleri kavisli dönen yapılar ve aynı alanda açığa çıkarı-

⁵⁹ Stede 2010, 96; Aurenche – Kozłowski 2000, 79-81; Akkermans 1996.

⁶⁰ Tabaka 1; Geç ÇÇNB Tabaka 2; Orta ÇÇNB, Tabaka 3; Erken ÇÇNB, Tabaka 4; ÇÇNA-ÇÇNB geçiş, Tabaka 5; ÇÇNA, Tabaka 6; Geç Epipaleolitik.

⁶¹ Söz konusu yapılar Bölgede bulunan Körtik Tepe, Hasankeyf Höyük, Hallan Çemi ve Çemka Höyük yerleşimlerinde de bildiğimiz silolarla benzerlikler göstermektedir.

⁶² Cauvin 1994; Mazurowski – Kanjou 2012; Özkaya - Coşkun 2011; Rosenberg 2011; Miyake ve diğ., 2012.

lan boyutları 5 metre yarıçapındaki yuvarlak planlı yapılarla temsil edilmektedir. Konutlara ait olan söz konusu mimari kalıntıların tamamı kare planlı ve çukur barınak tarzında inşa edilmiş bir Kamu Binası'nın⁶³ etrafında bulunmaktadır. Tipolojik olarak bakıldığında bu döneme ait iki ayrı plana sahip depolama birimi açığa çıkarılmıştır (Res. 2). Bunlardan ilki binalar arasında bulunan açık alanlara yerleştirilmiş olan ve boyutları yer yer 2 m yarıçapına ulaşan yuvarlak planlı silolara ait taş döşeli tabanlarla temsil edilmektedir. İkinci tipteki depolama birimleri ise yuvarlak veya yarı yuvarlak planlı konutların kapı girişlerine yakın bir alanda bulunan ve yapıların dış duvarlarına eklenmiş olan yuvarlak veya köşeli plana sahip depolama birimleridir. Bu birimler yapılarla birlikte inşa edilmiş olup ortak duvarlara sahiptir fakat konutların içerisinde değil de dışarısında bulunmaktadırlar. Bu bağlamda 4b tabakasına ait iki ayrı tipte olan depolama biriminden bahsetmek mümkündür. İlki konutlardan bağımsız olarak, konutlar arasındaki boş alanlara inşa edilmiş yuvarlak planlı silolar, diğeri ise konutlarla birlikte inşa edilmiş ve onların bir parçası olan yuvarlak veya köşeli planlara sahip depolama birimleridir. İlkinin ortak alanlarda buldukları ve kolektif oldukları; ikincisinin ise konutlarla beraber inşa edildikleri ve daha bireysel (aile-grup) oldukları düşünülebilir.

Orta ÇÇNB Dönem Depolama Birimleri

Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan Orta ÇÇNB Dönem mimari kalıntılar yerleşimin merkezinde bulunduğu gözlemlenen Terrazzo Binası'nın hem batısında hem de

doğusunda ortaya çıkarılmıştır. Terrazzo Binası'nın batısında bulunan Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenen konutlar iki ayrı mimari plan ile temsil edilmektedir. İlki batısında büyük boyutlu bir mekân ile doğu yönünde hücreleri olan çok odalı yapılarıdır (Res. 3). Diğeri ise tek odalı yapılarıdır. Çok odalı yapıların boyutları 9 x 5,5-6m civarındayken tek odalı olanların boyutları yaklaşık 6 x 5,5-3,5 m civarındadır. Boncuklu Tarla Orta ÇÇNB Dönem köy-mekân yerleşme düzeninin merkezinde bulunan Terrazzo Binası'nın doğusunda yaklaşık 350 m²lik bir alan üzerinde, bu döneme tarihlenen 30'a yakın yuvarlak planlı silo tabanı tespit edilmiştir (Res. 4/b). Söz konusu siloların yarıçapları 0,50 ile 2,20 m arasında değişmektedir. Dış duvarları küçük çay taşları ile tek sıra şeklinde örülmüş olan söz konusu siloların tabanlarının tamamı sıkıştırılmış kil sıva, küçük kireçtaşları veya çaytaşları ile kaplanmıştır. Bu alanda yine köşeli bir plan sergileyen ve duvarları olmayan terrazzo tabanlar ve 1 adet terrazzo tabanlı yuvarlak plana sahip silo açığa çıkarılmıştır (Res. 4/a). Bu depolama birimleri içerisinde tahıl kalıntıları tespit edilmiş olmakla birlikte alanda ele geçen çok sayıda hayvan kemiği ve balık omurgası depolama birimlerinin birbirinden farklı ürünleri (hayvansal veya bitkisel), depolamak için kullanıldıklarına işaret etmektedir.

Boncuklu Tarla Orta ÇÇNB Dönem köy yerleşme düzenine detaylı bakıldığında yerleşim yerinde ortaya çıkarılan konutların Terrazzo Binası'nın batısında buldukları ve ortak kullanıma ait olduğunu düşündüğümüz depolama birimlerinin ise Terrazzo Bina'sının doğusunda yer aldıkları görülmektedir. Bu durum Terrazzo Bina-

⁶³ Public Building, Batiment Communautaire.

sının yerleşme düzeninin merkezinde olduğunu desteklemesi açısından önemli olduğu gibi söz konusu binanın doğusunda bulunan depolama birimlerinin de konutlardan bağımsız olarak inşa edildiklerine ve bireysel olmaktan ziyade kolektif olduklarına işaret etmektedir. Bu bağlamda yine Terrazzo Binası'nın batı ve kuzey yönünde bulunan hücreler, binayla beraber inşa edilen, kolektif depolama birimleri olarak düşünülebilir. Boyutları 1 m genişliğinde ve 2-3 m uzunluğunda olan söz konusu hücreler içerisinde bir arada saklanmış olan havanelerinin (4 adet) bulunması yine ortak yapılan bir alet depolamasına işaret etmektedir (Res. 5). Öne çıkan önemli noktalardan bir diğeri ise Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenen tüm binalarda mezarlar bulunmasına karşın Terrazzo Binası'nda ve bu binanın doğusunda bulunan ortak depolama birimlerinin bulunduğu alanda mezarların olmayışdır. Bu noktada Orta ÇÇNB Dönem'de bireylerin sadece konutlara gömülmüş olduklarını ve ortak kullanım alanı olduğu düşünülen alanlara (kolektif) gömü yapılmadığı söylenebilir. Dönemin sonuna doğru ise bazı konutların içerisine boyutları 1-1,5 m yarıçaplarında olan yuvarlak planlı (silo formunda) depolama birimlerinin inşa edilmeye başlandığı görülmektedir (Res. 6). Bu durum Orta ÇÇNB Dönem sonunda ortak depolama birimlerinin terk edilmeye başladığını veya terk edildiğini ve konutlar içerisine inşa edilen depolama birimlerinin ise kolektif olmaktan çok daha bireysel olduklarını düşündürmektedir.

Boncuklu Tarla Orta ÇÇNB Dönem tabakaları için üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise içerisinde çok sayıda ocak, öğütme taşı ve silo tabanı açığa çıkarılan

rılan bir binanın varlığıdır ('Büyük Ev'). Terrazzo Binası'nın kuzeybatısında bulunan söz konusu bina hem planı hem de iç organizasyonundan dolayı bu döneme tarihlenen diğer konutlardan tamamen farklıdır (Res. 7). Taş temeller üzerine inşa edilmiş olan yapının tabanı kırmızımsı killi bir toprak ve ufak boyutlu çay taşları ile kaplanmıştır. Duvarları kerpiç olan söz konusu yapı 7.80 x 5.50 m ebatlarında doğu-batı yönde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Söz konusu binanın doğu yönünde 3 adet hücre ve batı yönünde de geniş bir mekân bulunmaktadır. Merkezdeki geniş mekânın kuzey, güney ve batı duvarında 50 cm genişliğinde ve 20 cm eninde 3 adet payanda bulunmaktadır. Söz konusu binayı diğer yerleşim yerinde tespit edilen diğer konutlardan ayıran özellik tabanı üzerinde 14 adet ocak, 5 adet öğütme taşının, çoğunlukla ocakların etrafında, onlarca havaneli, onlarca vurgacın ve 5 adet terrazzo tabanlı silonun bulunmasıdır. Buna ek olarak yerleşim yerinde Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenen iki taş kap da bu bina içerisinde ele geçmiştir. Söz konusu bina bu bağlamda ÇÇNA Dönem'de Jerf el-Ahmar'dan da bildiğimiz 'ortak mutfak' binası ile benzer özellikler göstermektedir⁶⁴. Zira Jerf el-Ahmar'da açığa çıkarılan söz konusu bina da diğer konutlarla beraber inşa edilmiş olup mimari olarak diğer konutlarla benzer özellikler göstermektedir. Bu binayı diğerlerinden ayıran özellik binanın içerisinde büyük boyutlu taş kapların, öğütme taşlarının, havanelerinin ve ocakların bulunmuş olmasıdır. Buna ek olarak Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan söz konusu binanın (Büyük Ev) tabanı üzerinde çok sayıda yanmış hayvan kemiği

⁶⁴ Stordeur 2014; Stordeur-Watkins 2009.

ve tahıl kalıntısı tespit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu binanın diğerlerinden ayrı bir fonksiyona sahip olduğu düşünülmekte ve bina ortak mutfak binası olarak yorumlanmaktadır.

Geç ÇÇNB Dönem Depolama Birimleri

Boncuklu Tarla'da tespit edilen Geç ÇÇNB Dönem mimarisi hücre planlı yapılarla temsil edilmektedir. Söz konusu binaların genel boyutları ve hücrelerin boyutları birbirinden farklı olmakla birlikte binaların ortalama uzunlukları yaklaşık 10-11 m ve 4-6 m arasında değişen genişliktedir (Res. 6). Söz konusu yapılar genellikle 6 veya 9 ayrı hücreye bölünmüştür. Söz konusu yapıların tamamı Orta ÇÇNB Dönem'de inşa edilen ve Geç ÇÇNB Dönem'de kullanılmaya devam eden Terrazzo Binası'nın batısında bulunmaktadır. Ayrıca bu binalar Orta ÇÇNB Dönem çok odalı yapılarının içerisinde yapılan ek duvarlar sayesinde hücre planlı yapılara dönüştürülmüştür. Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan hücre planlı yapılara mimari açıdan bakıldığında birbirlerine bitişik inşa edildikleri, her yapının boyutlarının birbirinden farklı olduğu ve hücrelerin boyut olarak simetrik olmadıkları görülmektedir. Bu bağlamda özellikle söz konusu binaların bitişik inşa edilmiş olması Güneydoğu Anadolu'da daha önceden Çayönü, Gürcütepe, Akarçay Tepe, Cafer Höyük ve Gritille⁶⁵ gibi yerleşim yerlerinde açığa çıkarılan ve birbirinden bağımsız inşa edilmiş olan hücre planlı binalardan farklı özellikler göstermektedir.

Geç ÇÇNB Dönem depolama birimlerine genel olarak bakıldığında Yakın Doğu'da bu döneme ait depolama birimlerinin evlerin taban altında bulunan hücreler içerisinde yapıldığı düşünülmektedir⁶⁶. Bu bağlamda bazı hücre tabanlarının sıkıştırılmış toprak ve kireçtaşı ile doldurulmuş olması söz konusu hücrelerin depolama birimi olduklarını doğrular niteliktedir. Genel olarak bakıldığında Boncuklu Tarla'da bu dönem depolama birimleri için öne çıkan en önemli durum depolama birimlerinin, Orta ÇÇNB Dönem sonunda da görmeye başladığımız, artık konutların içerisine çekilmiş olması ve ortak olmamasıdır.

Sonuç ve Tartışma

Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen depolama birimlerinin kronolojik ve tipolojik bağlamda bazı değişimler geçirmiş olduğu görülmektedir. Fakat söz konusu depolama birimleri için asıl köklü değişimin bilhassa konut-mekân ve köy-mekân yerleşme düzenleri içerisinde buldukları alanlar ile bağlantılı oldukları anlaşılmaktadır. Kronolojik olarak bakıldığında depolama amaçlı kullanılan siloların Geç Epipaleolitik Dönem ve ÇÇNA Dönem'de konutların etrafında bulunan boş alanlarda, konutlardan bağımsız bir alanda veya yer yer kolektif olduğu düşünülen kamu binalarının içerisinde yapıldığı görülmektedir. Yakın Doğu'da Geç Epipaleolitik ve ÇÇNA Dönem'de daha çok basit çukur barınak tarzında olan ve evlerin etrafında bulunan depolama birimlerinin, Erken ve Orta ÇÇNB Dönem'de nasıl bir değişim yaşa-

⁶⁵ Bıçakçı 2001; Schmidt 1995; Özbasaran – Duru 2011; Cauvin 1994; Voigt 1988.

⁶⁶ Aurenche – Kozłowski 2000; Stede 2010; Bıçakçı 2001.

diği konusunda çok az bilgi bulunmaktadır. Fakat Geç ÇÇNB Dönem'de ise depolama birimlerinin neredeyse tamamının konutların içine taşındığını görmekteyiz. Bu dönemde özellikle konutların içerisinde bulunan silolar veya binalar içerisindeki bazı hücrelerin ve koridorların depolama birimi olarak kullanıldıkları öne sürülmektedir⁶⁷.

Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem depolama birimlerine tipolojik ve köy-mekân yerleşme düzenlemeleri açısından bakıldığında ise depolama birimlerinin formları ve köy-mekân organizasyonu içerisinde buldukları alanlarda görülen çeşitlilik ve kronolojik değişimler mimari olduğu kadar dönemin sosyo-ekonomik değişim dinamikleri ile ilgili olmalıdır⁶⁸. Bilhassa avcı-toplayıcı-balıkçı yaşam modelinin terkedildiği ve besin üretiminin başladığı döneme denk gelen bu değişim süreci (ÇÇNB Dönem) kolektif boyutlu depolamadan çok aile-grup kavramı ile ilgili olabilecek konut içi depolamaya doğru yaşanan bir değişim şeklinde formüle edilmektedir⁶⁹. Ekonomik kavramlar üzerinden bakıldığında depolama birimleri ürünlerin (bitkisel veya hayvansal) depolanarak saklanması ve uzun süre boyunca tüketilmesini sağlamaktadır. Bu durum bir topluluğun aynı yerde uzun süre boyunca kalabilmesini sağladığı için uzun süreli yarı yerleşik veya yerleşik hayat tarzının ekonomik olarak garantisi olarak da nitelendirilmektedir⁷⁰. Bu noktada depolama birimleri sadece ürünlerin saklandığı bir alan olmanın ötesine geçmekte ve Neolitik Çağ

yarı yerleşik ve yerleşik hayat tarzının ana unsuru olan yılın tamamında aynı yerde yaşamsal sürekliliği sağlayan ekonomik sistemin mimari bağlamda yansıması olarak da yorumlanabilir. Yakın Doğu'da Geç Epipaleolitik Dönem'de yarı yerleşik avcı-toplayıcı-balıkçı yaşam ekonomisi ile başlayan besin depolanması kalıcı yerleşik düzene sahip ÇÇNA Dönem avcı-toplayıcı-balıkçı topluluklar ve ÇÇNB Dönem'de ortaya çıkan üretici besin ekonomisine sahip toplulukların neredeyse tamamında görülmektedir⁷¹ ve bu durum ekonomik bir kavram ve kaygılarla ilişkili olmalıdır. Yakın Doğu'da Natuf Kültür evresi ile beraber başlayan yarı yerleşik düzene sahip avcı-toplayıcı-balıkçı göçebe topluluklar hiç kuşkusuz Holosen Dönem ile beraber besin ihtiyaçlarını aynı yerde iskân ederek karşılayan avcı-toplayıcı-balıkçı yerleşik hayat tarzına doğru giden değişimin habercisi niteliğindedir ve her iki yaşam tarzı ekonomik bağlamda benzer bir takım organizasyonlara sahiptir⁷². Söz konusu toplulukların ürün depolama ve depolanan ürünü yıl boyunca kullanabilme ilişkisi yarı yerleşik ve yerleşik yaşama sahip avcı-toplayıcı-balıkçı grupların genel ekonomik modelidir ve depolama birimleri de bu modelin esas taşıyıcılarından birisidir. Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesiyle devam eden ÇÇNB Dönem'de üretici besin ekonomisi içerisinde depolama birimlerinin yoğun olarak kullanılmaya devam etmiş olması bu bağlamda artı-ürün ve yılın tamamında tüketilmek üzere yiyecek depolanmasının önemini anlaşılması için, üretici topluluklar bazında, ayrı bir önem arz

⁶⁷ Aurenche 1981; Bıçakçı 2001; Stede 2010.

⁶⁸ Stede 2010, 371.

⁶⁹ Stede 2010, 371.

⁷⁰ Stede 2010, 371-372.

⁷¹ Stede 2010, 372.

⁷² Aurenche 1981; Stede 2010; Valla 2008.

etmektedir⁷³. Fakat asıl sorun üretici ekonomi ile ortak veya bireysel depolama birimlerinin neden ve nasıl birbirinden ayrıldığı ve hem mimari hem de arkeolojik bağlamda bunun nasıl ayırt edileceği üzerinden ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda depolama birimleri ile evler arasındaki mimari ve mekânsal ilişkilerin söz konusu depolama birimlerinin birey/aile veya kolektif olduklarına dair bazı bilgiler verebileceği düşünülmektedir⁷⁴. Bu noktada herhangi bir konut ile bağlantılı olan depolama birimleri bireysel depolama ile ilişkilendirilmektedir⁷⁵. Buna karşın yerleşim yeri dışında toplu halde organize bir şekilde inşa edilen veya bir kamusal alan içerisinde yapılan depolama birimleri ise daha çok kolektif olarak ele alınmaktadır⁷⁶. Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem köy yerleşmeleri birbirinden farklı mimari özellikler ve yerleşme modelleri sergilemekle birlikte depolama birimlerinin de bu bağlamda, sistematik olmasa bile, kronolojik bazı değişimler yaşadığı gözlemlenmektedir. Natuf Kültür Evresi ile başlayan depolama birimleri bu dönemde konutların etrafındaki boşluklara inşa edilmekteyken ÇÇNA ile beraber konutlardan bağımsız alanlara inşa edilmeye başladıkları ve bazı durumlarda da kamu binaları içerisinde depolamaların yapıldığı görülmektedir. Erken ve Orta ÇÇNB Dönem'de ise birkaç yerleşim yeri dışında depolama birimlerinin neredeyse kaybolduğunu görmekteyiz. Bu nedenle köy yerleşim modelleri ile depolama birimleri arasında bağlantı kurmak zorlaşmaktadır. Fa-

kat Geç ÇÇNB Dönem'de ise depolama birimlerinin konutların içine taşındığı, hücre ve koridorlu yapılara bağlı olarak, kabul edilmektedir. Fakat bu döneme ait kamu binaları ile depolama ihtiyacı arasındaki bağlantı henüz çözümlenmiş değildir. Genel olarak bakıldığında depolama birimleri ile köy yerleşim organizasyonları ve konutların mekânsal işlevleri arasında köklü bağlantılar olduğu ve depolama birimlerinin gözle görünür bir şekilde hem köy yerleşme düzen ve organizasyonlarının hem de evlerin mekânsal işlevlerinin belirlenmesi ve organize edilmesi sırasında önemli bir rol oynadıkları gözlemlenmektedir.

Bu kavramlar üzerinden Boncuklu Tarla Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem tabaklarında tespit edilen depolama birimlerine hem tipolojik ve kronolojik hem de yerleşme düzenleri ve konutların mekânsal organizasyonları açısından bakıldığında ÇÇNA ve ÇÇNB Dönem'de köklü değişimlerin yaşandığı gözlemlenmektedir. Örneğin ÇÇNA Dönem'de konutların etrafında bulunan depolama birimlerinin yoğun olduğunu görmekteyiz. Fakat depolama birimleri hem mimari hem de yerleşim düzeni açısından iki ayrı form ile karşımıza çıkmakta. Bunlardan ilki ortak kullanım alanlarında bulunan depolama birimleri diğeri ise konutlarla beraber inşa edilen depolama birimleri. İlkinin ortak ikincisinin ise daha küçük boyutlu olan aile/grup kavramı ile ilişkili olduğu düşünülmektedir. Tüm köy-mekân yerleşme düzeninin merkezinde dönemin ortasında 4 adet taş dikme olan bir kamu binası bulunmaktadır (Stelli Bina). Orta ÇÇNB Dönem'de ise depolama birimlerinin daha sistematik bir şekilde organize olmuş köy yerleşme düzeninin parçası olarak özel bir

⁷³ Aurenche - Kozłowski 2000, 70; Stede 2010, 372.

⁷⁴ Aurenche - Kozłowski 2000, 71-72; Stede 2010, 372.

⁷⁵ Stordeur 2014; Stede 2010.

⁷⁶ Aurenche - Kozłowski 2000, 71-72; Stede 2010, 372; Stordeur 2014.

alandan inşa edildikleri gözlemlenmektedir. Boncuklu Tarla Orta ÇÇNB Dönem depolama birimlerinin merkezinde dönemin kamusal alanı olan Terrazzo Binası bulunan köy yerleşme düzeninin bir parçası olduğunu ki bu binanın da büyük ihtimalle ortak bir depolama alanı olarak da kullanıldığını görmekteyiz. Söz konusu yerleşme düzeninde konutlar Terrazzo Binası'nın batısında depolama birimleri ise doğusunda bulunmaktadır. Bu noktada Orta ÇÇNB Dönem'e ait depolama birimlerinin kolektif olduğunu ve bir yerleşme düzeninin parçası olarak konutlardan izole edilmiş ortak bir alana inşa edilmiş olduklarını söyleyebiliriz.

Bu bağlamda Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenen ve 'Büyük Ev' olarak isimlendirilen 'ortak mutfak' binası da (Jerf el-Ahmar yerleşimindeki benzerleri de düşünüldüğünde), dönemi için daha arkaik bir yapı sergilemektedir. Fakat yerleşim yerinde köy yerleşme düzeninin net bir şekilde planlanmış olduğu ve birçok kolektif alanın bulunduğu düşünüldüğünde bu sistemin bir parçası olarak ortak 'mutfak yapısının' bulunması şaşırtıcı değildir. Ancak MÖ. 8. bin sonuna doğru geldiğinde Boncuklu Tarla'da tespit edilen depolama birimlerinin konutların içerisine taşındığını ve kolektif olmaktan çok bireysel bir depolama sistemine doğru bir geçişin yaşandığını görmekteyiz. Geç ÇÇNB Dönem'de ise hücre planlı evlerin inşa edilmeye başlaması ile beraber depolama birimlerinin de söz konusu binaların içerisinde bulunan hücreler içerisinde yapılmaya başladığı düşünülmektedir⁷⁷.

Sonuç olarak Yakın Doğu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen birçok yerleşim yerinde de gördüğümüz gibi Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan ÇÇNA ve Orta ÇÇNB Dönem'e tarihlenen depolama birimleri ekonomik bir yapılanmanın yansıması olduğu kadar söz konusu dönemlerin köy-mekân yerleşme düzeni ve organizasyonları içerisinde de kendine özel bir yer bulmuştur⁷⁸. Söz konusu depolama birimlerinin yerleşim yerinde hem ÇÇNA Dönem avcı-toplayıcı-balıkçı hem de besin üretimine geçiş yapmış olan ÇÇNB Dönem topluluklarıncı köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde organize bir şekilde inşa edilmiş ve kullanılmış oldukları görülmektedir. Özellikle Orta ÇÇNB Dönem topluluklarında söz konusu depolama birimlerinin köy-mekân yerleşme düzeni içerisinde daha organize olarak inşa edildikleri ve kolektif bir alanda buldukları görülmektedir. Besin üretimine geçmiş olan bu topluluklarda kolektif boyutlu ürün biriktirme ekonomisinin varlığı söz konusu toplulukların ekonomik bağlamda bir hiyerarşi veya eşitsizliğe sahip olmadıklarını, bunun aksine daha kolektif bir ekonomik modele sahip olduklarını düşündürmektedir. ÇÇNB Dönem sonuna geldiğinde ise depolama birimlerinin evlerin içerisine taşınması bu sistemin bozulmaya başladığını ve kolektif boyutlu ürün depolamasının terk edilmeye

⁷⁷ Bıçakçı 2001; Aurenche – Kozłowski 2000, 70; Steude 2010, 89-91.

⁷⁸ Boncuklu Tarla'da açığa çıkarılan depolama birimlerinin hem köy yerleşim sistemlerinin hem de konutların mekânsal işlevlerinin bir parçası olarak planlanmış ve inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Bu bağlamda depolama birimlerinin sadece ekonomik boyutlu bir yapılanmanın mimari yansıması olmadığı, söz konusu birimlerin aynı zamanda dönemin sosyo-ekonomik ve köy-mekân yerleşme düzenlerinin de (*spatiale*) oluşmasında önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

ve konut içi bireysel (aile/grup) ürün depolamaya geçiş yaşandığı düşündürmektedir. Bu kavramlar üzerinden düşünüldüğünde Boncuklu Tarla yerleşim yerinde tarım⁷⁹ ve hayvancılığın başlaması ile beraber kolektif yapının bozulmadığı ve uzun bir süre boyunca devam ettiğini, hatta ÇÇNA Dönem'e nazaran daha organize bir yerleşim sistemi içerisinde kendine özel bir yer bulunduğunu söyleyebiliriz. Buna karşın Boncuklu Tarla'da kolektif boyutlu ekonomik sistemden daha bireysel bir sisteme doğru yaşanan geçişin, sosyo-ekonomik değişimin, bilhassa MÖ 8. bin sonunda (Orta ÇÇNB sonu ve Geç ÇÇNB Dönem'de) ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Resim ve Harita Listesi

Harita 1: Yakın Doğu'da depolama birimlerinin tespit edildiği yerleşim yerleri ve Boncuklu Tarla'nın lokalizasyonu (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 1: ÇÇNA Dönem 5. tabaka silo tabanları (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 2: ÇÇNA Dönem 4b tabakası depolama birimleri ve köy-mekân organizasyonu (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 3: Orta ÇÇNB Dönem tabakası hava fotoğrafı (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 4/a: Orta ÇÇNB Dönem tabakasında Terrazzo Binası'nın doğusunda bulunan silo tabanları (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 4/b: Orta ÇÇNB Dönem tabakasında Terrazzo Binası'nın doğusunda bulunan terrazzo tabanlı silo ve duvarları olmayan terrazzo tabanlar (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 5: Orta ÇÇNB Dönem tabakası Terrazzo Binası'nın ve binanın kuzeyinde bulunan hücreler içerisinde ele geçen havaneleri (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 6: Orta ÇÇNB Dönem tabakası son evresinde evlerin içerisinde bulunan silolar (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

Resim 7: Geç ÇÇNB Dönem hücre planlı yapılar ve kullanılmaya devam eden Terrazzo binası hava fotoğrafı (Boncuklu Tarla Kazı Arşivi).

⁷⁹ Bu güne kadar yapılan araştırmalarda Boncuklu Tarla'da MÖ 9. bin sonunda evcilleştirilmiş olan tahıl ve birçok hayvan kalıntısına rastlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abbes 2011 F. Abbes, "Bal'as : L'occupation des zones arides durant la néolithisation", *Prix Clio* (Lyon 2011).
- Arnold 1996 J. E. Arnold, "The Archaeology of Complex Hunter-Gatherers", *Journal of World Prehistory* 3/2, 1996, 77-126.
- Aurenche 1981 O. Aurenche, 1981 *La Maison orientale: L'architecture du Proche-Orient ancien, des origines au milieu du quatrième millénaire* (Lyon 1981).
- Aurenche – Kozłowski 2000 O. Aurenche – S.-K. Kozłowski, *La Naissance du Néolithique au Proche Orient*. Editions Errance (Paris 2000).
- Akkermans 1996 P. M. M. G. Akkermans, *Tell Sabi Abyad, the late Neolithic Settlement* (İstanbul 1996).
- Bar-Yosef 1986 O. Bar-Yosef, "The Walls of Jericho: An Alternative Interpretation", *Current Anthropology* Vol. 27/2, 1986, 157-162.
- Bar-Yosef – Belfer-Cohen 2001 Bar-Yosef – A. Belfer-Cohen, "From Africa to Eurasia: early dispersals", *Quaternary International*, 75, 19-28.
- Bar-Yosef 2002 O. Bar-Yosef, "Natufian: A complex Society of Foragers", içinde: B. Fitzhugh – J. Habu (ed.), *Beyond Foraging and Collecting: Evolutionary Change in Hunter-Gatherer Settlement Systems* (New York 2002) 91-152.
- Bar-Yosef – Roček 1998 O. Bar-Yosef – T. R. Roček, "Introduction" içinde: O. Bar-Yosef – T. R. Roček (ed.), *Seasonality and Sedentism. Archaeological Perspectives from Old and New World Sites* (Boston 1998).
- Benz ve diğ., 2015 M. Benz – K. Deckers – C. Rössner – A. Alexandrovskiy – K. Pustovoytov – S. Scheeres – M. Fecher – A. Coşkun – S. Riehl – K.W. Alt - V. Özkaya, "Prelude to village life. Environmental data and building traditions of the Epipalaeolithic settlement at Körtik Tepe, Southeastern Turkey" *Paleorient* 41/2, 2015, 9-30.
- Bıçakçı 2001 E. Bıçakçı, *Çayönü Tepesi. Untersuchungen zu den Bauten und Siedlungsmustern der akeramisch-neolithischen Subphasen 5 und 6 (Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte 21)* (Berlin 2001).
- Bocquentin 2006 F. Bocquentin, "Pour une approche anthropologique de la transition Epipaléolithique-Néolithique au Proche-Orient" *Bulletin du Centre de recherche français de Jérusalem*, 17, 2015, 41-51.
- Cauvin 1994 J. Cauvin, *Naissance des divinités, Naissance de l'agriculture : La Révolution des Symboles au Néolithique*. CNRS Edition (Paris 1994).
- Cauvin ve diğ., 2011 J. Cauvin – O. Aurenche – M.-C. Cauvin – N. Balkan-Atlı, "The Pre Pottery Site of Cafer Höyük, içinde: M. Özdoğan - N. Başgelen - P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. II* (İstanbul 2011) 1-40.
- Erim-Özdoğan 2011 A. Erim-Özdoğan, "Sumaki Höyük. A new neolithic settlement in the Upper Tigris Basin", içinde: M. Özdoğan - N. Başgelen - P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011),

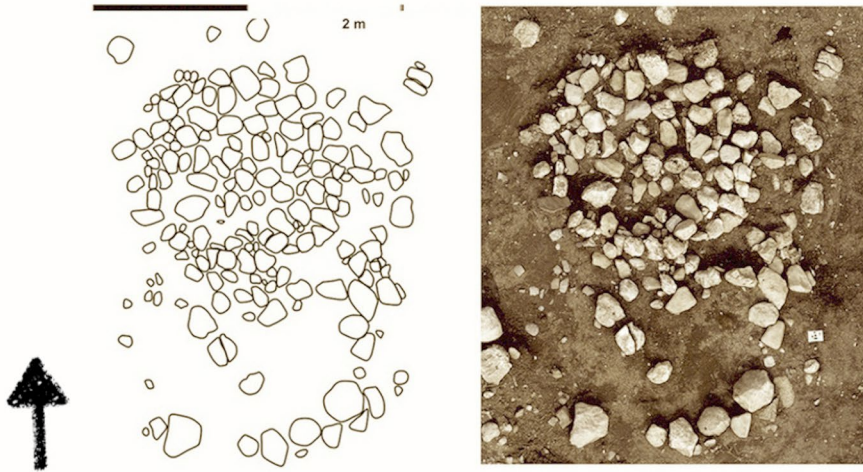
185-269.

- Fujii – Adachi 2013 S. Fujii – T. Adachi, “Wadi al-Hajana 1 : A Khianian outpost in the northwestern piedmont of Mt. Bishri, Central Syrie”, içinde: F. Borrell – J.-J. Ibanez – M. Molist (ed.), *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East* (Barcelona 2013), 45-58.
- Goring-Morris – Belfer-Cohen 2014 A. N. Goring-Morris – A. Belfer-Cohen, “The Neolithic in the Southern Levant yet another unique phenomenon”, içinde: C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (ed.), *La transition néolithique en Méditerranée. The Neolithic transition in the Mediterranean* (Paris 2014) 59-73.
- Hauptmann 2011 H. Hauptmann, “The Urfa Region’ içinde: M. Özdoğan - N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011), 85-138.
- Kartal 2009 M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş-Epi-Paleolitik Dönem. Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar* (İstanbul 2009).
- Karul 2011 N. Karul, “Gusir Höyük”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen - P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011), 1-19.
- Kenyon 1981 K. Kenyon, “The architecture and stratigraphy of the Tell”, içinde: T. A. Holland (ed.), *Excavations at Jericho 3* (London 1981).
- Kuijt – Goring-Morris 2002 I. Kuijt – N. Goring-Morris, “Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis”, *Journal of World Prehistory*, 16/4, 2002, 361-437.
- Mazurowski – Kanjou 2012 R.F. Mazurowski – Y. Kanjou, *Tell Qaramel 1999-2007 Protoneolithic and early pre-pottery Neolithic settlement in northern Syria: preliminary results of Syrian-Polish archaeological excavations 1999-2007* (Varşova 2012).
- Miyake ve diğ., 2012 Y. Miyake – O. Maeda – K. Tanno - H. Hongo – C.-Y. Gündem, “2012 New Excavations At Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site On The Upper Tigris, Southeast Anatolia’, *Neolithics* 1/12, 2012, 3-7.
- Moore ve diğ., 2000 A.-M.-T. Moore – G.-C. Hillman – A.-J. Legge - J. Huxtable, *Village on the Euphrates: from Foraging to Farming at Abu Hureyra* (Oxford 2000).
- Özbaşaran – Duru 2011 M. Özbaşaran – G. Duru 2011 “Akarçay Tepe. A PPNB and PN settlement in the Middle Euphrates-Urfa”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011), 165-202.
- Özdoğan 2011 M. Özdoğan, “Mezraa – Teleilat. A PPNB and PN settlement in the Middle Euphrates-Urfa”, içinde: M. Özdoğan – N. Başge-

- len – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011), 203-260.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtik Tepe”, içinde M. Özdoğan – N. Başgelen - P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, Vol. I* (İstanbul 2011), 89-127.
- Rosenberg 2011 M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan - N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey, Vol. 1* (İstanbul 2011) 61-78.
- Schmidt 2012 K. Schmidt, “Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic. Göbekli Tepe and Gürcütepe”, *Neo-Lithics: A Newsletter of South-west Asian Lithics Research* 2/95, 1995, 9-10.
- Schmidt 2012 K. Schmidt, *Göbekli Tepe a Stone Age sanctuary in South-Eastern Anatolia* (Berlin 2012).
- Stede 2010 V. Van Der Stede, *Les pratiques de stockage au Proche-Orient ancien : du Natoufien à la première moitié du troisième millénaire avant notre ère* (Leuven 2010).
- Stordeur 2012 D. Stordeur, “Les villages et l’organisation des groupes au Néolithique précéramique A: L’exemple de Jerf el-Ahmar, Syrie du Nord” içinde: J-L. Montero Fenollos (ed.), *Du village néolithique à la ville syro-mésopotamienne* (Coruna 2012) 35-54.
- Stordeur 2014 D. Stordeur, “Jerf el-Ahmar entre 9500-8700 cal. BC. Un village des débuts de l’agriculture. Une société complexe”, içinde: C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (ed.), *La Transition Néolithique en Méditerranée* (Paris 2014), 27-41.
- Stordeur – Abbes 2002 D. Stordeur – F. Abbes, “Du PPNA Au PPNB, mise en lumière d’une phase de transition à Jerf el-Ahmar (Syrie), *BBSPF* 99/3, 2002, 563-595.
- Stordeur – Willcox 2009 D. Stordeur – G. Willcox, “Indices de culture et d’utilisation des céréales à Jerf el Ahmar” İçinde J. Guilaine (ed.), *De Méditerranée et d’ailleurs... Mélanges offerts à Jean Guilaine*. Archives d’Ecologie Préhistorique (Toulouse 2009) 693-710.
- Testart 1982 A. Testart, “The significance of food storage among hunter-gatherers: Residence patterns, population densities, and social inequalities”, *Current Anthropology* 23, 1982, 523-537.
- Umurtak 2007 N. G. Umurtak, “Silos in Neolithic Settlements Of Burdur-Antalya Region”, *Adalya* X, 2007, 1-10.
- Valla 2008 F. R. Valla, *L’homme et l’habitat : l’invention de la maison durant la Préhistoire* (Paris 2008).
- Voigt 1988 M.-M. Voigt, “Excavations at Neolithic Gritille” *Anatolica* XV, 1998, 215-232.
- Yartah 2004 T. Yartah, “Tell ‘Abr 3, un village du néolithique précéramique (PPNA) sur le Moyen Euphrate. Première approche”, *Paléorient* 30/2, 2004, 141-158.

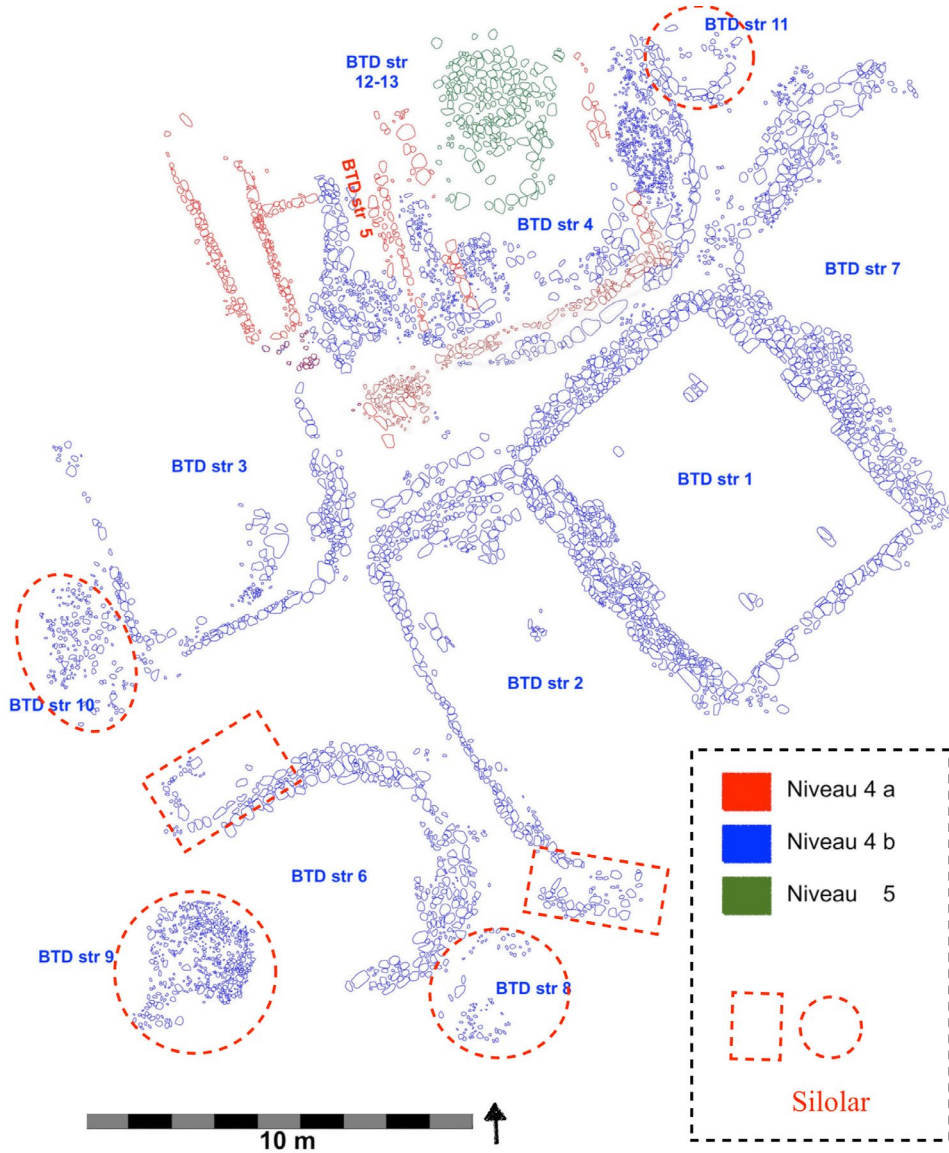

Harita 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4a

Resim 4b

Resim 5

Resim 6

Resim 7

HAKEMI USE EXCAVATIONS WITHIN THE ILISU PROJECT

Halil TEKİN*

Key Words: Hassuna • Samarra • Upper Mesopotamia • Neolithic Pottery • Ilisu Project

Abstract: Hakemi Use is located in the Upper Tigris valley. This mound settlement is ca. 150 km to the north of the modern Turkish-Syrian border. This site is within the flooding zone of Ilisu Dam built on the Tigris River. The excavations were started in 2001 and were completed in 2012 by a Turkish team from Hacettepe University at Ankara. The site consists of two individual settlements situated 200 m apart. The eastern one, known as Hakemi Use II, was a small Medieval (14th century) settlement. Hakemi Use I, to the west, contain just two periods: Late Assyrian and Late Neolithic. The archaeological deposit at Hakemi Use I are approximately four-meter deep and contain two building levels for Late Assyrian, and five building levels for Late Neolithic. This study covers a general assessment of the excavations carried out in the Hakemi Use I settlement.

ILISU PROJESİ HAKEMİ USE KAZILARI

Anahtar Kelimeler: Hassuna • Samarra • Yukarı Mezopotamya • Ilisu Projesi

Özet: Hakemi Use Yukarı Dicle Vadisinde konumlanmaktadır. Bu höyük yerleşimi günümüz Türkiye-Suriye sınırının yaklaşık 150 km kuzeyindedir. Yerleşim Dicle Nehri üzerine inşa edilen Ilisu Barajı göl sahasında kalmaktadır. Kazılar Ankara Hacettepe Üniversitesine mensup bir heyet tarafından 2001 yılında başlatılmış ve 2012 yılında sonlandırılmıştır. Burası birbirinden bağımsız 200 m uzaklıkta iki yerleşimden oluşmaktadır. Bunlardan doğuda bulunan ve Hakemi Use II olarak anılan küçük yerleşim Orta Çağ'a (14.yy) tarihlendirilmiştir. Batıdaki Hakemi Use I yerleşimi ise Geç Assur ve Geç Neolitik olmak üzere sadece iki dönemde iskan edilmiştir. Yaklaşık 4 metrelik arkeolojik dolguya sahip olan Hakemi Use I yerleşiminde Geç Assur dönemi 2 yapı katı, Geç Neolitik ise 5 yapı katı ile temsil edilmektedir. Bu çalışma Hakemi Use I yerleşiminde yürütülen kazıların genel değerlendirmesini içermektedir.

* Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe-ANKARA, e-posta: htekin4@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0315-6217
Gönderilme tarihi: 11.03.2020; Kabul edilme tarihi: 22.05.2020

Introduction

Hakemi Use was visited for the first time by an American team at the end of the 1980s as part of a survey undertaken in the area within the scope of the *Project of identification and conservation of the cultural assets to be flooded by the Ilisu Dam reservoir*¹. There exists a second settlement to the east of the mound, which has not been reported by the American team (Fig. 1a). This second settlement, which is quite flat, almost at the field level, and located approximately 200 m to the east of Hakemi Use, was named Hakemi Use II by our team. Soundings at the small site revealed the existence of a Medieval (14th century AD) settlement of a single building level within Hakemi Use II. The higher Hakemi Use I settlement in the west was used as a cemetery by the medieval inhabitants in the east. The upper layers of the Hakemi Use I settlement have been destroyed during Islamic burials.

Location

Located within the borders of Tepe in Diyarbakır's district of Bismil, the settlement has a diameter of approximately 120 meters (1,2 hectares) and a height of 4 meters. Its actual size was reduced due to long years of agricultural activity on privately-owned land. It is situated on the right bank of the Tigris River concerning the flow direction. Today, the flat settlement, located 200 meters from the asphalt road connecting central Bismil and Tepe, is hardly visible from the road. Formerly located on the Tigris riverbank, the settlement is currently

situated about 200 m south of the relocated riverbed (Fig. 1b).

Excavations

Systematic excavations at Hakemi Use were started in 2001 and the most recent field works were carried out in 2012. Excavations were focused on the area near the former Tigris riverbed in the northern part of the settlement to establish the relationship between the river and the settlement. Virgin soil was reached in some of the trenches in the north of the settlement. Excavations conducted in these trenches covering an area of approximately 1000 m² allowed to identify the stratigraphy of the settlement (Fig. 2a). The studies revealed that Hakemi Use was inhabited only during the Late Neolithic and Late Assyrian periods. Although during the first years of the excavations, it was presumed that there could also be Old Assyrian, Middle Assyrian, and Early Iron Age periods², the building levels became more evident as the excavations proceeded. On the other hand, the results of other excavations in Ilisu allowed a comparison of materials recovered in Hakemi Use and it has been established that the settlement was inhabited only during the Late Assyrian period after the Late Neolithic (Fig. 2b).

The Late Assyrian Period

The Late Assyrian settlement, which begins immediately beneath the surface soil, has two building levels³. Although no written documents were recovered during the excavations, other finds suggest that

---

¹ Algaze 1989.

² Since few archaeological surveys were conducted in the area before the excavations in Ilisu, materials comparison was mainly based on excavations carried out in Northern Syria and Northern Iraq. As the building levels became more evident and materials

comparison in solid contexts was possible during the excavations in Ilisu, it has been established that all of the Assyrian ware excavated in Hakemi Use belongs to the Late Assyrian period.

³ Tekin 2018, 422.

this might be a small village, perhaps a hamlet, near Tushan, an Assyrian provincial center. Cultural deposits near the surface date from the Late Assyrian period and has been considerably destroyed due to long years of agricultural activity as well as medieval burials on the settlement (Fig. 3a). Consequently, intact architectural remains dating from this period have unfortunately been destroyed to a large extent and only offer a possibility of completion on paper (Fig. 3b). Small and detached *kerpiç* (mud brick) buildings have a rectangular plan as well as stone foundations. Each building has a small front courtyard paved with medium and small-sized untreated stones. There is no unity of direction among the excavated cist and simple burials that were buried under the floors of both houses and yards. Some of these graves containing skeletons of different sexes and age groups offered no archaeological finds while rich finds were recovered in others. It should be noted that often, no archaeological finds were recovered in the carefully arranged cist graves, except for two stone beads recovered in the cist grave excavated in trench G8b in 2005. The cist graves belong to the 1st Building Level of the Late Assyrian period of Hakemi Use. The rectangular tombs measure less than two meters in length (Fig. 4a). The long sides of the graves comprise at least two vertically-placed flat slabs, made of limestone or conglomerate abundantly found in the area, while the short side consists of a single wide slab. Stone plates were placed on the cist graves to completely cover them.

In the Late Assyrian burials, on the other hand, bodies were buried either in a

hocker or dorsal position. Some of the dorsally-buried bodies had both hands placed on the abdomen at waist level and an iron knife was left beside the body. Also, terra cotta pots were left in all of the burials, regardless of the dorsal or hocker positioning of the body. In some of the graves, hand-made kitchenware was found besides fine, wheel-made *Assyrian Palace Ceramic*⁴ (Fig. 4b). Open-ended bronze armlets or bracelets with serpent heads, tile vessels, pieces of embroidered golden dresses, bone tubes with open ends, small animal figures made of ivory, and cylindrical serpentine seals were also recovered in the Late Assyrian burials of Hakemi Use (Fig. 5a).

A multitude of potsherds known as *Early Iron Age Ware* and generally identified with several rows of deep grooves on the exterior side of the rim was found along with the wheel-made Assyrian ceramic (Fig. 5b). This type of ceramics, which was not recovered in any of the graves, is less, in proportion, than the Assyrian ceramic. Although in the first years of the excavations, these wares were believed to represent a separate building level in Hakemi Use⁵, this idea was abandoned as the excavations proceeded. As it has been observed in almost all of the excavations within the scope of the Ilisu Project, the mentioned type of ceramic ware and wheel-made Assyrian ceramic ware originate from the same context. They are made of a rough handmade paste and generally have the form of medium-sized pots. Various bowl types can also be observed.

⁴ Tekin 2009.

⁵ Tekin 2004.

These wares, which were first recovered in Norşuntepe⁶, one of the excavations within the scope of the Keban Project, were named *horizontal fluted ware* or *grooved ceramics* in the archaeological literature. Generally known from the excavations conducted in Eastern Anatolia before the Ilisu Project, they were believed to be characteristic handmade pots dating from the Early Iron Age. However, excavations in Hakemi Use or elsewhere in Ilisu demonstrated that these pots were used together with wheel-made *Assyrian ceramic* in the Upper Tigris valley during the reign of the Assyrian Empire.

Hakemi Use was one of the small settlements near the Assyrian provincial capital of Tushan. The small resident population, perhaps consisting of a single big family, must have accomplished their mission. This is proven by the similarity of quality between the archaeological deposits recovered in the graves and those recovered in the *Assyrian Triangle* area (Fig. 6a). Written documents reveal that beginning from the mid 7th century BC onwards, the authority of the empire was compromised by the rising independence movements in distant regions such as the Upper Tigris valley. The political turmoil also undermined the authority of the provincial capital of Tushan within the region and small settlements subordinate to the central government such as Hakemi Use were gradually abandoned. Current data suggests that Hakemi Use was abandoned before the fall of Ninova, the Assyrian capital. A small Muslim village was established long after, in 14th century AD, 200 meters east of the main settlement, which was to be permanently abandoned later.

The Late Neolithic Period

Of the 4-meter-deep conserved archaeological deposits in Hakemi Use, a section measuring approximately 3,5 meters in depth belongs to the Late Neolithic period. The lack of a sterile layer between this section and the upper Late Assyrian settlement led to a blend of remains from both periods. As mentioned above, it was possible to reach virgin soil in quite a large area during the excavations. At the very base, on virgin soil, an animal bone was dated 6.100 BC by radiocarbon dating. The first population of the settlement inhabited a small village on the plain by the Tigris River.

Pottery

Five building levels belonging to the Late Neolithic period were identified within the settlement. Although architectural remains and archaeological deposits recovered within these five building levels show no significant differences, slight dissimilarities, mostly in pottery types, can be observed between the first two building levels and the rest. The pottery in Hakemi Use can be categorized into four main groups according to building levels as follows⁷:

---

⁶ Hauptmann 1969/1970.

⁷ Tekin 2013, 496, Tab. 44.1.

Building Levels	Standard Ware %	Dark-Faced Bur-nished Ware %	Orange Fine Ware %	Fine Ware %	Total %
Building Level 1	69	11	13	7	100
Building Level 2	70	12	13	5	100
Building Level 3	72	11	13	4	100
Building Level 4	73	10	13	4	100
Building Level 5	76	9	12	3	100

As demonstrated in the table, the largest group among the Late Neolithic wares of Hakemi Use consists of the *Standard Ware* (Fig. 6b) while the *Dark-Faced Bur-nished Ware* constitutes the second largest group (Fig. 7a). Named during the excavations in Amuq⁸, Hatay for the first time, this latter is prevalent in Northern Syria and Cilicia (Çukurova). This type of ware recovered during excavations in Hakemi Use is also significant for it proves the close relationship between the two geographical regions. The third group consists of the *Orange Fine Ware*, made of a fine paste with little organic matter and occasional lime and sand. The exterior, as well as some of the interior surfaces, have linear painted decoration in tones of red, consisting mostly of diagonal triangles and horizontal and vertical lines within a band that extends from just below the rim till the middle of the body (Fig. 7b). Identified as *Archaic Hassuna Painted Ware* in the Tell Hassuna Excavation Report and named as

Orange Fine Ware in Tell Sabi Abyad, located along the Balikh River in Northern Syria⁹, this type of ware is being recovered in similar amounts in all of the Late Neolithic building levels at the excavation site in Hakemi Use.

The fourth group of Late Neolithic ware consists of the *Fine Ware*. These include *Standard Hassuna Ware*, as identified in the Tell Hassuna excavation report, which has linear painted decoration in tones of brown on a beige paste, as well as pots with incised decoration and Samarra-type pots, known as *Samarran Ware* and the best examples of which were recovered in Samarra¹⁰ and Tell es-Sawwan¹¹ in Central Mesopotamia. Samarran ware was recovered only at the first upper two building levels in Hakemi Use (Fig. 8a).

Architecture

The Late Neolithic architecture in Hakemi Use usually consists of structures with two chambers, *pisé* walls, and no stone foundations. Yet, structures with circular plans that measure a few meters in diameter were also excavated. Finds recovered in these circular structures are similar to those recovered in rectangular structures. There is a general unity of direction among the structures, most of which extend from east to west. Yet, some are situated on the north-south axis and exceptionally others located on different axes than these two. The structures are not large enough for accommodation; also, a significant amount of the excavated structures do not have doors leading outside. Therefore, these structural remains must have been storehouses or cellars of houses. The living areas must

⁸ Braidwood — Braidwood 1960.

⁹ Nieuwenhuyse 2008.

¹⁰ Herzfeld 1930.

¹¹ Al-Wailly — Abu Soof 1965.

have been on the second floor, accessed by wooden stairs. Tranches of *kerpiç* (mud-brick) of non-standard sizes were observed in some of the walls on the upper building levels. Both *kerpiç* and *pisé* were used on the same wall.

The buildings are detached, separated by a distance of a few meters from each other. The settlement plan in Anatolia during the Neolithic mostly includes houses attached by common walls, as opposed to detached buildings in Mesopotamia. This interesting distinction might be due to a difference in the conceptions of the conventional family in the two geographical regions. In Anatolia, where a family structure with strict boundaries had not yet appeared, structures were related to each other and open to common use in contrast to Mesopotamia, where nuclear families were probably clearly separated. This is a topic of discussion that needs to be studied in depth along with other finds.

A large number of furnaces and kilns were uncovered within the empty spaces inside and in-between the structures. These architectural elements are very similar in building techniques but differ in their floors. Fireplaces on the upper building levels were mostly covered with irregular gravel as well as certain amounts of flat pebbles, collected from the Tigris River, while large, regular, and flat stone slabs were used as paving material on lower building levels. The furnaces were mostly built for cooking. Children's and infants' graves buried under the floor near the furnaces in the houses are also interesting.

Burials¹²

A great number of burials were found buried under the floors inside as well as outside the buildings. Burials were uncovered at all of the building levels. They are all simple earth graves and contain bodies of different sexes and age groups, buried regardless of the unity of direction. No archaeological finds were recovered in some of the burials while other burials, especially women's burials, offered plenty of terra cotta pots. Most of the burials were designed for one person. Yet, there are also those in which two bodies were buried.

Distinct traces of straw and reeds in some of the graves suggest that bodies were wrapped in straw before being placed in the tomb. Also, stains of red ochre were observed on skeletons in some of the burials. Cranial deformation in some of the bodies is quite noteworthy and can be observed in all age and sex groups. This tradition, still observed today in Diyarbakır and South-eastern Anatolia in general, involves the infant's skull being tightly wrapped in a cloth to deform it for aesthetic purposes only.

Small Finds

As a Late Neolithic settlement, Hakemi Use is quite rich in its variety of small finds. These include spindle whorls made of clay or stone, suggesting textile production in the settlement, as well as awls made of leg bones of small cattle, demonstrating the prevalence of leathercraft. Yet, no workshop-like chambers were uncovered in the settlement. Most

---

¹² The graves in Hakemi Use are discussed in detail in an article in preparation for publication by Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal, Department of Anthropology of

Hacettepe University, and will only be broadly explained here.

probably, open areas, rather than closed spaces, were preferred for the works.

The majority of stone tools consist of tools belonging to the chipped stone industry¹³ and mostly made of local flintstone. Although fewer than flintstone tools, Hakemi Use has also a fine repertoire of obsidian tools, the closest obsidian beds being 250 kilometers east, within the Van Lake Basin (Fig. 8b). Three ‘bullet-type’ obsidian cores have been recovered so far during the excavations, which suggests that chipped stone tools were made in the settlement.

Grinding tools used for the consumption of grains were made of limestone and basalt, abundantly found in the vicinity. A small number of rectangular mortars and cylindrical pestles made of basalt were also recovered, as well as a large number of grinding stones, typical of Neolithic settlements.

Stamp seals were recovered at each building level. The stamping surface of these seals made of clay and stone are all geometrical in shape, except for one that is circular and bears a linear of a four-legged animal. A great number of clay impressions made by several different kinds of stamps were also recovered¹⁴. These seal impressions are mostly found on clay slabs used as pot lids.

Tokens made of clay and stone are certainly the most interesting among the small finds. These objects were used for arithmetic calculations by non-literary or illiterate

populations from the Early Neolithic onwards. Mostly made of clay and occasionally of stone, these tools have spherical, semi-spherical, conical, flat circular, and nail-like forms. Often recovered in groups, these objects were possibly kept in organic pouches or similar containers.

Conclusion

Until recently, the existence of Hassuna/Samarran ware, the first painted ware in Mesopotamia, within the borders of Turkey was rather questioned, this type of ware being considered rather typical of Iraq and Syria. The great number of excavations and studies conducted in these areas resulted in an assumption that the core region of the mentioned ware did not extend to the borders of Turkey. This has been partly disproved by the Ilisu Project. Excavations in Hakemi Use proved that Hassuna/Samarran ware reached as far as the Upper Tigris valley in the north. Yet, the Hassuna/Samarran cultural pack, mostly identified with ware, is far from being clear. Constructions based on few excavations¹⁵ by some experts of Mesopotamia proved to be lacking solid foundations as the number of studies increased in time¹⁶.

Hassuna and Samarra were identified, during the last century, as two different consecutive cultures of the Late Neolithic in Mesopotamia. Today, in the light of actual data, this can hardly be said. Nonetheless, there was no single homogeneous structure throughout Mesopotamia. The Upper Tigris valley (up until Amanos

¹³ An article on the chipped stone tools recovered in Hakemi Use by Prof. Dr. Metin Kartal, Department of Archaeology of University Ankara is being prepared for publication.

¹⁴ An article on the seals and impressions recovered in Hakemi Use is being prepared for publication.

¹⁵ See Tell Hassuna, Tell Shimshara for Hassuna and Tell Matarrah, Tell es-Sawwan for Samara.

¹⁶ For a detailed study on the subject see Tekin 2017.

Mountains), Northern Iraq (including Urmiah and the Zagros Mountains), and Northern Syria (from Balikh till the Mediterranean Sea) seem to comprise the three main core regions. Yet another area of attraction is Central Iraq (up until Baghdad) while in the south, Tell el-Oueili¹⁷ and Mandali¹⁸ regions are closely related in terms of architecture, Samarran ware, and some small finds. Overall, the culture extended till Hakemi Use in the north and Tell el-Oueili near Basra in the south. It is not possible, nevertheless, to speak of a direct relationship between Hakemi Use and Tell el-Oueili.

The settlement was abandoned around 5.950s BC for unknown reasons. Three contemporary settlements identified during a survey¹⁹ conducted in the area by our team demonstrate that after approximately 100-150 years, during the Early Halaf Period, populations resettled on natural terraces. Natural factors, such as drought and changes of the regime of the Tigris River, might have played a decisive role in the abandonment of the settlements in Hassuna/Samarra. However, excavation results do not allow a definite view on the subject.

Habitation restarted after a long time, at the beginning of the 9th century BC, in a small village or hamlet subordinate to the Assyrian provincial capital of Tushan,

which was to be permanently abandoned before the fall of Ninova, the Imperial capital, in 612 BC. Long after, in the 14th century AD, a small Muslim village, located 200 meters east of the ancient settlement, would exist for a short period before being abandoned.

List of Figures

Figure 1a: General view of Hakemi Use.

Figure 1b: Photo showing the relationship between the mound and the Tigris River.

Figure 2a: An aerial photo of the Hakemi Use's trenches.

Figure 2b: The architectural plan of Hakemi Use.

Figure 3a: Late Assyrian architecture.

Figure 3b: Late Assyrian architecture.

Figure 4a: A Late Assyrian cist grave.

Figure 4b: A Late Assyrian burial.

Figure 5a: A Late Assyrian cylinder seal.

Figure 6b: A *Late Proto-Hassunan* pot.

Figure 7a: A *Dark-Faced Burnished Ware* (pattern burnished) pot.

Figure 7b: An *Archaic Hassuna Painted Ware*.

Figure 8a: A *Samarran Painted Ware*.

Figure 8b: A big obsidian tool.

---

¹⁷ Huot 1976.

¹⁸ Oates 1973.

¹⁹ The survey was conducted only in a small area located on the right bank of Tigris with respect to the

flow direction, between central Diyarbakır and central Batman (approximately 100 kms).

BIBLIOGRAPHY

- Algaze 1989 G. Algaze, "A new frontier: First results of the Tigris-Euphrates Archaeological reconnaissance project", *Journal of Near Eastern Studies* 48, 1989, 241-281.
- Al-Wailly – Abu es-Soof 1965 F. al-Wailly – B. Abu es-Soof, "The Excavations at Tell es-Sawwan, First Preliminary Report (1964)", *Sumer* XXI, 1965, 17-32.
- Braidwood – Braidwood 1960 J. R. Braidwood – L. Braidwood, *Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages. Phase A-J*, The University of Chicago (Chicago 1960).
- Hauptmann 1969/1970 H. Hauptmann, "Norşun-Tepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20, 1969/1970, 21-78.
- Herzfeld 1930 E. Herzfeld, *Die Ausgrabungen von Samarra, die vorgeschichtlichen Töpferien von Samarra, Forschungen zur Islamischen Kunst*, Band V, Verlag von Dietrich Reimer (Berlin 1930).
- Huot 1976 J.-L. Huot, "Larsa Rapport Préliminaire sur la Septième Campagne a Larsa et la Première Campagne a Tell el'Oueili (1976)", *Syria* LV, 1976, 183-232.
- Nieuwenhuys 2008 O. P. Nieuwenhuys, *Plain and Painted Pottery: The Rise of the Late Neolithic Ceramic Styles on the Syrian and Northern Mesopotamian Plain*, Brepols (Turnhout 2008).
- Oates 1973 J. Oates, "The Background and Development of Early Farming Communities in Mesopotamia and Zagros", *Proceedings of the Prehistoric Societies* 39, 1973, 147-181.
- Tekin 2004 H. Tekin, "Hakemi Use 2001 Yılı Kazısı İlk Sonuçları", içinde: N. Tuna – J. Greenhalg – J. Velibeyoğlu (eds.) *Ilsu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, ODTÜ TAÇDAM (Ankara 2004) 425-449.
- Tekin 2009 H. Tekin, "Hakemi Use 2008 Yılı Kazılarında Keşfedilen Geç Asur Mezarları" *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1, 2009, 193-211.
- Tekin 2013 H. Tekin, "The contribution of Hakemi Use to the prehistory of Upper Mesopotamia", in: O. P. Nieuwenhuys – J. Rogasch – R. Bernbeck – P. M. M. Akkermans (eds.) *Interpreting the Late Neolithic of Upper Mesopotamia*, Brepols (PALMA series) (Turnhout 2013) 493-502.
- Tekin 2017 H. Tekin, "The Late Neolithic Pottery Traditions on the Upper Tigris Valley", in: I. Mateiciucova – O. Nieuwenhuys – W. Cruells (eds.) *Painting Pots-Painting People, Investigating Decorated Ceramic from the Late Neolithic Near East*, Oxbowbooks (Oxford 2017) 107-114.

Tekin 2018

H. Tekin, “Hakemi Use: Yukarı Dicle Vadisi’nde Bir Yeni Assur Köy Yerleşimi/Hakemi Use: A Neo-Assyrian Village Settlement in the Upper Tigris Valley”, içinde: K. Köroğlu – S. F. Adalı (eds.) *Assurlular, Dicle’den Toroslar’a Tanrı Assur’un Krallığı/The Assyrians, Kingdom of the God Assur from Tigris to Taurus*, Yapı Kredi Yayınları (İstanbul 2018) 420-435.

Figure 1a

Figure 1b

Figure 2a

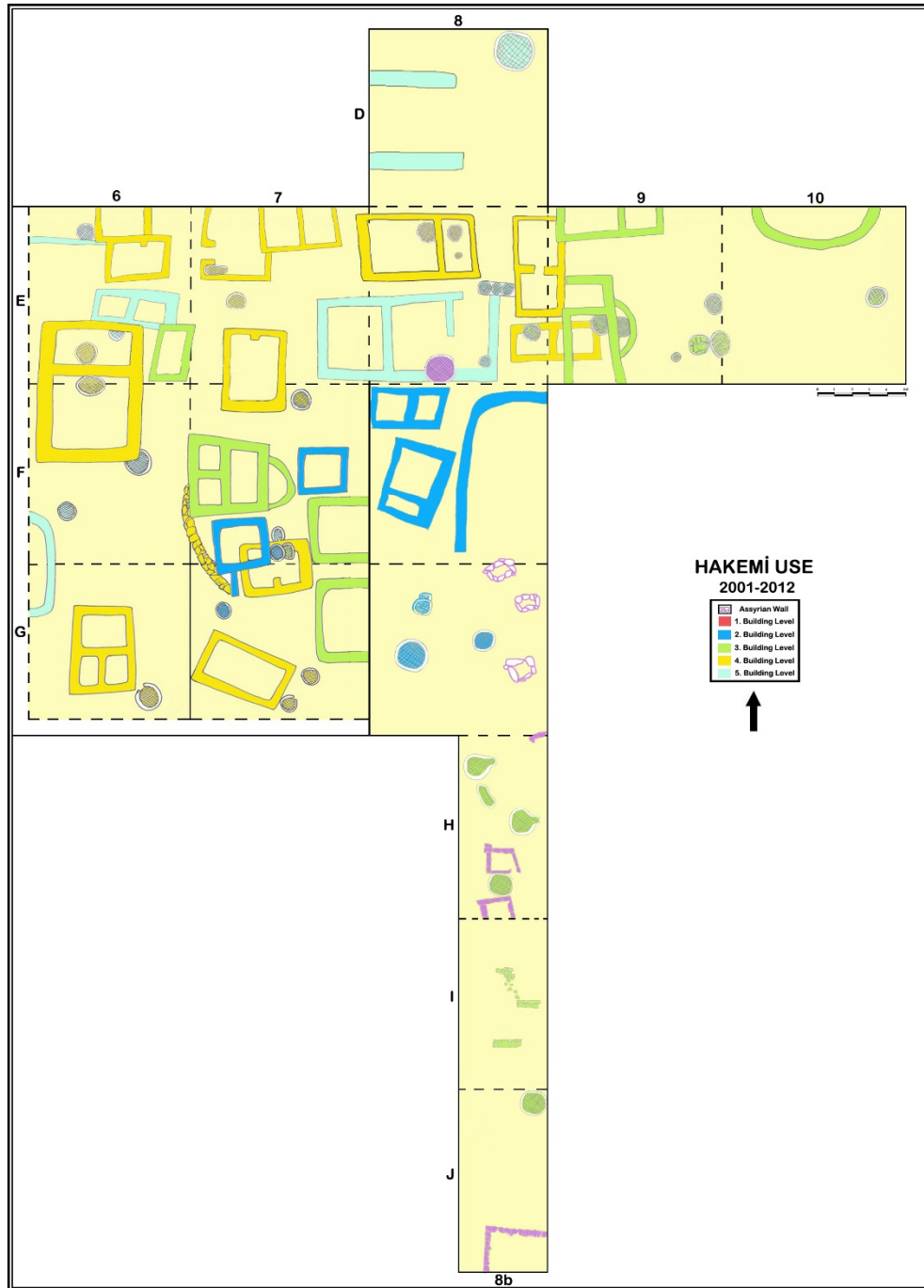

Figure 2b

Figure 3a

Figure 3b

Figure 4a

Figure 4b

Figure 5a

Figure 5b

Figure 6a

Figure 6b

Figure 7a

Figure 7b

Figure 8a

Figure 8b

DİRHELERİN KRONOLOJİ SORUNSAĞI KAPSAMINDA ÖNEMLİ BİR VERİ: PİNİŞA (ŞIRNAK-ULUDERE)¹

Nilgün COŞKUN*

Anahtar Kelimeler: Dirhe • Dağlık Şırnak • Tampon Bölge • Yüzeş Araştırması • Erken-Orta Demir Çağ

Özet: Van Gölü Havzası ile Kuzey Mezopotamya arasındaki yüksek rakımlı kuşağın büyük bir kısmını oluşturan Dağlık Şırnak bölgesinde, 2017'den itibaren sistematik yüzeş araştırmaları yürütülmektedir. Bölge, Orta Demir Çağ'da Urartu ve Assur devletleri arasında tampon bölge durumundadır. Çalışmalarımız sırasında batıda Gabar Dağı'ndan başlayan ve doğuya doğru artan bir şekilde devam eden dirhe türü yapılar tespit edilmiştir.

Dirhe, kıklopik tarza inşa edilmiş kule biçimli yapılara bölge halkı tarafından verilen isimdir. Birbirini görece şekilde izlemsel noktalara yapılmış bu yapılar, gruplar halinde bir rota oluşturur. Kanımızca, büyük ölçüde askeri amaçlarla tasarlanmışlardır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış, büyük bir mimarlık sisteminin parçaları durumundaki dirheler ile ilgili bilinmeyen pek çok nokta vardır; en önemli sorulardan biri ise yapıldıkları dönemdir. Kronoloji probleminin temel nedeni; Van Gölü Havzası'nın güneyi ve Kuzeybatı İran'da yapılan önceki yüzeş araştırmalarında ve bizim çalışmalarımızda dirhelerin içinden kesin tarihlendirmeye yardımcı olacak miktarda materyal malzeme bulunamamış olmasıdır. Dönem önerileri çoğunlukla mimari özellikler göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

2019 yılında Şırnak-Uludere'de Pinişta mevkiinde bulduğumuz dirhe, hemen yanına yapılan yeni askeri noktanın inşaatı sırasında oldukça tahrip görmüştür ve yıkıntılar içinden toplanan, görece yoğun çanak çömlek buluntusu, bu tip yapıların tarihlendirilmesine katkı sunabilecek durumdadır. Pinişta dirhede bulunan çanak çömlekler, yüzeş araştırmamız sırasında daha önce dirhelere çok yakın konumda bulduğumuz kale, yerleşim ve mezarlardan bulunan örnekler ile yakın benzerlik içindedir. Çanak çömlekler büyük ölçüde, Van Gölü Havzası ile özellikle de Hakkâri M2 mezarında tespit edilmiş olan Pembe-Devetüğü Mallar ile paralellik gösterir. Bazı form ve bezeme unsurlarının da Orta Demir Çağ'da bölgede kullanıldığı görülür. Dirhelerin hiç değilse bir kısmının Urartu Krallığı öncesinde yapıldığını ve belki de uzun süre kullanıldığını şu anki sonuçlarımızla söylemek yanlış olmayacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi Nilgün Coşkun, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, e-posta: nilguncoskun@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0848-9413
Gönderilme tarihi: 12.03.2020; Kabul edilme tarihi: 10.07.2020

DOI: 10.36891/anatolia.702850

¹ Çalışmamız "Şırnak-Beytüşşebap İlçeleri Yüzeş Araştırması" başlığı ile HMKÜ BAP koordinatörlüğünün 19.M.015 numaralı projesi ile desteklenmiştir.

PINIŞA (ŞIRNAK-ULUDURE): AN IMPORTANT CONTRIBUTION TO THE DATING PROBLEM OF DIRHE TYPE STRUCTURES

Key Words: *Dirhe • Mountainous Şırnak Region • Buffer Zone • Survey • Early-Middle Iron Age*

Abstract: Systematic surveys have been carried out since 2017 in the Mountainous Şırnak region, an area that constitutes the large part of the high-altitude zone between the Lake Van Basin and Northern Mesopotamia. The region was a buffer zone between Urartian and Assyrian Kingdoms in the Middle Iron Age. During the recent surveys, dirhe type structures were traced in a geographical span stretching from Gabar Mountains in the west to Kato Mountains in the East.

Dirhe is the name given by the locals to the tower-shaped structures built in a cyclopiian style. They were constructed to form groups of structures over the hills in a line seeing each other. In our opinion they are commonly accepted to be built for military purposes. However, many aspects remain ambiguous about this type of structures spread over a wide geography; of the most is their dating. This chronological problem was caused by the fact that there was not enough material evidence found in or near these structures during the previous surveys conducted in the south of Lake Van Basin, in Northwest Iran and in our preliminary surveys. Previous date ranges were proposed solely based on the architectural evidence.

One of the dirhes that was found at Pinişa (Şırnak-Uludere) during our 2019 survey season was damaged by the construction of a new military base nearby, revealing relatively dense amount of pottery contributing to the material evidence for the dating purposes of these tower-type structures. The sherds found inside the Pinişa Dirhe are identical to the corpus of ceramics found in fortresses, settlements and tombs that we have previously found in close proximity to other dirhes. The closest parallels of the pottery assemblages are known from the Lake Van Basin, especially the Pink-Buffered wares found in the Hakkâri M2 tomb dated to Early Iron Age. It is observed that some forms and decorative elements were continued to be used during the Middle Iron Age in the region. Thus, we may propose that some of the dirhes were constructed before the Urartian period and perhaps had been in use over a wide time span.

Giriş

Dirhe, Van Gölü Havzası'nın güneyindeki dağlık alanda bulunan, kikklopik tarzda inşa edilmiş kule biçimli yapılara, bölge halkı tarafından verilen isimdir.² Bu tür mimari unsurlara nadiren “dev evi” veya “malkafır” da denilmektedir. Dirhelerin varlığı, Van Gölü Havzası'nın güneyinde, Urartu maden yataklarının tespitine yönelik yapılan yüzey araştırmalarında³, Van-Hakkâri arasındaki bölgenin Tarih Öncesi Dönemlerini araştıran çalışmalarda⁴ ve Kuzeybatı İran'da yapılan yüzey araştırmalarında belgelenmiştir.⁵

2017 yılından itibaren batıda Dicle Nehri ile doğuda Hakkâri arasında yer alan Dağlık Şırnak bölgesinde sistematik yüzey araştırmaları yürütülmektedir. Araştırmalarımız sırasında, çalışma alanımızın batısındaki Gabar Dağı'nın yüksek yamaçlarından başlayan ve doğuya doğru sayıca artan dirhe türü yapılar tespit edilmiştir (Lev. 1).

Çok geniş bir coğrafyaya yayıldığı anlaşılan bir yapı sisteminin parçaları halindeki dirhelerin, sınırları, işlevleri ve güçlü siyasi bir otoritenin imarlık faaliyetleri olup olmadığı henüz tam olarak bilinmemektedir. Dirhelerle ilgili pek çok karanlık noktadan en önemli olanı, aşağıda detaylandıracağımız tarihlendirme problemleridir.

Dağlık Şırnak Bölgesi Peyzajı ve Tarihi Coğrafya

Şırnak, birbirinden tümüyle farklı iki coğrafi alt birime sahiptir, batısı ve güneyinde büyük düzlükler varken, kuzeyi ve doğusunda akarsular tarafından derince yarılmış yüksek platolar bulunur.

Şırnak'ın ova kısmı ile Van Gölü Havzası arasında yer alan Dağlık Şırnak bölgesini, Cizre-Silopi Ovalarının kuzeyinde bir duvar gibi yükselen ve Doğu Torosların güneyindeki yüksek kuşakta yer alan, Güçlükönak, Şırnak Merkez, Uludere ve Beytüşşebap İlçelerini kapsayan alan olarak tanımlayabiliriz. Yüzey araştırmamızın çalışma alanı; batıda, batı ve güney etekleri Dicle Nehri ile çevrelenmiş Gabar Dağı ile doğuda yüksekliği 2500 m. yi bulan Kato Dağları arasındaki yüksek rakımlı kuşaktır.

Dicle Nehri'nin hemen doğusunda birden yükselen ve yüksekliği 1400 metreyi bulan Dallica Dağı, doğuda Gabar Dağı ile birleşir. Rakım, bu alandan itibaren doğuya doğru sürekli artar ve bütünsel yükseltisi nedeniyle “kütle” olarak tanımlanan Hakkâri Dağları ile birleşir.⁶ Doğuya doğru Namaz, Cudi, Tanintanin, Kelmehmet, Altın Dağlar ve Kato Dağları önemli yükseltilerdir. Bölgenin tamamında bu yüksek dağ silsilesinden kaynağını alan, güneye doğru dar ve derin vadilerden akan, güçlü su rezervine sahip nehirler vardır. Çalışma bölgemizdeki kuzey-güney eksenli tüm yollar bu nehir vadilerinin tabanları aracılığı ile sağlanmaktadır. Nehir vadilerinin

² “Dirhe” kelimesinin etimolojik kökeni için bkz. Coşkun ve diğ. 2020, *baskıda*.

³ Belli 1984, 39; Belli 2000, 385; Belli 2012, 274; Özdoğan 2000, 299.

⁴ Özdoğan 2009, 428.

⁵ Kleiss, Kroll 1978, 33, 62, Plt. 8; Khanmohammadi ve diğ. 2019, 86-92.

⁶ Saraçoğlu 1956, 90.

yanı sıra yüksek düzlüklerde doğu-batı yönünde ulaşım imkân veren noktalar da bulunmaktadır ancak çoğu yaylalarda bulunan bu alanların kullanımı, bölgenin kış mevsiminde yoğun kar yağışı alması nedeniyle yılın azımsanmayacak kısmında ulaşım uygun değildir, dolayısıyla birincil yollar hemen her zaman kuzey-güney eksenli güzergâhlardır. Yüksek düzlüklerdeki yaylalar, günümüzde hayvancılık temelli ve yarı göçer yaşam biçimine sahip bölge halkı için son derece önemlidir, bu durumun geçmişten beri süregeldiğini düşünmek yanlış olmaz.

Bölge, zorlu fiziki coğrafyası ve mevsimsel koşulları ile büyük ölçüde izole bir yapıya sahiptir.

Dağlık Şırnak, Orta Demir Çağ'da Yakınoğu'nun iki büyük siyasi gücü olan Assur ve Urartu krallıkları arasında tampon bölge durumundadır. Assur'un kuzeyindeki Güneydoğu Toros silsilesi ve onun doğuya devam eden kısmı, imparatorluğun hareket ve hammadde ihtiyacı önündeki bir bariyer niteliğindedir.⁷ Assur yazılı kaynakları, bu dağlık alanda, her iki devletin de baskısına maruz kalan ve yerleri henüz kesin olarak lokalize edilememiş bir takım devletlerden bahseder. İki büyük güç arasındaki çatışmaların çoğu, doğrudan sınırı engelleyen bu tampon bölgedeki siyasi oluşumlar üzerinden gerçekleşmiştir.⁸

Assur Krallığı, kuzeylerindeki dağlık bölgeye I. Tıglat Pileser (MÖ. 1114-1076)

döneminden itibaren seferler düzenlemiştir.⁹ Bunlar içinde, kral Senharib'in (MÖ. 705-681), beşinci saltanat yılında Cudi (Nipur) Dağı'na yaptığı sefer, dağlık bölgenin yazılı ve görsel olarak en detaylı aktarılmış olanıdır. Kral, dağın zirvesindeki kentleri ele geçirdikten sonra daha önce hiçbir Assur kralının sefer yapmadığı dağlık Ukku bölgesine girdiğini anlatır.

Ukku, MÖ 8. yüzyıl yıllıklarında ve Assur'a ajanlık faaliyetleri kapsamında gönderilen mektuplarda sıkça adı geçen küçük bir krallıktır ve doğrudan Urartu sınırında olduğu bu mektuplardan anlaşılır.¹⁰ Dağlık bölgede yer alan, Ukku'nun komşusu ve Assur'un vasalı olduğu anlaşılan bir diğer devlet Kumme'den, II. Sargon (MÖ. 721-705) döneminde Assur'a gönderilen mektuplarda, Ukku'nun Urartu adına casusluk yürüttüğü bildirilir. Ukku'nun zaman zaman da tıpkı Kumme gibi Assur için ajanlık faaliyetleri yaptığı bilinir¹¹ hatta aynı belgelerde Ukku'nun Assur'a vergi ödediğini düşündüren bir ifade de bulunmaktadır.¹² Mektuplardaki karmaşık ilişkilerden Ukku'nun her iki güçlü devletle de karşı karşıya gelmek istemediği anlaşılır. II. Sargon döneminde tam olarak Assur'a bağlı olmasa da büyük ölçüde kontrol altında görünen Ukku politikası, Senharib döneminde değişir. Kral, bölgeye gerçekleştirdiği seferle Ukku kralı Mania'nın krali kentini ve krala bağlı 33 kenti yok ettiğini kaydetmiştir.¹³

⁷ Parker 2002, 376.

⁸ Zimansky 2018, 247.

⁹ Grayson 1991, 14-15: A.0.87.1, i62-88; i89-ii35; 15-16: A.0.87.1, ii 36-57; 17: A.0.87.1, iii7-31.

¹⁰ Lanfranchi – Parpola 1990, 71: ABL 444: 4-5; 201: CT 53 257: 2-5.

¹¹ Parpola 1987, 31: ABL 197: 8.

¹² Lanfranchi – Parpola 1990, 87: ABL 490: 1, 3; 92: 92: CT 53 35: 5.

¹³ Luckenbill 1927, 244, 245, 316, 317, 328, 329, 348.

Senharib'in Ukku seferi, Ninive Güneybatı Sarayı kabartmalarında da betimlenmiştir (Lev. 2).¹⁴ Kabartmada, Assurlu askerlerce tahrip edilen merkezi bir yapı ve etrafında kulemsi yapı grupları vardır. Merkezdeki yapı, yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla kral Mania'nın sarayı olmalıdır.¹⁵ Betimlenen kule tipi yapı grupları ise Dağlık Şırnak yüzey araştırmasında yüze yakın örneğini belgelediğimiz dirheleri andırmaktadır. Ninive Güneybatı Sarayı'ndaki kabartmada betimlenmiş kule biçimli yapılarla dirhelerin yadsınamaz benzerliği ne yazık ki bize lokalizasyon için bir ipucu veremez,¹⁶ çünkü dirheler çok geniş bir alana yayılmış görülmektedir. Bununla birlikte Orta Demir Çağ'da Assur'un kuzeyindeki dağlık bölge yerleşim sisteminde, kule tipli yapıların varlığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Yüzey araştırması çalışma alanımız içinde ya da yakınında bulunması muhtemel Ukku'nun, Senherib'e ait panosundaki önemli detaylardan biri de, kentün sur sistemi ile çevrelenmemiş oluşudur. Engebeli topografya savunmada bir avantaj olarak kullanılmış olmalıdır.

Dirhelerin Konum, İşlev ve Yapım Özellikleri

Dirheler ile ilgili en önemli özelliklerden biri, inşa edildikleri yerin seçimidir. Tamamının yapımında çevrelerini ve birbirini görececek izlemsel noktalar tercih edilmiştir. Kule biçimli bu yapılar, bölgede ulaşım açısından hayati öneme sahip vadileri kontrol altında tutacak biçimde yüksek

sırtlara ya da dağlık bölgelerdeki düzlüklere yapı grupları halinde yerleştirilmişlerdir.

Dirhelerin konumlandırılışları ile işlevleri arasında yakın ilişki olduğu da düşünülmektedir. Çalışma alanımızın batısında, kaynağını Gabar Dağı'ndan alan ve güneyde Dicle ile birleşen nehirlerin vadileri boyunca, yüksek sırtlara yapılmış dirheler, iletişim ve savunma amaçlı tasarlanmış olmalıdır. Gabar Dağı dirheleri birbirini görececek biçimde ancak birbirlerine uzak mesafelerde inşa edilmiştir.¹⁷ Burada tespit edilen dirheler ortalama 50 metre-kare kullanım alanına sahiptir. Yüzey araştırması sınırlarımızın doğusunda bulunan Uludere ve Beytüşşebap dirhelerinde, Gabar Dağı örneklerinde olduğu gibi yalnızca iletişim ve savunma işlevli olduğunu düşündüğümüz ve diğerleri ile karşılaştırıldığında görece daha küçük kullanım alanına sahip örnekler vardır. Bunlarla beraber, daha büyük boyutlu tasarlanmış, bir kısmı birbirine yakın inşa edilmiş ve adeta bir yerleşim birimi görünümü sunan dirheler de tespit edilmiştir. Bu grup içinde birbirine çok yakın ya da bitişik nizamda yapılmış dirhelerin yanı sıra Beytüşşebap Navdirhan ve Hargurya bölgesindeki iki örnekte dirheler iç duvarlarla bölünmüştür.¹⁸ Yerleşim birimi şeklinde tasarlanan alanlar için ya Beytüşşebap'ta Küçük Habur'un sekisi üzerindeki Hargurya Bölgesinde¹⁹ olduğu gibi yüksek bir düzlük ya da Uludere Şive Sivako Bölgesindeki gibi yumuşak eğimli bir vadi içi tercih edilmiştir. Bu

¹⁴ Barnett ve diğ. 1998, Plt. 31; Jeffers 2011, 91.

¹⁵ Sevin 2015, 15 vd.

¹⁶ Ukku ve Kumme'nin lokalizasyon önerileri için bkz.: Postgate 1973, 58, 59; Parker 2001, 43, 93; Radner 2012, 255, 259; Jeffers 2011, 101; Sevin 2015, 16; Kessler 1980, 16.

¹⁷ Coşkun 2018, 31-43.

¹⁸ Coşkun ve diğ. 2019b, 114, 118.

¹⁹ Yüksek bir düzlükte yer alan Hargurya'da, merkezde bir tane anıtsal boyutlu olmak üzere 11 dirhe vardır. Merkezi yapı konumu ve boyutları ile hiyerarşik farklılıkları da düşündürür. Coşkun ve diğ. Baskıda.

grupta değerlendirilen dirheler ortalama 100 metrekare iç alana sahiptir. Yine birbirini görece biçimde yapılan bu gruptaki dirhelerin iletişim ve savunma işlevlerine ek olarak yerleşim amaçlı da kullanıldığı düşünülebilir.

Büyük bir sistemin parçaları görünümündeki dirheler, mimari açıdan bir standarta sahiptir. Hepsi kare, kareye yakın dikdörtgen ya da dörtgen planlıdır, kiklopik taşlardan yapılmıştır, kullanılan blokların çoğu işlenmemiş ya da hafifçe düzeltilmiştir. İri blokların arası daha küçük boyutlu taşlarla doldurularak duvar örgüsü oluşturulmuştur. Dirhelerin temel kısımlarında büyük taşlar, üste doğru ise daha küçük boyutlu taş bloklar kullanılmıştır. Duvar kalınlıkları 1.60 m ile 2.70 m arasında değişmektedir. Bazı örneklerde duvarlar içten yuvarlatılmıştır. Boyutları büyük olan dirheler, topografyaya uydurularak eğimli yapılmışlardır. Duvar yükseklikleri korunmuş iki örnek yukarı doğru daralacak biçimde inşa edilmiştir.

Gabar Dağı eteklerindeki Ormaniçi Vadisi'nde bulunan dirhe²⁰ ile Beytüşşebap Hargurya'da tespit edilen iki örnekten anlaşıldığı kadarıyla en az iki katlı inşa edilmişlerdir.²¹ Ormaniçi Vadisinde bulunan dirhenin tamamına yakını ayaktadır, dirhede bir kapı boşluğu bulunmazken²² kuzeyde 95 x 65 cm boyutlarında bir penceresi vardır. Hargurya merkez dirhede ise doğu duvarı tahrip edilmiştir, kuzey du-

varda 116 x 215 cm ölçülerinde bir pencere boşluğu vardır. Ormaniçi Vadisindeki dirhede pencerenin boyutları her bireyin kolaylıkla geçebileceği kadar büyük değildir. Kapı büyük olasılıkla güvenlik sebebiyle inşa edilmemiş, hafif ve taşınabilir bir çatı örtüsü tercih edilmiş ve giriş çıkışlar da merdiven aracılığı ile çatıdan yapılmıştır.

Dirhelerin Kronoloji Problemi ve Pinişa Dirhe

Bugüne değin çoğu Urartu kültürüne yönelik araştırmalarda olmak üzere, Van Gölü Havzası'nın güneyinde ve Kuzeybatı İran'da dirheler tespit ve rapor edilmiştir. Bununla beraber bu çalışmaların hiçbiri dirhe odaklı gerçekleştirilmemiştir. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izinleri ile 2017 yılından itibaren Şırnak İli Merkez, Güçlükonak, Uludere ve Beytüşşebap'ta yürütülen sistematik yüzey araştırmalarının başlangıcında da proje sorunu dirhe türü yapılar oluşturmamaktaydı. Araştırmaya başlarken temel amacımız, Urartu ile Assur krallıkları arasındaki tampon bölgenin arkeolojik dokusunu öğrenmeye yönelikti. Ancak çalışma sahasının doğusunda yer alan Uludere ve Beytüşşebap İlçelerinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında dirhe türü yapılar adeta tek tip mimari model olarak bulunmuş, dolayısıyla yüzey araştırmamız bu gelişkin sistemin parçalarını tespit etmeye doğru evrilmiştir.

²⁰ Coşkun 2018, 35; Coşkun ve diğ. 2019a, 182.

²¹ Coşkun ve diğ. 2019b, 117, Res. 7.

²² O. Belli, dirhelerde kapı boşluğunun varlığını bildirmiştir (Belli 2000, 384); ancak biz tespit ettiğimiz örneklerde bir kapı boşluğuna rastlamadık. Bir örnek dışında, tümünde yıkılmış en az bir kenar olduğunu

göz önünde bulundurarak dirhelerde kapıların var olma ihtimalini yadsımıyoruz; bununla birlikte tüm yönlerden korunmuş Ormaniçi 2 numaralı dirhe, hiç değilse bir kısmında girişin çatıdan yapıldığını söyleyebilecek kesin veri sağlar.

Her biri bir rotayı oluşturan silsilelerin parçaları durumundaki yüze yakın dirheyle ilgili öncelikli problemlerden biri, bu yapıların ve dolayısıyla sistemin hangi dönemde inşa edildiğidir. Bu soruya bugüne kadar tatmin edici bir cevap bulunamamasının temel nedeni; dirhelerin içinden ya da yakınından tarihlendirmeyi kesin biçimde sağlayacak materyal malzemenin yeterli miktarda bulunamamış oluşudur.²³ Dolayısıyla dirhe türü yapılarla ilgili, çoğu mimari biçem özelliklerine dayalı tarihlendirme önerileri de şüpheyle karşılanmaktadır. Dağlık Şırnak bölgesinde bugüne kadar gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında da dirhelerin içinden veya yakınından sınırlı miktarda çanak çömlek parçası bulunmuştur. Bununla beraber Gabar Dağı'nda Ormaniçi ve Güçlü Vadilerinde, dirhelerin sonundaki bir yükselti üzerinde yer alan kaleler²⁴ ile Beytüşşebap'ta dirhelere çok yakın durumda üç adet tek dönemlik yerleşim ve dört mezar tespit edilmiştir.²⁵ Dirhelere yakınlıkları sebebiyle ilişkili olduklarını düşündüğümüz yerleşimlerde bulunan çanak çömlekler ile mezarların hem mimari özellikleri hem de çanak çömlek buluntuları, Doğu Anadolu Bölgesi'nin büyük ölçüde Erken ve kısmen de Orta Demir Çağı ile benzerlik içindedir.²⁶ Ancak tüm bu veriler dirhelerin tarihlendirilmesinde dolaylı katkı sağlasa da tartışmasız sonuçlar vermekten uzaktır.

2019 yılı çalışmalarımız sırasında Şırnak Uludere'de, Türkiye-Kuzey Irak sınırına yaklaşık 2 km. mesafede, Ortasu Vadisi'nin doğusunda, Gülyazı'nın 3 km. güneydoğusunda bulduğumuz Pinişa dirhe,

benzer yapıların tarihlendirilmesi için önemli çanak çömlek verileri sunmuştur.

Pinişa dirhenin bulunduğu alanda, doğu-batı yönlü dağ kuşakları arasında aynı doğrultuda olan derin vadiler vardır. Pinişa dirhe, Küçük Habur vadisinin kuzeydoğusundaki Aşıtapahn Dağlarının güney eteklerine konumlandırılmış ve bu vadiyi kontrol edecek biçimde yapılmış, Zeviye Gevero bölgesinde bulunan 9 dirhenin devamı niteliğindedir (Lev. 3).

Pinişa dirhe, hemen batısındaki modern korucu barınağının yapımı sırasında neredeyse tamamen tahrip olmuştur (Lev. 4). Bulduğu izlemsel noktanın bugün de askeri amaçla kullanılıyor olması ayrıca dirhelerin işlevlerini anlamamız açısından değerli bir bilgi sağlamıştır. Yeni askeri noktanın yapımı sırasında oluşan tahribat, dirhenin yıkıntıları içinde 55 tane çanak çömlek parçası bulmamıza yol açmıştır. Bu yazıda profil veren ve gövdesinde bezeme bulunan örnekler yer almaktadır, bununla beraber tüm parçaların mal ve teknik özellikler bakımından tam benzerlik içinde olduğunu söyleyebiliriz.

Yayında kullanılan örneklerin tamamı pembe-devetüyü mal grubuna aittir. Ayrıca profil vermeyen 42 parçanın 6'sı kiremit-kahve mal grubunda değerlendirilmiş olup geri kalanını pembe-devetüyü mallar oluşturur. Kremden pembeye, kiremite ve devetüyüne değişen hamur renkleri olan çanak çömleklerin tamamı hamurunun renginde astarlanmıştır. Bir kısmının yüzeyinde fırınlamadan kaynaklanan renk değişimleri gözlenmiştir. Hepsi orta veya kaba kum, bir kısmı da ek olarak taşçık ya da

²³ Özdoğan 2009, 431; Kleiss – Kroll 1978, 33, 62.

²⁴ Coşkun 2018, 38.

²⁵ Coşkun ve diğ. 2020, *baskıda*.

²⁶ Coşkun ve diğ. 2020, *baskıda*.

bitkisel içeriğe sahiptir. Orta veya kötü pishirilmiş kapların yüzeyleri çoğunlukla işlenmeden yalın bırakılmıştır, bir kısmında ise hafif açkı vardır. Tamamı çarkta biçimlendirilmiştir.

Kapalı (Lev. 5: 1, 3) ve dik (Lev. 5: 2) ağızlı yuvarlak gövdeli çanaklar, Yukarı Fırat Havzası'ndan Hakkâri Bölgesi'ne kadar çoğunluğu Erken Demir Çağ'da ve ağız kenarı yivli biçimde karşımıza çıkar, dönem boyunca yaygın olarak kullanılmış bu formun ağız kenarında yivi olmayan örnekler de daha seyrek olmakla beraber bulunmaktadır.²⁷ Bu form Orta Demir Çağ'da da kullanım görmüştür.²⁸

Dik ve geniş ağızlı, yuvarlak gövdeli çanak (Lev. 5: 4), Erken²⁹ ve Orta Demir Çağ tabakalarından bilinir.³⁰

Alçak veya yüksek boyunlu yuvarlak gövdeli çömler de (Lev. 5: 5-8; Lev. 6: 1) Doğu Anadolu Erken³¹ ve Orta Demir Çağ³² repertuarlarında yer alır.

Değerlendirdiğimiz çanak çömlek parçaları içinde, gövdelerinin üzerinde kazıma şevron (Lev. 6: 2), çentik (Lev. 6: 4) ve baskı nokta dizileri olan bezemeli örnekler de bulunmaktadır (Lev. 6: 3, 5).

Şevron ve çentik bezeme Erken Demir Çağ çanak çömlek repertuarında yaygındır³³ bununla birlikte bu bezeme türü Orta Demir Çağ'ında da devam etmiştir.³⁴ Baskı tekniği ile yapılmış olan nokta bezemenin benzerleri ise, Erken³⁵ ve Orta Demir Çağ'da³⁶ Doğu Anadolu'da yapılmış kazılardan bilinmektedir.

Değerlendirme-Sonuç

Yüzey araştırmamızın çalışma sahası olan Şırnak Merkez, Güçlükonak, Uludere ve Beytüşşebap İlçelerini kapsayan dağlık bölgenin, yalnızca Erken ve Orta Demir Çağları değil tüm tarihsel geçmişi karanlıktır, yani çalışma alanımız tamamen *terra incognita* olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda tespit ettiğimiz ve bölgenin Demir Çağı siyasi örgütlenmesi ile yakından ilişkili olduğunu düşündüğümüz dirheler, tarihsel arka plan ile ilgili değerli veriler oluşturmaktadır. Bugüne değin öncelikli çalışma konusu edinilmemiş bu yapılar, her biri diğerini gören ve bir rota oluşturan bütünsel bir sistemin parçalarıdır ve çoğunlukla bölgede ulaşım hatlarını oluşturan vadiler boyunca inşa edilmişlerdir. Askeri amaçlı tasarlanan örneklerin yanı sıra bir kısmının

²⁷ Norşuntepe: Bartl 2001, Plt. 3: 4; Değirmentepe: Duru 1979, Lev. 62:1; Erzurum Pulur: Işıklı – Erdem 2009 Lev. 7: 481, 14: 13, 21, 31; Dilkaya: Çilingiroğlu 1993, , Lev. 15: 4, 5; Hakkari M2: Sevin 2015, Res. 129: 9-10; Aliler: Sevin 2004, Plt. 4: 1

²⁸ Ayanis: Kozbe ve diğ. 2001, Plt. VIII: 7; Anzaf: Belli 1993, Çiz. 8: 1.

²⁹ Norşuntepe: Bartl 2001, Plt. 3: 2; Hakkari M2: Sevin 2015, Res. 132: 9-10; Karagündüz Höyük ve Nekropol: Ayaz 2017, Lev. CXLV: 6, CLXXII: 4.

³⁰ Ayanis: Kozbe ve diğ. 2001, Plt. VI: 10.

³¹ İmikuşığı 6: Sevin 1995, Res. 14: 9, 16: 2; Norşuntepe: Bartl 2001, Plt. 5: 9; Büyükdıç: Şenyurt 2005, Res. 69: 3-4; Karagündüz Höyük ve Nekropol: Ayaz 2017, Lev. CXLVI: 1, CLVI: 3; Evditepe: Sevin 2004, Plt. 2: 10, 13, 15-16; Aliler: Sevin 2004, Plt. 3: 17, 4:

17; Hakkari M1-M2: Sevin 2015, Res. 72: 14, 87: 7-8, 89: 24, 90: 11; 135: 21.

³² Ayanis: Kozbe ve diğ. 2001, Plt. III: 9-11.

³³ Norşuntepe: Bartl 2001, Plt. 5: 8; Değirmentepe: Duru 1979, Lev. 61:8, 62: 12, 20; Tepecik: Esin 1970, Res. 7: 6, 8; Karagündüz Nekropol: Ayaz 2017, Lev. CLXXIII: 1; Aliler: Sevin 2004, Plt. 4: 6, Dilkaya: Çilingiroğlu 1993, Lev. 17: 2; Hakkari M1-M2: Sevin 2015, Res. 72: 14, 134: 13, 135: 21; Büyükdıç: Şenyurt 2005, Res. 62: 7; 72: 1-3, 1-8.

³⁴ Ayanis: Kozbe ve diğ. 2001, Plt. VIII: 13, 18; Kayalidere: Burney 1966, Fig. 15, 16.

³⁵ Büyükdıç: Şenyurt 2005, Res. 74: 1, 3, 76: 4-9, Karagündüz Höyük ve Nekropol: Ayaz 2017, Lev. CXLIX: 1, CLXX:2, CXC:7, CCX: 3,6.

³⁶ Ayanis: Kozbe ve diğ. 2001, Plt. VIII: 14, XX: 19.

yerleşim birimi olarak kullanıldığı, boyut ve mimari biçimlerinden anlaşılmaktadır. Konumlandırılış ve boyut farklılıklarından yola çıkarak dirheler, dolayısıyla da bu yapıları kullanan topluluklar arasında detaylarına şu anki bilgilerimizle hâkim olamadığımız hiyerarşik farklılıklar olduğunu da söyleyebiliriz.

Dirhelerle ilgili en önemli sorulardan biri ise tarihlendirme problemleridir. Daha önce Van Gölü Havzası'nın güneyindeki maden yataklarının araştırılmasına yönelik çalışmalarda dirhelerin, Urartu ile ilişki maden ocakları, baraj, kale, geçit ve yolları gözetleyen ön karakollar oldukları önerilmiştir ve Urartu Dönemine ait oldukları düşünülmüştür.³⁷ Kuzeybatı İran'da bulunan dirhe tipi yapılar ise mimari özellikleri ile Demir Çağı'na³⁸ tarihlenmiş, az sayıdaki çanak çömlek buluntularına dayanılarak Urartu öncesine yerleştirilmiştir.³⁹ Aynı bölgede gerçekleştirilen yeni çalışmalarda bu tip yapıların tarihlendirilmesindeki güçlükten bahisle Erken Demir Çağı'na ait olabilecekleri sonucuna varılmıştır.⁴⁰

Bu durumda, yüzey araştırmalarımız sırasında dirhelerden, dirhelerle ilişkili olduğunu düşündüğümüz yerleşim ve mezarlardan bulduğumuz çanak çömlek parçaları büyük önem taşımaktadır. Hakkâri M1 mezarının geç evresine ait olduğu düşünülen ve M2'de devam eden türde Pembe-Devetüyü Mallar ile Kiremit-Kahve Mallar, mal ve teknik özellikler ile

tipolojik olarak en yakın paralellerdir.⁴¹ Şırnak Uludere'deki Pinişa dirheden bulduğumuz görece yoğun çanak çömlek parçaları da, yüzey araştırmalarımız sırasında bulduğumuz diğer çanak çömlek parçaları ile uyum halindedir.

Yüzey araştırmamızın verileri, dirhe türü yapıların hiç değilse bir kısmının Erken Demir Çağ'dan itibaren yapılmaya başladığını düşündürür. Bu denli büyük savunma sistemleri kolayca güçlü bir siyasi otoritenin imar faaliyetleriyle ilişkilendirilebilirse de dirhelerin içinde ve çevresinde, ne Urartu ne de Assur kültürlerine ilişkin herhangi bir materyale rastlanmamıştır. Dirhelerin bir kısmının günümüzde de kullanılıyor oluşu⁴² bu güçlü mimari yapılardan bazı tadilatlarla uzun süre faydalandığını göstermektedir. Bölgenin dağlık topografyasına uydurularak yapılan bu kule biçimli yapılar, belki de en etkili savunma biçimi olarak kültürel ilişkilene sonucunu ile geniş bir coğrafyada, uzun süre kullanılmıştır. Bu durum da Orta Demir Çağ'a ait yazılı belgelerde yer alan ve her iki devletin de baskısına maruz kalsa da kendi bağımsızlıklarını korumaya çalışan küçük boyutlu siyasi yapıların varlığını teyit eder özelliktedir.

³⁷ Belli 1984, 39; Belli 2000, 385; Belli 2012, 274; Özdoğan 2000, 299; Van-Hakkâri yüzey araştırmalarında M. Özdoğan tarafından tespit edilen dirhelerin mimari özelliklerinden referansla Kleiss ve Hauptmann bu yapıların Urartu Dönemine ait olduklarını düşünmüştür (Kleiss – Hauptmann 1976, 22).

³⁸ Kleiss – Kroll 1978, 33, 62.

³⁹ Kleiss 1989, 259.

⁴⁰ Khanmohammadi ve diğ., 93.

⁴¹ Sevin 2015, 53 vd., Coşkun ve diğ. 2020, *baskıda*.

⁴² M50d3.2, M50d3.4, M50d3.10, N50a2.3, M50d4.10, N49a2.3, N49a2.4 ve M49c3.1 kodlu dirheler günümüzde kullanılmaktadır.

Levhalar Listesi

Levha 1: Dağlık Şırnak Yüzey Araştırmasında Tespit Edilen Dirheler

Levha 2: Senharip'in Ukku Seferi (Barnett ve diğ. 1998: Vol. II: Plt. 31)

Levha 3: Pinişa Dirhe'nin Konumu

Levha 4: Pinişa Dirhe

Levha 5: Pinişa Dirhe'de Bulunan Çanak Çömlek Parçaları

Levha 6: Pinişa Dirhe'de Bulunan Çanak Çömlek Parçaları

Çanak Çömlek Kataloğu

Levha 5

1. Devetüyü (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta koyuya doğru renk değişimi, orta kum-taşçık içerikli, orta pişirilmiş, hafif açık, çark yapımı.
2. Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta griye doğru renk değişimi, orta kum-taşçık içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
3. Ø 12 cm., pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle dışta koyuya doğru renk değişimi, orta kum-taşçık içerikli, orta pişirilmiş, hafif açık, çark yapımı.
4. Ø 22 cm., kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-taşçık içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
5. Ø 22 cm., kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-taşçık içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
6. Pembe (2.5 YR 6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum içerikli, orta pişirilmiş, açık, çark yapımı.
7. Pembe (2.5 YR 6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-az bitki içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
8. Kiremit (2.5 YR 5/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum içerikli, orta pişirilmiş, açık, çark yapımı.

Levha 6

1. Krem (10 YR 6/4) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum-taşçık-az bitki içerikli, kötü pişirilmiş, hafif açık, çark yapımı.
2. Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-taşçık-az bitki içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
3. Pembe (2.5 YR 6/8) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, orta kum-taşçık-az bitki içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
4. Pembe (2.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, pişme nedeniyle içte griye doğru renk değişimi, kaba kum-taşçık-az bitki içerikli, orta pişirilmiş, çark yapımı.
5. Devetüyü (7.5 YR 6/6) hamurlu, hamurunun renginde astarlı, kaba kum-taşçık-az bitki içerikli, kötü pişirilmiş, çark yapımı.

KAYNAKÇA

- Ayaz 2017 G. Ayaz, *Doğu Anadolu Bölgesi Erken Demir Çağ Çanak Çömlek Kültür Bölgeleri: Gelişimleri, Sınırları, Çanak Çömlek Grupları ve İlişkileri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. PhD dissertation, University of Van Yüzüncü Yıl (Van 2017).
- Barnett ve diğ. 1998 R. Barnett – E. Bleibtreu – G. Turner, *Sculptures from the Southwest of Palace of Sennacherib at Niniveh* (London, 1998).
- Bartl 2001 K. Bartl, “Eastern Anatolia in The Early Iron Age”, *Migration und Kulturtransfer Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. Zum 1. Vorchristlichen Jahrtausend* (Bonn 2001) 383-410.
- Belli 1984 O. Belli, “Nairi-Hubuškia Ülkesi Araştırmaları”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1984, 31-41.
- Belli 1993 O. Belli, “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 14-1, 1993, 441-468.
- Belli 2000 O. Belli, “Van Gölü’nün Güneyinde “Dev Evleri”nin Araştırılması”, içinde: O. Belli (ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* (Ankara 2000) 379-386.
- Belli 2012 O. Belli, “Untersuchungen Zur Eisenmetallurgie in Hubuskia”, *Anadolu Araştırmaları* 10, 2012, 271-306.
- Burney 1966 C. Burney, “A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere”, *Anatolian Studies* 16, 1966, 55-111.
- Coşkun 2018 N. Coşkun, “Gabar Dağı Dirheleri”, *Arkeoloji ve Sanat* 159, 2018, 31-43.
- Coşkun ve diğ. 2019a N. Coşkun – İ. Ayman – Ş. Yumruk – İ. T. Aşkar, “2017 Yılı Şırnak İli, Merkez, Güçlükönak, Uludere ve Beytüşşebap İlçeleri Yüzey Araştırması”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3, 2019, 175-195.
- Coşkun ve diğ. 2019b N. Coşkun – İ. Ayman – G. Ayaz – R. Kuvanç – İ. T. Aşkar, “2018 Yılı Beytüşşebap (Şırnak) Yüzey Araştırması”, *37. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 3, 2019, 111-137.
- Coşkun ve diğ. 2020 N. Coşkun – R. Kuvanç – G. Ayaz – İ. Ayman, “The Mountainous Şırnak Region (Southeastern Anatolia) Survey 2017-2018 Seasons First Observations On Dirhes (Tower-Shaped Buildings)”, *Anatolica, baskıda*.
- Çilingiroğlu 1993 A. Çilingiroğlu, “Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 14-1, 1993, 469-491.
- Duru 1979 R. Duru, R., *Keban Projesi, Değirmen-tepe Kazısı* (Ankara 1979).

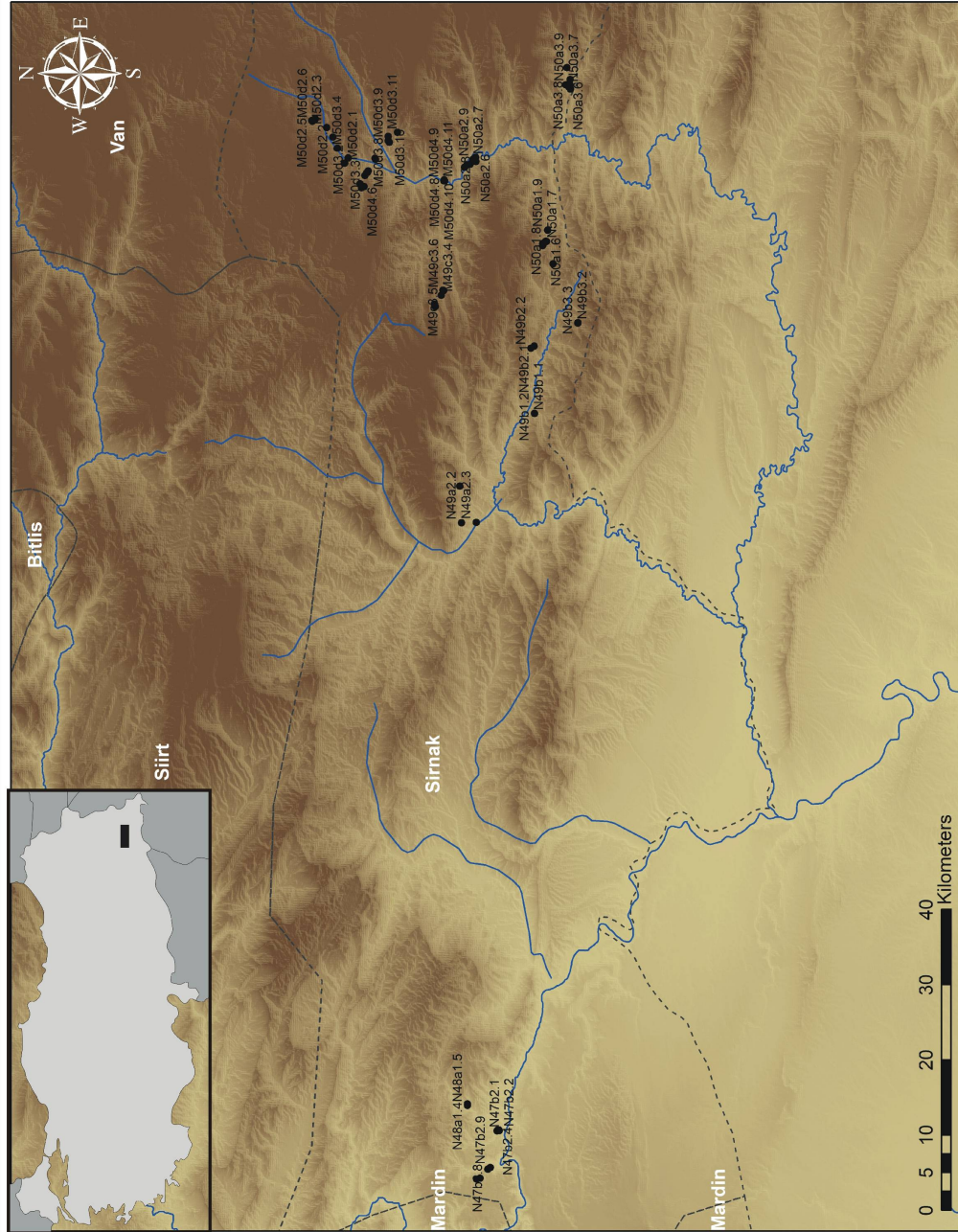
- Esin 1970 U. Esin, “Tepecik Kazısı 1968 Yılı Ön Raporu”, *Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları, Metin* (Ankara 1970) 147-173.
- Grayson 1991 A. K. Grayson, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods Vol. 2, Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC)*, Part 1 (Canada 1991).
- Işıklı – Erdem 2009 M. Işıklı – A. Erdem, “A Group of Early Iron Age Pottery from The Erzurum Region”, *AMİT* 41, 2009, 249-268.
- Jeffers 2011 J. Jeffers “Fifth-campaing Reliefs in Sennacherib’s “Palace Without Rival” at Nineveh”, *Iraq* LXXIII, 2011, 87-116.
- Kessler 1980 K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topoographie Nordmesopotamiens* (Wiesbaden 1980).
- Khanmohammadi ve diğ. 2019 B. Khanmohammadi – R. Dan – K. H. Mohammadi, “Recently Discovered Archaeological Sites in Dostan Area, Salmas Region, Iran”, *ARAS* 1, 2019, 83-95.
- Kleiss – Hauptmann 1976 W. Kleiss – H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu, Archäologie Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband 3* (1976 Berlin).
- Kleiss – Kroll 1978 W. Kleiss – S. Kroll, “Urartäische Plätze und Anlagen Des 2.-1. Jahrtausends V. Chr. In Iran”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 11, 1978, 27-71.
- Kleiss 1989 W. Kleiss, “ Zur Ausdenhung von Hubushkia nach Osten”, içinde: K. Emre – M. Mellink – B. Hroudá – N. Özgüç (ed.), *Anatolia and Ancient Near East Studies in Honor of Taksin Özgüç*, 257-263 (Ankara 1989).
- Kozbe ve diğ. 2001 G. Kozbe – H. Sağlamtimur – Ö. Çevik, “Pottery”, içinde: A. Çilingiroğlu – M. Salvini (ed.), *Ayanis I Ten Years’ Excavations at Rusabinili Eiduru-kai 1989-1998, Documenta Asiana*, VI, 85-155 (Roma 2001).
- Lanfranchi – Parpola 1990 G. B. Lanfranchi – S. Parpola *The Correspondence of Sargon II Part II Letters From The Northern and Northeastern Provinces* (Finland 1990).
- Luckenbill 1927 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol II. Historical Records of Assyria from Sargon To The End* (New York 1927).
- Özdoğan 2000 M. Özdoğan, “Van-Hakkâri Bölgesi Yüzey Araştırması”, içinde: O. Belliç (ed.) *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* (Ankara 2000) 298-299.
- Özdoğan 2009 M. Özdoğan, “Van-Hakkari Çevresinde Yapılan Bir Alan Çalışmasının Günümüz Verileri İle Değerlendirilmesi?”, içinde: H. Sağlamtimur – E. Abay – Z. Derin – A. Erdem – A. Batmaz –

- F. Dedeoğlu, M – Erdalkıran – M. B. Baştürk – E. Konakçı (ed.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Deniz'in Kıyısında Urartu Krallığına Adanmış Bir Hayat* (İstanbul 2009) 427-433.
- Parker 2001 B. J. Parker *The Mechanics of Empire The Northern Frontier of Assyria as a Case Study in Imperial Dynamics* (Helsinki 2001).
- Parker 2002 B. J. Parker, “At the edge of empire: conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC”, *Journal of Anthropological Archaeology* 21, 2002, 371-395.
- Parpola 1987 S. Parpola, *The Correspondence of Sargon II Part I Letters From Assyria and The West* (Finland 1987).
- Postgate 1973 J. N. Postgate “The Inscription of Tiglath-Pileser III at Mila Merge”, *Sumer* XXIX, 1973, 47-5.
- Radner 2012 K. Radner “Between a rock and a hard place: Muşasır, Kumme, Ukku and Şubria- the buffer states between Assyria and Urartu”, S. Kroll – C. Gruber – U. Hellwag – M. Roaf – P. Zimansky (ed.), *Bainili-Urartu The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007* (Leuven 2012) 243-264.
- Saraçoğlu 1956 H. Saraçoğlu, *Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler, Doğu Anadolu Cilt: 1* (İstanbul 1956).
- Sevin 1995 V. Sevin, *İmikuşağı I* (Ankara 1995).
- Sevin 2004 V. Sevin, “Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia”, içinde: A. Sagona (ed.), *A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour of Charles Burney, Ancient Near Eastern Studies Supplement 12* (Lueven 2004) 179-203.
- Sevin 2015 V. Sevin, *Hakkari Taşları II Gizemin Peşinde* (Ankara 2015).
- Şenyurt 2005 Y. Şenyurt, *Doğu Anadolu'da Bir Erken Demir Çağı Tepe Yerleşmesi Büyükdardıç* (Ankara 2005).
- Zimansky 2018 P. Zimansky, “Gölge Hasım: Urartu'nun Assurla İlişkisi”, içinde: K. Köroğlu – S. F. Adalı (ed.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (İstanbul 2018) 230-255.

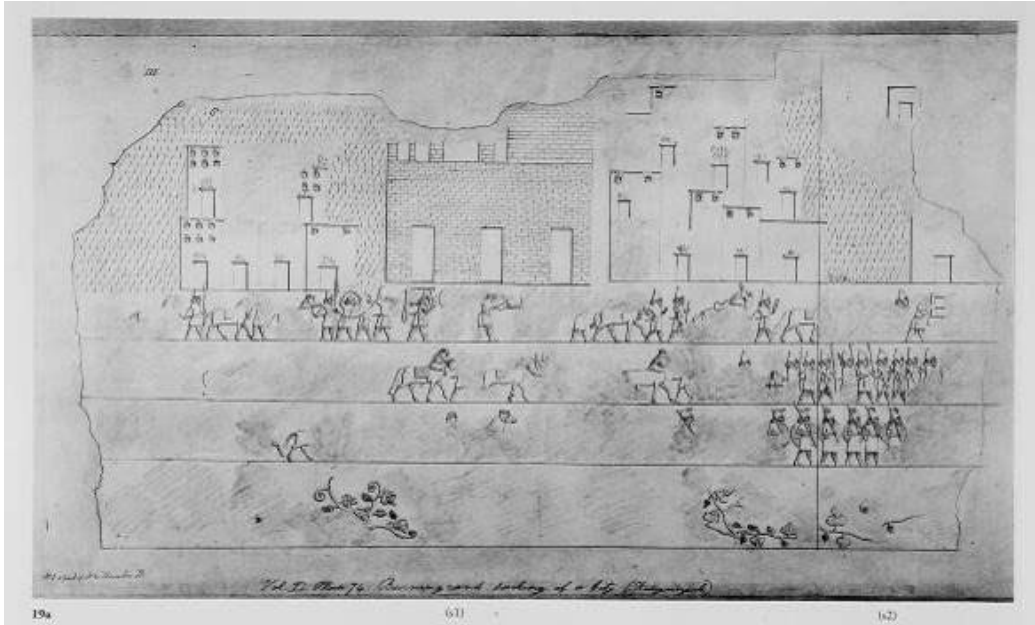

Tablo 1: Harita Üzerindeki Dirhe Kodları

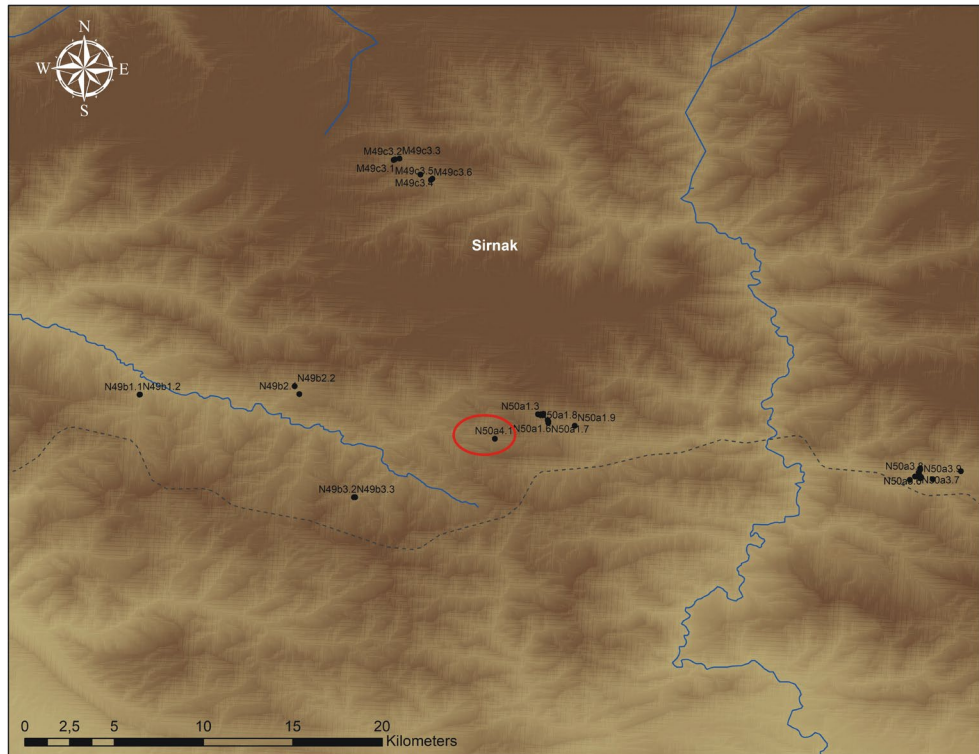
Kodu	Adı	Kodu	Adı	Kodu	Adı
N47b2.1	Ormaniçi Vadisi Dirhe 1	N50a2.1	Başaran Dirhe 1	M49c3.1	Şivan Dirhe 1
N47b2.2	Ormaniçi Vadisi Dirhe 2	N50a2.2	Başaran Dirhe 2	M49c3.2	Şivan Dirhe 2
N47b2.3	Ormaniçi Vadisi Dirhe 3	N50a2.3	Başaran Dirhe 3	M49c3.3	Şivan Dirhe 3
N47b2.4	Ormaniçi Vadisi Dirhe 4	N50a2.5	Hargurya Dirhe 1	M49c3.4	Şivan Dirhe 4
N47b2.6	Güçlükönak Dirhe 1	N50a2.6	Hargurya Dirhe 2	M49c3.5	Şivan Dirhe 5
N47b2.7	Güçlükönak Dirhe 2	N50a2.7	Hargurya Dirhe 3	M49c3.6	Şivan Dirhe 6
N47b2.8	Güçlükönak Dirhe 3	N50a2.8	Hargurya Dirhe 4	M50d2.1	Çığlıca Dirhe 2
N47b2.9	Güçlükönak Dirhe 4	N50a2.9	Hargurya Dirhe 5	M50d2.2	Taşkıran Dirhe
N48a1.4	Avına Deresi Dirhe 1	N50a2.10	Hargurya Dirhe 6	M50d2.3	Mezra Yolu Dirheler
N48.a1.5	Avına Deresi Dirhe 2	N50a2.11	Hargurya Dirhe 7	M50d2.4	Mezra Dirhe 1
N49a2.2	Beri Boze Dirhe	N50a2.12	Hargurya Dirhe 8	M50d2.5	Mezra Dirhe 2
N49a2.3	Girikhan Dirhe	N50a2.13	Hargurya Dirhe 9	M50d2.6	Mezra Dirhe 3
N49a2.4	Onbudak Dirhe	N50a2.14	Hargurya Dirhe 10	M50d3.1	Navdirhan Dirhe 1
N49b1.1	Işıkveren Dirhe 1	N50a2.15	Hargurya Dirhe 11	M50d3.2	Çığlıca Yolu Dirhe
N49b1.2	Işıkveren Dirhe 2	N50a3.1	Andaç Dirhe 1	M50d3.3	Çığlıca Dirhe 1
N49b2.1	Ortabağ Dirhe 1	N50a3.2	Andaç Dirhe 2	M50d3.4	Sergivande Dirhe
N49b2.2	Ortabağ Dirhe 2	N50a3.3	Andaç Dirhe 3	M50d3.5	Sinekli Meydan Yolu Dirhe 1-2
N49b3.2	Kilis Tepe Dirhe 1	N50a3.4	Şive Sivako Dirhe 1	M50d3.6	Sinekli Meydan Yolu Dirhe 3
N49b3.3	Kilis Tepe Dirhe 2	N50a3.5	Şive Sivako Dirhe 2	M50d3.8	Beytüşşebap Merkez Dirhe 1
N50a1.1	Zeviya Gevero Dirhe 1	N50a3.6	Şive Sivako Dirhe 3	M50d3.9	Beytüşşebap Merkez Dirhe 2
N50a1.2	Zeviya Gevero Dirhe 2	N50a3.7	Şive Sivako Dirhe 4	M50d3.11	Mağara Dirhe 1
N50a1.3	Zeviya Gevero Dirhe 3			M50d4.1	Navdirhan Dirhe 2
N50a1.4	Zeviya Gevero Dirhe 4	N50a3.8	Şive Sivako Dirhe 5	M50d4.2	Navdirhan Dirhe 3
N50a1.5	Zeviya Gevero Dirhe 5	N50a3.9	Şive Sivako Dirhe 6	M50d4.3	Navdirhan Dirhe 4
N50a1.6	Zeviya Gevero Dirhe 6	N50a3.10	Şive Sivako Dirhe 7	M50d4.5	Ceviz Ağacı Yolu Dirhe
N50a1.7	Zeviya Gevero Dirhe 7	N50a3.11	Şive Sivako Dirhe 8	M50d4.6	Ceviz Ağacı Dirhe 1
N50a1.8	Zeviya Gevero Dirhe 8	N50a3.12	Şive Sivako Dirhe 9	M50d4.7	Ceviz Ağacı Dirhe 2
N50a1.9	Keriya Sevik Dirhe	N50a3.13	Şive Sivako Dirhe 10	M50d4.8	Aşağı Dere Dirhe 1
		N50a4. 1	Pinişa Dirhe	M50d4.9	Aşağı Dere Dirhe 2
				M50d4.10	Aşağı Dere Dirhe 3
				M50d4.11	Aşağı Dere Dirhe 4

Levha 1

Levha 2

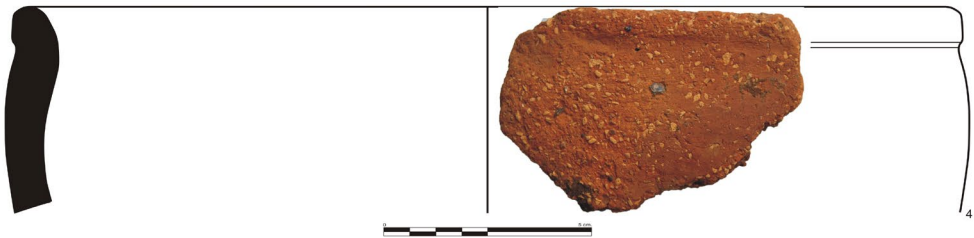

Levha 3

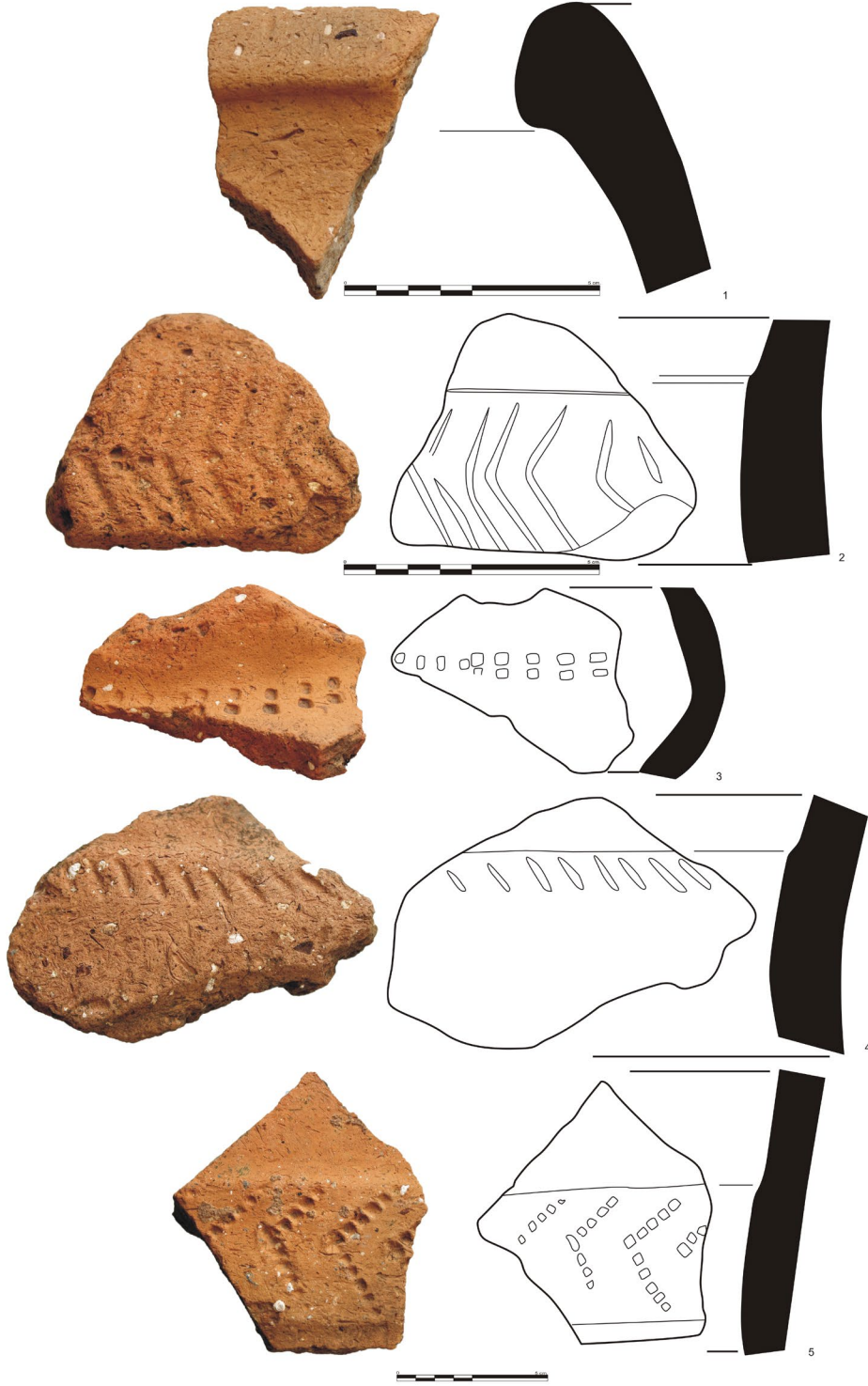

Levha 4

Levha 5

Levha 6

ANADOLU ARKEOLOJİSİNDE GÖÇEBELER VE GÖRÜNÜRLÜKLERİ

Belgin AKSOY*

Anahtar Kelimeler: Göçebelik • Neolitik • Kalkolitik • Tunç Çağı • Kültürel İlişkiler

Özet: Bu çalışmanın amacı, göçebeliliğin başta Anadolu arkeolojisi olmak üzere Eski Çağ araştırmalarında ele alınışını irdelemektir. İnsanlığın aslında en uzun dönemi olan Paleolitik Çağ'da günlük yaşam hareket halinde olmayı gerektirmiştir. Bu dönemin sonlanmasıyla, bir taraftan yerleşik yaşama ilk adımlar atılmış, diğer taraftan hayatta kalmaya yönelik yeni stratejiler geliştirilmiştir. Toprağa bağlı bir üretimin en dikkat çekici özelliği, karmaşık süreçleri de beraberinde getirmesidir. Bu zaman içerisinde belli alanların uzmanlık haline gelmesinin önünü açmıştır. Hayvancılık bunlardan birisidir ve bunun şekillendirdiği hareketlilik Paleolitik Çağ'dan bilinen hareketlilikten daha farklı nitelikler sergiler. Etnografik gözlemler göçebelilerin tarımcı topluluklarla bazen yan yana bazen iç içe yaşadıklarını ortaya koyarken, filolojik veriler de özellikle Mezopotamya'dan bazı bilgileri vermektedir. Göçebe topluluklar yerleşik topluluklarla ilişkilerine göre ikiye ayrılırlar. Buna göre göçebeliliğin yerleşiklikle iç içe geçmiş biçimi kapsayıcı göçebeliktir. Dışlayıcı göçebelikte ise böyle bir ilişki yoktur. Ayrıca hareket alanlarına göre ufki ve dağ göçebeliliği olarak ikiye ayrılırlar. Anadolu'da özellikle ikincisi çok yaygın olarak görülmektedir. Bu durumun geçmişte de farklı olmadığını düşünmek için nedenler vardır. Hayvancılığın şekillendirdiği göçebelik biçiminin Neolitik Çağ'a kadar uzanan bir geçmişi olabileceğine yönelik veriler mevcuttur. Ancak toplumun gruplara ayrılmasını gerektirecek ölçüde bir uzmanlık olarak karşımıza Kalkolitik Çağ'dan itibaren çıkar. Mezopotamya'da yazılı kaynaklar üzerinden oradaki göçebelilerin kentsel nüfusla nasıl bir ilişki içinde olduğunu görmek mümkündür. Anadolu'nun tarih öncesinde Mevsimlik yerleşimlerin varlığını doğrulayabilecek kimi çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Doğu Anadolu'nun yanı sıra Güneybatı Anadolu'nun kimi yerleşimleri için bu olasılık mevcuttur. Hitit Dönemi ile artan yazılı kaynaklar dikkate alındığında göçebe topluluklar hakkında yoruma açık da olsa kimi ifadeler ulaşmak mümkündür. Kıt kaynakların paylaşımının göçebe ve yerleşikler arasındaki temel gerilim olduğu Ortadoğu örneğinden farklı olarak, Anadolu'da göçebe kavimler üzerinde güç kurmak isteyen bir merkezi hükümet ve ona karşı direnen gruplar söz konusudur. Arkeolojik araştırmalarda göçebeliliğin incelenmesi için yapılması gereken uygulamalar pek çok zorluk barındırır da, saptanması zor bu topluluklar hakkındaki soruları netleştirmenin hala yolları vardır. Bunun için arkeolojik çalışmalarla yanıtlanmak istenen ana soruda bir değişiklik yapılması gerektiği gibi, yeni teknolojileri içeren yeni stratejilerin uygulanması da zorunludur. Göçebelere ait maddi kültürün sistematik bir şekilde incelenmesi de büyük önem arz eder.

* Öğr. Gör. Dr. Belgin Aksoy, Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, e-posta: belaksay@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0946-4808
Gönderilme tarihi: 27.04.2020; Kabul edilme tarihi: 04.11.2020

NOMADS AND THEIR VISIBILITY IN ANATOLIAN ARCHAEOLOGY

Key Words: *Nomadism • Neolithic • Chalcolithic • Bronze Age • Cultural Connections*

Abstract: This paper aims to focus on approaches dealing with nomadism in antiquity, especially in Anatolian archaeology. The first steps to sedentary life were taken after the beginning of the Epi-Palaeolithic, and new survival strategies were developed in the Near East. The most remarkable feature of land-based production is the requirement for complex processes. This led to specialization in certain activities like herding animals. The mobility that is caused by this kind of activity is different from that of the Palaeolithic. Ethnographic investigations reveal that nomads live side by side with sedentary communities in some cases, and sometimes within them. Philological data, particularly from Mesopotamia, also provides some information. Depending on their relationship with sedentary communities nomads are divided into two groups. The nomadism that takes place between sedentary communities, interlocked which each other, is called enclosed nomadism. The counterpart of this is excluded nomadism which does not display this kind of interlocked structure. Another classification divides nomadism according to itineraries. These are known as horizontal and vertical nomadism. The latter is very common, especially in Anatolia. We may assume that the situation was not very different in the past. Some archaeological data may indicate that nomadism caused by husbandry dates back to the Neolithic. However, the Chalcolithic appears to be the period in which segmentation of society occurs as a consequence of specialization. Through the textual sources in Mesopotamia, it is possible to recognize how the nomads there were related to the urban population. It is also possible to make some inferences that can confirm the existence of seasonal settlements in Anatolia. This is apparent in both south-western and eastern Anatolia. Considering the increasing number of textual sources in the Hittite period, nomadic communities are no longer elusive, although the documents are open to interpretation. Tensions between nomadic and sedentary communities in Anatolia arise not, as in the Middle East, due to scarcity of resources, but from the central government attempting to gain power over nomadic tribes. Although there are many difficulties in the practice of archaeological research aiming to uncover nomadism, there are still ways to clarify questions about these elusive people. This requires a change in the main question one hopes to answer through archaeological survey, and the adoption of a new strategy, including new technologies. It is also important to undertake systematic research on the material culture of the nomads.

Giriş

İnsanın evrimsel geçmişi dikkate alındığında, yerleşik hayatın varlığı neredeyse dün kabul edilebilecek bir tarihte başlar. Avcılık ve toplayıcılık insan ve mekân ilişkisini oldukça esnekletirebilen bir yaşam tarzı olarak varlığını -giderek azalsa da- günümüze kadar korumayı başarmıştır. Göçebeliliğin kökeni hakkında fikir ileri sürmeden önce hareket halinde olmanın insanlığın en uzun süren “normal” durumu olduğunu kabul etmeliyiz. Bu nedenle “göçebeliliğin kökeni” şeklinde bir soru ortaya attığımızda, bu daha en baştan sorunlu bir ifade biçimi olacaktır. Fakat burada göçebeliliğe bağlı olarak gelişen bir ekonomik yapının hangi koşullarda ve ne zaman ortaya çıktığı temel konumuzu oluşturmaktadır. Avcı ve toplayıcı toplulukların Paleolitik Çağ’da da sahip oldukları, hatta belki kısmen günümüze kadar ulaştırdıkları yerleşik olmayan yaşam biçimi, insan yaşamının doğadaki en özgün halini ifade etmektedir. Üretim elbette günümüz kültürünün en önemli parçasıdır. İnsanın bedensel yapısının, onu tabiat karşısında aslında ne denli zayıf düşürdüğü düşünülürse doğada bulduğu malzemeleri işleyebilmenin, onlardan nesnelere *üretmenin* onu hayatta tuttuğunu söyleyebiliriz. Ancak avcı-toplayıcı toplulukların sahip olduğu hareketlilik biçimi, temel ihtiyaçların karşılanması için doğal kaynakların tüketimine yönelik bir hayat tarzı olup bu doğal kaynakların üzerinde belli bir emek harcayarak onlardan katma değerler üretmeyi doğrudan hedeflemiş değildir. Bu bağlamda katma değer hususunun altı çizilmelidir.

Söz konusu katma değer aynı zamanda hayatı kolaylaştırmaya yönelik bir faydadır. Bir faydanın değer haline gelmesi ise onun sıklığı veya kolay ulaşılabilirliği ile çoğunlukla ters orantılıdır.

Tam olarak buradan itibaren ekonomi kavramı devreye girer. Eğer Menger’in tarif ettiği gibi¹, kıt olan kaynakların idaresi şeklinde bir tanımdan yola çıkılacak olursa avcı ve toplayıcı topluluklar için kıtlık ya da bolluk gibi kavramların kendileri dışındaki etkenlerle şekillendiği görülür. Menger’in dikkat çektiği kıt kaynakların yönetimi çok teknik bir tanım olarak kabul edilebilir ve bizim ele aldığımız sosyo-kültürel geri plan için yüzeysel görünebilir. Paleolitik Çağ ekonomisinin bir kıtlık ekonomisi olarak görülemeyeceği Sahlins tarafından ortaya konmuştur². Fakat buzulların erimesinden sonra Ortadoğu’da görülen koşulların kendine özgü olduğu de ortadadır. Burada ortaya çıkan tahıl ekiciliği ile küçük ve büyükbaş besiciliğin dünyada bu denli büyük bir yaygınlık kazanmasında, yabani koyun ve keçinin evcilleştirmeye en uygun hayvanlar olması, gene bu bölgeye has tahılların ekiminde harcanan ve geri kazanılan enerji arasındaki dengenin oldukça verimli olması gibi bir dizi etken ve diğer bazı koşullar önemli rol oynamıştır³. Burada kıtlık kavramı, ihtiyaç duyulan nesnenin bir riske ne ölçüde açık olup olmadığı ile ilgilidir. Ne zaman ki insan üretim yolu ile risk unsurlarının etkisini en aza indirmeyi hedeflemeye başlamıştır, o zaman artık bir ekonominin varlığından söz edebiliriz. Bildiğimiz anlamda kıtlık densin ya da denmesin, tarımsal üretim yiyecek edi-

¹ Menger 1968.

² Sahlins 2016, 21-25.

³ Diamond 2005.

nimini karmaşık ve esnek olmayan bir süreç haline sokmuştur. Bu etkin bir kaynak yönetimidir. Bir geçim stratejisi olarak toplumların alt yapılarını şekillendirmiş ve zamanla farklı üst yapıların biçimlenmesinin de önünü açmıştır. Hayatı idame etmeye yönelik her türlü faaliyetin birer ekonomik etkinlik olarak nitelendirilmesi bu kavramı antropologlar için daha kullanışlı bir hale getirmiş, bu şekilde *geçim ekonomisi*, *bolluk ekonomisi*⁴ gibi tanımlarla daha ayrımsayıcı bir manzarayı ortaya koymuştur. Sahlins bu tanımları yaparken yaygın anlayışın ilkel olarak nitelendirdiği toplumların yaşamlarını incelemiş ve aslında bu toplumların bir kıtlık içinde yaşamadıklarını verileri ile beraber ortaya koymuştur. Ancak biz, özellikle Ortadoğu örneğinin kendine özgülüğünü dikkate alarak klasik iktisat tanımını temel aldık. Bu noktada ekonominin geçim etkinliklerini inceleyenlerin ortaya attığı görece yeni bir kavram olduğunu hatırlamakta fayda vardır⁵. Geçime yönelik bir faaliyetin bir toplumun değerler sisteminde gömülü/ (*embedded*) olma durumu ile bu değerlerin kuşatılmışlığından çıkarak (*disembedded*) bağımsız ve sosyal hayatı belirleyici bir hale gelmesi iki farklı durumdur⁶. Kâr / fayda ilkesine karşı iki farklı duruşu ifade ederler. Sahlins avcı ve toplayıcı toplumları birer bolluk toplumu olarak tanımlarken bu temel duruş farkını ortaya koyar ve geçimin bu toplumların değerler dünyası içine eklenmiş olduğuna da dikkat çeker. Neolitik toplumların karmaşık görünen bir sembolizm ve tapınım ile ilişkileri düşünüldüğünde, tarım ve hayvancılığa dönük etkin-

liklere sahip olan bu toplumlarda ekonominin değerler sisteminden bağımsız olduğunu iddia etmek için bir neden yoktur. Ne var ki Neolitik dönüşüm ile birlikte insan yaşamı örneğin yerleşiklik, daha fazla planlama, esnek olmayan bir çalışma düzeni gibi daha katı kurallara bağlı bir hale gelmiştir. Paleolitik geçim stratejilerinin tarımsal stratejilerden daha farklı parametrelere sahip oldukları açıktır. Doğanın sunduklarının sonuçları kestirilemeyen doğrudan müdahalelerle salt insana yönelik fayda haline dönüşmesi insan hayatının o ana kadar bilinen çoğu tercih ve kabulünü kökten değiştirmiştir. Bu sürecin adına devrim, evrim ya da dönüşüm demek sonuçlarını değiştirmeyecektir.

Aşağıdaki satırlarda da değinileceği gibi, Neolitik Çağ ile birlikte ortaya çıkan düzen bir kaynağın idare edilmesi olup bu idare biçimi doğrudan doğanın manipüle edilmesi ile gerçekleşebilmiştir. Temel motivasyonun kaynak kıtlığı ile başa çıkmak olduğunu ise daha tarımsal üretim öncesi kendini belli eden ve aşağıda da işaret edilecek olan depolama çabalarından anlamaktayız. Kaynaklarda kıtlığın, ya da kıtlık olasılığının baş göstermesi, esasen insanların üretim yapmaya başlamasındaki nedenlerden birisidir. Bu bağlamda kıtlık ilk akla gelen olasılık olmakla birlikte, başka nedenlerden dolayı da söz konusu kaynakların idaresi bir zorunluluk oluşturabilir. Örneğin herhangi bir göç güzergâhında istasyonlar oluşturmak ya da farklı nedenlerle kalabalık grupların bir araya gelmesinin yaratacağı lojistik sorunlar da kaynak yönetimini gerektirir. Başka sözcüklerle ifade et-

⁴ Sahlins 2016.

⁵ Groh 1987.

⁶ Polanyi 2001.

mek gerekirse bu bir etkin risk yönetimidir. Yani denklemin değişkenlerine insanın doğrudan müdahalesi söz konusudur. Son buzulların erimesiyle birlikte değişen şartların insanları dünyanın farklı yerlerinde gıda temini yolunda farklı arayışlara ittiğini biliyoruz. Bu değişiklikler kimi yerlerde kıtlık olarak ortaya çıkmaktaydı ki buna karşı geliştirilen ilk strateji de depolama olmuştur. Depolama her ne kadar bir yerleşiklik göstergesi gibi görülmüşse de yerleşik hayata geçmeksizin depolama yapılabilirliğini savunan görüşler de vardır⁷. Süreçlerin birbiri ile ilişkisini düşünürsek yerleşikliğin kökeninde depolama gereksiniminin yattığını da söylemek mümkündür. Bolluk zamanında depolanan gıda ve belki yakacak gibi diğer kaynakları en iyi şekilde kullanmak ve korumak amacı ile yerleşik köylerin temeli atılmış olabilir. Bir başka deyişle, yerleşiklik insanın tarımdan bağımsız olarak deneyimlemeye başladığı bir yaşama biçimi olsa da tarımın doğuşunu bu süreçten tamamen bağımsız düşünmek yanlış olur.

Neolitik Çağ'ın başlarında (Çanak-Çömleksiz Neolitik A/ *PPNA*, MÖ 9500 - 8800) tarımsal üretim ve hayvancılıktan söz etmek zordur. Bunu izleyen Çanak-Çömleksiz Neolitik B/ *PPNB* döneminde ise gerek ekicilik gerekse hayvancılık alanında önemli mesafe alınmasına karşın, avcılık ve toplayıcılığın gıda temininde hala önem taşıdığı anlaşılmaktadır. MÖ 6000'lerde Çanak-Çömleklili Neolitik başladığında artık tarım ve hayvancılığın öncelikli bir rol oynadığı görülür. Bir tarafta bu yayılma gerçekleşirken diğer tarafta ise

Neolitik hayat tarzı içinde geliştirilen teknolojik ilerlemeler, üretime dayalı ekonomik sistemin pek çok toplum tarafından fazla direnç göstermeden kabullenilmesini sağlamış olmalıdır. Bu kültürel değişim süreci tek merkezden, yani Ortadoğu'dan tetiklenmiş gibi görünse de ulaşılan her bir aşama, yerel uyarlamalarla zenginleşerek kendi yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Böylece ana eksenini birbirinden farklı ekonomik sistemler bazen birbirleri ile eş birliktelikler içinde bazen ise daimi çatışma ve çelişki halinde var olmuş ve halen de olmaktadır.

Bu çalışmanın odağında Paleolitik Çağ'ın mobil topluluklarından farklı olarak, üretim gerçekleştiren topluluklar yer almaktadır. Yaşadığımız dünyada yerleşikliği bir ana akım olarak kabul edersek göçebeliliği bunun karşı kutbu olarak algılamak mümkündür. Ne var ki bu her iki unsur bir çeşit eş birliktelik içinde, tarımsal üretimin geliştiği kimi bölgelerde bir arada varlık gösterebilirler. Günümüzde geleneksel tarımın giderek endüstriyel hale gelmesi, siyasal dayatmalar ve ekonomik alternatiflerin de etkisi ile göçebelerin yaşam alanları giderek daralmaktadır. Artık son derece sınırlı alanlarda yaşamakta olan bu toplulukların incelenmesi, ayrıca tarihsel kayıtlara geçmiş olan gözlemlerin değerlendirilmesi, belli ölçüde bu yaşam biçiminin anlaşılmasında katkı sağlayabilir.

Bu bağlamda ülkemizdeki araştırmanın durumu hakkında bir paragraf açmak zorunluluktur. Göçebeliliğin, özellikle kırsal göçebeliliğin Türk tarihi ve toplumsal temelleri açısından önemi konusunda ortada

⁷ Boyd 2006, 168-170.

neredeyse bir fikir birliği vardır. Ancak ilginç bir şekilde akademik dünyada bu konu hak ettiği ilgiyi görmemektedir. Aslında odağında göç yahut köy yaşamının bulunduğu çok sayıda sosyolojik veya antropolojik çalışmaya Yükseköğretim Kurumu'nun Tez Merkezi sayfasında yapılacak bir tarama ile ulaşmak mümkündür. Ancak daha net bir biçimde ifade etmek gerekirse bu yaşam tarzını sürdüren ya da sürdürmüş olan toplulukların alışkanlıkları, karar mekanizmaları, bunları işleten toplumsal kurumları, doğal çevre ile kurdukları ilişki, mekân anlayışları, geçim temelleri, bu temellerin zamanla değişimi, tarihsel süreçlerin bu topluluklardaki yansımaları ve bunun gibi etnografik incelemelere konu oluşturabilecek çok sayıda alan, yeterince ilgi görmüşe benzemektedir. Özellikle batı antropolojisinin, bu konuları dünyanın pek çok bölgesinde incelediği ve bir araya getirdiği çeşitli gözlemler üzerinden kuramlar ürettiği düşünülürse üzerinde yaşadığımız ülkenin potansiyelini yeterince kullanmadığımız gerçeği ile karşılaşmaktayız. Giderek yiten bu bilgilerin yeniden oluşturulabilmesi ise ne yazık ki pek mümkün görünmemektedir. Alan dışından yapılan bu gözlemin eksik olması muhtemel taraflarını şimdiden kabul etmekle beraber, göçebeler üzerinde yapılan -ve maalesef belki artık yapılamayacak olan- incelemelerin, toplum odaklı disiplinler içerisinde dar bir alanı oluşturduğu kanaatindeyiz.

Arkeolojik araştırmalar için son derece önemli bir analogi kaynağı olan etnografik ve antropolojik incelemeler, özellikle batı ülkelerinde arkeolojinin kuramsal temellerinin oluşturulmasında önemli bir rol oynamış ve oynamaya da devam etmektedir. *Deskriptif* / betimleyici bir disiplin haline doğru evrilen Türkiye arkeolojisinde maddi kültür verilerinin anlaşılmasına yönelik etnografik analogiler olmakla birlikte⁸, yerleşik ve göçebelerin birlikteliklerine yönelik, üst bağlamlardaki ilişkilerini açıklayan sistemsel modeller oluşturma konusunda dikkat çekici bir çaba yoktur. Bu durum konunun tamamen görmezden geldiği anlamına gelmemektedir. Esasen pek çok araştırmacı kendi gözlemleri doğrultusunda bölgesel olarak konuya dair görüşler ifade etmişlerdir. Ancak bu gözlemler antropolojinin kuramsal alt yapısından yeterince beslenmediği için bir üst bağlam oluşturamıyoruz. Örneğin göçebelğin Anadolu'da uygulanan biçimini diğerlerinden ayıran özelliklerin yanı sıra, yerleşiklerle olan ilişkiler ve bunlarla ilgili belirlenimci açıklama modelleri için öneriler yapılabılırdı. Ancak yukarıda da işaret edildiği gibi Türkiye'de ilgili disiplinler içinde buna yönelik bir araştırma geleneği olmayınca, arkeologların da konuya katkısı ancak sınırlı bir şekilde gerçekleşebilir. Aslında hala Anglo-Sakson arkeolojisinin etraflıca inceleyip uyguladığı modellere bakarak ilerlemek de mümkündür. Bir noktadan sonra malzemenin / kültürün tarihini yazmayı bir tarafa bırakarak kültürün

⁸ Takaoğlu 2007 ve Yakar 2007 az sayıda çalışmalarıdır. Nesnelere anlaşılmasına yönelik olan bu incelemeler kuşkusuz önemli bir açığı kapatma yolunda önemli adımlardır. Ancak göçebelğin arkeolojik bilgi üretiminde türlü modeller içinde kendine yer bulduğu söylenemez. Buna yönelik önemli bir çalışma aşağıda

da alıntılanacak olan Glatz ve Matthews tarafından gerçekleştirilmiş (Glatz-Matthews 2005), ancak Anadolu araştırmalarında temel eğilim olan yerleşik toplulukların merkezlerinin kazılması alışkanlığını kırmaya yetmemiştir.

bugün gördüğümüz biçimini nasıl aldığı ve nasıl işlediği konusunu araştırmanın odağına almalıyız. Böyle bir yaklaşım için bu topraklarda gelişen ilişkiler, iletişim örüntüleri ve etkileşim şemalarını daha iyi anlamalıyız. Bunun için Amerikalı antropologların muhtelif Pasifik adalarında yaptıkları gözlemleri kullanmak da elbette bir yöntem olabilir. Ama asıl hedef; bu doğrultuda diğer sosyal sistemlerle benzerlikler yakalamaktan ziyade, farklılıkların neler olduğu ve neden kaynaklandığına dair modelleri de ortaya koyabilmek olmalıdır.

Aşağıda göçebelik kavramına getirilen tanımlar ve bunun arkeolojide saptanırılığı üzerinde tartışılacaktır. Bu bağlamda ikincil ürün devriminde Anadolu'nun oynadığı role değinilecektir. Özellikle Kalkolitik ve Erken Tunç çağlarının maddi kültür tanımlamalarının ötesinde, ekonomik olarak ifade ettikleri dönüşüm üzerinde durulacak ve göçebelğin hem bölgesel hem de bölgeler arası düzlemde oynamış olması muhtemel rolü ortaya konacaktır. Son olarak yazılı belgeler ışığında Hitit Devleti içinde göçebelik konusuna değinilecektir.

Yakın Geçmiş ve Günümüz Penceresinde Göçebelik

Göçebelik kelimesi sözlük anlamı ile ele alındığında, toplulukların hareketliliği üzerinden tanımlanır. Bu toplulukların ekonomik alt yapıları sorgulandığında ise kullanılan terimlerde bir çeşitlilik dikkat çeker. Örneğin daha iyi otlaklara ulaşmak için topluluğun yer değiştirme hali *transhumance* / *transhumans* ismini alırken bu toplulukların esasen tarımsal faaliyet yürüten

gruplar halinde yaşadıklarının altı çizilmelidir. Anadolu'nun kimi bölgelerinde karşılaşılan yaylacılık bu kapsamda değerlendirilmelidir. Bu grupların diğer bazı özellikleri arasında ise aynı anda hem yazlık hem de kışlık yerleşim yerine sahip olmaları, yerleşime yakın otlakları tercih etmeleri, sanat ve zanaatin yerel ölçekte de olsa var olması yer alır⁹.

Göçebelğin yeryüzünde yoğun olduğu bölgeler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Kuzey Afrika'dan başlayıp Ortadoğu üzerinden Orta Asya'ya ve oradan Moğolistan'a kadar uzanan bir kuşak olarak tanımlanabilir. Bu kuşağın en önemli özelliği, kurak iklim koşullarının egemen olmasıdır. 20. yüzyılın başlarına kadar geleneksel yaşam biçimleri kendilerini muhafaza etmeyi başarmıştır. Bu topluluklar üzerinde gerçekleştirilen incelemeler çoğu kez arkeolojik bağlamlar için de birer analogi oluştururlar. Ayrıca göçebeliler hakkında tarihsel dönemlerde kayıt altına alınmış olan bilgiler de bir diğer veri kaynağını oluşturur.

Gerek Anadolu'nun bu kuşak içinde yer alması gerekse Türk topluluklarının tarihi gibi noktalar dikkate alındığında göçebelğin ülkemiz araştırmacıları tarafından ilgi gösterilen konulardan birisi olması beklenirdi. Ancak üniversitelerdeki akademik çalışmalara bakıldığında; maddi kültür, halk edebiyatı gibi alanlarda dar bölgelerde tanımlanmış saha araştırmalarının ön planda olduğu, bunu Osmanlı Dönemi içinde kronolojik ve bölgesel olarak sınırlandırılmış diğer çalışmaların izlediği anlaşılır. Göçebelğin sosyo-ekonomik yapısı, kurumsal unsurları, değişim ve dönüşüm

⁹ Baysal 2012, 259-260.

süreçlerindeki işleyişleri, kendileri dışındaki dünya ile ilişkileri, yan yana yaşadıkları diğer toplumlardaki algıları gibi sorunlarla ilgili konular çalışmaların hedefinde pek yer alıyor görünmemektedir.

Göçebelere tanımlama sadece hareketlilik üzerinden yapılabilir. Değişik şartlara bağlı olarak belli bir yöre içinde çadır, hayvan ve öteki araçlarla yer değiştiren, yerleşik olmayan kimse veya topluluk olarak nitelendirilebilirler¹⁰. Ancak bu tanımda göçebelikte belirleyici olan söz konusu “şartlara” yönelik herhangi bir tanımlamanın altı çizilmez. Oysa bugün yaygın olan biçimi ile göçebeliliğin en dikkat çekici özelliği, Afrika’dan başlayıp Avrasya steplerine kadar uzanan alan içerisindeki kurak iklim kuşağında sürdürülmesi olup bu toplulukların yaşam için son derece elverişsiz olan koşullara üst düzey adaptasyon becerisini de beraberinde getirmesidir¹¹.

Göçebeliliğin bir üretim biçimi olduğu Khazanov tarafından dile getirilir. Ancak pazar ekonomisinin taleplerine göre değil, tamamen geçim temeli üzerinde şekillenen bir üretim biçimi olmalıdır¹². Ardından bu tanımlama kırsal göçebelik (*pastoralism*) için oldukça detaylı bir hale getirir: Tüm yıl boyunca, kapalı alanlar kullanılmaksızın sürüler otlaklarda tutulmalıdır. Farklı otlak alanları içinde dönemselsel olarak yer değiştirilmeli ve bu hareket topluluğun tamamı ya da büyük bir bölümü tarafından gerçekleştiriliyor olmalıdır. Bu durum göçebe toplulukların hareketlerini diğer göçlerden ayıran bir unsurdur. Khazanov bir diğer çalışmasında kırsal göçebelere toplumsal

yapılarına ilişkin ölçütleri de göçebeliliğin tanımına eklemiştir. Kırsal göçebelere toplumsal örgütlenmeleri akrabalık temeline dayanmakta olup Avrasya ve Orta-doğu örneklerinde, gerçek veya kurgusal soy ağaçları ile segmenter sistemleri de içermekte ve mobil yaşam tarzı, sosyo-politik özellikler ile birlikte diğer faktörlerle ilişkili bazı kültürel özellikleri ifade etmektedir¹³.

Göçebe Üretimine Doğuşu

Göçebeliliği arkeolojiye nazaran daha çok inceleme konusu yapan antropoloji, bu yaşam biçiminin doğuşunu ekicilik ve besicilikteki uzmanlaşmanın ortaya çıkışında görmekte ve bunun da sadece karmaşık, yani kentsel toplumlarda mümkün olduğunu savunmaktadır¹⁴. Ancak arkeolojik veriler bu ayrımın kökeninin çok daha geriye gidebileceğine işaret etmektedir. Özellikle süt işlenmesine yönelik verilerin Geç Neolitik Çağ’a kadar gitmesi¹⁵, bu toplulukların varlığının karmaşık toplumların varlığına bağımlı olması gerektiği algısını sorgulatmaktadır.

Bugün artık tırnak içinde kullananlar da olsa Neolitik Çağ için yaygın olarak “devrim” ifadesi kullanılır. Aynı ifade MÖ 4. bin sonundan itibaren Güney Mezopotamya’da kentlerin ortaya çıkışı için de kullanılır. Bu iki devrim arasındaki dönem için kullanılan Kalkolitik Çağ tabiri, bakırın yeni tekniklerle işlenmeye başlamasından gerekçesini alır. Bu şekilde kültürel aşamaların teknolojiye göre adlandırılması geleneğini de devam ettirir. Ancak Kalkolitik Çağ’ı sadece bu yeniliğe indirgeyerek

¹⁰ Chaliand 2001, 25.

¹¹ Scholz 1995.

¹² Khazanov 1994, 16.

¹³ Khazanov 2009, 120.

¹⁴ Cribb 1991, 9-10.

¹⁵ Özbal ve diğ. 2012; Thissen ve diğ. 2010.

tanımlamak yüzeysel bir nitelendirme olacaktır. Andrew Sherratt'ın bu dönem içinde gerçekleştiğini belirttiği *secondary product revolution* /ikincil ürün devrimi, Kalkolitik Çağ'ın kültürel ve teknolojik anlamda nasıl bir sıçrama dönemi olduğunu ifade eden bir terimdir¹⁶. Burada tarım ve hayvancılıkta ortaya çıkan bir dizi yeniliğin yanı sıra, metalin işlenmesi ve yaygınlaşması anlaşılmaktadır. Bu yenilikler arasında sütün insanlar tarafından tüketilmesi, bu üretimin yayılması açısından dikkate değer bir konudur. Esasen pek çok insan sütün içerdiği laktoza karşı intolerans sahibidir. Sütün herhangi bir şekilde işlem geçirmemiş halini sindirebilen insanlar hemen hemen her yerde topluluğun çok az bir kısmı iken sadece Kuzeybatı Avrupa'da nüfusun önemli bir bölümü bu özelliğe sahiptir. Sütün tüm dünyada yaygın bir şekilde tüketilmesi içindeki laktozun dönüştürülmesiyle yani yoğurt ve peynir gibi ürünlerin imalatına bağlı olarak mümkün olmuştur¹⁷. Bu durum insanların yaşam kalitesini ve hayatta kalmasını olumlu anlamda geliştirmiş olmalıdır.

Burada süt üretiminin doğrudan gıda ile ilgili olması, hayvan besiciliğini insan için farklı bir konuma sokmayabilir. İnsan Paleolitik Çağ'da da hayvanlardan gıda edinimi dışında, örneğin deri ve kemikten nesnelere üreterek faydalanmıştır. Fakat doğada serbest olarak yaşayan bir av hayvanının öldürülmesinin ardından ondan farklı şekillerde yararlanılması, Neolitik Çağ'ın sürü tutan topluluklarının fayda stratejileri ile aynı şey değildir. Sürü belli bir tüketime hizmet etmesine karşın, bü-

yütülmesi mümkün olan bir servettir. Burada maddi bir varlığın insanlar tarafından yönetilmesi söz konusudur. Bu maddi varlığın tüketimi ya da biriktirilmesi, planlanması gereken işler kümesinin uygulanmasına bağlıdır. Fayda edinimi arttıkça besiciler için daha fazla iş yükü ve örgütlenme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bunu kabaca şu şekilde tasavvur etmek mümkündür. Gıda edinimine yönelik olan et ve süt üretiminin dışında hayvancılık ekonomisinin bir diğer çıktısı yündür. Süt imalatında olduğu gibi yün de hayvanı öldürmeden sürekli temin edilebilen ürünlerdendir. Son olarak hayvan gücünün kullanımını da buna eklediğimizde, Paleolitik Çağ'daki fayda ediniminden çok daha kapsamlı bir işleyiş söz konusudur. Paleolitik Çağ insanı da elbette gereksinimlerini karşılamak için iptidai çözümler bulmakta ve üretmekteydi. Ancak Neolitik Çağ ile birlikte ortaya çıkan yeni düzende üretim karmaşıklaşmakta, buna bağlı olarak ürün ve edinimler de bir o kadar çeşitlenmekteydi. Örneğin hayvanlardan yün edinilmesinin dışında bu yünün temizlenmesi, eğrilerek ip haline getirilmesi, ardından dokunarak bir kumaş haline gelmesi, kumaşa farklı niteliklerin renklendirme ya da desenlendirme ile verilmesi ve en nihayetinde bir giysi ya da bir örtü olarak şekillendirilmesi oldukça uzun bir süreçtir. Bu sürecin her bir aşaması bir yarı mamül ortaya çıkarır. Her yarı mamül kısa veya uzun mesafeler üzerine kurulu değiş-tokuş ağında dolaşma potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda hayvan gücünün mesafelerin aşılmasında da önemli bir rol oynamış olması mümkün görünmektedir. Fakat hayvan gücünün

¹⁶ Sherratt 1981.

¹⁷ Sherratt 1983, 94.

kullanımının getirdiği en önemli fayda tarımdadır. Hayvan tarafından çekilen sabanın yanı sıra gübre üretimi de düşünüldüğünde hayvan besiciliğinin en faydalı olduğu alanın ekicilik olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda kronolojik geri planına değinmeden bir araya getirdiğimiz bu faydalar ve iş akışları, evrim tarihinin büyük bir bölümünde hayvanların insan için oynadığı rolü çok farklı bir noktaya taşımıştır. Bu yeniliğin kültürel hayatta ortaya çıkaracağı sonuçlar da aynı şekilde karmaşık yapılanmaların önünü açar. Yukarıda da işaret edildiği gibi üretimle ilgili süreçler bu dönemde daha karmaşık hale gelmiş, daha çok katılımcının da yer almasıyla daha fazla iletişim kanalının açılmasına neden olmuştur. Çok sayıda katılımcının yer aldığı sistemlerin oluşması beraberinde uzmanlıkların da gelişmesini kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim karmaşıklaşan üretim süreci daha fazla zaman harcanmasını gerekli kıldığında, topluluk içinde kimi grupların bunu üstlenmeleri, bu iş bölümünün zamanla bir uzmanlık haline gelmesini de beraberinde getirmiştir.

Kıt kaynakların idaresi risk unsurlarını en aza indirmeyi amaçlar. Avcı ve toplayıcı toplumlarda da bir risk algısı olduğu muhakkaktır. Ancak bu risk algısının doğayı manipüle etmeye yönlendirmesi tarım toplumlarında keskin bir şekilde yaşanır. Bunun en uç örneklerinden biri sulamadır. Sulama fikrinin hayata geçirilmesinin ardında, yağış rejimindeki belirsizliklere karşı bir tedbir arayışının yattığı açıktır. Ni-

tekim bu tekniğin ilk defa Kuzey Suriye’de, yani kuru tarım için gereken yağışın alt sınırında yer alan bir bölgede ortaya çıkmasına tesadüf gözü ile bakmamak gerekir¹⁸. Bu bölgelerde yağış durumundaki belirsizliğin etkilerini sulama ile ortadan kaldırmayı başaran insan, aynı nedenlerden dolayı hayvancılıkta da yeni stratejiler geliştirmiştir. Hayvanların yılın farklı dönemlerini geçirmesi amacıyla farklı otlak alanlarına götürülmesi, öncelikle yağış belirsizliklerine karşı tercih edilmiş olmalıdır.

Hayvancılık üzerinde uzmanlaşmış grupların nasıl ortaya çıktığına dair iki farklı görüş vardır¹⁹. Bunlardan ilkinde göre Neolitik toplulukların yakınında yaşayan avcı ve toplayıcıların, çiftçilerin evcilleştirdiği hayvanları alarak beslemeye başlamaları ile hayvancılık eksenindeki göçebeliliğin temelleri atılmıştır²⁰. İkinci görüşe göre, Geç Neolitik topluluklarında hem tarımın hem de hayvan besiciliğinin gelişmesi ile birlikte arazi kullanımında yaşanan sıkıntıya karşı oluşturulan bir strateji hayvancılığı geçim temeli olarak benimsemiş toplulukları ortaya çıkarmıştır. Bu ilk çobanlar yerleşim yakınındaki otlakların aşırı kullanımına yol açmamak için söz konusu alanlardan uzaklaşarak yeni otlaklara yönelmiş ve zamanla bu stratejiyi Çanak-Çömleksiz Neolitik sonlarında (PPNC) yeni bir geçim biçimi haline getirmişlerdir²¹.

Arkeolojik araştırmaların bize sunduğu veriler dikkate alındığında, Kuzey Suriye’de Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik çağlar arasındaki ekonomik yaşamda kimi uzmanlıkların oluşmaya başladığı gö-

¹⁸ Bagg 2012.

¹⁹ Müller-Neuhof 2013, 6-7.

²⁰ Byrd 1992.

²¹ Rollefson – Köhler-Rollefson 1993.

rılmektedir. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Doğu Anadolu'nun güney kesimlerine kadar uzanan geniş bir alan içerisinde farklı niteliklerde yerleşim biçimleri ortaya çıkar²². Suriye'de yapılan araştırmalar birbirinden farklı faaliyetlere odaklanmış yerleşimlerin varlığını kanıtlamıştır. Mezopotamya'da yerleşimler 10 - 15 hektar kadar büyüklüklere ulaşırken çoğunluk 0,1 - 1 hektar arasında değişmektedir. Küçük yerleşimlerde yapılan incelemeler buradaki faaliyetlerin avcılık ile ilgili olduklarını ortaya koymuştur. Halaf topluluklarında böylece iki farklı faaliyetin ağırlıklı olarak farklı yerlerde icra edildiği anlaşılmaktadır²³.

Halaf yerleşimleri üzerinde yapılan çalışmalar göçebe toplulukların varlığına da işaret etmektedir²⁴. Ancak bu durumun farklı şekilleri olması da muhtemel görünmektedir. Khazanov'un yukarıda özetlenen modelinde göçebelik tarımsal üretim ile bir eş birliktelik içinde tanımlanmaz. Bu durum Avrasya'nın Güney Rusya'dan başlayıp Moğolistan'a kadar uzanan step kuşağı için büyük ölçüde doğrudur. Ancak tarım ve hayvancılığın doğduğu Ortadoğu topraklarında durum daha farklı bir görünüm sergilemektedir. Aşağıdaki satırlarda bu bağlamda kapsayıcı göçebelik kavramı üzerinde ayrıca durulacaktır. Yerleşimler arası farklılaşmanın nasıl ortaya çıkmış olabileceği sorusuna arkeolojik araştırmalar sınırlı da olsa yanıt verebilmektedir. Buna göre kimi yerleşimler açık bir şekilde uydu yerleşim veya odak yerleşim nitelendirilmesini hak etmektedirler. Bu tip yerleşim

örüntülerinde bir odak yerleşimden çıkan toplulukların bir uydu yerleşim oldukları, bazen ise bu uydu yerleşimlerin sonradan birer odak yerleşim haline geldikleri görülmektedir²⁵. Bu gibi yerleşimlerde başlangıçta topluluk içinde iş bölümüne dayalı segmentlerin faaliyet gösterdikleri düşünülebilir. Bu segmentlerin daha sonra daha da esnek bir yaşam stratejisini seçerek yerleşiklerden ayrılmış olması mümkündür.

Bu durum Kalkolitik Çağ ortaları için yaygın bir nitelik haline gelmiş olabilir. Marmara Bölgesi'nde yer alan Ilıpınar'da da bu tür bir yerleşim türünün varlığı oldukça mümkün gözükmektedir. Burada Neolitik Çağ'dan itibaren varlık gösteren bir yerleşimin nitelik değiştirerek bir konaklama yeri (Ilıpınar Vb) haline dönüştüğü anlaşılmaktadır²⁶. Belli uzmanlaşmaların varlığını gösteren bir diğer merkez ise Manisa yakınlarındaki Kulaksızlar'dır. Orta ve Geç Kalkolitik arasında bir zaman aralığına tarihlendirilen bu yerleşim yeri²⁷, ağırlıklı olarak taş işçiliğine odaklanmış bir topluluğa aittir. Tüm bu çeşitlenme özünde sınırlı kaynakların mümkün olan en verimli şekilde kullanılması arayışı ile ortaya çıkmışa benzerdir.

Her ne kadar doğrudan göçebe üretimin varlığına yönelik çok açık kanıt olarak değerlendirilmeleri zor olsa da Anadolu'da Köşk Höyük, Güvercin Kayası ve Çadır Höyük'de hayvancılığın ikincil ürün edinimine yönelik uygulamalarından söz etmek mümkün görünmektedir²⁸:

²² Akkermans – Schwarz 2003, 103-109.

²³ Bernbeck 1995, 38-39.

²⁴ Akkermans – Duistermaat 1996.

²⁵ Bernbeck 2013, 56-57.

²⁶ Roodenberg 2012, 331-33.

²⁷ Takaoglu 2002, 72.

²⁸ Arbuckle 2012.

Köşk Höyük'te hayvan dişleri üzerinde yapılan incelemeler sürülerin yaylalara çıkarıldığını ortaya koymuştur. Güvercin Kayası'nda ise hanelerin hayvanlara doğrudan ulaşmadığına işaret eden bulgular vardır. Başka bir deyişle sürüler doğrudan haneler tarafından değil, başka bir unsur tarafından yönetilmektedir. Bu iki durum hayvancılığa odaklanmış bir grubun varlığını mümkün göstermektedir. Söz konusu dönem ise Orta Kalkolitik'tir. Kalkolitik Çağ'ın aynı zamanda metal işlenmesinde büyük bir ilerleme kaydedilen dönem olduğu düşünüldüğünde metal, bir bakıma bu yeni stratejilerin sonucu olan hareketliliğin hesapta olmayan bir getirisi olarak değerlendirilebilir.

İnsanın Paleolitik Çağ'dan beri kullandığı kaynakların başında mineraller ve kayalar gelmektedir. Alet yapımından kişisel süslere kadar uzanan geniş bir alan içerisinde kullanılan hammaddelerin önemli bir kısmı, yerleşik topluluklar için kolay ulaşılabilen alanlarda bulunmazlar. Hatta maden cevherleri gibi bazı hammaddeler ciddi bir keşif çabası da gerektirecektir. Bu maddelerin edinimi için uzun mesafelerin de kat edilebildiğine Neolitik Çağ'dan itibaren dolaşıma çıkan obsidyen örneği verilebilir. Hayvancılık üzerinde uzmanlaşmış, hareket halindeki toplulukların bu kaynaklara ulaşmada avantaja sahip oldukları açıktır. Bu nedenle de bu toplulukların bunları keşfedip kullanma yolunda öncü oldukları kabul edilir²⁹. Esasen metal kullanımı Neolitik Çağ'ın erken aşamalarına uzanmakla beraber, tüketimindeki artış, kentlerin yükselmesiyle eş zamanlı olarak başlamıştır. Olasılıkla aynı zamanda

büyük tüketim merkezleri haline gelen kentlerde metal sadece teknolojik avantajlarından ötürü değil, aynı zamanda prestij nesnesi olarak da talep görmekteydi. Bölgeler arasında ticaret ağlarının kurulmasıyla kolonileşmenin saptanır olduğu Uruk Dönemi dikkate alındığında, bu kentli kültürün Fırat boyunca ilerleyerek, Anadolu'nun güneydoğusuna kadar sokulmuş olmasının, Anadolu'nun sahip olduğu kaynaklarla ilişkili olduğu açıktır. Bu kaynaklar arasında bakırın da olduğu hatırlanmalıdır. Daha sonra ortaya çıkan merkezi devletlerin yayılmacılık hedeflerinde dikkate aldıkları unsurlar haline de gelmişlerdir. Hal böyle olunca göçebeler, özellikle Mezopotamya'da siyasi bileşenlerden birisi olarak MÖ 3. binden itibaren etkili olmaya başlar.

Metalin önem kazandığı bir dünyada göçebe toplulukların hangi rolü oynadığı, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kaynaklara ulaşım konusunda bu toplulukların yukarıda açıklanan nedenlerden dolayı avantajlı oldukları kabul edilebilir. Metal teknolojileri açısından bir çekirdek bölge olarak kabul edilen Kafkasya dikkate alındığında ilginç hususlar ortaya çıkar. Erken Tunç Çağı'ndan itibaren burada ortaya çıkan kurgan mezarlarda üstün bir beceri ve incelik ortaya koyan metal eserler dikkati çeker. Bu eserlerin ortaya çıktığı kurganlar yerleşimlerle ilişkilendirilemedikleri gibi, buluntular arasında araba veya bunu çeken yük hayvanı tasvirlerinin olması toplulukların sosyo-ekonomik geri planlarında göçebeliliği düşündürmektedir.

²⁹ Müller-Neuhof 2013, 10-15.

Yazılı Tarih Başlarken Göçebelik

Göçebeler her şeyden önce hareket halindeki topluluklar olarak, bölgeler arası iletişim ve etkileşimde taşıyıcı unsurlar olarak görülmelidirler. Kentsel merkezlerin güçlü ekonomik ve siyasal yapılar oluşturduğu Mezopotamya veya Maveraünnehir gibi bölgelerde, bu merkezlerin perifer alanlarında hareket halinde olup kimi zaman yerleşik topluluklarla çatışma halinde, kimi zamansa *symbiosis* / ortakyaşarlık halinde yaşamaktadırlar. Yukarıda da işaret edildiği gibi, göçebelerin kendilerini yazılı tarihte açtığı en erken dönem MÖ 3. bindir. Mezopotamya’da *umschlossen* / *enclosed* ve *ausgeschlossen* / *excluded* olarak iki biçimde tanımlanır³⁰: Bunlardan ilkinin ‘kapalı ya da kapsayıcı’ olarak dilimize çevirebiliriz. Bu göçebelik biçimi yerleşiklik ile tam anlamıyla iç içe geçmiş bir birliktelik sergiler. Göçebelerin bu şekilde kent ve devlet gibi yapılar ile belli ilişkiler içerisinde yaşayan topluluklar olmaları dikkat çekicidir. Mezopotamya’da MÖ 2. bin sonlarına kadar göçebeliliğin diğer biçimi olan “dışarıda bırakılmış / dışlayan” göçebelik ise bu denli net kendini belli etmemektedir. Göçebeliliğin bu biçimi Asya’nın step bölgeleri ve Arap çöllerinde yaygın olup toplulukların hareket kabiliyetini etkileyen at ve deve gibi hayvanların varlığı ile karakteristik bir nitelik sergiler³¹. Bu tanıma göre bu toplulukların kentsel merkez ve tarımsal üretim ile ilişkileri bir birliktelik olarak tanımlanmaktan uzaktır.

Hareket biçimleri üzerinden gidildiğinde iki türlü göçebelikten söz etmek

mümkündür. Bunlar *horizontal* / ufki ve *vertikal* / dağ göçebeliliğidir³². Yatay ve dikey olarak da çevrilebilecek bu nitelendirme biçimi oldukça temel bir sınıflandırmadır. Yukarıda Mezopotamya için tanımlanan kapsayıcı göçebelik, bu sınıflama dikkate alındığında iki alt gruba ayrılabilir. Kapsayıcı yatay göçebeliliğe (*umschlossener horizontaler Nomadismus*) tarihsel örnekler arandığında 3. ve 2. bin arasındaki Amurru toplulukları ile Arami topluluklarının MÖ 14. yy’dan itibaren belgelenen varlıkları, bilinen en erken örnekler olarak ortaya çıkar³³. Bu toplulukların varlıklarının ekonomik bağlamda ifade ettiği durum, belli bir doğal geri plan ile yakından ilişkilidir. Rowton tarafından *dimorphe zone* olarak tanımlanan bu bölge³⁴ 200 ile 400 mm arasında yıllık yağış ortalamasına sahiptir ve Suriye’de Fırat’ın doğuya doğru adeta bir dirsek görünümü sergilediği Meskene ve Rakka arasından başlayıp Cezire’ye, oradan da Zap Suyu’nun Dicle’ye karıştığı noktaya kadar uzanan alanı kaplar. Buradan güneybatıya doğru uzanarak Dicle’nin batısındaki alüvyal düzlükleri de içine alır. 400 mm ve üzerinde yağış alan bölgenin sınırı ise Birecik-Mardin-Nizip-Musul-Erbil-Kerkük boyunca devam ederek Dicle’nin doğusundan Susa Ovası kenarı boyunca uzanır. Bu tanımlanan bölge içerisinde sulama yapmaksızın yağmura bağlı olarak tarım yapmak oldukça büyük bir risk faktörünü beraberinde getirir. Yağış rejimindeki düzensizlikler buradaki ekonomik istikrarı tehdit eden en büyük unsurdur. Bu nedenle bir diğer ekonomik düzen ile ortakyaşarlık geliştirmek yaşamsal

³⁰ Streck 1998, 592.

³¹ Streck 1998, 594.

³² Streck 1998, 592-593.

³³ Streck 1998, 592.

³⁴ Rowton 1976.

bir önem taşımaktadır. Tanımlanan durumda tarıma eşlik eden diğer üretim biçimi küçükbaş hayvancılıktır. 200 mm altında yağış alan bölgelerde ise tarım sadece sulama ile mümkün olmaktadır. Fırat'ın batısındaki aluvyal düzlükler ile Suriye steplerinde, 100 mm'ye kadar yağış alan ve sulamalı tarımın uygulandığı yerlerde küçükbaş hayvancılığın yapıldığına ilişkin veriler mevcuttur³⁵. Burada küçükbaş hayvancılık ve tarımın bir arada var olduğu geniş bir alan tanımlanabilmektedir. Göçebelerin yaşadığı bu alanlar bütünlük göstermekten uzak olup yeraltı su kaynakları, nehir vadileri ve suni sulama kanalları ile bölünmüş bir görünüm sergilemektedir. Bu geniş çöl-bozkır alanı zamanla tarım alanlarının aleyhine genişlemiş ve gezgin çobanların uğrak yerleri haline gelmiştir. Bu şekilde bakıldığında burada göçebelik, yerleşikliğe bağlı olarak gelişen bir evrimsel aşama olarak değil, bu kırılğan bölge içindeki doğal kaynaklardan en verimli şekilde yararlanmaya yönelik bir üretim biçimi olarak tanımlanmalıdır.

Göçebelik bağlamında adı geçen bir diğer önemli coğrafi bölgeye, Avrasya steplerine bakıldığında, burada da bir takım tarihi referanslara ulaşmak mümkündür. Her ne kadar güvenilirliği tartışmalı da olsa Herodot Tarihi'nin IV. kitabında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan İskit toplulukları hakkında bir hayli bilgi verilmektedir. Ancak Mezopotamya örneğinin aksine, burada bu topluluklar ile bir şekilde birlikte var olmuş kentsel örgütlenmeye sahip yerleşimlerden sıklıkla söz edilmez. Karadeniz kıyılarındaki Yunan koloni

kentleri ile bu topluluklar arasındaki ilişkiler ise Mezopotamya'daki örnekler ile karşılaştırılabilecek türden değildir. Mezopotamya'da göçebe toplulukların kentlere sızıp kraliyet makamını ele geçirdikleri veya yerleşik merkezlerdeki siyaset ortamına bir şekilde dâhil olduklarının çokça örnekleri mevcuttur. Buna benzer bir durumu Karadeniz kıyılarındaki Yunan koloni kentleri için söylemek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle söz konusu topluluklar yukarıda verilen dışarda bırakılmış (*excluded*) göçebelik tanımına uygun bir özellik sergilememektedirler. Yunanistan için hiçbir zaman önemli bir tehdit unsuru oluşturmayan İskit toplulukları, yer yer mitolojik anlatılar içinde yer almış, aynı ölçüde sanat eserlerinde egzotik bir unsur olarak kullanılmıştır.

Arkeolojik araştırmalar neticesinde Avrasya'nın atlı göçebeleri kurgan mezarları ile ilişkilendirilmektedirler. Her ne kadar yerleşik topluluklarınkileri ile karşılaştıramayacak nitelikte de olsalar gerek Bronz Çağı'na gerekse Demir Çağı'na tarihlenen kurganlarda ele geçen buluntular, tabakalaşmış, dolayısıyla da karmaşıklaşmış toplumsal yapılanmalara işaret eder. Öte yandan Avrasya atlı göçebelerinin kentsel toplumlarla iç içe geçmemiş olması, biraz genelleyici bir ifade olabilir. Coğrafi olarak Ortadoğu ile karşılaştırıldığında oldukça büyük bir alan ile karşı karşıya olduğumuz açıktır. Ancak Karadeniz'in kuzeyinden başlayarak Moğolistan ve Kuzey Çin'e kadar uzanan bu geniş alan içerisinde, bölgeler arasındaki iletişimi tamamen yahut kısmen kesen coğrafi bari-

³⁵ Klengel 1971, 24-31.

yerlerden söz edilemez. İskitler incelendiğinde, binlerce kilometre ötedeki Güney Sibirya'ya kadar uzanan geniş bir alanda ortak ya da benzer bir takım maddi kültür öğelerinin ortaya çıkmış olmasıyla, etkileşimi mümkün kılan ağların (*network*) varlığı oldukça net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu geniş iletişim ağının işleyebilmesi, ağa dâhil toplulukların örgütlü olması ile mümkündür. Örgütlülük hiyerarşik bir durum sergiliyorsa bu tabakalaşmayı belirleyen unsurun görünürlüğü irdelenmelidir. Söz konusu unsur sadece savaşçılık yahut bununla ilgili becerilerden ibaret olmasa gerektir. Hayatta kalmanın zor olduğu bu bölgeler için talan ve yağmanın ekonomik amaçlı olduğu kabul edilse bile, nihayetinde üzerinden zenginlik tanımının yapıldığı bir maddiyatın da görünür olması gerekir. Sürü sahipliği bu tanımın karşılığı olsa gerektir. Ancak bu zenginliğin saldırıya açık ve kolay kaybedilen bir tarafının olması, bunların korunmasında eril iş gücünü ve ona bağlı olarak savaşçılığı da ön plana çıkarır³⁶.

Eski Anadolu'da Göçebelik

Tarımsal üretimin ilk defa gerçekleştirildiği Ortadoğu'nun kuzeydeki kenar bölgesi olan Anadolu, bu yeni gelişimin önemli bölgelerinden birisidir. Burada tarım daha çok dağ sıraları arasına sıkışmış vadi tabanları ya da ona yakın alanlarda icra edilirken yarımadanın en büyük kısmını oluşturan alanlar dağlıktır ve bundan dolayı da yerleşik hayata çok da uygun bir zemin teşkil etmezler. Ancak tam olarak

da dağlar ve ovaların bu derece iç içe geçtiği bölgeler, sahip oldukları otlak alanlarla hayvancılık için oldukça ideal bir yaşam alanı oluştururlar. Mera, ahır ve yaylacılık olmak üzere hayvancılığın farklı biçimleri Anadolu'da uygulanmaktadır³⁷. Tarihsel geçmiş dikkate alındığında, özellikle Türk topluluklarının buraya göçtükleri Ortaçağ'dan itibaren, göçebe toplulukların arazi kazanım ve kullanımları üzerine tespitlerde bulunmak mümkün olmaktadır. Anadolu'nun iç kısımlarında uygun bölgelerde çok sayıda yaylak ve kışlak alanlar oluşmuştur. Bunların çoğunlukla ekime müsait alanlara yakınlığı, yarı göçebe yaşam tarzının da kısa sürede yayılmasına sebep olmuştur³⁸.

Her ne kadar göçebelik Anadolu'da geleneksel bir yaşam biçimi olarak kabul edilse de arkeolojik arazi çalışmalarında dikkate alınan bir olgu olmamıştır. Ancak bugün göçebeliliğin arkeolojik çalışmalarda incelenmesine yönelik en çok alıntılanan eserlerden birisi Anadolu göçebeleri arasında yapılan etnografik gözlemleri içerir³⁹. Gerek güncel gerekse tarihsel gözlemleri bir araya getirerek bunları erken dönemler için analogi olarak sunan bir diğer isim ise Jak Yakar'dır⁴⁰.

Hayvancılık ekonomisinin varlığını kanıtlayan arkeolojik verilerin ayrıntılı analizleri Kalkolitik Çağ'dan itibaren bu geçim biçiminin bir uzmanlaşma alanı haline geldiğini ortaya koyar⁴¹. Bunun ne ölçüde göçebelik anlamına geldiğinin ise kestirilmesi zordur. Yerleşim yerlerinin konum

³⁶ Anthony 2007, 137-138.

³⁷ Yakar 2007, 172-73.

³⁸ Hütteroth – Höhfeld 2002, 138-139.

³⁹ Cribb 1991.

⁴⁰ Yakar 2007.

⁴¹ Bu bağlamda en dikkat çekici veriler Suriye'den gelmektedir: Akkermans – Duistermaat 1996; Akkermans – Schwarz 2003. Ayrıca Anadolu için, Arbuckle 2012.

bilgilerine dayanarak bazı tahminler ileri sürülebilir. Örneğin Sivas'ta Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin plato kenarlarında konumlandığına dikkat çekilmiştir⁴². Ne var ki yüzey araştırmasına dayanan bu gözlemler, söz konusu yerleşimlerin geçici konaklama alanları mı yoksa sezonluk barınaklar mı olduğu konusunda bilgi verememektedir. Ancak bu tip konumların sürü sahibi topluluklar için belli bir fayda da getirdiği açıktır. Güneybatı Anadolu'da yapılan diğer bazı incelemeler de Kalkolitik Çağ'daki göçebelik konusunu gündeme getirmiştir. Bağbaşı'nda yapılan kazılar burada Geç Kalkolitik mimarisinin dayanıklı malzemeden yapıldığını ortaya koymuştur⁴³. French ve Coulton Eşen Çayı'nın yukarı havzası ve Lykia kıyıları arasında *transhumans* temelinde bir hareketlilik olduğunu ileri sürmektedir⁴⁴. Bu durum söz konusu yerleşimin dönemsel niteliğini ortaya koymaktadır. Aynı bölgedeki Karataş'ın da yarı göçebelere ait bir yerleşim olabileceğine işaret edilir⁴⁵.

Anadolu prehistoryasında göçebe/ yarı-göçebe yaşam tarzının söz konusu olduğu bir diğer bölge Doğu Anadolu'dur. Bu bölgenin Erken Tunç Çağı'ndaki kültürel kimliğini temsil eden Karaz Kültürü (Erken Transkafkasya Kültürü) gerek hafif malzemelerin kullanıldığı bir mimariye sahip olması gerekse uzun sürekliliğe işaret eden kültürel tabakalaşmanın nadir görülmesi gibi nedenlerden ötürü göçebe ya da yarı-göçebe olarak değerlendirilmiştir⁴⁶. Bu kültürün Kafkasya ile ilişkilendirilmesinden dolayı madencilik yayılmasında

da bir rol oynayıp oynamadığı sorgulanmaktadır. Bu noktada doğrudan veriler oldukça azdır. Bunlardan en önemlisi Arslantepe'nin VIA tabakasından gelmektedir. Bu tabaka sadece Transkafkasya etkilerinin görülür olduğu bir tabaka olması ile değil, aynı zamanda burada saptanan kralliyet mezardaki metal eserlerin kuzey bölgelerle ilişkisini ortaya koyması ile de dikkat çeker. Ayrıca Giresun'dan başlayarak Murgul'u da içine alacak şekilde doğuya doğru uzanan bir bölgeye işaret ediyor olması da büyük önem arz eder⁴⁷. MÖ 4. binin son çeyreğinde Mezopotamya'nın Anadolu'yu hammadde temini çerçevesinde gerçekleşen bir ilişkiler ağına dâhil ettiği bilinmektedir. Bu dönemde Mezopotamya etkilerinin Anadolu'da kendini belli ettiği en önemli merkez olan Arslantepe'de, yerleşim genelindeki metal eserlerin hammaddelerinin çok farklı bölgelerden temin edildiği anlaşılmaktadır⁴⁸. Öte yandan örneğin bu temin bölgelerinden birisi olan ve yukarıda değinilen Doğu Karadeniz'in prehistorik yerleşimi hakkında bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Sahil kesimi için ciddi bir araştırma açığı mevcut olup art bölgede ise masif mimariye sahip büyük yerleşimlere rastlanmaz⁴⁹. Bu şartlar altında arkeolojik olarak görünür olmayan göçebe/ yarı göçebe toplulukların bu hammaddelerin Elazığ-Malatya bölgesine getirilmesinde bir rol oynamış oldukları oldukça muhtemel görünmektedir.

Uruk Kültürü'nün kuzeye doğru yayılırken izlediği strateji dikkate alındığında,

⁴² Ökse 2000, 17.

⁴³ Eslick 1992, 48-50.

⁴⁴ French – Coulton 2012, 44.

⁴⁵ Yakar 2007, 312-313.

⁴⁶ Işıklı 2011, 96-100.

⁴⁷ Hauptmann ve diğ. 2002.

⁴⁸ Hauptmann ve diğ. 2002, 65.

⁴⁹ Sagona 1984, 138.

Orta Fırat kıyılarında doğrudan kolonilerin kurulduğunu, daha kuzeyde ise yerli Kalkolitik yerleşimlere eklenmiş kimi merkezler oluşturdukları göze çarpmaktadır⁵⁰. Uruk etkilerinin en kuzeyde tespit edildiği Tepecik ve çevresinde güneyin güçlü etkisini seramikte görmek mümkün olmuştur⁵¹. Mezopotamya ile karşılaştırıldığında kent kültürünün ya çok geri ya da hiç olmadığı Anadolu ile ilişki kurulurken yerel unsurların sahip olduğu ticaret ve diğer iletişim ağları değerlendirilmiş olmalıdır. Bu bağlamda Uruk Kültürü için kuzeydeki bu kenar bölgenin yün üretimi açısından ek hammadde temini yapılan bir bölge olması ihtimali de hatırlanmalıdır⁵². Böylece bölgeler arası ticaretin gelişmesinde hayvancılıktan edinilen yararın daha karmaşık üst bağlamların oluşmasına katkıda bulunduğu sonucuna ulaşabiliriz. Kurulan bu yeni düzende sürü tutulmasında uygulanan karar ve tercihler artık çok uzaktaki taleplerle ilişkilidir. Böylesi bir durumda eğer hayvancılık gelişkin bir üretim alanı ise göçebelere bu alanın uzmanlaşmış gücü olarak görmek mümkündür.

Doğu Anadolu arkeolojisinde göçebelik, MÖ 2. bine ait kontekstlerde de önemli bir araştırma problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu dönemin Erken Transkafkasya Kültürü gibi bir kültürel kompleks olarak değerlendirilmesinin şu an uzağındayız. Arkeolojik olarak bu kültür boyalı seramikleri ile dikkat çeker ve bu nedenle de öncesindeki Erken Transkafkasya Kültürü'nden çok farklı bir görünüm sergiler. Bir diğer dikkat çekici husus ise MÖ 3. binde ovalarda çok sayıda

yerleşim varken 2. binde bunun bariz bir şekilde düşüş sergilediğidir⁵³. Bu durumu 2. binde yerleşik tarımcı toplulukların zayıflaması olarak yorumlamak mümkün görünmektedir. Ancak burada Anadolu yerleşim gelişiminin genel eğilimine bakıldığında 3. binde araştırılan tüm bölgelerde, özellikle vadi tabanlarındaki ovalık alanlarda yerleşim sayısında bir sıçrama olduğu, bunu izleyen dönemde, yani 2. binde ise yerleşim sayısının ciddi bir düşüş sergilediği dikkat çeker. Bu süreç her zaman yerleşik hayatın göçebelik lehine terk edildiği gibi bir anlam ifade etmek zorunda değildir. Köy tipi yerleşimlerin terk edilerek, civardaki büyük yerleşimlere göç edilmesi gibi bir durum da söz konusudur. Nitekim Erken Tunç Çağı'nı izleyen Orta Tunç Çağı, Anadolu'da devletleşmenin ilk aşamalarının yaşandığı bir dönemdir. Doğu Anadolu özelinde ise yaylalarda tespit edilen ve seramik geleneği itibarı ile Erken Tunç Çağı'ndaki Erken Transkafkasya Kültürü'nden tamamen farklı bir gelenek karşımıza çıkmaktadır. Maddi kültürdeki bu köklü değişim bir şekilde yeni toplulukların varlığı ile açıklanabilir. Erken Transkafkasya Kültürü kendisini ayakta tutan unsurların belki ortadan kalkması ile çökmüş bir sistem olarak görülmelidir. Ovalardaki höyüklerin varlığı düşünüldüğünde bu sistemin tam göçebeden ziyade yarı-göçebe olarak kabul edildiği de hatırlanmalıdır. Doğu Anadolu'nun MÖ 3. ve 2. bini karşılaştırıldığında arkeolojide tespitleri sorunlu olan göçebelik ve yarı göçebelik arasındaki farklar da⁵⁴ görünür hale gel-

⁵⁰ Algaze 1993, 113-114; 116, fig.47.

⁵¹ Esin 1982.

⁵² Algaze 2008, 94.

⁵³ Özfrat 2001, 110.

⁵⁴ Baysal 2012, 259-260.

mektedir. Erken Transkafkasya yerleşimlerinin höyükleşmiş olmalarına karşın, yaylalardaki 2. bin yerleşimlerinin bu şekilde bir yapılanma sergilememeleri dikkat çekicidir. Bu durum 3. bin yerleşimlerinde tarımın da uygulanmış olduğunu gösterirken 2. bin topluluklarının hayvancı olduğunu düşündürmektedir.

French ve Coulton, Fethiye ve Kumluca arasında Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen ve sürekli bir yerleşimi gösteren buluntu yeri olmamasına işaret ederler⁵⁵. Ancak yakın zamanda görülen uygulamanın aksine ana yerleşimlerin yaylada, kışlık yerleşimlerin ise kıyı bölgesinde olduğu düşüncesindedirler. Kıyıya yakın bir yerleşim olan Girmeler bu kanıyı desteklemeye uygun bir görünüm vermektedir. Kuruçay ve Hacılar ile paralellik gösteren bir grup malın buradaki mağarada ele geçmesi kültürel aidiyet konusuna ışık tutmuş⁵⁶ diğer taraftan da Kalkolitik toplulukların bu mağara ile ilişkisi sorusunu ortaya atmıştır. Ancak 1980'li yıllarda mağaranın girişinde yer aldığı belirtilen höyüğün tamamen tahrip edilmiş olması iki alan arasındaki ilişkiyi yeniden kurmayı imkânsız hale getirmekte ve buranın gerçekten hayvancılıkla bir ilişkisi olup olmadığı sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Burada yapılan kazılar sayesinde mağara önünde 55 m çapında ve 6,8 m yüksekliğinde bir yerleşimin varlığı anlaşılmıştır⁵⁷. Son çalışmalar ise mağara içindeki tabakalaşmanın MÖ 9. binyıla uzandığını ve henüz tarımsal üretime geçilmemiş bir dönemde yerleşikliğin ilk adımlarını atan bir avcı-toplayıcı toplulu-

ğun gelişimini ortaya koymuştur⁵⁸. Hayvancılıkla geçimini sağlayan bir topluluğun buradaki muhtemel mevsimsel varlığı hakkında ise herhangi bir yargıda bulunmak şu an için mümkün görünmemektedir.

Burdur ve Antalya bölgeleri dikkate alındığında höyük tipi yerleşimlerin Erken Tunç Çağı ile birlikte yayılmaya başladığı görülür. Bu dönemde yeni kurulan yerleşimlerin eski Neolitik ve Kalkolitik merkezleri tercih etmedikleri görülmektedir ki bu durum her ne kadar arkeolojik malzeme çok açık kendini belli etmese de kültürel anlamda görülen büyük bir değişim ile ilişkili olabilir⁵⁹. Bu değişiklik ekonomik faaliyetler ve bunun beraberinde getirdiği yeni yerleşim stratejileri ile ilişkili olabilir. Ancak kesin bir çıkarım için daha fazla arkeolojik verinin toplanması gerekir.

Anadolu'da tarihsel dönemlerin başlaması ile birlikte göçebeliliğin yeni oluşan feodal devletlerin bünyesinde nasıl hayatta kaldığı bir diğer konudur. Orta ve Geç Tunç Çağı'nda göçebelilerin devletleşme süreci ve sonrasında merkezi devlete nasıl eklemlendikleri konusunda dolaylı çıkarımlarda bulunmak mümkün olduğu gibi kimi yazılı veriler de mevcuttur. Yazılı kaynaklar bölgesel bağlamlar hakkında bilgi verirken arkeolojik çalışmaların sunduğu veriler daha çok dolaylı çıkarımlara izin vermektedir. Göçebe topluluklar Mezopotamya ve Suriye'de siyasi dengeleri değiştirebilen önemli aktörler olmakla birlikte, Anadolu'da benzer bir durumu iddia etmek için ortada bir neden yoktur. Erken Tunç Çağı'nda yerleşim sayısının genel

⁵⁵ French – Coulton 2012, 44.

⁵⁶ Köktürk 1996/1997.

⁵⁷ Becks – Polat 2013, 167.

⁵⁸ Takaoğlu – Korkut 2019.

⁵⁹ Duru 2008, 145.

olarak bütün bölgelerde önceki dönemlere göre daha yüksek olduğunu biliyoruz. İkinci bin başlarında bu sayının geriye gittiği de çoğu bölgede gözlenir. Bu geri gidişin kırsaldan kente göç şeklinde yorumlanması, MÖ 2. bine ait yerleşimlerin giderek genişlediğinin saptandığı durumlarda mümkündür. Ancak her bölgenin kendi iç dinamikleri ile şekillendiği muhakkaktır.

Yakın zamanlara kadar yaylacılığın önemli bir yaşam tarzı olduğu Güneybatı Anadolu'da bu durumun Tunç Çağı'nda nasıl olduğuna dair bazı ipuçları bulunmaktadır. MÖ 2. bin boyunca Anadolu'nun batısında ve güneyinde yaşayan Luvi topluluklarının yaşam tarzı hakkında kimi metinlerde dikkate değer ayrıntılar dikkat çekmektedir⁶⁰. Bunlar doğrudan ifadeler olmaktan ziyade dolaylı çıkarımlardır. Örneğin Luvice kelimelerin kullanıldığı Hitit metinlerinin bağlamının yaylacılık olması dikkat çekicidir. Bir diğer ilginç veri grubu ise yer isimleri ve bunların konumlandırılmalarıdır. IV. Tuthaliya ve Tarhuntaşşa kralı Kurunta arasında yapılan ve *Bronz Tablet*'de yer alan anlaşmada MÖ 2. bine ait yerleşimlerin adının geçmemesi, bu bölge halkının göçebe olması ile ilişkilendirilmiştir⁶¹. Bunun dışında yer ve halk isimlerinin incelenmesi ile yeni görüşler de ortaya atılmıştır. Forlanini'ye göre Luvi ve Lukka arasındaki fark aynı dili konuşan ancak farklı yaşam tarzlarına sahip olan Türk ve Türkmen (Yörük) arasındaki farka benzer. Her ne kadar bu görüşler

varsayıma dayalı olsa da Ulmi-Teşub anlaşmasında çobanlardan söz edilmesi bölgede hayvancılığın varlığına işaret etmektedir⁶². Gerçekten de MÖ 2. bin boyunca bu tip bölgelerin devletin ekonomik alt yapısına eklenmemiş olması düşünülemez. Ancak bununla birlikte bu toplulukların Mezopotamya'da yer yer karşılaşılan türden güçlü bir askeri ve siyasi unsur oluşturdıkları da söylenemez.

Bu durum elbette göçebelerin tam anlamıyla egemenlik altına alındığı şeklinde görülmemelidir. Nitekim Hitit Devleti'nin kuzey sınırlarında yaşayan Kaşka topluluklarının devletin düştüğü zaafı iyi değerlendirerek çok büyük istikrarsızlıklara yol açtığı da bilinmektedir⁶³. Bu topluluklar çoğunlukla göçebe olarak kabul edilirler. Aslında bu yargıya yönlendiren veriler daha çok yazılı metinlerdeki dolaylı bilgilerdir. Kaşka topluluklarının herhangi bir egemenliği tanımadığı söylenir; geçim temelini küçük ve büyükbaş hayvan besiciliği ile birlikte tarım oluşturur⁶⁴. Bu durum yaylacılık modelinde bir hareketliliğe işaret ediyor olabilir.

Her ne kadar Kaşka topluluklarının arkeolojik olarak tespiti sorunlu olsa da yazılı kaynaklar sayesinde bir dizi çıkarıma ulaşmak mümkündür. Glatz ve Matthews Hititler ve Kaşkalar arasındaki ilişkileri

⁶⁰ Bu bağlamda en öne çıkan belgeler Ulmi-Teşub anlaşması ve *Bronz Tablet*'dir. Forlanini *Bronz Tablet*'teki yer isimlerinin Toroslar'da olabileceğine ilişkin varsayımlar öne sürerken söz konusu yerleşimlerde yarı-göçebe toplulukların yaşıyor olabileceğine işaret eder (Forlanini 1998, 223-224). Simon ise

Ulmi-Teşub anlaşmasında çobanların varlığı ile doğrudan ilişkilendirilebilecek "yazlık otlak" ve "tuz yalama" ifadelerini ortaya koyar (Simon 2010, 550-551).

⁶¹ Forlanini 1998, 222-224.

⁶² Simon 2010, 550.

⁶³ Klengel 1998; Von Schuler 1980, 461-464.

⁶⁴ von Schuler 1980, 462-463.

antropolojik bir bakış açısı ile değerlendirmişlerdir⁶⁵: Bu topluluklar Hitit Devleti'nin çatışma halinde olduğu Mittanni ya da Mısır'ın aksine herhangi bir siyasi muhatabın olmadığı topluluklardır. İlginç bir şekilde Hitit Devleti'nin başkenti olan Hattuşa, Kaşka sınırlarına yakın olduğu halde başkent olarak tercih edilmiştir. Hititler için kutsal olduğu anlaşılan bir diğer kent olan Nerik ise doğrudan Kaşka toprakları içinde yer alır. Hititler için bir kimlik tanımlanırken bunun coğrafi bir bölge ile yakından ilişkili olduğu anlaşılacaktır. Nerik gibi dini nedenlerden dolayı oldukça önemli bir role sahip olan bir Hitit kentinin bu coğrafi alanın dışında Hitit kimliğine ait kalmış olması bu iki topluluğun birbirleri ile ilişkileri açısından dikkat çekici bir durumdur.

Her ne kadar eski araştırmacılar, biraz da maddi kültürlerinin tanımlanamamasından dolayı göçebeliği Kaşka topluluklarının bir özelliği olarak kabul etmiş olsalar da bugün bunu bu şekilde genelleştirmek çok doğru görünmemektedir. Hitit kaynaklarında Kaşkalar için kullanılan nitelendirmeler arasında “domuz çobanı” ve “keten dokuyan” şeklindeki ifadeler bu toplulukların yaşam tarzı hakkında ipuçları sunmaktadır⁶⁶: Keten ekiciliği bu toplumların tarımdan uzak yaşamadıklarını ortaya koyar. Domuz ise yaylacı bir ekonomide besiciliği yapılmayan, daha çok nemli ve ormanlık alanlarda tercih edilen bir besi hayvanıdır. Ne var ki Hitit kaynaklarında geçen bu nitelendirmeler, daha çok aşağılayıcı bir anlamda kullanılmıştır⁶⁷. Dolayısıyla ile gerçekten bu konudaki bir gözlem ile

ilgili olmayabilir. Dahası Hitit kaynaklarının Kaşka yerleşimleri için URU determinativini kullanmış olması⁶⁸, Kaşka toplulukları için bir genelleme yapmanın doğru olmadığını göstermektedir. Bir bakıma Hititler burada yabancı bir ülkeyi ele geçirmeye çalışan istilacılardan çok da farklı görünmemektedir. Bu durum Kaşka saldırganlığını, örneğin Mezopotamya göçebelilerinin tehditkarlığından daha farklı bir açıda gösterir. Yerleşik Kaşka topluluklarının varlığını kabul ettiğimizde bunun bir göçebe-yerleşik kavgası değil, topraklarını genişletmeye çalışan bir merkezi güce karşı, dağınık toplulukların yürüttüğü bir mücadele olarak görmek yerinde olur. Benzer sorunların güneydeki göçebelere yaşanmadığı düşünülürse meselenin aslında Anadolu topraklarında yaşayan değişik halkların mevcut ekonomik ve politik sisteme dâhil edilmesi olduğu anlaşılır. Burada yerleşikler ve göçebelere arasındaki çıkar çatışması ikincil bir unsur olmaktan öteye gidemez. Bu durum belki de Osmanlı Dönemi'ndeki Türkmen topluluklarının kontrol altına alınma politikası ile karşılaştırılabilir. Burada da en önemli mesele Yürük ya da Türkmen topluluklarının sisteme dâhil olmak istememesi ve bu nedenle de merkezi otorite tarafından tehdit olarak algılanmasıdır.

Sonuç

Arkeolojik verilerin kendisi çoğunlukla durağan olmakla birlikte, ortaya koymaya çalıştığı sistem, insanlar ve toplumların hayatıdır ve dolayısıyla ile de oldukça dinamik bir unsurdur. Bu dinamizm sayesinde tarihimiz özellikle son on bin yıldır

⁶⁵ Glatz – Matthews 2005.

⁶⁶ Glatz – Matthews 2005, 56-59.

⁶⁷ von Schuler 1980, 463.

⁶⁸ Glatz – Matthews 2005, 56.

ivmesini artıran bir gelişim ve dönüşüm zincirlerinden oluşur. Değişimin kendisini gördüğümüz halde bunun arkasında yatan mekanizmayı, yani tetikleyen unsurları her zaman net olarak görmemiz pek mümkün değildir. Özellikle arkeoloji için göçebeler ve onlarla ilgili kontekstler belirsizliklerle doludur. Olguya yönelik kanıtın yokluğu her durumda olgunun yokluğunun kanıtı değildir ki bu durum da göçebelik için sıkça söz konusudur.

Neolitik Çağ'ın getirdiği hayvan besiciliğinin bir uzmanlık haline gelmesi ile birlikte insanların buna uygun bir hayat tarzı geliştirmiş olmaları oldukça muhtemel görünmektedir. Bu uzmanlaşmanın varlığına yönelik doğrudan veriler sınırlıdır. Dolaylı veriler ise çoğu kez yorumlar çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu durum ele alınan dönemin maddi kültürünün niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Hayvancılığa bağlı olarak gelişen göçebelik planlanmış bir hareketlilik gerektirir. Bu hareketliliğin diğer gruplarla ilişkiler açısından büyük önemi vardır. Bu ilişkilerin ortakyaşarlık üzerinde gelişmesi yeni rotaları tanınması ve bunlar üzerinde gelişen yeni bağlantılarla birlikte mal değişiminin yanı sıra kültürel ilişkilerin de gelişmesini sağlamıştır. Özellikle Kalkolitik Çağ bu ilişkilerin bölgeler arası düzlemde ivme kazandığı bir dönemdir ve aynı dönemde hayvancılığa bağlı ürün çeşitlerindeki artış bu ilişkilerin önemli bir katalizörüdür. Üretim süreçlerinin giderek karmaşıklaşan ve karşılıklı bağımlılıkları artıran yapısı karşısında uzmanlaşma bir gereklilik olarak karşımıza çıkar. Bu nedenle göçebelik ve onun kendine özgü ekonomisini karmaşık toplumsal ilişkilerin gelişimi içerisinde bir konumda kabul etmek yerinde olacaktır.

Erken Tunç Çağı'na kadar uzanan süre içerisinde topluluk içinde ya da ona paralel olarak hayvancılığın farklı gruplar tarafından gerçekleştirildiğine yönelik arkeolojik veriler hayvan kemiklerinin titizlikle belgelenmesi ile daha da artırılabilir. Sadece kronolojik olarak değil aynı zamanda bölgesel eğilimlerin de tespit edilmesi böylece mümkün olabilir.

Anadolu'da göçebelik Mezopotamya'dan farklı olarak kent yaşamına siyasi anlamda müdahil olmamıştır. Bu durum Mezopotamya'nın kısıtlı kaynaklara sahip olması, dolayısı ile bir arada yaşamının yolunun bulunması zorunluluğundan kaynaklanmış olabilir. Ancak Anadolu göçbeliği çok daha farklı işlemiş benzenmektedir. Hitit ve Kaşka örneğinde aslında temelde merkezi bir sisteme sahip bir halk ile bu sisteme dâhil olmak istemeyen bir diğer halk söz konusudur ve Kaşka topluluklarının göçbeliği ise zaten bir başka tartışma konusudur. Yazılı kaynakların izin verdiği ölçüde güney bölgelerinde göçebelerin varlığı kabul edilebilir ancak bu toplulukların bir şekilde devlete eklemendiği anlaşılmaktadır. Genel olarak aslında tam bir göçebe yerleşik çatışmasından ziyade merkezi gücün kendi egemenliğini dağınık halde yaşayan topluluklara kabul ettirme çabasından söz etmek mümkün görünmektedir. Burada temel sorun kaynak dağılımı değil, merkezi iktidarın bu toplulukları kurulu düzeni için bir tehdit olarak görmesidir.

Değişim ve dönüşümün aktörleri olarak göçebelere söz ederken göçebelerin kendilerinin de bu süreçlerin içinden geçtiği hususu gözden kaçmamalıdır. Örneğin Mezopotamya'da göçebeler hanedanlar oluşturup yerleşik hayatın her alanında

varlık göstermişlerdir. Genelde kültürel kimlikteki değişimi göçlerle açıklarız. Anadolu'da Hitit varlığını böyle bir göçle açıklarken köken bölgesi olarak Trakya veya Kafkasya'nın adı geçer. Ancak bu noktada göç eden toplulukların köken bölgeleri ile bir takım ilişkilerinin maddi kültürde görünür olması beklenebilir. Oysa mevcut bölge içindeki farklı toplulukların yaşam tarzlarını değiştirerek yerleşikleşmesi, yani görülür hale gelmesi hem süreklilikleri hem de kopuşları açıklayan bir model olabilir. Başka bir deyişle mevcut toplulukların kimliklerinin zaman için de değişmesi, asimile olması ya da yakın çevredeki topluluklarla kültürleşme süreçlerine girmesi çok büyük göç hareketlerinden daha etkili ve kalıcı sonuçlar ortaya çıkarabilir. Bu açıdan ele alındığında görünür olmayan göçebelere ve belki diğer marjinal grupların etkisi mercek altına alınmalıdır.

Gerek göçebeliliğin gerekse diğer farklı unsurların neden olduğu hareketleri incelemek, Anadolu araştırmalarındaki mevcut eğilimlerde maalesef hak ettiği yeri bulmuş değildir. Ancak yukarıda özetlenen tüm zorluklara karşın mevcut verilerin doğru sorularla yeniden ele alınması, net olmayan pek çok hususu aydınlatılabilir. Bu soruları sormadan önce atılması gereken adımlar vardır. En büyük eksiklik Türkiye'de arkeolojinin kuramsal yaklaşımlar konusundaki eksikliğidir. Özellikle somut verilerin kısıtlı olduğu geçmişe dönük araştırmalarda sorunların tanımlanması ve bunlara yanıt oluşturacak modellerin oluşturulmasında kuramsal çalışmaların yerini doldurabilecek başka bir yöntem yoktur. Arkeolojik veriler ancak böyle bir alt yapı olduğunda anlam kazanabilirler.

Arkeolojik verilerin yakın geçmişten ya da etnografik analogiler üzerinden edinilen kuramlarla yorumlanması yeni bir yöntem değildir. Fakat bunların dışında arkeolojinin de bu çalışmalara verecek katkısı vardır. Türkiye'de alan araştırmaları kültür tarihine yönelik bağlamlar üzerinde yoğunlaşır. Çoğunlukla da maddi kültür verilerinin analizi ile kendini sınırlar. Göçebeliliği araştırmanın merkezine almak, şimdiye kadar araştırmanın üzerinde kurulu olduğu kabullerle mümkün değildir. Örneğin Türkiye'nin hemen hemen tüm illerinde yüzey araştırmaları yapılmış yahut yapılmaktadır. Ancak bu çalışmaların neredeyse tamamı bölgesel kronoloji veya kültürel ilişkiler konularına odaklanmışlardır. Örneğin spesifik olarak göç yolları üzerinde ve yaylalarda konaklama alanları tespit etmeye yönelik araştırma kurgusu – belki ovalara dağılmış tespiti kolay yerleşim yerlerine göre- daha zor olduğu ve her durumda başarı vaat etmediği için- çok tercih edilmez. Oysa çok da göz önünde olmayan bu alanlar, göçebeliliğin izlerinin sürülebileceği yegâne alanlardır. Bir diğer sorun da yerleşimlerin birbirleri ile ilişkisi noktasında ayrımsayıcı çalışmaların eksikliğidir. Gerçekte büyüklük, kronolojik süreklilik, yerleşimler arası mesafeler gibi noktalar ortada yerleşimlerin işlevsel niteliklerini sorgulatmalı. Ayrıca sadece malzeme veren alanlar değil, yerleşim dışında, çevresel bağlantıları ortaya koyacak sistematik alan çalışmaları da yapılmalıdır.

Görünürlük konusu her zaman için bu tip araştırmaya karşı en büyük çekinceyi oluşturur. Ancak Orta ve Doğu Avrupa gibi kalıcı malzemesi kısıtlı bölgelerde prehistorik arkeolojinin ne denli gelişkin olduğu düşünülürse, bu sorunun aslında

aşılabilirliğini kabul etmek gerekir. Özellikle son yıllarda gelişen kimi tespit yöntemleri, örneğin Almanya ve Birleşik Krallık gibi ülkelerde giderek standart uygulama haline gelen *airborn LIDAR* uygulamaları bu çalışmalarını daha ileri bir düzeye taşıyacaktır.

Alan araştırmalarının kurgusu geniş bölgelerin nispeten genel değerlendirmelerinden dar bölgelerin derinlemesine incelenmesine doğru geliştirilmelidir. Yerleşim içi ve yerleşim dışı analizlerin çok daha ayrımsayıcı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekir. Bir başka deyişle niteliksel olarak yerleşimleri farklı kategorilere ayırabilmeyi mümkün kılan ayrıntılar toparlanmalıdır. Bu daha fazla verinin kayıt altına alınması ve daha fazla disiplinler arası işbirliği anlamına gelir. Kronolojik sürekliliğin tespit edildiği ancak yerleşik hayatın niteliğinde değişikliklerin görüldüğü stratigrafik veriler çevre bölgedeki yerleşim gelişimi ile ilişkilendirilebilmelidir. Bu bağlamda göçebe maddi kültürü hakkında daha fazla sistematik çalışmalar yapılması da gerekmektedir. Nihayetinde görünürlük bu malzemenin tanınmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Akkermans – Duistermaat 1996 P. M. M. G. Akkermans – K. Duistermaat, “Of storage and Nomads the Sealings from Late Neolithic Sabi Abyad, Syria [with comments]”, *Paléorient* 22.2, 1996, 17-44.
- Akkermans – Schwarz 2003 P. M. M. G. Akkermans – G. Schwarz, *The Archaeology of Syria* (Cambridge 2003).
- Algaze 1993 G. Algaze, *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization* (Chicago 1993).
- Algaze 2008 G. Algaze, *Ancient Mesopotamia at the Dawn of Civilization. The Evolution of an Urban Landscape* (Chicago 2008).
- Anthony 2007 D. W. Anthony, *The Horse, the wheel and language. How Bronze-age riders from the steppes shaped the modern world* (Princeton 2007).
- Arbuckle 2012 B. S. Arbuckle, “Animals and inequality in Chalcolithic central Anatolia”, *JAnthArch* 31, 2012, 302-313.
- Bagg 2012 A. M. Bagg, “Irrigation”, içinde: D.T. Potts (ed.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (Oxford 2012) 261–278.
- Baysal 2012 A. Baysal, “Doğu Anadolu Arkeolojisinde Göçebelilik ve Yaylacılık Kültürü (MÖ II. Bin: Veriler Işığında Yeni Düşünceler)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13.3, 2012, 255-68.
- Becks – Polat 2013 R. Becks – A. Polat, “Girmeler Mağarası – Lykia’da Bir Kalkolitik Dönem Yerleşimi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8, 2013, 166–183.
- Bernbeck 1995 R. Bernbeck, “Dörfliche Kulturen des keramischen Neolithikums in Nord- und Mittelmopotamien: Vielfalt der Kooperationsformen”, içinde: K. Bartl – R. Bernbeck –M. Heinz (ed.), *Zwischen Euphrat und Indus. Aktuelle Forschungsprobleme in der Vorderasiatische Archäologie* (Hildesheim 1995) 28-43.
- Bernbeck 2013 R. Bernbeck, “Multisited and modular sites in the Halaf tradition”, içinde: O.P. Nieuwenhuys – R. Bernbeck – P.M.M.G. Akkermans – J. Rogasch (ed.), *Interpreting the late Neolithic of Upper Mesopotamia* (Turnhout 2013) 51-61.
- Boyd 2006 B. Boyd, “On ‘sedentism’ in the Later Epipalaeolithic (Natufian) Levant”. *World Archaeology* 38.2, 2006, 164-178.
- Byrd 1992 B. F. Byrd, “The Dispersal of Food Production Across the Levant”, içinde A.B. Gebauer – T.D. Price (ed.), *Agriculture in Prehistory* (Madison 1992) 49-61.
- Chaliand 2001 G. Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar* (İstanbul 2001).
- Cribb 1991 R. Cribb, *Nomads in Archaeology* (Cambridge 1991).

- Diamond 2005 J. Diamond, *Guns, germs and steel. A short history of everybody* (London 2005).
- Duru 2008 R. Duru, *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur-Antalya Bölgesinin Altın Yılı* (İstanbul 2008).
- Esin 1982 U. Esin, "Die kulturelle Beziehungen zwischen Ostanatolien und Mesopotamien sowie Syrien anhand einiger Grabungs- und Oberflächenfunde aus dem oberen Euphrattal im 4.Jt v. Chr.," içinde: H. J. Nissen – J. Renger (ed.), *Mesopotamien und seine Nachbarn, XXV. Rencontre Assyriologique Internationale* (Berlin 1982).
- Eslick 1992 C. Eslick, *Elmalı- Karataş I. The Neolithic and Chalcolithic Periods: Bağbaşı and other sites* (Bryn Mawr 1992).
- Forlanini 1998 M. Forlanini, "L'Anatolia occidentale e gli Hittiti: Appunti su alcune recenti scoperte e le loro conseguenze per la geografia storica", *SMEA* 40, 1998, 219–253.
- French – Coulton 2012 D. French – J. J. Coulton, "The Kabalian Highlands Before Balbours: Settlement and Connections", içinde: J. J. Coulton (ed.), *The Balbours Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia*. British Institute of Archaeology at Ankara Monograph 43 (London 2012) 43-59.
- Glatz– Matthews 2005 C. Glatz – R. Matthews, "Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia", *BAJOR* 339, 2005, 47–65.
- Groh 1987 D. Groh, "Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mußpräferenzen -die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomie", *Prokla* 67, 1987, 7-34.
- Hauptmann ve diğ. 2002 A. Hauptmann – S. Schnitt-Strecker – F. Begeman – A. Palmieri, "Chemical Composition and Lead Isotopy of Metal Objects from the 'Royal' Tomb and Other Related Finds at Arslantepe, Eastern Anatolia", *Paléorient* 28.2, 2002, 43-69.
- Hütteroth – Höhfeld 2002 W. D. Hütteroth – V. Höhfeld, *Türkei* (Darmstadt 2002).
- Işıklı 2011 M. Işıklı. *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü* (İstanbul 2011).
- Khazanov 1994 A. M. Khazanov, *Nomads and the Outside World 2* (Tucson 1994).
- Khazanov 2009 A. M. Khazanov, "Specific Characteristics of Chalcolithic and Bronze Age Pastoralism in the Near East", içinde J. Szuchman (ed.), *Nomads, Tribes, and the state in the Ancient Near East. Cross disciplinary perspectives* (Chicago 2009) 119-127.
- Klengel 1971 H. Klengel, *Zwischen Zelt und Palast* (Leipzig 1971).
- Klengel 1998 H. Klengel, *die Geschichte des hethitischen Reiches* (Leiden 1998).

- Köktürk 1996/1997 H. Köktürk, “New Lights on Prehistoric Lycia. Finds from Girmeler Cave near Tlos”, *Lykia* 3, 1996/1997, 39-45.
- Menger 1968 C. Menger, *Gesammelte Werke, Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* (1871) Band I. (Tübingen 1968).
- Müller-Neuhof 2013 B. Müller-Neuhof, “Nomadische Ressourcennutzung in den ariden Regionen Jordaniens und der Südlichen Levante im 5. bis frühen 3. Jahrtausend v. Chr.”, *Zeitschrift für Orient-Archäologie* 6, 2013, 3-18.
- Ökse 2000 T. Ökse, “Sivas İli 1998 Yüzey Araştırması”, içinde: *XVII. AST* 24-28 Mayıs Ankara 2 (Ankara 2000) 11-24.
- Özbal ve diğ. 2012 H. Özbal – A. Türkekul – T. Doğan – L. Thissen – F. Gerritsen – R. Özbal, “MÖ 7. Binyılda Barcın Höyük’te Süt Tüketimi Üzerine Yeni Araştırmalar”, *XXVII. ArkST* 23-28 Mayıs 2011 Malatya (Ankara 2012) 15-31.
- Özfirat 2001 A. Özfirat, *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri* (İstanbul 2001).
- Polanyi 2001 K. Polanyi, *The Great Transformation* (Boston 2001).
- Rollefson – Köhler-Rollefson 1993 G. Rollefson – I. Köhler-Rollefson, “PPNC Adaptions in the First Half of the 6th Millennium B.C.”, *Paléorient* 19.1, 1993, 33-42.
- Roodenberg 2012 J. Roodenberg, “Change in Food Production and its Impact on Early 6th Millennium Community in Northwest Anatolia. The Example of Ilıpınar”, *PZ* 87, 2012, 223-35.
- Rowton 1976 M. B. Rowton, “Dimorphic Structure and the Problem of the ‘apirû-‘ibrîm””, *JNES* 35.1, 1976, 13-20.
- Sagona 1984 A. G. Sagona, *The Caucasian Region in the Early Bronze Age* (Oxford 1984).
- Sahlins 2016 M. Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi* (İstanbul 2016).
- Scholz 1995 F. Scholz, *Nomadismus: Theorie und Wandel einer sozio-ökologischen Kulturweise* (Stuttgart 1995).
- Sherratt 1981 A. Sherratt, “Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution”, içinde: I. Hodder – G. Isaac – N. Hammond (ed.), *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke* (London 1981) 261–305.
- Sherratt 1983 A. Sherratt, “The Secondary Exploitation of Animals in the Old World”. *World Archaeology* 15.1, 1983, 90-104.
- Simon 2010 Z. Simon, “Das Problem des luwischen Nomadismus”, içinde: *Proceedings of the 6th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East May; 5th-10th 2008, “Sapienza” -Universita di Roma* (Wiesbaden 2010) 545–556.

- Streck 1998 M. P. Streck, “Nomaden”, *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 9 (Berlin 1998) 592-95.
- Takaoğlu 2002 T. Takaoğlu, “Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 5, 2002, 71-93.
- Takaoğlu 2007 T. Takaoğlu, *Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia* (İstanbul 2007).
- Takaoğlu – Korkut 2019 T. Takaoğlu, – T. Korkut, “MÖ 9. Binyıl Sonunda Girmeler Mağarası”, içinde: A. Erön – E. Erdan (ed.), *Doğudan Batıya 70. Yaşında Serap Yaylalı’ya Sunulan Yazılar* (Ankara 2019).
- Thissen ve diğ. 2010 L. Thissen – H. Özbal – A. Türkecul-Bıyık – F. Gerritsen R. Özbal, “The Land of Milk? Approaching Dietary Preferences of Late Neolithic Communities in NW Anatolia”, *Leiden Journal of Pottery Studies* 26, 2010, 157-72.
- von Schuler 1980 E. von Schuler, “Kaskäer”. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 5, (Berlin 1980) 460-63.
- Yakar 2007 J. Yakar, *Anadolu’nun Etnoarkeolojisi* (İstanbul 2007).

ORTA BATI ANADOLU NEOLİTİK ÇAĞ OBSİDİYEN DAĞILIMINDA SOSYAL İLETİŞİM AĞLARININ ROLÜ

Neyir KOLANKAYA BOSTANCI*

Anahtar Kelimeler: Obsidiyen • Takas • Sosyal İletişim Ağları • Orta Batı Anadolu • Neolitik

Özet: Tarihteki en eski takas malzemelerinden biri olan obsidiyen, tarihöncesi yerleşim yerlerinin bir-birleri ile olan iletişimini belirlemede kullanıldığı gibi, bu dönemlerdeki sosyal yaşantının yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Söz konusu iletişimin yapısı ve boyutu hakkında takas/ticaret ağları önemli bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Obsidiyen kaynak yerleri ile ele geçtiği buluntu yerleri arasındaki mesafelerin tespit edilmesi sonucunda bu ilişki ve takas modelleri de belirlenebilmektedir. Obsidiyen dağılımı, bir dizi iklimsel, coğrafi ve ekolojik koşullar ile sınırlandırılmış olmasına rağmen, aslında ekonomik ve sosyal temellere de dayanmaktadır. Buna göre, her bir takas modeli farklı sosyal organizasyon formları ile ilişkilidir. Bu modelleri belirlemede, buluntu yerlerinin sosyo-ekonomik yapılarının yanı sıra hammadde kaynaklarının kullanımı, üretim organizasyonu ve tüketim alışkanlıkları gibi faktörlerin de incelenmesi gerekmektedir. Bu çalışma kapsamında, obsidiyen dağılımında sosyal iletişim ağlarının rolünün anlaşılması için, Orta Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ buluntu yerlerinden ele geçen obsidiyen buluntulardan yararlanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, söz konusu döneme tarihlenen buluntu yerlerindeki obsidiyen kullanımı ve yerleşimlerin hammadde kaynaklarına olan mesafeleri incelenerek elde edilen bilgiler obsidiyen dağılımında sosyal iletişim ağlarının rolünü belirlemede kullanılmıştır. Böylece, arkeolojik ve etnografik veriler kullanarak, prehistorik yerleşimler arasındaki kompleks takas ve etkileşim ağının varlığı üzerindeki sosyal ve ekonomik etkiler ortaya çıkarılmıştır.

THE ROLE OF SOCIAL COMMUNICATION NETWORKS IN NEOLITHIC PERIOD OBSIDIAN DISTRIBUTION IN CENTRAL WESTERN ANATOLIA

Key Words: Obsidian • Exchange • Social Communication Network • Central Western Anatolia • Neolithic

Abstract: Obsidian, as one of the earliest exchange materials in history, gives information about the structure of prehistoric settlements as well as the structure of social life in prehistory. Exchange/trade networks constitute an important source of information about the nature and extent of such communication. By detecting the distances between the obsidian resources and the settlements, relationships between the sites and exchange models can be determined. Obsidian distribution, although limited by a number of climatic, geographic and ecological conditions, is actually based on economic and social foundations too. As a result, each exchange model is associated with different forms of social organization. In determining these models, factors such as the use of raw material resources, organization of production and consumption patterns, as well as the socio-economic features of the settlements should be examined. In order to understand the role of social communication networks in the distribution of obsidian, archaeological studies on obsidian artefacts from the Neolithic sites in central-western Anatolia were used in this study. For this purpose, the usage of obsidian in the settlements which are dated to the aforementioned periods and the distances of the settlements to the raw material resources were examined and that information was used to determine the role of social communication networks in the distribution of obsidian. Thereby using archaeological and ethnographic data, social and economic impacts on the existence of a complex exchange and interaction network between prehistoric settlements have been revealed.

* Doç. Dr. Neyir Kolankaya Bostancı, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta: neyirada@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3798-9444
Gönderilme tarihi: 28.04.2020; Kabul edilme tarihi: 22.05.2020

Giriş

Yontmataş buluntular ile ilgili çalışmalar genellikle hammadde elde edilişi, üretimi ve kullanım analizlerinden oluşmaktadır. Ancak son yıllarda yapılan çalışmalarda yontmataş buluntuların sosyal ve ideolojik yapısı üzerinde de durulmaktadır. Tarihteki en eski takas malzemelerinden biri olan obsidiyen, prehistorik yerleşim yerlerinin birbirleri ile olan iletişimini belirlemede kullanıldığı gibi tarihöncesi dönemlerdeki sosyal yaşantının yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Gero¹, az bulunan hammaddelerden ustalık gerektiren bir teknoloji ile üretilen ve buluntu topluluğundaki diğer yontmataş buluntulara oranla daha farklı olan buluntuları “*karmaşık sosyal ilişkilerin korunmasında aktif araçlar*” olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında obsidiyenin volkanik bir kayaç olarak her bölgede bulunmamasından dolayı, buluntu yerleri arasındaki sosyal ağların kurulmasında önemli bir takas/ticaret malzemesi olduğu görülmektedir.

Sosyal ağlar, etnografik yönden de avcı-toplayıcı toplulukların önemli bir bileşenini oluşturmaktadır. Tüm beşeri sistemlerde olduğu gibi, insanları birbirine bağlayan sosyal bağlar, malzeme, sembol ve duygular gibi üç tür kaynağın akış kanalı olarak hizmet etmektedir. Sosyal ağların insan toplulukları için önemini açıklamak aslında oldukça güçtür. Toplular arası etkileşimler ve araçlar ile oluşturulan sosyal ağlar sosyal yapının “bel kemiğini” oluşturmaktadır. Sosyal ağların tüm insan top-

lulukları için olan önemi, yalnızca arkeolojik değil, ayrıca antropolojik ve sosyolojik araştırmaların önemli bir konusunu oluşturmaktadır. “Sosyal ağ” terimi, hem bireyler arasındaki sosyal ağları hem de birçok kişisel ağın bağlanması ile meydana gelen daha büyük bir iletişim sistemini tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu kişisel ağlar bireylerin bir topluma dönüşmesinde önemli bir yere sahiptir. Ancak burada “sosyal ağ” terimi daha büyük ölçekli bir iletişim sistemi için kullanılmaktadır.

Yerleşim yerlerinden ele geçen buluntulardaki benzerlikler ve farklılıklar, gruplar ya da toplumlar arasındaki ilişkinin yoğunluğunun miktarı hakkında bilgi vermektedir. Bu bağlamda, sosyal ağlarının yapısının anlaşılmasında takas/ticaret ağları önemli bir bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Bir takas/ticaret malzemesi olarak obsidiyenin önemi ilk kez Renfrew, Dixon ve Cann’ın yaptığı çalışmalar sonucunda ortaya konulmaya başlanmıştır². Obsidiyen kaynak yerleri ile ele geçtiği buluntu yerleri arasındaki mesafelerin tespit edilmesi ile birlikte bu iletişimin yapısı ile birlikte takas modelleri de belirlenebilmektedir. Obsidiyen dağılımı, bir dizi iklimsel, coğrafi ve ekolojik koşullar ile sınırlandırılmış olmasına rağmen, aslında ekonomik ve sosyal temellere de dayanmaktadır. Buna göre, her bir takas modeli farklı sosyal organizasyon formları ile ilişkilidir. Bu modelleri belirlemede, buluntu yerlerinin sosyo-ekonomik yapılarının yanı sıra ham-

¹ Gero 1989, 103.

² Cann – Renfrew 1964; Renfrew ve diğ. 1965; Renfrew ve diğ. 1966; Renfrew ve diğ. 1968; Cann ve diğ. 1969.

madde kaynaklarının kullanımı, üretim organizasyonu ve tüketim alışkanlıkları gibi faktörlerin de incelenmesi gerekmektedir.

Geçmişteki insan davranışlarının rekonstrüksiyonunun oluşturulmasında hammadde hareketleri ile ilgili olan çalışmalar, arkeolojik araştırmalarda önemli bir yere sahip olmuştur. Konuyla ilgili çalışmalarda, yerleşim yerinin boyutu, toplumların birbirleri ile olan ilişkileri ve takas sistemlerinin anlaşılmasında hammadde hareketlerinin önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır³.

Obsidiyen, Ege'de prehistorik dönemlerdeki en eski takas sisteminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ege'deki ilk kullanımı Üst Paleolitik dönemde⁴ olan bu kayaç özellikle Neolitik ve Erken Tunç Çağlarında Kiklad Adaları, Girit Adası ve Güney Yunanistan'da önemli bir dağılım göstermiştir⁵. Buna karşın, Ege bölgesinin doğu kesimini oluşturan Batı Anadolu bölgesinde obsidiyen kullanımı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ancak son yıllarda İzmir Bölgesinde gerçekleştirilen yeni kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçen çeşitli arkeolojik buluntular arasında yer alan obsidiyen buluntular, bölgelerarası ilişkiler hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bu çalışmada, obsidiyen dağılımının arkasındaki sosyal yapı değerlendirilmeye çalışılacaktır. Obsidiyen dağılımında sosyal iletişim ağlarının rolünün anlaşılması için, söz konusu çalışma kapsamında, Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ obsidiyen buluntu-

ları üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalardan yararlanılmıştır. Bu bölge tarihöncesi dönemler boyunca Ege dünyası ile yakın ilişkilere sahip olması nedeniyle önemlidir. Bu amaç doğrultusunda söz konusu döneme tarihlenen buluntu yerlerindeki obsidiyen kullanımı ile yerleşimlerin hammadde kaynaklarına olan mesafeleri incelenerek elde edilen bilgiler obsidiyen dağılımında sosyal iletişim ağlarının rolünü belirlemede kullanılmıştır. Böylece, arkeolojik ve etnografik veriler kullanarak, prehistorik yerleşimler arasındaki kompleks takas ve etkileşim ağının varlığı üzerindeki sosyal ve ekonomik etkiler ortaya çıkarılmıştır.

Prehistorik Takas/Ticaret Sistemleri

Başta Renfrew olmak üzere birçok araştırmacı 1960'lı yıllardan itibaren prehistorik dönem yerleşimlerinden elde edilen obsidiyen buluntuların kaynak yeri analizlerini yaparak bölgeler arası ilişkilerin yapısını anlamak amacıyla takas/ticaret modellerini belirlemeye yönelik bir dizi çalışma gerçekleştirmiştir⁶. Takas ya da ticaret sistemlerinde her ne kadar sosyal faktörler etkili olsa da, bir buluntu yerinin kıyıdan uzak iç bölgelerde ya da kıyıda yer alması gibi buluntu yerlerinin lokasyonu ve hammadde kaynağına olan mesafesi de önemlidir. Bir malzemenin ticaret ya da takas yoluyla gelip gelmediğini anlayabilmek

³ Merrick ve diğ. 1994; Merrick – Brown 1984; Williams-Thorpe ve diğ. 1984; Williams – Nandris 1977; Nandris 1975.

⁴ Jacobsen 1969; Aspinnall ve diğ. 1972.

⁵ Arias ve diğ. 2006; Carter – Kilikoglu, 2007; Carter-Shackley, 2007; Carter 2009; Milić 2014; Milić 2016a; Tsampiri 2018.

⁶ Renfrew ve diğ. 1968; Renfrew 1972, 466; Torrence 1986; Perlès 1990; Kardulias 1992.

için bazı kriterler bulunmaktadır⁷. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür;

-Kaynak yeri belirli yerlerle sınırlı olan hammaddelerin varlığı

-Bir buluntu yerinden ele geçen buluntuların, diğer buluntuların geneline göre daha farklı stilde olması ya da farklı teknik/tekniklerle üretilmiş olması

-Belirli bir tipin yerel öncüsünün olmaması

-Bir buluntunun üretim aşamalarına ait verilerin yerleşmede olmayışı

Bu kriterlere göre buluntuların yerleşim yerine yabancı olduğu ya da ithal edildiği belirlendikten sonra, bunların yerleşim yerine ulaşım modellerini belirlemek için de yerleşimlerin büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu, obsidiyen buluntuların miktarı ve bunların tabakalardaki devamlılığı ile hammadde kaynağı ve buluntu yeri arasındaki mesafe gibi bazı ölçütler kullanılmaktadır.

Renfrew'a göre⁸, yerleşim yerlerinin kaynak yerlerine olan mesafelerine göre farklı mekanizmalar görülmektedir;

1. Yerleşimler arası takas
2. Aynı kültüre sahip olan yerleşimler arasındaki takas
3. Aynı bölgedeki diğer kültürel bölgeler arasındaki takas
4. Bir bölgenin dışındaki bölgelerle yapılan takas

Bu mekanizmaları açıklayabilmek için Renfrew, bazı ticaret ve takas modelleri geliştirmiştir. Obsidiyen dağılımı açısından üç model önemlidir: Prestij zinciri (hediye takası), doğrudan erişim, elde ele aktarım ve yönlü takas modelleri. Bunlara son yıllarda özellikle Yakındoğu Neolitik Çağ obsidiyen dağılımı ile ilgili olarak geliştirilen kompleks takas modeli de eklenmiştir⁹.

Üst Paleolitik dönemden itibaren hediye takası, dağılımın ilk örneğini oluşturmaktadır¹⁰. Takas ve ticaret sistemleri ile ilgili çalışmalarda en çok vurgulanan kavram olan "karşılıklı hediyeleşme", ilk kez Mauss'un "The Gift (Hediye)" adlı kitabında ortaya konmuştur¹¹. Bu sisteme göre, birçok uygarlıkta ve kültürde takas ve antlaşmalar hediye biçiminde yapılmaktadır; teoride gönüllü olsalar da, gerçekte bir hediye kabul edildiğinde karşılığının verilmesi gerekmektedir. Malzemelerin dağılımında kullanılan bu tip takasın en önemli ögesi, çoğunlukla elit kesimde görülen ve günlük hayatta kullanılmayan prestij ürünleridir¹².

Obsidiyen dağılım mekanizması ile ilgili olarak Renfrew'un¹³ ortaya attığı doğrudan erişim modeli, elden ele aktarım ve yönlü takas/ticaret modelleri günümüzde hala kullanılmaktadır. Tarihin en erken dönemlerinden itibaren görülen doğrudan erişim modeli, malzemenin doğal kaynağından arada bir aracı olmadan alınması anlamına gelmektedir. Renfrew'un doğrudan erişim modeli özellikle Ege bölgesinde Melos obsidiyenin elde edilmesin-

⁷ Olausson 1988, 15.

⁸ Renfrew 1972, 463-464.

⁹ Ortega ve diğ. 2014; Ibáñez ve diğ. 2015; Ibáñez ve diğ. 2016.

¹⁰ Moutsiou 2012.

¹¹ Mauss 1990.

¹² Renfrew 1972, 467.

¹³ Renfrew 1972, 440, 442-443, 471.

deki temel mekanizmayı oluşturmaktadır¹⁴. Diğer taraftan, ele geçen kanıtlar her toplumun kaynaklara giderek obsidiyeni kendilerinin bizzat tedarik etme yeteneğine sahip olmadıklarını göstermektedir. Bunun aksine, zaman ve yere bağlı olarak, obsidiyen, ya kayacı yongalayan ve ticaretini yapan gezgin ustalar¹⁵ tarafından ya da oldukça organize olmuş uzun mesafeli bir ticaret/takas ağının bir ürünü olarak aracı kişiler tarafından dağıtılıyordu¹⁶. Perlés¹⁷, hem denizcilik hem de hammadde kaynak yerleri konusunda bilgi sahibi olan hareketli yontmataş ustalarının Neolitik Çağ'da tüm Ege dünyası boyunca Melos obsidiyenin dağılımından sorumlu olan kişiler olduğunu belirtmektedir. Bu yüzden, aynı dönemde dahi obsidiyen dağılımında farklı modellerden söz etmek mümkündür. Bunlar, doğrudan erişim modeli olabileceği gibi, uzman araçlar tarafından belirli bir merkezden sistemli bir şekilde yapılan dağıtımlar da olabilir¹⁸. Bu modelde elde edilmek istenen ürün, doğrudan kaynak yerinden alınır, yerleşime getirilir ve burada kullanılır. Bu model, malzemenin doğal kaynağından arada bir aracı olmaksızın serbestçe alınmasını ifade eder. Bu da doğal kaynaklar üzerinde hiçbir sahiplenme ve denetim olmadığını gösterir.

Elden ele takas modeli, hammadde kaynağına yakın olan yerleşimlerin sahip oldukları ürünleri birçok elden geçerek iletişim kuşağında yer alan diğer merkezlere dağıtımlarının sağlanmasında kullanılan bir modeldir¹⁹. Kısacası bu model komşu

yerleşimler arasındaki düzenli bir takas ağının varlığını ortaya koymaktadır. Renfrew²⁰, komşu yerleşimler arasında bir dizi karşılıklı, dengeli değiş-tokuş yapılmasının, elden ele takas olarak belirlendiğini ileri sürmektedir. Bu takas modeli, tedarikçinin ürünün bir kısmını aldığını ve geri kalanını (takas/ticaret, hediyeleşme) aynı şeyi yapan diğer gruba takas/ticaret ya da hediyeleşme şeklinde ilettiği değişim uygulamalarının bir şeklidir. Bu elden ele aktarım modeline göre, her köy kaynağa yakın olan komşusundan alışveriş yaparak obsidiyen almakta ve bunun üçte ikisini de diğer komşu yerleşimlere vermektedir.

Yakındoğu'da yer alan Neolitik Çağ yerleşimlerinden ele geçen obsidiyen buluntuların incelenmesi sonucunda yontmataş topluluğundaki toplam obsidiyen miktarının, hammadde kaynaklarına olan mesafe arttıkça azaldığı tespit edilmiştir. Buna göre, eğer bir buluntu yeri hammadde kaynağına 200 ya da 300 km uzaklıkta ise, yontmataş topluluğundaki obsidiyen oranı % 80-90 arasında olabilmektedir. Bu bölge, kültür bölgesinin eşdeğeri olabilir ve takas modeli bir çeşit iç ticaret modeli olarak kabul edilebilir. Bu kuşağın kenarında yer alan buluntu yerlerinde ise obsidiyen miktarı düşmektedir²¹.

Diğer taraftan bazı toplumlarda ise, her ne kadar yerleşim yeri hammadde kaynak yerinden uzakta olsa da kullanılan obsidiyen miktarının beklenenden daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, söz konusu buluntu yerlerinin bulunduğu bölgenin merkezi dağıtım bölgesi olabileceğini

¹⁴ Renfrew 1972, 440, 442-443, 471

¹⁵ Perlés 1990.

¹⁶ Broodbank 1989.

¹⁷ Perlés 1990.

¹⁸ Carter 2008, 234.

¹⁹ Renfrew 1969; Renfrew 1972.

²⁰ Renfrew 1972, 466.

²¹ Renfrew 1972, 465.

göstermektedir²². Merkezi dağıtım modeli, hammadde ya da malların merkezi bir noktada, bir kişi ya da grupta toplandıktan sonra o kişi veya grup tarafından toplumun diğer üyelerine dağıtılmasını ifade etmektedir²³. Bu ekonomik düzen, karşılıklı paylaşım ekonomisinden daha çok merkezi bir yapıya ve düzenli bir toplumun varlığını işaret etmektedir²⁴.

Ege dünyasında, özellikle de birbirleri ile çok yakın ilişki halinde olan Kiklad adalarında, ada sakinlerinin obsidiyen de dâhil olmak üzere yerel olmayan hammaddeleri elde etmek amacıyla uzun tekneleri ile adalar ve anakara arasında yolculuk yaptıkları bilinmektedir. Bu noktada, obsidiyenin ön hazırlığı yapılmış çekirdekler ya da tamamlanmış ürünler olarak merkezi yerleşimlerden iç kısımlardaki daha küçük yerleşimlere, yerel takas ağı içinde ya da elden ele aktarım modeli ile ulaştırılmış olduğu görülmektedir. Kıyı yerleşimlerinden iç bölgelere doğru olan bu tip mikro ölçekli dağıtım modeli Girit ve Kıta Yunanistan'da tespit edilmiştir²⁵. Aynı durum Batı Anadolu prehistorik dönem insanların hammadde tedarigi için de geçerli olmalıdır.

Bulutnu yerleri arasındaki obsidiyen dağılımını açıklamak için daha çok elden ele aktarım modeli kullanılmış olsa da, buluntu yerlerinde tespit edilen obsidiyen buluntuların miktarı ve etnografik analizler, Neolitik Çağ'dan itibaren görülen daha kompleks bir takas modelinin varlığını ortaya koymaktadır²⁶. Elden ele aktarım modelinde, takas sisteminde yer alan tüm yerleşimlerin yakın komşuları ile olan düzenli

bir ilişki ağı tasvir edilmektedir. Buna göre bu ağın iki ucunda yer alan buluntu yerleri arasında takası yapılacak malzemenin aradaki diğer buluntu yerlerinden geçmesi gerekmektedir. Bu durumda, söz konusu malzeme ya da fikirler, yolculukları sırasında geçmiş oldukları her bir buluntu yerinde değişebilir ve buraların yerel özelliklerini kazanabilir. Yönlü takas modeli olarak adlandırılan bu modelde organize bir takas ağı mevcuttur. Söz konusu modelde buluntu yerleri arasındaki yerel etkileşimler birçok farklı yerel ağlar ile tamamlanmaktadır. Bu modelde, komşu bağlantı noktaları birbirleri ile bağlanarak yerel kümeler oluşturmaktadır. Bu sırada ayrıca bazı bağlantı noktaları da kestirme yollar oluşturarak uzaktaki bağlantı noktaları ile de iletişime girebilir. Bu modelde hiyerarşi önemli bir yer tutmaktadır. Diğer bir deyişle, sözü edilen model, bazı yerleşim yerlerinin diğerlerine göre daha büyük bir rol oynadığı yerleşim yeri hiyerarşisini oluşturmaktadır. Kısacası bu modelde hem yerel, hem de bölgesel ağlar bulunmaktadır. Sonuç olarak, hammadde kaynağından eşit uzaklıklarda olsalar da bu tip yerleşim yerlerinden, diğer buluntu yerlerine göre daha fazla obsidiyen geçmekte olup takas ağında daha büyük bir rol oynamaktadır²⁷. Renfrew'in elden ele aktarım modeli daha çok Neolitik Çağ'ın eşitlikçi toplumları ile ilişkilirken, yönlü takas/ticaret modeli daha gelişmiş toplumlarla bağlantılıdır. Diğer taraftan etnografik veriler de takasın günümüzde hangi şekillerde yapıldığı hakkında bilgi vermektedir²⁸. Arkeolojik ve et-

²² Doğan 2012, 81-82.

²³ Dark 1995, 126.

²⁴ Renfrew – Bahn 1991, 338.

²⁵ Carter 2008, 233-234.

²⁶ Ibáñez ve diğ. 2016.

²⁷ Ibáñez ve diğ. 2016, 19.

²⁸ Doğan 2012, 122-132

nografik verilerden yola çıkarak tarihöncesi dönemlerde obsidiyenin dağılımından sorumlu olan kişilerin gezgin yontucular, göçerler, denizciler ya da merkezi konumlu yerleşimler olduğu söylenebilir²⁹.

Orta Batı Anadolu Bölgesinde Neolitik Çağ

Orta Batı Anadolu bölgesi, temelde İzmir ve Manisa illerini kapsamakta olup kuzeyde Bakırçay ile başlayıp güneyde Gediz ve Küçük Menderes havzalarını içermektedir. Coğrafi açıdan ise bu bölge Bozdağlar ve Sipil Dağı ile birlikte Gediz Nehri vadisini kapsamaktadır³⁰. İzmir bölgesinde Neolitik Çağ yerleşimlerinin varlığı 1990'lı yılların ortalarından beri bilinmekte olup, daha önceki çalışmalar, David French tarafından 1960'lı yıllarda yapılmış olan birkaç yüzey araştırmasından oluşmaktadır³¹. 1990'lı yıllarda ise Ulucak Höyük, Dedecik Heybelitepe, Yeşilova ve Ege Gübre, daha sonra da Çukuriçi Höyük'te gerçekleştirilen sistematik kazılar sonucunda bu bölgede yerleşimin MÖ 7. bin yılda başlamış olduğu anlaşılmıştır (Harita 1). Yeni yapılan tarihlendirmeler bölgedeki Erken ve Geç Neolitik dönemlerin MÖ 7000-6600/6500 ve 6600/6500-6000 tarihleri arasında yaşanmış olduğunu göstermektedir³². Söz konusu Neolitik Çağ buluntu yerleri, birbirlerinden farklı olan yönlerinden daha çok paylaştıkları ortak öğeler bakımından zengindir. Bu yerleşimler arasındaki bölge içi sosyal ağlar daha çok buluntu toplulukları arasındaki benzerliklere göre kurulmaktadır. Sözü

edilen benzerlikler yalnızca stilistik açıdan değil, ayrıca teknolojik özelliklerine göre de belirlenmiştir: Bunlar arasında en eski Neolitik Çağ yerleşimleri, Ulucak VI. ve Çukuriçi XIII. tabakalarda görülmektedir ve MÖ 7. bin yılın ilk yarısına denk gelmektedir³³.

Diğer taraftan Orta Batı Anadolu'daki Neolitikleşme sürecini ve sosyal iletişim ağlarının yapısını anlayabilmek için bölgedeki Neolitik Çağ öncesi dönemi de bilmek gerekmektedir. Son yıllarda Kıta Yunanistan, Batı Anadolu kıyıları ve Girit adasında gerçekleştirilen yeni çalışmalar Neolitik Çağ öncesi buluntu yerlerinin sayısında bir artışa neden olmuştur. Hem Batı Anadolu'da hem de Ege adalarında Holosen dönem başlangıcındaki avcı-toplayıcı ve balıkçıların yaşadığı bu dönem Mezolitik Çağ olarak bilinmektedir³⁴.

Adalar ve kıyı yerleşimleri bir bütün olarak ele alındığında, Ege bölgesinde erken Holosen hareketli gruplarının yoğun deniz seyahati yaptıklarına dair kanıtlar sunmaktadır³⁵. Yeni veriler, denizcilik yeteneğinin gelişimi ve balıkçılıkta uzmanlaşma ile beraber Ege'de Neolitikleşme aşamasının MÖ 9. bin yılda başladığını ortaya koymaktadır³⁶. Olasılıkla bu dönemde adalara gelen göçmen çiftçiler bölgenin yerli halkı ile karşı karşıya gelmişlerdir. Alternatif bir görüş olarak da, söz konusu Mezolitik Çağ yerleşimleri ada yaşantısının doğduğu yerler olmayıp, ana karada yaşayan avcı-toplayıcılar tarafından daha yoğun bir şekilde ziyaret edilen geçici iskân

²⁹ Wright 1969, 59; Renfrew 1972, 222-227.

³⁰ Çilingiroğlu 2009, 11-12.

³¹ French 1965; French 1969.

³² Clare – Weninger 2014.

³³ Horejs 2016.

³⁴ Sampson ve diğ. 2010; Strasser ve diğ. 2010; Carter ve diğ. 2014; Kozłowski 2016.

³⁵ Galanidou – Perlés 2003; Broodbank 2006; Reingruber 2011.

³⁶ Sampson 2018.

yerleri olabilir³⁷. Lemnos'da Ouriakos³⁸ ya da Naxos adasındaki Stelida³⁹ gibi yeni keşfedilen Paleolitik ve Mezolitik Çağ buluntu yerleri bu konuda bilgi vermektedir. Ege bölgesinde Erken Mezolitik dönemde balıkçılık yapıldığına dair kanıtlar, Franchthi Mağarasında ve Cyclops Mağarası'nda (Youra) bulunan zengin hayvan topluluklarında kendisini göstermektedir⁴⁰. Erken denizel aktiviteler, Geç Pleistosen-Erken Holosen döneme geçişte sistematik deniz yolculuğuna dönüşmüştür⁴¹. Böylece bu dönemden itibaren Ege'de deniz ağları kurulmaya başlanmıştır⁴². Ege'de adalarda ve ana karada kıyılarda yaşayan göçebe balıkçı gruplar arasında Melos ve Giali obsidiyeninin kullanımı ile ilişkili bir iletişim ağı mevcut olmalıdır. Mezolitik Çağ'da, Ege denizinin kuzeyinden güneyine, batısından doğusuna kadar olan buluntu yerleri arasındaki sosyal ağlar bu dönemden itibaren kendini daha çok obsidiyen tedarik ağına göstermektedir. Neolitik Çağ öncesi buluntu yerleri Kiklad adaları, Girit adası ve Dodecanese/doğu Ege adaları gibi yalnızca çeşitli Ege adalarında yapılan denizciliği değil, ayrıca en azından bölgesel ağlar içinde sistematik Melos obsidiyen tedarik ağını de yansıtmaktadır⁴³. Bu bölgesel Mezolitik ağlar en uzakta doğu Ege'de, Batı Anadolu kıyılarının hemen karşısında yer alan Kerame'ye (Ikaria) kadar ulaşmıştır. Görülen o ki Mezolitik Çağ'da kullanılan obsidiyen yatakları daha

sonra Neolitik Çağ çiftçilerinin kullanacağı obsidiyen yatakların aynıdır⁴⁴. Bu sistematik obsidiyen tedariki deniz rotaları, rüzgâr, doğal liman lokasyonları ve taze su kaynaklarının bilinmesini gerekli kılmaktadır⁴⁵. Kısacası denizcilik aktiviteleri Ege'deki obsidiyen kaynaklarının keşfini sağlamıştır⁴⁶. Denizcilik hakkında edinilen bu bilgiler olumlu sosyo-kültürel gerilerle hızla artmıştır.

Orta Batı Anadolu'da Neolitik Çağ öncesine, MÖ 9-7. bin yılları arasına ait buluntuların ele geçtiği yerlerden biri Karaburun'dur. Burada gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında elde edilen veriler, yonga kullanımına dayalı bir çakmaktaşı endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Karaburun'da bu döneme tarihlenen herhangi bir obsidiyen buluntuya rastlanılmamıştır⁴⁷. Yüzey araştırması sırasında ele geçen yontmataş buluntular hem hammadde kullanımı hem de teknolojik özellikleri açısından Ege Mezolitik Çağı ile olan ilişkileri yansıtmaktadır⁴⁸. Benzer yontmataş geleneği Girmeler Mağarasında⁴⁹ da tespit edilmiş olup en azından teknolojik açıdan, Batı Anadolu'nun, diğer Anadolu yerleşimlerinden daha çok Ege Son Pleistosen (MÖ 10. bin yıl) ve Mezolitik (Öncül Holosen 9-8 bin yıl)⁵⁰ grupları ile daha yakın ilişkiler halinde olduğunu göstermektedir⁵¹. Söz konusu buluntu yerlerindeki yontmataş endüstrisinde yongaların ve geometrik olmayan mikrolitlerin

³⁷ Carter ve diğ. 2018, 275.

³⁸ Efstratiou ve diğ. 2014.

³⁹ Carter ve diğ. 2014.

⁴⁰ Stiner – Munro 2011, 627.

⁴¹ Broodbank 2006; Broodbank 2013.

⁴² Broodbank 2006, 208.

⁴³ Reingruber 2011, 301, Fig. 14.

⁴⁴ Perlés 2001; Broodbank 2006; Reingruber 2011.

⁴⁵ Broodbank 2006, 210.

⁴⁶ Cherry 1981.

⁴⁷ Çilingiroğlu ve diğ. 2016.

⁴⁸ Çilingiroğlu ve diğ. 2016.

⁴⁹ Takaoğlu ve diğ. 2014.

⁵⁰ Kozłowski 2016.

⁵¹ Çilingiroğlu ve diğ. 2016; Çilingiroğlu – Dinçer 2018, 31.

bulunması, MÖ 9. ve 8. bin yılda Batı Anadolu'da yaşayan insanların Orta Anadolu ve Akdeniz bölgesinde yaşayan gruplardan farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Karaburun'da yontmataş aletlerin yapımında İkaria'da yer alan Kerame 1 yerleşimi ile aynı hammadde kaynağının kullanılmış olması bu durumu teyit etmektedir⁵².

Mezolitik Çağ'daki bu denizcilik bilgisi erken Neolitik dönem çiftçi toplumlar ile olan ilişkiler ile birlikte tüm Ege boyunca yaygınlık göstermiştir. Orta Batı Anadolu'da bu ilişkiler MÖ 6700'den önce başlamış olamaz, olasılıkla Girit adası ile aynı zamanda başlamış olmalıdır⁵³. Kiklad ve Dodecanese adalarında ise 1500 yıl sonra görülmektedir⁵⁴.

Melos obsidiyeninin taşınması ve dağıtımı kaçınılmaz olarak çeşitli insan gruplarını bir araya getirmiş ve kültürel etkileşimleri teşvik etmiştir. Ege'de Neolitik Çağ kıyı toplumları bu ağa uzun tekneleri ile birlikte dâhil olmuştur⁵⁵. Her ne kadar, bu takas şekli halen olasılıkla hediye değiş-tokuşu şeklinde olsa da, ticari ilişkiler ilk kez, belirli ürünlere ve teknolojilere imtiyazlı erişimi güvence altına alma arzusuyla belirlenmiştir. Neolitik Çağ'daki obsidiyen dağılımına uygulanan temel ticaret modellerine göre, kıyı toplumları, hammadde kaynaklarına yakın olan komşu yerleşimlerle ilişki kurarak ya da araçlar ve dağıtım merkezleri aracılığıyla elden ele aktarım modeli ile obsidiyenleri elde ediyorlardı.

Batı Anadolu Neolitik Çağ yerleşimleri, kıyı ve iç bölge olmak üzere iki farklı

kuşak ile karakterize edilmektedir. İç bölge yerleşimleri genellikle tarım için elverişli olan bereketli alüvyon ovalarının kenarında ve Gediz ile Büyük Menderesin nehir vadilerinde yer almaktadır. Kıyı yerleşimleri ise daha farklıdır. Genelde, yerleşimler Ege denizi kıyısında yer almaktadır. Diğer taraftan, bu tip yerleşimlerin temel ekonomik yapısı tarımdan daha çok balıkçılık ve depolamaya dayanmaktadır⁵⁶. Bu kıyılarda yaşayan insanlar çok büyük bir olasılıkla denizcilik becerilerine sahiptir. Bunlar arasında deniz kıyısında yer alan Çukuriçi Höyük, Ege denizine doğrudan ulaşım sağlaması nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir⁵⁷.

Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ Obsidiyen Endüstrisi

Obsidiyen, denizel aktiviteler, kültürel geçmiş, yerel habitat ve dış etkilerdeki değişikliklere bağlı olarak yerleşim yerlerinde farklı şekillerde temsil edilmektedir. Neolitik Çağ'da, Batı Anadolu'da yer alan buluntu yerlerinde obsidiyenin Melos Adası (Sta Nychia-Adamas ve Demene-gaki) ve Kapadokya (Göllüdağ ve Nenezi) bölgesi olmak üzere iki farklı bölgeden elde edildiğine dair kanıtlar bulunmaktadır (Tablo 1). Bu kaynaklar, Batı Anadolu, Kiklad Adaları ve Orta Anadolu arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Orta Anadolu obsidiyeni MÖ 7. bin yılın sonundan itibaren hem Batı Anadolu'da hem de Ege adalarında kullanılmıştır⁵⁸. Söz konusu kaynaklardan elde edilen obsidiyenlerin yerleşim yerle-

⁵² Sampson 2018, 18.

⁵³ Reingruber 2008; Broodbank 2006.

⁵⁴ Broodbank 2000.

⁵⁵ Broodbank 2000, 149.

⁵⁶ Erdoğan 2013, 13.

⁵⁷ Horejs 2017, 31; Stock ve diğ. 2013, 2, fig.1.

⁵⁸ Bellot-Gurlet ve diğ. 2008; Bergner ve diğ. 2009; Carter – Kilikoglou 2007; Pernicka ve diğ. 1999.

rinde bir arada bulunması deniz ve kara takas sistemi gibi en azından iki farklı organizasyonun varlığını ortaya koymaktadır.

Ege ile Orta Anadolu'yu birbirine bağlayan Gediz Vadisi Batı Anadolu'da bölgelerarası ilişkileri sağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Bölgede yontmataş alet yapımında kullanılan obsidiyen, Ege denizinde yer alan ve bölgeye 260-300 km uzaklıktaki Melos Adası ile 650-700 km mesafede yer alan Kapadokya bölgesindeki obsidiyen yataklarından elde edilmiştir (Harita 1). Farklı kaynaklardan elde edilmiş olan söz konusu obsidiyenlerin varlığı bölgelerarası bir takas modelini işaret ettiği gibi, aynı dönemde aktif olan farklı dağılım ve takas modellerini anlamayı da mümkün kılmaktadır.

Orta Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ yontmataş endüstrisinde alet yapımında obsidiyen (ağırlıklı olarak Melos obsidiyeni) ve yerel kayalardan yararlanılmıştır. Ancak yerel kayalık kullanımı, Çukuriçi Höyük dışında diğer tüm yerleşimlerde daha çok miktardadır (Tablo 2). Obsidiyen buluntular arasında da Melos obsidiyeni kullanımının Kapadokya obsidiyenine oranla çok daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Bölgedeki en eski obsidiyen kullanımı Öncül Neolitik dönemde Ulucak VI ve Çukuriçi Höyük'ün en alt tabakaları olan XIII-XII. tabakalarında görülmektedir⁵⁹. Ancak bu erken dönem tabakalarında obsidiyen kullanımı oldukça düşüktür. Öncül Neolitik dönemde Ulucak Höyük yontmataş topluluğunda obsidiyen kullanımı yalnızca % 0.5 oranındadır⁶⁰.

Söz konusu toplam 10 adet obsidiyenin hepsi de Melos adası (Sta Nychia ve Demenegaki) kökenlidir⁶¹. Çukuriçi Höyük'te ise obsidiyen kullanımı, XIII. tabakada % 33 iken, bu oran XII. tabakada % 68'e ulaşmıştır ve PXRf analizlerine göre hepsi Melos adası kökenlidir⁶².

İzmir ili, Urla ilçesi Karaburun'da yapılan yüzey araştırmaları sırasında Kömür Burnu'nda Neolitik Çağ'a tarihlenen 3 adet obsidiyen buluntu ele geçmiştir. Söz konusu buluntular üzerinde yapılan XRF analizleri sonucunda iki tanesinin Göllüdağ ve bir tanesinin de Melos Adası (Sta Nychia) kökenli olduğu saptanmıştır. Bu durum aslında Karaburun insanların her iki sosyal ağ içinde olduğunu da göstermektedir⁶³.

Orta Batı Anadolu'da en az obsidiyen kullanımının görüldüğü buluntu yeri Ege Gübre yerleşimidir. Burada obsidiyen buluntular % 3,18-3,6 arasındadır⁶⁴. Genel anlamda, Ege Gübre yerleşimi dışında Demenegaki obsidiyen kaynağının Orta Batı Anadolu toplumları tarafından daha fazla kullanılmış olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, Ege Gübre'de Sta Nychia obsidiyeni % 56 iken Demenegaki % 43 oranındadır. Bu durum aslında çok da şaşırtıcı değildir. Ege Gübre buluntu yeri, diğer Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ yerleşimleri içinde en kuzeyde bulunanıdır ve mimari kalıntıları da diğer yerleşimlerden daha farklıdır. Kuzey Ege'de yer alan Uğurlu ve Hoca Çeşme'de de Sta Nychia obsidiyen kullanımı daha fazladır. Bu du-

⁵⁹ Guilbeau ve diğ. 2019.

⁶⁰ Guilbeau ve diğ. 2019, 6.

⁶¹ Milić 2014.

⁶² Milić 2019a, 217.

⁶³ Çilingiroğlu – Dinçer 2018, 34.

⁶⁴ Erbil 2015, 27; Erbil 2017, 45, 48.

rum, Kuzey Ege insanlarının Melos adasındaki Sta Nychia yataklarını daha fazla kullanmış olduklarını göstermektedir⁶⁵.

Ulucak Höyüğü'nün tüm tabakalarından ele geçen obsidiyenlerin hepsi Melos adasındaki iki kaynak olan Sta Nychia ve Demenegaki kaynaklarından elde edilmiştir. Söz konusu buluntular üzerinde her ne kadar 2000 yılında XRF analizleri Göllüdağ obsidiyeninin varlığını ortaya koymuş olsa da, son yapılan çalışmalar bunu doğrulamamaktadır. Ulucak Höyük VI. tabakada hammadde açısından, çoğunlukla çakmaktaşının kullanılmış olduğu görülmektedir. Ulucak VI'da Melos obsidiyeni ve deniz kabuklarının az sayıda bulunması, Ulucak'ın Neolitik Çağ'ın bu erken evresinde kıyı toplulukları ile sınırlı ilişkileri olduğunu göstermektedir⁶⁶. Cooney'in analizlerine göre, obsidiyen oranı V. tabakada % 65 oranında iken, IV. tabakada bu oran % 38'e düşmüştür⁶⁷. Melos adası obsidiyenlerin varlığı MÖ 7. binin sonunda ve 6. binin başında Ulucak'ta yaşayan Neolitik toplumun Ege takas ağı içinde yer aldığını ortaya koymaktadır.

İzmir'in kuzey sınırında Gediz nehrinin ağzının yakınında yer alan Dedecik-Heybelitepe MÖ 7. bin/erken 6. bin yıla tarihlendirilmektedir. Dedecik-Heybelitepe'de yapılan kazılar sonucunda elde edilen Melos obsidiyeninin varlığı, bu yerleşimin MÖ 6. bin yılın başından itibaren Ege dünyası ile ilişki halinde olduğunu ortaya koymaktadır. Dedecik-Heybelitepe'nin kıydan uzaklığı kabaca 260 km'dir⁶⁸. Kazılar

sırasında 350'den fazla obsidiyen buluntu ele geçmiş ancak 10 tanesinin kaynak yeri analizi yapılmıştır. Bunların 9 tanesi Melos adası ve 1 tanesi de Nenezi Dağ kökenlidir⁶⁹.

İzmir'deki en eski Neolitik Çağ yerleşimlerinden biri olan Yeşilova Höyük'te çakmaktaşı buluntular % 63,1 oranında iken, obsidiyen buluntular % 36,9 oranındadır⁷⁰. Bununla birlikte, höyükteki Neolitik Çağ yerleşiminin son evresi olan ve en geniş alanda kazılan IV.1 tabakasında obsidiyen kullanımında bir düşüş meydana gelmiştir. Bu tabakadaki yontmataş topluluğunda çakmaktaşı % 87, obsidiyen % 10 ve diğer kayaların kullanımı da % 3 oranındadır⁷¹. Obsidiyen buluntular arasında Melos obsidiyeni kullanımının oldukça yoğun olduğu görülmektedir⁷².

Menderes vadisinde yer alan ve Geç Neolitik dönemde iskân görmüş olan Çukuriçi Höyük'te Ege denizinin yoğun olarak kullanımı yalnızca balık kalıntıları ile değil, ayrıca yüksek miktardaki ithal obsidiyen kullanımı ile kanıtlanmaktadır⁷³. Çukuriçi yontmataş buluntularının incelenmesi sonucunda, Melos obsidiyen kullanımının Geç Neolitik dönemde % 85 oranında olduğu tespit edilmiştir⁷⁴. Ayrıca, her ne kadar tam oranları bilinmese de Çukuriçi Höyük'te de Sta Nychia obsidiyen yataklarının Demenegaki yataklarına

⁶⁵ Milić 2016a, 174-175.

⁶⁶ Çilingiroğlu ve diğ. 2012, 149.

⁶⁷ Çilingiroğlu 2009, 66.

⁶⁸ Lichter – Meriç 2012, 134.

⁶⁹ Herling ve diğ. 2008, 55.

⁷⁰ Derin ve diğ. 2009, 19.

⁷¹ Fındık – Derin 2018, 215.

⁷² Milić 2016a, 105-106.

⁷³ Horejs 2012, 120-121.

⁷⁴ Horejs ve diğ. 2015, 305; Milić – Horejs 2017, 31.

oranla daha fazla kullanılmış olduğu görülmektedir⁷⁵. Özellikle X. tabakada açığa çıkarılan bir evin tabanında duvarın yakınında tespit edilen ve içinde 18 adet tamamı korunmuş ve kullanılmamış olan obsidiyen dilgi ile birlikte bir uç sivirtici bulunmuş olup, bu dilgilerin hepsi Sta Nychia obsidiyenindedir⁷⁶. Bununla birlikte Orta Anadolu kökenli obsidiyenin bulunmaması, Çukuriçi Höyüğün Geç Neolitik dönem takas aşında farklı bir yerde olduğunu göstermektedir⁷⁷. Sözü edilen Orta Anadolu obsidiyenlerine yerleşimin Kalkolitik Çağ tabakalarından itibaren rastlanmaya başlanmıştır⁷⁸. Genelde, Çukuriçi Höyük'te yontmataş buluntuların büyük bir kısmı obsidiyenden meydana gelmekte iken geri kalanları çakmaktaşı ve daha az olarak da kuvars, kuvarsit ve dağ kristalinden oluşmaktadır⁷⁹.

Orta Batı Anadolu bölgesi yontmataş alet üretiminde baskılama tekniğinin kullanımını ve dilgi ağırlıklı bir endüstrinin varlığı "Erken Holosen Ege adaları geleneğinden"⁸⁰ farklılık göstermektedir; çünkü Ege adalarında MÖ 9.-7. bin yıllar arasında baskılama tekniğinin görülmediği ve yonga üretiminin yapıldığı Mezolitik gelenekli bir yontmataş endüstrisi hâkim durumdadır. Hâlbuki hem doğu, hem de batı Ege'de MÖ 7.-6 bin yıldan itibaren baskılama tekniği ile üretilmiş dilgi ve dilgiciklerin hâkim olduğu bir endüstri kendini gösterir. Batı Ege'de baskılama tekniği ilk kez

Erken Neolitik dönemde Franchthi Mağarası ve Argissa Magoula'da görülmektedir⁸¹. Radyokarbon tarihlemelerine bakıldığında söz konusu buluntu yerlerinin Kıyı Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ yerleşimleri ile çağdaş olduğu anlaşılmaktadır⁸².

Batı Anadolu'da baskılama tekniği ile dilgi üretimi Öncül Neolitik dönemde Çukuriçi Höyük'te⁸³ MÖ 6700-6600, Ulucak Höyük ve Uğurlu'da ise MÖ 6850-6500 yılları arasında görülmeye başlar⁸⁴. Ulucak Höyük ve Uğurlu'da baskılama tekniği hem obsidiyen hem de çakmaktaşı buluntular üzerinde uygulanmıştır⁸⁵. Çatalhöyük insanlarının bu teknikle tanışmaları da MÖ 7. bin yılın ortalarından itibaren gerçekleşmiştir. Çatalhöyük'te basit vurma tekniği ile dilgimsi yonga üretiminin yerini bu dönemde, daha büyük ustalık isteyen ve daha organize olan baskılama tekniği ile dilgi üretimi almıştır⁸⁶. Hammadde seçiminde de değişiklik olmuş ve MÖ 7. bin yılın ortalarına kadar Göllüdağ obsidiyeni yoğunluklu olarak kullanılırken bu dönemde Nenezi Dağ obsidiyeni de kullanılmaya başlanmıştır⁸⁷. Perlés'e göre⁸⁸ baskılama tekniğinin kullanımı Çatalhöyük ile sınırlı kalmamış ve Göller Bölgesi ile Batı Anadolu'ya kadar yayılmış ve oradan da adalar ile Kıta Yunanistan'a kadar ulaşmıştır. Kısacası Çatalhöyük, Çukuriçi, Ulucak Höyük ve Uğurlu insanlarının bu teknikle tanışmaları yaklaşık aynı zamanda gerçekleşmiştir. Hatta Batı Anadolu'daki Neolitik

⁷⁵ Bogdana Milić ile yapılan ikili görüşmeler

⁷⁶ Milić 2019b, 493-494.

⁷⁷ Horejs ve diğ. 2015, 307.

⁷⁸ Bergner ve diğ. 2009.

⁷⁹ Milić 2019b

⁸⁰ Sampson ve diğ. 2012; Sampson 2016.

⁸¹ Perlés 2001, 78.

⁸² Wenginger ve diğ. 2014, 22.

⁸³ Horejs ve diğ. 2015, 315; Milić – Horejs 2017, 46.

⁸⁴ Guilbeau ve diğ. 2019.

⁸⁵ Guilbeau ve diğ. 2019, 11.

⁸⁶ Carter- Milić 2013, 500-502.

⁸⁷ Carter- Milić 2013, 501.

⁸⁸ Perlés 2001.

Çağ insanların baskılama tekniğini, Çatalhöyük sakinlerinden 150-200 yıl önce kullanmış oldukları ileri sürülmektedir⁸⁹. Bu noktada akla gelen olasılıklardan biri söz konusu iki bölge arasında bir ilişkinin varlığıdır. Carter ve arkadaşlarının aksine⁹⁰, bu veriler Orta Anadolu ve Ege bölgesindeki Öncül Neolitik Çağ yerleşimleri arasında direkt ya da dolaylı herhangi bir ilişkinin olmadığını göstermektedir⁹¹. Batı Anadolu'daki söz konusu buluntu yerlerinin Öncül Neolitik Çağ tabakalarında iki vurma düzlemlili yongalama tekniğinin bulunmaması ve Kapadokya obsidiyenine rastlanılmaması bu yerleşimlerin ortak bir geleneğe ve ustalığa sahip olmadığını ortaya koymaktadır⁹².

Ege'de Neolitik Çağ'da uzman obsidiyen tüccarların varlığını gösteren herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Benzer bir şekilde, Doğu Ege'de Çukuriçi Höyük dışında bu kadar çok miktarda obsidiyen kullanımı ve gelişmiş yerel baskılama tekniğinin kullanıldığı MÖ 7. bin yılın ortasına tarihlendirilen bir diğer buluntu yeri bilinmemektedir. Baskılama tekniği ile çekirdek hazırlamasının yapılması usta yontucular tarafından gerçekleştirildiği için, Çukuriçi Neolitik Çağ toplumu için obsidiyenin burada yaşayan ustalar tarafından direkt olarak hammadde kaynağından alınmış olduğu düşünülmektedir⁹³.

Ulucak Neolitik Çağ yontmataş topluluğunda prizmatik çekirdekler görülmektedir⁹⁴. Diğer taraftan, obsidiyen kullanımının sınırlı olduğu Ulucak VI. tabakada yonga endüstrisinin varlığı dikkat çekmektedir. Bu tabakada, deniz kabuklarının oldukça az sayıda bulunması, Ulucak Höyük sakinlerinin kıyı yerleşimleri ile sınırlı ilişkiler içinde olduğunu ortaya koymaktadır⁹⁵. Baskılama tekniği Ulucak Höyük'te VI. tabakadan itibaren görülmeye başlar⁹⁶.

Baskılama tekniğinin görüldüğü bir diğer yerleşim olan Yeşilova Höyük yontmataş endüstrisi dilgi ve dilgicik endüstrisi olarak tanımlanmaktadır. Ancak dilgi üretiminde çakmaktaşının, dilgicik üretiminde ise obsidiyenin daha çok tercih edilmiş olduğu anlaşılmaktadır⁹⁷. Yeşilova Neolitik Çağ tabakalarında obsidiyen çekirdeklerin bulunmaması, obsidiyenin yerleşime dilgiler halinde getirilmiş olduğunu düşündürür. Diğer taraftan aynı tabakada Melos ve Orta Anadolu kökenli çekirdek tablası ve çekirdek yenileme yongaların bulunması, az olmakla beraber hazırlanmış çekirdeklerin de yerleşime getirilmiş olduğuna işaret eder⁹⁸.

Tipolojik analizler, Orta Batı Anadolu'da obsidiyenin yerleşimlere tamamlanmış ürün olarak değil de çekirdek halinde getirilmiş olup yongalama işleminin de yerleşim yerinde yapılmış olduğunu göstermektedir. Nitekim çekirdeklerin tükenene kadar yontulmuş olması, ayrıca

⁸⁹ Horejs ve diğ. 2015, 307; Milić – Horejs 2017, 43; Guilbeau ve diğ. 2019.

⁹⁰ Carter ve diğ. 2016.

⁹¹ Guilbeau ve diğ. 2019, 15.

⁹² Horejs ve diğ. 2015, 307; Guilbeau ve diğ. 2019.

⁹³ Horejs ve diğ. 2015, 315.

⁹⁴ Çilingiroğlu 2009, 66; Çilingiroğlu ve diğ. 2012, 152.

⁹⁵ Çilingiroğlu ve diğ. 2012, 149; Milić – Horejs 2017, 44; Guilbeau ve diğ. 2019, 7.

⁹⁶ Guilbeau ve diğ. 2019, 6-8.

⁹⁷ Fındık – Derin 2018, 216-217.

⁹⁸ Fındık – Derin 2018, 217.

yonga ve üretim artıklarının bulunması bu durumu doğrular niteliktedir⁹⁹. Söz konusu durumun en sağlıklı şekilde tespit edildiği buluntu yeri Çukuriçi Höyük'tür. Her ne kadar yerleşim yerinde henüz *in-situ* durumda atölyeler bulunmuş olmasa da, birçok açık alanın yongalama işlemi için kullanılmış olma ihtimali bulunmaktadır¹⁰⁰. Dedecik-Heybelitepe'de de obsidiyen yerleşime çekirdek halinde getirilmiş olup dilgi ve dilgicik üretimi yerleşim yerinde yapılmıştır¹⁰¹. Diğer taraftan çekirdeklerin az (yalnızca 2 tane), buna karşın dilgi ve dilgiciklerin daha fazla miktarda bulunması, obsidiyenin yerleşime olasılıkla tamamlanmış taşımalık halinde getirilmiş olabileceğini de düşündürür¹⁰². Ne var ki, Dedecik Heybelitepe'de yontmataş buluntuların 2/3'ünden fazlası obsidiyenden yapılmıştır. Bu endüstri, tek kutuplu mermi biçimli çekirdek teknolojisi ile üretilmiş dilgicik endüstrisi olarak yorumlanmaktadır. Tükeneene kadar yontulmuş olan çekirdek ile çekirdek yenileme yongalarının bulunması, buna karşın çekirdek hazırlama yongalarının bulunmaması, obsidiyenin yerleşime çekirdekler halinde getirilmiş olduğunu göstermektedir¹⁰³. Buna karşın Kapadokya obsidiyeni daha çok yonga şeklinde bulunmuştur.

Eldeki tüm veriler bir arada değerlendirildiği zaman obsidiyenin yaklaşık 280 km uzaklıktaki bir kaynaktan hazırlanmış çekirdek ya da daha büyük boyutlu taşımalıklar halinde getirilmiş olduğu düşünülür. Olasılıkla çekirdeğe ilk formlar Melos adasında kaynak yerinde verilmiş olmalıdır.

Obsidiyen çekirdeğin hazırlanmasında ve yongalanmasında ileri bir teknik olan bas-kılama tekniğinin kullanılması, obsidiyeni işleyen ustanın oldukça uzman olduğunu göstermektedir¹⁰⁴.

Neolitik Çağ Sosyal Ağlar ve Obsidiyen Tedarik Biçimleri

Prehistorik dönemlerde Batı Anadolu bölgesi kıyı ve iç bölge olmak üzere iki farklı kuşak ile karakterize edilmektedir. İç bölgelerde, Gediz ve Büyük Menderes gibi akarsu vadileri tarım için elverişli olan bereketli alüvyon ovalarının kenarında yer almaktadır. Bu akarsu vadilerini takip ederek denize kolaylıkla ulaşılmaktadır. Diğer taraftan Batı Anadolu bölgesinde yerleşimlerin büyük bir bölümü Ege denizi kıyısında bulunmaktadır. Bu nedenden ötürü söz konusu yerleşim yerlerinde yaşayan insanlar olasılıkla denizcilik faaliyetleri ile uğraşmaktaydılar. Bu açıdan bakıldığında, özellikle kıyı yerleşimlerinin bölgeler arası iletişim ve takas ağlarının gelişiminde önemli bir rol oynadı ileri sürülmektedir. Nitekim Orta Batı Anadolu'da yer alan buluntu yerlerinden elde edilen yontmataş toplulukları birlikte değerlendirildiğinde, Neolitik Çağ'da bölgede Melos obsidiyeninin Kapadokya obsidiyenine oranla daha fazla kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir. Melos adasında tarihöncesi dönemler boyunca yaygın bir şekilde kullanılmış olan iki obsidiyen yatağı bulunmaktadır. Melos adasında bulunan Demenegaki ve Sta Nychia birbirlerinden yalnızca 9 km uzaklıkta yer almakta olup benzer yongalama

⁹⁹ Horejs ve diğ. 2015, 308.

¹⁰⁰ Milić – Horejs 2017, 31.

¹⁰¹ Herling ve diğ. 2008, 55.

¹⁰² Herling ve diğ. 2008, 29.

¹⁰³ Lichter – Meriç 2012, 134.

¹⁰⁴ Perlés 2001, 208; Milić – Horejs 2017, 34; Guilbeau ve diğ. 2019, 7.

özelliklerine sahiptir¹⁰⁵. Tespit edilen yongalama alanları ve işlik yerlerinin varlığından dolayı her iki obsidiyen kaynağının da prehistorik dönemler boyunca yoğun bir şekilde kullanılmış olduğu düşünülmektedir¹⁰⁶. Diğer taraftan yeni yapılan çalışmalar, bu kaynakların kullanımında büyük bölgesel ve dönemsel farklılıklar olduğunu göstermektedir¹⁰⁷. Örneğin Girit adasında, Neolitik Çağ'da Demenegaki obsidiyen alet yapımında temel kaynak iken, Erken Tunç Çağı ile birlikte Sta Nychia kaynakları kullanılmaya başlanmıştır¹⁰⁸. Batı Anadolu'da da aynı şekilde Neolitik Çağ boyunca her ne kadar iki kaynak da kullanılmış olsa da, Demenegaki kaynaklarından daha fazla yararlanılmış olduğu dikkat çekmektedir. Kalkolitik Çağ ile birlikte ise Tunç Çağlarının sonuna kadar bazı buluntu yerlerinde (Çine-Tepecik Höyük) Sta Nychia¹⁰⁹, bazı yerleşimlerde ise (Liman Tepe ve Bakla Tepe) Demenegaki kaynaklarının ağırlıklı olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. Carter'a göre¹¹⁰, kaynak seçimi toplumların farklı takas/ticaret ağlarındaki yerleri ile ilişkilidir.

Neolitik Çağ'da obsidiyen temininin daha çok kaynaklara yapılan direkt ziyaretler sonucunda yapıldığı düşünülmektedir¹¹¹. Perlés¹¹², Melos obsidiyenin adaya yapılan ziyaretlerde bulunan ve beraberlerinde kilolarca obsidiyeni taşıyarak ihtiyacı olan köylere dağıtımları yapan usta denizciler tarafından yapılmış olduğunu belirtmektedir. Kısacası deniz kıyısındaki bu

yerleşimler deniz yoluyla Melos adasından elde ettikleri obsidiyenin çok büyük bir olasılıkla tarım ürünleri karşılığında iç bölgelerde yer alan köylerle takasını yapmış olabilir¹¹³. Ancak MÖ 7. bin yılda obsidiyen dağıtımını yapan grupların varlığına dair kanıtlar bulunmamaktadır. Melos adasında ve yakın çevresinde Erken ve Orta Neolitik döneme tarihlenen herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktadır¹¹⁴. Kiklad adalarında Erken Neolitik dönemde devamlı yerleşmelerin görülmemesinin sebebi, adalarda yeterli kaynakların bulunmamasıdır. Diğer taraftan söz konusu adaların bu dönemde dahi birer duraklama yeri olarak anakaradan gelen insanlar tarafından ziyaret edilmiş oldukları da düşünülmektedir¹¹⁵.

Geç ve Son Neolitik döneme gelindiğinde ise, Kiklad adalarında mevsimsel ya da daimi yerleşmelerin başlaması ile birlikte obsidiyen dağılımı ile ilişkili üç kuşak belirmiştir¹¹⁶.

(a)Yontmataş endüstrisinde obsidiyenin % 95 ya da daha fazla miktarda olduğu Kiklad adaları ve kıyı yerleşimlerini içeren doğrudan erişim kuşağı.

(b)Özelleşmiş bir takas sistemi ile yarı tamamlanmış ürünler halinde obsidiyenin taşındığı geçiş kuşağı.

(c)Obsidiyen buluntularının oldukça az miktarda bulunduğu uzak kuşak. Kiklad adaları da MÖ 5. bin yıldan önce devamlı

¹⁰⁵ Torrence 1986, 96.

¹⁰⁶ Torrence 1986; Arias ve diğ. 2006; Kaczanowska – Kozłowski 2013.

¹⁰⁷ Carter – Kilikoglu 2007; Carter 2008, 225; Perlés ve diğ. 2011, 47.

¹⁰⁸ Carter 2008, 225.

¹⁰⁹ Kolankaya-Bostancı ve diğ. 2020.

¹¹⁰ Carter 2008, 225-226.

¹¹¹ Cessford – Carter 2005.

¹¹² Perlés 1992; Perlés 2001, 207-208.

¹¹³ Erdoğan 2013, 13.

¹¹⁴ Milić 2016a, 103.

¹¹⁵ Broodbank 2000, 11.

¹¹⁶ Renfrew 1984; Perlés 1992, 146.

bir iskâna sahip olmadığı için¹¹⁷ bu dağıtımını yapan, hem denizcilikte hem de bas-kılama tekniği kullanımında usta olan ve Kıyı Batı Anadolu'da yaşayan grupların olma ihtimali daha yüksektir.

Perlés¹¹⁸, Melos obsidiyenini kaynak yerinden alacak kişilerin denizcilik yeteneğinin bulunması gerektiğini belirtmektedir. Ege denizi, yolculuk edilmesi zor olduğu için sıradan kişilerin değil de profesyonel denizcilerin yolculuk edebileceği bir denizdir. Bu yüzden sıradan bir kişinin bir tekne yapıp denize açılarak Melos adasına kolaylıkla gitmesini düşünmek zordur. Bunun için profesyonel denizcilere ihtiyaç duyulmaktadır¹¹⁹. Kıyı Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ yerleşim yerleri arasında, Çukuriçi Höyük'te bir taraftan Melos obsidiyeninin, diğer taraftan da çeşitli balık ve deniz kabuğu kalıntılarının bulunması nedeniyle, burada yaşayan insanlar için denizin ayrı bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Küçük ve büyük boyutlu balıkların yanı sıra, ton balığının avlandığına dair izlerin bulunması Çukuriçi insanların açık deniz balıkçılığı yaptığını göstermektedir¹²⁰. Buna karşın şaşırtıcı bir biçimde tatlı su balıkçılığının yapılmamış olduğu görülmektedir. Bol miktarda *spondylus* ve *arcanoe* kabuklarının bulunması Çukuriçi insanların daldıklarını da göstermektedir¹²¹. Bu türlere dair kanıtlara Neolitik Çağ'da Yeşilova ve Ege Gübre'de de rastlanılmaktadır¹²². Söz konusu durum, Batı Anadolu'da yaşayan Neolitik toplum-

ların balıkçılık yaparak ve dalarak Ege denizini besin kaynağı olarak da kullanmış olduklarını göstermektedir. Balıkçılık yapan bu insanların, denizcilik ile ilişkili oldukları aşikârdır. Her ne kadar, Çukuriçi'nde teknelerin varlığına dair bir kanıt bulunmasa da, Akdeniz bölgesi boyunca ele geçen denizcilik ile ilgili kanıtlar erken dönemlerde teknelerin kullanıldığına dair kanıtlar sunmaktadır¹²³. Hareketli ve gezici gruplar, Ege boyunca, adadan adaya ya da kıyılardan Kikladrara doğru seyahat ederek denizciliğin erken şeklini yansıtmaktadır. Bilindiği kadarıyla, mola yerleri olarak kullanılan adalarda MÖ 7. bin yılda iskân en azından daimi olarak görülmemektedir¹²⁴. Çukuriçi'nde denizel hayvanlara dair kanıtların bol miktarda bulunması, burada yaşayan Neolitik Çağ insanların besin elde etmek için Ege denizini sıklıkla kullandıklarını ve Kiklad adalarına, en azından Melos adasına kadar Ege denizinde devamlı hareket halinde olduklarını göstermektedir¹²⁵.

Obsidiyen ve denizel besinler buradaki Neolitik toplumun sıklıkla Ege denizine açıldığını ve kıyılardan açık denize ulaşmış olduklarını ortaya koymaktadır. Bu yüzden deniz yalnızca hammadde ve besinler için önemli bir kaynak değil ayrıca kıyı bölgeleri ile olan iletişimde bir aracı görevini üstlenmektedir. Çukuriçi Höyük'ten ele geçen arkeolojik kanıtlar, Anadolu'nun iç kısımlarından gelen insanlardan daha çok denizel bir kolonizasyon ile

¹¹⁷ Cherry 1990; Broodbank 2000.

¹¹⁸ Perlés 1992.

¹¹⁹ Perlés 1992, 144-145.

¹²⁰ Stratouli 1996.

¹²¹ Galik – Horejs 2011; Horejs ve diğ. 2011.

¹²² Derin 2012, 181; Sağlamtimur 2012, 201.

¹²³ Perlés 2001; Broodbank 2006.

¹²⁴ Broodbank 2000.

¹²⁵ Horejs 2016, 157-158.

ilişkili olmalıdır¹²⁶. Bunların yanı sıra Kiklad adalarından bir diğeri olan Syros adasından el baltası yapımında kullanılan nefrit getirmiş olmaları, Çukuriçi insanların Neolitik Çağ'dan itibaren Kiklad adaları arasında dolaşmış olduklarını göstermektedir¹²⁷.

Burada ilginç olan nokta, daha iç bölgede yer alan ve MÖ 7. binde yontmataş buluntularının 2/3'ü obsidiyenden yapılmış olan Dedecik-Heybelitepe'dir. Burada bulunan hazırlanmış çekirdeklerin yerleşim yerine elden ele aktarım modeli ile getirilmiş olduğu düşünülmektedir. Dahası, çekirdeklerin tükenene kadar yontulmuş olması, Çukuriçi Höyüğü'nün aksine obsidiyenin sınırlı miktarda ve zor elde edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır¹²⁸. Bu durum, Orta Batı Anadolu takas ağı sisteminde bir kıyı yerleşimi olan Çukuriçi Höyüğü'nün önemli bir rolü olduğunu göstermektedir¹²⁹. Orta Batı Anadolu'nun obsidiyen tedarikçileri, bu balıkçı topluluk ile tanımlanabilir. Bunun en büyük nedeni de, MÖ 3. bin yılın sonunda yerleşimin tamamen terkedilemesine kadar yerel kimliklerin oluşmasında önemli bir rol oynayan obsidiyenin bol miktarda bulunmasıdır. Bu yüzden, MÖ 7. bin yılda Çukuriçi Höyüğü'nün, Batı Anadolu'daki yerel ve bölgesel ağ içinde obsidiyen tedarikini sağlayan geçit görevini üstlendiği düşünülmektedir¹³⁰.

Burada akla gelen bir diğer soru ise obsidiyenin Melos adasından ne şekilde getirilmiş olduğudur. Orta Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ yerleşim yerlerinde obsidiyen buluntuların daha çok

çekirdek, taşımak ve alet halinde bulunması ve herhangi bir yumruya rastlanılmamasından dolayı obsidiyenin yerleşime daha çok çekirdek ya da tamamlanmış ürünler halinde getirilmiş olduğu düşünülmektedir. Melos adasına yapılan ziyaretlerde muhakkak yontmataş ustalarının bulunduğu, kaynak yerinde obsidiyeni çekirdek formuna dönüştürdükleri ve bu şekilde dağıtımını yapmış olabilecekleri söylenebilir.

Öte taraftan Orta Anadolu'da yer alan Kapadokya obsidiyeninin Batı Anadolu'daki yerleşimlere ulaştırılmasında da Eskişehir-Afyon ovalarından kıyı Batı Anadolu'ya doğu-batı yönünde uzanan vadiler kullanılmış olmalıdır. Orta Anadolu'dan bu bölgeye doğru olan rota, İç Batı Anadolu bölgesi olarak bilinmekte olup çeşitli dallara ayrılmaktadır. Bu ağın kuzeybatı rotası kuzeybatı Anadolu'ya ulaşırken, güneybatı rotası Aydın'a ve daha güneyde Göller Bölgesine ulaşmaktadır. İzmir'e geçiş ise Afyon'dan, Gediz ve Küçük Menderes vadilerini takip ederek doğal rotalar ile gerçekleşmiş olmalıdır¹³¹.

Orta Batı Anadolu bölgesinde yer alan çağdaş buluntu yerleri, teknoloji, stil, morfoloji ve hammadde kullanımı bakımından bağlantılar göstermektedir. Hammadde kaynaklarının kullanım şekilleri Neolitik Çağ'daki bölgesel grupların modellenmesinde önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Güçlü bölgesel ilişkiler, yalnızca buluntuların birbirleri ile karşılaştırılması ile değil, ayrıca bu erken ziraat toplumları

¹²⁶ Horejs ve diğ. 2015.

¹²⁷ Sorensen ve diğ. 2017; Horejs 2019, 78; Schwall ve diğ. 2020.

¹²⁸ Lichter-Meriç 2012, 134.

¹²⁹ Horejs 2016, 157.

¹³⁰ Horejs 2016, 158

¹³¹ Şahoglu 2005, 345-346.

arasındaki ekonomik stratejileri ile ilgili fikirlerin belirlenmesi ile de yapılmaktadır. Daha geniş bir açıdan bakıldığında, sözü edilen Neolitik Çağ buluntu yerlerinin malzeme kültürü ile yaşam şekillerindeki tek tiplilik oldukça ilgi çekici olup MÖ 7. bin yılda Anadolu'nun Ege kıyısında belirgin bir grubun varlığından söz ettirmektedir.

Sonuç

Orta Batı Anadolu'da yer alan Neolitik Çağ buluntu yerlerinden ele geçen obsidiyen buluntuların değerlendirilmesi sonucunda bu merkezlerde gerek obsidiyen kaynaklarının kullanımı, gerekse yongalama teknikleri ve taşımaları bakımından ortak bir takım özelliklerin olduğu tespit edilmiştir. Bu durum söz konusu yerleşimlerin birbirleri ile iletişim halinde olduklarını göstermektedir. MÖ 9. bin yıldan itibaren obsidiyen buluntulara Ege denizi boyunca rastlanması basit anlamda da olsa denizcilğe dayalı bir takas modelinin varlığını ortaya koymaktadır.

MÖ 9. bin yılın başlangıcından itibaren, Ege'de deniz ve denizcilik ile yakından ilişki halinde olan toplumların, hammadde takası ve ortak teknolojik özellikleri paylaşan ortak bir sosyal ağı paylaşmış oldukları görülmektedir. Denizcilğe bağlı olarak gelişen bu en erken iletişim, kanıtlardaki zengin çeşitlilik, MÖ 7. bin yılda Orta Batı Anadolu'daki bağlantıların bölgesel ve bölgelerarası seviyelerde sosyal ağlar formunda olduğunu ortaya koymaktadır. Bunlar arasında hiç şüphe yok ki obsidiyen buluntular önemli bir yer tutmaktadır.

Söz konusu bölgede yer alan Neolitik Çağ yerleşim yerlerinde obsidiyenin varlığı, bazı kıyı yerleşimlerinin en azından MÖ 7. bin yılın sonlarından itibaren Batı Anadolu'da denizciler için önemli takas merkezleri olduğunu düşündürmektedir. Batı Anadolu'da gerçekleştirilen kazılardan elde edilen veriler, obsidiyenin Neolitik Çağ'dan itibaren çekirdek olarak takasının yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Ancak söz konusu buluntu yerleri arasında Çukuriçi Höyük daha farklı bir yapı sergilemektedir. Obsidiyen kullanımının, diğer buluntu yerlerine oranla çok daha fazla miktarda bulunması, yakın çevresinde yerel kayalar bulunmasına rağmen yontmataş alet yapımında obsidiyenden daha fazla yararlanılması, hammadde kaynakları arasında yalnızca Melos adasındaki kaynakların kullanılması, çekirdek, taşımalar ve aletlerin boyutlarının diğer yerleşimlerdekinden daha büyük boyutlu olması, diğer yerleşimlerde yumrulara rastlanılmazken burada yumru ve kabuklu parçalara rastlanması, balıkçılık, özellikle ton balığı avcılığı gibi denizel faaliyetlerde usta olunması Çukuriçi Höyüğün ihtiyacı olan obsidiyeni Melos adasına giderek doğrudan kendisinin almış olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, Orta Batı Anadolu'da yer alan diğer buluntu yerlerinin ise Çukuriçi Höyük sakinlerinin çekirdekler halinde getirmiş oldukları obsidiyeni, büyük oranda küçük boyutlu dilgi ya da dilgicik taşımaları, daha az miktarda da küçük boyutlu çekirdekler halinde elden

ele aktarım modeli ile sahip oldukları anlaşılmaktadır¹³². Buna göre, elden ele aktarım modeli, obsidiyen kullanım amacındaki büyük coğrafi benzerlik ve sosyo-ekonomik yapıdan dolayı Ege'deki Neolitik Çağ toplumlarının hammadde elde edişindeki temel model olmalıdır. Orta Batı Anadolu bölgesinde kazısı yapılmış ve yontmataş buluntuları incelenmiş olan buluntu yerlerinin sayısı az olduğu için, ayrıca bu dönemde Kiklad adalarında devamlı yerleşmelerin bulunmamasından dolayı yönlü takas modelinden söz etmek mümkün değildir. Batı Anadolu'da bu model ancak Kalkolitik Çağ'da görülmeye başlayacaktır. Dolayısıyla MÖ 7. bin yılda Orta Batı Anadolu'da Melos obsidiyenin tedariği ve dağılımında, doğrudan erişim ve elden ele aktarım olmak üzere iki modelden söz etmek mümkündür. Kısacası Neolitik Çağ'da Ege bölgesinde ve komşu bölgelerde mobil ve birbirleri ile denizel yönden ilişkili toplumların varlığı görülmektedir.

Diğer taraftan Kapadokya obsidiyenin bazı buluntu yerlerinde hiç görülmesi, bazı buluntu yerlerinde ise oldukça az miktarda olmasından dolayı, MÖ 7. bin yılda Orta Batı Anadolu ile Orta Anadolu arasındaki sosyal ağların boyutunu ve modelleri belirlemek çok sağlıklı olmayacaktır. Kapadokya obsidiyeni kullanımını bölgede MÖ 6000'ler civarında Ulucak IV ve Yeşilova III gibi daha geç bir tarihte görülmektedir. Milić'e göre¹³³ bunun nedeni, MÖ 6000'ler civarında doğu ve kuzeydoğu Ege toplumları arasında görülmeye başlayan takas ağı ve bölgesel etkileşimler olabilir. Diğer bir olasılık ise, bunların iki

bölge arasında yapılan diğer malların takasının bir parçası olabileceği ya da yalnızca sosyal ilişkilerin bir ürünü olduğu, herhangi bir sistemli takas modelini yansıtmadığı söylenebilir. Bu durumda, obsidiyen yoğunluğuna göre, Geç Neolitik dönemde, Orta Batı Anadolu'nun Orta Anadolu yerleşimleri ile olan ilişkilerinin Ege dünyası ile olan bağlantılarına oranla daha az olduğu söylenebilir.

Harita ve Tablolar Listesi

Harita 1: Orta Batı Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Buluntu Yerleri.

Tablo 1: Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ Buluntu Yerlerinde Ele Geçen Obsidiyen Buluntuların Kaynak Yerleri.

Tablo 2: Orta Batı Anadolu Neolitik Çağ Buluntu Yerlerinde Ele Geçen Obsidiyen Buluntular ve Miktarları.

¹³² Milić – Horejs 2017, 44.

¹³³ Milić 2016b, 233.

KAYNAKÇA

- Arias ve diğ. 2006 A. Arias – M.Oddone – G. Bigazzi – A. Muro – C. Principe – P. Norelli, “New data for the Characterisation of Milos Obsidians”, *J. Radioanal. Nucl. Chem.* 268, 2006, 371-386.
- Aspinall ve diğ. 1972 A. Aspinall – S.W. Feather – C. Renfrew, “Neutron Activation Analysis of Aegean Obsidians”, *Nature* 237, 1972, 333-334.
- Bellot-Gurlet ve diğ. 2008 L. Bellot-Gurlet – O. Pelon – M.L. Séfériadès, “Détermination de Provenance d’une Sélection d’obsidiennes du Palais Minoen de Malia (Crète)”, *Comptes Rendus Pale* 7, 2008, 419-427.
- Bergner ve diğ. 2009 M. Bergner – B. Horejs – E. Pernicka, “Zur Herkunft der Obsidian artefakte vom Çukuriçi Höyük”, *Studia Troica* 18, 2009, 249-272.
- Broodbank 1989 C. Broodbank, “The longboat and Society in the Cyclades in the Keros-Syros Culture”, *AJA* 93, 1989, 319-337.
- Broodbank 2000 C. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades* (Cambridge 2000).
- Broodbank 2006 C. Broodbank, “The Origins and Early Development of Mediterranean Maritime Activity”, *JMA* 19.2, 2006, 199-230.
- Broodbank 2013 C. Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World* (London 2013).
- Cann – Renfrew 1964 J.R. Cann – C. Renfrew, “The Characterization of Obsidian and its Application to the Mediterranean Region”, *PPS* XXX, 1964, 111-133.
- Cann ve diğ. 1969 J.R.Cann – J.E. Dixon – C. Renfrew, “Obsidian analysis and the Obsidian Trade”, içinde: D. Brothwell-E. Higgs (ed.), *Science and Archaeology* (London 1969) 578-591.
- Carter 2008 T. Carter, “The Consumption of Obsidian in the Early Bronze Age Cyclades”, içinde: N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (ed.), *ORIZON. A Colloquium on the Prehistory of Cyclades* (Cambridge 2008) 225-235.
- Carter 2009 T. Carter, “L’obsidienne Égéeenne: Caractérisation, Utilisation et Culture”, içinde: M.H. Moncel – F. Frohlich (ed.), *L’Homme Et Le Précieux. Matières Minérales Précieuses De La Préhistoire à Aujourd’hui* (Oxford 2009) 199-212.
- Carter – Kilikoglou 2007 T.Carter – V. Kilikoglou, “From Reactor to Royalty? Aegean and Anatolian Obsidians from Quartier Mu, Malia (Crete)”, *JMA* 20, 2007, 115-143.

- Carter – Shackley 2007 T. Carter – M.S. Shackley, “Sourcing Obsidian from Neolithic Çatalhöyük (Turkey) Using Energy Dispersive X-ray Fluorescence”, *Archaeometry* 49, 2007, 437–454.
- Carter – Milič 2013 T. Carter – M. Milič, “The Consumption of Obsidian at Neolithic Çatalhöyük: A Long-Term Perspective” içinde: F. Borrell – J.J. Ibáñez – M.M. Molist (ed.) *Stone Tools in Transition: From Hunter-Gatherers to Farming Societies in the Near East* (Barcelona 2013) 495-508.
- Carter ve diğ. 2014 T. Carter – D.A. Contreras – S. Doyle – D.D. Mihailovic – T. Moutsiou – N. Skarpelis, “The Stélida Naxos Archaeological Project: New data on the Mesolithic and Middle Palaeolithic Cyclades”, *Antiquity Project Gallery* 88, 2014, 341.
- Carter ve diğ. 2016 T. Carter – D.D. Mihailović – Y. Papadatos – C. Sofianou, “The Cretan Mesolithic in Context: New Data from Livari Skiadi (SE Crete)”, *Documenta Praehistorica* 43, 87-101.
- Carter ve diğ. 2018 T. Carter – T.F. Strasser – E. Panagopoulou – K. Campeau – D. Mihailović, “Obsidian Circulation in the Early Holocene Aegean: A Case Study from Mesolithic Damnoni (SW Crete)”, *JAS* 17, 2018, 173-183.
- Cessford – Carter 2005 C. Cessford – T. Carter, “Quantifying the Consumption of Obsidian at Neolithic Çatalhöyük, Turkey”, *JFA* 30.3, 2005, 305-315.
- Cherry 1981 J.F. Cherry, “Pattern and Process in the Earliest Colonization of the Mediterranean islands”, *PPS* 47, 1981, 41-68.
- Cherry 1990 J.F. Cherry, “The first Colonization of the Mediterranean Islands: a Review of Recent Research”, *JMA* 3, 1990, 145-221.
- Clare – Weninger 2014 L. Clare – B. Weninger, “The Dispersal of Neolithic Lifeways: Absolute Chronology and Rapid Climate Change”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.) *The Neolithic in Turkey. Volume 6. 10500-5200 BC: Environment, Settlement, Flora, Fauna, Dating, Symbols of Belief, with views from North, South, East, and West* (İstanbul 2014) 1–65.
- Çilingiroğlu 2009 Ç. Çilingiroğlu, *Central-West Anatolia at the End of the 7th and Beginning of the 6th Millennium BCE in the Light of Pottery from Ulucak (İzmir)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Tübingen 2009).
- Çilingiroğlu ve diğ. 2012 A. Çilingiroğlu – Ö. Çevik – Ç. Çilingiroğlu, “Ulucak Höyük. Towards Understanding the Early Farming Communities of Middle West Anatolia: The Contribution of Ulucak”, içinde M. Özdoğan – N. Başgelen – P.Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Western Anatolia* (İstanbul 2012) 139-175.

- Çilingiroğlu ve diğ. 2016 Ç. Çilingiroğlu – B. Dinçer – A. Uhri – İ. Baykara – C. Gürbıyık – C. Çakırlar, “New Paleolithic and Mesolithic Sites in the Eastern Aegean: the Karaburun Archaeological Survey Project”, *Antiquity* 90.353, 1-6.
- Çilingiroğlu – Dinçer 2018 Ç. Çilingiroğlu – B. Dinçer, “Contextualisind Karaburun: A New Area for Neolithic Research in Anatolia”, *Documenta Praehistorica* XLV, 2018, 30-37.
- Dark 1995 K.R. Dark, *Theoretical Archaeology* (London 1995).
- Derin 2012 Z. Derin, “Yeşilova Höyük”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Volume 4. Western Turkey* (Istanbul 2012) 177-195.
- Derin ve diğ. 2009 Z. Derin – F. Ay – T. Caymaz, “İzmir’in Prehistorik Yerleşimi, Yeşilova Höyüğü 2005–2006 Yılı Çalışmaları”, *Arkeoloji Dergisi* 13, 2009, 1-52.
- Doğan 2012 B. Doğan, *Tarihöncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş* (İstanbul 2012).
- Efstratiou ve diğ. 2014 N. Efstratiou – P. Biagi – E.Starnini, “The Epipalaeolithic Site of Ouriakos on the Island of Lemnos and its Place in the Late Pleistocene Peopling of the East Mediterranean Region”, *Adalya* XVII, 2014, 1-23.
- Erbil 2015 E. Erbil, *Ege Gübre Yerleşimi Yontmataş Endüstrisi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Ankara 2015).
- Erbil 2017 E. Erbil, “Ege Gübre Yerleşimi Yontmataş Endüstrisi”, 32. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 2017, 43-61.
- Erdoğu 2013 B. Erdoğu, “Uğurlu. A Neolithic Settlement of the Aegean Island of Gökçeada”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey, vol. 5: Northwestern Turkey and İstanbul* (İstanbul 2013) 1-33.
- Fındık – Derin 2018 B. Fındık – Z. Derin, “Yeşilova Höyüğü Geç Neolitik Dönemi Yontmataş Endüstrisi”, içinde: A. Baysal (ed.), *Anadolu Arkeolojisinde Taş Aletler. Teori/Metot/Pratik* (İstanbul 2018) 211-228.
- French 1965 D. French, “Early Pottery sites from Western Anatolia”, *Bulletin of the Institute of Archaeology* V, 1965, 15-24.
- French 1969 D. French, “Prehistoric Sites in Northwest Anatolia, II. Part. The Balıkesir and Akhisar/Manisa Areas”, *Anat.St.* 19, 1969, 41–98.
- Galik – Horejs 2011 A. Galik – B.Horejs, “Çukuriçi Höyük: Various Aspects of its Earliest Settlement, in Beginnings”, içinde: R. Krauss (ed.), *New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia*

- and the Carpathian Basin (Papers of the International Workshop, Istanbul, 8–9 April 2009. Menschen – Kulturen – Traditionen) (Rahden–Westf 2011) 83-94.
- Galanidou – Perlès 2003 N. Galanidou – C. Perlès, *The Greek Mesolithic. Problems and Perspectives* (Athens 2003).
- Gero 1989 J.M. Gero, “Assessing Social Information in Material Objects: How Well do Lithics Measure Up?”, içinde: R. Torrence (ed.), *Time, Energy, and Stone Tools* (Cambridge 1989) 92-105.
- Guilbeau ve diğ. 2019 D. Guilbeau – N. Kayacan – Ç. Altınbilek-Algöl – B. Erdoğan – Ö. Çevik, “A Comparative Study of the Initial Neolithic Chip-ped-Stone Assemblages of Ulucak and Uğurlu”, *AS* 69, 1-20.
- Herling ve diğ. 2008 H. Herling – K. Kasper – C. Lichter – R. Meriç, “Im Westen nichts Neues? Ergebnisse der Grabungen 2003 und 2004 in Dedicik-Heybelitepe”, *IstMitt* 58, 2008, 13-65.
- Horejs 2012 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük: A Neolithic and Bronze Age Settlement in the Region of Ephesos”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (eds), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Western Anatolia* (İstanbul 2012) 118-131.
- Horejs 2016 B. Horejs, “Aspects of Connectivity on the Centre of the Anatolian Aegean Coast in the 7th Millennium BC”, içinde: B. Molloy (ed.), *Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and their Neighbours* (Oxford 2016) 143-167.
- Horejs 2017 B. Horejs, *Çukuriçi Höyük 1. Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd Millennium BC.* (Vienna 2017).
- Horejs ve diğ. 2011 B. Horejs – A. Galik – U. Thanheiser – S. Wiesinger, “Aktivitäten und Subsistenz in den Siedlungen des Çukuriçi Höyük. Der Forschungsstand nach den Ausgrabungen 2006–2009”, *PZ* 86, 2011, 31-66.
- Horejs ve diğ. 2015 B. Horejs – M. Milić – F. Ostmann – U. Thanheiser – B. Weninger – A. Galik, “The Aegean in the Early 7th Millennium BC. Maritime Networks and Colonization”, *Journal of World Prehistory* 28.4, 2015, 289-330.
- Ibáñez ve diğ. 2015 J.J. Ibáñez – D. Ortega – D. Campos – L. Khalidi – V. Méndez, “Testing Complex Networks of Interaction at the Onset of the Near Eastern Neolithic Using Modelling of Obsidian Exchange”, *Journal of the Royal Society Interface* 12, 2015, DOI: 10.1098/rsif.2015.0210.

- Ibãñez ve diğ. 2016 J.J. Ibãñez – D. Ortega – D. Campos – L. Khalidi – V. Méndez – L. Teira, “Developing a Complex Network Model of Obsidian Exchange in the Neolithic Near East: Linear Regressions, Ethnographic Models and Archaeological Data”, *Paléorient* 42.2, 2016, 9-32.
- Jacobsen 1969 T.W. Jacobsen, “Excavations at Porto Cheli and Vicinity, Preliminary Report, II: The Franchthi Cave, 1967-1968”, *Hesperia* 38, 1969, 343-381.
- Kaczanowska – Kozłowski 2013 M. Kaczanowska – J.K. Kozłowski, “Mesolithic Obsidian Networks in the Aegean”, içinde: E. Starnini (ed.), *Unconformist Archaeology. Papers in Honour of Paolo Biagi* (Oxford 2013), 17-26.
- Kardulias 1992 N. Kardulias, “The Ecology of Bronze Age Flaked Stone Tool Production in Southern Greece: Evidence from Agios Stephanos and the Southern Argolid”, *AJA* 96.3, 1992, 421-442.
- Kolankaya-Bostancı ve diğ. 2020 N. Kolankaya-Bostancı – T. Carter – E. Weir, “Çine-Tepecik Höyük Obsidiyen Tedarik ve Takas Sistemi”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37.1, 2020, 83-95.
- Kozłowski 2016 J.K. Kozłowski, “The Mesolithic of the Aegean Basin: Cultural Variability, Subsistence Economy, Interregional Links and Seafaring”, içinde: R. Krauss – H. Floss (ed.) *Southeast Europe before Neolithisation. Proceedings of the International Workshop within the Collaborative Research Centers SFB 1070 “RessourcenKulturen”, Schloss Hohentübingen, 9th of May 2014* (Tübingen 2016) 41-64.
- Lichter – Meriç 2012 C. Lichter – R. Meriç, “Dedecik-Heybelitepe. Excavations at a Neolithic Settlement in the Torbalı Plain”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P.Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Western Anatolia* (İstanbul 2012) 133-138.
- Mauss 1990 M. Mauss, *The Gift: The Form and Reasons for Exchange in Archaic Societies* (New York 1990).
- Merrick – Brown 1984 H.V.Merrick – F.H. Brown, “Obsidian Sources and Patterns of Source Utilization in Kenya and Northern Tanzania: Some Initial Findings”, *The African Archaeological Review* 2, 1984, 129-152.
- Merrick ve diğ. 1994 H.V.Merrick – F.H. Brown – W.P. Nash, “Use and Movement of Obsidian in the Early and Middle Stone Ages of Kenya and Northern Tanzania”, içinde: S. T. Child (ed.) *Society, Culture and Technology in Africa. MASC A II (supplement)* (Philadelphia 1994) 29-44.
- Milić 2014 M. Milić, “PXRF Characterisation of Obsidian from Central Anatolia, the Aegean and Central Europe”, *JAS* 41, 2014, 285-296.

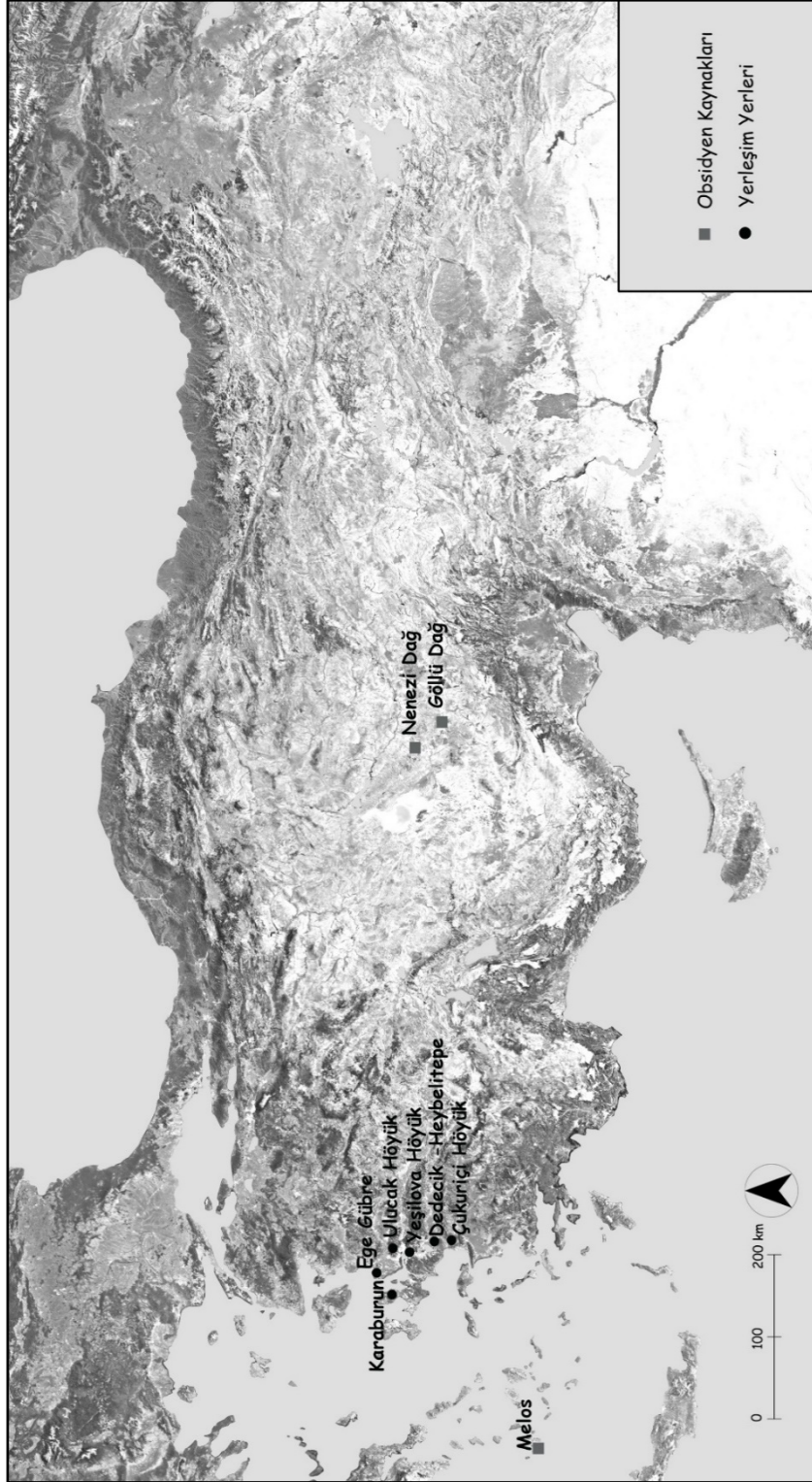
- Milić 2016a M. Milić, “A Question of Scale? Connecting Communities Through Obsidian Exchange in the Neolithic Aegean, Anatolia and Balkans”, içinde: B. Molloy (ed.), *Of Odysseys and Oddities: Scales and Modes of Interaction between Prehistoric Aegean Societies and their Neighbours* (Oxford 2016) 97-123.
- Milić 2016b M. Milić, *Obsidian Exchange and Societies in the Balkans and the Aegean from the late 7th to 5th Millennia BC*, University College London, Institute of Archeology, Unpublished Ph.D Thesis (London 2016).
- Milić 2019a B. Milić, “Understanding (Early) Neolithic Chipped Stone Production in North-Western Aegean from an Eastern Aegean Perspective”, *Eurasian Prehistory* 15.1/2, 2019, 213-232.
- Milić 2019b B. Milić, “An Addendum to the PPNB Interaction Sphere. The Lithic Package from 7th Millennium BC Çukuriçi Höyük in Western Anatolia”, içinde: L. Astruc – C. McCartney – F. Briois – V. Kassianidou (ed.), *Near Eastern Lithic Technologies on the Move. Interactions and Contexts in Neolithic Traditions. 8th International Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Near East, Nicosia, November 23rd-27th 2016* (Nicosia 2019) 485-503.
- Milić – Horejs 2017 B. Milić – B. Horejs, “The Onset of Pressure Blade Making in Western Anatolia in the 7th Millennium BC: A Case Study from Neolithic Çukuriçi Höyük”, içinde: B. Horejs (ed.), *Çukuriçi Höyük 1: Anatolia and the Aegean from the 7th to the 3rd Millennium BC*. (Vienna 2017) 27-46.
- Moutsiou 2012 T. Moutsiou, “Changing Scales of Obsidian Movement and Social Networking”, içinde: K. Ruebens – I. Romanowska – R. Bynoe (ed.), *Unravelling the Palaeolithic: Ten years of research at the Centre for the Archaeology of Human Origins* (Southampton 2012) 85-96.
- Nandris 1975 J. Nandris, “A Re-consideration of the South-East European Sources of Archaeological Obsidian”, *Institute of Archaeology (University of London) Bulletin* 12, 1975, 71-101.
- Olausson 1988 D. Olausson, “Dots on a Map-Thoughts about the Way Archaeologists Study Prehistoric Trade and Exchange”, içinde: B. Hardh (ed.), *Trade and Exchange in Prehistory* (Lund 1988) 15-24.
- Ortega ve diğ. 2014 D. Ortega – J.J. Ibáñez – L. Khalidi – V. Méndez – D. Campos – L. Teira, “Towards a Multi-Agent-Based Modelling of Obsidian Exchange in the Neolithic Near East”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 21, 2014, 461-485.
- Perlés 1990 C. Perlés, “L’outillage de Pierre Taillée Néolithique en Grece: Approvisionnement et Exploitation des Matières Premières”, *BCH* 114, 1990, 1-42.

- Perlés 1992 C. Perlés, “Systems of Exchange and Organisation of Production in Neolithic Greece”, *JMA* 5, 1992, 115-162.
- Perlés ve diğ. 2011 C. Perlés – T. Takaoğlu – B. Gratuze, “Melian Obsidian in NW Turkey. Evidence for Early Neolithic Trade”, *JFA* 36, 2011, 42-49.
- Pernicka ve diğ. 1999 E. Pernicka – U. Yalçın – T. Rehren – A. Hauptmann, *The Beginnings of Metallurgy, Anschnitt* (Bochum 1999).
- Reingruber 2008 A. Reingruber, *Die Argissa-Magula II. Das frühe und das beginnende mittlere Neolithikum im Lichte transägäischer Beziehungen. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens 35* (Bonn 2008).
- Reingruber 2011 A. Reingruber, “Early Neolithic Settlement Patterns and Exchange Networks in the Aegean”, *Documenta Praehistorica* XXXVIII, 291-305.
- Renfrew 1969 C. Renfrew, “Trade and Culture Process in European Prehistory”, *Curr.Anthr* 10.2/3, 1969, 151-169.
- Renfrew 1972 C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC.* (London 1972).
- Renfrew 1984 C. Renfrew, *Approaches to Social Archaeology.* (Cambridge 1984).
- Renfrew – Bahn 1991 C. Renfrew – P. Bahn, *Archeology: Theories, Methods and Practice* (London 1991).
- Renfrew ve diğ. 1965 C. Renfrew – J.E. Dixon – J.R. Cann, “Obsidian in the Aegean”, *BSA* 60, 1965, 225-247.
- Renfrew ve diğ. 1966 C. Renfrew – J.E. Dixon – J.R. Cann, “Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East”, *PPS* 32, 1966, 30-72.
- Renfrew ve diğ. 1968 C. Renfrew – J.E. Dixon – J.R. Cann, “Further Analysis of Near Eastern Obsidians”, *PPS* 34, 1968, 319-331.
- Sağlamtimur 2012 H. Sağlamtimur, “The Neolithic settlement of Ege Gübre”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Volume 4. Western Turkey* (Istanbul 2012) 117-131.
- Sampson ve diğ. 2010 A. Sampson – M. Kaczanowska – J.K. Kozłowski, *The Prehistory of the Island of Kythnos and the Mesolithic Settlement at Maroulas* (Krakow 2010).
- Sampson 2016 A. Sampson, “An Extended Mesolithic Settlement in Naxos”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 16.1, 2016, 269-271.
- Sampson 2018 A. Sampson, “The Mesolithic Hunter-Gatherers in the Southeastern Mediterranean and their Contributions in the Neolithisation of the Aegean”, *Archaeology and Culture* 1.1, 2018, 11-37.

- Sampson ve diğ. 2012 A. Sampson – M. Kaczanowska – J.K. Kozłowski, *Mesolithic Occupations and Environments on the Island of Ikaria, Aegean* (Krakow 2012).
- Schwall ve diğ. 2020 C. Schwall – M. Brandl – T.M. Gluhak – B.Milić – L. Betina – L. Sørensen – D. Wolf – B. Horejs, “From Near and Far: Stone Procurement and Exchange at Çukuriçi Höyük in Western Anatolia”, *Journal of Lithic Studies* 7.3, 2020, 25 p.
- Sørensen ve diğ. 2017 L. Sørensen – P. Pétrequin – A.M. Pétrequin – M. Errera – B. Horejs – F. Herbaut, “Les Limites Sud-Orientales des Jades Alpins (Grèce et Turquie)/The South-Eastern Limits of Alpine Jades (Greece and Turkey)”, içinde: P. Petrequin – E. Gauthier – A.M. Petrequin (ed.), *Jade. Objets-Signes et Interprétations Sociales des Jades Alpins dans l'Europe Néolithique 3* (Toulouse 2017) 491-520.
- Stiner – Munro 2011 M.C. Stiner – N.D. Munro, “On the Evolution of Diet and Landscape during the Upper Paleolithic through Mesolithic at Franchthi Cave”, *JHE* 60, 2011, 618-636.
- Stock ve diğ. 2013 F. Stock – A. Pint – B. Horejs – S. Ladstätter – H. Brückner, “In Search for the Harbours. New Evidence of Late Roman and Byzantine Harbours of Ephesus”, *Quaternary International* 312, 2013, 57-69.
- Strasser ve diğ. 2010 T. Strasser – E. Panagopoulou – C. Runnels – P. Murray – N. Thompson – P. Karkanas – F. McCoy – K. Wegmann, “Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakias Region for Lower Palaeolithic and Mesolithic Habitation of Crete”, *Hesperia* 79, 2013, 145-190.
- Stratouli 1996 G. Stratouli, “Die Fischerei in der Ägäis während des Neolithikums. Zur Technik und zum potentiellen Ertrag”, *Prähistorische Zeitschrift* 71.1, 1996, 1-27.
- Şahoğlu 2005 V. Şahoğlu, “The Anatolian Trade Network and the İzmir Region during the Early Bronze Age”, *OJA* 24.4, 2005, 339-361.
- Takaoğlu ve diğ. 2014 T. Takaoğlu – T. Korkut – B. Erdoğan – G. Işın, “Archaeological Evidence for 9th and 8th millennia BC at Girmeler Cave near Tlos in SW Turkey”, *Documenta Praehistorica* XLI, 2014, 111-118.
- Torrence 1986 R. Torrence, *Production and Exchange of Stone Tools* (Cambridge 1986).
- Tsampiri M. 2018 M. Tsampiri, “Obsidian in the Prehistoric Aegean: Trade and Uses”, *Bulletin of the Geological Society of Greece* 53.1, 2018, 28-49.
- Weninger ve diğ. 2014 B. Weninger – L. Clare – F. Gerritsen – B. Horejs – R. Krauß – J. Linstädter – R. Özbal – E. J. Rohling, “Neolithisation of the Aegean and Southeast Europe during the 6600–6000 cal BC

- period of Rapid Climate Change”, *Documenta Praehistorica* XLI, 2014, 1–31.
- Williams – Nandris 1977 O. Williams – J.Nandris, “The Hungarian and Slovak Sources of Archaeological Obsidian: An Interim Report on Further Fieldwork, with a Note on Tektites”, *JAS* 4, 1977, 207-219.
- Williams-Thorpe ve diğ.1984 O. Williams-Thorpe – S.E. Warren – J.G. Nandris, “The Distribution and Provenance of Archaeological Obsidian in Central and Eastern Europe”, *JAS* 11, 1984, 183-212.
- Wright 1969 G.A. Wright, *Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7.500 to 3.500 BC* (Michigan 1969).

Harita 1

Buluntu Yeri	Tabaka	Metod	Analizi Yapılan Miktar	Melos		Orta Anadolu		Kaynakça
				Sta Nychia	Demenegaki	Göllüdağ	Nenezi	
Karaburun	Yüzey araştırması	XRF	3	1 adet	-	2 adet	-	Çilingiroğlu-Dinçer 2018, 34
Ege Gübre		PXRF	68	% 56	% 43	% 0,6	-	Milić 2016b, 174-175
Ulucak Höyük	V-IV	PXRF	285	% 42	% 56	% 2	-	Milić 2016b, 171
Yeşilova	II-III	PXRF	86	% 33	% 63	1 adet	3 adet	Milić 2016b, 174
Dedecik-Heybelitepe	Genel	NAA	10	4 adet	5 adet	-	1	Herting ve diğ. 2008, 55
Çukuriçi Höyük	XII-XIII	NAA, PXRF	517	✓	✓	-	-	Milić 2019a, 217; Milić 2019b, 494

Tablo 1

Buluntu Yeri	Tabakalar	Yontmataş (%)			Kaynakça			
		Toplam	Obsidiyen %	Diğer %	Çekirdek	Taşınabilir	Alet	
Ege Gübre	III-IV	2799	3,6	96,4	Prizmatik çekirdek ve 1adet mermi biçimli çekirdek	✓	✓	Sağlantımur 2012, 200; Erbil 2015, 27; Erbil 2017, 45, 48-49.
Ulucak Höyük	VI (Ön Neolitik)	1980	0,5	99,5	Yok	✓	-	Gülbeşu ve diğ. 2019, 6-7.
Ulucak Höyük	V	??	65	35	Prizmatik çekirdekler	✓	✓	Çilingiroğlu ve diğ. 2012, 148-149, 152.
Ulucak Höyük	IV	??	38	62	Prizmatik çekirdekler	✓	✓	Çilingiroğlu 2009, 66; Çilingiroğlu ve diğ. 2012, 148-149, 152.
Yeşilova	II-III	3192	36,9	63,1	Mermi biçimli çekirdekler, prizmatik çekirdekler	✓	✓	Destin ve diğ. 2009, 19.
Yeşilova	IV.1 (En son tabaka)		10	90	Çekirdek bulunmamaktadır ancak 2 adet çekirdek tablası ele geçmiştir	✓	✓	Fındık-Destin 2018, 215-217.
Dedecik Heybelitepe	Genel	?	70	30	Mermi biçimli çekirdekler	✓	✓	Herling ve diğ. 2008, 55; Lichter-Merçiç 2012, 134
Çukuriçi Höyük	XIII	216	33	67	?	✓	✓	Meliç 2019a, 217; Meliç 2019b, 489, Fig.2
Çukuriçi Höyük	XII	301	68	32	?	✓	✓	Meliç 2019a, 217; Meliç 2019b, 489, Fig.2
Çukuriçi Höyük	XI	2859	80	20	?	✓	✓	Meliç 2019b, 489, Fig.2
Çukuriçi Höyük	X	6127	83	17	Mermi biçimli çekirdekler Konik çekirdekler	✓	✓	Horejs ve diğ. 2015, 314-315; Meliç 2019b, 489, Fig.2
Çukuriçi Höyük	IX	4997	85	15	Mermi biçimli çekirdekler Konik çekirdekler	✓	✓	Meliç 2019b, 489, Fig.2
Çukuriçi Höyük	VIII	3360	86	14	Mermi biçimli çekirdekler Konik çekirdekler	✓	✓	Meliç 2019b, 489, Fig.2

Tablo 2

SÜRMECİK (BANAZ – UŞAK) PALEOLİTİK AÇIK HAVA YERLEŞİMİ KENAR KAZIYICILARI¹

E. Koray SARIOĞLU*

Anahtar Kelimeler: *Sürmecik • Paleolitik • Açık Hava Yerleşimi • Orta Paleolitik • Kenar Kazıyıcı • Batı Anadolu • Moustérien.*

Özet: Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi hem Dünya hem de Anadolu arkeolojisi açısından oldukça önemli bir yerleşim yeridir. Yerleşim yeri, buluntu topluluğu açısından, tipolojik olarak Orta Paleolitik Dönem olarak nitelendirilir. Kenar Kazıyıcılar Orta Paleolitik Dönem’de en sık rastlanan alet grubudur. Paleolitik Çağ’ın her döneminde görülebilen bu aletler özellikle Orta Paleolitik’te çok fazla çeşitlenme göstermiştir. Kenar kazıyıcılar bu çalışma kapsamında incelenen küçük alet grubu içerisinde dişlemeli aletler, çontuklu/çentikli aletler, düzelteli yonga ve dilgilerden sonra dördüncü büyük grubu oluşturur. Kenar kazıyıcıların literatürde bilinen bütün alt tiplerine bu yerleşim yerindeki 1854 adet kenar kazıyıcı içinde rastlamak mümkündür. Tek kenar kazıyıcılar 1015 örnek ile temsil edilir. Yatay kenar kazıyıcılar 302, iki kenar kazıyıcılar 219, yöneşen kenar kazıyıcılar 167 adettir. Bileşik aletlerin sayısı 151’dir. 1449 örnek yonga üzerine, 405 örnek dilgi üzerine yapılmıştır. Kenar kazıyıcıların yapımında çakmaktaşı, radyolarit, kalsedon ve kuvarsit olmak üzere 4 adet hammadde tipi tercih edilmiştir. *Moustérien*’in bu karakteristik aletleri çok çeşitli işlevlere yönelik kullanılan aletlerdir. Buluntu yerinin keşfi ile Batı Anadolu’da Paleolitik Çağ açısından bir bütünlük sağlanmıştır.

SIDE SCRAPERS OF SÜRMECİK (BANAZ – UŞAK) PALEOLITHIC OPEN AIR SETTLEMENT

Keywords: *Sürmecik • Paleolithic • Open Air Site • Middle Paleolithic • Side Scraper • West Anatolia • Moustérien.*

Abstract: Sürmecik Paleolithic Open Air Settlement is an important settlement both in terms of the World and Anatolian archaeology. The settlement is described as typologically Middle Paleolithic in terms of finds. Side scrapers are the most common tools in the Middle Paleolithic Period. These tools, which have been observed in every period, have shown great diversity especially in Middle Paleolithic. Side scrapers constitute the fourth largest group that of the examined in this study after denticulated tools, notched tools and retouched flake and blade. It is possible to find all the subtypes of side scrapers known in the literature in 1854 side scrapers in this settlement. Single Side Scrapers are represented by 1015 samples. Transverse Side Scrapers are 302, Double Side Scrapers are 219, Convergent Side Scrapers are 167 pieces. The number of composite tools is 151. 1449 samples were made on the flake, 405 samples on the blade. Four types of raw materials, flint, radiolarite, chalcedony and quartzite were preferred in the production of side scrapers. These characteristic tools of *Moustérien* are used for many diverse functions. The discovery of the site yielded a unity for the Paleolithic Age in Western Anatolia.

* *Engin Koray Sarıoğlu (MA), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-posta: k.sarioglu1@gmail.com*
 ORCID: 0000-0003-1489-6613
 Gönderilme tarihi: 04.05.2020; Kabul edilme tarihi: 03.09.2020

DOI: 10.36891/anatolia.731915

¹ Makalede bahsi geçen yerleşim yeri Sürmecik, yüksek lisans bitirme tezim kapsamında üzerinde çalıştığım bir yerleşim yeridir. Yaklaşık iki senelik çalışmalar süresince yardımlarını ve görüşlerini benden esirgemeyen, başta tez danışmanım Prof. Dr. Harun Taşkıran olmak üzere; Prof. Dr. Kadriye Özçelik, Doç. Dr. Berkay Dinçer, Dr. Öğr. Üyesi Gizem Kartal, Prof. Dr. Metin Kartal, Doç. Dr. Cevdet Merih Erek, Prof. Dr. Darrel Maddy, Arş. Gör. Dr. Yavuz Aydın, Arş. Gör. Eşref Erbil, Arş. Gör. Göknur Karahan’a sonsuz teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Giriş

Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi, Uşak ili Banaz ilçesi, Kızılcaören Köyü'nün 2,5 km güneybatısında, yöre halkı tarafından Sürmecik (Uyuz) Hamamı olarak nitelendirilen bölgede yer almaktadır² (Resim 1). Buluntu alanı, fay hattından yüzeye çıkan sıcak ve soğuk kaynak suları neticesinde oluşan travertenlerin altında, tesadüf eseri keşfedilmiştir³.

Bu keşfin ardından 2015 senesinde, alanda Prof. Dr. Harun Taşkıran başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilen değerlendirmeler sonucu bir kurtarma kazısı yapılmasına karar verilmiştir⁴.

2016 ve 2017 yıllarında bölgede arkeolojik kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş ve Orta Paleolitik Dönem'e atfedilen yaklaşık 88.000 adet yontmataş öge ele geçirilmiştir⁵.

Günümüze kadar bölgede gerçekleştirilen araştırmalar Uşak'ın en eski yerleşimlerinin Neolitik Çağ'ın sonlarından itibaren başladığını göstermiştir⁶. Sürmecik'in keşfi, Uşak'ın daha eski dönemlerden itibaren de iskân edildiğini ortaya koymuş, Batı Anadolu bölgesi için de Paleolitik Çağ'a ait izi sürülebilir kanıtların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Sürmecik'ten ele geçen buluntuların 36.432 tanesini yonga, dilgi gibi düzelti taşımayan ürünler, 20.472 tanesini aletler,

5.645 tanesini çekirdekler ve 23.256 tanesini ise yongalama artıkları oluşturmaktadır⁷. Bu sayılara yontuk çakıllar ve iki yüzeyli aletler eklenmemiştir.⁸

Kenar Kazıyıcıların Tekno-Tipolojik Analizleri

Sürmecik yontmataş endüstrisi içinde yer alan 85.805 ögenin 1854 tanesini kenar kazıyıcılar oluşturmaktadır.⁹ Bordes'un tip listesinde¹⁰ yer alan tüm kenar kazıyıcı tipleri ve alt tiplerini Sürmecik kenar kazıyıcı koleksiyonu arasında görmek mümkündür.

144'ü *Quina* tip tek dışbükey kenar kazıyıcı ve 190'ı yarı *Quina* tek dışbükey kenar kazıyıcı olmak üzere tek dışbükey kenar kazıyıcılar (Resim 2, 3) 760 adet ile Sürmecik kenar kazıyıcılarının en büyük bölümünü oluştururken düz ve içbükey iki kenar kazıyıcılar ve içbükey yöneşen kenar kazıyıcılar birer parça ile en az grubu oluştururlar. Tek düz kenar kazıyıcılar 192, tek içbükey kenar kazıyıcılar 63, iki düz kenar kazıyıcılar 31, düz ve dışbükey iki kenar kazıyıcılar 54, iki dışbükey kenar kazıyıcılar (Resim 4) 105, iki içbükey kenar kazıyıcılar 3, içbükey ve dışbükey iki kenar kazıyıcılar 25, düz yöneşen kenar kazıyıcılar 23, dışbükey yöneşen kenar kazıyıcılar 48, düz ve dışbükey yöneşen kenar kazıyıcılar 27, iç ve dışbükey kenar kazıyıcılar 12, yatık yöneşen kenar kazıyıcılar 43, ikili yatık yöneşen kenar kazıyıcılar 13, düz yatay kenar

² Taşkıran 2017, 22.

³ Polat 2017, 14.

⁴ Taşkıran 2017, 23.

⁵ Söyler ve diğ., 2017 ve Söyler ve diğ., 2019. (Burada sözü geçen "yaklaşık 88.000" ifadesi, Sürmecik ile ilgili yapılmış olan ilk yayınlara atıfta bulunulduğu için kullanılmıştır).

⁶ Koçak 2017, 25-31.

⁷ Sarıoğlu 2019, 22.

⁸ Yontuk çakıl ve iki yüzeyli alet sayılarının eklenmemiş olmasının nedeni, yontuk çakıllarla ilgili yürütülmekte olan tez çalışmasının makalenin yazım tarihi itibarıyla henüz bitirilmemiş, dolayısıyla kesin sayıların bilinmiyor olmasıdır.

⁹ age 30.

¹⁰ Bordes 1961, 25-30.

kazıyıcılar 55, yatay dışbükey kenar kazıyıcılar 62'si *Quina* tip dışbükey yatay kenar kazıyıcı ve 71'i yarı *Quina* dışbükey yatay kenar kazıyıcı olmak üzere 229 (Resim 5, 6), yatay içbükey kenar kazıyıcılar 18 öge ile temsil edilmektedir. Bileşik aletler (Resim 7, 8) ise 151 parçadır (Tablo 1).

Kenar kazıyıcıların 1449 tanesi yonga, 405 tanesi dilgi üzerine yapılmıştır. Yontmataş aletler, yapımlarında kullanılan hammaddeye bağlı olarak çeşitli nedenlerle kırılma gösterebilirler. Bu kırılmalar aletin kullanımı sırasında olabileceği gibi, alet terk edildikten sonra gerçekleşen depolanma sürecinde de meydana gelebilir. Sürmecik koleksiyonunda kırık oranı %50'den daha küçük olan kenar kazıyıcıların sayısı 267 adettir. Sürmecik yerleşim yerinin tahrip edilmiş olması da buradaki kenar kazıyıcıların kırılma nedenleri arasında değerlendirilmelidir.

Kenar kazıyıcıların 1574 tanesi pulcuklu düzelti taşımaktadır. 247 örnek basamak pulcuklu, 25 örnek kemirim, 6 örnek paralel, 1 örnek kaplayan, 1 örnek ise yarı kaplayan düzeltiye sahiptir.

Sürmecik kenar kazıyıcıları üzerinde gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda 9 farklı topuk tipi tespit edilmiştir. 1232 örnekle düz topuk taşıyan kenar kazıyıcılar en büyük grubu oluşturmaktadır. Yüzcüklü topuk taşıyan 278, ham topuk taşıyan 96, jandarma şapkası biçimli topuk taşıyan 64, çizgi topuk taşıyan 10, iki yüzlü topuk taşıyan 3 ve nokta topuk taşıyan 2 adet kenar kazıyıcı mevcuttur. Proksimal kısmı kırık olan 33 adet kenar kazıyıcının ise topuk tipi belirlenememiştir. Topuğu

bilinçli olarak kaldırılan kenar kazıyıcıların sayısı ise 136'dır.

1854 adet kenar kazıyıcının 968 tanesinin yapımında çakmaktaşı hammadde-den yararlanılmıştır. Bunu 634 örnekle radyolarit takip etmektedir. 177 adet kenar kazıyıcının yapımında kalsedon kullanılmıştır. Bölgede oldukça fazla bulunan ve yontmataş endüstrisinde yoğun bir şekilde hammadde blokları, denenmiş hammadde ve döküntü olarak karşılaşılan hammadde türü olan kuvarsit ise sadece 75 adet kenar kazıyıcının yapımında kullanılmıştır. Bu hammadde türü, diğer aletlerin yapımında da oldukça az tercih edilen bir hammadde türüdür¹¹.

Kenar kazıyıcıların 77 tanesi üzerinde yüksek ısıya maruz kaldıklarına dair izler tespit edilmiştir¹². Bu izler yontmataş malzemenin parlaklık kazanmasına yol açmıştır. Taşkiran'a göre, Sürmecik yontmataş buluntularının birçoğunda görülen bu parlaklık burada bulunan termal suların etkisi ile oluşmuştur. Zira alandaki ilk gözlemler sırasında tespit edilen bir kum tepesi içinde binlerce yontmataş parçanın bulunduğu ve bu kum tepesinin termal su kaynağından çıkan sıcak suların biriktirdiği kumlarla oluştuğu, bu durumun yontmataş malzemeye kum ile cilalanma sonucunda bir parlaklık kazandırdığı belirtilmektedir¹³.

62 adet kenar kazıyıcının yüzey sürüklenmeleri neticesinde bir parlaklık kazandığı, 36 adet kenar kazıyıcının ise kazıyıcı

¹¹ Saroğlu 2019, 45-46.

¹² age 49.

¹³ Prof. Dr. Harun Taşkiran ile 20.11.2019 tarihinde kişisel görüşme.

kenarında kullanıma bağlı parlaklıklar taşıdığı tespit edilmiştir¹⁴.

1.854 kenar kazıyıcının 1.788 tanesi kabuk taşımamaktadır. Bu durum, kenar kazıyıcıların yapımında kabuğu soyularak hazırlanmış çekirdeklerden alınmış yonga ve dilgilerin tercih edilmiş olduklarını göstermektedir. Tüm kenar kazıyıcı koleksiyonunun 46 tanesi %50'den küçük oranda kabuk taşımaktadır. 18 tanesi %50 oranında, sadece iki tanesi ise %50'den büyük oranda kabuk taşımaktadır. Kabuk taşıyan kenar kazıyıcıların kabuklarının kazıyıcı kenarlarına göre konumlarını ele aldığımızda, hepsinde bu kabuğun aleti elde tutmayı kolaylaştırmak adına bilinçli olarak bırakıldığı sonucuna varılmaktadır¹⁵.

Sürmecik kenar kazıyıcılarının 524 tanesinde çeşitli oranlarda bozulmalar tespit edilmiştir. Yontmataş malzemelerin çeşitli kimyasal tepkimeler sonucunda bozulabildiği bilinen bir gerçek olmakla beraber Sürmecik endüstrisinde gözlemlenen bozulmanın termal suların etkisine ve yerleşim yerinin tahrip edilmiş olmasına bağlı olabileceği düşünülmektedir¹⁶.

Sürmecik kenar kazıyıcılarının boyut analizlerine bakıldığında bu endüstrinin görece küçük boyutlu taşımalarına dayalı bir endüstri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu analizler 1587 adet olan sağlam kenar kazıyıcı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Taşımalarına göre boyut analizleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

1854 adet kenar kazıyıcının 266 tanesi *Levallois*'dir. Bunların 221 tanesi yonga, 45 tanesi ise dilgi taşımaları üzerine yapılmıştır.

Kenar Kazıyıcılar Açısından Anadolu'ya Kısa Bir Bakış ve Karain Mağarası¹⁷

Kenar kazıyıcıların kayıtlara geçmiş en eski formlarına *Oldowan* endüstrileri içerisinde iki milyon yıl önce rastlanmış, Avrupa'da *Acheuléen*'in başlangıcı olan 750 bin yıl önce çok sayıda farklı tipte çeşitlenmeye başladığı görülmüştür¹⁸. Ancak Taşkiran, bu aletlerin Paleolitik Çağ'ın bütün evrelerinde kullanılan aletler olmalarına karşın özellikle Orta Paleolitik *Moustérien* kültür endüstri öğeleri içinde en büyük grubu oluşturduklarından hatta bu kültür evresi için karakteristik olduklarından bahsetmektedir¹⁹. Kenar kazıyıcıların Avrupa Üst Paleolitik endüstri grupları içinde ise devam etmekle birlikte sayılarının önemli ölçüde azaldığı gözlenmiştir²⁰. Kenar kazıyıcılar Üst Paleolitik sonrasında gelen ve Holosen dönem içinde şekillenmiş Neolitik ve Kalkolitik gibi çağların yontmataş endüstrileri içinde de yine az olmakla beraber varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Kenar kazıyıcılar taş çağlarının en çok kullanılan aletleri olmalarına karşın, Paleolitik Çağ buluntuları açısından oldukça zengin bir coğrafya olma özelliği gösteren Anadolu'da sağlıklı bir karşılaştırma yapmaya yetecek yeterli sayıda kenar kazıyıcı

¹⁴ Sanoğlu 2019, 50.

¹⁵ age 51.

¹⁶ age 52.

¹⁷ Bu bölümde Karain Mağarası ile ilgili verilmiş olan veriler Prof. Dr. Harun Taşkiran tarafından 1996 yılında tamamlanan tez çalışması referans alınarak verilmiştir. Ancak mağarada gerçekleştirilen kazılar kesintisiz

olarak günümüze kadar ulaşmaktadır. Bu bağlamda Karain Mağarası kenar kazıyıcıları ile ilgili sayılarda artış olmuştur. Oranlarda da muhtemel farklılıklar olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

¹⁸ Debénath ve Dibble 1994, 70.

¹⁹ Taşkiran 1996, 23.

²⁰ Bordes 1968, 158.

koleksiyonuna sahip istasyonlar oldukça az sayıdadır. Ancak bu ifade yanlış değerlendirilmemelidir. Kenar kazıyıcılar neredeyse bütün arkeolojik kazılardan ele geçen aletlerdir (hatta maden çağlarını içeren kazı alanlarından bile). Burada söylemek istediğimiz Sürmecik'teki gibi toplu halde ele geçmiş, karşılaştırma yapmaya yetecek sayıda buluntu veren istasyonların sayısının azlığıdır.

Örneğin, son dönemde araştırılmış olan Gürgürbaba Tepesi'nde Orta Paleolitik Dönem'e ait kenar kazıyıcılardan bahsedilmiştir²¹. Anadolu'nun doğusu için en önemli merkezlerden biri Gürgürbaba Tepesi'dir. Orta Anadolu'ya baktığımızda, Hüseyingazi, Etiyokuşu, Keçiören, İlhan Çayı, Sındıran-Yanıktarla gibi Ankara ili çevresinde yer alan buluntu alanlarından çeşitli kenar kazıyıcılar ele geçmiştir.²² Kuzeybatı Anadolu'da yapılan araştırmalarda da kenar kazıyıcıların sıklıkla karşılaşılan aletler olduğu görülmüştür. Sakarya Çevresi²³ ve Eskişehir Çevresi'nde²⁴ gerçekleştirilen araştırmalarda kenar kazıyıcılara rastlanılmıştır. Anadolu'nun batısında da durum farklı değildir. Denizli ili ve çevresinde gerçekleştirilen araştırmalarda²⁵ Sürmecik buluntuları ile benzerlik gösteren buluntular ele geçmiştir. Bunlar arasında kenar kazıyıcılar da yer almaktadır. Ayrıca Kütahya'da Aizanoi antik kentinde gerçekleştirilen kazılarda, kent alanı içerisinde yer alan Omartepe Sırtı'nda, *Levallois* tek-

niğinin de kullanılmış olduğu bir Orta Paleolitik Dönem taş yapım atölyesi bulunmuştur²⁶. Yine aynı bölgede Kureyşler Baraj Gölü Havzası'nda da Orta Paleolitik Dönem'e ait buluntulara rastlandığı ve bu buluntulardan bazılarının *Quina* tip kenar kazıyıcı olduğundan bahsedilmiştir²⁷. Güneye inildiğinde ise Türkiye'de Epi-Paleolitik'in en önemli merkezi olarak kabul edilen Öküzini Mağarası'nın yontmataş endüstrisi içerisinde de çeşitli tiplerde kenar kazıyıcıların yer aldığı görülmektedir²⁸.

Söz konusu buluntuların yanı sıra, Anadolu'da Paleolitik Çağ araştırmaları için en önemli merkez olan Karain Mağarası'nın yontmataş endüstrisinde Sürmecik kenar kazıyıcıları ile karşılaştırma yapmaya yetecek bir koleksiyon bulunmaktadır.

Karain Mağarası E Gözü kenar kazıyıcılarında da tıpkı Sürmecik'te olduğu gibi en büyük grubu tek kenar kazıyıcılar oluşturmaktadır. Sürmecik'te 1015 adet ve %54,75 oranla temsil edilen bu grup, Karain Mağarası'nda 596 adet ve %57'lik bir orana sahiptir²⁹. Karain Mağarası iki kenar kazıyıcıları 186 adet ve %18'lik bir oran gösterirken³⁰ Sürmecik'te 219 adet ve %11,81'lik bir oran mevcuttur. Yöneşen kenar kazıyıcılar Karain Mağarası endüstrisinde 157 adet ve %15'lik bir oran gösterir³¹. Bu kenar kazıyıcılar Sürmecik'te 167 örnek ve %9,01 oranla temsil edilir. Karain Mağarası'nda yatay kenar kazıyıcılar 83

²¹ Baykara ve diğ. 2018, 79-88.

²² Kartal, 2005, 52-56.

²³ Kartal ve diğ., 2015; Kartal ve diğ., 2016; Kartal ve Erbil, 2017; Kartal ve diğ., 2018.

²⁴ Kartal ve diğ., 2019.

²⁵ Özçelik 2017.

²⁶ Dinçer 2014, 39.

²⁷ Dinçer 2015, 191.

²⁸ Kartal, 2009, 133

²⁹ Taşkiran 1996, 156.

³⁰ age 157.

³¹ age 157.

adet ve %8’lik bir orana sahipken³² Sürmecik’te bu kazıyıcılar 302 adet ve %16,29’luk bir orana sahiptir.

Taşkıran Karain Mağarası’nda bileşik aletlerin yoğun olarak görülmediğinden bahsetmiştir³³. Ancak Sürmecik’te bileşik aletlerin oranı neredeyse %10’a ulaşmaktadır. Karain Mağarası’nda *Charentien* evreye ait 231 adet (*Quina Tip*) kenar kazıyıcı tespit edilmiştir³⁴. Sürmecik’te ise bu sayı 207 adettir (Resim 9, 10).

Sonuç

Uşak, Banaz sınırları içerisinde yer alan Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi, gerek Anadolu gerekse Dünya arkeolojisi açısından son dönemde yapılmış en önemli keşiflerden biridir. Sahip olduğu 85.805 parçalık yontmataş koleksiyonu sayesinde dünyanın sayılı Paleolitik merkezlerinden biri haline gelmesinin yanı sıra, Batı Anadolu’da bu döneme ait bilgilerin bütünlüğünün sağlanması açısından da oldukça önemli bir konumdadır.

Tarafımızdan yürütülen bu çalışma Sürmecik endüstrisi üzerine yapılan ilk analiz çalışmalardan birini teşkil etmektedir. Bu nedenle ortaya koyduğumuz veriler ile sonuçların Anadolu’nun Paleolitik Çağ’ına katkı sağlayacağı gerçeği yadsınmasa da Sürmecik ile ilgili cevaplanması gereken sorular olduğu da muhakkaktır.

Örneğin yerleşim yerine ilişkin herhangi bir tarihlendirme çalışması bulunmamaktadır. Ancak elimizdeki veriler ışığında, buluntu topluluğu tipolojik olarak değerlendirildiğinde Sürmecik Paleolitik

Açık Hava Yerleşimi’ni Orta Paleolitik Dönem içerisine yerleştirmek uygun olacaktır. Ayrıca Sürmecik yontmataş endüstri öğeleri arasında iki yüzeyle aletlerin olduğu da bilinmektedir. Taşkıran bu aletlerin *Acheuléen* gelenekli *Monstérien* içinde değerlendirilmesi gerektiğinden bahsetmektedir³⁵. Bu bağlamda, şimdiye kadar sunduğumuz veriler göz önüne alındığında Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi’nde Orta Paleolitik Dönem’in temel kültürü olan *Monstérien*’in bütün evrelerinin görüldüğünü söylemek doğru olacaktır.

Yapılan çalışmalar neticesinde tek kenar kazıyıcıların 1015 örnekle en büyük grubu oluşturduğu görülmektedir. Bu grup içinde ise 426 adet örnekle basit tek dışbükey kenar kazıyıcılar çoğunluktadır. Yatay kenar kazıyıcılar 302 adetle ikinci sırada yer almaktadır. İki kenar kazıyıcılar 217 adettir. 167 adet ile yöneşen kenar kazıyıcılar en az grubu oluşturur. Bu gruplar içerisinde ilginç olan 1260 adet kenar kazıyıcının dışbükeylik göstermesidir. Bu sayılara göre ise Sürmecik sakinlerinin dışbükey kenar kazıyıcıları daha çok tercih ettikleri söylenebilir. Bu durum bizde kenar kazıyıcı alt tiplerinin özel işlevlere yönelik üretilmiş olabileceği fikrini uyandırmış olsa da konuyla ilgili gerçekleştirdiğimiz deneysel bir çalışma bulunmamaktadır.

Düzelti, topuk, kabuk ve hammadde üzerine gerçekleştirilen çalışmalar neticesinde göze çarpan özel bir durum bulunmamaktadır. Bu durumun tek istisnası ise

³² Taşkıran 1996, 157.

³³ age 155.

³⁴ Güre 2010.

³⁵ Prof. Dr. Harun Taşkıran ile 21.11.2019 tarihinde kişisel görüşme.

Levallois tekniğinin uygulandığı kenar kazı-yıcılar da göreceli olarak daha kaliteli ham-maddelerin tercih edilmiş olmasıdır. Lakin bu tekniğin uygulandığı daha kalitesiz hammaddeler de yerleşim yerinde mevcuttur.

Sürmecik ile ilgili zaman içerisinde gerçekleştirilecek yeni çalışmalar daha kapsamlı sonuçlar verecek ve bu sonuçlar Sürmecik'in Anadolu ve Dünya arkeolojisindeki konumunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Tablo ve Resim Listesi

Tablo 1: Kenar kazıyıcı alt tipleri ve taşımaları.

Tablo 2: Taşımaların boyut analizi.

Resim 1: Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi.

Resim 2: Tek dışbükey kenar kazıyıcılar.

Resim 3: Tek dışbükey kenar kazıyıcı.

Resim 4: İki dışbükey kenar kazıyıcı.

Resim 5: Yatay dışbükey kenar kazıyıcılar.

Resim 6: Yatay dışbükey kenar kazıyıcı.

Resim 7: Bileşik aletler.

Resim 8: Bileşik alet (kenar kazıyıcı-ön kazıyıcı).

Resim 9: *Quina* kenar kazıyıcılar.

Resim 10: *Quina* kenar kazıyıcı.

KAYNAKÇA

- Baykara ve diğ. 2018 İ. Baykara – B. Dinçer – S. Şahin, “Gürgürbaba Tepesi: Alt ve Orta Paleolitik Dönem Buluntu Yerleri, Erciş-Van”, *Anadolu Araştırmaları* 21, 2018, 76-104.
- Bordes 1961 F. Bordes, *Typologie du Paléolithique Ancien et Moyen*, Publications de L’Institut de Préhistoire de L’Université de Bordeaux, Mémoire No 1 (Bordeaux 1961).
- Bordes 1968 F. Bordes, *The Old Stone Age* (New York 1968).
- Debénath – Dibble 1994 A. Debénath – H. L. Dibble, *Handbook of Paleolithic Typology Volume One Lower and Middle Paleolithic of Europe* (Philadelphia 1994).
- Dinçer 2014 B. Dinçer, “The Paleolithic of Kocasu Basin (NW Anatolia)”, içinde: Deniz Burcu Erciyas – Emine Sökmen (ed.) *Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyum Bildirileri Regional Studies in Archaeology Symposium Proceedings*, YAS 4 (İstanbul 2014) 23-49.
- Dinçer 2015 B. Dinçer, “Kureysler Baraj Gölü Havzasında 2014 Yılı Paleolitik Araştırmaları”, içinde: Metin Türktüzün – Serdar Ünan (ed.) *Kureysler Barajı Kurtarma Kazıları 2014 (Kureysler Dam Rescue Excavations 2014)* (Ankara 2015) 191-209.
- Güre 2010 A. Güre, *Karain E’nin Charentien Evre Kenar Kazıyıcılarının Biçimsel Tipolojisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2010).
- Kartal ve diğ. 2019 G. Kartal – E. Erbil – M. Kartal, “Eskişehir İli Tarih Öncesi Arkeolojisi Yüzey Araştırması (I), 2017”, *36. Araştırma Sonuçları Toplantısı 3. Cilt*, 2019, 1-16.
- Kartal 2005 M. Kartal, “Yontmataş Buluntu Toplulukları Işığında Ankara: Neyi Biliyoruz? Neyi Bilmiyoruz? Yeni Değerlendirmeler ve Sonuçlar” *Anadolu / Anatolia* 28, 2005, 49-72.
- Kartal 2009 M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-Paleolitik Dönem Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar* (İstanbul 2009).
- Kartal ve diğ. 2015 M. Kartal – M. Karakoç – E. Erbil, “Sakarya İli Tarih Öncesi Arkeolojisi Yüzey Araştırması (I), 2013”, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt*, 2015, 9-26.
- Kartal ve diğ. 2016 M. Kartal – E. Erbil – M. Karakoç, “Sakarya İli Tarih Öncesi Arkeolojisi Yüzey Araştırması (II), 2014”, *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 2016, 387-408.
- Kartal ve Erbil 2017 M. Kartal – E. Erbil, “Sakarya İli Tarih Öncesi Arkeolojisi Yüzey Araştırması (III), 2015”, *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 2017, 87-100.

- Kartal ve diğ. 2018 M. Kartal – E. Erbil – M. Özturan, “Sakarya İli Tarih Öncesi Arkeolojisi Yüzeysel Araştırması (IV), 2016”, *35. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 2018, 161-179.
- Koçak 2017 Ö. Koçak, “Sivaslı Yüzeysel Araştırmaları: Neolitik Çağ’dan Tunç Çağı Sonuna Kadar Olan Döneme Ait Veriler”, içinde: Rainer M. Czichon – Şerif Söyler – Birol Can – İlhan Çavuş (ed.) *Yüzeysel Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (İstanbul 2017) 25-31.
- Özçelik 2017 K. Özçelik, “Ege Bölgesi’nde Neandertal İnsanın İzleri”, *DTCF Dergisi* 57.1, 2017, 524-537.
- Polat 2017 S. Polat, “Uşak İlinde Jeositler ve Jeomorfositler”, içinde: Rainer M. Czichon – Şerif Söyler – Birol Can – İlhan Çavuş (ed.) *Yüzeysel Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (İstanbul 2017) 7-18.
- Sarıoğlu 2019 E. K. Sarıoğlu, *Sürmecik (Banaz-Uşak) Paleolitik Açık Hava Yerleşimi Kenar Kazıyıcılarının Tekno-Tipolojisi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2019).
- Söyler ve diğ. 2017 Ş. Söyler, H. Taşkıran, R. M. Czichon, K. Özçelik, S. Polat, M. A. Yılmaz, E. Erbil, M. Türker, D. Dağcı, “Uşak Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2016”, *39. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 2017, 381-391.
- Söyler ve diğ. 2019 Ş. Söyler, H. Taşkıran, R. M. Czichon, K. Özçelik, Y. Aydın, E. Erbil, M. Türker, “Uşak Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2017”, *40. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt*, 2019, 307-316.
- Taşkıran 1996 H. Taşkıran, *Karain Mağarası Kenar Kazıyıcılarının Teknolojik ve Tipolojik Evrimi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 1996).
- Taşkıran 2017 H. Taşkıran, “Ege Prehistoryasında Uşak”, içinde: Rainer M. Czichon – Şerif Söyler – Birol Can – İlhan Çavuş (ed.) *Yüzeysel Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (İstanbul 2017) 19-24.

Ana Tipler	Kenar Kazıyıcı Alt Tipleri	Yon.	Dil.	Toplam
Tek Kenar Kazıyıcılar	Tek Düz Kenar Kazıyıcı	126	66	192
	Tek İçbükey Kenar Kazıyıcı	43	20	63
	Basit Tek Dışbükey Kenar Kazıyıcı	331	95	426
	Quina Tip Tek Dışbükey Kenar Kazıyıcı	107	37	144
	Yarı Quina Tek Dışbükey Kenar Kazıyıcı	150	40	190
İki Kenar Kazıyıcılar	İki Düz Kenar Kazıyıcı	17	14	31
	İki Kenar Kazıyıcı Düz ve Dışbükey	31	23	54
	İki Kenar Kazıyıcı Düz ve İçbükey	-	1	1
	İki Dışbükey Kenar Kazıyıcı	81	24	105
	İki İçbükey Kenar Kazıyıcı	1	2	3
	İki Kenar Kazıyıcı İçbükey ve Dışbükey	13	12	25
Yöneşen Kenar Kazıyıcılar	Düz Yöneşen Kenar Kazıyıcı	18	5	23
	Dışbükey Yöneşen Kenar Kazıyıcı	41	7	48
	İçbükey Yöneşen Kenar Kazıyıcı	1	-	1
	Düz ve Dışbükey Yöneşen Kenar Kazıyıcı	19	8	27
	İç ve Dışbükey Yöneşen Kenar Kazıyıcı	7	5	12
	Yatık Yöneşen Kenar Kazıyıcı	43	-	43
	İkili Yatık Yöneşen Kenar Kazıyıcı	13	-	13
Yatay Kenar Kazıyıcılar	Düz Yatay Kenar Kazıyıcı	55	-	55
	Basit Dışbükey Yatay Kenar Kazıyıcı	95	-	95
	Quina Tip Dışbükey Yatay Kenar Kazıyıcı	63	-	63
	Yarı Quina Dışbükey Yatay Kenar Kazıyıcı	71	-	71
	İçbükey Yatay Kenar Kazıyıcı	18	-	18
Biş. Alt.	Bileşik Aletler	105	46	151
Toplam		1449	405	1854

Tablo 1

		Minimum (mm)	Maksimum (mm)	Ortalama (mm)
Yonga	Uzunluk	13	105	44
	Genişlik	14	121	37
	Kalınlık	1	180	10
Dilgi	Uzunluk	32	118	58
	Genişlik	11	43	24
	Kalınlık	1	31	8

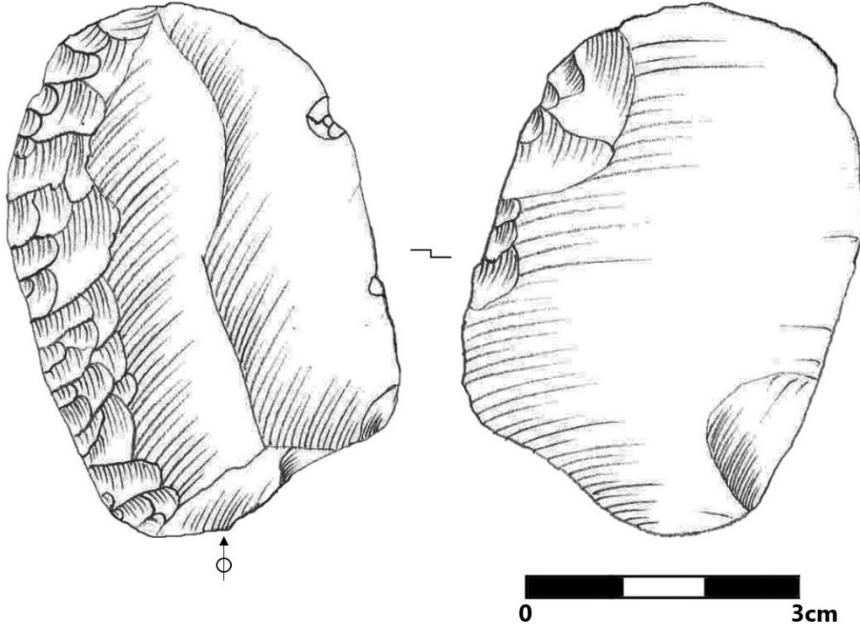
Tablo 2

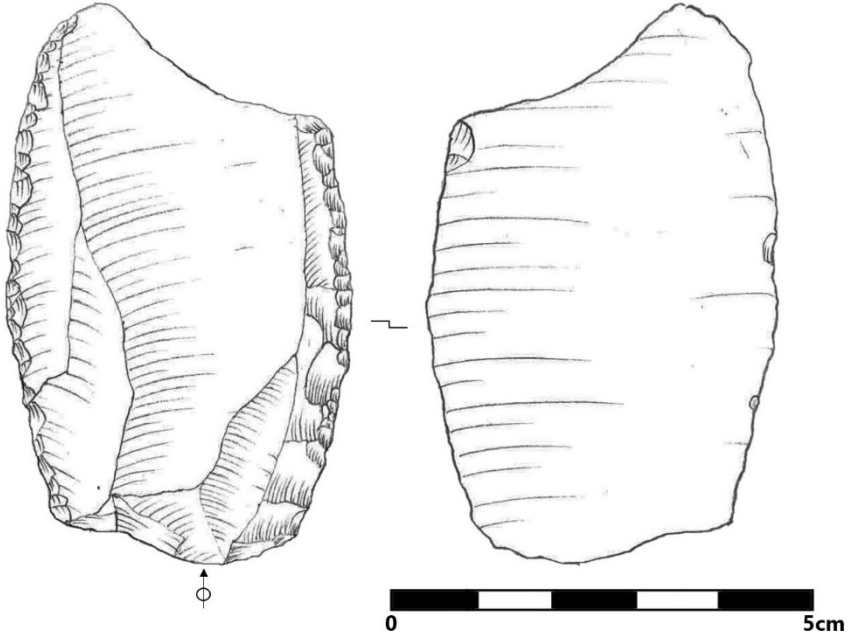
Resim 1

Resim 2

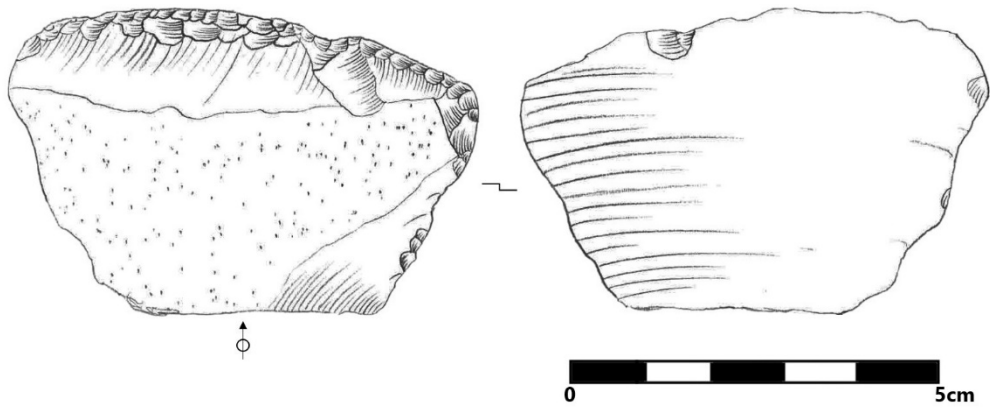
Resim 3

Resim 4

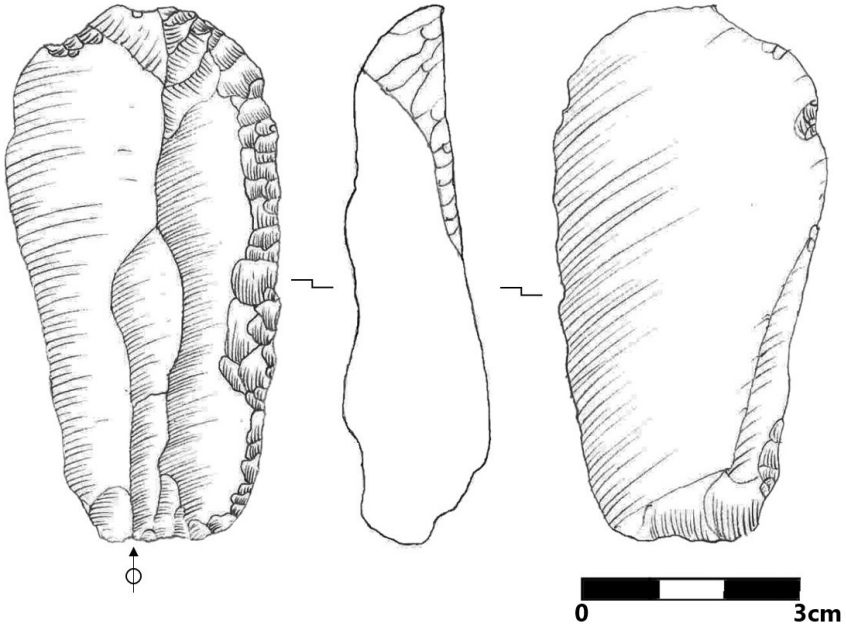
Resim 5

Resim 6

Resim 7

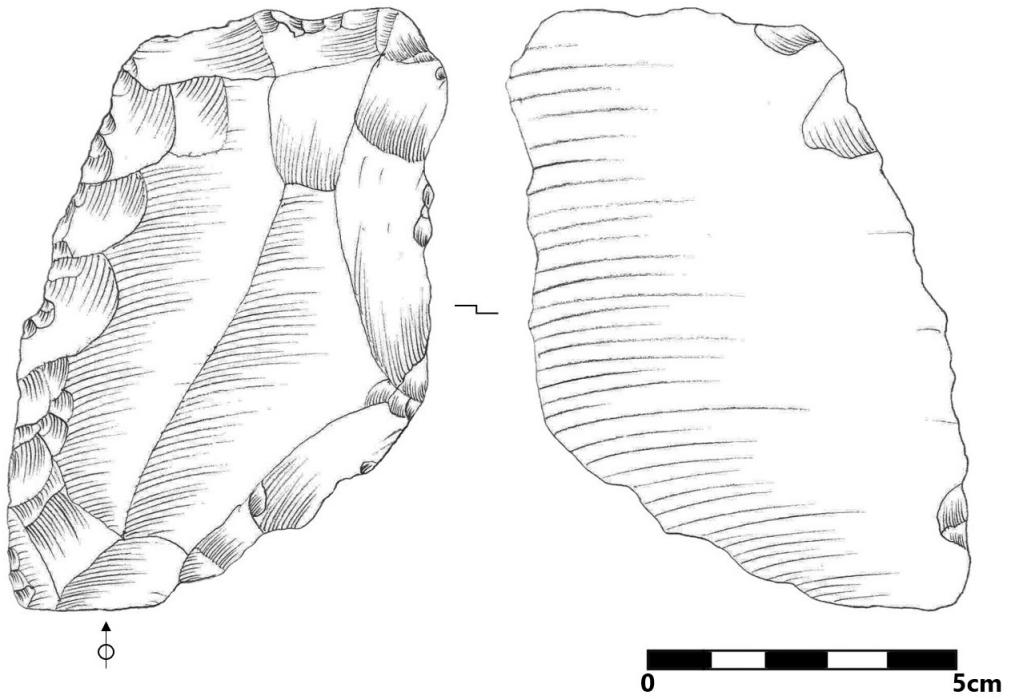

Resim 8

Resim 9

Resim 10

ARKEOLOJİ MİKROSKOP ALTINDA: TARİHÖNCESİ YERLEŞMELERİN YORUMLANMASINDA ARKEOLOJİK MİKROMORFOLOJİNİN KATKISI

Melis UZDURUM*

Anahtar Kelimeler: *Tarihöncesi Arkeolojisi • Arkeolojik Yöntem • İnce Kesit Analizi • Arkeolojik Mikromorfoloji*

Özet: Fen bilimsel yöntemlerin arkeoloji dünyasında kalıcı bir yer edindiği 1960'lardan bu yana mikroskopik ve ultramikroskopik analizlerin hızla arttığı görülür. Başlangıçta küçük fakat gözle görülebilen maddi kültür öğelerinin, küçük parçaların incelenmesinde kullanılan bu analizlerin sınırları zamanla sedimanlar, mineraller, mikroorganizmalar gibi mikron ölçeğindeki kalıntı ve hatta izleri de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bugün geldiğimiz noktada dönüşen yaklaşımlar ve gelişen teknikler ile geçmiş yaşam daha yüksek çözünürlükte incelenebilmektedir. Arkeolojik mikromorfoloji buna katkı sunmakla kalmayıp mikro bağlamın kurulmasını sağlayan bir yöntem olarak ön plana çıkar. Yöntemin günümüz Türkiye arkeolojisinde özellikle de tarihöncesi araştırmalarında halen yeterince tanınır olmadığı, analizlerin münferit örneklerle sınırlı kaldığı görülür. Bu yazıda arkeolojik mikromorfoloji, incelediği kalıntılar ve ilgi alanına giren konuların arkeolojiye sunduğu katkı çerçevesinde ilk kez kapsamlı olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda yazı hem Türkçe literatürde arkeolojik mikromorfoloji ile ilgili kuramsal ve terminolojik bir altlık oluşturulmasına hem de arkeolojik mikromorfolojinin Türkiye arkeolojisindeki yerinin sağlamlştırılmasına katkı sağlamaktadır.

ARCHAEOLOGY UNDER THE MICROSCOPE: THE CONTRIBUTION OF ARCHAEOLOGICAL MICROMORPHOLOGY TO THE INTERPRETATION OF PREHISTORIC SITES

Key Words: *Prehistoric Archaeology • Archaeological Method • Thin Section Analysis • Archaeological Micromorphology*

Abstract: Microscopic and ultramicroscopic analyses had a rapid increase in archaeology since the 1960s with the introduction of the methods of natural sciences. The scope of these analyses, which were originally used in the study of small but visible material culture elements, expanded over time to include micron-scale residues such as sediments, minerals, microorganisms, and even traces. Today, the new approaches and developing techniques allow higher resolution analyses of past life. Archaeological micromorphology, one of the methods used in archaeology, not only contributes to the study of the past in a micron-scale, but also helps reconstructing the micro context out of the field in a laboratory environment. In Turkey -especially in prehistoric archaeology- however, archaeological micromorphology is still not widely practiced and is limited to individual studies. This article is a first comprehensive presentation of archaeological micromorphology to the Turkish audience. It discusses the various remains and topics that are studied and addressed in the scope of archaeological micromorphology. In this regard, this study contributes creating a theoretical and terminological basis for archaeological micromorphology in Turkish literature, and aims to strengthen its place in Turkish archaeology.

* Dr. Melis Uzurum, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta: muzurum@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3623-0874

Gönderilme tarihi: 06.05.2020; Kabul edilme tarihi: 22.05.2020

Giriş

Arkeolojik alanlarda gördüğümüz kalıntılar aslında geçmişten günümüze kalan maddi kültürün yalnızca bir kısmıdır. Arkeoloji’de uygulanan mikroskopik ve ultramikroskopik çalışmalar bu kalıntıların çıplak gözle görülemeyecek kadar küçük olabileceği hatta geride bıraktığı izlerden takip edilebileceğini ortaya koymuştur. Mikroarkeolojik yaklaşım ve yöntemler, maddi kültür öğeleri, besin artıkları, insan ve hayvanlardan geriye kalan kimyasal izleri toz zerresi seviyesinde olsalar dahi inceleme potansiyelimiz olduğunu kanıtlamıştır¹. Bu yöntemlerden biri olan arkeolojik mikromorfoloji, tarihöncesi toplulukların yaşamlarını, faaliyetlerini, alet ve eşyalarını, yapı teknolojilerini, çevresel koşullarını sedimanlar, kültürel veri ve zamansal dizilim arasında kurduğu görsel ilişki çerçevesinde inceler.

Arkeolojik mikromorfoloji, arkeolojik dolgu ve maddi kültür öğelerinde çıplak gözle görülmesi mümkün olmayan, -100 mikrondan daha küçük boyuttaki- deri, tüy, hayvan dışkı, bitkisel kalıntı, kemik, mineral, mikroorganizma gibi kalıntıların tanımlanmasında kullanılır. Yöntemsel olarak geleneksel jeoarkeolojik analizlerden farklıdır. Çünkü arkeolojik dolgu ve malzemeleri blok halindeki örneklerden ince kesitler hazırlayarak inceleyen arkeolojik mikromorfoloji (Fig.1) mikro kalıntıların bağlamını kaybetmeden, *in situ* olarak belgelenmesini sağlayan tek yöntemdir, bu

nedenle “mikroskop altında kazı” yapmayı mümkün kılar².

Mikromorfolojinin geleneksel jeoarkeolojik analizlerden farkı Kubiens’nin³ cep saati örneklemeyle vurgulanabilir. Buna göre bir cep saatini havanın içine koyup ezdikten sonra toz haline gelen kırıntıları çeşitli jeokimyasal analizler yaparak inceleyebiliriz. Jeokimyasal analiz sonuçları, bize saatin altın, gümüş, bakır gibi hangi kimyasal elementlerle yapıldığını, bunların ne yoğunlukta kullanılmış olduğunun bilgisini verebilmektedir. Dolayısıyla saatin nasıl üretildiği konusunda genel bir resim çizmemizi sağlar. Öte yandan bu analizlerle saatteki çalıştırma ve kontrol dişlileri, yay, vida, teller gibi tekil aksamı ayrı ayrı tanımlamak ve bu aksamın mekanik olarak hangilerinin bir araya gelip de saati çalıştırdığını anlamak mümkün değildir. Bu noktada mikromorfoloji, saatin tam ortasından bir kesit alındığında saati oluşturan tüm aksamı ayrı ayrı tanımlayabilme ve bunların çalışma disiplinine dair bilgi verebilmektedir.

Türkiye’de arkeolojik mikromorfoloji çalışmaları oldukça sınırlıdır. Arkeolojik mikromorfolojiyi tanımsal, terminolojik ve tarihsel olarak ele alan, incelediği kalıntılar ve yöntemin ilgi alanına giren konuları, soruları içeren kapsamlı yayın çalışmaları ise henüz Türkçe literatüre girmemiştir. Bu bağlamda ilerleyen satırlarda arkeolojik mikromorfoloji analizlerinin kuramsal, terminolojik ve analitik yönleri detaylarıyla ele alınmakta, dünyada gerçekleştirilen

¹ Brothwell – Pollard 2008; Malainey 2011; Weiner 2010.

² Courty ve diğ. 1989; Courty 1992; Fitzpatrick 1993; Karkanis – Goldberg 2019; Nicosia – Stoops 2017; Stoops 2003.

³ Kubiens 1964, 113.

rilen mikromorfoloji analizlerinin arkeoloji disiplinindeki bağlamı ve önemi detaylandırılmaktadır. Arkeolojik mikromorfolojinin tarihöncesi araştırmalarına sunduğu katkı Aşıklı Höyük yerleşmesinden elde edilen sonuçlar çerçevesinde tartışılmaktadır. Böylelikle yöntemin Türkiye arkeolojisi literatürüne kazandırılması amaçlanır.

Mikromorfolojinin Tarihçesi

Mikromorfoloji başlangıçta, modern toprak çalışmalarında kullanılan bir yöntem olarak geliştirilmiştir (Fig. 2). Yöntemin esasını oluşturan ince kesit hazırlığı ve buna yönelik uygulamalar ilk kez Ross⁴ tarafından gerçekleştirilir. Delage ve Lagatu⁵, Agafonoff⁶, Allen⁷ ve Oprea'nın⁸ çalışmaları toprak içerisindeki malzemelerin ince kesitler halinde mikroskop altında incelendiği en erken çalışmalardandır. Bu çalışmalar yöntemsel ve yaklaşımsal olarak ilk kez Avusturyalı araştırmacı Kubiena tarafından sistematikleştirildiği için kendisi mikropedolojinin kurucusu olarak kabul edilir. Kubiena çalışmalarını, 1938'de yoğunlaştığı "morfoanalitik" yaklaşım, 1953'de kurduğu "morfojenetik" sistem olmak üzere iki aşamalı olarak gerçekleştirmiştir. Morfoanalitik yaklaşım, toprak yapısının morfolojik olarak tanımlanması esasına dayalıdır, bu nedenle amaç toprağın iskeletini oluşturan malzemeleri tekil olarak incelemektir⁹. Morfojenetik yaklaşım ise toprağın içerisindeki karakteristik

öğeler üzerinden oluşum sürecinin anlaşılmasına odaklıdır¹⁰. Yalnızca Avrupa'daki topraklarla sınırlı olan morfojenetik sistem USDA (*United States Department of Agriculture*) gibi toprak sınıflandırma sistemlerinin kurulduğu 1960'ların ikinci yarısına kadar mikromorfoloji dünyasında kabul gören ve uygulanan bir yaklaşım olmuştur. Bu çalışmalarda henüz toprak yapısının anlaşılmasına ve malzemelerin birbirleriyle olan ilişkisine yönelik kavram ve terminolojiye değinilmez¹¹.

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllar teknolojik ilerlemenin zirve yaptığı bir dönemdi. Radyokarbon tarihlendirme yöntemiyle¹² zamanın kesin olarak ölçülmesi doğa bilimleri ile arkeolojiyi yakınlaştırmış hemen akabinde arkeolojik malzemeler üzerinde farklı analitik ve mikroskobik yöntemler de uygulanmaya başlamıştır. Mikromorfoloji de bu yöntemlerden biridir. Cornwall¹³ ve Dalrymple'nin¹⁴ yanmış topraklar üzerinde yaptığı çalışmalarından sonra mikromorfoloji arkeoloji dünyasında yer bulmaya başlar. Jeologlar ve prehistoryacıların birlikte yürüttüğü bu erken çalışmalar iklimsel araştırmalara yöneliktir ve Kubiena'nın kurduğu sisteme dayalı olarak gerçekleştirilir¹⁵. Cornwall arazi örnekleme, ince kesit hazırlığı ve mikroskop okumalarının sistematikleştirilmesi yolunda çalışmalar sürdürür. Cornwall'ın kaleme aldığı *Soils for the Archaeologist*¹⁶ yine bu yıllarda Dalrymple¹⁷ tarafından yayınla-

⁴ Ross 1924.

⁵ Delage – Lagatu 1904.

⁶ Agafonoff 1935-1936.

⁷ Allen 1930.

⁸ Oprea 1936.

⁹ Kubiena 1938.

¹⁰ Kubiena 1953.

¹¹ Stoops 2003, 7.

¹² Libby ve diğ. 1949.

¹³ Cornwall 1958.

¹⁴ Dalrymple 1958.

¹⁵ Courty 1992, 43.

¹⁶ Cornwall 1958.

¹⁷ Dalrymple 1958.

nan makaleler doğal toprak ve antropojenik dolgular arasındaki farkı ortaya koyan yöntem ve yaklaşımın altını çizer.

1960'ların başında toprağın yapısı, mineraller, morfolojik tanımlamalar detaylandırılır ve sistematize edilir. Üzerinde çalışılan toprak türleri çeşitlenmiştir¹⁸. Öte yandan bu çalışmalar halen toprak yapısının yalnızca morfolojik olarak incelenmesini esas almaktaydı ve kurulan sistem genel olarak topraktaki mineraller ile sınırlıydı¹⁹. Avrupa'nın farklı ülkelerinden araştırmacıların yaptığı çalışmalar bazı eksik noktaların fark edilmesini sağlar. Bunlardan belki de en önemlisi önceki mikromorfoloji çalışmalarında topraklar içerisindeki organik kalıntıların göz ardı edilmiş olmasıydı²⁰.

Dünyanın farklı ülkelerinden seçilen bilimsel temsilciler yöntemle ilgili bu gibi eksikliklerin belirlenmesi, sorunların tartışılması ve çözümlenmesi için *International Working Group on Soil Micromorphology* (IWGSM) toplantılarıyla masaya oturmuş ve işe Brewer'in kurduğu sistemi²¹ güncellemekle başlamıştır. Böylelikle ince kesit tanım ve açıklamalarının standardize edildiği ayrıca ilişkili terminolojiyi de içeren çalışmalar "*Handbook for Soil Thin Section Description*" adıyla kitap olarak yayınlanmıştır²². Mikromorfologların ilk gayri resmi toplantısı 1962 yılında Almanya'da; 1964'te Hollanda'da gerçekleştirilmiş, uzmanlar sonrasında her dört yılda bir organize edilen *International Working Meetings on*

Soil Micromorphology (IWMSM) adıyla Amerika, Avustralya, Çin, Avrupa ve Rusya'da uluslararası mikromorfoloji toplantıları düzenleyerek yöntem ve terminoloji üzerine fikir paylaşmak ve tartışmak için daha sık bir araya gelmişlerdir²³.

Her ne kadar mikromorfoloji arkeolojik bir yöntem olarak 1950'lerde kullanılmaya başlamış olsa da 60'lı ve 70'li yıllarda yerbilimlerdeki yükselişinin aksine arkeolojideki önemini kaybetmeye başlamış, yalnızca seramiklerin kaynak analizlerinde kullanılır hale gelmiştir. Yöntemin metodolojik ve teorik olarak arkeolojideki varlığı tam olarak 1980'lerin ilk yıllarında inşa olur²⁴. Mikromorfoloji arkeolojik malzeme üzerinde yeni sorularla ve sistematik olarak kullanılır. Goldberg, ince kesitlerin zemin üzerindeki yürüme ve çiğneme gibi insan ve hayvan eylemlerinin açıklanması için kullanılabileceğini önerir²⁵. Stoops'un Anadolu'daki harç ve sıvalar üzerine sürdürdüğü çalışmaları²⁶, Goldberg ve Macphail'in İsrail, ABD ve Birleşik Krallık'taki araştırmaları²⁷, Haesaerts ve çalışma arkadaşlarının Omo vadisindeki homininlerin doğal çevrelerinin anlaşılmasına yönelik yürüttüğü analizler²⁸ sözü edilen erken arkeolojik mikromorfoloji çalışmalarından. Romans ve Robertson²⁹ geçmiş toplulukların tercih ettiği tarıma elverişli toprakların tanımlanması konusunda mikromorfolojiyi kullanan ilk araştırmacılarıdır. Bunu takip eden süreçte pek çok bilim insanı arkeolojik mikromorfolojiyi geçmiş

¹⁸ Brewer – Sleeman 1988; Stoops 2009, 102.

¹⁹ Brewer 1964.

²⁰ Babel 1975; Barrat 1969, 267; Stoops 2009, 102.

²¹ Brewer 1964.

²² Bullock ve diğ. 1985.

²³ Stoops 2003, 7; Stoops 2009, 104-105.

²⁴ Goldberg 1980; 1983; Macphail – Goldberg 1995.

²⁵ Goldberg 1983, 147-148.

²⁶ Stoops 1984.

²⁷ Goldberg 1983.

²⁸ Haesaerts ve diğ. 1983.

²⁹ Romans – Robertson 1983.

toplulukların tarım faaliyetlerini anlayabilmek için kullanmaya başlamıştır.

Arkeolojik mikromorfolojinin yaygın kullanımı ilk zamanlarda Paleolitik dönem mağaraları ile sınırlı iken³⁰ zamanla yöntem Neolitik ve daha geç dönemlere tarihlenen yerleşmelerde, çeşitli maddi kültür öğeleri üzerinde uygulanmaya başlamıştır (Fig. 2). Kerpiç³¹, sıva³², mekân tabanları³³, faaliyet alanları³⁴ gibi arkeolojik öge ve oluşumların mikroyapı, kompozisyon ve kaynak kullanımının anlaşılmasına odaklanılan çeşitli çalışmalar bulunur. Yine bu yıllarda çevresel koşullar ve kaynak kullanımının kerpiç içeriğinde değişikliğe neden olup olmadığı sorusu yapı malzemeleri üzerinde mikromorfolojik analizlerin yapılmasına zemin hazırlar³⁵.

Son yıllarda mikromorfolojinin arkeolojideki kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Yayınlar, tezler ve kazı raporlarının yanı sıra çalıştaylar ve konferansların sayısı da oldukça artmıştır. Üniversitelerde ve araştırma enstitülerinde bu alanda düzenli olarak toplantılar düzenlenmekte ve çalışma grupları oluşturulmaktadır³⁶. 1990'lardan sonra mikromorfoloji dünyasında artan bu hareketliliğe karşın araştırmacılar halen mikromorfolojinin arkeolojik bir yöntem olarak yeterince kullanılmadığı görüşündedir³⁷. Nitekim konu üzerine yapılan istatistikler de arkeolojik kazıların her geçen yıl artış gösterdiğini ancak mikromorfolojinin bu artışla paralel olmadığını gözler önüne serer³⁸. Proje bütçelerinin yeterli olmadığı durumlarla karşılaşılması, arkeoloji projelerinde jeoarkeologların sayıca az olması bu durumun sebepleri arasında sayılabilir. Ancak Goldberg ve Aldeias'a göre³⁹ mikromorfolojinin arkeolojideki varlığını güçleştiren sebepler yalnızca bunlar değildir. Mikromorfologların arkeologlar tarafından anlaşılması güç, karmaşık ve uzmanlık alanı ile sınırlı, çoğunlukla ham veri içeren çalışmalar yayınlaması; arkeologların ise mikromorfolojinin tam olarak ne olduğu, hangi sorulara cevap aradığı, nasıl bir yöntem uyguladığı gibi temel konulara hâkim olmaması da böylesi bir sonuç doğurmaktadır⁴⁰. Bu anlamda son zamanlarda üzerinde tartışılan konulardan biri mikromorfoloji çalışmalarının arkeolojik bağlamına oturtularak kısa, öz ve arkeologlarca anlaşılabilir hale getirilmesi, değerlendirme ve sonuçların ön plana çıkartılması gerektiği yönündedir.

Terminoloji: Petrografi? Toprak mikromorfolojisi? Arkeolojik mikromorfoloji?

Arkeolojik mikromorfolojinin ilgi alanına giren malzemeler yalnızca toprak ve kayaçlarla, minerallerle sınırlı kalmayıp, bitki, hayvan ve mikroorganizmaları da kapsayan canlılar, insan elinden çıkan ve insan etkisiyle oluşturulan tüm nesne ve dolgular da bu listeye girmektedir⁴¹. Dahası yöntem ile bazı mikro kalıntıların doğal mı yoksa insan etkisi mi taşıdığına bil-

³⁰ Goldberg 1979a, 1979b.

³¹ Goldberg 1979c.

³² Karkanas 2007.

³³ Matthews 2005.

³⁴ Matthews 1995.

³⁵ Rosen 1986.

³⁶ Stoops 2014.

³⁷ Goldberg – Aldeias 2016, 2.

³⁸ Stoops 2014, 197; Stoops – Nicosia 2017, 3.

³⁹ Goldberg – Aldeias 2016.

⁴⁰ age.

⁴¹ Stoops – Nicosia 2017.

gisine ulaşılabilen, mikrostratigrafi çalışmaları yapılabilmektedir⁴². Dolayısıyla arkeoloji araştırmalarında mikromorfoloji, yöntemsel olarak toprak bilimleri ve petrografi ile koordineli çalışan ancak ilgi alanına giren konu, malzeme ve soruları bağlamında bu disiplinlerden ayrılan bir yöntemdir. Bu bağlamda yakın zamanda “toprak mikromorfolojisi” (*soil micromorphology*) terimi yerine Macphail⁴³ “arkeolojik toprak mikromorfolojisi” (*archaeological soil micromorphology*) terimini, Nicosia ve Stoops⁴⁴ “arkeolojik toprak ve sediman mikromorfolojisi” (*archaeological soil and sediment micromorphology*) terimini, Mentzer ve Quade⁴⁵ ise “arkeolojik mikromorfoloji” (*archaeological micromorphology*) terimini kullanmıştır.

Tüm bu nedenler ve güncel tartışmalar çerçevesinde yöntemin Türkçe literatürde toprak mikromorfolojisi ya da petrografi yerine “arkeolojik mikromorfoloji” olarak yer bulması gerektiği önerilebilir.

Arkeolojik Mikromorfolojinin İncelediği Kalıntılar ve Maddi Kültür Öğeleri

Bitkisel kalıntılar, fitolitler, küller

Odun, ağaç kabuğu, dal, ağaç ve çalı yaprakları, kozalak, ot, tohum, çitlembik gibi meyveler, kök ve yosun, tohumların başak, başakçık, kabuk gibi bazı kısımları mikromorfoloji yoluyla tanımlanabilir⁴⁶. Tanımlamalar bu kalıntıların korunma durumu ve kesilme biçimlerinin (radyal, enine gibi) elverdiği ölçüde gerçekleştiril-

mektedir. Bitkisel kalıntılara dair ipucu taşıyan en önemli tanımlama kriterleri gözenek morfolojisi ve yoğunluğudur. Örneğin bitkisel gözenekler (*vegetal voids*) bitkisel malzemelerin toprağa (kerpiç gibi) bilinçli katıldığına işaret eder (Fig. 3).

Bitkilerin inorganik kısımlarını oluşturan ve çeşitli organ ve dokularında biriken fitolitler de mikromorfolojiyle tanımlanabilen kalıntılardandır. Opal fitolitlerin tanımlanması ile hem bazı bitkilerin tür çalışması hem de bunların arkeolojik birimlerdeki dağılımı yapılabilmektedir. Çalışmalar yanma izleri, dışkı birikimleri ve bitki seçimine dair açıklayıcı bilgiler de sunar⁴⁷.

Kemik, diş, boynuz ve tüy

Mikromorfolojik çalışmalar arkeozooloji çalışmalarında analiz edilen kemiklerden çok daha küçük boyutta olanların incelenmesine imkân vermesi bakımından tamamlayıcıdır. Kemikler, diş, boynuz gibi malzemeler üzerinde yapılan mikromorfolojik analizler yanma izi, derecesi, aşınma gibi konularda da katkı sağlar⁴⁸.

Kabuklar

Kabuklar da çıplak gözle tanımlanmaları zor olduğundan arkeolojik kazılarda gözden kaçırılma olasılığı yüksek malzemelerdendir. Kuşlara ait yumurta kabukları (*Avian eggshell*) korunma biçimleri nedeniyle ince kesitlerde kolaylıkla ayırt edilebilirler⁴⁹ (Fig. 4). Yumuşakça kabuklarının tanımlanması ile ise midye, deniz tarağı, istiridye gibi çift kabuklu türler ya da

⁴² Matthews 2005.

⁴³ Macphail 2013a; 2013b.

⁴⁴ Nicosia – Stoops 2017.

⁴⁵ Mentzer – Quade 2013.

⁴⁶ Ismail-Meyer 2017.

⁴⁷ Vrydaghs ve diğ. 2017.

⁴⁸ Villagran ve diğ. 2017, 11.

⁴⁹ Canti 2017a.

salyangoz gibi tek kabuklu türlerin ayrımı yapılabilir⁵⁰. Yumuşakça kabukları belirli çevresel ortamlarda, nötr ya da alkali topraklarda hayatta kalırlar. Bu bağlamda kabukların ince kesit analizleri geçmiş toplulukların nasıl bir doğal çevreye sahip olduğu ve onu nasıl kullandığı konusunda açıklayıcıdır.

Dışkı

Arkeolojik yerleşmelerdeki hayvan dışkıları mikromorfolojik ve sedimantolojik olarak “dışkı sferülitleri” ile tanımlanırlar (Fig.5). Dışkı sferülitleri (*Faecal spherulites*) genellikle koyun, keçi, sığır, geyik gibi geviş getiren hayvanların bağırsak sisteminde bulunan, 5-15 mikron büyüklüğündeki mineral küreciklerdir⁵¹. Etobur ve domuz, kedi, tilki, insan gibi hem etçil hem de otçul türlerde çok az bulunur; at⁵², tavşan, yabani tavşanlarda ise hiç görülmez. Konu üzerine yapılan erken mikromorfoloji çalışmaları sırtlanlarla başlamış ardından yaygın bir çalışma alanı haline gelmiştir.

Arkeolojik mikromorfolojide dışkı sferülitleri özel bir yere sahiptir. Sferülitler üzerine yapılan mikromorfoloji analizleriyle hayvan otlatma pratiklerini anlamak mümkündür⁵³. Hayvanların nasıl beslendiği ve yiyeceklerinin nereden temin edildiği konularında açıklayıcı sonuçlar alınan çalışmalar vardır⁵⁴. Hayvan dışkısı tarihöncesi dönemlerden bu yana topluluklar tarafından yakacak, tutuşturucu olarak kulla-

nılmaktadır. Bu bağlamda toplulukların pişirme ve beslenme pratiklerinin anlaşılmasına katkı sağlar⁵⁵. Etnoarkeolojik çalışmalardan da bilindiği gibi bağlayıcı özelliği ile dünyanın hemen her yerinde taban ve duvar sıvalarında, kerpiç yapımında, çanak çömlek üretiminde kullanılmış ve kullanılmakta olan hayvan dışkısı analizlerinin yapı malzemelerinin üretim teknolojisinin anlaşılmasındaki rolü büyüktür⁵⁶. Benzer şekilde söz konusu analizler evcilleştirme, mevsimsel faaliyetler, büyükbaş hayvanların kontrol altında tutulması ve hareketlilikleri gibi çalışmalara da büyük katkı sağlamaktadır⁵⁷.

Koprolit ise fosilleşmiş dışkıdır. Şekil, korunma durumu, bileşenleri ve kütle karakteri, içerdiği bitki kalıntılarının büyüklüğü ve dokusu mikromorfoloji analizleri ile tespit edilir ve böylelikle koprolitin hangi hayvana ait olduğu anlaşılabilir⁵⁸. Koprolitler üzerine yapılan bazı mikromorfoloji çalışmaları hayvanların yaşı ve evcil olup olmadığı konusunda da ipucu sağlayabilmektedir. İnsan koprolitleri iyi korunmadığı için arkeolojik kontekstlerde bulunması oldukça zordur. Ancak mumyalanmış insan iskeletlerinin kalçasında ya da bağırsaklarında bulunan kalıntıların mikromorfoloji yoluyla tanımlandığı az da olsa örnek bulunmaktadır⁵⁹.

Son olarak toynaklı hayvanların yanı sıra kuş, yarasa, fok türlerinin dışkıları da (guano) mikromorfolojinin araştırdığı dışkı kalıntı türleri arasındadır⁶⁰.

⁵⁰ Canti 2017b.

⁵¹ Canti – Brochier 2017, 51.

⁵² Goren yaptığı çalışmalarda (1999) bazı at dışkısı örneklerinde çok az sayıda sferülit tanımlamıştır.

⁵³ Albert – Henry 2004.

⁵⁴ Akeret – Rentzel 2001, 695-696.

⁵⁵ Matthews 2016.

⁵⁶ Friesem ve diğ. 2017.

⁵⁷ Brochier 1993; Mentzer 2018; Portillo ve diğ. 2020.

⁵⁸ Brönnimann ve diğ. 2017a; 2017b.

⁵⁹ Usai ve diğ. 2014.

⁶⁰ Karkanis 2017.

Parazit yumurtaları

Koprolit içerisindeki parazit kalıntılarının tür tanımlanmalarında mikromorfolojiye başvurulur. Bu anlamda mikromorfoloji paleo-parazitolojik çalışmalarda tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir⁶¹.

Mikroorganizmalar ve sünger dikenleri

Sünger dikenleri sıklıkla göl gibi sulak alanlarda ya da yetersiz drene edilmiş ortamlarda gözlemlenir ve su, rüzgâr gibi doğal ya da insan veya hayvan etkisiyle yer değiştirebilirler. Bunlar mikromorfoloji yoluyla arkeolojik yerleşmelerde otobur hayvanların dışkılarında, yapı malzemeleri ve çanak çömleklerde katkı malzemesi olarak görülebilmektedir. Diatomlar ise tek hücreli, çoğunlukla suda olmak üzere karada da yaşayabilen organizmalardır (Fig. 6). Dünya oksijeninin büyük bölümünden sorumlu bu küçük canlıların hepsinin kendine özgü şekilleri vardır ve hücre duvarları, içinde buldukları çevresel etkilerle oluşur. Bu nedenle mikroorganizmalar ve sünger dikenlerinin mikromorfoloji ile türlerinin tanımlanması arkeolojik yerleşmelerin çevresel koşullarının saptanmasına, çanak çömlek ve kerpiç gibi yapı malzemelerinin kaynağının belirlenmesine katkı sağlamaktadır⁶².

Yanmış toprak ve sedimanlar

Yanmış kalıntı ve malzemeler de arkeolojik mikromorfolojinin ilgi alanına girer⁶³. Kül başta olmak üzere karbonat içeren malzemeler, kemik, kil ve diğer mineraller, bitki gibi organik malzemelerin incelenmesi ile geçmiş toplulukların ateş

yakma, ateşi sürdürülebilir kılma, bununla ilgili aktiviteler, ateş yerlerinin yapımı ve kullanımı gibi bir dizi konu hakkında bilgi edinilir⁶⁴.

Kil, metal, taş alet ve eşyalar

Tarihöncesi toplulukların maddi kültür öğelerinden çanak çömlekler, metal ve taş alet ve eşyalar arkeoloji dünyasının ilgi odağı halindeki nesnelere grubudur. 1960'lerden bu yana tipoloji ve teknoloji odaklı yapılan makroarkeolojik çalışmalara son on yıllarda mikromorfoloji de eklenmiştir. Çanak çömlek üretim teknolojisi, kullanılan katkı malzemeleri, hammadde kaynakları, pişirme teknikleri, metallerin elde edilmesi, arıtılması, alaşımı, işlenmesi ve geri dönüşümü gibi bir dizi işlem arkeolojik mikromorfoloji yoluyla anlaşılabilir⁶⁵. Bu noktada yöntem, geçmiş toplulukların piroteknoloji ile ilgili aktivitelerine de açıklık getirir. Yine yontmataş buluntuların parçacık boyu, kompozisyonu, parçalanma ve aşınma, yuvarlaklanma ve pürüzlülük durumu mikromorfoloji ile tanımlanarak hammadde kaynaklarına dair çalışmalara da katkı sağlanmaktadır⁶⁶.

Yapı öğeleri ve yapı malzemeleri

Son yıllarda artış göstermekle birlikte pek çok araştırmacı tarihöncesi topluluklardaki yapı öğelerinin ve yapı malzemelerinin mimari ve tipolojinin yanı sıra yapım teknolojisi, üretim zinciri ve topluluk-çevre ilişkisi bağlamında da ele alınması gerekliliği üzerinde durur. Bu çerçevede

⁶¹ Pümpin ve diğ. 2017, 91.

⁶² Verleyen ve diğ. 2017; Vrydaghs 2017.

⁶³ Mallol ve diğ. 2017.

⁶⁴ Mentzer 2014.

⁶⁵ Angelini ve diğ. 2017; Maritan 2017.

⁶⁶ Angelucci 2017.

arkeolojik mikromorfolojinin konu hakkındaki katkısına dikkat çekilmektedir⁶⁷. İnce kesit analizleri ile antropojenik, jeojenik ve biyojenik malzemelerin mikroyapısı, kompozisyonu ve mikrofasiyesi belirlenir. Böylelikle yapı malzemelerinin üretimi sırasında kullanılan hammadde kaynakları, kültürel, çevresel ve iklimsel etkiler, katkı malzemeleri, bunların kökeni ve kombinasyonu; yapı öğelerinin kullanım süreci, yenilenme sıklığı, bozunma ve geridönüşüm süreci açıklanabilmektedir⁶⁸.

Arkeolojik Mikromorfolojinin İlgili Alanına Giren Konular ve Sorular

İnsan eylemleri, gündelik, mevsimsel, yıllık faaliyetler ve mekân kullanımı

Arkeolojik mikromorfolojinin geçmiş yaşamın anlaşılmasına yönelik sunduğu katkılardan biri yaşam alanlarının nasıl oluştuğunu ve değiştiğini mikron ölçeğinde okuyabilmesidir⁶⁹. Taban ve duvar sıvalarının yenilenme sıklığı, ev/hane içinde gerçekleşen faaliyetler ve değişen pratiklerin tabandaki izleri bu sayede takip edilebilmektedir⁷⁰. Bu mikro stratigrafik çalışmalar, mikro evreler arasındaki tutarlı tekrarlar, insan davranışları ve döngüler konusunda sosyokültürel önerilerde bulunmaktadır (Fig. 7). Örneğin bir duvar veya taban sıvası içerisindeki milimetre kalınlığında onlarca hatta yüzlerce sıva yenilemesi⁷¹, ateş yerlerinin sürekli kullanımı sonucu oluşan kül birikintilerinin mikro evreleri⁷² tanımlanarak dolguların zaman içerisindeki değişimi mevsimlik, yıllık ya

da uzun soluklu döngüler detayında anlaşılabilir.

Güneybatı Asya'da Tell Brak, Abu Salabikh ve Saar; Zagros Bölgesi'nde Sheikh-e Abad ve Jani; Orta Anadolu'da Çatalhöyük bu çalışmaların yapıldığı Neolitik dönem yerleşmelerindedir. Bu yerleşmelerdeki mekân tabanları ve damlar üzerinde ne gibi faaliyetler sürdürüldüğü sorusuyla yapılan mikromorfoloji analizleri ile toplulukların kapalı ve açık alanlardaki oturma/uyuma, yiyecek hazırlığı, depolama gibi evsel aktiviteleri, ritüellere ayrılan mekân ve mekân bölümleri tanımlanmıştır. Analiz sonuçları bu yerleşmelerde kapalı mekânlardaki tabanların açık alanlardan çok daha fazla yenildiği ve daha temiz bırakıldığını ortaya koymuştur⁷³. Belirli dönemlerde aktivitelerin çatıya taşınması gibi mevsimsel hareketliliklerin olduğu üzerinde durulmuş, binaların dam seviyesi dolgularının mikromorfolojik analizleri bu varsayımı destekleyen sonuçlar vermiştir⁷⁴.

Geçmişte yaşayan toplulukların gündelik ve tekil faaliyetleri de mikromorfolojinin ilgi alanına giren konulardandır. Yakacak ve tutuşturucu olarak kullanılan malzemeler, yanma derecesi, ateş yerlerinin kullanım süreci gibi konulara odaklı gerçekleştirilen mikromorfoloji analizleri geçmiş toplulukların ateşle olan ilişkisine ışık tutmaktadır. Örneğin Almanya'da Geißenklösterle mağarası, Fransa'da Pech de l'Azé IV, Güney Afrika'da Sibudu sığınağında ot ve odun yakma, yürümeden

⁶⁷ Friesem ve diğ. 2017; Stoops 2017.

⁶⁸ age.

⁶⁹ Macphail ve diğ. 1990, 168.

⁷⁰ Boivin 2000; Matthews 1995.

⁷¹ Matthews 2005, Mentzer 2018.

⁷² Mentzer 2011; 2018.

⁷³ Matthews 2012a, 203.

⁷⁴ Matthews 2012b.

kaynaklanan hareketlilikler, küreme ve sıkıştırma gibi ateş yerlerinin yapımı ve kullanım sürecine dair adımlar mikromorfoloji ile tanımlanmıştır⁷⁵. Almanya’da başka bir Paleolitik dönem mağarası olan Hohle Fels’teki ateş yerlerinin kullanım sürecini anlamak için gerçekleştirilen ince kesit analizleri ve deneysel mikromorfoloji çalışmaları ile süpürme, bir yerde biriktirme ve ezme aktiviteleri tespit edilmiştir⁷⁶. Neolitik dönemde Zagros bölgesinde yaşayan toplulukların kullandığı yakacak türleri mikromorfoloji ile tanımlanmış, böylelikle bölgede yerleşikliğe geçişte yaşanan sosyal, teknolojik ve ekonomik girdilerin ve çevresel çeşitliliğin toplulukların yakacak kaynağı ve seçimlerini etkilemiş olduğu anlaşılmıştır⁷⁷.

Hayvan hareketleri, hayvan evcilleştirme

Hayvan evcilleştirme, hayvanların tutulduğu alanlar, topluluğun hayvanlarla olan ilişkisi, buna dair pratikleri, insan ve hayvan hareketleri gibi konular da arkeolojik mikromorfolojinin ilgi alanına girmektedir. Toynaklı hayvanların yürürken zeminde bıraktığı izler zemin kuru, nemli ya da ıslak bile olsa mikromorfoloji yoluyla tanımlanmaktadır⁷⁸. Benzer şekilde geleneksel jeoarkeolojik yöntemlerle anlaşılması güç olan yakma, üzerinde dolaşma, çigneme gibi fiziksel eylemlerin bıraktığı izler ince kesitler vasıtasıyla mikroskop altında ayırt edilmektedir⁷⁹.

Örneğin İtalya’da bir kıyı mağarası olan Arene Candide’deki (MÖ 5.-4. bin

yıl) dolgular ve küller üzerine yapılan mikromorfoloji çalışmalarında sığır ve koyun/keçi olmak üzere otobur hayvanlara ait koprolitlere, idrar kalıntılara ve toynak izlerine ulaşılmış; yem kalıntılarının olduğu alanın ağıl olarak kullanıldığı ve temiz tutulması amacıyla mevsimsel periyodlarla yakıldığı anlaşılmıştır⁸⁰. İsrail’de bulunan Tel Tsaf’ta (MÖ 5200-4600) yapılan mikromorfoloji çalışmaları ise oval kerpiç yapılarda hayvanların, olasılıkla domuzun, kontrol altında tutulduğu, evsel faaliyetlerin ise kerpiçten inşa edilmiş dörtgen planlı binalarda sürdürüldüğü önerilmiştir⁸¹. Orta Anadolu Bölgesi’nin Konya ovası kesimindeki Boncuklu, Çatalhöyük ve Pınarbaşı Neolitik dönem yerleşmelerinde hayvan tutulan ya da otlatılan yerler tanımlanmıştır⁸². Aynı bölgenin Kapadokya kesiminde bulunan Aşıklı Höyük’ün 9. bin yıl ortasına tarihli erken tabakalarında mikromorfoloji yoluyla genç yaştaki koyun/keçinin kontrol altında tutulduğu mekânlar tanımlanmış, bu bilgi gerek yerleşmedeki gerekse bölgedeki evcilleştirme sürecinin başlangıcına dair önemli bir boşluğu doldurmuştur⁸³. Bu anlamda arkeolojik mikromorfolojinin hayvan kemiklerinde makro göstergelerin bulunmadığı veya arkeozooloji ile bu izlere ulaşılamadığı durumlarda da açıklayıcı ve tamamlayıcı olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁵ Goldberg 1979b; Goldberg ve diğ. 2009.

⁷⁶ Goldberg ve diğ. 2003.

⁷⁷ Matthews 2016.

⁷⁸ Rentzel ve diğ. 2017, 281.

⁷⁹ Courty 1992; Courty ve diğ. 1989.

⁸⁰ Macphail ve diğ. 1990, 168.

⁸¹ Hubbard 2010.

⁸² Portillo ve diğ. 2020.

⁸³ Mentzer 2018; Stiner ve diğ. 2014.

Çevrenin rekonstrüksiyonu

Arazinin ekme, biçme gibi aktiviteler için hazırlanması, temizlenmesi, ağaçların sökülmesi, nadasa bırakma, tarla sürme, kazma, çapalama, yakma gibi çiftçilik faaliyetleri, hayvan otlatma, gübreleme, sulama gibi insan-çevre ilişkisine dair pratikler arkeolojik mikromorfolojinin ilgi alanına giren diğer konulardandır⁸⁴. Bu sayede geçmiş toplulukların yaşadığı çevrenin oluşum ve değişim sürecini de yeniden inşa etmek amaçlanır. Örnek olarak verilebilecek Hell Gap yerleşmesinde (Wyoming-ABD) yapılan mikromorfoloji analizleri son buzul maksimum dönemin sonuna doğru (GÖ 13.060) vadinin çok soğuk ve yağışlı olduğunu, Genç Dryas'ın sonuna doğru kurak bir döneme girildiğini ortaya koymuştur. Alınan sonuçlar konu üzerine yapılan diğer çalışmalarla birlikte değerlendirildiğinde Amerika'nın batısında yaşayan yerlilerin yağışlı dönemin sonrasında artan bir kuraklıkla karşı karşıya kaldıklarını doğrulamıştır⁸⁵.

Yapı malzemelerinin üretim, kullanım ve terk süreci

Arkeolojik mikromorfolojinin ilgi alanına giren bir diğer konu yaşam alanlarının inşası, kerpiç, harç, sıva, kireç gibi yapı malzemelerinin üretimi, hammaddenin tedarik edilmesi, karıştırma, kalıplama, kurutma, yakma gibi teknolojik uygulamalar, kullanılan alet ve gereçler, yapı malzemelerinin kullanım, onarım, yenilemeleri ve atığa dönüşme sürecini içermektedir. İnce kesit analizleri ile yapı malzemelerini daha

detaylı incelemenin önü açılmıştır. Örneğin Neolitik dönemde Orta Anadolu Bölgesi'nde Boncuklu ve Çatalhöyük, Zagros'ta Jani yerleşmesinin kerpiç duvarları ve mekân tabanları üzerine yapılan karşılaştırmalı çalışmalar yapı malzemelerinin makroskobik olarak birbirine benzer özellikte olduğunu göstermiştir. Öte yandan her iki bölge ve yerleşmelerdeki bu yapı malzemelerinin mikromorfoloji analizleri bu toplulukların yerel kaynakları tercih ettiğini gerek hammadde gerekse teknolojik olarak birbirlerinden belirgin farklar taşıdığını ortaya koymuştur⁸⁶.

Yine Neolitik döneme tarihli, Orta Anadolu Bölgesinde bulunan Aşıklı Höyük yerleşmesindeki kerpiç ve harçlar üzerine yapılan arkeolojik mikromorfoloji analizleri ile yapı malzemelerinin tarifleri belirlenmiş, zaman içerisindeki dönüşümü ortaya konmuştur⁸⁷ (Fig. 8).

Kerpiç, harç ve sıvaların yanı sıra kireç teknolojisi üzerine de arkeolojik mikromorfoloji çalışmaları gerçekleştirilmektedir. Karkanas'ın⁸⁸ Yunanistan'da, Goren ve Goring-Morris'in⁸⁹ İsrail'de kireç teknolojisi üzerine yaptıkları deneysel mikromorfoloji çalışmaları basit kireç söndürme tekniğinin (*quicklime*) sanılan aksine gündelik bir iş olduğunu ve geniş ölçekte bir iş gücünü gerektirmediğini önermiştir. Bu çalışmalara göre sınırlı sayıda yakacak kullanılarak birkaç saat içerisinde az miktarda da olsa kireç üretmek mümkündür. Yunanistan'da Drakaina Mağarası'ndaki (MÖ 5. bin yıl) kireç tabanların mikromorfoloji ve

⁸⁴ Stoops 2003, 127-136.

⁸⁵ Miller – Goldberg 2009, 86-87.

⁸⁶ Matthews 2018, 78.

⁸⁷ Uzundurum 2019.

⁸⁸ Karkanas 2007.

⁸⁹ Goren – Goring-Morris 2008.

FTIR analizleri de bu varsayımı destekleyen sonuçlar vermiştir⁹⁰. Aşıklı Höyük'te kireç tabanlar üzerine yapılan mikromorfoloji analizleri ise basit kireç söndürme tekniğiyle elde edilen kirecin, yerleşiklik süresince yüzyıllarca duvar ve taban sıvalarında kullanıldığını göstermiştir⁹¹. Diğer yandan yerleşmenin güneyinde oluşturulan ve yerleşme sakinlerince sembolik anlamı olan özel amaçlı yapılar kompleksindeki bir binanın taban ve duvar sıvasında yoğun ve karmaşık bir iş gücü ve ustalık gerektiren kireç yakma tekniği uygulanmıştır⁹². Aynı teknik, Aşıklı'nın geç evreleriyle çağdaş Musular'daki özel binanın tabanında da karşımıza çıkar⁹³.

Yerleşmelerin oluşum süreci

Arkeolojik kalıntılar yerleşmede doğal ya da kültürel etkilerle zaman içerisinde biriken dolguların birer parçasıdır. Arkeolojik mikromorfoloji ile organik, inorganik malzemeler ve maddi kültür kalıntıları tekil olarak analiz edilebildiği gibi bu kalıntılar ait oldukları dolgulardan ayrıştırılmadan da incelenebilmektedir. Gerek yağmur, rüzgâr gibi etkilerle oluşmuş doğal birikintiler gerekse çöplük, faaliyet alanları gibi insan etkisiyle oluşturulan dolgular arkeolojik mikromorfoloji ile incelendiğinde bu dolguların nasıl oluştuğu, oluşum sonrası ne gibi etkilere maruz kaldığı ve dönüştüğü mikro evrelerin analizi sayesinde adım adım takip edilebilmektedir. Paleolitik dönem mağara dolguları⁹⁴ ve Neolitik dönem yerleşmelerinin⁹⁵ açık alan, çöplük

gibi dolguları üzerine yapılan arkeolojik mikromorfoloji çalışmaları bulunur.

Etnoarkeolojik mikromorfoloji

Mikromorfoloji, etnoarkeoloji alanında da kullanılan bir yöntemdir ve etnoarkeolojik çalışmalara mikro ölçekte bir bakış kazandırır. Çok fazla örneği bulunmayan etnoarkeolojik mikromorfoloji çalışmalarına⁹⁶ Boivin'in Racasthan'daki (Hindistan) tabanların sıva yenilemelerinde kullanılan farklı renkteki topraklara odaklı gerçekleştirdiği araştırma örnek olarak verilebilir⁹⁷. Yapılan analizler ile modern kırsal evlerden birinin, mutfak tabanının neredeyse her gün sıvandığı, evdeki diğer odaların ise aile içindeki doğumlar ve evlilikler gibi durumlarda yenilediği, dolayısıyla sıvama pratiklerinde belirli kurallar olduğu belirlenmiştir. Ayrıca tercih edilen toprak renklerinin topluluğun hem günlük ve mevsimsel faaliyetlerini hem de doğum, ergenlik, düğün, ölüm gibi sembolik faaliyetlerini ifade ettiği anlaşılmıştır. Nitekim tabanlar sıvanırken *Doli mitti* rengi her gün kullanılmakta, *Pili mitti* rengi ise Hindu tanrıçası Laksmi'nin zenginliğini ifade etmesi nedeniyle yalnızca özel günlerde uygulanmaktaydı. Elde edilen bu sonuçlar mikromorfoloji ve etnoarkeolojik analizlerin bütüncül olarak kullanılmasındaki önemini vurgular.

⁹⁰ Karkanis – Stratouli 2008.

⁹¹ Mentzer – Quade 2013.

⁹² Hauptmann – Yalçın 2000.

⁹³ Özbaşaran 2003.

⁹⁴ Goldberg 1979a; 1979b.

⁹⁵ Courty ve diğ. 1993; Mentzer 2018.

⁹⁶ Friesem ve diğ. 2014; Milek 2012.

⁹⁷ Boivin 2000.

Türkiye'deki Arkeolojik Mikromorfoloji Çalışmaları

Türkiye'de ince kesit analizleri ve diğer fen bilimsel yöntemlerin arkeolojide sistematik olarak uygulanmasını amaçlayan çalışmalar ilk kez 1980 yılında kurucu üyeliğini Ufuk Esin, Halet Çambel ve Bahadır Alkım'ın yaptığı "TÜBİTAK Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantıları" çerçevesinde başlamıştır⁹⁸. Bu ilk mikromorfoloji çalışmaları 1968 yılında başlayan Keban ve Karakaya kurtarma kazıları ve Çayönü'nden gelen seramikler ve sıvalar üzerinde uygulanır⁹⁹. 1985'te Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Arkeometri Sonuçları Toplantıları'nın ilki Ankara'da gerçekleştirilir¹⁰⁰. Bu toplantılarda yine ince kesit çalışmalarının arkeolojideki yeri vurgulanır¹⁰¹. Arkeometri Ünitesi 1987 yılından itibaren Arkeolojik Kalıntıların Spektroskopik ve Analitik Yöntemlerle İncelenmesi Ünitesi (AKSAY) kapsamında TÜBİTAK çatısı altında isim değiştirerek çalışmalarına devam eder¹⁰². Ardından 1990 yılında ODTÜ - Fen Bilimleri Enstitüsü Arkeometri Anabilim Dalı açılmış, 1991'de Boğaziçi Üniversitesi Arkeometri, Uygulama ve Araştırma Merkezi kurulmuştur. Bu tarihlerde Türkiye'de yapılan sayılı ince kesit çalışmaları ağırlıklı olarak seramikler üzerinde gerçekleştirilmekteydi. Ayrıca Çukurova Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak Bilimi araştırmacıları

1970-1980 yılları arasında Çukurova bölgesindeki toprakların haritalandırılması ve tarımsal konularda mikromorfoloji analizlerine başvurmuştur¹⁰³.

Ülkemizdeki en erken arkeolojik mikromorfoloji alan çalışmaları ise farklı dönemlere tarihlenen arkeolojik kazılarda uygulanmıştır. Bu kazılar, Aşıklı Höyük¹⁰⁴, Çatalhöyük¹⁰⁵, Kaletepe¹⁰⁶, Musular¹⁰⁷, Hitit yerleşmeleri (Hattuşa, Alacahöyük, Şapinuva, Zippalanda)¹⁰⁸, Kilise Tepe¹⁰⁹, Kerkenes Dağ¹¹⁰ ve Karain, Öküzini¹¹¹, Üçağzılı¹¹² Paleolitik dönem mağaralarını içermektedir.

Günümüz Türkiye arkeolojisinde, bilhassa tarihöncesi araştırmalarda, münferit örnekler dışında arkeolojik mikromorfoloji henüz yer bulmuş sayılmaz. Mikromorfolojinin Türkiye arkeolojisinde halen yeterince tanınır ve anlaşılır olmaması, arkeoloji disiplininin fen bilimleri ve istatistik gibi alanlardan yeterince faydalanamaması, yeterli altyapıya sahip ince kesit laboratuvarlarının çok az olması, mevcut çalışmaların tanım ve tipoloji ağırlıklı olması gibi nedenlerin bu bağlamda etkisi büyüktür. Bir diğer taraftan söz konusu çalışmaların büyük bir bölümü "petrografi" odaklı gerçekleştirilmekte, bu bağlamda ince kesit okumaları kayaçların mineralojik bileşimleri, yapısal ve dokusal özellikleri ile sınırlı kalmaktadır. Oysaki önceki satırlarda da altını çizmiş olduğumuz gibi arkeolojik mikromorfoloji yalnızca kayaçları değil,

⁹⁸ TÜBİTAK, Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I-V (1981-1985), Ankara.

⁹⁹ Demirci 1986; Türkmenoğlu ve diğ. 1985.

¹⁰⁰ Esin 1985.

¹⁰¹ Türkmenoğlu 1985, 43-46.

¹⁰² Esin, 1997.

¹⁰³ Kapur 1984, 209; Stoops 2014, 199.

¹⁰⁴ Matthews 1998; Mentzer 2018.

¹⁰⁵ Matthews 1996a.

¹⁰⁶ Matthews ve diğ. 2004.

¹⁰⁷ Özbaşaran ve diğ. 2007.

¹⁰⁸ Demirci – Ertem 1997.

¹⁰⁹ Matthews – Postgate 2001.

¹¹⁰ Matthews 1996b.

¹¹¹ Demirci – Yalçınkaya 1993.

¹¹² Goldberg 2003, Mentzer 2011.

bitki, hayvan ve mikroorganizmaları da kapsayan biyojenik malzemeleri ve insan elinden çıkan ve insan etkisiyle oluşan tüm nesnelere ve dolguları incelemekte, sonuçları geçmiş topluluklara yöneltilen sorular çerçevesinde yorumlamaktadır.

Türkiye'deki ince kesit hazırlıkları yerbilimleri, koruma ve onarım ve arkeometri gibi enstitü ve birimlere bağlı laboratuvarlarda gerçekleştirilmektedir. Arkeolojik malzemenin yapı ve özelliklerine özgün "kimyasal tarifler" ve "teknikler" uygulayan ince kesit laboratuvarlarının eksikliği ve mikromorfoloji alanında uzmanlaşmış arkeologların yok denilecek kadar az olması da arkeolojik mikromorfolojinin ülkemizde henüz hak ettiği yeri bulamamasının nedeni ve sonucudur.

Arkeolojik mikromorfolojinin Türkiye tarihöncesi araştırmalarında uygulandığı az sayıdaki yerleşmelerden biri de Aşıklı Höyük'tür. Aşıklı'daki mikromorfoloji çalışmaları 1990'ların başında, Prof. Dr. Ufuk Esin başkanlığında sürdürülen ilk dönem kurtarma kazıları¹¹³ dünyada mikromorfoloji analizlerinin kuramsal ve terminolojik altlığının oturduğu ve arkeolojideki kullanımının ivme kazandığı dönemle eş zamanlı olarak başlamıştır. Bu erken çalışmalar Matthews tarafından¹¹⁴ yerleşmenin oluşum süreci, çevresel özellikleri ve mekânsal faaliyetlerin anlaşılmasına yönelik kerpiç, harç, sıva, hayvan dışkısı, yanmış atıklar, mekân ve yapı öğelerinin

dolgularından alınan örnekler üzerinde gerçekleştirilmiştir.

Aşıklı Höyük'te 2006 yılında Prof. Dr. Mihriban Özbaşaran başkanlığında yeniden başlayan ikinci dönem araştırmalarında ise¹¹⁵ ilk dönem Aşıklı çalışmalarından alınan sonuçların beraberinde getirdiği yeni sorular ve değişen yaklaşım çerçevesinde mikromorfolojinin Aşıklı'daki yaşamı anlamaya yönelik sorduğu soruları değişmiş ve çeşitlenmiştir¹¹⁶. Bu bağlamda sistematik olarak sürdürülen mikromorfoloji çalışmalarında koruma ve onarım¹¹⁷, deneysel çalışmalar, çevresel özellikler ve oluşum süreci, hammadde kaynakları, açık ve kapalı mekânlardaki faaliyetler, mevsimsel ve yıllık faaliyetler, hayvan evcilleştirme¹¹⁸, taban ve duvar yapım teknolojisi¹¹⁹ konularına odaklanılmıştır.

Deneysel Arkeolojik Mikromorfoloji Çalışmaları - Aşıklı Höyük

Aşıklı Höyük'te deneysel arkeolojik mikromorfoloji analizlerinin uygulandığı malzeme grubu kerpiçler olmuştur. Bu çalışmalar yapılmadan önce yerleşme sakinlerinin kullandığı kerpiç tipleri üzerinde yapılan ilk araştırmalar kerpiç yapıların korunması sorunsalına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Bunlar kerpiçlerin renk, doku ve katkı malzemelerini baz alan makro çalışmalarını içermektedir¹²⁰. Çıplak gözle yapılan sınıflandırmalarda Aşıklı'da muhteviyatına göre ayrılmış sekiz ana kerpiç türü olduğu saptanmıştır¹²¹.

¹¹³ Esin – Harmankaya 1999.

¹¹⁴ Matthews 1998.

¹¹⁵ Özbaşaran 2011.

¹¹⁶ Özbaşaran 2011; Özbaşaran ve diğ. 2018.

¹¹⁷ Noei 2017.

¹¹⁸ Mentzer 2018; Mentzer – Quade 2013.

¹¹⁹ Uzdurum 2019; Uzdurum – Mentzer 2017.

¹²⁰ Dede 1997.

¹²¹ age. 19-44.

Sonraki yıllarda, Aşıklı'nın ikinci kazı ve araştırma döneminde deneysel mikromorfoloji ve deneysel arkeoloji analizleriyle kerpiçler üzerinde daha sistematik bir sınıflandırma yapma imkânı doğmuştur. Bu çerçevede deneysel evin inşası sırasında toprak türü ve katkı malzemelerine göre 15 farklı kerpiç tarifi oluşturulmuştur¹²².

Deneysel arkeolojik mikromorfoloji çalışmalarında tüm kerpiç tipleri aynı boyutta (65 x 28 x 10 cm) güneşte kurutulup kalıplandıktan sonra her birinden blok halinde örnekler alınmış, örneklerin ince kesitleri hazırlanmış¹²³ ve kesitler petrografik mikroskopta incelenmiştir¹²⁴. Böylelikle oluşturulan kerpiç tariflerinin farklı iklimsel koşullara verdiği reaksiyon değerlendirilmiştir.

Çalışmalar, Melendiz-Su yatağından kesilen toprak içerisine doğal hayvan dışkısı ve nehir sedimantasyonu eklenen (tip 1), ayrıca höyük toprağıyla saman (tip 4) ya da koyun ve keçi tezeğinin karıştırıldığı (tip 14) kerpiç tiplerinin diğer tariflerden daha sağlam olduğunu göstermiştir. Çevresel etkilere ve iklime en dayanıksız kerpiçler ise katkı malzemesi kullanılmadan hazırlanan kırmızı killi toprak ve Kızılkaya çocuk bezi toprağı (tip 9 ve 10) ile ağaç külü eklenen milli toprak (tip 6) ve yanmış sığır tezeği katılan kırmızı killi toprak (tip 3) olmuştur¹²⁵. Aynı kerpiç tiplerinin deneysel mikromorfoloji çalışmalarına göre¹²⁶ kerpiçlerin büyük bir çoğunluğu kum boyutunda taneciklerden oluşmaktadır, bunların yalnızca iki tanesi (tip 2 ve 9)

siltli kil ve kumludur, geriye kalanların parçacık boyu karışıktır.

Arkeolojik kerpiçlerin mikromorfolojisi incelendiğinde ise¹²⁷ kerpiçlerde katkı malzemesi olarak bitkisel malzemeler (Fig.3), hayvan dışkısı (Fig.5) ve kireç kullanılmış olduğu tanımlanmıştır. Kerpiçlerdeki antropojenik malzemeler arasında odun külü, kömürleşmiş bitki kalıntıları, çitlembik kırıkları, hayvan kemiği parçaları bulunur (Fig. 8g). Nehir (Fig. 8a) ve bataklık kaynaklı (Fig. 6) mikroorganizmalar belirlenmiştir. İri taneli malzemeler biyotit, feldspat, tüf gibi volkanik kayalardan (Fig. 8c ve Fig. 8e) oluşur. Bu mikro kalıntıların kombinasyonu kısmen düzenlidir, kalıntıların kombinasyonu deneysel kerpiç örneklerinden daha sadedir.

Aşıklı Höyük'teki deneysel kerpiçler ile arkeolojik kerpiçlerin mikromorfoloji analiz sonuçları karşılaştırıldığında arkeolojik örneklerin sediman yapısı, iri tanecikli malzemelerin kompozisyonu ve katkı malzemelerinin dağılımı bakımından deneysel kerpiçlerden daha az çeşitlilikte ve tekdüze olduğunu anlaşılmıştır.

Sonuç

Arkeolojik mikromorfoloji, mikro bağlamın kurulması için fiziksel ortam sağlayan bir mikroarkeolojik yöntemdir. Yöntem, arkeolojik dolgu ve malzemeleri ince kesitler yoluyla incelediğinden mikro kalıntıların bağlamını kaybetmeden incelenmesini sağlar. Bu yönüyle "mikroskop altında kazı" yapmamıza olanak tanır. Arkeolojik mikromorfoloji, doğal çevrenin ve

¹²² Duru 2014, 142; Özbaşaran ve diğ. 2011, 37.

¹²³ İnce kesitler Arizona Üniversitesi'nde hazırlanmıştır.

¹²⁴ Mentzer 2012.

¹²⁵ Özbaşaran ve diğ. 2011.

¹²⁶ Mentzer 2012.

¹²⁷ Mentzer 2018, 108-109; Uzundurum 2019. İnce kesitler Tübingen Üniversitesi'nde hazırlanmıştır.

yerleşmelerin oluşum sürecinin yanı sıra mekânların, nesnelerin dolayısıyla insanların hikâyelerine ulaşmakta majör bir araçtır. İlgi alanına giren konular, sorular ve malzemeler bağlamında yöntemin Türkçe literatüre “arkeolojik mikromorfoloji” adıyla kazandırılması önerilmektedir.

Aşıklı Höyük arkeolojik mikromorfolojinin uzun soluklu ve sistematik olarak uygulandığı Türkiye’deki ender tarihöncesi yerleşmelerden biridir. Aşıklı Höyük arkeolojik mikromorfolojinin yanı sıra deneysel mikromorfoloji çalışmalarının da sürdürüldüğü bir yerleşme olması bakımından özelliğidir. Yerleşmede bugüne kadar toplam 282 blok örneğin arkeolojik mikromorfoloji analizleri tamamlanmıştır. Analiz sonuçları ile mekân tabanlarının ne sıklıkta, kaç kez yenilediği, taban ve duvar sıvalarının teknolojisi, kerpiç ve harç kullanılan kaynaklar, katkı malzemeleri ve bağlayıcılar, çöplük ve açık alanların oluşum süreci, yakacak olarak kullanılan malzemeler, ocakların kullanım süreci ve yenilemeleri, hayvanların kontrol altında tutulduğu mekânlar ve hayvan evcilleştirmeye dair kanıtlar ve doğal çevrenin oluşum süreci belirlenmiştir.

Çok çeşitli dönem, zaman dilimi ve konular üzerine yapılan arkeolojik mikromorfoloji çalışmaları ve Aşıklı Höyük’ten alınan sonuçlar yöntemin arkeolojik çalışmalara sunduğu katkının altını çizmektedir. Diğer yandan unutulmamalıdır ki, hiçbir arkeolojik yöntem geçmiş toplulukların yaşamlarını anlamlandırabilmek için tek başına yeterli değildir. Bu durum mikromorfoloji için de geçerlidir.

Bu bağlamda mikromorfolojik analizlerin Aşıklı Höyük incelemesinde olduğu gibi deneysel arkeoloji ya da etnografik çalışmalar gibi diğer çalışma alanlarıyla birlikte ele alınması geçmişe çok yönlü bir bakış kazandıracaktır. Bu kesişen noktalar üzerinden ülkemizde arkeolojik mikromorfoloji alanındaki çalışmaların artması gerekliliği doğmaktadır.

Figür Listesi

Figür 1: Arkeolojik mikromorfolojinin örnekleme ve ince kesit hazırlık süreci.

Figür 2: Mikromorfolojinin tarihçesi.

Figür 3: Bitkisel katkının petrografik mikroskop altındaki görüntüsü (PPL), Aşıklı Höyük.

Figür 4: Yumurta kabuğunun petrografik mikroskop altındaki görüntüsü (XPL), Aşıklı Höyük.

Figür 5: Dışkı sferülitlerinin petrografik mikroskop altındaki görüntüsü (XPL), Aşıklı Höyük.

Figür 6: Farklı morfolojiye sahip diyatomların (*aulacoseira sp.*) petrografik mikroskop altındaki görüntüsü (PPL), Aşıklı Höyük.

Figür 7: Arkeolojik mikromorfoloji ile yapılan mikro stratigrafik çalışmalar, taban sıvası yenilemelerinin arazi (sağda) ve ince kesit (solda) görüntüsü (PPL-XPL).

Figür 8: Aşıklı Höyük arkeolojik yapı malzemelerinin ince kesitlerinde tanımlanan kil-demir agregası ve nehir kaynaklı diyatom türleri (*aulacoseira sp.*) (a), kil agregası (b), kum ve silt boyutundaki volkanik kayalar (c), karbonat (d), volkanik kayalar (e), kil agregası ve çitlenmiş kırıkları (g).

KAYNAKÇA

- Agafonoff 1935-1936 V. Agafonoff, "Sols Types de Tunisie", *Annales du Service Botanique et Agronomique de Tunisie* 12-13, 1935-1936, 410.
- Akeret – Rentzel 2001 . Akeret – P. Rentzel, "Micromorphology and Plant Macrofossil Analysis of Cattle Dung from the Neolithic Lake Shore Settlement of Arbon Bleiche 3", *Geoarchaeology: An International Journal* 16 (6), 2001, 687-700.
- Albert – Henry 2004 R. M. Albert – D. O. Henry, "Herding and Agricultural Activities at the Early Neolithic Site of Ayn Ab Nukhayla (Wadi Rum, Jordan). The Results of phytolith and spherulite analyses", *Paléorient* 30/2, 2004, 81-92.
- Allen 1930 V. T. Allen, "Petrographic Studies Bearing on the Genesis and Morphology of Illinois Soils", *Second International Congress on Soil Science* 5, 1930, 113-117.
- Angelini ve di. 2017 I. Angelini – G. Artioli – C. Nicosia, "Metals and Metalworking Residues", içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 213-221.
- Angelucci 2017 D. E. Angelucci, "Lithic Artefacts", içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 223-229.
- Babel 1975 U. Babel, "Micromorphology of soil organic matter", içinde: J.E. Giesking (ed.), *Soil components: organic components* (New York 1975) 369-473.
- Barrat 1969 B. C. Barrat, "A Revised Classification and Nomenclature of Microscopic Soil Materials with Particular Reference to Organic Components", *Geoderma* 2, 1969, 257-271.
- Boivin 2000 N. Boivin, "Life Rhythms and Floor Sequences: Excavating Time in Rural Rajasthan and Neolithic Çatalhöyük", *World Archaeology* 31, 2000, 367-388.
- Brewer 1964 R. Brewer, *Fabric and Mineral Analysis of Soils* (New York 1964).
- Brewer – Sleeman 1988 R. Brewer – J. Sleeman, *Soil Structure and Fabric* (Australia 1988).
- Brochier 1993 J. E. Brochier, "ayn Tepesi. Domestication, rythmes at environnement au PPNB", *Paléorient* 19.2, 1993, 39-49.
- Bronnimann ve di. 2017a D. Bronnimann – K. Ismail-Meyer – P. Rentzel – C. Pumpin – L. Lisa, "Extremements of Herbivores", içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 55-63.
- Bronnimann ve di. 2017b D. Bronnimann – C. Pumpin – K. Ismail-Meyer – P. Rentzel – N. Eiguez, "Extremements of Omnivores and Carnivores", içinde:

- C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 67-78.
- Brothwell – Pollard 2008 D. R. Brothwell – A. M. Pollard (eds.), *Handbook of Archaeological Sciences* (New Jersey 2008).
- Bullock ve diğ. 1985 P. Bullock – N. Fedoroff – A. Jongerijs – G. Stoops – T. Tur-sina, *Handbook for Thin Section Description* (Wolverhampton 1985).
- Canti 2017a M. G. Canti, “Avian Eggshell”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 39-41.
- Canti 2017b M. G. Canti, “Mollusc Shell”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 43-46.
- Canti – Brochier 2017 M. G. Canti – J. E. Brochier, “Faecal Spherulites”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micro-morphology* (New Jersey 2017) 51-55.
- Cornwall 1958 I. W. Cornwall, *Soils for the Archaeologist* (London 1958).
- Courty 1992 M. A. Courty, “Soil Micromorphology in Archaeology”, *Proceedings of the British Academy* 77, 1992, 39-59.
- Courty ve diğ. 1989 M. A. Courty – P. Goldberg – R. Macphail, *Soils and Micromorp-hology in Archaeology* (Cambridge 1989).
- Courty ve diğ. 1993 M. A. Courty – W. Matthews – J. Wattez, “Sedimentary Forma-tion Processes of Occupation Surfaces”, içinde: P. Goldberg - D. T. Nash - M. D. Petraglia (eds.), *Formation Processes in Archaeological Context* (Wisconsin 1993) 149-163.
- Dalrymple 1958 J. B. Dalrymple, “The application of soil micromorphology to fossil soils and other deposits from archaeological sites”, *Journal of Soil Science* 9, 1958, 199– 209.
- Dede 1997 Y. Dede, *Aşıklı Höyük Kerpiç Yapılarının Korunması Üzerine Çalışmalar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (İstanbul 1997).
- Demirci 1986 Ş. Demirci, “Değirmentepe ve Çayönü’nden alınan bazı örneklerin analizi”, *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (26-30 Mayıs 1986), Ankara, 1986, 49-55.
- Demirci – Yalçinkaya 1993 Ş. Demirci – I. Yalçinkaya, “Karain Mağarasından elde edilen bazı toprak ve sediman örneklerinin analizi”, *VIII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (25-29 Mayıs 1986), Ankara, 1993, 291-303.
- Delage – Lagatu 1904 A. Delage – H. Lagatu, “Sur la constitution de la terre arable”, *Compte-rendu Académie des Sciences* 109, Paris, 1904, 1043-1044.

- Demirci – Ertem 1997 Ş. Demirci – E. Ertem, “Hitit dönemine ait bazı seramik parçaları üzerinde yapılan bir alışma”, *XII. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (27-31 Mayıs 1996), Ankara, 1997, 65-76.
- Duru 2014 G. Duru, “DeneySEL Arkeoloji Yoluyla Neolitik Bir Ev Yapımı”, *Colloquium Anatolicum, Anadolu Sobbetleri XIII*, TBA, İstanbul, 2014, 131-151.
- Esin 1985 U. Esin, “Arkeolojide kullanılan arkeometrik araştırmalara genel bir bakış”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (20-24 Mayıs 1985), Ankara, 1985, 1-6.
- Esin 1997 U. Esin, “Arkeoloji”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim ‘‘Sosyal Bilimler*, TBA, Ankara, 1997, 57-74.
- Esin – Harmankaya 1999 U. Esin – S. Harmankaya, “Aşıklı”, içinde: M. zdoğan - N. Basgelen (eds.), *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilisation*, New Discoveries, Archaeology and Art Publications (İstanbul 1999) 115-132.
- Fitzpatrick 1993 E. A. Fitzpatrick, *Soil Microscopy and Micromorphology* (New Jersey 1993).
- Friesem ve diğ. 2014 D. E. Friesem – P. Karkanis – G. Tsartsidou – R. Shahack-Gross, “Sedimentary processes involved in mud brick degradation in temperate environments: A micromorphological approach in an ethnoarchaeological context in northern Greece”, *Journal of Archaeological Science* 41, 2014, 556–567.
- Friesem ve diğ. 2017 D. E. Friesem – J. Wattez – M. Onfray, “Earth Construction Materials”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 99-107.
- Goldberg 1979a P. Goldberg, “Micromorphology of Pech-de-l’Az II sediments”, *Journal of Archaeological Science* 6, 1979, 17-47.
- Goldberg 1979b P. Goldberg, “Micromorphology of sediments from Hayonim cave, Israel”, *Catena* 6, 1979, 167–181.
- Goldberg 1979c P. Goldberg, “Section F: The Micromorphology of Late Bronze Age Mudbrick”, *Lachish V*, 1979, 2593-2603.
- Goldberg 1980 P. Goldberg, “Micromorphology in archaeology and prehistory”, *Paléorient* 6, 1979, 159–164.
- Goldberg 1983 P. Goldberg, “Applications of micromorphology in archaeology”, içinde: P. Bullock - C.P. Murphy (eds.), *Soil micromorphology 1, A B*, Academic Publishers (Berkhamsted 1983) 139–150.
- Goldberg 2003 P. Goldberg, “Some observations on Middle and Upper Palaeolithic ashy cave and rockshelter deposits in the Near East”, içinde: A. N. Goring-Morris – A. Belfer-Cohen (eds.), *More*

- Than Meets the Eye: Studies on Upper Palaeolithic Diversity in the Near East* (Oxford 2003) 19-32.
- Goldberg – Aldeias 2016 P. Goldberg – V. Aldeias, “Why Does (Archaeological) Micromorphology Have Such Little Traction in (Geo)Archaeology?”, *Archaeological and Anthropological Sciences* 10, 2016, 269-278.
- Goldberg ve diğ. 2009 P. Goldberg – C. Miller – S. Schiegl – B. Ligouis – F. Berna – N. J. Conard – L. Wadley, “Bedding, hearths, and site maintenance in the Middle Stone Age of Sibudu Cave, KwaZulu-Natal, South Africa”, *Archaeological and Anthropological Sciences* 1.2, 2009, 95-122.
- Goldberg ve diğ. 2003 P. Goldberg – S. Schiegl – K. Meligne – C. Dayton – N. J. Conard – L. Wadley, “Micromorphology and site formation at Hohle Fels Cave, Swabian Jura, Germany”, *Eiszeitler und Gegenwart* 53, 2003, 1-25.
- Goren 1999 Y. Goren, “On determining use of pastoral cave sites: a critical assessment of spherulites in archaeology”, *Journal of the Israel Prehistoric Society* 29, 1999, 23-128.
- Goren – Goring-Morris 2008 Y. Goren – N. Goring-Morris, “Early Pyrotechnology in the Near East: Experimental Lime-Plaster Production at the Pre-Pottery Neolithic B Site of Kfar HaHoresh, Israel”, *Geoarchaeology: An International Journal* 23.6, Wiley, 2008, 779-798.
- Haesaerts ve diğ. 1983 P. Haesaerts – G. Stoops – B. Van Vliet-Lanoé, “Data on sediments and fossils soils”, içinde: J. Heinzelin (ed.) *The Omo Group, Archives of the International Omo Research Expedition, Annales du Musée de l’Afrique Centrale, Brussels, Serie 8* (85) (1983) 149-186.
- Hauptmann – Yalçın 2000 H. Hauptmann – Ü. Yalçın, “Lime Plaster, Cement and the First Puzzolanic Reaction”, *Paléorient* 26.2, 2000, 61-62.
- Hubbard 2010 E. M. Hubbard, “Livestock and people in a Mile Chalcolithic settlement: a micromorphological investigation from Tel Tsaf, Israel”, *Antiquity* 84, 2010, 1123-1134.
- Ismail-Meyer 2017 K. Ismail-Meyer, “Plant Remains”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 121-135.
- Kapur 1984 S. Kapur, “Arkeoloji ve Toprak Bilimi”, *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I*, (1-4 Mayıs 1980) Çukurova Üniversitesi, Ankara, 1984, 209-219.
- Karkanis 2007 P. Karkanis, “Identification of lime plaster in prehistory using petrographic methods: A review and reconsideration of the data on the basis of experimental and case studies”, *Geoarchaeology* 22.7, 2007, 775-796.

- Karkanas 2017 P. Karkanas, “Guano”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 83-89.
- Karkanas – Goldberg 2019 P. Karkanas – P. Goldberg, *Reconstructing Archaeological Sites Understanding the Geoarchaeological Matrix* (New Jersey 2019).
- Karkanas – Stratouli 2008 P. Karkanas – G. Stratouli, “Neolithic Lime Plastered Floors in Drakaina Cave, Kefhalonia Island, Western Greece: Evidence of the Significance of the Site”, *The Annual of the British School at Athens* 103, 2008, 27-41.
- Kubiena 1938 W. L. Kubiena, *Micropedology* (Ames 1938).
- Kubiena 1953 W. L. Kubiena, *The Soils of Europe* (London 1953).
- Kubiena 1964 W. L. Kubiena, “The role and mission of micromorphology and microscopic biology in modern soil science”, içinde: A. Jongerius (ed.), *Soil Micromorphology* (Amsterdam 1964) 113.
- Libby ve diğ. 1949 W. F. Libby – E. C. Anderson – J. R. Arnold, “Age determination by radiocarbon content: world-wide assay of natural radiocarbon”, *Science* 109, 1949, 227-228.
- Macphail 2013a R. I. Macphail, “Archaeological soil micromorphology”, içinde: C. Smith (ed.), *Encyclopedia of global archaeology* (New York 2013) 356-364.
- Macphail 2013b R. I. Macphail, “Archaeological soil micromorphology working group”, içinde: C. Smith (ed.) *Encyclopedia of global archaeology* (New York 2013) 364-365.
- Macphail ve diğ. 1990 R. I. Macphail – M. A. Courty – P. Goldberg, “Soil Micromorphology in Archaeology”, *Endeavour* 14.4, 1990, 163-171.
- Macphail – Goldberg 1995 R. I. Macphail – P. Goldberg, “Recent Advantages in Micromorphological Interpretations of Soils and Sediments from Archaeological Sites”, içinde: A. J. Barham - R. I. Macphail (eds.), *Archaeological Sediments and Soils: Analysis, Interpretation and Management*, University Collage London (London 1995) 1-24.
- Malainey 2011 M. E. Malainey, *A Consumer’s Guide to Archaeological Science, Analytical Techniques* (New York 2011).
- Mallol ve diğ. 2017 C. Mallol – S. M. Mentzer – C. E. Miller, “Combustion Features”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 299-326.
- Maritan 2017 L. Maritan, “Ceramic Materials”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 205-210.
- Matthews 1995 W. Matthews, “Micromorphological characterisation and interpretation of occupation deposits and microstratigraphic

- sequences at Abu Salabikh, Southern Iraq”, *Archaeological Sediments and Soils: Analysis, Interpretation and Management*, Institute of Archaeology, University College London, (London 1995) 41-76.
- Matthews 1996a W. Matthews, “Microstratigraphy, Micromorphology and Sampling Report”, Çatalhöyük 1996 Archive Report. www.catalhoyuk.com/archive_reports/1998 (30 Nisan 2020).
- Matthews 1996b W. Matthews, “preliminary report on the micromorphology of depositional sequences at the first millennium BC urban settlement at Kerkenes Dağ, Central Anatolia”. <http://www.kerkenes.metu.edu.tr/> (30 Nisan 2020).
- Matthews 1998 W. Matthews, “Micromorphological analysis of occupation sequences at the Aceramic Neolithic settlement of Asikli Höyük: an assessment, and comparison to depositional sequences at Çatalhöyük”, Çatalhöyük 1998 Archive Report. www.catalhoyuk.com/archive_reports/1998 (30 Nisan 2020).
- Matthews 2005 W. Matthews, “Micromorphological and microstratigraphic traces of uses and concept of space”, içinde: I. Hodder (ed.), *Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995–99 Seasons*, McDonald Institute Monographs (Cambridge 2005) 355-398.
- Matthews 2012a W. Matthews, “Defining households: micro-contextual analysis of early Neolithic households in the Zagros, Iran”, içinde: B. J. Parker – C. P. Foster (eds.), *Household archaeology: new perspectives from the Near East and beyond*, Eisenbrauns (Winona Lake 2012) 183-216.
- Matthews 2012b W. Matthews, “Household Life Histories and Boundaries: Microstratigraphy and Micromorphology of Architectural Surfaces in Building 3 (BACH)”, içinde: R. Tringham - M. Stevanovic (eds.), *Last House on the Hill: BACH Area Reports from Çatalhöyük, Turkey* 7 (California 2012) 205-222.
- Matthews 2016 W. Matthews, “Human and fire: Changing relations in early agricultural and built environments in the Zagros, Iran, Iraq”, *The Anthropocene Review* 3.2, 2016, 107-139.
- Matthews 2018 W. Matthews, “Creating Settled Life, Micro-Histories of Community, Ritual, and Place – the Central Zagros and Çatalhöyük”, içinde: I. Hodder (ed.), *Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life* (Colorado 2018) 64-98.
- Matthews ve diğ. 2004 W. Matthews - L. M. Shillito - M. Almond, “Cultural and environmental materials reports, Micromorphology: investigation of Neolithic social and ecological strategies at seasonal, annual and life-cycle timescales”, http://www.catalhoyuk.com/archive_reports/2004 (20 Nisan 2020).

- Matthews – Postgate 2001 R. Matthews – J. N. Postgate, “Contextual analysis of the use of space at two Near Eastern Bronze Age sites: Tell Brak (north-eastern Syria) and Kilise Tepe (southern Turkey)”, *Archaeology Data Service* <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/projArch/TellBrak/> (20 Nisan 2020).
- Mentzer 2011 S. M. Mentzer, *Macro-and Micro-Scale Geoarchaeology of Üaızlı Caves I and II, Hatay, Turkey*, PhD thesis, University of Arizona, School of Anthropology (Tuscon 2011).
- Mentzer 2012 S. M. Mentzer, “Aşıklı Höyük”, *Yayınlanmamış rapor*, 2012.
- Mentzer 2014 S. M. Mentzer, “Microarchaeological approaches to the identification and interpretation of combustion features in prehistoric archaeological sites”, *Journal of Archaeological Method Theory* 21, 2014, 616-668.
- Mentzer 2018 S. M. Mentzer, “Micromorphological Analyses of Anthropogenic Materials and Insights into Tell Formation Processes at Aşıklı Höyük, 2008-2012 Field Seasons”, içinde: M. Özbaşaran – G. Duru – M.C. Stiner (eds.), *The Early Settlement of Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (İstanbul 2018) 105-128.
- Mentzer – Quade 2013 S. M. Mentzer – J. Quade, “Compositional and isotopic analytical methods in archaeological micromorphology”, *Geoarchaeology: An International Journal* 28, 2013, 87-97.
- Milek 2012 K. B. Milek, “Floor formation processes and the interpretation of site activity areas: an ethnoarchaeological study of turf buildings at Thverá, northeast Iceland”, *Journal of Anthropological Archaeology* 31, 2012, 119-137.
- Miller – Goldberg 2009 C. E. Miller – P. Goldberg, “Micromorphology and Paleoenvironments”, içinde: M. L. Larson – M. Kornfeld – G. C. Frison (eds.), *Hell Gap: A Paleoindian Campsite at the Edge of the Rockies* (Salt Lake 2009) 72-89.
- Nicosia – Stoops 2017 C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017).
- Noei 2017 S. Noei, *Tarihöncesi Anadolu’da (MÖ 8500-3500) Yapı Malzemesi Olarak Kerpicin Arkeolojik ve Arkeometrik Değerlendirilmesi*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul 2017).
- Oprea 1936 C. V. Oprea, *Mikroskopische Untersuchungen an verscheidenen Bodentypen auf Loess. Tipografia Bucovina* (Bukarest 1936).
- Özbaşaran 2003 M. Özbaşaran, “Musular-Aşıklı İlişkisi’nde Kireç Tabanlı Yapılar”, içinde: M. Özdoğan – H. Hauptmann – N. Başgelen (eds.), *From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin* (İstanbul 2003) 361-372.

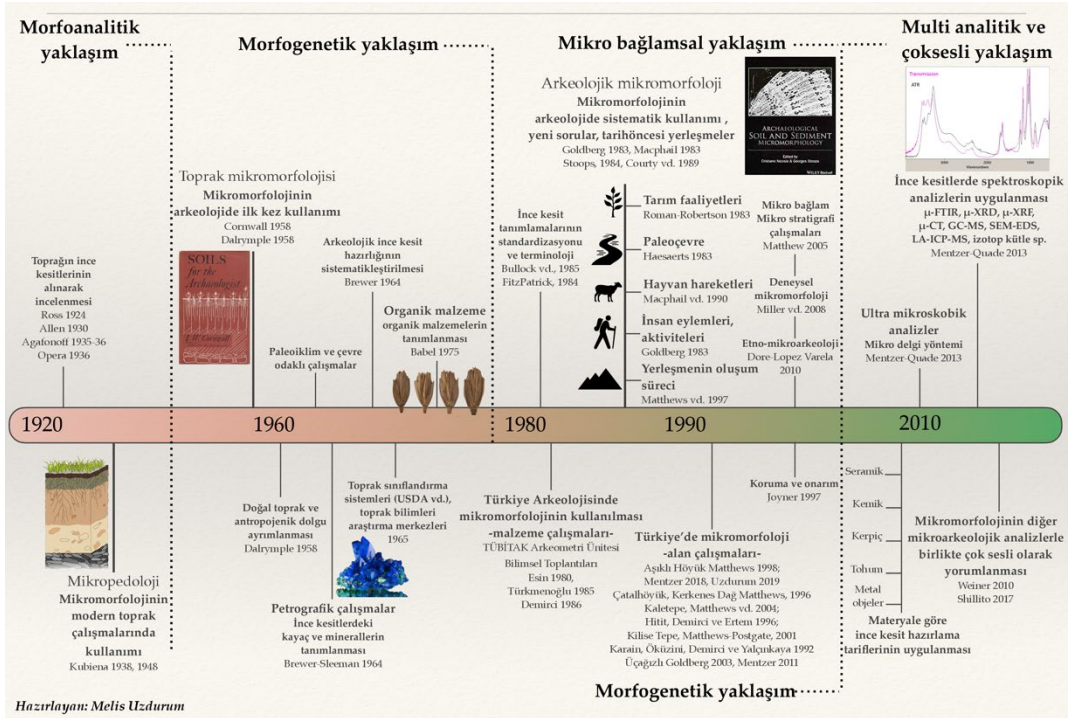
- Özbaşaran 2011 M. Özbaşaran, “Re-starting at Aşıklı”, *Anatolia Antiqua* XIX, 2011, 27-37.
- Özbaşaran ve diğ. 2007 M. Özbaşaran – G. Duru – N. Kayacan – B. Erdoğu – H. Buitenhuis, “Musular, 1996-2004: Genel Değerlendirme”, M. Özdoğan – N. Başgelen (eds.), *Türkiye’de Neolitik Dönem* (İstanbul 2007) 273-283.
- Özbaşaran ve diğ. 2011 M. Özbaşaran – G. Duru – N. Kayacan, “Konut ve İnsan: Aşıklı Höyük Deneysel Kerpiç Mimarisi”, *Yayınlanmamış rapor*, TÜBİTAK Projesi 109K030, 2011.
- Özbaşaran ve diğ. 2018 M. Özbaşaran – G. Duru – M. C. Stiner (eds.), *The Early Settlement of Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (İstanbul 2018).
- Portillo ve diğ. 2020 M. Portillo – A. G. Suarez – W. Matthews, “Livestock faecal indicators for animal management, penning, foddering and dung use in early agricultural built environments in the Konya Plain, Central Anatolia”, *Archaeological and Anthropological Sciences* 12.40, 2020, 1-15.
- Pumpin ve diğ. 2017 C. Pumpin – M. Le Bailly – S. Pichler, “Ova of Intestinal Parasites”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 91-97.
- Rentzel ve diğ. 2017 P. Rentzel – C. Nicosia – A. Gebhardt – D. Bronnimann – C. Pumpin – K. Ismail-Meyer, “Trampling, Poaching and The Effect of Traffic”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 281-297.
- Romans – Robertson 1983 J. C. Romans – C. L. Robertson, “The General Effects of early agriculture on the soil”, içinde: G. S. Maxwell (ed.), *The Impact of Aerial Reconnaissance on Archaeology*, CBA Research Report 49 (London 1983) 136-141.
- Rosen 1986 A. Rosen, *Cities of Clay: The Geoarchaeology of tells* (Chicago 1986).
- Ross 1924 C. S. Ross, “A method of preparing thin sections of friable rock”, *American Journal of Science* 5, 1924, 483-485.
- Stiner ve diğ. 2014 M. C. Stiner – H. Buitenhuis – G. Duru – S. L. Kuhn – S. M. Mentzer – N. D. Munro – N. Pöllath – J. Quade – G. Tsartsidou – M. Özbaşaran, “A forager-herder trade off, from broad-spectrum hunting to sheep management at Aşıklı Höyük, Turkey” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111.23, 2014, 8404-8409.
- Stoops 1984 G. Stoops, “Petrographic study of mortar- and plaster-samples”, içinde: J. De Vreker - M. Waelkens (eds.), *Les fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinonte 1967-1973, I, Dissertationes Archaeologicae Gandenses*, XXII (Brugge 1984) 164-170.

- Stoops 2003 G. Stoops, *Guidelines for Analysis and Description of Soil and Regolith Thin Sections* (Wisconsin 2003).
- Stoops 2009 G. Stoops, “Seventy Years “Micropedology” 1938-2008: The Past and Future”, *Journal of Mountain Science* 6, 2009, 101-106.
- Stoops 2014 G. Stoops, “The “Fabric” of soil micromorphological research in the 20th century - A bibliometric analysis”, *Geoderma* 213, 2014, 193-202.
- Stoops 2017 G. Stoops, “Laterite as Construction Material”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 111-112.
- Stoops – Nicosia 2017 G. Stoops – C. Nicosia, “Sampling for Soil Micromorphology”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 385-392.
- Türkmenoğlu 1985 A. Türkmenoğlu, “İnce – kesit çalışmalarının arkeolojik yeri”, *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı* (20-24 Mayıs 1985), Ankara, 1985, 43-47.
- Türkmenoğlu ve diğ. 1985 A. Türkmenoğlu – Ö. Bakırer – E. Caner, “Değirmentepe Keramiklerinin Minerolojisi ve Petrografisi, Bölüm I. İnce Kesit Çalışması” *Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri V* (4-7 Temmuz 1984), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1985, 60-68.
- Usai ve diğ. 2014 M. R. Usai – M. D. Pickering – C. A. Wilson – B. J. Keely – D. R. Brothwell, “Interred with their bones’: soil micromorphology and chemistry in the study of human remains”, *Antiquity* 88 (339), <http://antiquity.ac.uk/projgall/usai339/> (19 Mart 2017).
- Uzdurum 2019 M. Uzundurum, *MÖ 9. ve 8. Bin Yıl Kerpiç Mimarisine Mikroarkeolojik Bir Yaklaşım: Aşıklı Höyük’te Kerpiç ve Harç Tarifleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul 2019).
- Uzdurum – Mentzer 2017 M. Uzundurum – S. M. Mentzer, “Aşıklı Höyük Yerleşmesi ve Mikromorfoloji Analizleri”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 33(2), 2017, 87-98.
- Verleyen ve diğ. 2017 E. Verleyen – K. Sabbe – W. Vyverman – C. Nicosia, “Siliceous Microfossils from Single-Celled Organisms: Diatoms and Chrysophycean Stomatocysts”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 165-168.

- Villagran ve diğ. 2017 X. S. Villagran – D. J. Huisman – S. M. Mentzer – C. E. Miller – M. M. Jans, “Bone and Other Skeletal Tissues”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 11-38.
- Vrydaghs 2017 L. Vrydaghs, “Opal Sponge Spicules”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 171-172.
- Vrydaghs ve diğ. 2017 L. Vrydaghs – Y. Devos – A. Peto, “Opal Phytoliths”, içinde: C. Nicosia – G. Stoops (eds.), *Archaeological Soil and Sediment Micromorphology* (New Jersey 2017) 155-163.
- Weiner 2010 S. Weiner, *Microarchaeology: Beyond the Visible Archaeological Record* (Cambridge 2010).

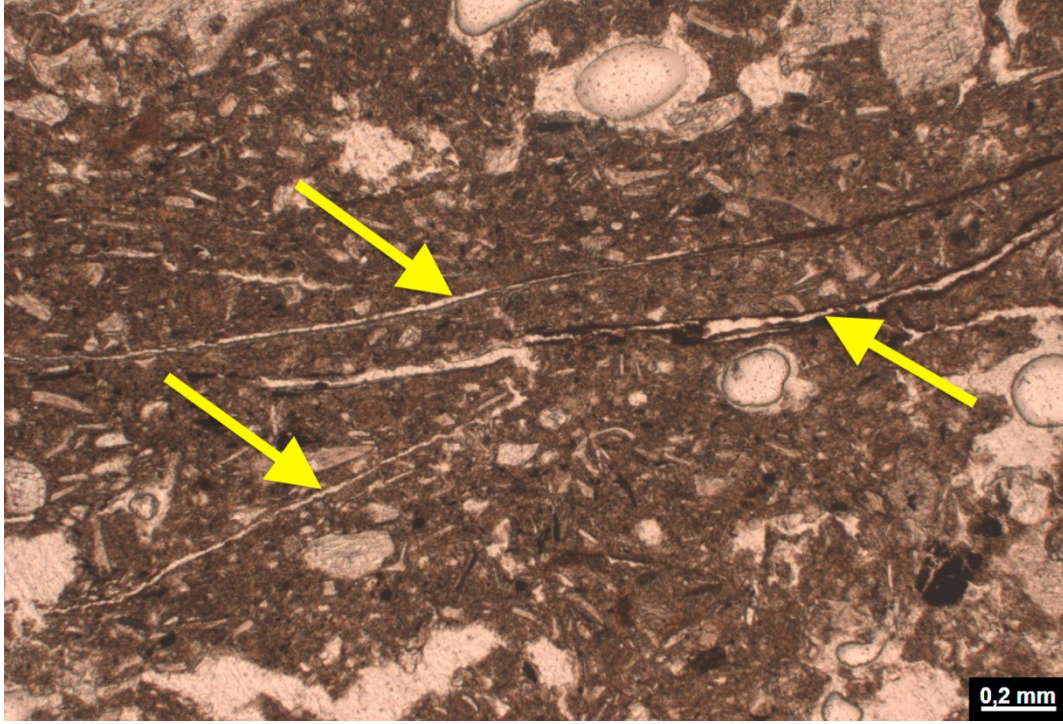

Figür 1

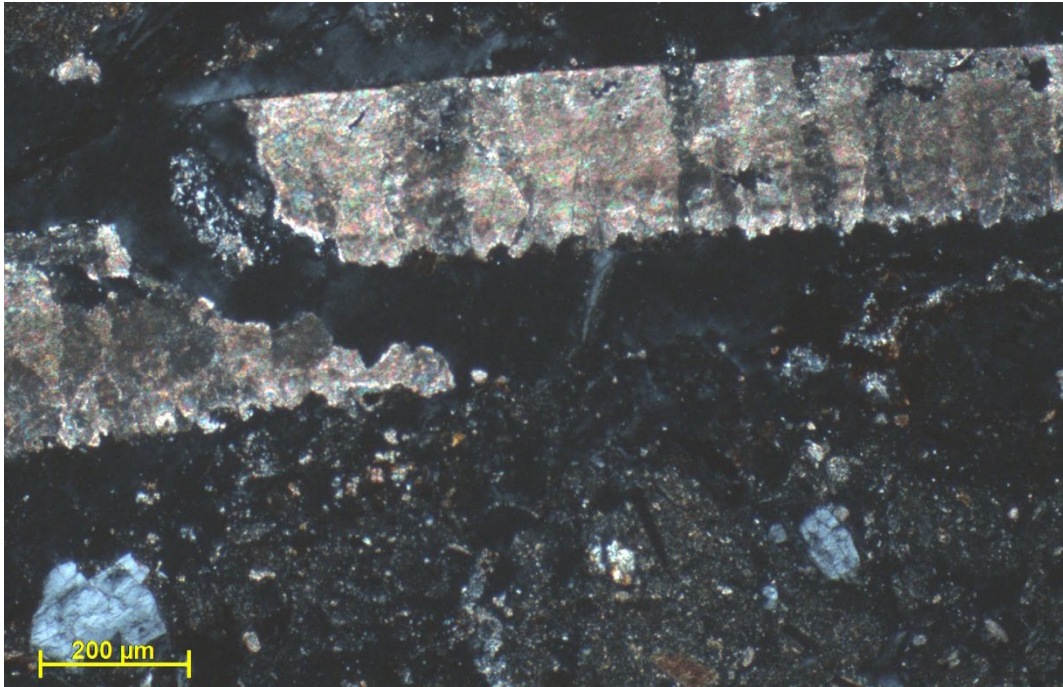

Figür 2

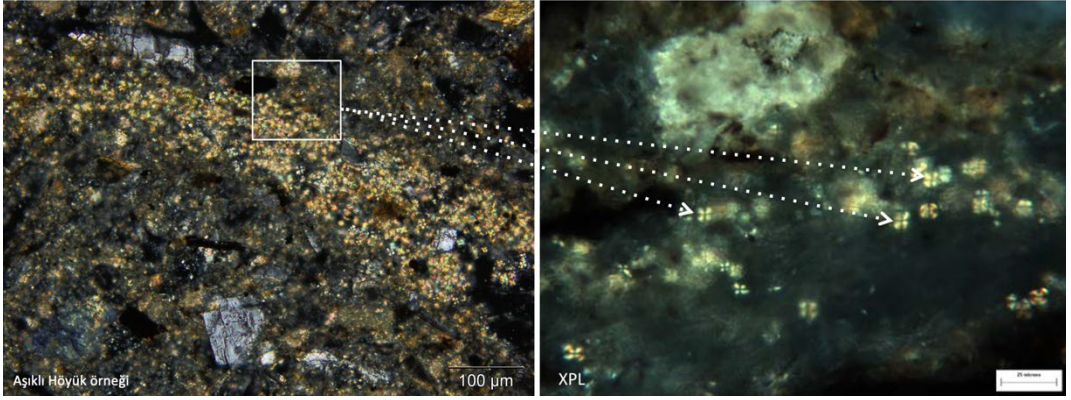

Figür 3

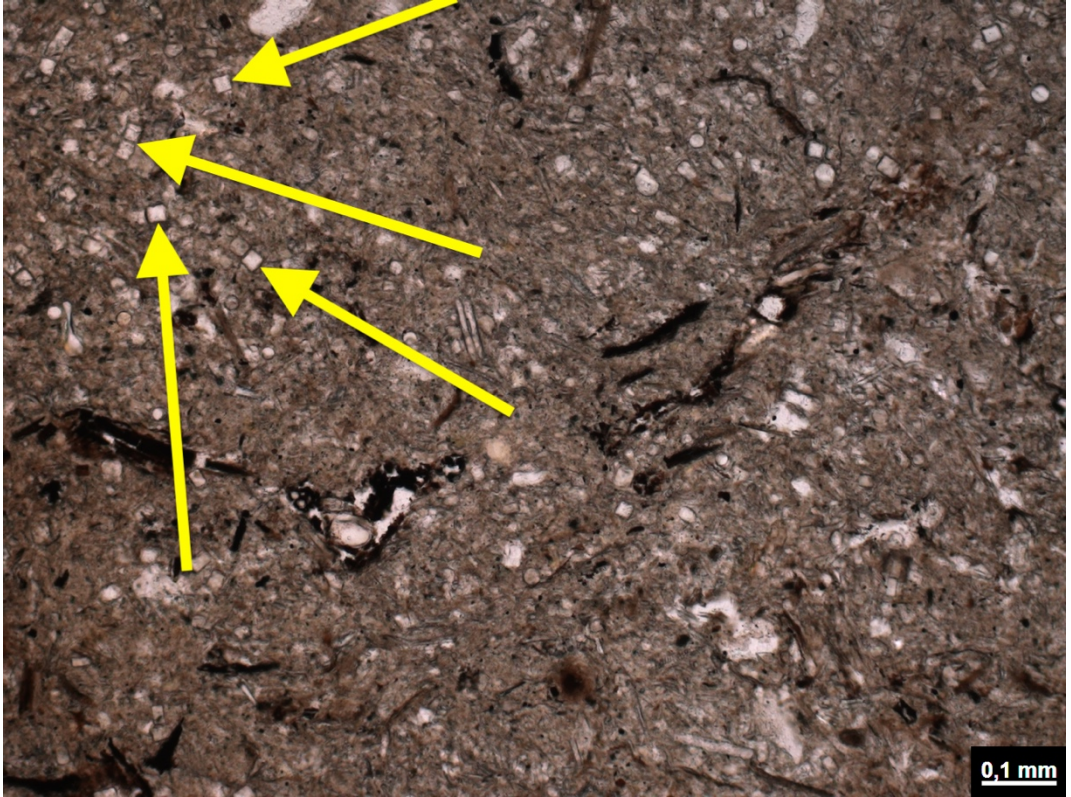

Figür 4

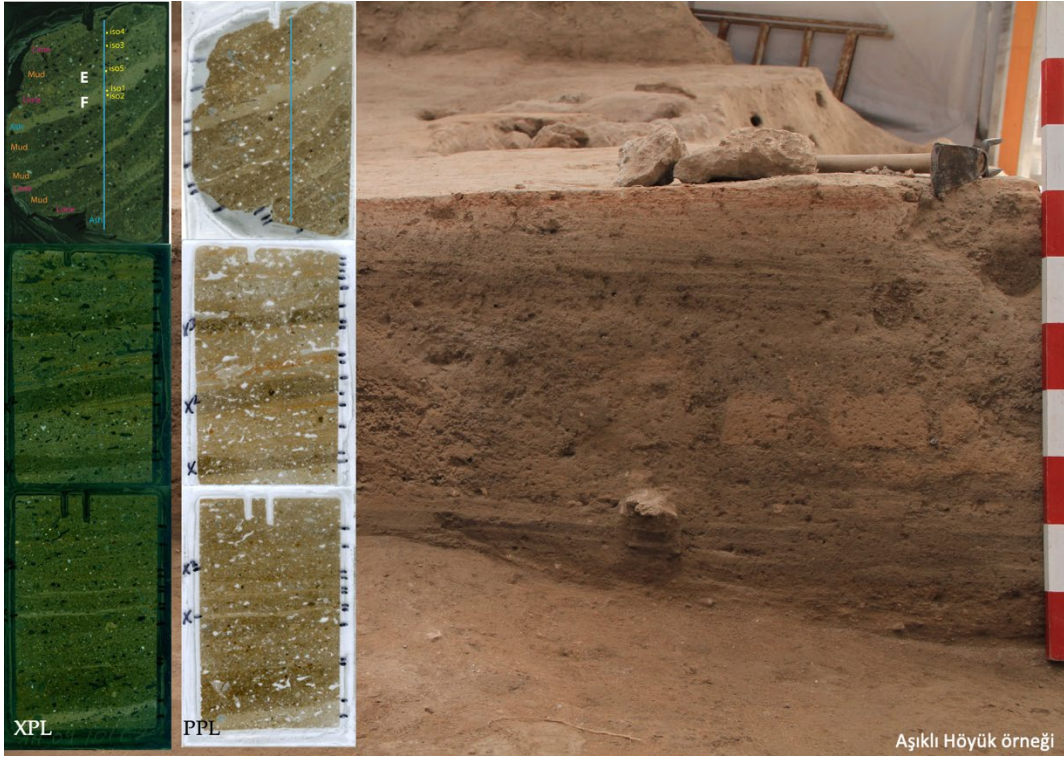

Figür 5

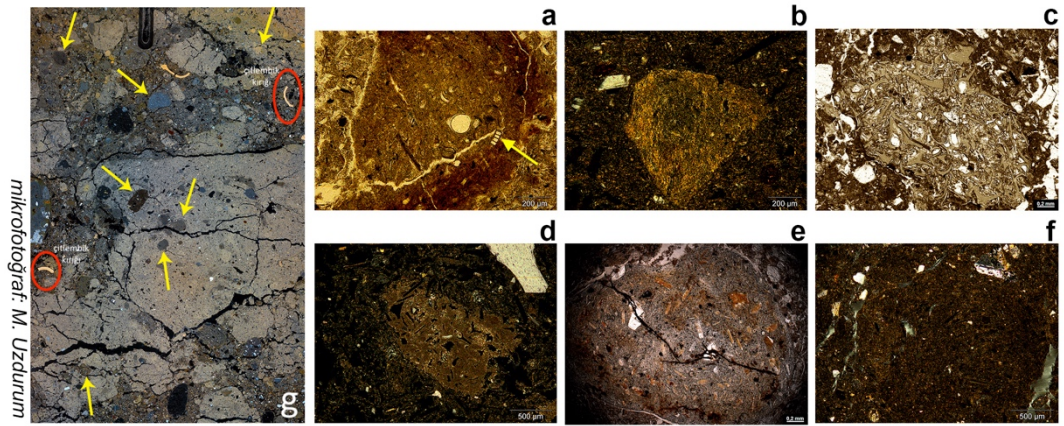

Figür 6

Figür 7

Figür 8

BATI ANADOLU'DA LEVALLOIS TEKNİĞİ: SÜRMECİK PALEOLİTİK AÇIK HAVA YERLEŞİMİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Göknur KARAHAN*

Anahtar Kelimeler: *Levallois Tekniği • Sürmecik • Batı Anadolu • Paleolitik • Yontmataş teknoloji*

Özet: Sürmecik açık hava yerleşimi, Batı Anadolu, Uşak İli'nde konumlanan Paleolitik bir alandır. 2016-2017 yılları arasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarında stratigrafik bir veriye rastlanılmamasına rağmen, elde edilen 86.246 adet yontmataş malzeme bugün Türkiye'nin en büyük Paleolitik koleksiyonunu oluşturur. Kurtarma kazılarında tespit edilen yontmataş endüstrisinin büyüklüğü, tüm malzemelerin üretim zincirleri içerisinde incelenmesine olanak sağlamıştır. Bu çalışma, hazırlanmış çekirdekler içerisinde %57,87 oran ile temsil edilen Levallois tekniğiyle ilişkili öğelerin tekno-tipolojik analizine odaklanarak Batı Anadolu için bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Ulaşılan sonuçlara göre, Sürmecik'te Levallois tekniğinin görünümü hazırlık ve çıkarım yöntemlerine bağlı olarak çeşitlilik sunmaktadır. Levallois çekirdekler ve ürünler *Levallois'nun Hacimsellik Kavramı* ile uyumludur, ancak çoğunlukla hammadde ile ilişkili olarak bazı yerel teknik uygulamaların varlığı da görülmektedir. Sürmecik Levallois tekniği, bölgede yüzey araştırmaları ile izlediğimiz tek ve az sayıda oldukları için anlamlandıramadığımız unsurları yoğun ve bir bütün olarak barındırarak bölgenin Paleolitik Çağ endüstrilerine büyük bir katkı sağlamaktadır.

LEVALLOIS TECHNIQUE IN THE WESTERN ANATOLIA: AN ASSESSMENT ON THE SURMECİK PALEOLITHIC OPEN-AIR SITE

Keywords: *Levallois Technique • Sürmecik • Western Anatolia • Paleolithic • Lithic Technology*

Abstract: Sürmecik is a Paleolithic open-air site located in Uşak Province, Western Anatolia. Although no stratigraphic evidence couldn't be reached during the rescue excavations carried out between 2016 and 2017, 86.246 lithic materials available today, constitute the largest Paleolithic collection in Turkey. The abundance of the lithic industry, which has been identified rescue excavations, has allowed all materials to be examined within the *chaîne opératoire*. This study aims to provide a perspective for Western Anatolia by focusing on the techno-typological analysis of the elements associated with the Levallois technique, which represented by 57,87% of the prepared cores. According to the results, the appearance of the Levallois technique in Sürmecik, varies depending on the preparation and exploitation methods. Levallois cores and endproducts are compatible with *Levallois Volumetric Concept*, but the presence of some local technical skills are also identified. The Levallois technique of Sürmecik contributes greatly to the Paleolithic industries of the region by hosting the elements that we cannot make sense of because they are the only and few that we follow with the surveys in the region.

* Göknur Karahan (MA), Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi, e-posta: goknurkarahan@ardahan.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0228-1702
Gönderilme tarihi: 11.05.2020; Kabul edilme tarihi: 22.08.2020

Giriş

Anadolu Asya, Avrupa ve Afrika arasındaki stratejik konumu nedeniyle Paleolitik Çağ'dan bu yana insan etkileşimleri konusunda öne çıkan bir coğrafya olmuştur. Özellikle Batı Anadolu ve Balkanlar bu açıdan önemli coğrafik bölgeler olarak karşımıza çıkmakta ve kültürlerin Avrupa'ya doğru yayılımında önemli rol oynamaktadır¹. Fakat bu öneme karşın Batı Anadolu, 2000'li yıllara kadar Türkiye'nin en az araştırılmış ve en az bilinen coğrafyası olarak görülmekteydi. Bugün ise, bahsedilen coğrafyada 1,2-1,6 milyon yıl öncesi gibi çok erken tarihlerin varlığı², *Homo erectus* kafatası kalıntısının varlığı³ ve 86.246 adet yontmataş bileşeniyle Türkiye'nin en büyük açık hava Paleolitik koleksiyonuna sahip Sürmecik yerleşiminin keşfi⁴ bölgenin önemini arttırmıştır.

Levallois tekniği, önceden belirlenmiş şekle sahip ürünler (yonga-dilgi-uç) üretmeyi amaçlayan özel bir üretim modelidir ve Batı Anadolu'da görünümü çoğunlukla yüzey araştırmalarından elde edilen tekil verilere dayanmaktadır. Sürmecik'te yapılan kurtarma kazılarında stratigrafik bir veriye rastlanmamasına rağmen tespit edilen yontmataş endüstrisinin büyüklüğü, tüm malzemelerin teknolojik bir dizi içerisinde incelenmesine olanak vermektedir. Bu çalışmada da Sürmecik hazırlanmış çekirdek teknolojileri içerisinde değerlendirilen Levallois tekniğinin teknolojik bir dizi çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda ele alınan önemli noktalardan

biri, Levallois kavramının nasıl tanımlandığının ve Sürmecik'te nasıl bir gelişim gösterdiğinin yorumlanmasıdır. Diğer önemli nokta ise Sürmecik'in içinde bulunduğu coğrafyayı da göz önünde bulundurarak ortaya çıkan insan davranış değişikliklerine ilişkin kanıtların ortaya konulması ve coğrafi açıdan Sürmecik Levallois teknolojisinin nasıl bir katkıda bulunabileceğinin incelenmesidir.

Levallois Kavramı

Levallois, 1900'lü yılların sonlarına kadar prehistorik yontmataş gruplarında varlığı-yokluğu açısından incelenen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır⁵. Bu durum ileriki süreçlerde özellikle Levallois ürünlerin yontmataş buluntu topluluklarında ayırt edilmesinde araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarına neden olmuştur. Bu tanımsal soruna *Levallois Sorunu*⁶ olarak değinilmiş ve soru işaretlerinin çözümlerine yönelik olarak Levallois için teknolojik bir tanımın yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

1900'lü yılların sonlarında Boëda Levallois'ı bir yöntem olarak teknolojik bir dizi içerisinde yeniden tanımlamıştır. Ona göre Levallois kavramı, indirgenecek kütleli belirli bir hacimsel organizasyonu olarak tanımlanmakta ve oluşturulan altı kriter Levallois üretim sisteminin ana yapısını ortaya koymaktadır⁷: (1) Çekirdeğin hacmi, kesişen bir düzlemi sınırlayan iki dışbükey yüzeyi ifade eder; (2) Birinci yüzey, tercihli ürün/lerin çıkarıldığı yongalama yüzeyi, diğeri ise yongalama yüzeyindeki ürün/lerin çıkarılması için kontrollü

¹ Taşkiran 1998; 2018; Dinçer 2016.

² Labatard ve diğ. 2014; Maddy ve diğ. 2015.

³ Vialet ve diğ. 2012; 2014.

⁴ Taşkiran 2017; Söyler ve diğ. 2018; 2019.

⁵ Commont 1909; Smith 1911; Keeley 1954; Van Riet Lowe 1945; Bordes 1950.

⁶ Ranov 1995; Van Peer 1995.

⁷ Boëda 1995,46-52.

kuvvetin sağlandığı vurma düzlemini barındıran yüzeydir ve bu yüzeyler önceden belirlenmiş ürün/lerin üretim dizisi boyunca birbirinin yerine geçemez; (3) Son ürünün biçimi distal ve kenar ait dışbükeylikler aracılığıyla kontrol edilir; (4) Önceden belirlenmiş ürün/lerin yongalanma düzlemleri kesişim düzlemine paralel ya da yarı-paraleldir; (5) Vurma düzlemi yongalama yüzeyine göre yönlendirildiğinde, yongalama işlemi yaklaşık 90°'lik açı ile dik bir eksenle yapılır ve dik olmayan bir eksen vurma işleminin kontrolüne izin vermez; (6) Yongalama doğrudan vurma tekniği ile sert vurgaç kullanılarak yapılır (Resim 1).

Levallois'nın kuramsal olmayan tanımlaması, bu özelliklerin çekirdekler ve ürünler üzerinde tanımlanmasına bağlıdır. Ancak kuramda Levallois, kendisini temsil eden yontmataş malzemelerin çok daha ötesindedir. Kavram, bilgi (nasıl olduğunu bilme, zihinsel temsiller) ile beceriyi (olası eylemlerin düzenlenmesini, değerlendirilmesini ve sonuçlarını) bir araya getirerek tekniğin üretim zincirinin ötesine bakmaya çalışmakta ve yongalamanın düzenlendiği altta yatan zihinsel soyutlamayı vurgulamaktadır. Şüphesiz ki zihinsel soyutlamaya atfedilen anlam, *Levallois'nın önceden belirlenme kavramından*⁸ ileri gelir.

Boëda, belirli yerleşim yerlerinden (Bagarre, Corbehem ve Biache-Saint-Vaast) elde edilen sonuçlara göre, Levallois tekniğinin tek bir yöntem olmadığını, aynı veya farklı yongalama yüzeylerinden yongalanan ürün/lere göre farklı aşamalardan

geçen Levallois çekirdeklerin farklı yöntemlere sahip olduğunu ortaya koymuştur⁹. Bu farklı yongalama yöntemleri iki kategoriye ayrılır; *linéal* ve *récurrent* yöntemler¹⁰.

Linéal çıkarım yöntemi, dışbükey yongalama yüzeyinden bir tercihli Levallois ürünün yongalanmasını temel alır. Bu yöntem art arda Levallois ürünlerin yongalanmasından önce çekirdek dışbükeyliklerinin yeniden oluşturulmasını gerektirir. Her bir ürünün yongalamasının ardından çekirdek hammadde boyutunun izin verdiği ölçüde tekrar hazırlanır. Bu hazırlık yongalama yüzeyinin merkezci ya da farklı bir yöntem ile hazırlanmasını ve vurma düzlemi yüzeyinin hazırlığını içermektedir. Böylece Levallois çekirdekte ikinci veya tercih edilene göre daha fazla yongalama yüzeyi oluşturulmuş olur.

Récurrent yöntem, aynı yongalama yüzeyinden iki veya daha fazla tercihli Levallois ürünün üretilmesini sağlar. Bu yöntemde aynı yongalama yüzeyinden yongalanan ürünler, dışbükey yongalama yüzeyi üzerindeki yönüne göre tek kutuplu, iki kutuplu ve merkezci olarak üç ana grup altında incelenir. *Récurrent* yöntem, *linéal* yöntemin tersine, yontucunun çekirdekten *débordant* yongalar alması ile yongalama yüzeyinin dışbükeyliği korunarak devamlı üretime izin verir. *Débordant* yonga olarak tanımlanan Levallois çekirdek kenarını taşıyan yongalar, basit artıklar değil, bilinçli olarak Levallois ürünlerin alınmasını takiben bozulan yongalama yüzeyinin tekrar hazırlanmasına yönelik üretimlerdir¹¹.

⁸ Schlanger 1996; Noble – Davidson 1993.

⁹ Boëda 1994.

¹⁰ age, 256-258.

¹¹ Beyries – Boëda 1983, 276-279.

Récurrent yöntemli Levallois çekirdeklerde de *linéal* yöntemde olduğu gibi hammadde- nin hacmine bağlı olarak tekrar hazırlık aşamalarını takiben birden fazla yongalama yüzeyi oluşturulabilir.

Boëda, Levallois için bir yöntem sunmaktan öte kendi deneysel yongalama gözlemleri ile arkeolojik malzemelerin analizini birleştiriyor görünmektedir. Bununla birlikte açıkladığı üretim zincirleri belirli yerleşimlere özgü karakterleri temsil etmekte¹² ve Levallois çalışmaları için yol gösterici bir niteliğe bürünmektedir. Bu makale kapsamında, arkeolojik kanıtların büyük bir çoğunluğunun çekirdeğin işlenmesi boyunca çeşitli yöntemlerin aslında esnek bir şekilde kullanıldığı gerçeğini yansıttığı göz önüne alındığında¹³, Levallois üretimini düzenleyen hacimsel prensipler, Levallois tekniğini tanımlamak için bir kontrol listesinden ziyade, en tipik olarak nasıl uygulandığının bir örneği olarak ele alınmıştır. Böylece bu durum Sürmecik'te *Levallois'nın değişkenliği*¹⁴ araştırılmasına yardımcı olmuştur.

Sürmecik Paleolitik Açık Hava Yerleşimi

Sürmecik Paleolitik açık hava yerleşimi Uşak ili, Banaz ilçesi, Kızılcaören mahallesinin güneybatısında yer alır. Alandaki ilk keşif 2015 yılında Uşak Arkeoloji Müzesi, Uşak Üniversitesi ve Ankara Üniver-

sitesi öğretim üyeleri tarafından gerçekleştirilir. Bölgede faal olarak çalışan demir madeni işletmesi çalışmaları sırasında aktüel yüzeyin yaklaşık olarak 4-5 metre altında bulunan yerleşim yeri, ne yazık ki ağır iş makineleri tarafından tahrip edilmiş bir durumda bulunur. Bununla birlikte yerleşim yerinin travertenler ile örtülü olması sebebiyle tahrip edilmese bulunamayacağına altını çizmek de önemlidir. Bu sebeple Uşak Müzesi başkanlığında kurtarma kazıları başlatılmıştır¹⁵.

Kurtarma kazıları sırasında yerleşim yerinin ağır tahribatından dolayı herhangi bir tabakalanmaya rastlanılmamış olmakla birlikte 2016 yılında 53.082, 2017 yılında 33.164 olmak üzere toplamda 86.246 adet yontmataş ele geçmiştir. Bu endüstri Türkiye için oldukça eşsiz bir durum sergilemekle birlikte nicel fazlalığının da bir sonucu olarak birçok teknolojik grubu barındırmaktadır: (1) Yontuk Çakıl Teknolojisi (%0,46), (2) İri Kesici Aletler (%0,90), (3) Hazırlanmış Çekirdek Teknolojisi (%2,12), (4) Hazırlanmamış Çekirdek Teknolojisi (%3,85), (5) Yongalama ürünleri (%59,99) ve (6) Aletler (%32,69).

Sürmecik Levallois Yongalama Stratejisi

Sürmecik Levallois teknolojisi, 3.225 adet öge ile temsil edilir (IL¹⁶: 6,36). 43 adedinde %50 ve üzeri kırık saptandığı için

¹² Boëda 1994.

¹³ Scott 2011; Wilkins ve diğ. 2010.

¹⁴ Delagnes 1995; detaylı bilgi için Karahan 2019, 49-52.

¹⁵ Dağcı ve diğ. 2017.

¹⁶ Bordes (1961) tarafından geliştirilen Levallois indeksi (IL) Paleolitik yerleşimler arası Levallois tekniğinin

karşılaştırmasının yapılabilmesi için önemli bir teknolojik atımdır. Bu indeks Levallois yonga-dilgi-uç sayılarının 100 ile çarpımının genel endüstri içerisindeki her tip yonga ve dilgilerin toplam sayısına bölünmesi ile elde edilir. Bu yüzdeye teknik tipi tanımlanabilen her parça dahil edilmiş olup, özellikleri olmayan küçük yonga artıkları ve teknik tipi anlaşılamayacak kadar kırık olan parçalar dahil edilmemiştir.

3.182 adedinin teknolojik analizleri gerçekleştirilmiştir¹⁷.

Yöntem

Analiz, Levallois çekirdeklerin ve ürünlerin biçimsel ve metrik özelliklerine odaklanmaktadır. Levallois çekirdekler *Hacimsellik Kavramının* özelliklerine göre seçilmişlerdir. Çekirdeklerin hazırlık ve çıkarım yöntemleri de Boëda tarafından önerilen tanımlamalar kullanılarak, bazı eklemelerle bağımsız olarak karakterize edilmiştir. Örneğin, bazı çekirdeklerde alt ve üst yüzeyin Levallois kavramına göre uygun bir şekilde düzenlenmiş olmasına rağmen yongalama yüzeyleri üzerinde tercihli Levallois ürün/lerin yokluğu bunların hazırlanmış, ancak çıkarım alınmamış Levallois çekirdekler olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Benzer bir şekilde bazı çekirdeklerde tükenmeye bağlı olarak farklı işlemlere sahip iki yüzey arasındaki ilişkinin, çekirdeklerin yongalama aşamalarına göre yer değiştirdiği görülmektedir. Bu çekirdekler iki çıkarım yüzeyli Levallois çekirdekler olarak tanımlanmıştır. Bazı Levallois çekirdeklerde minimum hazırlığın çekirdeklerin dışbükeyliklerinin oluşturulmasında etkisinin bulunmadığı gözlemlenmiştir. Chazan ve Brantingham – Kuhn, Boëda'nın aksine sadece distal ve kenarlara ait dışbükeyliklerin organizasyonunun varlığının Levallois kavramı için yeterli bir özellik olduğunu savunmaktadır¹⁸. Onlara göre, form doğruysa çekirdeğin kapsamlı bir şekilde hazırlanması gerekli değildir.

Levallois çekirdeklerin son yongalama yüzeyinde hazırlık yongaları ile tercihli Levallois ürün negatiflerinin ayrılması, tümlleme işleminin yapılmadığı durumlarda kolay bir gözlem değildir. Hazırlık yöntemlerinde oluşturulan belirsiz kategorisi bu durumdan kaynaklanmaktadır. Özellikle merkezci *récurrent* çıkarım yöntemli çekirdeklerde tercihli Levallois ürünler tüm yüzeyi kapladığından dolayı çekirdeklerin hazırlık yöntemleri belirlenememiştir. Ancak bu durum bahsedilen çekirdeklerin son yongalama yüzeylerinin hazırlanmadığı anlamına gelmez. Ayrıca tercihli Levallois ürünlerin de son tercihli Levallois ürün biçiminde belirleyici bir etkene sahip olduğu da bilinmektedir.

Levallois ürünler, Sürmecik Levallois çekirdeklerinin son yongalama yüzeyinde tespit edilen tercihli Levallois ürün negatiflerinin biçimleri göz önünde bulundurulacak, Boëda¹⁹ tarafından belirlenen özelliklere göre seçilmişlerdir.

Boëda'nın yaklaşımı Levallois ürünlerin teknolojik olarak belirli tipler ile sınıflandırılmasını sağlamıştır: Birincil, ikincil, üçüncül tercihli Levallois ürünler²⁰.

Birincil tercihli Levallois ürünler, dorsal yüzeylerinde yalnızca üretildikleri yongalama yüzeyinin hazırlık yongalarını taşırlar (Çizim 4. 1-5-6). Bu ürünler *linéal* yöntemli çekirdeklerden yongalanan ürünü ve *récurrent* yöntemli çekirdeklerden yongalanan ürün serilerinin ilk ürününü temsil eder. Bu iki farklı yöntemin ürünlerine baktığımızda; *linéal* çekirdeklerden yongalanan tercihli Levallois ürünlerin geniş ve iri

¹⁷ Karahan 2019.

¹⁸ Chazan 1997; Brantingham – Kuhn 2001.

¹⁹ Boëda 1994.

²⁰ age, 258-262.

bir biçim sergilediği, *récurrent* çekirdeklerden yongalanan ilk tercihli Levallois ürünlerin ise *linéal* ürünlere kıyasla daha dar ve uzun oldukları belirtilmektedir²¹. Bu iki ürün tipi arasında kesin bir ayrımın yapılması tümlenme işleminin olmadığı endüstrilerde güçtür. Bu sebeple bu kategorideki ürünler bir grup olarak alınmıştır. İkincil tercihli Levallois ürünler, *récurrent* yöntemli Levallois çekirdeklerin aynı yongalama yüzeyinden yongalanan ikinci ürünü temsil eder. Bu ürünler dorsal yüzlerinde kendisinden önce yongalanan tercihli Levallois ürünün negatifini ve yongalama yüzeyinin hazırlık yongalarını taşırlar (Çizim 4. 3-8-9). Üçüncül tercihli Levallois ürünlerin dorsal yüzeylerinin büyük bir kısmını ise kendisinden önce yongalanan tercihli Levallois ürünlerin negatifleriyle kaplı olduğu görülür (Çizim 4. 7).

Levallois ürünlerin Levallois çekirdeklerden belirli yöntemlerle ve sırayla yongalandıkları temel alındığında, Sürmecik'te Levallois ürünlerin tamamında olmasa da, bahsedilen üç tip tercihli Levallois ürünü tespit etmek mümkün olmuştur. Bu durum tercihli Levallois ürünler için hazırlık ve çıkarım yöntemlerinin de belirlenmesini sağlar. Hazırlık ve çıkarım yöntemlerinde belirsiz olarak tanımlanan kategori, Levallois çekirdeklerde de olduğu gibi hazırlık ve tercihli Levallois ürün negatiflerinin kesin bir şekilde ayrılmasından kaynaklanmaktadır.

Hammadde

Sürmecik Levallois teknolojisinde dört farklı hammaddenin kullanıldığı tespit edilmiştir (Grafik 1). Çakmaktaşı

(%94,47), tüm endüstri öğeleri içerisinde en fazla kullanılan hammaddedir. Radyolarit (%3,87), kuvars (%0,97) ve silisli kalkerin (%0,69) de hammadde olarak az oranlarda da olsa tercih edildiği gözlemlenmiştir. En yoğun kullanılan hammadde olan çakmaktaşının hem renk hem de yapısal özellikler olarak çeşitlilik gösterdiği gözlemlenmiştir. Makroskopik gözlemler sonucunda 30 farklı tip olarak ele alınan çakmaktaşı hammaddenin 11 adedinin daha yoğun tercih edildiği görülür (Resim 2). Yoğun olarak kullanılan bu hammaddeler Sürmecik Levallois teknolojisinde kullanılan kaliteli hammadde gruplarını temsil ederler. Diğer kategorilere göre çok daha homojendirler ve damarlı yapıları yoktur.

Tüm endüstrinin %75,36'sı kaliteli ve orta derecede kaliteli olan hammaddelerden üretilmiştir. Buna karşın 784 adedinin üretiminde içinde kalın damarlar barındıran ve bu durumun çakmaktaşı kırılma mekaniğini etkilemesine neden olan kalitesiz hammaddeler kullanılmıştır. Orta kalitede olan hammaddelerin 279 adedinde damarlar tespit edilmesine rağmen daha homojen oldukları görülmüştür.

Levallois çekirdekler

Sürmecik Levallois çekirdekleri 555 örnek ile temsil edilir. Levallois çekirdeklerin nispeten geniş ve iri biçimleri olmasına rağmen ortalama olarak çok büyük çekirdekler olmadıkları tespit edilmiştir (Tablo 1). Çekirdeklerin çoğunluğu 30-60 mm arasında uzunluğa (n: 444, %81,61) ve genişliğe (n: 417, %89,11) sahip olmakla birlikte eşit oranlardadır (299 örnek ile

²¹ Prasciuras 2007.

uzunluk indeksi²² <1,0). Bunun yanı sıra daha büyük boyutlu kabul edilebilecek olan 60-100 mm aralığında uzunluğa (%13,79; n: 75) ve genişliğe (32, %6,84) sahip çekirdekler de göz ardı edilmemelidir. Baskın olarak 10-30 mm arasında kalınlığa sahip Levallois çekirdeklerin (n: 450, %80,36), yassılık indeksinin²³ 0,5<0,3 arasında olduğu tespit edilmiştir (Grafik 2).

Boyut analizleri de göz önünde bulundurulursa bu kadar yassılaştırmış olan çekirdeklerin tükenmiş olduğu kabul edilebilir. Levallois çekirdekler üzerinde gözlemlenen terk edilme sebepleri de bu durumu desteklemektedir. Çekirdeklerin yarısına yakın bir kısmı (%46,67) tükendiği için terk edilmiştir. Bunu kalitesiz hammadde'nin kullanılmasına bağlı olarak terk edilen çekirdekler (%24,86) izler. %15,50 oranında çekirdeğin ise teknik başarısızlıklar nedeniyle yongalanmasına devam edilmediği gözlemlenir. Bu teknik başarısızlık çoğunlukla derin yonga çıkarımı ile sonuçlanmıştır. 42 adet çekirdeğin ise taşımaliğının yonga olması, yonga hacminin izin verdiği ölçüde yongalanabilecekleri anlamına gelir.

Levallois çekirdeklerin terk edilmeden önce son hazırlık aşamalarında, tercihli Levallois ürünleri üreten yongalama yüzeyini şekillendirmek için çeşitli hazırlık stratejileri geliştirilmiştir (Tablo 2). Sürme-cik'te Levallois çekirdeklerin son yongalama yüzeyi, yoğun olarak 5-9 arasında hazırlayıcı yonganın (%24,50) çıkarılması ile merkezci (212, %38) hazırlanmıştır. 4 örnek ile temsil edilen Levallois çekirdek ise tek kutuplu yöneşen hazırlığa sahiptir ve

Levallois uç üretimine yönelik hazırlanmışlardır. Bunların yanı sıra iki kutuplu (12, %2,16) ve tek kutuplu (1, %0,18) hazırlık da çekirdeklerin son yongalama yüzeylerinde görülür. Levallois tekniği için bu iki hazırlık yöntemi daha uzun taşımaliğın üretmeye yönelik olarak kabul edilmektedir. Ancak çekirdeklerin hazırlık yöntemleri taşımaliğın biçimlerini belirlemeye yönelik olsa da üretim stratejileri ve çekirdeklerin hacmi de biçimde belirleyici etkenler olarak karşımıza çıkar.

Levallois ürünler çekirdeklerden *linéal* (76, %13,69) ve *récurrent* (436, %78,56) yöntemlerle yongalanmışlardır. *Linéal* yöntemli çekirdeklerin 23 adedinin son yongalama yüzeyinde önceki yongalama yüzeyine dair kanıtlar görülür. Burada asıl dikkat çeken strateji, *linéal* yöntemli çekirdeklerin önceki yongalama yüzeyinden alınan Levallois ürünün son yongalama yüzeyinden alınan ürüne göre karşıt kutuptan alınmış olmasıdır. Yani çekirdekler yongalama aşamalarına göre kutup değiştirmiştir (Tablo 3, Çizim 1.3-4). Bu durum birincil olarak tanımlanan Levallois ürünler üzerinde de izlenebilmektedir (Çizim 4.6).

Récurrent yöntemli çekirdekler; merkezci (338, %77,52), iki kutuplu (12, %2,75), tek kutuplu (40, %9,17) ve *orthogonal* (46, %10,55) olarak tanımlanmışlardır (Tablo 2).

Merkezcil *récurrent* çekirdekler içerisinde üç farklı uygulama göze çarpar (Tablo 3, Çizim 1.1-2). Bunlardan ilki çekirdeğin son alınan ürüne göre yönlendirilmesi temelinde distal-proksimal ve iki kenardan merkeze doğru ışınal çıkarımlar

²² Uzunluk indeksi (elongation indice), genişliğin uzunluğa bölünmesiyle elde edilmiştir.

²³ Yassılık indeksi (Flattenning indice), kalınlığın genişliğe bölünmesiyle elde edilmiştir.

alınarak oluşturulan klasik uygulamadır. Bu yöntemde çekirdeğin yongalama yüzeyi tamamen tüketilir. İkinci uygulamada son yongalama yüzeyinin distal, proksimal ve bir kenarından Levallois ürünler alınarak yongalanmıştır. Üçüncü uygulama ise kısmi merkezci olarak tanımlanabilir. Bu çekirdeklerden merkeze doğru yönlendirilen iki adet Levallois ürün alınır ve yongalama yüzeyi tamamen tüketilmez. Bu çekirdeklerin 5'inde yongalama yüzeyinde kısmi kabuk bulunur. Distal ve kenara ait dışbükeylikleri oluşturulamayan bu çekirdekler tipik olmayanlar olarak sınıflandırılmıştır. İkinci ve üçüncü uygulamalarda Levallois ürünlerin alınmaya devam edilmesinde ya hammaddenin kalitesiz olması ya da kenarsal dışbükeyliğin oluşturulmaması rol oynar.

Tek kutuplu *récurrent* çekirdeklerde iki uygulama saptanmıştır (Tablo 3). Bunların ilki klasik anlamda aynı kutuptan alınan, birbirini hem vurma düzleminde hem de yongalama yüzeyinde kesen ürünlerin alındığı çekirdeklerden oluşur (Çizim 2.4). Diğer uygulamada ise tek kutuptan ancak farklı vurma düzlemleri oluşturularak Levallois ürünlerin alındığı tespit edilmiştir. Bu ürünler genellikle iki adet yöneşen doğrultudadır ve çekirdek formunun üçgenimsi olduğu gözlemlenir (Çizim 2.3). Yöneşen dizilim akla klasik uç yöntemini getirirse de bu yöntemle benzerlik göstermez. Alınan ürünler belirleyici yongalardan öte tercihli Levallois ürünler olarak görülmektedir.

İki kutuplu *récurrent* çekirdeklerde ilk uygulama, köşeli hammaddeye sahip çekirdeklerin iki kutuplu hazırlığının ardından

iki karşıt kutuptan tercihli Levallois ürünlerin alınmasına yöneliktir (Çizim 2.1). Diğer uygulama ise, farklı yongalama aşamalarından geçmesini takiben tükenen, yuvarımsı çekirdeklerden merkezci hazırlık sonrasında karşıt kutuptan iki adet tercihli Levallois ürünün alınması ile sonuçlanır (Çizim 2.2).

Orthogonal olarak tanımlanan Levallois çekirdekler merkezci *récurrent* çekirdeklerin kısmi yongalanmış hali olarak görülmekte ancak bunlardan birbirini dik kesen Levallois ürünlerin alınmış olması ile ayrılmaktadır (Çizim 3.1). Bu durum birinci yöntemde proksimal ve bir kenar yönlendirmesi ile uygulanmaktadır. İkinci yöntemde proksimalden iki adet, bir kenardan bir adet Levallois ürünün alındığı görülmektedir. Üçüncü yöntem ise proksimalden bir adet, kenardan iki adet Levallois ürünün alınması ile karakterizedir (Tablo 3).

Uç yöntemli 4 adet çekirdek tespit edilmiştir. Bunlar ventral yüzlerinde %90 oranında kabuk taşırlar. Yalnızca vurma düzlemlerine yönelik hazırlıklar yapılmıştır. Yongalama yüzeyi hazırlığında alınan yöneşen hazırlık yongaları ile kenarsal dışbükeylikler oluşturulmuştur.

19 adet saptanan iki çıkarım yüzeyli Levallois çekirdeklerde iki yüzey arasındaki ilişki tersine çevrilmiştir. Boëda “*önceden belirlenmiş taşmalıkların tek bir üretim zincirinde iki düzlemin rolünün tersine çevrilemeyeceğini*²⁴” belirtmektedir. Bu ifade rollerin yalnızca üretim aşamasında birbiriyle yer değiştiremez olduğunu, ancak çekirdeğin

²⁴ Boëda 1995, 46.

tekrar hazırlanmasını takiben rollerin değiştirilebileceğini ima etmektedir. Bununla birlikte yongalama yüzeyinin ve vurma düzlemi hazırlık yüzeyinin işlevlerini yongalama boyunca sabit bir şekilde devam ettirmesi, klasik Levallois kavramı içerisinde daha olağan görülmektedir. Ancak, Sürmecik'te saptanan bu çekirdekler, yüzeyler arasındaki döngünün Levallois yongalamanın *Hacimsellik Kavramı* ile kuramda uyumlu olarak çekirdeklerin yoğun bir şekilde işlenmesiyle ilişkili görünmektedir. Genel olarak yongalama yüzeyinde merkezci *récurrent* olan bu çekirdeklerin, önceden üretim yüzeyini temsil eden şimdiki vurma düzlemi hazırlık yüzeyinde çoğunlukla *linéal* yöntemlerde oldukları gözlemlenmiştir.

20 adet Levallois çekirdekte yongalama yüzeyinin tekrar hazırlandığı tespit edilmiştir. Bu çekirdeklerin 11 tanesi mikro boyutludur (ortalama 34, 1 x 31,6 x 13,5 mm). Söz edilen bu mikro karakterli tekrar hazırlanan çekirdekler disk alete dönen Levallois çekirdeklerden ayrı tutulmuştur. Bunların çevresel vurma düzlem hazırlıkları alet işlevine uygun değildir ve iki yüzey arasındaki asimetri çok keskin bir şekilde hissedilir. Disk alet olarak tanımlanan çekirdeklerden biçimsel olarak farklılık gösterirler. 5 adedinin önceki yongalama yüzeyine göre *linéal* çekirdekler olduğu görülür. 3 adedinde önceki yongalama yüzeyine ait bir kanıt bulunmaz ve tüm yüzey merkezci hazırlanmıştır. 1'inin tek kutuplu *récurrent* çekirdek olduğu, kısmi hazırlık yapıldığı için saptanabilmiştir. 1 adedinin ise uç yöntemi Levallois çekirdek olduğu görülür. Bununla birlikte bu

çekirdeğin *récurrent* yöntemli bir uçlu Levallois çekirdek olması da olası görünmektedir.

Çekirdeklerin son ürünlerinin hemen hemen tümü yongalardan oluşur. Bununla birlikte 6 çekirdekte *débordant* yonga karakterli son ürünler tespit edilmiştir. Bunların 4'ü kısmi *débordant* ya da çekirdek yüzeyini hazırlayıcı etkisi pek bulunmayan çekirdek kenarlı ürünler olarak değerlendirilebilir.

Çekirdekler üzerinde saptanan son ürünlerin 86'sı uygulanan kuvvete bağlı olarak negatiflerde dalgalanma olarak görülen yalpylı ürünlerdir. 85'inin ise distalde menteşe ile kırıldığı gözlemlenmiştir.

Çekirdeklerin 40 adedinin vurma düzlemi hazırlık yüzeyinde %50'den fazla oranda kabuk bulunur. Bununla birlikte 60 adet Levallois çekirdeğin vurma düzlemi hazırlık yüzeyinde %50'ye yakın ve 60 adedinde %50'den küçük oranlarda kabuk saptanmıştır. 27 adedinde ise %90'dan fazla oranda kabuk bulunduğu ve yalnızca vurma düzlemlerine yönelik hazırlıklar yapıldığı görülür. Bununla birlikte vurma düzlemlerinin çoğunlukla yüzcüklü veya tek çıkarımlı olduğu bilinmektedir. 1'inin kabuklu vurma düzlemine sahip olması çekirdeğin tipik olmayan olarak sınıflandırılmasına neden olmuştur.

61 adet Levallois çekirdekte distal ve kenara ait dışbükeyliklerin Levallois teknik açısından çok tipik bir şekilde yapılamadığı saptanmıştır. Bu durum çoğu zaman ham madde yapısı ile ilgili olduğunu akla getirirse de bazı teknik yetersizliklerin de sonucu olduğu görülür. Bu nedenle, proto-Levallois veya para-Levallois olarak tanımlanabilirler.

27 adet Levallois çekirdekte farklı bir durum gözlemlenmektedir. Bu çekirdeklerde klasik anlamdaki Levallois tekniğinde olduğu gibi kesişme düzlemine geniş açılı olarak alınan belirleyici yongalar yerine dik açılı belirleyici yongaların alınarak distal ve kenarlara ait dışbükeyliklerin oluşturulduğu görülür ve bu durum çekirdeklerin kesişme düzlemini kesen tercihli ürünlerin alınması ile sonuçlanır. Bilindiği üzere Levallois üretim zinciri kesişme düzlemine paralel ürünlerin alınması ile karakterizedir. Bu durum Levallois üretim zincirinin belirli bir noktadan sonra terk edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Ancak bu çekirdeklerin 9 adedinin son ürünün uçlu Levallois yongalar olması istenilen tercihli Levallois ürünün elde edilmesi için bir çözüm olarak değerlendirilebilir (Çizim 3.4-5).

Levallois çekirdeklerin 61'i çeşitli düzeltileler ile alet haline getirilmiştir. Bu çekirdeklerin büyük bir çoğunluğu fazlasıyla tükenmiş merkezci *récurrent* biçimlerden oluşur. Genel olarak yalnızca bir kenarın şekillendirilmesi baskındır.

Çekirdeklerin 43'ü pulcuk düzeltilelerle şekillendirilirken 17 adedinde dişleme düzeltisi bulunur. Yalnızca 1 örnekte iki adet taş kalem kıymığı alınarak çekirdeğe taş kalem özelliği kazandırıldığı gözlemlenmiştir (Çizim 3.2). Bu çekirdek tükenmiş tek kutuplu *récurrent* özelliği göstermektedir ve ürünler yongalama yüzeyinin tüm alanına yayılır.

Saptanan 4 adet Levallois çekirdeğe ise düzeltileler ile ön kazıyıcı formu kazandırılmıştır. Bu çekirdeklerden birinin distalinde kısmi alın oluşturulmuştur ve bir kenarında dişleme düzeltileleri mevcuttur. Bu

ön kazıyıcı formlardan ikisinin yongalama yüzeyi merkezci *récurrent* yöntemin tükenmiş biçimi halinde görünmektedir. Distal ve iki kenara yayılan düzeltilelerle bir alın oluşturulmuştur. Proksimalde yer alan düzeltilelerle ise bir sap biçimi yaratılmaya çalışıldığı açıkça görülmektedir (Çizim 3.3).

Merkezci *récurrent* Levallois çekirdeklerin çok fazla tüketilmesinin bir sonucu olarak 17 adet çekirdek disk biçimli alete dönüşmüştür. Disk biçimli aletlerin, çekirdeklerin vurma düzlemlerinden geri kalan yüzüklerle ya da bunlara ek olarak pulcuk düzeltilelerle şekillendirildiği gözlemlenmiştir.

Levallois ürünler

Toplamda 2.627 adet olan Levallois ürünlerin %79,29'unu Levallois yongalar oluşturur. Levallois yongaları, Levallois dilgiler %15,30, Levallois uçlar %4,49 oran ile takip ederler. *Débordant* yongalar ise 24 adet örnek ile temsil edilir.

Levallois ürünlerin çoğunlukla 30-60 mm arasında uzunluklarda olduğu ve yoğun olarak $0.8 < 0.5$ arasında uzunluk indeksine sahip oldukları saptanmıştır (Tablo 4). Bu durum endüstri içerisinde uzun yongaların önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte dilgisellik, Levallois endüstri içerisinde baskın bir karakteri oluşturmaz (Grafik 3).

Ürünlerin 40 adedinin dorsal yüzünde kısmi kabuk kalıntısının bulunmasını takiben bunlar tipik olmayan ürünler olarak sınıflandırılmışlardır. Çünkü Levallois tekniğinin en önemli kriterlerinin altında çekirdeklerin yongalama yüzeylerinin hazırlanması yatar. Bu ürünler yongalama yüzeyle-

rinin çok iyi bir şekilde hazırlanmadığı çekirdeklerden yongalanmışlardır. Bu örnekler haricinde 51 adet Levallois ürünün de tipik olmadığı saptanmıştır. 64 adet ürün çekirdek kenarına sahiptir. Ancak bunlar *débordant* yonga özelliği göstermez. 29 adet ürünün ham sırta sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu ürünlerin 15 adedinin topuğunun yüzüklü olması, bunların vurma düzlemleri hazırlanan çekirdeklerden yongalandıklarını göstermektedir. Ancak kabuklu sırtlara sahip olmaları sırtın bulunduğu çekirdek kenarının çekirdeğin proksimaline oranla hazırlanmamış olduğu söylenebilir. Tipik olmayan olarak tanımlanan 19 adet ürünün topuğu 90°'den biraz geniştir ve topuklarının yonga eksenine göre kalın oldukları gözlemlenmiştir (yonga kalınlığı ort. 6,23, topuk kalınlığı ort. 9,07). Vurma düzlemleriyle topuk arasındaki 90° açı Levallois tekniğinin temel kriterlerinden biridir. 2.498 adet ürünün topuğunun 90° açı gösterdiği saptanmıştır.

Levallois tekniğinde ürünler sert vurgaç ile doğrudan yongalanırlar. Bu yongalama stratejisinin bir getirisi ürünlerin vurma yumrularının genellikle belirgin olmasıdır. Ürünler üzerinde bu durumu derecelendirmek gerekirse 2.391 adet Levallois ürünün vurma yumrusunun belirgin, 97 adet ürünün vurma yumrusunun az belirgin ve 97 adet ürünün vurma yumrusunun çok belirgin olduğu saptanmıştır. 20 adet ürünün vurma yumrusunda ise inceleme yapıldığı gözlemlenmiştir. Sert vurgaç ile yongalanmalarına bağlı olarak uygulanan kuvvetin etkisi ile 78 adet ürünün iç yüzünde yalpalanma meydana gelmiştir. Yine hem bu durum ile hem de hammadde özellikleri ile de ilişkili olarak 122

adet ürünün menteşe bitimli bir şekilde çekirdeklerden koptuğu saptanmıştır. Bu durum bazı ikincil Levallois ürünlerin dorsal yüzlerinde de gözlemlenmektedir.

Levallois ürünlerin büyük bir oranda (%59,12) merkezci hazırlandığı tespit edilmiştir (Tablo 5). Bu durum Levallois çekirdeklerin yongalama yüzeylerinin hazırlık yöntemiyle uyumludur. Yöneşen hazırlığa sahip ürünlerin 118'inin Levallois uçlar olduğu saptanmıştır.

Levallois ürünlerin dorsal yüzlerinde tespit edilen kendisinden önce alınan Levallois ürüne göre çıkarım yöntemleri belirlenmiştir (Tablo 5). Bu durumun bir sonucu olarak birincil, ikincil ve üçüncül tercihli Levallois yongaları tanımlamak mümkün olmuştur. Elbette ki belirlenemeyen ürünler de mevcuttur. Sürmecik Levallois teknolojisi içerisinde tümlenebilir bir çekirdek saptanamamıştır ve çoğu durumda hazırlık yongaları ile Levallois ürünlerin ayırt edilmesi çok kolay bir yöntem değildir.

Tüm tercihli Levallois ürünlerde bir standartlıktan bahsetmek mümkündür. Birincil tercihli *Levallois* ürünler hazırlıkla ilişkili oval, dörtgen ve üçgen biçimlerde görünürler (Çizim 5.1-5-6). Distal ve kenarlara ait dışbükeylikler genellikle çok iyi bir biçimde yansıtılmıştır.

Birincil ürünlere oranla ikincil ve üçüncül ürünlerde önceki Levallois ürünlerin çıkarılmasıyla bağlantılı olarak kenarlara ve distale ait dışbükeyliklerde bozulmalar olduğu gözlemlenmiştir.

İkincil tercihli Levallois ürünlerde bu durum genellikle bir kenar veya distalde

dışbükeyliğin bozulması olarak gözlemlenir. Bununla birlikte ikincil tercihli Levallois ürünlerin kendi içinde belirgin bir standartlık gösterdiği saptanmıştır (Çizim 5.2-3-4-8-9).

Üçüncül tercihli Levallois ürünlerde en az iki kenar veya bir kenar-distal şeklinde olmak üzere kenarlara ve distale ait dışbükeyliklerin bozulmuş olduğu gözlemlenir (Çizim 5.7-14).

Merkezcil yongalamada *linéal* ve iki/tek kutuplu *récurrent* yongalamaya oranla yontucunun çekirdek üzerindeki kontrolü azalır ve bu durum ikincil ve üçüncül ürünlerde önceden belirleme kavramının -ürünler üzerinde dışbükeyliklerin bozulmasını takiben- azalmasına yol açar.

Levallois uçlarda bariz bir farklılık göze çarpmaktadır. Klasik anlamda iki adet yöneşen ürünün alınması ile ters “Y” biçimli bir dorsal biçimin oluşturulmasından çok uçlar çoğunlukla iki-üç adet üründen fazla sayıda yöneşen ürünlerin alınmasıyla oluşturulmuştur. Bu durum uçlu çekirdeklerin *récurrent* yongalanmasının bir sonucu olabilir. Ancak az oranda temsil edilen uçlu Levallois çekirdeklere -birinin şüpheli olarak tanımlanması haricinde- böyle bir durum tespit edilmemiştir. Endüstride klasik uçların varlığı da elbette ki görülür (Çizim 5.12) ki bunların baskın bir karakter oluşturmadığı göze çarpmaktadır. Ek olarak klasik olarak tanımlanan bu uçlarda istenen uç biçiminin çok iyi bir şekilde yansıtılmadığı görülmektedir. Bunu takiben bu uç biçimlerinde genellikle düzeltiler görülür.

Ürünlerin 926 adetinde düzelti bulunur. Bu durum düzeltilsiz ürünlerin kulla-

nılmadığı anlamına gelmez ki çoğunlukta çentikler, kullanım parlaklıkları veya aşınma saptanmıştır. Bununla birlikte Levallois ürünler kullanım amacına yönelik olarak tercihli bir şekilde çekirdeklerden yongalanmaktadırlar. Genellikle Levallois ürünlerin çoğunluğunun düzeltilsiz ilk kullanım sonrasında bozulan kenarına düzeltiler yapıp tekrar işlev kazandırıldığı bilinmektedir. Levallois ürünlerin yarısından fazlasının düzelti taşımaması aslında tekniğin doğru uygulandığı anlamına gelmektedir.

Düzeltili Levallois ürünlerin 719'unun taşınmalığının Levallois yongalar, 128 adedinin dilgiler ve 79 adedinin ise uçlar olduğu tespit edilmiştir. Aletlerin taşınmalıkları arasında yöntem seçilimi gözlemlenmemiştir. 352 adet alette yoğun düzeltilmeye bağlı olarak taşınmalıkların kenar biçimleri değişmiştir. Diğerlerinde ise daha kenarsal düzeltiler bulunduğundan biçim olarak büyük değişiklikler yoktur.

Düzeltili Levallois ürünlerin alet tipleri arasında en yoğun olarak dişlemeliler, kenar kazıyıcılar ve düzeltili yonga/dilgiler görülür. Bu alet tiplerini çentikliler, düzeltili/ *Moustérien* Levallois uçlar, taş delgiler, taş kalemler, ön kazıyıcılar, budamalılar ve bileşik aletler izler (Tablo 5) (Çizim 5.13-14).

Dişlemelilerin 223 adedinin düzeltisi standartlık gösterir ve baskın olarak iki kenarda da dişleme düzeltileri mevcuttur. Kenar kazıyıcılar içinde en baskın grubu ise tek dış bükey kenar kazıyıcılar (97)

oluşturmaktadır²⁵. Çentikli aletlerin 27'sinde mikro, 16'sında *Clacton* ve 13'ünde düzeltili çentikler saptanmıştır. Saptanan 28 adet budamalı aletin 6'sında eğik budama, 22'sinde dik budama yapılmıştır. Eğik budama taşıyan ürünlerin tamamı yongadır. Dik budama örneklerinin ise 14'ünün taşımaliği yonga, 5'inin dilgi ve 3'ünün uçtur (Çizim 5.10-11). Budamaların 18'i distalde, 10'u proksimalde bulunur. Distalinde budama görülen dilgi taşımaliğe sahip 1 budamalı aletin ise topukta taş kalem özelliği gösterdiği tespit edilmiştir. Levallois uçların 62 adedi kısmi düzeltiler taşır ve düzeltili Levallois uç olarak tanımlanmışlardır. Tüm kenar boyunca düzeltiler ile şekillendirilen Levallois uçlar (14 örnek) ise *Moustérien* Levallois uç olarak tanımlanmıştır. 24'ünün proksimalinin dış yüzünde inceltme görülür. 2 örnekte ise iç yüzde vurma yumrusunun hacmini azaltmaya yönelik inceltme tespit edilmiştir. 5 adet örnekte ise topuğa yakın kenarlarda sap oluşturmaya yönelik şekillendirme gözlemlenir. Bu sap düzeltileri dik ve çentik düzelti biçimleri ile proksimalde yapılan dış yüz inceltme işleminin bir bileşimi olarak oluşturulmuştur (Çizim 5.15-16). Benzer duruma 13 adet alette de rastlanılır. Bunların 5'i dişlemeli, 3'ü kenar kazıyıcı, 5'i düzeltili yonga/dilgi olarak sınıflandırılmıştır.

Sonuç

Sürmecik Levallois teknolojisinde merkezci hazırlama ve *récurrent* çıkarım yöntemleri önemli bir yere sahip olsa da tanımlanan farklı yöntemler, çekirdeklerden tercihlili Levallois ürünlerin yongalan-

masını etkilemiş ve bir çeşitliliğe yol açmıştır. Bu çeşitlilik boyut analizleri de dikkate alındığında iki teknolojik yapı altında incelenebilir: Makro (%36,30) ve mikro (%63,70).

Birinci teknolojik yapı; disk biçimli yongalama ile ilişkili olmayan, kübik – üçgen biçiminde Levallois çekirdekler ve vurma düzlemi hazırlık yüzeyinde içbükey bir düzlem gösteren kalın yonga taşımaliği çekirdekler ile karakterize makro (masif) bir endüstridir. Bu yapı içerisinde değerlendirilebilecek bazı Levallois çekirdekler ekonomik olmayan bir biçimde, hatta belki de sadece belirli ihtiyaçlara cevap verecek kadar olan bir uygulamayla işlenmişlerdir. Hazırlığın kısmi bir şekilde uygulandığı tipik olmayanlar olarak tanımlanan Levallois çekirdekler bu durumun açık bir kanıtı olarak görülebilir.

Diğer teknolojik yapı ise genellikle disk biçimli yongalama ile ilişkili merkezci *récurrent* yöntemin ağırlıklı olarak kullanıldığı mikro bir endüstridir. Bu yapıda çekirdekler yuvarımsı görünümde dirler ve birden fazla üretim aşamalarından geçerek çoğunlukla tükenmişlerdir. Bu grup içerisinde *linéal* ve iki kutuplu *récurrent* yöntemlerin oldukça küçültülmüş mikro karakterli çekirdeklere ve hatta yongalara uygulanması bir farklılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu formlar o kadar terk edilmek istenmemiştir ki, hacmi olmayan küçük bir yonga hem bir Levallois çekirdek taşımaliği hem de bir alet taşımaliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her iki teknolojik yapıda da hem yongalar hem de çekirdekler çeşitli aletler için

²⁵ Sarıoğlu 2019, 67.

destek oluşturabilen dönüştürülebilir taşımaları olarak veya çeşitli ürünlerin üretilmesi için kullanılmıştır. Sürmecik'te görülen Levallois yongalamanın esnekliği -seçenek olarak- ya yongayı ya çekirdeği ya da her ikisinin de bir bileşimini kullanarak ihtiyaçlara yönelik olası bir çözümü temsil etmektedir.

Sürmecik, Batı Anadolu'da Levallois tekniğini incelemek için önemli bir fırsat sağlamıştır. Hem Levallois çekirdekler hem de belirtilen çekirdeklerden yongalanan ürünlerin analizlerinin yapılması tekniğin teknolojik bir dizi çerçevesinde bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasına izin vermiştir.

Batı Anadolu'da kesin tarihli tek buluntu, Avlamlı Vadisi'nde yapılan jeolojik bir çalışma sırasında 4,25 metre derinlikte bulunan merkezci *récurrent* yöntem ile yongalanmış üçgen bir Levallois yongadır. OSL tarihlendirmesi ile 148 ± 20 bin yıl öncesine tarihlendirilmiştir²⁶. Buna karşın belirtilen coğrafi bölgede Levallois tekniğinin görünümü çoğunlukla yüzey araştırmalarıyla tespit edilen tekil örnekler üzerinden izlenebilmektedir ve buluntuların tümü tipolojik olarak tarihlendirilmiştir. Çoğunlukla *Moustérien* unsurlar ile birlikte ele geçen Levallois çekirdekler ve ürünler olasılıkla Orta Paleolitik döneme atfedilmektedir²⁷. Buna karşın iki yüzeyli aletler, satır ve kıyıcılar ile birlikte ele geçen Levallois tekniği öğeleri için Alt Paleolitik dönem önerilmektedir²⁸. Elbette ki, Levallois

tekniğinin Alt Paleolitik dönemin ortalarından Üst Paleolitik dönemin başlangıcına kadar kullanıldığı göz önünde bulundurulursa²⁹, mutlak tarihlerin yokluğunda tekniğin görünümü kronolojik bir belirteç olarak kullanıma izin vermemektedir. Bununla birlikte Levallois tekniği, tüm yontmataş endüstrisi içerisinde bir bağlamla temellendirilmesi sonucunda bir karakter sunmaktadır. Bu sebeple Levallois çekirdekler ve ürünlerin buldukları yontmataş endüstrilerin genel görünümleri önem arz etmektedir.

Sürmecik endüstri bileşenlerine baktığımız zaman Sürmecik'te iki yüzeyli yarı yaprak biçimli uçlar, *Moustérien* unsurlar, küçük boyutlu yontuk çakıl örnekleri ile Levallois tekniğinin birlikteliği Doğu Balkan *Moustérien* özelliklerini ortaya koymaktadır³⁰ ve Batı Anadolu'da özellikle Kocaeli, Bursa, Sakarya ve İstanbul örnekleri ile bütünlük göstermektedir³¹.

İki yüzeyli aletler ile birlikte *Moustérien* unsurlar, disk biçimli çekirdekler ve Levallois birlikteliği ise *Acheuléen* gelenekli *Moustérien* evre ile ilişkili görünmektedir. Diğer yandan Sürmecik Paleolitik açık hava yerleşimi genel tekno-tipolojik özellikleri bakımından *Moustérien* kültürün çeşitli evreleriyle (Dişlemeli *Moustérien*, *Acheuléen* Gelenekli *Moustérien*, *Charantien* tip *Moustérien*) ilişkilendirilse de endüstride iki yüzeyli el baltalarının yassı/düz ve kalın tipleri arasında iri boyutta, kabaca biçimlendirilmiş ve düzensiz görünümde olan,

²⁶ Ocakoğlu ve diğ. 2019.

²⁷ Dinçer 2017, 270; Dinçer ve diğ. 2017; Dinçer ve diğ. 2019; Erbil 2018; Kartal 2018; Özçelik ve diğ. 2016, 511; Özçelik 2017, 528.

²⁸ Çilingiroğlu ve diğ. 2018, 72-73; Dinçer 2014, 163-164.

²⁹ Karahan 2019, 52-57.

³⁰ Drobniewicz ve diğ. 2011, 132; Panagopoulou 1999, 253-254.

³¹ Dinçer 2017, 97-101; Dinçer 2018, 23; Erbil 2018, 48; Dinçer ve diğ. 2019, 72.

teknolojik özellikleri açısından Orta Paleolitik'ten uzak bazı el baltalarının (*Ficron* tip gibi), bazı nacak formlarının ve üç yüzlü kazmaların varlığı bildirilmektedir³². Bu formlar ile birlikte Levallois teknik içerisinde tanımlanan bazı arkaik formlar değerlendirildiğinde Alt Paleolitik teknolojiye işaret etmektedir. Elbette ki bu tarihsel durum mutlak bir tarih ile temellendirilmediği için soru işaretli görünmektedir.

Sürmecik Levallois tekniği içerisinde bahsedilen farklı hazırlık biçimleriyle uçlu yonga üretimine yönelik olan Levallois çekirdekler ve saplı aletler, çoğunlukla Afrika Orta Taş Çağı endüstrilerinde iki yüzeyli yaprak biçimli uçlar, iki yüzeyli aletlerle birlikte tanımlanan bir *Mousterien* kültürden bilinen³³, ancak şimdiye kadar Türkiye'den bilmediğimiz farklı bir yapıya işaret etmektedir. Orta Anadolu, Aksaray'da yapılan Paleolitik yüzey araştırmalarında da 2 adet saplı uç örneğine rastlanması³⁴, henüz Türkiye Paleolitik'inden bilinmeyen, ancak varlığını yeni yeni hissettirmeye başlayan bir olguya işaret ediyor görünmektedir.

Grafik ve Tablo Listesi

Resim 1: *Levallois'nun hacimsellik kavramı* (Boëda 1994, Fig. 178'den düzenlenmiştir.)

Grafik 1: Levallois tekniğinde kullanılan hammadde dağılımı

Resim 2: Levallois tekniğinde en çok tercih edilen çakmaktaşı hammadde örnekleri

Tablo 1: Levallois çekirdeklerin boyut analizleri.

Grafik 2: Levallois çekirdeklerin uzunluk ve yassılık indeksi.

Tablo 2: Levallois çekirdekler üzerinde gerçekleştirilen tekno-tipolojik gözlemler (n:555).

Tablo 3: Levallois çekirdeklerin son yongalama yüzeylerinde tespit edilen çıkarım yöntemlerinde görülen teknik uygulamalar.

Tablo 4: Tercihli Levallois ürünlerin boyut analizleri.

Grafik 3: Levallois ürünlerin uzunluk indeksi.

Tablo 5: Levallois ürünler üzerinde gerçekleştirilen tekno-tipolojik gözlemler (n:2627).

Çizim 1: Levallois çekirdekler; 1-2. Merkezci *récurrent*, 3-4. *Linéal*.

Çizim 2: Levallois çekirdekler; 1-2. İki kutuplu *récurrent*, 3-4. Tek kutuplu *récurrent*.

Çizim 3: Levallois çekirdekler; 1. *Orthogonal récurrent*, 2. Tükenmiş Levallois çekirdek/Taş kalem 3. Tükenmiş Levallois çekirdek/Saplı ön kazıyıcı 4-5. *Linéal*.

Çizim 4: Levallois ürünler; 1-5-6. *Linéal*/İlk çıkarım Levallois yonga, 2. Merkezci *récurrent* ikincil Levallois yonga, 3-9. Tek kutuplu *récurrent* ikincil Levallois yonga, 4. Tek kutuplu *récurrent* ikincil Levallois dilgi, 7. İki kutuplu *récurrent* üçüncül Levallois dilgi, 8. İki kutuplu *récurrent* ikincil Levallois dilgi, 10-11. Budamalı, 12. Düzeltili Levallois uç, 13. Taş delgi, 14. Ön kazıyıcı, 15-16. Saplı *Mousterien* Levallois uç.

³² Erdem 2020, 136.

³³ Spinapolicce – Garcea 2013.

³⁴ Yaman ve diğ. 2017; Dr. Öğr. Üyesi İrfan Deniz YAMAN ile kişisel görüşme, 12.11.2019.

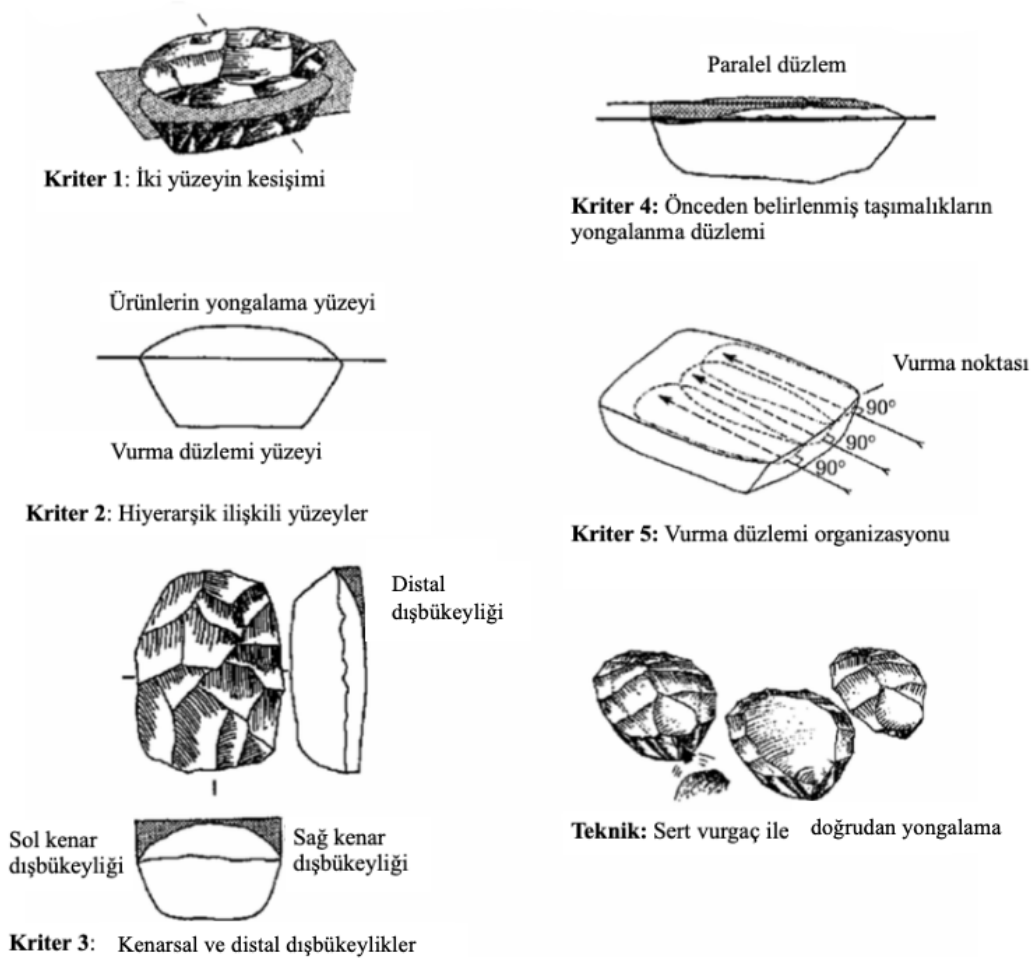
KAYNAKÇA

- Beyries – Boëda 1983 S. Beyries – E. Boëda, “Etude Technologique et Traces d’Utilisation des Eclat Débordant de Corbehem, Pas-de-Calais”, *Bulletin Société Préhistorique Française* TOME 80, 1983, 275-279.
- Boëda 1994 E. Boëda, *Le Concept Levallois: Variabilité des méthodes*, CNRS (Paris 1994).
- Boëda 1995 E. Boëda, “Levallois: a Volumetric Construction, Methods, a Technique”, içinde: O. Bar-Yosef – H. L. Dibble (ed.), *The Definition and Interpretation of Levallois* (Madison 1995) 41-68.
- Bordes 1950 F. Bordes, “Principes d’une méthode d’étude des techniques de débitage et de la typologie du Paléolithique ancien et moyen”, *L’Anthropologie* 54, 1950, 19- 34.
- Bordes 1961 F. Bordes, *Typologie du Paleolithique Ancien et Moyen*, Mémoire No. 1, Delmas, (Bordeaux 1961)
- Brantingham – Kuhn 2001 P. J. Brantingham – S. L. Kuhn, “Constraints on Levallois Core Technology: A Mathematical Model”, *Journal of Archaeological Science* 28 (7), 2001, 747-761.
- Chazan 1997 M. Chazan, “Redefining Levallois”, *Journal of Human Evolution*, 33/6, 1997, 719-735.
- Commot 1909 V. Commot, “L’industrie moustérienne dans la région du Nord de la France”, *Congrès Préhistorique de France 5ième session*, 1909, 115-157.
- Çilingiroğlu ve diğ. 2018 Ç. Çilingiroğlu – A. Uhri – B. Dinçer – İ. Baykara – C. Çakırlar – D. Turan – E. Dinçerler – E. Sezgin, “Kömür Burnu: İzmir-Karaburun’da çok önmeli bir preshistorik buluntu alanı”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Arkeoloji Dergisi* 23, 2018, 65-90.
- Dağcı ve diğ. 2017 D. Dağcı – M. Türker – G. Keklik, “Uşak’ta Bir Çağın Keşfi: Sürmecik”, içinde: R. M. Czichon – Ş. Söyler – B. Can – İ. Çavuş (ed.), *Yüzey Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (İstanbul 2017) 129-134.
- Delagnes 1995 A. Delagnes, “Variability within Uniformity: Three Levels of Variability within the Levallois System”, içinde: O. Bar-Yosef – H. L. Dibble (ed.), *The Definition and Interpretation of Levallois* (Madison 1995) 201-211.
- Dinçer 2014 B. Dinçer, “Dağlık Bursa Paleolitiği”, içinde M. Şahin (ed.), *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Envanteri -1: Olympos Araştırmaları* (Bursa 2014) 159-177.

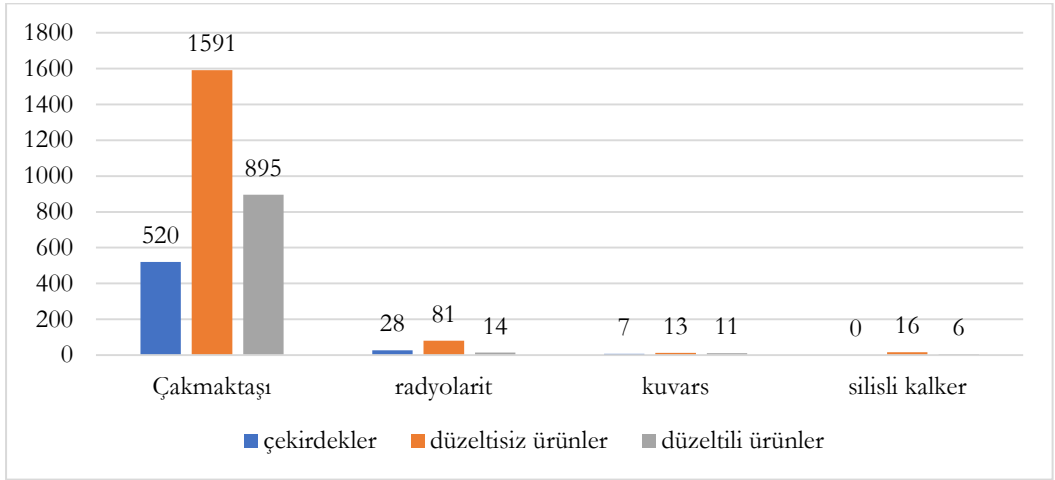
- Dinçer 2016 B. Dinçer, “The Lower Paleolithic in Turkey: Anatolia and Hominin Dispersals Out of Africa”, içinde K. Harvati – M. Roksandic (ed.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context* (Dordrecht 2016) 213-228.
- Dinçer 2017 B. Dinçer, *Marmara Çevresinde Alt Paleolitik Çağ: İlk İnsan Hareketleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul 2017).
- Dinçer 2018 B. Dinçer, 2018, “Uludağ Çevresinde Alt ve Orta Paleolitik: Genel Bir Değerlendirme”, içinde: M. Şahin (ed.), *Bursa ve İlçeleri Arkeolojik Kültür Emmanteri-IV, Olympos Araştırmaları-II* (Bursa 2018) 21-25.
- Dinçer ve diğ. 2017 B. Dinçer – S. Balcı – E. Güldoğan, “İstanbul İli Yüzey Araştırması (İstYA) Projesi Yontmataş Buluntuları 2013- 2016”, *APAD* 3, 2017, 35-55.
- Dinçer ve diğ. 2019 B. Dinçer – S. Yıldırım Balcı Ç. Altınbilek Algül, 2019, “Büyükçekmece Yontmataş Buluntuları 2016-2017”, içinde: E. Güldoğan (ed.), *İstanbul İli Yüzey Araştırmaları 2016-2017 Büyükçekmece* (İstanbul 2019) 67-89.
- Drobniewicz ve diğ. 2011 B. Drobniewicz – B. Ginter – J. K. Kozłowski – N. Sirakov – S. Svoboda – S. Ivanova, “Description of particular Middle Paleolithic Levels”, içinde B. Ginter – J. K. Kozłowski – J. L. Guadelli – Sirikova S. (ed.) *Temnata Cave: Excavations in Karlukovo Karst Area Bulgaria* (Bulgaria 2011)73-138.
- Erbil 2018 E. Erbil, “Sakarya İli Paleolitiği”, *APAD* 4, 2018, 37-58.
- Erdem 2020 İ. B. Erdem, *Sürmecik (Banaç- UŞAK) Paleolitik Açık Hava Yerleşimi İki Yüzyülyli Alet Tekno-Tipolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Uşak 2020).
- Karahan 2019 G. Karahan, *Sürmecik (Banaç – UŞAK) Paleolitik Açık Hava Yerleşimi, Levallois Teknolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara 2019).
- Kartal 2018 G. Kartal, “Eskişehir’de Orta Paleolitik Dönem’e Ait Yeni Bir Buluntu Alanı: Seyitgazi”, *Uluslararası İnsan Çalışmaları Kongresi*, 361-370.
- Kelley 1954 H. Kelley, “Contribution à l’étude de la technique de la taille levalloisienne”, *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 51, 1954, 149–69.
- Lebatard ve diğ. 2014 A. E. Lebatard – C. M. Alcıçek – P. Rochette – S. Khatip – A. Vialet – N. Boulbes – D. L. Bourlés – F. Demory – G. Guipert – S. Mayda – V. V. Titov – L. Vidal – H. de Lumley, “Dating the Homo erectus Bearing Travertine from Kocabaş (Denizli,

- Turkey) at least 1.1 Ma”, *Earth and Planetary Science Letters* 390, 2014, 8-18.
- Maddy ve diğ. 2015 D. Maddy – D. Schreve – T. Demir – A. Veldkamp – J. R. Wijbrans – W. Van Gorp – D. J. Van Hinsbergen – M. J. Dekkers – R. Scaife – J. M. Schoorl – C. Stemerding – T. Van der Schriek, “The Earliest Securely-dated Hominin Artefact in Anatolia?”, *Quaternary Science Reviews* 109, 2015, 68-75.
- Noble – Davidson 1996 W. Noble – I. Davidson, 1996, *Human Evolution, Language and Mind: A Psychological and Archaeological Enquiry*, (Cambridge 1996).
- Ocakoglu ve diğ. 2018 F. Ocakoglu – B. Dinçer – M. S. Akkiraz – E. Şahiner – G. Brook, “Palaeolithic occupation of the Anatolian High Plateau during a cold period: An MIS 6 aged artifact from the Avlamiş Valley, Eskişehir, NW Turkey”, *Geoarchaeology An International Journal* 33, 2018, 1-15.
- Özçelik 2017 K. Özçelik, “Ege Bölgesi’nde Neanderthal İnsanın İzleri”, *DTCF Dergisi* 57/1, 2017, 524-537.
- Özçelik ve diğ. 2016 K. Özçelik – A. Violet – H. Bulut, “Denizli İli Prehistorik Dönem Yüzey Araştırması (2015)”, *AST* 34/1, 2016, 505-524.
- Panagopoulou 1999 E. Panagopoulou (1999), “The Theopetra Middle Paleolithic assemblages: their relevance to the Paleolithic of Greece and adjacent areas”, içinde G. Bailey – E. Adam – E. Panagopoulou – C. Perles – K. Zachos (ed.), *Proceedings of the ICOPAG Conference* (Ionnina 1999) 252-265.
- Ranov 1995 V. A. Ranov, “The Levallois Paradox”, *The Definition and Interpretation of Levallois Technology*, içinde: O. Bar-Yosef – H. L. Dibble (ed.), *The Definition and Interpretation of Levallois* (Madison 1995) 69-78.
- Sarıoğlu 2019 E. K. Sarıoğlu, *Sürmeçik (Banaç – UŞAK) Paleolitik Açık Hava Yerleşimi Kenar Kazıyıcılarının Tekno-Tipolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Ankara 2019).
- Schlanger 1996 N. Schlanger, “Understanding Levallois: Lithic Technology and Cognitive Archaeology”, *Cambridge Archaeological Journal* 6/2, 1996, 231-254.
- Scott 2011 B. Scott, 2011. *Becoming Neanderthals: The earlier British Middle Palaeolithic*, (Oxford 2011).
- Smith 1911 R. A. Smith, “A Paleolithic Industry at Northfleet, Kent”, *Archaeologica* 62, 1911, 512-532.

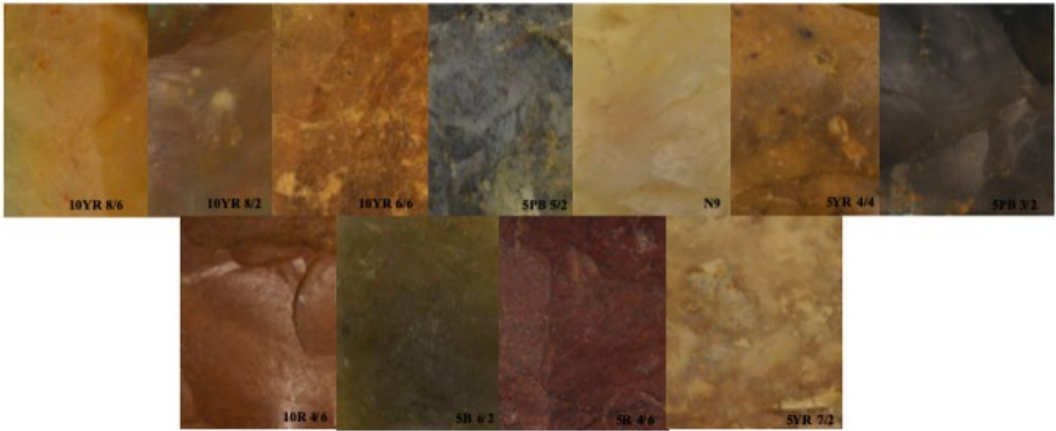
- Söyler ve diğ. 2018 Ş. Söyler – H. Taşkıran – R. M. Czichon – K. Özçelik – S. Polat – M. A. Yılmaz – E. Erbil – M. Türker – D. Dağcı, “Uşak, Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2016”, *KST* 39/2, 2018, 381-391.
- Söyler ve diğ. 2019 Ş. Söyler – H. Taşkıran – R. M. Czichon – K. Özçelik – Y. Aydın – E. Erbil – M. Türker, “Uşak, Banaz Sürmecik Paleolitik Kazısı-2017”, *KST* 40/2, 2019, 307-316.
- Spinapolice – Garcea 2013 E. E. Spinapolice – E. A. Garcea, 2013, “The Aterian from the Jebel Gharbi (Libya): New Technological Perspectives from North Africa”, *African Archeological Review*, 2013, 1-27.
- Taşkıran 1998 H. Taşkıran, “The distribution of bifaces in Anatolia”, içinde: O. Marcel (ed.), *Prehistoire d’Anatolie Gen.se de deux mondes (Anatolian Prehistory at the Crossroads of Two Worlds)* ERAUL 85/2 (Liège 1998) 569-577.
- Taşkıran 2017 H. Taşkıran, “Ege Prehistoryasında Uşak”, içinde: R. M. Czichon – Ş. Söyler – B. Can – İ. Çavuş (ed.), *Yüzey Araştırmaları ve Kazılar Işığında Uşak* (İstanbul 2017) 19-24.
- Taşkıran 2018 H. Taşkıran, “The distribution of Acheulean culture and its possible routes in Turkey”, *Comptes Rendus Palevol* 17/1-2, 2018, 99-106.
- Van Peer 1995 P. Van Peer, “Current Issues in the Levallois Problem”, içinde: O. Bar-Yosef – H. L. Dibble (ed.), *The Definition and Interpretation of Levallois* (Madison 1995)1-10.
- Van Riet Lowe 1945 C. Van Riet Lowe, “The Evolution of the Levallois Technique in South Africa”, *Man* 45, 1945, 49–59.
- Vialet ve diğ. 2014 A. Vialet – G. Gaspard – M. C. Alçiçek – M. A. de Lumley, “La Calotte Crânienne d’Homo Erectus Archaïque de Kocabaş, Bassin de Denizli, Anatolie, Turquie (The Archaic Homo Erectus Skullcap From Kocabaş, Denizli Basin, Anatolia, Turkey)” *Anthropologie* 118.1, 2014, 74-107.
- Vialet ve diğ. 2012 A. Vialet – G. Guipert – M. C. Alçiçek, “Homo Erectus Found Still Further West: Reconstruction of the Kocabaş Cranium (Denizli, Turkey)” *Comptes Rendus Palevol* 11, 2012, 89-95.
- Wilkins ve diğ. 2010 J. Wilkins – L. Pollarolo – K. Kuman, “Prepared Core Reduction at the site of Kudu Koppie in northern South Africa: temporal pattern across the Earlier and Middle Stone Age boundary”, *Journal of Archaeological Science* 37, 2010, 1279-1292.
- Yaman ve diğ. 2017 İ. D. Yaman – Y. Aydın – A. I. Yaman, “Aksaray İli Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması (2016)”, *AST* 35/2, 2017 13-26.

Resim 1

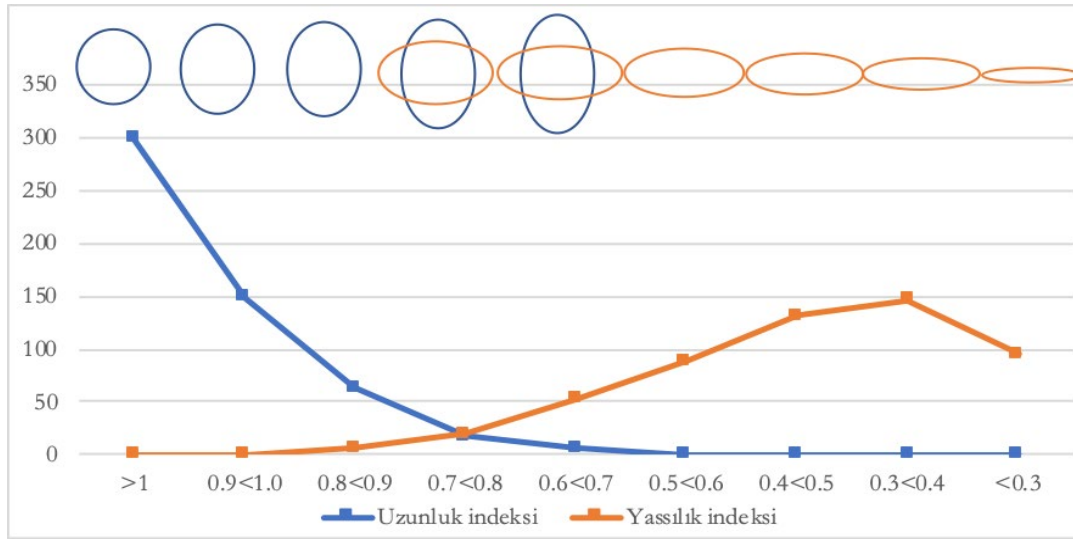
Grafik 1

Resim 2

Levallois çekirdekler	Uzunluk (mm)	Genişlik (mm)	Kalınlık (mm)	Uzunluk indeksi (G/U)	Yassılık indeksi (K/G)
<i>Ortalama</i>	47,05	48,95	21,54	1,056	0,440
<i>Minimum</i>	25	24	13	0,642	0,160
<i>Maksimum</i>	109,1	97,5	76,4	1,777	0,912
<i>Standart sapma</i>	12,62	13,04	9,26	0,173	0,143

Tablo 1

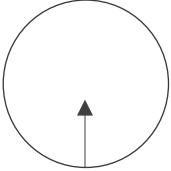
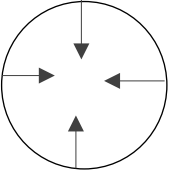
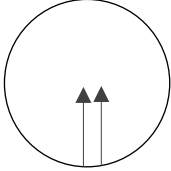
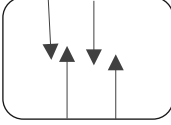
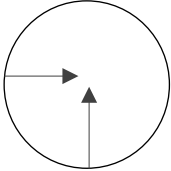
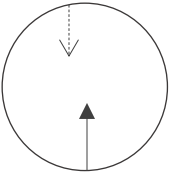
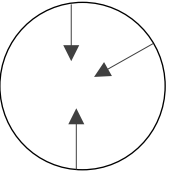
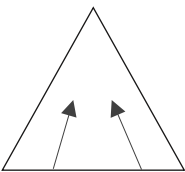
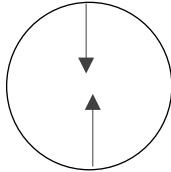
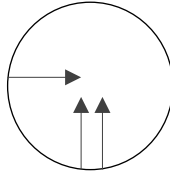
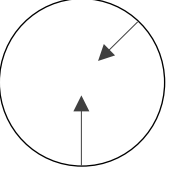
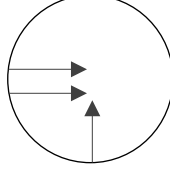

Grafik 2

Son yongalama yüzeyi hazırlık yöntemi			Son yongalama yüzeyi çıkarım yöntemi		
Merkezcil	212	%58,74	<i>Linéal</i>	76	%13,69
Yöneşen	4	%38,20	Merkezcil <i>récurrent</i>	338	%60,90
Tek kutuplu	1	%0,18	Tek kutuplu <i>récurrent</i>	40	%7,21
İki kutuplu	12	%2,16	İki kutuplu <i>récurrent</i>	12	%2,16
Belirsiz	326	%58,74	<i>Orthogonal récurrent</i>	46	%8,29
			İki çıkarım yüzeyli	19	%3,42
			Tekrar hazırlama	20	%3,42
			Klasik uç yöntemi	4	%0,91
Son yongalama yüzeyi hazırlık yonga sayısı			Son yongalama yüzeyi Levallois ürün sayısı		
1-4	72	%12,97	0	20	%3,60
5-9	136	%24,50	1	80	%14,41
<10	10	%1,80	2-5	383	%69,01
Belirsiz	337	%60,72	6-10	72	%12,97
Taşımalık tipi			Son ürün negatif tipi		
Yumru	162	%29,19	Yonga	524	%94,41
Yonga	42	%7,57	Dilgi	1	%0,18
Köşeli	80	%14,41	Uç	4	%0,72
Yassı	35	%6,31	<i>Débordant</i> yonga	6	%1,08
Plaka	9	%6,31	Yok	20	%3,60
Belirsiz	227	%40,90			
Vurma düzlemi yüzeyi hazırlayıcı yongaların konumu			Vurma düzlemi yüzeyi korteks konumu		
Tüm yüzey	335	%60,36	Çevresel	4	%0,72
Çevresel	109	%19,64	Merkez	131	%23,60
Distal-proximal-bir kenar	35	%6,31	Merkez ve bir kenar	44	%7,93
Proximal	4	%0,72	Merkez ve birden fazla kenar	31	%5,39
Proximal ve bir kenar	20	%3,60	Bir kenar	15	%2,70
Proximal ve iki kenar	10	%1,80	Birden fazla kenar	3	%0,54
Sadece vurma düzlemi	18	%3,24	Yok	327	%58,92
Distal ve proximal	11	%1,98	Vurma düzlemi hazırlık biçimi		
Distal	2	%0,36	Yüzcüklü	299	%53,87
Distal ve bir kenar	4	%0,72	Tek çıkarım	49	%8,83
Distal ve iki kenar	3	%0,54	Birkaç çıkarım	186	%33,51
İki kenar	2	%0,36	Korteks	1	%0,18
Sağ kenar	2	%0,36	Yok	20	%3,60
Vurma düzlemi yüzeyi hazırlayıcı yonga sayıları			Alet tipi		
1-5	45	%8,11	Düzeltili	22	%3,96
6-10	224	%40,36	Dişlemeli	17	%3,06
11-15	211	%38,02	Ön kazıyıcı	4	%0,72
16-20	46	%8,29	Disk alet	17	%3,06
<20	29	%5,23	Taş kalem	1	%0,18
			Düzeltilisiz	494	%89,01

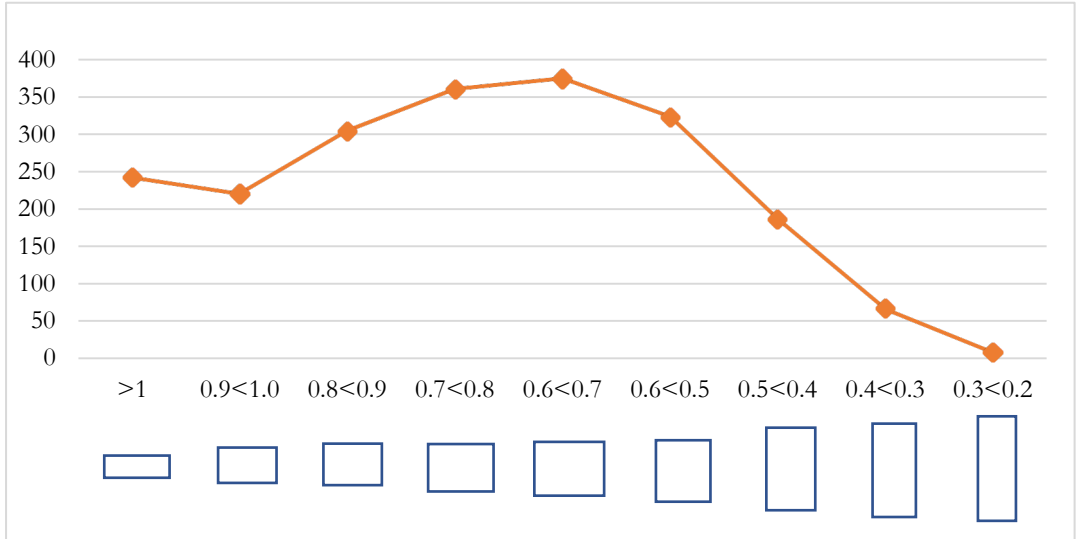
Tablo 2

<i>Linéal</i>	<i>Merkezcil récurrent</i>	<i>Tek kutuplu récurrent</i>	<i>İki kutuplu récurrent</i>	<i>Orthogonal récurrent</i>
				
				
				

Tablo 3

Yonga	Uzunluk (mm)	Genişlik (mm)	Kalınlık (mm)	Uzunluk indeksi (G/U)
Ortalama	45,6	35,09	6,23	0,979
Minimum	16	16	2	0,375
Maksimum	97,2	73,2	14,7	1,218
Standart sapma	11,50	8,39	2,07	2,913
Dilgi				
Ortalama	61,29	28,11	6,11	0,458
Minimum	31,2	12,9	2,3	0,250
Maksimum	98	57,2	17	0,501
Standart sapma	12,11	6,23	1,85	0,075
Uç				
Ortalama	53,11	30,97	6,37	0,629
Minimum	29	16	2,4	0,32
Maksimum	83,5	51	14	0,974
Standart sapma	11,26	6,59	1,98	0,161
Débordant yonga				
Ortalama	51,51	37,87	9	0,744
Minimum	27	25,8	4,9	0,423
Maksimum	74	72,3	13,6	1,62
Standart sapma	13,03	9,79	2,16	0,275

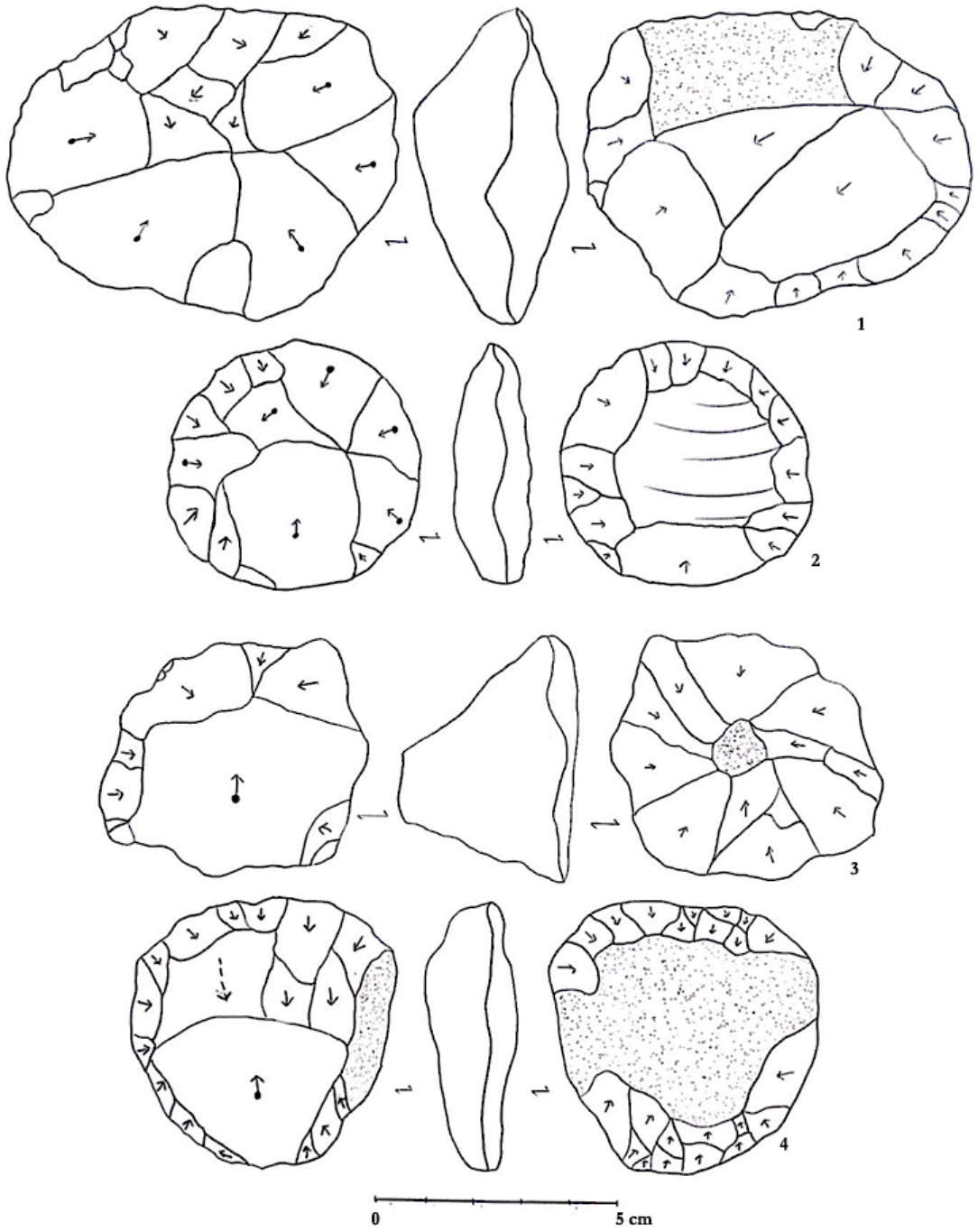
Tablo 4

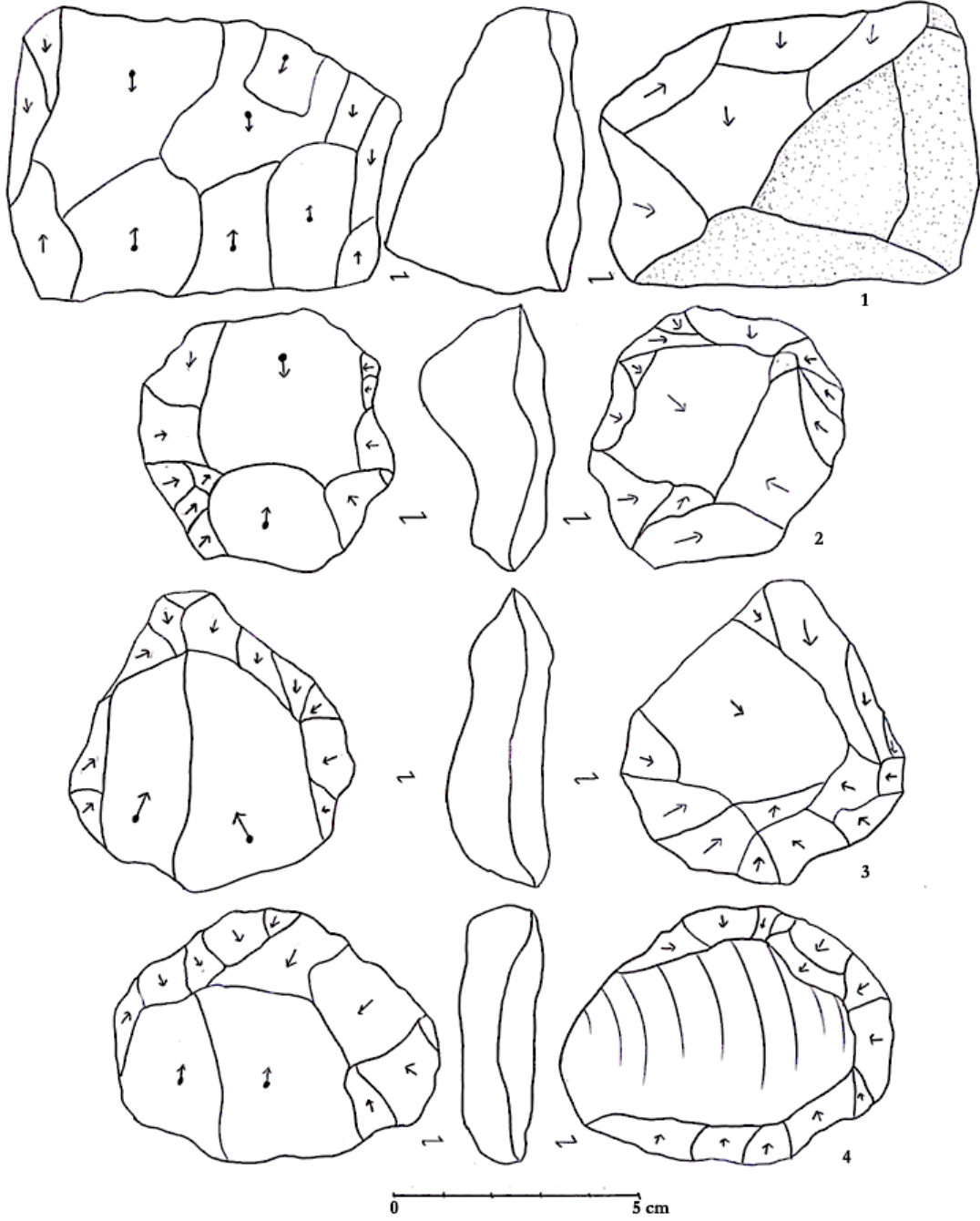
Grafik 3

Levallois ürün tipi			Çıkarım yöntemi		
Yonga	2083	%79,29	<i>Linéal</i> /İlk çıkarım	513	%19,53
Dilgi	402	%15,30	Merkezcil <i>récurrent</i>	906	%34,49
Uç	118	%4,49	Tek kutuplu <i>récurrent</i>	325	%12,37
<i>Débordant</i> yonga	24	%0,91	İki kutuplu <i>récurrent</i>	70	%2,66
			<i>Orthogonal récurrent</i>	223	%8,49
			Belirsiz	590	%22,46
Hazırlık yöntemi			Önceki Levallois ürün sayısı		
Merkezcil	1553	%59,12	0	489	%18,61
Yöneşen	162	%6,17	1	609	%23,18
İki kutuplu	127	%4,83	2	627	%23,87
Tek kutuplu proximal	135	%5,14	3	248	%9,44
Belirsiz	650	%24,74	<3	64	%2,44
			Belirsiz	590	%22,46
Hazırlayıcı yonga sayısı			Alet tipi		
1-5	1626	%61,90	Dışlemeli	300	%11,42
6-10	433	%16,49	Çontuklu	56	%2,13
<10	14	%0,53	Kenar kazıyıcı	254	%9,67
Belirsiz	554	%21,09	Düzeltili yonga/dilgi	143	%5,44
			Ön kazıyıcı	3	%0,11
			Düzeltili Levallois uç	79	%3,01
			<i>Moustérien</i> Levallois uç	22	%0,84
Topuk tipi			Taş kalem	9	%0,34
Yüzcüklü	1427	%54,32	Taş delgi	6	%0,23
Düz	841	%32,01	Budamalı	28	%1,07
Birkaç çıkarımlı	73	%2,78	Bileşik alet	26	%0,99
İki yüzlü	172	%6,55	Düzeltilsiz	1701	%64,75
Korteksli	10	%0,38			
Kırık	88	%3,35			
Dönüştürülmüş	16	%0,61			

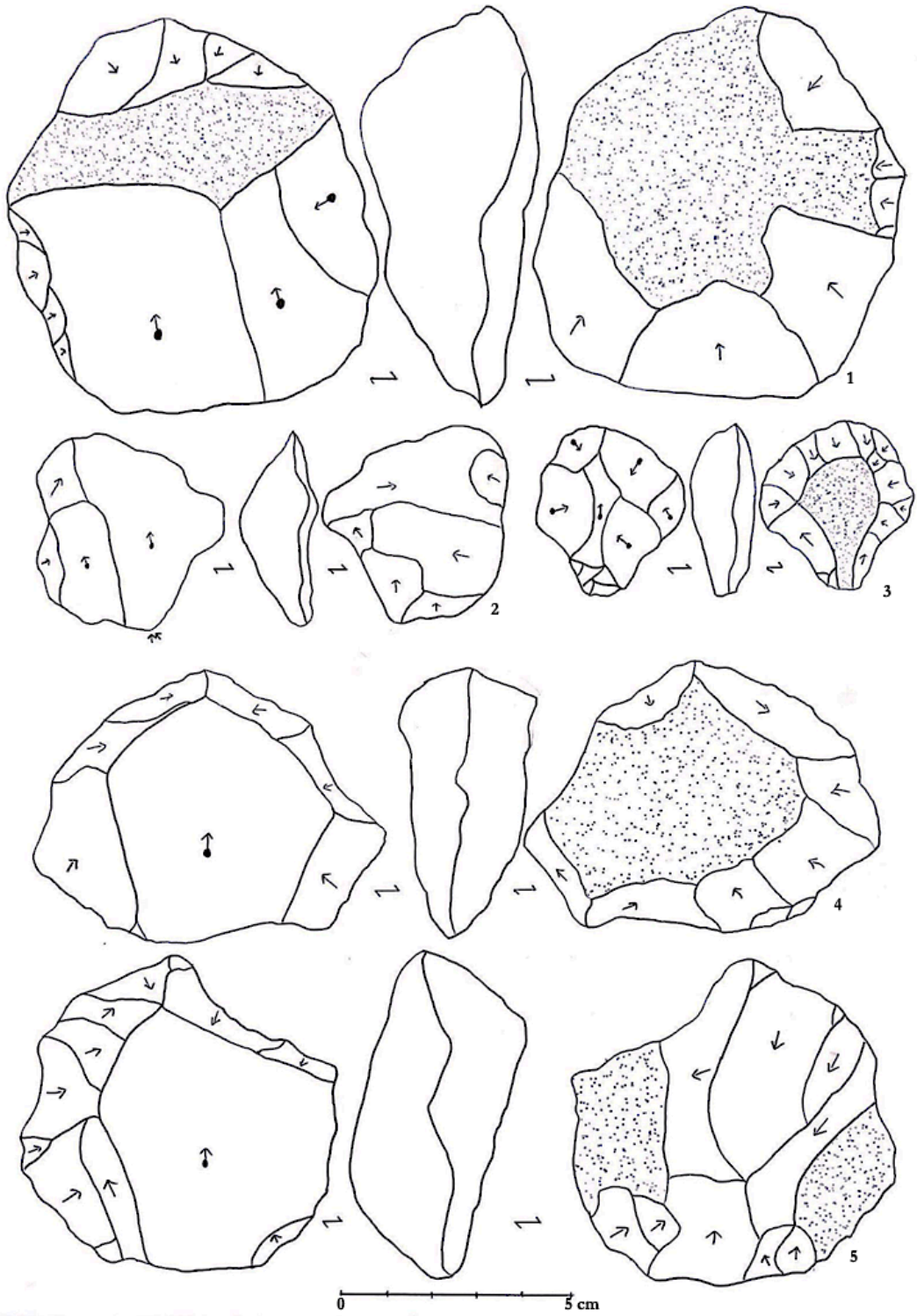
Tablo 5

Çizim 1

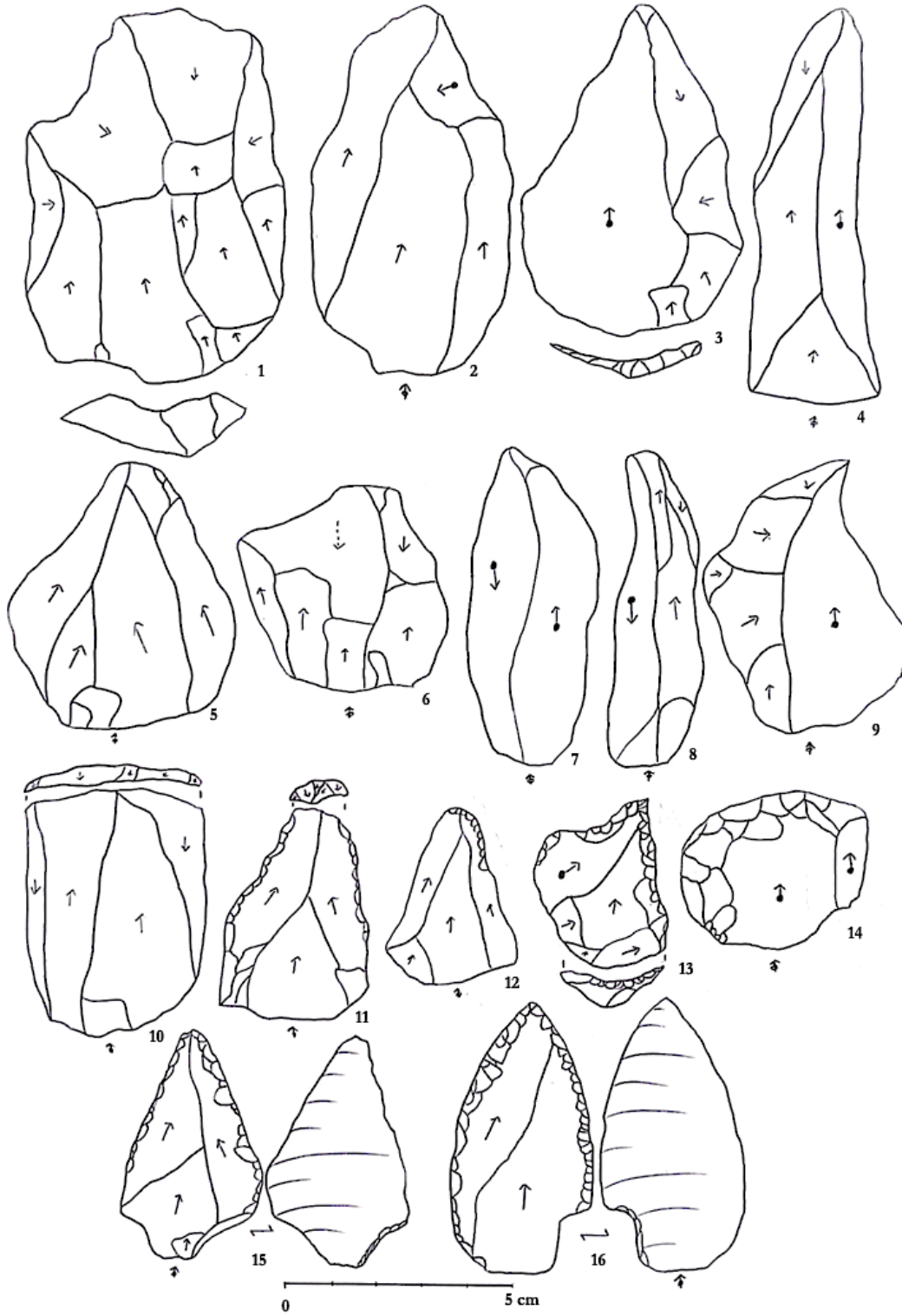

Çizim 2

Çizim 3

Çizim 4

ISPARTA ARKEOLOJİ MÜZESİ'NDEKİ MEZAR TAŞLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ramazan ÖZGAN*

Anahtar Kelimeler: *Isparta Arkeoloji Müzesi • Delipınar Tümülüsü • Anthemion'lu Mezar Steli • Milet • Paros*

Özet: Isparta Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen ve bugüne değin iyi koruna gelmiş iki adet anthemion'lu mezar taşı define arayıcıları tarafından ortaya çıkartılmıştır. Delipınar Tümülüsü olarak adlandırılan mezar yapıtı, Isparta İli, Senirkent İlçesi Yassören Kasabası'nın 2 km doğusunda, antik Tymandos Öreni'nde bulunmaktadır. Dikdörtgenler prizması biçimli mezar taşlarının yüksekliği 2,80 m olup, anthemion'lu taşlarının yükseklikleri de 30-35 cm'dir. Anthemion taşları ise 23-24 palmet yaprağından oluşturulmuştur. Her iki stel ile birlikte bir de Sfenks betimli 137 x 100 x 32 cm ölçülerinde üçüncü bir kabartma ele geçmiş olup, Sfenks üçgen alınlıklı bir çerçevede sağa yürür biçimde betimlenmiştir. Söz konusu bu üç yapıt Nesrin ve Mehmet Özsait tarafından 1974 yılında fotoğrafla belgelenmiş, 2005 yılında da bilim dünyasına tanıtılmıştır. Daha sonra söz konusu eserler, Isparta Müzesi katalogunda özetlenmiştir. Ardından söz konusu anthemion'lu steller sevgili B. Hümmüzlü tarafından ayrıntılı ve bilimsel değerlendirmelerle ele alınmıştır. B. Hümmüzlü her iki Anthemion stelinin içerdiği teknik ve motifsel özelliklerden, aynı dönem olduklarını hem de aynı atölye ürünü olduklarını haklı olarak saptamıştır. Stilistik değerlendirmeler sonucunda, Anthemion stellerini, İonya stellerine benzerliklerini işaret ederek, MÖ 6. yy sonlarına tarihlenmiştir. B. Hümmüzlü'nün özellikle kronolojik değerlendirmelerine şüpheyle baktığımızdan, stellerin hem tipolojik, hem de kronolojik benzerlerinin daha iyilerini ve paralellerini arayarak, Kyklad adalarının ünlüsü olan Amorgos ve Paros Adaları'nda olduklarını saptadık. Amorgos ve Paros Adası Anthemion stelleriyle yaptığımız stilistik değerlendirmeler sonucu, Isparta, Delipınar kökenli mezar taşlarını MÖ 480-470 yıllarına tarihledik. Söz konusu Delipınar Tümülüsü'ne ait üçüncü bir eserde vurgulandığı gibi, kadın başlı, aslan gövdeli ve kuş kanatlı mitolojik yaratık olan sfenks betimlenmiştir. Dolgun ve ağır vücut yapısı, kuvvetli bacaklarıyla yürüyüş halinde betimlenen Sfenks'in kanat teleklerinin, Anthemion'un palmet yapraklarına benzerliği dikkat çekmektedir. Bunlara ilaveten Sfenks'in geniş ve ağır, sarkık yüz yapısının yanı sıra, etli ve kalın göz kapaklarıyla hareketsiz ve somurtkan fizyonomik ifadesi, ciddi stil dönemi mutsuz ifadeyi çağrıştırmaktadır. Bu stilistik bağlamda Sfenks'in en yakın benzerlerinden biri MÖ 470 yılları civarına tarihlenen "L'exaltation de la fleur" olarak adlandırılan Louvre Müzesi'ndeki zengin içerikli kabartmadır. Anthemion stelleriyle çağdaş olan Sfenks kabartmasının da aynı Tümülüs mezar yapıtına ait olup, yontuculuğuyla ünlü Paroslu yontucular tarafından üretildiklerine inanmaktayız.

* Prof. Dr. Ramazan Özgan, Cihannüma Mahallesi, Akdoğan Sokak, No: 6/1, Beşiktaş – İstanbul / TÜRKİYE
e-posta: rozgan@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5322-521X
Gönderilme tarihi: 25.05.2020; Kabul edilme tarihi: 24.08.2020

REEVALUATING THE GRAVE STELAI IN THE ISPARTA ARCHAEOLOGICAL MUSEUM

Key Words: *Isparta Archaeological Museum • Delipınar Tumuli • Grave Stele with Anthemion • Milet • Paros*

Abstract: The two well preserved grave steles with anthemion on exhibition in the Archaeological Museum of Isparta were brought to light by looters. The finding spot is the so called tumulus of Delipınar grave monument, which is located in the ancient site of Tymandos, 2 km in the East of the Yassıören county, district of Senirkent, province of Isparta. The steles consist of 2.80 m high oblong blocks, while the height of the anthemion is 30-35 cm. The anthemion crowns are formed by 23 or 24 leaves of palmettes. Close to these steles was found a third relief with the figure of a sphinx measuring 137 x 100 x 32 cm. The sphinx which is moving to the right is placed in a pediment shaped frame. These three pieces were documented with photographs in 1974 by Nesrin and Mehmet Özsaıt, and presented to the academic public in 2005. Thereafter they were mentioned in the Isparta museums catalogue, and then analysed in detail and scientifically by B. Hümmüzlü. This scholar noted rightly that both anthemion steles were contemporaneous and works of the same atelier because of their technical and iconographical characteristics. As a result of the stylistic analogies with Ionic steles she proposed a date in the late 6th century BC. As we disagree with Hümmüzlü's chronological proposal we compared the steles typologically and stylistically with exemplars from the Cycladic islands like Amorgos and Paros. The result is that the steles from Delipınar/Isparta should be dated in the years 480-470 BC. The third relief depicts the figure of a sphinx with the head of a woman, the body of a lion and wings of a bird. The sphinx has a plump and heavy body, and the beefy legs are moving forwards. The feathers look similar to the anthemion palmettes. Beside this the broad, heavy and hanging shape of the face and the thick, fleshy eyelids causing a surly physiognomy are clear characteristics of the Severe Style. In this regard the sphinx can be compared with the remarkable relief called "L'exaltation de la fleur" in the Louvre which can be dated around 470 BC. The relief of the sphinx is contemporaneous with the Anthemion steles and therefore must be part of the same grave construction. It was probably the product of one of the famous workshops of Paros.

Giriş

Isparta Müzesi Delipınar Tümülüsü mezar taşları (Res. 1-4; Res. 13 a-b-c-d) ile ilgili olarak, *Anadolu / Anatolia* 32, 2007 sayısının 1-20 sayfalarında “Kilikyadan Arkaik Devre ait İki Kabartma Üzerine Düşünceler” adlı yayınının 23. dipnotunda: “*Isparta-Senirkent yakınlarında bir Tümülüs mezar girişinde iki adet kabartmasız anthemion’lu mezar steli ile bir adet dörtgen çerçeve içinde betimlenmiş Geç Arkaik bir Sfenks kabartması bulunmuştur*” şeklinde değinilmiştir. Mezar odası girişinin sağına ve soluna simetrik olarak dikilmiş olan bu mezar taşları hiç şüphesiz aynı yılların ve atölyenin ürünü olmalıdır. Aynı yerde bulunmuş olduğu söylenen daha küçük ölçülerdeki Geç Arkaik Devre ait olan üçüncü Sfenksli kabartmanın diğer iki *anthemion’lu* stel ile olabilecek teknik ve stilistik özelliklerinin çok iyi irdelenmesi gerekmektedir. Bu üç yapının aynı düşünce ve aynı zamanda birlikte mezar odası önüne dikilip dikilmedikleri mutlaka çözümlenmelidir. Neticede *anthemion’lu* mezar taşlarının kronolojisi için şüphesiz büyük katkıları olacaktır. Verilen bilgilerden dolayı B. Hürmüzlü ve Isparta Müze Müdürü Sayın İ. Güceren’e çok teşekkür ederiz.” ifadesinde bulunmuştuk. Söz konusu makalede Kilikya-Kelenderis (Aydıncık) kökenli/çıkışlı figür kabartmalı ve anthemion taçlı bir mezar taşını¹ değerlendirirken aşağı yukarı aynı veya yakın zaman aralıklarını kapsadığını

düşündüğümüz ve MÖ geç 6. yüzyıl ve erken 5. yüzyıl üretimi olan Samos Adası’ndaki ünlü *anthemion’lu* mezar stellerini de tekrar ele alıp hatırlatmaya çalışmıştık². Söz konusu bu kısa yayınının sırasında veya hemen sonrasında dipnotta sözünü ettiğimiz Isparta/Senirkent Yassören Kasabası yakınlarındaki bir tümülüs-ten, defincilerce ortaya çıkartılan çok ilginç ve de değerli olduğuna inandığımız *anthemion’lu* iki mezar taşı ile (Res. 1-4) sfenks figürlü kabartmalı parçanın (Res. 13 a-b-c-d) bilim dünyasına tanıtıldıklarını gördük ve okuduk. Söz konusu bu kültür varlıklarını, önce sfenksli kabartmayı, bölgede kapsamlı ve ayrıntılı yüzey araştırmaları yapan N. ve M. Özsait hocalar³ özet olarak uluslararası bir toplantıda tanıtmışlar, sphenksli kabartmadan günümüze çok daha iyi korunmuş ve aynı yerde bulunmuş olan *anthemion’lu* iki mezar taşını da sevgili Bilge Hürmüzlü⁴ tanıtmıştır. Her üç kültürvarlığı da o zaman elimizde olmayan 2005 basımlı Isparta müze çalışanlarının gayretleriyle hazırlanan müze kataloğunda⁵ envanter bilgileri ve tam ölçülerinin yanı sıra resimleriyle de tekrar kısa tanımları yapılmıştır.

Bu tanım yayınlarına karşın her üç mezar yapıtlarını tekrar ele almamızın nedeni yayınlara biraz daha ayrıntılı bilgi ilave etmek ve yapıtların değer ve önemine binaen biraz daha ilginç bilimsel katkıda bulunmak, biraz daha geniş kapsamlı bilgiler

* Resimlerin tedarikinde yardımlarını esirgemeyen Mehmet Özsait, Bilge Hürmüzlü, Suhal Sağlan, Ertekin M. Doksanaltı, Celal Şimşek ve Isparta Müzesi çalışanlarına, çizim için Murat Özgen ve Ertunç Denktaş’a ve hiç şüphesiz her türlü yardımları için Merve Çakır’a teşekkür ederim.

¹ Doksanaltı – Özgan 2007, 1-20, Res. 1-2.

² Buschor 1933, 20-26; Buschor 1959, 6-12; Freyer-Schamenburg 1974, No. 89-99; Doksanaltı – Özgan 2007, 3-5, Res. 3.

³ Özsait – Özsait 2007, 159, 163, 165, Res. 1-5.

⁴ Hürmüzlü 2007, 97-104.

⁵ Dedeoğlu ve diğ. 2005, 26- 27.

sunabilmektir. Bu hususta arzu ve düşüncüklerimizin gerçekleşmesinde Sn. Özsaitlerle sevgili B. Hürmüzlü'nün geniş liberal bilimsel düşünce ve tavırları doğrultusundaki her türlü yardımları sayesinde başariabilmiştir⁶.

Daha önce de ayrıntılı betimlemeleri yapılmış olsalar da tekrar hatırlatmak gerekirse söz konusu bu mezar taşları Isparta ili Senirkent ilçesi Yassıören kasabasının 2 km doğusundaki Delipınar Tümülüsleri olarak adlandırılan (Hrt. 1) yerde bulunmuşlardır. Antik Tymandos öreni sınırları içindeki bu Tümülüs, dolayısıyla tümülüsün mezar dromosu ve odası definciler tarafından ortaya çıkartılmışlardır. Bu çalışma sırasında sfenks kabartmalı (Res. 13) kültür varlığı hiç şüphesiz tahrip edilmiştir. Mezar taşlarının tanıtım yayınlarında akla gelen bazı sorulara ne yazık ki cevap bulunamamaktadır. Tümülüs odasına kimler nasıl ve ne zaman girmişlerdir? Söz konusu mezara ait biraz sonra tanıtacağımız kültür varlıkları ne zaman ve nasıl kimler tarafından Senirkent Turan İlkokuluna taşınmışlardır. Steller 1974 yılında Özsaitler tarafından belgelenmiş olup, bölgede kapsamlı yüzey araştırma çalışmaları sırasında bilim dünyasının dikkatini çekmişlerdir. Bu muhteşem yapıtlar ancak çeyrek asır sonra 2002 yılında Isparta Müzesine taşınabilmiş ve envanter kayıtları gerçek ölçüleriyle yapılabilmıştır.

Bilge Hürmüzlü tarafından ayrıntılı bilgiler sunularak bilimsel değerlendirilmeleri yapılan ve günümüze çok iyi vaziyette

korunagelmiş iki *anthemion* taçlı mezar taşını (Res. 1-4) bazı ilave bilgiler sunabilmek arzusuyla tekrar ele almak istiyoruz. Sevgili Hürmüzlü özellikle *anthemion*'larla ilgili her türlü ayrıntıya değinerek her iki *anthemion*'un çok benzer yönlerine değinmiş ve her iki mezar taşı haklı olarak özellikle taşların yapılış biçim ve stilinden dolayı tacın hem zaman ve aynı atölye ürünü olduğunu göstermiştir. Zaten ileride de vurgulandığı üzere her iki mezar taşında da aynı tümülüs mezarından gelmeleri de bu sonuca işaret etmektedir.

Sayın Hürmüzlü'nün pek emin olmasına karşın gerek müze çalışanları ve gerekse sayın M. Özsait'in sözlü ifadelerine göre her üç mezar taşının da aynı tümülüsten yani Delipınar Tümülüsü olarak adlandırılan tümülüs mezardan geldikleri ifade edilmiştir. Fakat farklı düşünmeden olacak ki sevgili B. Hürmüzlü yayınına sfenks figürlü çok güzel kabartmayı dâhil etmemiştir. Hâlbuki bu kültür varlıklarının birlikteliği Sn. Özsaitlerin fotoğraflarından da açık olarak anlaşılacaktır. Bizim bu yapıtları tekrar ele alma ve değerlendirme arzumuzun bir nedeni de bu üç mezar taşının da stilistik değerlendirmelerle aynı mezar anıtına ait olabileceklerini, dolayısıyla kronolojik olarak hem zaman olduklarını ve hatta yapanların ve atölyesinin de hangi yöreden olabileceklerine ışık tutmak ve yapıtların sanatsal değer ve niteliklerine uygun değerlendirmeler yapabilmektir.

Hürmüzlü'nün de belirttiği gibi kalın, güçlü ve sağlam dikdörtgen prizma biçimli her iki mezar taşının da diğer yönlerine

⁶ Sevgili B. Hürmüzlü, N. ve M. Özsait ve C. Şimşek'e katkılarından, fotoğraf yardımlarından dolayı ise S. Sağlan'a teşekkür ederiz.

göre ön yüzleri özenle perdahlanmış ve 280 cm yükseklikte olup mavi-grimsi sert mermerden yontulmuşlardır. Ön yüzlerde boya kalıntısı saptanamamış olup, boş bir yüzey görünümlü olan mezar taşının tacını oluşturan palmet yükseklikleri 30-35 cm'yi bulmaktadır. Sırt sırta değdirilen ve dışa döndürülerek hareketlendirilen volütler üzerinde çok sayıdaki yapraklardan oluşan ve geniş yelpazeyi anımsatan muhteşem bir *anthemion* oluşturularak *anthemion* tamamlanmıştır (Res. 2-4). Volütlerin birleşme noktasından çıkan çok sayıdaki (23-24) palmet yaprakları merkezden yukarı ve yanlara doğru büyüyerek, genişleyerek, kalınlaşarak yan yana veya üst üste yerleştirilmiş üst üste yayılır olarak taşkın ve dışa dolgun konkav yapraklar biçiminde muntazam sıralanarak, tamamı yarım daireyi aşkın geniş bir yelpazeyi anımsatmaktadır. Yelpaze yapraklarının en alttakileri dairevi volüt dış kenarlarına refakat eder biçimde volüt kenarları üzerine teğet yerleştirilmiş veya yığılmışlardır. Geniş yelpazenin çıkış noktasının önünde ve üstünde daha az sayılı (9-11) ve daha küçük boyutlarda bir palmet demeti daha yerleştirilmiştir. *Anthemion* yapraklarının dışa dolgun – dış bükey/konkav işlenişlerine karşın volütler iç bükey/konveks olarak birbirlerine kontrast teşkil edecek biçimde ve daha rahat göreceli olarak betimlenmişlerdir. *Anthemion*'ların zenginliğine uygun olarak volüt düğümleri de bir dairevi boncuk dizini gibi zengin sıralı yaprakçıklardan oluşan bir bileziğe benzemektedirler. Volütlerin alt dış köşelerinde de zengin süslemeye

katkı olarak küçük palmetler yerleştirilmiştir. Örnekleriyle *anthemion* iyice zenginleştirilmiştir. Unutulmaması gereken bir başka betimleme de çok sık karşılaştığımız volüt altlarındaki iyice açılmış ve yayılmış lotus çiçek ve yapraklarıdır (Res. 6). Her iki *anthemion*'da da rahatlıkla görebildiğimiz bu betimleme biçimi ve tipolojisi hemen hemen aynı olup Hürmüzlü'nün de vurguladığı gibi her iki mezar taşının da aynı zamanda ve aynı atölyede yontuldukları şüphesizdir. Mezar taşlarının tüm yüzeylerinin işleniş farklılıkları yanı sıra B. Hürmüzlü, haklı olarak Sardes kökenli *in situ*⁷ olarak ortaya çıkartılan örnekleri işaret ederek, Delipınar Tümülüsü *anthemion*'lu mezar taşlarının da Sardes örneğinde olduğu gibi Tümülüs mezar odasının ön yüzünde yani *dromos* önünde basamaklı giriş eşliğinin her iki yanına dikildiklerini ileri sürmüştür.

Hürmüzlü, Isparta stellerinin *anthemion*'larının en yakın benzerlerini Samos ve Miletos⁸ kökenli *anthemion* stellerinde göstermiştir ve bu yakın benzerliklerden dolayı Isparta stellerini İonya sanat etkisiyle MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlemektedir. Sayın Hürmüzlü ile anlaşamayacağımız husus işte burada yatmaktadır. Zira benzerlik *anthemion* tacından dolayı bütün *anthemion*'lu mezar taşlarında mevcuttur. Önemli olan bu tipolojik benzerliklerin stilistik değerlendirmelerini iyi gözlemleyip stellerin kronolojik yerlerine konulmasıdır. Bu tür mezar taşların geneline bir göz atıldığında, Anadolu'da şimdiye kadar gerçekten çok az sayıda ele geçmiş olmalarının yanı sıra çoğunluk ve yoğunluk Sa-

⁷ Hanfmann – Ramage 1978, 74; Ratté 1994, 593-607; Hürmüzlü 2007, 114, fig. 11; Özgan 1978, 80-84, Res. 43-44.

⁸ Bkz. y.dn. 1-2; Graeve 1989, 143-151.

mos'un elinde olup tek, sağlam ve de çağdaş bir örneği Anadolu'da Samos kolonisi Kelenderis'te ele geçmiş olmasıdır⁹. Az sayıda Sardes ve Daskyleion yakınlarında ele geçenler de ne yazık ki parçalanmış olarak günümüze ulaşmışlardır¹⁰. En güzel ve nitelikli Perinthos kökenli *anthemion* stellerini de elbette unutmamak gerekir¹¹. Bu bakımdan çok daha sağlam, ilginç ve nitelikli ve de değerli Delipınar Tümülüsü'nün *anthemion* başlıklı mezar taşlarının bilimsel kıymetini bilmek gerekir.

Anthemion mezar stellerinin kapsamlı araştırma ve kronolojik sıralamalarını yapan E. Buschor'un söz konusu çalışması hala önemini ve doğruluğunu korumaktadır. Buschor'un "nach polykratisch" Polykrates sonrası olarak kronolojik sıraya koyduğu *anthemion*'lu mezar stellerinin beş ve altıncı grupları genellikle MÖ 6. yüzyılın sonlarını kapsamaktadır. Belki bazıları MÖ 5. yüzyıla sarkabilir niteliktedir¹².

Hürmüzlü'nün benzer bulduğu *anthemion*'lu Samos mezar stellerinin biçimselliklerinin stilistik ve tipolojilerinin Isparta mezar stellerinden çok farklı oldukları çok iyi görülebilmektedir. Zira bu *anthemion*'ların genel görünümü (Res. 5-6). Ispartalılara göre daha dar ve yüksekçe bir biçim göstermektedirler. Palmet yaprakları sanki yeni sulanmış yapraklar gibi canlı diri ve dik olarak yukarıya doğru yan yana uzanmış olup en uzun merkezi yaprağa az sayıda yaprak yanlarına sıralanmışlar ve bunların hepsi geniş içi oyulmuş konveks yap-

raklar olarak betimlenmişlerdir. Buna karşın Isparta stelleri *anthemion*'larının (Res. 1-4) boyları kısa fakat yarım daireyi geçer biçimde oldukça geniş ve büyük yoğun ve zengin bir çiçek demetini veya bir büyük ve bol yapraklı geniş yelpazeyi anımsatır niteliktedir. Ayrıca birbirleri üzerine veya yan yana sıkıca sıralanmış yaprak konveks olmayıp aksine konkav etli ve dolgun ve hatta alt kenardakilerin üstüne eğilir ve yığılır biçimde karakterize edilmişlerdir. Saydığımız bu özellikler Isparta *anthemion* stellerini hem tipolojik ve hem de stilistik/kronolojik açılarından sözünü ettiğimiz Geç Arkaik İonya stellerinden açıkça daha farklı olduklarını gösteriyor olmalıdır.

Hürmüzlü için etkili ve önemli olan diğer bir örnek Milet antik kentinden olup, bu örnek¹³ ne yazık ki konuyla ilgili hiçbir hususa cevap verebilecek nitelikte değildir. Özellikle kaba ve kalitesiz bir mermerden yapılmış olan günümüze kırık mezar taşı tacının sadece sırt sırta dayalı volütleri ve parçalanmış olarak ulaşmış hem de yüzeyin gereğinden fazla aşınmış olması yanı sıra palmetleri de eksiktir. Bu nedenlerden muhteşem Isparta mezar taşlarıyla karşılaştırılmaları hayalkırıklığı yaratacaktır. Zaten V. von Graeve de söz konusu stel parçasını tanıtırken taşın tacını da eski örneklerle göre hayali olarak tamamlamış ve hayali olarak tarihlemiştir. Bu bakımdan von Graeve'nin tarihlemesi fazla ciddiye alınmamalıdır.

⁹ Bkz. y.dn. 1.

¹⁰ Bkz. y.dn. 7; Polat 2005, 1-23; Ratté 1994, 593-607.

¹¹ Şahin 1983, 77-80, Lev. 11; Akurgal 1987, 62, Lev. 86-88; Bruns-Özgan 1989, 183-190, Lev. 32; Doksanaltı – Özgan 2007, 5.

¹² Buschor 1933, Lev. 13,2-14,1-14,2; Freyer-Schaenburg 1974, 180-181, Nr. 97-99, Lev. 74; Doksanaltı – Özgan 2007, 17, Res. 3; Hanfmann – Ramage 1978, 162, Nr. 241, Fig. 158; Nollé 1992, 113 vd., 5.

¹³ Bkz. y.dn. 8.

Stilistik ve Tipolojik Gelişim

Stilistik ve tipolojik özellikleriyle *antbemion*'lu mezar taşlarının kronolojik olarak yerlerini saptamak pek de kolay olmamaktadır. Bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi palmet yaprakları iç bükey, yani konveks olurlarsa şu tarihlerdendir, dışa dolgun yuvarlağımsı konkav olurlarsa şu veya başka tarihten olabilirler gibi düşünceleri bize göre ne yazık ki kesin ve doğru saptamalar olamamaktadırlar. Zira Anadolu'nun en nitelikli ve çok iyi korunmuş Perinthos kökenli *antbemion*'lu¹⁴ iki mezar stelinden birisinin palmetleri konveks diğerininki ise konkav yapraklı olup, kronolojideki yerleri de hemen hemen kesin ve birbirlerine yakın tarihlerdendir. Figürlerin stil analizleriyle daha inandırıcı olarak tarihlenen konveks işlenen yapraklarıyla Hegekrates'in kızı Hegepole'nin mezar taşı (Res. 7a) MÖ 6. yüzyıl sonlarına tarihlenirken, diğer dolgun dışı palmet yapraklı mezar taşı ise Sinopion'un oğlu Kallisthenes'e ait olup (Res. 7b) eser MÖ 5. yüzyıl içine girmiş olup (MÖ 490) asrın sonlarına tarihlenen Borgia steli¹⁵ (Res. 8) *antbemion*'unun en yakın benzeridir. Perinthos mezar stelleri ilk bakışta birbirlerinin tekrarı gibi görünürlerse de aralarındaki etkileşimin şüphesiz olduğu gerçeği de gözden kaçmamaktadır. Fakat özellikle her iki mezar taşı taşlarının dikey spiral volütlerine dikkatlice bakıldığında Hegepole'nin mezar taşının volütlerinin daha yüzeysel, daha geniş kıvrımlı

volütler olmasına karşın Kallisthenes mezar taşı tacının spiral-dikey volütleri çok daha canlı, çok daha derin ve çok daha plastik -kabarık çok daha taze ve yüzeysellikten uzaklaşmıştır.

Benzer stilistik farkı mezar taşı sahiplerinin figürlerinde de bulmak pek zor olmayacaktır; zira Kallisthenes figürü de her yönüyle çok daha hareketli çok daha canlı-dolgun ve derinlik sahibi yapıya sahip olup Arkaik Devir vücut yapısı ve donukluğunu çoktan arkada bırakmış ve erken 5. yüzyıl ilk çeyreğinde yerini almış olmalıdır.

Diğer taraftan hem Kallisthenes figürü ve hem de kendi mezar taşı tacındaki spiraller¹⁶ ve palmet yaprakları stilistik olarak Sinop Müzesi'ndeki tanınmış Nana mezar taşı (Res. 9) taç süslemesi ile yine çağdaşı Boston Müzesi'ndeki Troas bölgesi çıkışlı ünlü Calvert steli¹⁷ (Res. 10) ve nihayet Bergama'da¹⁸ taşra (provinziel) görünümlü spiralleri biraz deformasyona uğramış mezar stelleri düzeyine de erişemediği açık-seçik görülmektedir. Örneğin Hekataios'un kızı Nana'nın mezar taşı olan stelin *antbemion* tacı 45 cm yükseklikte olup, palmet yaprakları arası ile volütlerde kırmızı ve mavi renk izlerine rastlanılmıştır ki bu hususları yapıtın orijinalinin çok daha zengin süslemeli ve etkili olduğunu belgelemektedir. Mezar taşı tacının süslemesinin en ilginç yanı hem volüt ve spirallerin ve hem de palmet demetinin arkada oval biçimli bir arka fon önünde betimlen-

¹⁴ Bkz. y.dn. 11.

¹⁵ Bkz. y.dn. 7; Doksanaltı – Özgan 2007, 5, Res. 5; Özgan 1978, 80-84, Res. 43-44.

¹⁶ Durugönül 1992, 97-107, Lev 8; Clairmont 1995, 48 Nr. 1040; Özgan 2009, 1-18, Res. 1-2; Doksanaltı – Özgan 2007, 4-5, Res.4.

¹⁷ Comstok – Vermeule 1976, 15 vd., Nr. 23; Faustoferri 1996, 307 vd., Lev. 7; Hanfmann – Ramage 1978, 74, Nr. 45; Doksanaltı – Özgan 2007, 5 vd, Res. 6.

¹⁸ Radt 1983, 53-68, Lev. 6-9; Gall 1989, 158.

miş olmasıdır. Değişik renklerde verildiğini tahmin ettiğimiz arka fon ve önündeki betimleme herhalde seyirciye etkili bir kontrast görüntü sunuyordu.

Sırt sırta yerleştirilmiş volüt sırtları arasında dokuz adet konveks ağır ve geniş yapraklardan oluşan *anthemion*'un yaprakları simetrik yerleştirilmiş ve ayrıca yapraklar Geç Arkaik Devir Samos *anthemion*'lu mezar stellerinde (Res. 5-6) olduğu gibi birbirlerinden çubuklarla ayrılmışlardır.

Sinop *anthemion*'lu bu stelin sahibesi Nana figürü içerdiği stil özellikleri ve de hem Berlin'deki Gustiniani mezar steli¹⁹ ile Paris Louvre'daki Philis'in mezar steli²⁰ kabartma stiline çok yakın stil benzerlikleri içermesinden Philis ve Nana steli inanılır olarak MÖ 460-450 yılları civarına tarihlenmiştir.

Biraz önce de belirttiğimiz üzere Nana mezar steli (Res. 9) *anthemion*'unda hem volütlerde ve hem de palmet yapraklarında göreceğiniz stel hem Kallisthenes (Res. 7b) ve hem de Isparta mezar tacı betimlemesinden (Res. 1-4) farklı stil özellikleri içermektedir.

Dışa taşkın dış bükey konkav biçimli volütler gerçekten dolgun, çok yumuşak ve hareketler sakın şehir sembolü olan salyangoz hareket ve canlılığını içermektedir. Bu bakımdan volütlerimiz hem tipolojik ve hem de stilistik açılardan Samos'un MÖ erken 5. yüzyılına yerleştirilen Myli ve Chora (Res. 5-6) *anthemion*'ları ile Chios *anthemion*'unu²¹ anımsatıyorlarsa da stil

farklılıkları da gözden kaçmamaktadır. Yani Samos ve Chios *anthemion*'ları henüz Nana mezar taşı tacının stil düzeyine inmemektedirler. Nana stelinde (Res. 9) volüt spiral sırtlarının ortasından yukarı çıkan *anthemion* demeti ve yaprakları sanki bağımsız bir demet gibi volüt kenarlarına dokunmadan ve uyum sağlamadan önce müstakil bir demet olarak önce yukarıya çıkmakta sonra da sanki yer çekimi düşüncesiymiş gibi yapraklar aşağıya bükülerek volütlere dokundurulmadan aşağıya düşürülmektedir.

Bu husus betimlenen yaprakların doğallık ve gerçekçi görünüşleriyle bağlantılı olup arkaik anlayışla değil aksine ciddi stil döneminin gerçekçi anlayışı ve dolayısıyla düşüncesinin sanata bir yansması olmalıdır. En alttaki yaprakların alt kenarlarının daha belirgin daha kalın ve derin işleniş ile yaprak demetine genel bir derinlik kazandırılmış ve böylelikle volütler sanki *anthemion* demetinin biraz gerisinde kalmış etkisi yaratılmıştır. Daha önceki dönemde gördüğümüz örneklerin neredeyse tamamında *anthemion* yapraklarının en alt sırasında olanlar volüt kenarlarına teğet yerleştirilmiş ve volüt kenarlarına neredeyse bitişik olarak refakat etmişlerdir. Bu husus Geç Arkaik-Erken Klasik Dönem'in ortak süsleme anlayış ve birlikteliğinin bir gereği olup, bu anlayış zamanla volütler-yaprak demetlerinin birbirlerinden bağımsız ve özgür ele alındıklarının bir sonuç ve gereği olmalıdır. Söz konusu bu tür *anthemion* be-

¹⁹ Blümel 1966, Kat. Nr. 2 (K. 19), Res. 2, 4, 6, 9; Hiller 1975, 175, Nr. K 8, Lev. 17.2, 30.3; Kaminski 2004, 59, Res. 58.

²⁰ Encyclopedi TEL III 1938, 169; Fuchs 1979, 483, Res. 567; Holtzmann 1989, 661-671, Lev. 176-178; Hamiaux 1992, 108, Nr. 97, Özgan 2009, 4-6.

²¹ Marangou 1986, 200 vd; Faustoferrri 1996, 308 vd., Lev. 6,12,15.

timlemesi Berlin Giustuniani mezar stelinde neredeyse toplu görünümüyle volütler deforme edilerek yeni bir kıvrık dal ve lotus yapraklarından oluşan demet sepetini anımsatmaktadır.

Bu ayrıntılı stil ve tipoloji değerlendirmeler sonucu açıkça görülüyor ki, Isparta *anthemion*'lu mezar stelleri her iki gruba yakın özellikler taşıdıklarından (her iki gruba aynı yakınlık veya aynı uzaklıkta olduklarından) kronolojik olarak her iki *anthemion* gruplarının ortalarında bir yerde yontulmuş olmaları ve üretildikleri ortaya çıkmaktadır. Motifselsel ve stilistik benzerlikler MÖ erken 5. yüzyıla tarihlenen Samos ve Chios mezar taşlarına daha yakın olduklarından simetrisi bozulmuş yaprak dizini ve özellikle de her yönüyle zengin ve görkemli bezemeleriyle Isparta mezar taşları için önerebileceğimiz en iyi tarihleme hiç şüphesiz MÖ 480-470 yılları olacaktır.

Zengin ve görkemli süslemeleri geniş yelpazemsi biçimi ile Delipınar *anthemion*'lu mezar taşları (Res. 1-4) aynı dönemlere yakın Anadolu ve İonya adaları çıkışlı *anthemion*'lu mezar taşlarına özellikle tipolojik açıdan iddia edildiği gibi pek fazla benzerlik göstermemektedir. Bilhassa çok sayılı palmet yaprakları ve kenarlara yaygın basık ve kısa boyutları ile geniş bir yelpa-

zeyi anımsatmaları yanı sıra çift katlı yaprak tutamlarıyla yani önde ince ve küçük arkada daha geniş ve büyük yapraklardan oluşan zengin bezemeli *anthemion*'lu mezar taşlarının en yakın ve benzerleri Kyklad adalarından Amargos²² (Res. 11) ve Paros²³ (Res. 12 a-b) adalarında üretilmişlerdir. Volütlerdeki farklı betimlenmelerine karşın palmetlerin zenginliği ve çeşitliliği dikkat çekmektedir ve eski geleneğe uygun olarak *anthemion*'ların her iki taraftaki alt yaprakları da volüt dış kenarların teğet olarak refakat etmektedirler. Fakat yaprakların doğal olarak aşağıya sarkıtılışları daha gerçekçi betimlenişlerinden adalar *anthemion*'larından daha sonra üretildiklerine işaret ediyor olmalıdır.

Netice itibarıyla Delipınar Tümülüsü'nden günümüze ulaştırılan *anthemion*'lu mezar taşlarının Paroslu yontucular tarafından üretildiklerine inanıyoruz²⁴. Fazla ayrıntıya gerek kalmadan Paros ve Amargos *anthemion*'larına (Res. 11 ve 12 a-b) birlikte bir göz atmak her iki eserin aynı atölyede üretildiklerini açı seçik ifade etmektedirler. E. Langlotz²⁵ çok sonraları da L. Marangou'nun²⁶ ifade ettikleri gibi kaliteli ve zengin mermer kaynaklarıyla yontuculuk sanatı Arkaik Devir'den Antik Devrin sonuna kadar ve ünlü Paros adası atölyeleri devamlı ve seri olarak sfenksler,

²² Marangou 1986, 119-128, Lev. 49-50.

²³ Marangou 1986, Lev 49,3, Res. 40-41.

²⁴ Paroslu yontucuların benzer çalışmaları veya kültürel üretimleri Anadolu'da, daha doğrusu Delipınar Tümülüsü mezarında karşılaşılan ilk örnek değildir. Zira Arkaik Devre tarihlenen iki güzel sfenks yontusu ve parçası 1985 yılında Perge Tiyatrosu temizlik çalışmalarında ortaya çıkartılmıştır. Oldukça büyük ölçülerde (yük: 116 cm) üretilen bu sfenks yontuları Paros Adası mermerinden olup, Paroslu yontucular tarafından üretilmiş oldukları ve kentini ünlü tanrıçası Artemis Pergaia'ya itafen adandıkları iddia edilmiştir.

[< J. İnan, Perge Kazısı 1985 yılı çalışmaları KST 8,2, 1987, 137, 142, 170, 176, Res. 50; K. Tuchelt, Didyma, Bericht über die Ausgrabungen, 1985 und 1986, AA, 1989, 143-217; B. Holtzmann, une Sphinge archaiquede Thasos, BCH 115, 1991, 123-165, özellikle 151-154 dn. 114; M. Recke, Zwei parische Sphingen aus Kleinasien: Eine archaische Doppelweihung an Artemis Pergaia: Euergetes, H. Abbasoğlu Armağanı (2008), 1057-1069, Res.1-26>]

²⁵ Langlotz 1927, 125-135; Langlotz 1975, 167-169.

²⁶ Marangou 1986, 119-128, Lev. 49.

sirenler ve de mezar taşları üreterek ihraç etmişlerdir. Gerçekten de adanın en ünlü yontucusu ve atölyeleriyle ünlü yontucu Skopas ve devam geleniği bugün halen Paros Adası'nda aynen devam ettiği ifade edilmektedir.

Yukarıda da vurgulandığı üzere Senirkent'e bağlı Yassıören kasabasının 2,5 km doğusundaki Delipınar Tümülüsü'ne ait bir diğer önemli ve ilginç buluntu bir kabartma olup (Res. 13 a-b-c-d) ²⁷ tüm bu buluntular N. ve M. Özsait tarafından 1974 yılında fotoğraflarla kayıt altına alınmıştır. Sözünü ettiğimiz üçgen alınlıklı kabartma, aynı Tümülüs mezara ait olduğunu düşündüğümüz *anthemion* stellerine göre (Res. 1-4) daha fazla zarar görmüş ve parçalanmış olarak günümüze ulaşmıştır. Bunun nedeni de olasılıkla mezar odası soyguncularının, mezar odasına girişi zorlamalarıyla bağlantılı olmalıdır. Ayrıca bu kabartmada diğer steller gibi aynı cins taş veya mermerden yapılmıştır.

Parçaların birleştirilmesi sonucu söz konusu kabartmanın yüksekliği 137 cm, genişliği 100 cm ve kalınlığı da 32 cm ölçülerini vermektedir. Kırılarak parçalanan stelin en büyük eksikliği kabartmanın sağ üst çerçeve bölümü, yani kabartmada betimlenen figürün başının önündeki parçadır ve bu da kabartmayı irdelemede herhangi bir sorun yaratmamaktadır. Kabartma iç içe geçmiş üç keskin kenarlı çerçeve içerisinde soluna yönelik yürüyüş halindeki mitolojik yaratık olan bir sfenksi betimlemektedir. Üçgen alınlıklı yan, köşe ve tepe *akroter*'lerini içeren alınlık ortadan ion başlıklı ve kalınca bir sütun tarafından ikiye bölünmüş olup, bu mimari düzen

Frigya kaya mezarları ile Greko-Pers mezar taşı kabartmalarında da sıkça görülen bir mimari süslemedir. Özsaitler tarafından özetlendiği için biz burada sadece 85 x 77 cm ölçülerindeki iç çerçeveye sıkıştırılmış ve sağa doğru yürüyen sfenksi ele almaya, yorumlamaya ve de değerlendirmeye çalışacağız.

Kabartmamızda ele alınan kadın başlı, aslan gövdeli ve kuş kanatlı mitolojik yaratık oldukça dolgun vücut yapısı, sağlam ve güçlü bacaklarıyla sakin ve kendinden emin görünümüyle yürüyüş halinde ele alınmıştır. Bacaklar ve ayaklar birbirlerinden oldukça aralıklı olarak yerleştirilmiş olup, özellikle ön bacaklar farklı uzunluklarda belirtilmiş ve bacaklar keskin kenarlı ve hareketsiz olarak yere düz, katı ve hareketsiz vurgulanmışlardır. Benzer keskin konturlar arka bacaklarda da vurgulanmış, gövdenin tüm konturları-sınırları aynı karakterde belirtilmiştir. Sfenksin göğsü dolu, torba vari şişik olup, benzer dolgunluk arka bacak ve kalça dolaylarında da karakterize edilmiştir. Arkada güçlü kuvvetli kuyruk, yılan vari hareketle önce yukarıya sonra da volüt biçimli olarak geriye döndürülmüştür. Aynı dinamik ve güçlülük ön kollardan diagonal olarak yukarıya kaldırılan kanat yapısında da hissedilmektedir. Değişik uzunluktaki kanat teleklerinin hepsi neredeyse aynı kalınlıkta ve birbirlerinden paralel çizgilerle ayrılmışlardır. Kanat teleklerinin en uzunlarının uçları çerçeve üzerine taşmış olup, altı adet telek uçları sfenksin başına doğru döndürülmüşlerdir. Kanat uçlarını *anthemion* stellerinin palmetlerini (Res. 1-4) anımsatan ve önden arkaya doğru genişleyen dolgunluktan

²⁷ Bkz. y.dn. 3.

ve ağırlaşan, dolayısıyla aşağıya düşük palmet yaprakları oluşturmuştur. Kabartma yüzeyinin zedelenmiş ve hafif tahribata uğramış olmasına rağmen sfenksin başı (Res. 13 a-b) uzun, kalın ve hareketsiz bir boyun üzerine oturtulmuştur. Alın ve burun hattı ideal Yunan profilinde işlendiği, betimlendiği açıkça görülebilmektedir. Öne taşırılmış kabarık kaşlar altında gözler, iri badem biçimli olup, göz kapakları da etli ve kalıncadır. Alın basık ve dar, yüz daha doğrusu yanak oldukça geniş, yüz ağız ve çeneden vurgulanmış naso-labial hattı ile ayırt edilmiştir. Ağız açıklığı düz çizgi ile betimlenmiş olup, dudaklar geniş ve etlidir. Çene altı dolgun, yumuşak, geniş ve aşağıya düşük olarak işlenmiş olup, hat belirgin bir kazıntı çizgi ile sınırlandırılmış ve vurgulanmıştır. Sfenksin kulakları doğallıktan oldukça uzak ve üst üste yerleştirilmiş iki halka halinde görünmektedir. Alttaki etli ve küçük halka belki de görkemli bir ağır küpeyi betimlemektedir zira sfenksin kuaförü de oldukça ilginç ve emekle oluşturulmuş görünmektedir. Saç alından itibaren arkaya, omuzlara kadar geniş ve kabarık dalgalı bölümler halinde gösterilmiş ve bölümler keskin hatlarla birbirlerinden ayrılmışlardır. Başın tepesinin hemen gerisinde kalın, dolgun, düz ve uzun bir saç topuzu incelerek aşağıya indirilmiş ve ana kuaförden farklı düz saç örgüsünün ucu tekrar yukarıya kaldırılarak minyatür- küçük ion başlığı volütünü anımsatan yuvarlakları arasından yukarıya sivrilerek yükselen ters konik biçimli sonuçlanan bir sonlanma betimlenmiştir. İç içe dolandırılmış yuvarlak ve dolgun daire biçimleri ana omuz üzerinde sonlandırılan kuaförün ucunda sonlandırılmasında da gösterilmiştir. Görüldüğü kadar yontucu

usta etli ve halen yuvarlak ve daireleri betimlemekten çok hoşlanmaktadır. Sfenks figürüne dikkatlice bakıldığında biri kolay diğeri zor görülebilen iki ayrıntı dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki kolay görülen boyunla gövdeyi sert ve keskin olarak ayıran yatay çizgi olup, bu çizgi (Res. 13 b) anatomik olarak vücutla ilgili gövdeyi ayıran çizgi olmamalıdır. Aksine sanki gövdeye giyilmiş üst gövdede kıvrımları olmayan kazak vari bir giysi kenarını anımsatmaktadır. Bu alanda kolay görülemeyen ikinci ayrıntı ise ensedeki kıvrılmış saç topuzunun altında ve üst kanat kenarında görülebilen (Res. 13 d) çizgilerle belirtilmiş meander motif süslemesidir. Düşüncelerimize göre bu meander süslemesi çıplak sfenks vücuduyla ilgili olmayıp sfenksin giydiği kazak vari ince yapılı giysinin kumaş kenarı bordür süslemesi olmalıdır ve kesinlikle orijinalinde gözle rahat görülebilen çarpıcı renklerle boyanmış olmalıdır. Bu da sadece sfenks giysisi ile sınırlı olmayıp kabartma alanı ve özellikle de sfenks figürünün tamamı alımlı, güçlü kuvvetli boyalarla boyanmış olduğuna işaret ediyor olmalıdır. Söz konusu kazak vari bu giysi türü kadın başlı mitolojik yaratığa da uygun olmalıdır. Göstermeye çalıştığımız tüm bu abartılı ve zengin ayrıntılar kabartma ustasının zengin sanat anlayışı, sanat modası ve düşünceleri hakkında açık seçik bilgiler sunuyor olmalıdır.

Değerlendirme

Konumuzun asıl ve ilginç olan noktası kabartmanın stilistik değerlendirmesidir. Zira konunun hem aynı tümülüse, mezar odasına ait olup olamayacağı yanı sıra mezar odasının girişinde teşhir edilen iki adet *anthemion* steli (Res. 1-4) ile de stilistik

ve zamansal bağlantısının olup olamayacağı gibi hususlara açıklık getirecek ve zamansal değerlendirmelere ışık tutacaktır.

Stilistik açılarından hem sfenks kabartması ve hem de üçgen alınlık altındaki 12 cm yüksekliğindeki yumurta sırası (ion kymationu) ve inci-makara dizisinden oluşan mimari süsleme bandı daha ilk bakışta Geç Arkaik Dönem betimlemelerini anımsatmaktadır. “U” biçimli yumurtalar ve yumurta kabukları arasındaki ayrıştırıcı sivri uçlu çubuklar ve biçimleri gerçekten Arkaik Devir özelliklerini içermektedir ve çok sayıda benzer örneklerini sıralamak pek de zor olmayacaktır. Benzer stilistik hususlar sfenksin dik ve hareketsiz katı ele alınmış robot vari hareketli bacaklarında da görülmektedir ki bu da bize Geç Arkaik Dönem tam olarak yere basan ve hareketsiz çıplak Kuros betimlemelerini anımsatmaktadır. Tüm bu muhafazakâr betimlemelere karşın sfenksin genel yapısında bir hareketlilik, gevşeklik, canlılık ve tazelik hissedilmektedir. Benzer hareketlilik ve canlılık sfenksin yüzünde de vurgulanmıştır. Özellikle göz kapak kenarları yuvarlak etli ve ağır çubuk makarna yumuşaklığında ve kalınlığında verilmiş olması Geç Arkaik Devir yüz betimlemelerinde görülmeyen, aksine keder, üzüntü ve yas ifadesini canlandıran ciddi stil ifadelerinin stil ve modası etkisinde ele alınmış olması gerekir. Geç Arkaik Devir betimlemelerinde görülmeyen bir başka önemli husus da sfenksin kuaföründe görülmektedir. Gerek motifsele, gerek ikonografik ve gerekse de sti-

listik açıdan Geç Arkaik Dönemde benzerlerini bulmakta zorlandığımız sfenks kuaförünün saç modeli ve özellikle de saç tellerinin işlenişleri daha çok erken 5. yüzyıl yani ciddi stil dönem betimlemelerine benzemektedir. Özellikle stilistik açıdan kabartmamıza en yakın benzer eser yine bir mezar steli olup, literatürde “exaltation de la fleur” olarak adlandırılan (Res. 14) Kuzey Yunanistan’ın Pharsalos yöresinden Paris Louvre Müzesi’ne ulaşan ve müzenin 701 env. nolu eseridir²⁸. Paros mermerinden olduğu literatürde sıkça vurgulanan bu ilginç ve içeriği zengin mezar taşı kabartmasının bölge sanatında ayrıcalıklı bir yer almasının yapıtın bu dönem yoğun üretim yapan kaliteli mermer zengini Paroslu yontucuların yaptığı ileri sürülmüştür²⁹.

Pharsalos mezar taşında neredeyse ikiz görümlü iki kız, karşılıklı iki genç hanım (Res. 14) betimlenmiş olup, yüz yapıları ve yüz ifadeleri ile her iki hanımın da içtenlikli sırdaş ve derin gönül bağlarıyla birbirlerine baktıkları ve bir şeyler ifade ettikleri belki de karşılıklı hediyeler uzattıkları görülmektedir. Söz konusu betimlemede başların karşılıklı duruş ve yüz ifadeleri içtenlikli sevgi ve saygı dolu ve hatta ruhsal sırdaşlıkları sevgi ve gönül bağlılığının derinlik içerikli coşkusu bile vurgulanmış olmalıdır. Becerikli yontucumuz bu içtenlikli, sırdaş samimi ve sevgi dolu ifadeyi başların karşılıklı duruşları, başların hareket ve pozisyonları ile fizyonomi ve kuaförün de stilize edilmesiyle ifade çok iyi başarmıştır.

²⁸ Langlotz 1927, 141, Lev 10; Langlotz 1975, 109,123, Lev. 38,1-3; Biesantz 1965, 32 vd. 100, 151, 154, Kat.

Nr. 36, Lev. 17; Schefold 1960, 222, Res. 219; Kaminski 2004, 60-62, Res. 62; Hamiaux, age., 109, Nr. 98, Ma 701.

²⁹ Bkz. y.dn. 25-26.

Zaten bu zengin içerikten dolayı da söz konusu mezar kabartması “exaltation de la fleur” (gülün yüceltilmesi) olarak adlandırılmıştır.

Pharsalos mezar taşındaki figürlerde görülen stilistik özellikler hiç şüphesiz aşağıya düşük sarkık ve geniş somurtkan yüz yapıları yanı sıra ağır etli ve şişkin göz kapaklarıyla dönemin ağır politik havasını yansıtan, yani ciddi stil modasını yansıtan güzel ve nitelikli bir sanat örneğidir. Benzer stil özelliklerini başları daha doğrusu saçları bağlayan ve sıkı baş bağı kumaşının yapısı ve dilimli kumaş kıvrımlarında da çok iyi belirtilmiştir. Kalın, kabarık, yumuşak ve düz yüzeyli kumaş dilimlerine karşın saç betimlemesi yüzeysel, dalgalı, hareketli ve uzun çizgiler halinde vurgulanarak bir kontrast oluşturulmuştur. Sıralanan tüm bu stil özellikleri Delipınar kabartmasının bir tekrarı görünümündedir. Ayrıca Pharsalos kabartmasında dikkat çeken husus figürlerin kol konturlarının düz çizgiler halinde kuru ve sert betimlenişleri de Delipınar sfenksinin gövde ve bacak konturlarının bir tekrarı görünümündedir.

Bu stil karşılaştırmaları da açıkça gösteriyor ki Delipınar Tümülüsü'nün bu güzel ve nitelikli sfenks kabartması da Pharsalos kabartmasıyla çağdaş olup MÖ 470 civarına tarihlendirilmeleri gerektiğini düşünüyoruz. Bu saptama da sfenks kabartmasının aynı yere ait olan *anthemion*'lu taşlarla da (Res. 1-4) çağdaş aynı anıta ait ve çok büyük olasılıkla da aynı yontuculuk atölyesinin ürünleri olabilecekleridir. Daha öncekinin tekrarı da olsa Yunan meslektaşların MÖ 480 yıllarına tarihledikleri Amargos *anthemion* steliyle (Res. 11) olan

benzerliklerini açıkça göstermiştik. Stilistik benzerlikler hiç şüphesiz sfenksin kanat uçlarında da (Res. 13 a) açık-seçik görülmektedir.

Ünlü Alman Arkeoloğu E. Langlotz'un da yıllar önce vurguladığı üzere Geç Arkaik Erken Klasik Dönem'lerde mermer zengini Paros Adası'nın yontuculuk ustalarının neredeyse fabrikasyon usulü çalışmalarla çoğunlukla mitolojik yaratıklar sfenksler, sirenler ve aslan grifon yontuları yanı sıra bol miktarda mezar taşları üretip ihraç ettiklerini vurgulamıştır³⁰. Gerçekten de bu döneme ait bazı benzer betimlemeler adalar (Paros) ve Anadolu kent sikkelerinde (Knidos, Phokeia vb) görülmektedir. Bu küçük ölçülerdeki betimlemeleri dönemin ünlü büyük ölçülerdeki benzerlerinin bir tekrarı veya yansıması olarak kabul edilmelidir. Bu çalışmalara destek ve uygun olabileceğini düşündüğümüz ve oldukça iyi korunmuş güzel bir Teos kent gümüş sikkesi³¹ (Res. 15) üzerindeki grifon figürü betimlemesidir. Sanatsal yönünün tartışmasız nitelikte olduğu bu sikke betimlemesi şüphesiz büyük ve ünlü bir yontunun küçültülmüş güzel bir tekrarı olmalıdır. Ne yazık ki nedenini bilmediğimiz söz konusu bu sanat akımı ve modasının bu dönemde bir sanat modası olduğu da düşünülmelidir.

Daha önce de belirtildiği üzere mezarların diğer bir deyişle ölümlerin korunmasında kullanılan sfenksler ve sfenks betimlemeleri geleneğe uygun olarak burada da aynı anlamda kullanılmıştır. Tümülüs mezar odasının görkemli girişi (Res. 16) göz önünde tutulduğunda mezar odası ve me-

³⁰ Bkz. y.dn. 25-26, 28.

³¹ Langlotz 1975, 30-32, Lev. 2, fig. 10.

zar hediyelerinin de o denli çeşitli ve zengin objeler olduğu da şüphesizdir. Bu tür mezarlar ne yazık ki çoğunlukla daha Geç Antik Dönem'de soyulmuşlar ve bizim soyguncular ise geç kalmış olup, sadece kabartmayı parçalamakla yetinmiş olmalıdırlar.

Resim Listesi

Harita 1: Delipınar Tümülüsleri Lokasyonu.

Resim 1: Isparta Arkeoloji Müzesi Anthemion'lu Mezar Taşı.

Resim 2: Isparta Arkeoloji Müzesi Anthemion'lu Mezar Taşı (Detay).

Resim 3: Isparta Arkeoloji Müzesi Anthemion'lu Mezar Taşı.

Resim 4: Isparta Arkeoloji Müzesi Anthemion'lu Mezar Taşı (Detay).

Resim 5: Samos Örneği.

Resim 6: Samos Anthemion'lu Mezar Taşı.

Resim 7a: Kallisthenes Stel Başı.

Resim 7b: Hegesipole Stel Başı.

Resim 8: Sardes'ten Borgia Steli.

Resim 9: Nana Mezar Taşı.

Resim 10: Troas Kökenli Calvert Steli.

Resim 11: Amargos Mezar Taşı Tacı.

Resim 12a: Anthemion'lu Mezar Taşı Tacı, Paros.

Resim 12b: Anthemion'lu Mezar Taşı Tacı, Paros.

Resim 13a: Sphenks Kabartmalı Mezar Taşı, Isparta Arkeoloji Müzesi.

Resim 13b: Sphenks Kabartmasının Başı.

Resim 13c: Mimari Süsleme Kısım, Alınlık.

Resim 13d: Sphenks Kabartmasında Bulunan Meander Motifi.

Resim 14: Pharsalos'tan Mezar Taşı.

Resim 15: Teos Sikkesi.

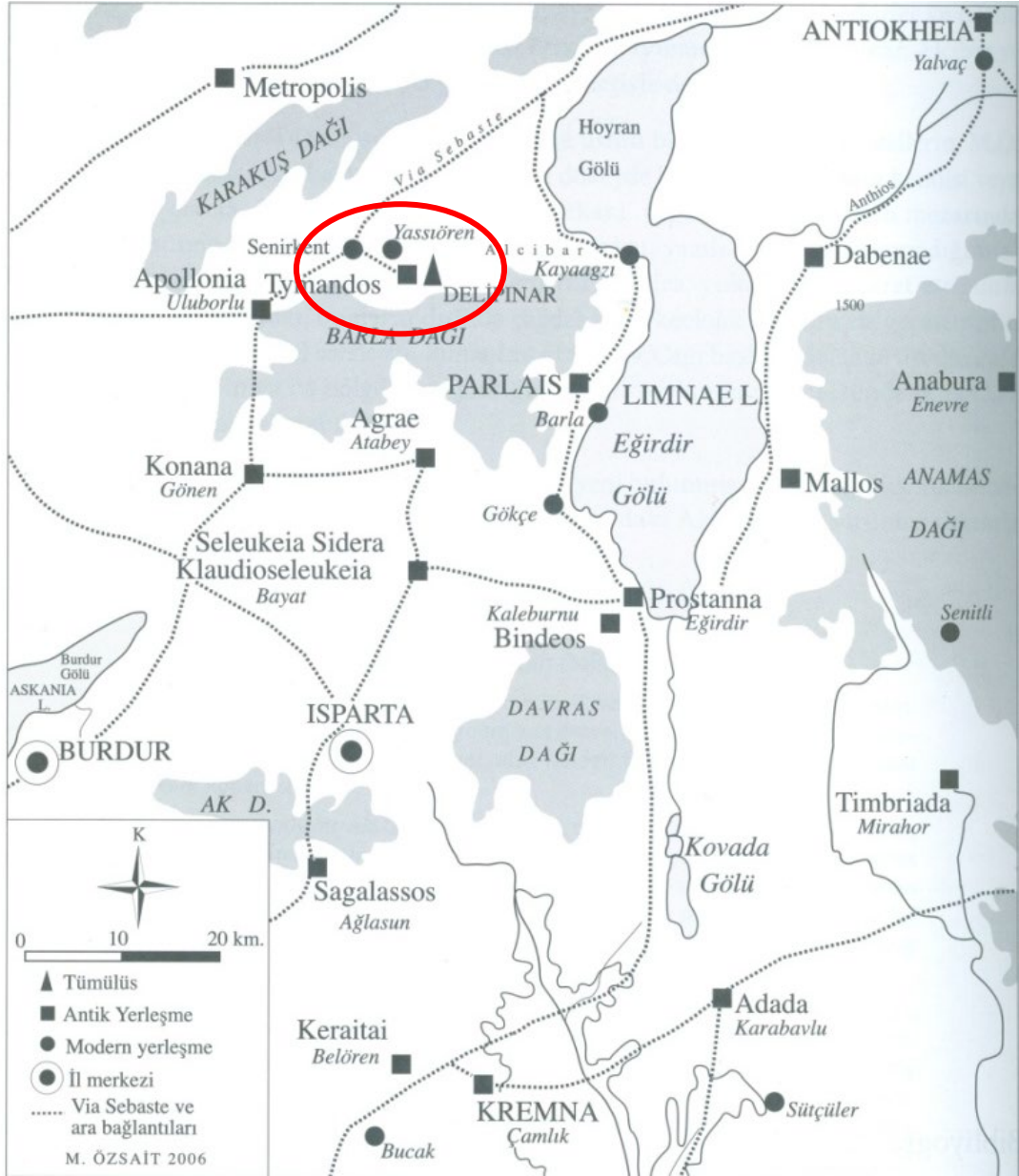
Resim 16: Mezar Odasının Restitüsyonu.

KAYNAKÇA

- Akurgal 1987 E. Akurgal, *Griechische und römische Kunst in der Türkei* (1987).
- Biesantz 1965 H. Biesantz, *Die Thessalischen Grabreliefs* (Mainz am Rhein 1965).
- Blümel 1966 C. Blümel, *Die klassisch griechischen Skulpturen des staatlichen Museen zu Berlin* (Berlin 1966).
- Bruns-Özgan 1989 C. Bruns-Özgan, "Grabstelelen gebildeter Junglinge", *Festschrift N.Himmelman* (1989) 183-90.
- Buschor 1933 E. Buschor, "Altsamischen Grabstelen", *AM* 58, 1933, 22-46.
- Buschor 1959 E. Buschor, "Altsamische Grabstelen II", *AM* 74, 1959, 6-9.
- Clairmont 1995 Ch. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*, Suppl. Vol. (Kilchberg 1995).
- Comstock – Vermule 1976 M. B. Comstock – C. C. Vermule, *Sculpture in Stone. The Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts* (Boston 1976).
- Dedeoğlu ve diğ. 2005 J. Dedeoğlu (et al.), *Isparta Müzesi* (Ankara 2005).
- Doksanaltı – Özgan 2007 E. M. Doksanaltı – R. Özgan 2007, "Kilikya'dan Arkaik Devre Ait İki Kabartma Üzerine Düşünceler", *Anadolu/Anatolia* 32, 1-20.
- Durugönül 1992 S. Durugönül, "Grabstele der Nana aus Sinope", *AMS* 8, *Studien zum antiken Kleinasien II* (1992) 97-107.
- Faustoferri 1996 A. Faustoferri, *Il trono di Amyklai e Sparta Bathykeles al Servizio del Patere* (Napoli 1996).
- Freyer-Schauenburg 1974 B. F. Schauenburg, *Bildwerke der archaischen Zeit und des strengen Stils*, Samos 11 (Bonn 1974).
- Fuchs 1979 W. Fuchs, *Die Skulptur des Griechen* (Münih 1979).
- Gall 1989 H. von Gall, "Zum Bildgehalt der Graeco-persischen Grabstelen", *Anadolu/Anatolia* 22.1981/1983, *Festschrift E. Akurgal* (1989) 143-165.
- Hamiaux 1992 M. Hamiaux, *Les sculptures grecques: I. des origines a la fin du IV siecle avant* (Paris 1992).
- Hanfmann – Ramage 1978 G. M. A. Hanfmann – N. H. Ramage, *Sculpture from Sardis: The Finds through 1975* (1978).
- Hiller 1975 H. Hiller, *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.*, *IstMitt Beiheft* 12 (Tübingen 1975).
- Holtzmann 1989 B. Holtzmann, *Etudes de sculpture thasienne: les reliefs* (Lille 1989).

- Hürmüzlü 2007 B. Hürmüzlü, “Pisidia Bölgesi'nde Ele Geçen Anthemion Tipi Steller (Anthemionstele aus Pisidien)”, *Colloquium Anatolicum* 6, 2017, 97-114.
- Langlotz 1927 E. Langlotz, *Frühgriechische Bildbauerschulen* (Nürnberg 1927).
- Marangou 1986 L. Marangou “Glypta archaikon kai klasikon Chron sten Amargo”, içinde: H. Kyrieleis (ed.) *Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des Intern. Kollog. Athen 1985* (Mainz am Rhein 1986) 119-128.
- Nollé 1992 M. Nollé, *Denkmäler vom Satrapensitz Daskyleion. Studien zur graeco-persischen Kunst* (Berlin 1992).
- Özgan 1978 R. Özgan, *Untersuchungen zur archaischen Plastik Ioniens* (Bonn 1978).
- Özgan 2009 R. Özgan, “Grabstelen aus Sinope”, içinde: J. Apakidze – B. Govedarica – B. Hänsel (eds), *Der Schwarzmeerraum von Aeneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-5000 v. Chr.)*, Humboldt-Kolleg in Tbilisi 17-20 Mai 2007, Tiflis- Gürcistan (Rahden 2009).
- Özsait – Özsait 2007 M. Özsait – N. Özsait, “Delipınar Mezar Stelleri”, içinde: İ. Delemen (ed.), *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia (Sixth-Fourth Centuries B.C.)* (İstanbul 2007), 159-165.
- Polat 2005 G. Polat, “Bir Anadolu Akhaemenid Dönemi Ölü Kültü Geleceği”, *Olba* 11, 2005, 1-23.
- Radt 1983 W. Radt, “Eine graeko-persische Grabstele im Museum Bergama”, *IstMitt* 33, 1983, 53-68.
- Ratté 1994 C. Ratté, “Anthemion Stelae from Sardis”, *AJA* 98, 1994, 593-607.
- Schefold 1960 K. Schefold, *Meisterwerke griechischer Kunst* (Basel 1960).
- Şahin 1983 S. Şahin, “Zwei späetarchaische Grabinschriften aus Perinthos”, *EA* 2, 1983, 77-80.
- von Graeve 1989 V. v. Graeve, “Eine spätarchaische Anthemienstele aus Milet”, *IstMitt* 39, 1989, 143-151.

Harita 1

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7a

Resim 7b

Resim 8

Resim 9

Resim 10

Resim 11

Resim 12a

Resim 12b

Resim 13a

Resim 13b

Resim 13c

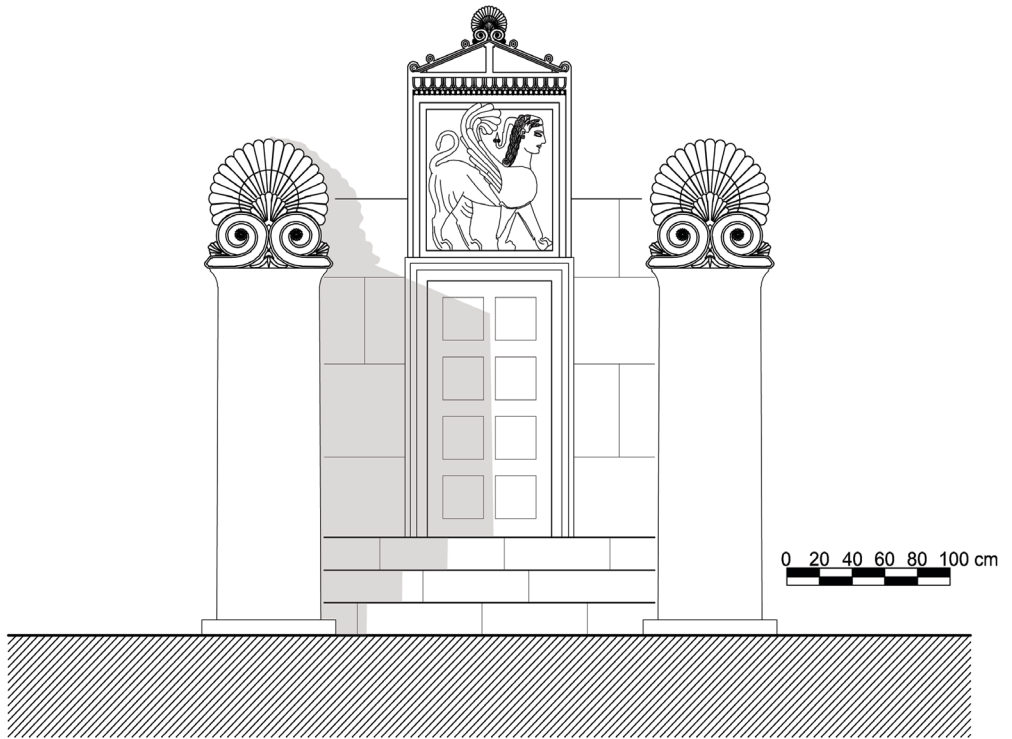
Resim 13d

Resim 14

Resim 15

Resim 16

CORINTHIAN, ATTIC BLACK FIGURE AND RED FIGURE POTTERY FROM SINOPE¹

Kutalmış GÖRKAY*

In memory of Ekrem Akurgal and Cevdet Bayburtluoğlu

Keywords: Black Sea • Sinope • Greek colonization • Corinthian Pottery • Attic Black Figure pottery • Attic Red Figure pottery.

Abstract: The article deals with Corinthian; Attic Black and Red Figure pottery finds from the excavations conducted by E. Akurgal and L. Budde in the ancient city of Sinope between 1951 and 1953. The study also assesses relevant pottery finds which were found in successive periods found in Sinope and their evaluations in statistical analysis. Assessment of the pottery finds has indicated that the earliest Corinthian products in Sinope are represented by an oinochoe from LPC period. Having relatively parallel pottery densities with the other cities on the Black Sea area, the amount of Attic red-figured ceramics in Sinope appear to increase after the arrival of the Athenian citizens, who settled in Sinope, after the new colonization policies promoted during the reign of Pericles in the last quarter of the 5th century BCE.

* Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Gönüllü Araştırma Profesörü, Sıbbiye/ ANKARA, e-posta: kgorkay@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-2680-0439
Gönderilme tarihi: 02.06.2020; Kabul edilme tarihi: 10.08.2020

DOI: 10.36891/anatolia.747265

¹ The permission to work on this material had been kindly given to me by the late Professor Ekrem Akurgal and Professor Cevdet Bayburtluoğlu to whom this article is dedicated. The paper presented here was made possible thanks to the scholarship provided by Ausonius Institute of Archaeology (Maison de l'Archéologie, Université Michel de Montaigne Bordeaux 3 and CNRS (2002) and opportunities given by Harvard University, Department of the Classics (2003). I should like to express my gratitude to R. Descat and K. Konuk who provided an opportunity to improve my research at the Ausonius Institute of Archaeology as well as D. Mitten who has kindly invited me to Harvard University, Classics Department. I am also grateful to D. Kurtz and R. R. R. Smith who provided the opportunity to work in the Beazley archive at Oxford (2000). Special thanks also go to A. Invanchik for his invaluable comments on historical matters as well as to my colleague M. Kadioğlu for his help during photographic work, and finally archaeologists F. Dereli and H. Özcan for their assistance in the Sinop Museum. I would also like to thank Melih Arslan, the former museum director of the Ankara Museum of Anatolian Civilisations, who permitted me to work on the Sinope material in the museum and O. Bostancı, the former museum researcher, for his assistance. Warm thanks go to Fatih Toumpan and Mesut Dilaver, who made the redaction and the picture editing of the draft. Last but not least, I am indebted to Serra Somersan for copyediting this article.

SİNOPE'DEN KORİNTH, ATTİKA SİYAH VE KIRMIZI FİĞÜR SERAMİKLERİ

Anahtar Kelimeler: *Karadeniz • Sinope • Yunan Kolonizasyonu • Korinth Seramiği • Attika Siyah Figür seramiği • Attika Kırmızı Figür seramiği.*

Özet: Bu makalede 1951 ve 1953 yılları arasında Sinope antik kentinde E. Akurgal ve L. Budde tarafından yürütülmüş olan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmış Korinth, Attika Siyah ve Kırmızı Figür seramikleri ele alınmıştır. Gerçekleşen bu kazılar dışında, Sinop'ta ele geçmiş diğer bazı buluntular da istatistiksel analizlerde değerlendirilmiştir. Sinope'de ele geçmiş en erken Korinth seramik buluntusunun GPK dönemine tarihlenebilecek bir oinokhoe olduğu ve bu buluntunun Kıta Yunanistan'dan ithal edilmiş şimdilik bilinen en erken seramik olduğu anlaşılmıştır. Diğer Karadeniz yerleşimleriyle benzer seramik yoğunlukları gösteren Sinope'de Attika üretimi kırmızı figürlü seramiklerin miktarının MÖ. 5. yüzyıl sonlarında Perikles döneminde başlayan yeni kolonizasyon politikaları çerçevesinde Atina'dan Sinope'ye yerleştirilen Atina vatandaşlarının kente gelmesinden sonra çoğalarak artış gösterdiği görülmektedir.

Introduction:

More than half a century ago the excavations carried out by E. Akurgal and L. Budde (Akurgal – Budde) in the southern Black Sea city of Sinope yielded a group of imported pottery from mainland Greece including Corinthian, Attic black and red-figured pieces which drew the attention of scholars to the problem of the earliest Greek colonisation date of the ancient city. In fact, in 1944, several years earlier than the Akurgal – Budde Excavations, a large quantity of Archaic, Classical and Hellenistic finds had been unearthed in a salvage excavation carried out for the construction of a match factory at Sinop. The presence of these finds, followed by Rhys Carpenter's fundamental article in 1948², became the main reason behind the initiation of the Akurgal – Budde excavations that were carried out between 1951 and 1953³. The results of these excavations, including some of the findings, were published in succeeding years. Based on these publications other scholars revisited the discussions on the earliest Greek colonisation of Sinope and the broader context of the Greeks' influx into the Euxine Pontus.

This paper examines Corinthian and Attic black and red figure pottery assemblages that were unearthed during the Akurgal – Budde excavations, the

findings from the salvage excavations carried out at the necropolis at Kumkapı, and the relevant pottery acquired by the Sinop Museum at later dates. This collection contains almost ninety percent of the whole assemblage of findings from Sinope which is now kept in the Sinop Museum and in the Ankara Museum of Anatolian Civilisations. On the other hand, a small group of pottery from the Akurgal – Budde excavations that had long been kept in the study collection at the Department of Classical Archaeology at Ankara University has also been included in this study⁴ and all available data and information obtained from the excavation records and museum inventory books about the pieces have been evaluated. Despite insufficient information (find locations and stratigraphy of the pieces) that the excavations records provide, reassessment of the pottery group with its available related data seems to have made a substantial contribution to the archaeology and the history of ancient Sinope in the Archaic and Classical Periods.

Hitherto, some of the pieces from these assemblages were mentioned and published by several scholars⁵, however, Corinthian and Attic black and red figure pottery import to Sinope has not been evaluated as a whole in a wider perspective. The study presented here

² Carpenter 1948,

³ For these earlier excavations, see Akurgal – Budde 1956, 7; Akurgal 1955, 53-55; Akurgal 1956, 47-61; Erzen 1956, 69-72; Budde 1956, 5-10; for the summary of the archaeological investigations at Sinope in this period, see Kaba – Vural 2018, 439-464.

⁴ This pottery group was sent to the Sinop Museum very recently.

⁵ Akurgal – Budde 1956, pl. 11; Boysal 1958, 23-29; Boysal 1959, 8-20; Bakır 1978, pl. 136, fig. 1; Bakır 1982, 94, A-35; Brijder 2000, p.690, no.574, pl. 191.c; Doonan 2004, 75, fig.4-2; Alexandropoulou 1992, 9-11.

deals with the statistical evaluation of the material to understand the volume of imported pottery in the Archaic and Classical Periods, particularly focusing on the questions whether the local preferences and tastes could have played a role in the selection of particular shapes, workshops and decorations. The assessment of Greek painted pottery with statistical analysis and their comparison with data collected from other sites in the Black Sea area, will give us a better understanding about the Greek community living in Sinope as well as the volume of pottery trade of in the Archaic and Classical periods.

Earlier Excavations:

The earliest excavations at the Sinop Match Factory in 1944 were carried out in Kumkapı on the isthmus, near the Ottoman cemetery which was located just outside the city walls. After the discovery of the city's archaic necropoleis here in 1944, the Akurgal – Budde excavations were initiated in 1951, mainly focusing on this sector, where several groups of archaic and classical grave zones designated as "A" and "B" were excavated. Ninety-two graves were unearthed in total and many grave goods, including pottery finds dating from the 7th century BCE through the Roman period were recorded⁶. In the same year, several trenches designated as "A, B, C, D, E" were also unearthed within the walled city and outside the city. During these excavations, the foundation of an altar and

a Hellenistic temple (the so-called Temple of Serapis) were excavated and the works were extended to the garden behind the Eski Hükümet Konağı (Old Government Office) where the trenches designated as "F, G, H," were opened⁷. In 1952 and 1953, new trenches named "I" and "K" were excavated among which "Trench I" was located in front of the Eski Emniyet Müdürlüğü (Old Police Department) on the old highway leading to Kastamonu. Trench K was opened in the Castle (near NW Tower) in order to investigate the acropolis of the city.

Early Greek Mainland Pottery Import: Corinthian Pottery and Non-Greek Pottery (so-called Late Phrygian Pottery)

A group of indigenous pottery was unearthed both in the city centre and in the necropolis of ancient Sinope. Some pieces of this group have been commonly accepted as late Phrygian pottery, among which a spouted jug from Trench B was already published by Akurgal⁸. This Phrygian spouted jug, which was found in the same bothros as an Attica Siana cup (**Att.1**), may well be connected to the non-Greek settlers of the city. According to the ancient sources, Syrians had settled on the Sinope promontory before the arrival of Greeks⁹ and most probably this population is linked to the so called White Syrians (Λευκοσούριοι) whose lands of occupation extended to Eastern Phrygia, the area between Halys and Iris¹⁰. Nicolaus of Damascus for instance

⁶ Budde 1956, 6.

⁷ Budde 1956, 6-9.

⁸ Akurgal – Budde 1956, 8, pl.3.

⁹ Nicolaus of Damascus FGrHist 90 F46; Pseudo-Scymnus 986-97.

¹⁰ Influx of Syrians to the region could have occurred after 679 BC, after Assyrian King Asarhaddon's

informs us of the presence of a Syrian ethnic group near Sinope and relates specific interactions between the Syrian land and Western Phrygia, “*In the reign of Myrusu, Dascylus, son of the Dascylus murdered by Sadyattes, fearing that some plot was hatched against him by the Heraclides, left Phrygia and fled to the Syrians who live in Pontus above Sinope. There he settled and married a Syrian woman of the local populace and had a son by her, Gyges.*”¹¹. Hence, the presence of the so-called Phrygian pottery in Sinope makes sense when it is associated with the account of Nicolas of Damascus since the so-called Phrygian jug is reminiscent of the polychrome Phrygian pottery from the Halys region.

Corinthian pottery in Sinope is mainly known from the excavations carried out in the necropoleis of the city¹². Among these finds, some examples related to the earliest colonisation date of the city were evaluated and published by Akurgal – Budde and Boysal¹³. However, the examples selected and published by Akurgal and Budde, do not represent the entire assemblage of Corinthian pottery found in the city. There are a number of complete vessels and some fragments that were not included their publication, the majority of which is aryballoi from graves. These aryballoi are mostly datable to the period between EC and LCII as the ones

already presented by Boysal; this group is only evaluated in the statistics here. Though the Corinthian finds from the necropoleis are mainly from the late 7th and 6th centuries BCE, a piece which was not taken into consideration by Akurgal – Budde and Boysal in their earlier publications is a LPC oinochoe which sheds light on the earliest Greek mainland pottery as well as the earliest colonization date of the city. Despite its importance, neither Akurgal nor Boysal mentioned this piece in their articles pertaining to the early colonisation date of Sinope, consequently, scholars followed up archaeological data for the earliest colonisation of the city solely based on Early Corinthian aryballoi published by Akurgal and Boysal¹⁴.

The oinochoe **Cor. 1**, which was found during the Akurgal – Budde excavations in Trench H (in Bothros II, in level 18.30) near the so-called Hellenistic temple and the altar in the city core¹⁵ is the earliest known pottery fragment from the Greek mainland. Although the fragments were recorded in the old inventory book of 1952 as belonging to a “proto-Corinthian oinochoe” with its picture, it was not mentioned in the discussions about the first foundation date of the city¹⁶. Several joining fragments make up a part of the body of the oinochoe. On the

---

victory over the Cimmerians, some of whom were supposed to have settled near to what later became Sinope, see Bouzek 2018, 227, see also Ivanchik 2011, 65-72; Dan 2011, 73-102.

¹¹ *FGH*ist 90 F46.

¹² For Corinthian pottery Payne’s chronology is accepted in this study, see Payne 1931, 331-338; though some radical adjustments were proposed by Amyx and Neeft, see Amyx 1988, vol.2, 397-433; Neeft 2012, 485-496.

¹³ Akurgal – Budde 1956, 7-8; Boysal 1958, 23-29; Boysal 1959, 8-20.

¹⁴ Hind 1985, 207-223; Tssetskhladze 1994, 116; Tssetskhladze 1998, 35; Ivantchik 1998, 330.

¹⁵ For the temple excavations, see Akurgal – Budde 1956, 27-33; Budde 1956, 5-10; see also Erzen 1956, 69-72.

¹⁶ For the discussion of the earliest Greek penetration into the Black Sea and the colonisation dates of Sinope, see Labaree 1957, 29-33; Graham 1958, 25-

restored fragment, parts of the reserved area on the shoulder, the black glazed body with purple and white lines and voided rays at the bottom are preserved. The scheme of decoration of the oinochoe bears the characteristics of MPC and LPC periods¹⁷. The location of the trench as well as the bothros in which the oinochoe was found has an intrinsic importance to understand the function of the other pottery pieces found in the same assemblage. Trench H was once located in the garden behind the Hükümet Konağı, today, it is near the temple area in the garden of the Sinop Archaeology Museum. Bothros II yielded different groups of pottery fragments from different periods; these include a South Ionian Middle Wild Goat II style plate fragment, one monochrome oinochoe, one local jug (the so-called Phrygian jug) and a lebes from the 6th or 5th century BCE¹⁸. Records in the old excavation notebooks indicate that the stratigraphy in the bothros was irregular, possibly disturbed. This might have been caused by disturbances when the temple area was redesigned in later periods. The excavation records do not provide sufficient information about the complete pottery assemblages and their quantity in the bothros, therefore it was not possible to make a general evaluation and statistical analysis concerning the pottery types and shapes. However, in the present situation,

as a luxury Greek mainland import, the LPC oinochoe piece may have been used for ritual and religious purposes in the temple area, and thus it may well imply the presence of an earlier sanctuary here¹⁹. Despite its small quantity, Corinthian oinochoai in LPC-TR period are found in sanctuaries, public or civic contexts and in cemeteries in Western Anatolia²⁰. The oinochoe in question appears to be the earliest imported shape from a symposium set found in a sacred precinct in Sinope and has an intrinsic importance for being the earliest mainland pottery ever to be found in the city and favoured by the early Greek settlers. Another Corinthian piece which was found in Trench F in the temple area is a kothon fragment (**Cor.2**) from the LC I period.

As for the necropolis, aryballoi are the most prevalent forms, of which the earliest one is a band-and-dot decorated aryballos of the EC period²¹. The MC period is represented by several aryballos examples in the necropolis, but the amount of Corinthian pottery reaches its peak in the LC I²² period. In the last quarter of the 6th century BCE, these Corinthian scented oil containers appear to have left their place to the Attic lekythoi whose presence and quantity increased in this period. According to the excavation reports, no Corinthian aryballos was recorded as having been found in the

---

42; Drews 1976, 18-31; Boardman 1980, 238; Boardman 1990, 387-390; Huxley 1990, 199-201; Hind 1985, 207-223. Tsetskhladze 1994, 115; Tsetskhladze 1998, 35; Ivantchik 1998, 297-330; Doonan 2003, 1380-1382; Kerschner 2006, 227-250.

¹⁷ Dunbabin 1962, pl. 27, nr. 602, nr. 614; and cups see, pl. 29, nr. 696; for the black body with polychrome banding, see Amyx – Lawrence 1975, pl. 63, An. 229.

¹⁸ Unpublished excavation report.

¹⁹ See also Budde 1956, 5-7.

²⁰ Görkay 1999b, 56, fig.3a. Görkay 2004, 74-93.

²¹ Akurgal – Budde 1956, pl.1,a-b; Boysal 1959, 16, fig.6; Boysal 1958, 23-29.

²² Görkay 1999b, 144-145.

settlement area²³. In general, the lack of context information in the Sinope graves prevents one from making a reliable comparison between the contemporary finds from the necropoleis of other sites in the Pontic region. Compared to the finds from Histria²⁴, Corinthian shapes in the Sinope graves generally appear to be restricted to aryballoi.

A statistical comparison of individual Corinthian pottery pieces from Sinope and Histria shows that Corinthian pottery in Sinope is fewer in number compared to that in Histria (**Fig.1**). This may be due to the fact that there have been fewer excavations in Sinope than in Histria. Generally, Corinthian products appear in small amounts in the cemeteries in the first quarter of the 6th century BCE in Sinope, whereas in the second and third quarter of the same century the number of aryballoi increases. As for the Corinthian products from Berezan, there is not a lot that has been published, but the large number of imported ceramics which appear in Berezan at the end of the 7th and the first quarter of the 6th centuries BCE were reported as primarily Ionian and Corinthian²⁵. Compared to Attic black figure pottery, Corinthian products are fewer in the Black Sea area²⁶ and the quantity of the Corinthian products in the MC period in general appears to have increased in the colonies in the Western

Black Sea region, such as in Histria; whereas in the regions in Western Anatolia such as Ionia and Caria²⁷, the quantity of imported Corinthian products drop in this period. This may well be connected to the Lydian oppression over some cities on the western coast²⁸.

Attic Decorated Pottery:

Attic Black and Red figure pottery which have been found in Sinope in large quantities compared to Corinthian products, are represented with a total of **145** individual pieces. The pieces found in the necropoleis are better preserved than the ones found in the trenches within the city core. Despite their considerable number, Attic black glazed plain wares from the Archaic and Classical periods have not been included in this study.

Attic Black Figure Pottery:

Attic Black figure pottery in Sinope is represented by 48 individual pieces. Most of the complete vessels are lekythoi that were mainly found in the necropoleis, whilst others found in the trenches in the city are fragmentary. The earliest Attic black figure pieces from the symposia sets are double-decker Siana Cup fragments (**Att.1, Att. 2, Att.3**), and they come from the trenches designated as A and B which were opened by the Akurgal – Budde team in the city core. Though **Att.2** was found in another trench and catalogued here

²³ For a general evaluation of the Corinthian pottery in Sinope, see, Görkay 1999b, 143-154.

²⁴ Krater or lebes, see, *Histria IV*, 64, inv. V 1086, nr. 258; inv. V 9517, nr. 259; inv. V 8417, 260; inv. V 21006 nr.-261; inv. V 9403, nr. 262, for all see pl. 26 ; for kothonoi, see *Histria IV*, 64, inv. V 8339, nr. 267, pl. 27 ; *Histria IV*, 64, inv. V 8345, pl. 27; inv. V 8833,

nr. 268, pl. 27 ; *Histria IV*, 64, inv. V 19888, nr. 264; no inv., nr.265, for all, see pl.27.

²⁵ Solovyov 1999, 49; for a statistical analysis, see Kopeikina 1986, 42.

²⁶ Bouzek 1990, 19-38; Bouzek 1994, 241; Tsetsikhladze 1998, 51, note 202.

²⁷ Görkay 1999b, 167, 225.

²⁸ Görkay 1999b, Görkay 2004, 79-80.

separately, it may well belong to **Att.1**. Several joining fragments preserve almost half of the body of **Att.1** which was attributed to the Painter of Berlin F. 1659 by Bakır²⁹ and to the Sinope Painter by Brijder³⁰. A reconstruction drawing of the pieces³¹ shows **Att.3** belonging to **Att.1**, however, **Att.3** does not have thin ground line in the handle zone, but a relatively large glazed band. This may imply that these two pieces may belong to two different cups painted by the same painter³².

One of the most characteristic groups of the middle of the century, the Little Master Cups, is represented by a number of fragments. Lip cup **Att.4** bears a running male figure, probably a sprinter, on the tondo³³. Band-cups are represented by three fragments (**Att.5-Att.7**). **Att.5** and **Att.6** have an animal frieze in their handle zone, and **Att.7** is from a large band-cup which is reminiscent of the Group of Rhodes 12264³⁴. **Att.8** belongs to a tondo of a cup of an uncertain type. Droop cups are represented by two individual pieces (**Att.9 - 10**) of which

Att.10 was attributed to the Group of Rhodes 12264, whose cups were mainly found in Rhodes and in Southern Italy³⁵.

Att.10 is made up of two fragments of a Droop cup that can be assigned to a group which is akin to Cassel cups³⁶.

Cassel cups are represented by only one piece (**Att.11**). Although the glaze for drawing is slightly abraded, the fragment presents a typical decoration scheme of the group; tongues on the lip, and an ivy pattern in the handle zone. Top-band stemless cups are also represented by only a single piece (**Att.12**) which is from the reserved area below the handles and does not present any figural decoration. Two floral-band cup pieces are known in Sinope from the last quarter of the 6th century BCE. (**Att.13-14**). The foot and part of the lower body of the cup are preserved. The peculiarities like careful painting of the lotus chains and the incisions used on the chains date this cup to the last decades of the 6th century BCE. Another piece from this group (**Att.14**) is a later example from 500 BC onwards.

²⁹ Bakır 1978, pl. 136, fig. 1, (The Painter of Berlin F 1659); Bakır 1982, 94, A-35.

³⁰ Brijder 2000, 690, nr. 574, pl. 191c.

³¹ Reconstruction drawing of the pieces was probably done by G. Bakır. The difference of thin ground line and the relatively large glazed band on figure zones are more evident in the drawing. The piece depicting the handle palmette and drawn as joining to **Att.3** in the drawing is missing.

³² These pieces were found in different Trenches; **Att.2**: Trench B, Bothros; **Att.3**: Trench A, West, (18.00-17.80).

³³ For the scene, see Naples, Museo Archeologico Nazionale, STG224: *CV/A* Italy 20 (Naples 1), pl. 14, 1; Munich, Antikensammlungen, 9408: Vierneisel – Kaeser 1990, 147, fig. 22.6.

³⁴ For a parallel; see Paris, Musée du Louvre, CP10333: *ABV* 193.7.

³⁵ For the group, see *ABV* 192ff. One cup is known from Histria, see Bucharest MIRS: *AddP*, 103.3; Beazley, *Para.* 79, 2bis: *Histria IV*, pl. 45, 404.

³⁶ These cups are related to Droop and Cassel cups. Repertoire of the subsidiary band of these cups is reminiscent of Cassel cups, while the handle zone and lip have conventional Droop cups' painting peculiarities, see *CV/A* G. Britain 2 (British Museum 2), pl.16, 8; Gjerstad 1977, 48, pl. 44, 2, 530; Dunbabin 1962, 341, pl. 137; 3686; *CV/A* USA 19 (Boston, Museum of Fine Arts 2), 40, pl. 99, 6; Görkay 1999a, pl. 8, nr. 87; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.2; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.3.

Skyphoi are represented by two individual pieces of which **Att.15** is close to Ure's K1 and K2, and Beazley's "shallow skyphoi" or "pinchbase" shapes³⁷. Though these shapes were generally produced in the Haimon Workshop, the stylistic comparison of the incisions and red paint on Herakles' head are very similar to those on the figures on the skyphoi of the Group of CHC³⁸. **Att.16** is a fragment from a skyphos of Ure's Class of Skyphoi K2, on which the scene of "Goddess mounting chariot" was depicted. Among the open vessels from Sinope, one of the most unique forms is mastos which is represented by one piece (**Att. 17**). They are quite rare in the Greek East³⁹, but favoured in Attica and especially in Etruria⁴⁰. **Att. 18** is a fragment from an exaleiptron, which was used to keep rose water or scented oils. Exaleiptra are among the well-known shapes that were produced in Athens and became popular as wedding gifts or as dowry gifts at the end of the 6th century BCE. Although they are absent in the Pontic region, the form is favoured in the Greek speaking Aegean coastal cities⁴¹. Most of the examples from the burials were either dowries for a deceased wife or a symbolic dowry for unmarried young girls. Lekhanides are represented by one

fragment (**Att. 19**), which is from a lidded-lekanis whose scheme of decoration on its receptacle shows close resemblances to the lekhanides of the Ready Painter⁴².

Among the large wine-mixing shapes, **Att.20** is probably a fragment from the shoulder of a column-krater that appears to be the earliest known large-scale open vessel from Sinope. **Att.21** is also a krater fragment on which probably a scene from the Herakles circle was depicted⁴³. **Att.22** appears to be fragment from a rather small column-krater which is decorated with a Dionysiac scene.

Closed vessels are represented by a very small number of pieces from the Akurgal – Budde excavations. Four individual fragments of closed vessels **Att.23-26** which were found in the trenches in the city core, are probably from a pelike, amphora or olpe/oinochoe.

The majority of Attic black figure pottery from Sinope consists of lekythoi which were generally found in the necropoleis of the city. The earliest known Attic black figure lekythos fragment from Sinope is from the Fat-Runner Group (**Att.27**). Though the provenance of this lekythos is unknown, on the basis of its condition of preservation, it might have been found in one of the archaic

³⁷ See, Ure's class of skyphoi K 1 or K 2, Ure 1927, 69; Beazley classification as "shallow skyphoi" or "pinchbase" *ABV* 579, 624.7.

³⁸ For parallels, see Athens CC 801: *CV A* Greece 4 (Athens 4), pl. 45, nr. 2.

³⁹ Kreuzer 1998b, p.21; p.164, nr.181(K6891), pl. 35, for one mastoid fragment from Klazomenai, see Tuna-Nöröling 1996, 41, no:96.

⁴⁰ London BM B375: Green, 125, fig.66; Ferrara Museo Nazionale di Spina T221: Berti – Guzzo 1993, 277, nr. 160; Würzburg Universität, Martin von Wagner

Museum L.391: *ABV* 262. 45, 257; Reusser 2002, 54; II, 60 see also for mastoid vessels 247.

⁴¹ Methymna: Buchholz 1975, 103, E.76, pl. 17d; Smyrna: Tuna-Nöröling 1995, 109, Fig.3, cat nr.213; Samos: Kreuzer 1998b, 12, nrs.101-104. Chios: Anderson 1954, 140, nr. 58, pl. 6; Xanthos: Metzger 1972, 145, nr. 326 pl. 72.

⁴² For a parallel, see *Agora XXIII*, pl. 92, nr. 1330 (P1136), (Near the Ready Painter).

⁴³ For parallels, see Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, 1954.2.1: *ABV* 263.9, 691; Carpenter et al. 1989, 68, *LLMC*, VII, pl. 698.

necropoleis of the city. The mouth, handle and the upper body of the lekythos are missing, on the preserved body a runner facing the left stands between two onlookers. Products of the Fat-runner group are represented by several examples in the Black Sea area and they are generally grave offerings, but the shapes are restricted to oinochoe and hydria as in the necropolis of Olbia⁴⁴. **Att.28** is a lekythos without any figural decoration whose parallels date the piece to 500 BCE onwards. **Att.29** is a partially preserved lekythos and its style is close to the works of the Manner of Emporion Painter. On the basis of the scene and the stylistic comparison **Att.30** was attributed to the Class of Athens 581 and the Group of Agora P 24381⁴⁵. **Att.31** is a lekythos from the Group of Athens 581, Class P in which Dionysos is sometimes depicted seated with a satyr on each side⁴⁶. **Att.32** and **Att.33** are palmette-lekythoi which are well represented among grave finds elsewhere. **Att.34** is a Haimonian lekythos on which, as a common scene of the workshop, a quadriga is depicted. The Haimon workshop and its circle is represented by another lekythos (**Att.35**) decorated with a Dionysiac scene. **Att.36** is a white-ground pattern-lekythos from the workshop of the Beldam Painter. **Att.37** and **Att.38** are white ground lekythoi which are decorated with horizontally arrayed palmettes on their

bodies. The form of **Att.37** is close to the Little-Lion Class⁴⁷. **Att.39-42** are plain lekythoi with black glazed bodies and stripes on the shoulder and are represented by three examples. **Att.43-44** are white ground pattern-lekythoi and have the typical decoration of the Beldam Workshop, while **Att.45-46** are related to the same late groups. **Att.47** is a fragment of a white ground lekythos, the decoration of which is quite abraded. Among the perfume containers, the earliest pieces are plain amphoriskoi which are represented by two individual pieces (**Att.48**)⁴⁸ which were found in the necropolis at Kumkapı as grave offerings.

Attic Red Figure Pottery

Compared to the black-figure pottery, red figure pieces found in Sinope are more numerous. They are represented by **98** individual pieces. Red-figure pottery begins to increase in the last quarter of the 5th century BCE and reaches its peak in the second quarter of the 4th century BCE. Many of them are complete vessels that were found in the necropoleis, and the shapes are restricted to squat-lekythoi, alabastra, lebetes gamikoi, pelikai, and hydriai. Of the shapes found in the necropoleis, squat-lekythoi are primary

⁴⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3075A: Beazley *Para.*, 203 (oinochoe); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL10333: Beazley *Para.*, 202 (hydria); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL12582 : *ABV*, 460.13, Beazley *Para.*, 201 (hydria).

⁴⁵ For a parallel, see *CVA Italia* 67, (Vibo Valentia, Museo Statale "Vito Capialdi" 1), 25-26, pl.16, 3-4.

⁴⁶ For a parallel, see Beazley *Para.*, 230.

⁴⁷ *AWL* pl. 69, nr. 4, see also *CVA Germany* 11, (Schloss Fasanerie 1), pl. 12, nr. 2; *CVA Germany* 26, (Stuttgart 1), pl. 24, nr. 7 (KAS 93); *CVA Italy* 65 (Adria 2), pl. 27, nr. 1, 3 (IG.22.926).

⁴⁸ The second piece AMAC inv. nr. 1363 is a fragment from the upper body of an amphoriskos and not included into the catalogue but evaluated in the statistics.

and are represented by 29 pieces⁴⁹. The secondary shape which is represented by 5 complete examples, are lebetes gamikoi. There are also two pelikai and two hydriai. The lekythoi which are represented in a large number, are mainly palmette-lekythoi and net-pattern lekythoi, also known as the Bulas Group, which were found abundantly as grave offerings in the 4th century BCE in the Pontic region.

The earliest Attic red-figure fragments come from the trenches in the city core. From this group **Att.49** is a fragment of an Inset-Lip cup which can be dated to 480 BCE onwards. The piece was found in Trench F which was located in the temple area. The piece bears the figure of Pegasus in flight whose parallel is found on a work of the Euergides Painter⁵⁰. **Att.50** is a scene from the tondo of a cup. On this fragment, a partially preserved figure of a draped woman, probably holding a phiale in her right hand, stands to the right to make a libation. The piece can be attributed to the Painter of London E.100 based on its style⁵¹. Although there is no information about the find spot of the piece, it might have been found in one

of the trenches around the temple area. **Att.51** is a piece from the tondo of a cup on which a male boy is depicted facing the right towards a pedestal, probably an altar (?). This piece may well have been found in the temple area. **Att.52** is probably from a stemless cup, from the delicate class, and dated to the last quarter of the 5th century BCE. Among the open vessels, cup-skyphoi and skyphoi are represented by seven pieces. Cup-skyphoi **Att.53** and **Att.54** were attributed to the Q Painter whose cup-skyphoi are generally found in the Western Mediterranean, namely Spain⁵² and Southern France⁵³, but some of his products also appear to have been exported to Pontic sites⁵⁴. **Att.55** is a cup-skyphos fragment of the Jena Painter whose products are generally found in Attica, as well as in the Western Mediterranean; and some in the Pontic region⁵⁵.

Skyphoi are represented by four pieces (**Att.56-59**). **Att.46** was attributed to the close to the Fat-Boy Painter. **Att.57-59** were attributed to the FB Group whose skyphoi were also found in considerable quantities in Histria⁵⁶. This

⁴⁹ See catalogue here. Apart from these pieces catalogued here, there are three more lekythoi in the Sinop Museum: Sinop inv. nr. K.9.49.71; inv. nr. K. 2.30.54; inv. nr. K. 2.48.54.

⁵⁰ For the Euergides Painter, see *ARV²*, 89.12,

⁵¹ For a parallel, see London British Museum E 100: *ARV²*, 834.1.

⁵² Ullastret Museum: CVA Spain 5 (Ullastret 1), pl. 27, 3; Ullastret Museum: CVA Spain 5 (Ullastret 1), pl. 27, 5; Ullastret Museum: CVA Spain 5 (Ullastret 1), pl.28, 1; Ullastret Museum: CVA Spain 5 (Ullastret 1), pl. 28, 2; Ullastret Museum 535: CVA Spain 5 (Ullastret 1), pl.28, 4; Cabezo del Tío Pio, Murcia Musuem: *ARV²*, 1520, 27; Ampurias Excavation T.55: Sanmartí *et al* 124, 126, figs.17, 20; Ampurias, Barcelona Museo Arqueológico 613: Beazley *Para.*, 501; Cabezo Lucero: Aranegui, 248, fig. 82, 5, pl.94.

⁵³ Enserune, Musée National d'Enserune T100: CVA France 37 (Enserune Musée National 1), pl 31, 1-3; Beziers: *ARV²*, 1520, 36; Lattes 149: Paralí 13bis.

⁵⁴ St. Petersburg Hermitage Museum 27 (from Kerch): *ARV²*, 1520, 23; Odessa Museum of Western and Eastern Art (from Theodosia): *ARV²*, 1520, 28; Louvre CA 643.8, (from Theodosia): *ARV²*, 1521, 49.

⁵⁵ *ARV²*, 1510-1516.

⁵⁶ Bucarest, Inst. d'Arch. V5734: *Histria IV*, pl.58, no: 496 (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, 81, no:497, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58, no: 498, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58; no: 499, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. V 10014: *Histria IV*, pl. 58, no: 500, (the FB Group); Bucarest, Inst.

may indicate that these products might have been distributed to both cities with the same trade network. Being a special drinking vessel among the open shapes, St. Valentin skyphoi were represented only by one piece (**Att.81**). Although the examples of this group are well known in the Western Mediterranean area, as well as Western Anatolia and Phrygia⁵⁷, a quantity of them was also found in Black Sea sites⁵⁸.

Of the large open vessels, krater leads in number (total 17), and they were mainly unearthed in the city core. Except for some pieces, kraters are generally represented by fragmentary examples which bear little figural decoration. **Att.60** is a single piece from the neck of a column-krater, which bears the characteristic lotus-bud chains. Bell kraters are represented by three examples (**61-63**). Several joining fragments partially make up the body of **Att.62**, whose scheme of decoration and style attributes the piece to the Toya Painter. Two individual pieces of calyx-kraters are known from Sinope (**Att.64-65**). **Att.66-76** are fragments of kraters, whose types are unknown; their quantity increases throughout the last quarter of the 5th century and in the first quarter of the 4th century BCE.

Necropolis finds constitute the most important and the largest portion of

the imported Attic finds at Sinope. These finds are mainly from the Necropolis at Kumkapı and some other areas surrounding the necropoleis. Among these finds, lebetes gamikoi are represented by five almost complete pieces (**Att.77-81**). The forms of the lebetes gamikoi can be assigned to the Type 2, which is favoured in Kerch and Phanagoria⁵⁹. Almost all the lebetes can be assigned to the so-called manner of Meidias Painter, however they are not particularly associated with his workshop or his circle, but are probably later products of the Athenian workshops which were pottery sets primarily produced for the wedding and dowry business using the same traditional forms and repertoire, but in a more rapid and careless painting style. These later groups generally bear scenes depicting nuptial baths, and bridal preparations in the women's quarter, accompanied with Eros and the bride's friends⁶⁰. Such scenes depicted on specific forms related to marriage and weddings are found in various media, particularly in the funerary context, being associated with the initiation to the afterlife of the deceased newly wedded women or young girls at the age of marriage⁶¹. In this respect, the lebetes gamikoi were not necessarily manufactured as funerary gifts to be used in the graves for "brides of death"⁶², but they might have been gifts in the personal

---

d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58, no: 501, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. V20668: *Histria IV*, 81, no: 503.

⁵⁷ Tuna-Nörling 1999, cats. 285-295 ; Boardman 1959, cats, 164-165 ; Gordion : De Vries, 1997, 450.fig.9 ;

⁵⁸ Lordkipanidzé 1990, 310, fig.29, 4: Lordkipanidzé 1983, 141-156. 145, nr. 112-116, pl. 12.

⁵⁹ For type 2 lebetes gamikoi, see Agora XXX, 18-19, note.8.

⁶⁰ Oakley 1993, 14-15, 18; see also Burn 1987, 30-44.

⁶¹ Oakley 1993, 20; for the link between marital and funerary practices as well as the functions of the marriage associated shapes in funeral context, see Alexandridou 2011, 25.

⁶² Oakley 1993, 20.

dowry of the deceased person with whom they were buried for her after life. However, in some cases, they may have been purchased solely for the funeral to fulfil the ritual for initiation to afterlife. A recently excavated grave in Sinop sheds light on this phenomenon. A salvage excavation carried out by the Sinop Museum in the Gelincik district of Sinop yielded a plain stone sarcophagus of a female aged between 21 and 24. The grave findings and their context were recently subjected to a meticulous study and publication which primarily focused on the dating of the relief vases based on the Attic pottery among the grave goods⁶³. Attic finds include a red figure lebes gamikos, a red figure squat lekythos and a netted miniature lekythos, while other findings are vessels with polychrome relief decoration, three finger rings and a bronze mirror⁶⁴. These findings indicate that these groups of Attic lebetes gamikoi which follow the manner of Meidias Painter (or his school or circle) in terms of shape, repertoire and style were extensively favoured in Sinope and in the cities on the Black Sea coast. These Attic imports indicate that they were mainly used by the Greek community whose number increased after c. 430 BCE, when Pericles and Lamachus overthrew the tyranny of

Timesilaus⁶⁵, and pottery retailers and wholesalers most probably brought Athenian products based on the needs of these Greek communities.

There are four lid fragments recovered in Sinope (Att. 82-85) among which Att.84 is probably from the Group of Vienna Lekanis⁶⁶. The scheme of decoration and style of Att.85 seems close to the works of the Painter of Salonica 38.290, or Salonica 34⁶⁷. Lekanides appear to have been favoured in Sinope at the end of the 5th century and in the first half of the 4th century BCE. It is not known whether they were used in burials, however, their state of preservation suggests that they must have been found in the trenches in the city core.

Pelikai are represented by two individual pieces (Att. 86-87). Both these pieces are almost intact; only the neck and mouth of Att.86 are partially missing and one side of the body of Att.87 is broken. Att.86 was purchased by the Sinop Museum in 1969. Although there is no information in the records about the find spot of this pelike, its state of preservation suggests that it may have been found in one of the necropoleis of Sinope. The pelikai are attributed to Group G, whose products are known in abundance in the Black Sea coastal sites⁶⁸. Since the scenes

⁶³ Kaba 2019, 177-193.

⁶⁴ Kaba 2019, 191, figs.4-5.

⁶⁵ Plutarch, Pericles 20. "When the tyrant and his adherents had been driven from the city, Pericles got a bill passed providing that six hundred volunteers of the Athenians should sail to Sinope and settle down there with the Sinopians, dividing up among themselves the houses and lands which the tyrant and his followers had formerly occupied."

⁶⁶ For comparisons, see, *Agora XXX*, 286, pl. 107, nr. 1125, 1126, 1127. See also *ARV²*, 1501, 1, (Salonica 38.137), *Olynthus XIII*, pl. 86.

⁶⁷ For comparisons, see, *ARV²*, 1500.4; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T64AVP: *ARV²*, 1500.6, Berti – Guzzo 1993, 296, nr. 348; for the comp. Of dots on the wing of the Eros, see Athens, Agora Museum, P20853: *ARV²*, 1501. (Near the Salonica 34.1), see also *Agora XXX*, pl. 107.

⁶⁸ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 377: *ARV²*, 1463.14; Odessa, Museum of Western and Eastern Art, III12: *ARV²*, 1463.15; Odessa, Museum of Western and Eastern Art, III8025: *ARV²*, 1463.16; Moscow, Pushkin State Museum of Fine

on the pelikai often bear standing young draped men on one side, they are likely to have been found in tombs of young epehebes. **Att.88-89** are individual fragments from the body and neck of oinochoai or pelikai and are dated to the last quarter of the 5th century BCE. **Att.90** is another piece from the neck and shoulder of an oinochoe or pelike which probably carries a scene from the women's realm. Miniature hydriai are represented by two examples (**Att.91-92**) which were found in the excavations at the Kumkapı necropolis in 1944. **Att.91**, which is decorated with the figure of Arimasps and a griffin, can be attributed to the Painter of London F.18 or the Fat Boy Group, whose considerable number of products were found in Histria⁶⁹.

Among the special shapes, askoi or gutti are scented oil or liquid containers and are represented by a single example (**Att.93**) which was found in a trench in the temple area in the city core. The find spot of the fragment indicates that the

shape may have been used as a perfume container⁷⁰.

The largest group among the Attic shapes in Sinope are lekythoi whose presence is known by fifty almost complete examples. **Att.95** is a squat lekythos decorated with a carefully made palmette, spiral and tendril combination from the middle of the 5th century BCE. **Att.96-99** are squat lekythoi which have a black mouth and body except for a reserved band on the shoulder. These lekythoi are generally dated to the last quarter of the 5th century BCE⁷¹. **Att.100** and **Att. 101** decorated with the figure of an Amazon head wearing a Phrygian cap were probably the products of the same workshop. Alongside the Amazon head depictions, figured lekythoi are decorated with a crawling child, (**Att.102-103**) a theme well represented on miniature oinochoai associated with the Anthesteria festivals. The scene on **Att.104** could be related to the women's realm, such as the bridal preparation in the women's quarter⁷². **Att.105** and **Att.106** bearing

Arts, 205: *ARV²*, 1463.17; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2173: *ARV²*, 1463.23; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV²*, 1463.24; Moscow, State Historical Museum, 49468: *ARV²*, 1463.31; Paris, Musée du Louvre, CA2269: *ARV²*, 1463.34; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV²*, 1463.35; St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB51G: *ARV²*, 1463.38; Moscow, State Historical Museum, 3.7: *ARV²*, 1464.40; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1866: *ARV²*, 1464.44; Moscow, State Historical Museum, 11277: *ARV²*, 1464.45; Moscow, State Historical Museum, 1517: *ARV²*, 1464.46; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV²*, 1464.60; Odessa, Museum of Western and Eastern Art, III5: *ARV²*, 1465.64; Yalta, Museum, 2845: *ARV²*, 1465.65; Dresden, Staatliche Kunstsammlungen, Albertinum, ZV2987: *ARV²*, 1465.67; St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB10A: *ARV²*, 1465.77; St. Petersburg, State

Hermitage Museum, 1903.14582: *ARV²*, 1465.79; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 383: *ARV²*, 1465.80; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2018: *ARV²*, 1465.83; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV²*, 1466.92; Moscow, State Historical Museum: *ARV²*, 1467.118; Prague, National Museum, 1056: *ARV²*, 1462.2; Paris, Musée du Louvre, CA257: *ARV²*, 1471.2, 1695.

⁶⁹ See note 52.

⁷⁰ For the function of the shape as well as their find contexts, see Morgan 2004, 12, note.44.

⁷¹ *Agora XII (2)*, pl. 38., nr.1123; for comparisons of reserved band, see *Agora XII (2)*, pl. 38, 1126; *CVA Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, 1; see also Tsetschladze 1999, 208, fig. 92.; *CVA Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 13 (03303); comparison of form, see *Agora XII (2)*, pl. 38, nr. 1124; for decoration, see pl. 38, nr. 1128.

⁷² For parallels, see Agora P16885: *Agora XXX*, 268, nr. 946.

sphinx crouching to the right is a favoured theme on lekythoi of the late 5th and early 4th centuries BCE⁷³. **Att.107-110** are decorated with animals such as fallow deer and swans on their body, and are dated to the last quarter of the 5th century and to the first quarter of the 4th century BCE. Squat palmette lekythoi are represented by 20 almost intact pieces (**Att.111-130**). Some examples can be dated to the first quarter of the 4th century BCE, however, their mass appearance in the Black Sea area begins especially in the second quarter of the 4th century BCE⁷⁴. Almost all the examples known in Sinope were found in the necropoleis of the city. **Att-131** and **Att.132** are mouth fragments of two lekythoi whose bodies were not preserved.

Squat lekythoi decorated with a net-pattern, known also as the Bulas Group, are represented by 11 pieces (**Att.133-143**) all of which were found in the necropoleis of the city⁷⁵. The products of this group begin to appear in the Pontic region with Attic red figure palmette-lekythoi in the second quarter of the 4th century BCE and continued until the last quarter of the century⁷⁶. Alongside the squat miniature lekythoi of the Bulas Group, another shape that was produced by the group and held scented oils is the alabastron which is represented by two individual examples in Sinope (**Att.144-145**).

Conclusion:

Based on the existing pottery assemblages found in the earlier excavations at Sinope, the presence of Corinthian products is rather scarce and restricted to certain shapes. The symposia vessels are almost absent, although one large LPC oinochoe fragment was found in the temple area. The majority of the painted wares were from Ionia and from other workshops of Western Anatolia. Among the Corinthian products the most dominant form is aryballos, whose quantity begins to increase in the EC period, especially among grave offerings. As in Sinope, the quantity of the Corinthian products increases in the MC period in the colonies in the Western Black Sea region, such as in Histria; contrary to the decline in their amount in the cities on the western coast of Anatolia⁷⁷. This abrupt drop in the amount of Corinthian products in cities on the Ionian and Carian coast could be associated with the Lydian subjugation over some of the cities on the western coast of Anatolia; as a consequence, this situation might have diverted the existing trade route to the cities on the Black Sea coast⁷⁸. The increase of Corinthian and Attic products in the Black Sea in this period could also be associated with the reign of Alyattes, the fourth king of the Mermnad Dynasty in Lydia (609-560

⁷³ For a parallel, see *Agora* XXX, 128.

⁷⁴ *Olynthus V*, 146-150, nrs. 408-458; Arafat – Morgan 2001, 378.

⁷⁵ For another example from a grave context, see Kaba 2019, fig. 6.

⁷⁶ For Bulas Group lekythoi, see Bulas 1932, 388-98; Beazley 1940-45, 17-21; *ABV*, 661-663; Beazley

Para., 316; Carpenter *et al.* 1989, 69-70; Haspels 1936, 167-168, note 2, Hayes 1992, 83.88; *CV4* Tschechoslovakia 4 (Pilsen 1), p.28, see also pl. 11, 7-9; Arafat – Morgan 2001, 378-380.

⁷⁷ Görkay 1999b, 167, 225.

⁷⁸ Görkay 1999b, 226; Görkay 2004, 79-80.

BCE) who expelled the Cimmerians from the region⁷⁹.

At first glance, the pattern of Attic black figure pottery found in Sinope does not seem much different from the other sites in the Black Sea region, however certain preferences for particular shapes and groups among grave goods become evident when the assemblages are evaluated as a whole. Although contextual examination of the relevant finds is far more difficult, it was still possible to take into consideration and evaluate other important mainland pottery, such as Corinthian pottery. Generally early black figure pottery exists in fair amounts in the Western Black Sea but less in the Eastern Black Sea cities⁸⁰. The Attic products in Sinope begin to appear in small quantities in the second quarter of the 6th century BCE, with Siana cups in the city, and amphoriskoi in the necropolis. In the third quarter of the 6th century BCE, shapes are generally open vessels, such as cups, kraters and lekanai. In the last quarter of the century, the open form prevailed, thus most of these open forms were unearthed in the city core. Drinking vessels from the last quarter of the 6th century and the first quarter of the 5th century BCE such as cups, cup-skyphoi and a mastos are only known from the trenches in the city core. Unlike many other cities on the Black Sea coast, such as Histria, Olbia, Berezan and Kerch, where symposia forms were abundantly found, the quantity of Attic black-figured cups of the second half of the 6th century BCE in Sinope is

significantly less, however, despite their limited numbers, they are the dominant shapes in the second half of the 6th century BCE⁸¹. Based on present findings, the necropoleis do not seem to have accommodated symposia sets. At the beginning of the 5th century BCE, the products of cheap Attic black-figure workshops, such as the Class of Athens 581, the Manner of Emporion Painter, and Haimonian lekythoi were preferred as grave offerings. The scenes on figured lekythoi are Dionysiac. Among the symposium sets, the cup-skyphoi, which were represented by two pieces, are from the CHC Group and the Manner of Haimon and they depict scenes from the Herakles circle and deities mounting the chariot. In the first half of the 5th century BCE, the lekythos is the most prevailing shape in the necropoleis; being relatively cheap, the products of the Beldam Group, palmette lekythoi and plain lekythoi are abundant.

Attic red figure pottery products begin to appear in the first quarter of the 5th century BCE with open vessels such as cups, and their number increases in the second quarter of the 5th century BCE with larger vessels like the krater. Almost all the pieces from the first half of the century were from symposia sets and were found in the city core; it was only in the third quarter of the 5th century BCE when lekythoi appear to have been used as grave offerings. In the last quarter of the 5th century BCE there is a drastic increase in the amount of Attic products among

⁷⁹ Hdt 1.16.

⁸⁰ *Histria IV*, 66-78, Bouzek 1990, 42-52; Lazarov 1990, 135; Morgan – Arafat 2000, 19.

⁸¹ For Berezan, see Smith 2013, 347-348; for Histria, Olbia and Kerch, see Fig. 2 in this article. See also Domžalski 2007, 161-182.

which the lekythos is the most prevailed form, although other shapes such as the cup, lekanis, krater and amphora (or oinochoe/pelike) also exist. In the first quarter of the 4th century BCE, the quantity of the Attic red figure products appears to be the same as the previous phase, but there is more variety in shape; new shapes, such as the miniature hydria, bell krater, askos and alabastron were introduced in the assemblages. The second quarter of the 4th century BCE is the period in which the Attic red figure import reaches its peak, and the variety of the shapes is more or less the same as in the previous phase. The most common shape in the necropoleis is the lekythos whose numbers prevailed particularly with palmette lekythoi and the lekythoi of the Bulas group. In the second half of the 4th century BCE, pelikai of the Group G and the lebetes gamikoi of the later lebes workshops that were produced in the manner of Meidias Painter are well represented. The lekythoi, despite a slight drop in their number compared to previous phase, were still the dominant forms among the grave offerings.

Compared to the amount of the Attic red figure pottery finds in Histria, Olbia or Kerch, red figure pottery in Sinope is far fewer, due to the limited excavations, but the statistics of the increase and decrease seem to give a graphic similar to other centres in the Black Sea area. The abrupt increase in the quantity of the Attic red figure pottery products and the variety of shapes coincide with the time after the arrival of six hundred volunteers from Athens to Sinope during the reign of Pericles⁸². The grave findings strongly imply the presence of a Greek cultured community, an *apoikia*, in the city and their familiar burial customs particularly after the arrival of the Athenians to the city in the last quarter of the 5th century BCE. It seems that the Pericles' colonization policies had found their way into the 4th century BCE and succeeding periods in Sinope.

---

⁸² Plutarch, Pericles 20.

Catalogue

Corinthian Pottery

Oinochoe

Cor.1 Fragments of an oinochoe

Old excavation inv. nr. 39 (1952)

Trench H. Bothros II, 18.30

H. 26, W. 14. Th. 0.3.

Eleven joining fragments preserve part of the body.

Exterior: Reserved area on the shoulder. Black glazed body. Purple and white lines on the black glaze. Below, voided rays.

Purple: Lines on the black body.

LPC

Voided rays appear usually on the MPC and LPC kotylai. See, Dunbabin 1962, pl. 27, nr. 602, nr. 614; and cups see, pl. 29, nr. 696; for the black body with polychrome banding, see Amyx – Lawrence 1975, pl. 63, An. 229.

Kothon

Cor.2 Fragments of a Kothon

Old excavation inv. nr. 9 (1952)

Trench F. Addition, Room II, 19.30-19.00

Approx. diam. 10, W. 3.4.

Three joining fragments from the body of a kothon.

Interior: Dark-brown.

Exterior: Two dark-brown bands, below, reserved area with dots. Below two dark-brown bands. On bottom, one thin, one large dark-brown bands. Below, rays.

LC I.

For comparison, see Payne 1931, 335. 1520.

Attic Black Figure Pottery

Siana cups

Att.1 Fragments of a Siana cup. Pl.

Sinop Museum inv. nr. 2.223.54

a: Trench B, Bothros. 1951; b: Trench B, Bothros.

a: H. 1.9, W. 1.6, Th. 0.3.

Several joining and non-joining fragments preserve 1/2 of a Siana cup. One handle is preserved.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: Side A:

a: A single fragment from the lip. Black line below the edge of the lip. Part of the body of a dolphin to right.

b: A: Six joining fragments from the lip and the body. Black line below the edge of the lip. On the lip, four dolphins to right (only the forehead is preserved one of them). In the handle zone, a grazing deer to right between two heraldic panthers (front part of the panther on the left is preserved). Panthers appear to be attacking to a deer. Below, ground line. Lower body is black except for a reserved band part way down. Red: Deer and Panthers neck.

Side B: Only parts of petals and tendril of the handle palmette is preserved.

570-560 BCE

Attributed to the Berlin F. 1659 Painter by Bakır. Attributed to the Sinop Painter by Brijder.

Akurgal 1956, pl. 11; Boysal 1959, 18, fig. 7; Bakır 1978, pl. 136, fig. 1, (The Painter of Berlin F 1659); Bakır 1982, 94, A-35; Vidali 1997, 38, 122, A1, 15; Brijder 2000, 690, nr. 574, pl. 191c (the Sinop Painter).

Att.2 Fragment of a Siana cup. Pl.

Sinop Museum, Depot

Unknown provenance

H. 3, W. 6.3, Th. 0.5.

A single fragment from the handle zone.

Interior: Black.

Exterior: In the handle zone, a feline to right. Single hind leg is preserved. Below, ground line. Below, black glazed band.

c. 560 BCE

Attributed to the Berlin F. 1659 Painter or to the Sinop Painter.

The piece probably joins to the hind leg of the feline on the side A of the Att.1 for comparison, see Taranto I. G. 4980: *ABV* 75.1, Brijder 1983, nr. 131, 248, pl. 28b. (The Taras Painter); See also, Oxford 1934.332: *ABV* 75.4, (“Related to Griffin-Bird Painter”), Brijder 1983, 249, nr. 139, pl. 37.a (The Taras Painter), Bakır 1978, fig. 187-188 (Oxford 1934.332 Painter); London Market: *ABV* 53.36, Brijder 1983, nr. 281, 253, pl. 35c-e, (The Taras Painter); Taranto 4484: *ABV* 75.2, (“Related to Griffin-Bird Painter”), Bakır 1978, fig. 197-201 (Oxford 1934.332 Painter); Ragusa 320: Brijder 1983, nr. 249, pl. 45 (Malibu Painter). See also the works of the Epignot Painter, Bakır 1978, 103; see also London Market: Brijder 1991, pl. 166. f. (the Painter of Amsterdam 2148).

Att.3 Fragments of a Siana cup. Pl.

Sinop Museum, Depot.

Trench A, West, 18.00-17.80;

H. 4.4, W. 4.9, Th. 0.4.

Two joining fragments from the handle zone.

Interior: Black.

Exterior: A grazing roe deer to right. Parts of ears, neck; forelegs, and head are preserved. Red: neck.

570-560 BCE

Attributed to the Painter of F. 1659 or the Sinop Painter.

Although a stylistic and iconographic comparison suggests that the piece may belong to Att.2, it was found in Trench A, and bears a black band instead of a ground line, and has therefore been catalogued separately.

Lip-cup

Att.4 Fragments of a lip cup Pl.

Ankara University

Trench F, Addition, South section (room), II, 19.40-19.00, 3. 9. 1952.

H. 6.7, W. 13.2, Th. 0.3-0.5.

Eleven joining fragments preserve 1/3 of the lip cup.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip. Tondo, bordered by alternating black and red tongues between couple of three black lines. In the tondo, a male figure to right whose only left knee and elbow are preserved.

Exterior: Black line just below the edge of the lip. Lip is reserved. Black line between offset rim and body.

Lower body is black except for a reserved band part way down.

550-525 BCE

Unattributed

For the comparison of the scene and the tongues see *CVA* Germany 56 (Munich 10), pl. 3, nr. 6, (inv.8908).

Band-cups

Att.5 Fragment of a band-cup.

Sinop Museum, Depot.

Trench F. 19.20-19.00, Room I.

H. 1.8, W. 2.9, Th. 0.4.

A single fragment from the lip and handle zone.

Interior: Black.

Exterior: Lip is black. In the handle zone, at left, a panther to right whose only head is preserved. On the right, a grazing deer to left whose only ears are preserved. Red: Nose and forehead of the panther.

550-525 BCE

Unattributed

For comparison of style, see *CVA* Germany 57 (Munich 11), pl. 36, nos. 1-5 (2195).

Att.6 Fragment of a band cup.

Sinop Museum, Depot.

Unknown provenance.

H. 3.3, W. 3, Th. 0.4.

A single fragment from the lip and handle zone.

Interior: Black.

Exterior: Lip is black. In the handle zone a deer (?) to left whose only tail and back part is preserved. On the right, tail of a feline probably to right.

550-525 BCE

Unattributed

Att.7 Fragment of a band cup. Pl.

Sinop Museum, Depot.

Trench F. Addition, Bothros II, 1952

H. 4.7, W. 10.1, Th. 0.6.

A single fragment from the lip and the handle zone.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: Lip is black. In the handle zone, a figure (Siren ?) to left. Behind the figure, black parts (?).

525-500

Unattributed

Drawing style on the figure close to the group of Rhodes 12264, for comparison, see Paris, Musée du Louvre, CP10333: *ABV* 193.7.

Cup, type unknown

Att.8 Fragment of a cup Pl.

Ankara University.

Trench F, South section (room) II, F. approx. 19.40-19.00, (3. 9. 1952)

H. 5.4, W. 4.7, Th. 0.7-1.2.

A single fragment from the tondo of a cup

Interior: Two black tondo border lines. A flying bird to right. Its back, tail feathers and single wing are preserved. Red: as stripe on wing and dots on tail.

Exterior: Black glazed and start of stem.

550-525 BCE

Unattributed

Droop cups

Att.9 Fragment of a Droop cup.

Sinop Museum, Depot.

Trench F. Additional Room II, 19.30-19.00.

H. 3.9, W. 4.3, Th. 0.6.

A single fragment from the handle zone and lower body.

Interior: Black.

Exterior: A quadriga to right. Hoofs and the forelegs of the horses were only preserved. On the right, legs of a male figure to right. Below, red over black-glaze band between three glaze lines. Ivy wreath on the lower part of the fragment.

Red: Band over black-glaze; White: Horse.

525-515 BCE

Attributed to the Group of Rhodes 12264

See for the Group of Rhodes 12264 *ABV* 192; for comparison of style and scene, see Rhodes 12264: *CRb IV*, 384; Ure 1932, 65, nr. 99; Thebes R.31.168: Ure 1915, 123.15, Ure 1932, 65, nr. 94; New York 06. 1021.161: *CVA USA* 11, (NY Metropolitan Museum of Fine Art 2), pl. 21, nr. 34; Ure 1932, 65, nr. 93, Boardman 1985, fig. 126; Thebes R.31.167: Ure 1915, 123, fig. 14, Ure 1932, 65, nr. 98; Athens 12281 (N.899): Ure 1932, pl. 3. 96; San Simeon, Hearst, 9871: Beazley *Para.*, 79; (ex. Webster): Cat. Sotheby 22. May.1919, pl. 4; Ure 1932, 64, nr. 87; Athens 1107 (CC822): Ure 1932, pl. 3. nr. 85; Istanbul A.15.12 08: Beazley *Para.*, 79, Carpenter et al. 1989, 52. 192. (8bis), Metzger 1972, pl. 67, nr. 291; Istanbul A.15. 1134: Carpenter et al. 1989, 52. 192. (5bis), 689, Metzger 1972, pl. 67, nr. 290; Istanbul A. 15. 1197: Carpenter et al. 1989, 52. 192. 5, 689, Metzger 1972, pl. 67, nr. 289, Istanbul A.16. 1246: Carpenter et al. 1989, 52. 192. 6bis, 689, Metzger 1972, pl. 68, nr. 291.

Att.10 Fragment of a cup related to Droop and Cassel cups.

Sinop Museum, Depot.

a: H. 9.3, W. 8.2. Th. 0.3.

b: H. 8.7, W. 8. Th. 0.3.

Four joining fragments and one non-joining fragment preserve 1/3 of a cup.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: Lips is black. In the handle zone, lotus and palmette chain. Below, three glaze lines. In the subsidiary band “Z” pattern. Below, three glaze lines and base rays. At the bottom of the base rays, incised line.

520-510 BCE

Unattributed

The cup is related to both Droop and Cassel cups. Repertoire of the subsidiary band is reminiscent of Cassel cups, see *CVA G. Britain 2* (British Museum 2), pl. 16, 8; Gjerstad 1977, 48, pl. 44, 2, 530; Dunbabin 1962, 341, pl. 137; 3686; *CVA USA 19* (Boston, Museum of Fine Arts 2), p. 41, pl. 99, 6. Görkay 1999, pl. 8, nr. 87. For comparison of the silhouette palmettes and lotuses, see Ure 1932, 59, nr. 23, fig. 3; for “Z” pattern, see Ure 1932, pl. 3, nr. 85 (Athens CC822).

Cassel cups

Att.11 Fragment of a Cassel cup

Sinop Museum, Depot.

H. 4, W. 9.2, Th. 0.3-0.4.

A single fragment from the lip, handle zone. Glaze for drawing slightly abraded.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: On the lip, alternating black and red tongues. In the handle zone, ivy leaves. Handle, black.

520-510 BCE

Unattributed

For comparison, see Dunbabin 1962, pl. 137, nr. 3685, 341; Karageorghis 1978, 884, 886, fig. 16; *CVA G. Britain 11*, (Cambridge Fitzwilliam Museum II), pl. 21, 23; Boardman 1985, fig. 130; Παπαλακη 1938, 147; fig. 23, 2; *CVA Germany 56*, (Munich 10), pl. 37, 2260; Pierro 1984, pl. 47, 20.

“Top-Band” cup

Att.12 Fragment of a “Top-Band” cup

Ankara University.

Trench F. Addition 19.50-19.10, 1952

H. 6.1, W. 5.4, Th. 0.4-0.5.

A single fragment from the body.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: Lip is black. Reserved handle zone. Below, black. Starts of handles.

520-510 BCE

Unattributed

Floral Band-cups - Palmette cups

Att.13 Fragment of a floral-band cup

Ankara University

Unknown provenance

H. 13.1, W. 14.5, Foot diam. 8.1.

A single fragment from the lower body, stem and the foot.

Interior: Black.

Exterior: In the handle zone, lotus-palmette chains. Five chains are preserved. Lower body is black except for a reserved band part way down. Stem and foot is black. White: dots in the chains.

510-500 BCE

Unattributed

For use of white dots and incisions on the chains see, *CVA Denmark 3* (Copenhagen 3), 96, pl. 118, nr. 4; *CVA Italy 3* (Villa Giulia 3), pl. 34, nr. 7 (43967) Eliot 1968, 360, pl. 105, nr. 40; Görkay 1999, pl. 8, nr. 108.

Att.14 Fragment of a floral-band cup

Ankara University

Trench IV. 1980-18.50

H. 3.3, W. 4.9, Th. 0.4.

A single fragment from the handle zone.

Interior: Black.

Exterior: In the handle zone, lotus-palmette chains. Seven chains and three palettes are preserved. Below, black. Red: Lotus; dots in the chain. White: Chain heart.

500-490 BCE

Unattributed

There are no incisions between the palmettes' petals; they are more like silhouette, see Ersoy's Type V: Ersoy 1993, 292; *CVA* Greece 3, (Athens M.N.3), pl. 38, nr. 3 (17599); Gjerstad 1977, 49, pl. 46, nr. 3; Boardman 1958-59, 167 fig. 36, nr. 70; *CVA* France 14, (Louvre 9), pl. 90, nr. 7-6; *CIRb VIII*, 196, fig. 192; Jully 1981, pl. 51, nr. 300; *CVA* Germany 15, (Mainz 1), pl. 46, nr. 1 (84), 2 (83); Vanderpool 1946, pl. 62, nr. 223; *CVA* G. Britain 12, (University of Reading 1), pl. 9, 5, pl. 10, 4 (87.35/9); *CVA* France 24, (Vannes 1), pl. 8, 8.80.52; *Corinth XIII*, pl. 36, 62.10 (T.3162); pl. 38, 272.4, (T.1075), 272.5 (1080); pl. 42, 297.4 (T.2809); pl. 44, 300.4 (T.3009), pl. 43 g; pl. 48, 325.5 (T.762); pl. 51, 337.7 (T.693), pl. 54, 347.2 (T.575); Πετσας 1970, pl. 186; Καλλιγας 1962, pl. 267; Pierro 1984, pl. 50, nr. 31; *CVA* Poland 2, (Cracow unique), pl. 1 (Musée Technique et Industriel), nr. 13; *CVA* Poland 4, (Warsaw 1), pl. 41, nr. 4 (199881); *CVA* Rumania 1, (Bucharest 1), pl. 25, nr. 5 (03225), nr. 6 (06944); *CVA* Suisse 3, (Geneva 2), pl. 66, nr. 5 (20597); *CVA* Rumania 2, (Bucharest 2), pl. 15, nr. 3 (18717); Favaretto 1993, 30, CG.22; Bayraklı nr. 3: Tuna-Nörling 1995, pl. 6, nr. 96.

Skyphoi

Att.15 Fragment of a skyphos

Sinop Museum, Depot.

Unknown provenance

H. 3.9, W. 3.4, Th. 0.4-0.7.

A single fragment from the lip and the body. There is a trace of a drilled rivet for ancient repair, along the edge of the break at the right side on the lip.

Interior: Black, except for a reserved line just below the edge of the lip.

Exterior: Incurving lip is black. On the reserved body, a male figure to right. His head, right arm and upper body are preserved. Below his right arm, parts of another figure (probably a lion). Red: Hair of male figure.

500-490 BCE

Attributed to the Manner of CHC Group

For the shape, see Ure's class of skyphoi K 1 or K 2, Ure 1927, 69; Beazley classifies this skyphoi as "Shallow Skyphoi" or "Pinchbase" *ABV* 579, 624.7; These shapes were generally produced in the Haimon workshop *ABV* 576-581. The scene represented on the fragment can be related to Herakles or Thesues Circle. Bologna 136: *ABV* 577.17. Although the shape and the scene on the fragment recall the Haimon workshop, drawing details and use of red on human figure seem to be more closer to the CHC Group, see Athens CC 801: *CVA* Greece 4 (Athens 4), pl. 45, nr. 2.

Att.16 Fragment of a skyphos

Lost

Akurgal – Budde Excavations inv. nr. 3

Trench F. Bothros II

A single fragment from the lip and the handle zone of a cup-skyphos.

Interior: Black.

Exterior: Lip is black. In the handle zone a quadriga to right. On the right of the fragment five petals of handle palmette. Front parts of the horses are preserved. Behind the horses, a female figure and parts of a lyre. White: on the harness of the horses.

490-480 BCE

Attributed to the Manner of Haimon Painter
Form of the skyphos can be Beazley's cup-skyphoi or Ure's Class of Skyphoi K2, see Ure 1927, 69; Scene represented on the piece is "Goddess mounting chariot", for comparison of scene, see Adria, Museo Civico, A19 - Adria, Museo Civico, 23437: *CVA* Italy 65, (Adria 2), pl. 32.5; pl. 34, nos. 2-3 (A,B); Adria, Museo Civico, A208 - Adria, Museo Civico, 22600 - Adria, Museo Civico, 2035: *CVA* Italy 65, (Adria 2), pl. 34, nr. 4; Adria, Museo

Civico, A99 - Adria, Museo Civico, 23490: *CVA* Italy 65, (Adria 2), pl. 33, nr. 1; Adria, Museo Civico, 22934: *CVA* Italy 65, (Adria 2), pl. 32, nr. 6; Adria, Museo Civico, 23441: *CVA* Italy 65, (Adria 2), pl. 34, nr. 1; Trier, University, OL1988.6: Leibundgut 1991, pl. 13, nr. 2 (A); Athens, Agora Museum, P48: *Agora XXIII*, pl. 103, nr. 1528; Athens, Agora P8541: *Agora XXIII*, pl. 102, nr. 1505; Smyrna, Excavation, 13: Tuna-Nörling 1995, 38, fig. 8. nr. 159, pl. 10, nr. 159; Montpellier, Société Archéologique, SA167 - Montpellier, Société Archéologique, 192: Laurens 1984, pl. 27, nr. 23 (A, B); Gela, Museo Archeologico: *CVA* Italy 56, (Gela 4), pl. 35. nos. 4, 6; Athens, Collection Unknown Athens, Fetiche Tjami, 1957 NAK 1459: Παπαδοπολου-Κανελλοπουλου 1972, pl. 90, nr. 94; Athens, Collection Unknown Athens, Fetiche Tjami, 1957 NAK 1471: Παπαδοπολου-Κανελλοπουλου 1972, pl. 90, nr. 95; Athens, Fetiche Tjami, 1960NAK4 66: Παπαδοπολου-Κανελλοπουλου 1972, pl. 90. nr. 96, nr. 97; Athens, Fetiche Tjami, 1960 NAK467: Παπαδοπολου-Κανελλοπουλου 1972, pl. 90, nr. 98.

Mastos

Att.17 Fragment of a mastos

Sinop Museum, Depot

Unknown provenance

H. 4.3, W. 3.5, Th. 0.6-1.

A single fragment from bottom.

Interior: Black.

Exterior: Four concentric black bands around the nipple. Three thin lines. On the body, alternating tongues. Red: tongues.

525-500 BCE

Unattributed

For comparison, see British Museum B376: Boardman 2001, 248, fig. 272; Boardman 1985, fig. 167; *CVA* France 10 (Paris Bibliothèque Nationale 2), pl. 68, nr. 8-9. This form is seen very frequent in Italy but seldom

in Western Anatolia. Brussel *CVA* Belgium 2 (Brussel 2), pl. 15, 1a-b.

Pyxis-Exaleiptra

Att.18 Fragment of a exaleiptron - plemochoe

Sinop Museum Depot

Unknown provenance

H. 6.7, W. 10.4, Th. 0.7.

A single fragment from the upper body and mouth.

Interior: Black.

Exterior: In the reserved area on the edge of the mouth, black tongues between three lines.

Below, dot band. Body is black.

c.500 BCE

Unattributed

For exaleiptra, see *ABV* 348, 695, 715; *ARV2*, 349, Beazley *Para.*, 159; The form of the exaleiptra can be Type B. for this form, see Scheibler 1964, 72-108; for this form, also see Froning 1982, 163ff and *CVA* Germany 72 (Hannover 2), pl. 25, 7-8, Beilage 3-4. Hornbostel 1987, 79, nr. 34; Hornbostel 1980, 98, nr. 59; Coldstream 1973, pl. 18, nr. 1; Marangou 1978, 300, nr. 171; *CVA* Germany 55, (Kiel 1), pl. 19, nr. 9-10, (B519); Kunisch 1972, 93, fig. 83; Munich 2726: *CVA* Germany 6, (Munich 2), pl. 99, 7; *CVA* Germany 61, (Berlin 7), pl. 47, nr. 4 (F.4015); *CVA* USA 2 (Rhode Island 1), pl. 26, nr. 2; Denmark 3 (Copenhagen 3), pl. 120, 4; Germany 16 (Adolphseck 2), pl. 87, nos. 1-2; *CVA* Germany 26 (Stuttgart 1), pl. 25, nr. 12 (KAS 111); *CVA* Germany 61 (Berlin 7), pl. 47, nos. 3-4 (F4015); *CVA* Germany 60 (Karsruhe 3), pl. 25, nos. 5-6 (69/66); *CVA* Germany 70 (Giessen 19), pl. 24, nos. 5-6 (KIII-101); *CVA* G. Britain 9 (Oxford 2), pl. 64, nr. 12 (1921.858); *CVA* Holland 4 (Leiden 2), pl. 83, nr. 7 (I.1966/10,1).

Lekanis

Att.19 Fragment of a lidded lekanis

Ankara University

Trench F, Addition, South Room II, 19.40-19.00, (3.9.1952)

H. 7.5, W 7.5, Th. 0.7-1.2.

A single fragment from the body and rim of a lidded lekanis.

Interior: Black, red band just below the edge of the mouth.

Exterior: Side of rim where the lid fits, is red. On the mouth profile, "S" motifs. On the handle zone, ivy leaves with berries. Below, double two thick lines.

550-525 BCE

Unattributed

For parallels see, Metzger 1972, pl. 54, nr. 240 (3290-3291), 120; Boardman 1958-59, pl. 34, nr. 19; Kreuzer 1998a, 269, fig. 16; *Hestia IV*, pl. 37, nr. 336; Tuna-Nörling 1996, pl. 19, nr. 172; see also *Agora XXIII*, pl. 92, nr. 1330 (P1136), (Near the Ready Painter).

Kraters / Column and Type unknown.

Att.20 Fragment of a column-krater (?)

Ankara University

Trench F. Addition, South Room II, East and North 19.40-19.20, (3.10.1952)

H. 4.7, W. 8.3, Th. 0.5.

A single fragment from the shoulder.

Interior: Black.

Exterior: Alternating tongues. Red: tongues.

550-525 BCE

Unattributed

Att.21 Fragment of a column-krater (?)

Sinop Museum, Depot.

H. 3.7, W. 4.2, Th. 0.7.

A single fragment from the body.

Interior: Black.

Exterior: Sword, back and part of cuirass of a male figure to right. On the left, edge of shield of a figure or a hoplite.

550-525 BCE

Unattributed

Scene can be related to the Herakles and Kyknos, see Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, 1954.2.1: *ABV* 263.9, 691; Carpenter et al. 1989, 68, *LIMC*, VII, pl. 698, *CVA* Holland 3, (Leiden Rijksmuseum van Oudheden 1), 16-17, pls. (113-114) 19, nos. 1-2, 20, nos. 1-2, see also for the lines on the sword see *CVA* Germany 24, (Gotha 1), pl. 34, nr. 1, see also pl. 37, nr. 1; *CVA* Germany 37, (Munich 8), pl. 416, nr. 2 (1492); *CVA* Germany 44 (Tübingen 2), pl. 38, nr. 2; *CVA* Germany 49 (Nordrhein Westfalen 19), pl. 35, nr. 2.

Att.22. Fragment of a column-krater (?)

Sinop Museum, Depot.

H. 6.5, W. 4.9, Th. 0.6.

A single fragment from the body.

Interior: Black.

Exterior: A dancing satyr to left, looking back. Part of his beard, body, upper legs, tail, left and right arm are preserved. He holds a vine branch in his left hand.

Red: On his chest, circular stripe.

525-500 BCE

Unattributed

Oinochoe - Pelike - Amphora ?

Att.23 Fragment of a closed-vessel.

Ankara University

Trench K, 18.30-17.00

H. 2.6, W. 4, Th. 0.9.

A single fragment from the body.

Exterior: On the upper edge of the fragment, black panel border. In the reserved panel, upper part of a head of a male whose only hair and ear are preserved. In the area in front of the head, a black dot.

525-500 BCE

Unattributed

Att.24 Fragment of a closed-vessel.

Ankara University

Unknown provenance

H. 3, W. 4.5, Th. 0.4.

A single fragment from the body and the start of handle.

Exterior: On the right edge of the fragment start of handle and black glaze. In the reserved panel, vertical line and back part of draped figure (?).

525-500 BCE

Unattributed

Att.25 Fragment of a small neck-ampora or oinochoe (?)

Sinop Museum, Depot.

Unknown provenance.

H. 2.9, W. 3.7, Th. 0.4.

A single fragment from the shoulder and the body.

Exterior: On the shoulder, tongues. On the body, an armed hoplite to left. His helmet, head, and upper part of shield are preserved. On the right edge of the fragment, probably his spear and parts of leaf.

525-500 BCE

Attributed to the Light-make Class, see *CVA* Germany 48 (Munich 9), pl. 38, nr. 1 (M2216). *CVA* Italy 69 (Naples 5), pl. 32, nr. 1 (86353), pl. 33, nr. 3 (86355).

Att.26 Fragment of an olpe (?)

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 1257)

From the excavations at the Match Factory in 1944

H. 4.2, W. 5.5, Th. 0.3.

A single fragment from the upper body of an olpe (?)

Exterior: Right edge of the figure panel is preserved. In the reserved figure zone, unidentifiable figure, probably a griffin (?).

c.500 BCE

Unattributed

Lekythoi

Att.27 Fragment of a lekythos

Sinop Museum inv. nr. 8.32.71

Unknown provenance

H. 9.0, W. 6.7, diam. of foot 3.8.

Upper body, including shoulder, neck and handle are missing.

Exterior: Runner to left between two draped youths. His head, right arm and part of upper his body are missing. He holds a cloak. Of the youth on the left only legs and part of drapery are preserved.

525-500 BCE

Attributed to The Fat Runner Group

For the Fat-Runner see, *ABL* 16-18. (as Vatican G.52), *ABV* 459 (The Fat-Runner Group), see also Campus 1981, 4ff. For comparison of form see, Agrigento C 797: Carpenter et al. 1989, 115.460, *CVA* Italy 61 (Agrigento 1), pl. 38, nr. 1; for style see, Würzburg 360: *ABV* 459.1, Langlotz 1932, pl. 107; Villa Giulia 24997: *ABV* 459.3, *CVA* Italy 2 (Villa Giulia 2), pl. 50, nr. 5, 26. Athens 9699 (N. 939. 1): *ABV* 459. 4, Παπασπυριδη 1927-8, 93, fig. 3; Athens 9700 (N. 939. 2): *ABV* 459. 5. Villa Giulia (M. 557): *ABV* 459. 2, Mingazzini 1930, pl. 84, nr. 4 Athens 9704 (N. 939. 3): *ABV* 459.6 Athens .1397: *ABV* 459. 7 Athens Agora. 15262: *ABV* 460.9, *Agora XXIII*, pl. 5. nr. 800. Napulia 84: *ABV* 460. 10; Herakleion: *ABV* 460. 11; Vatikan 448: *ABV* 459.12; Athens P. 24. 517: Beazley 1971, 201, *Agora XXIII*, 204, nr. 802; Athens P. 5237: Beazley *Para.*, 201, *Agora XXIII*. 204, nr. 801; Agrigento: Beazley *Para.*, 201. 4; *CVA* Italy 61 (Agrigento 1), pl. 38, nr. 1 (C. 797), 18-19. Basle Market: Beazley *Para.*, 202; Tocra 65. 324 (2129): Beazley *Para.*, 202, Boardman – Hayes 1973, pl. 23 (2129), 44; Izmir Museum Inv. Nr. 9235: Tuna-Nörbling 1995, 80, nr. 103, (from Pitane), pl. 38.

Att.28 Lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.79.44 (AMAC nr. 13155) Excavation nr 202.

From the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 11.0, W. 5.5, diam. of mount 3.5, diam. of foot 3.0.

Complete, glaze little abraded.

Exterior: Echinus and handle are black. Shoulder is reserved. On the body two black bands. Below, black.

End of the 6th or beginning of the 5th century BCE

Unattributed

For comparison, see *Kerameikos IX*, pl. 85, E.15.1; for this kind of lekythoi with bands, see also *Agora XII (2)*, pl. 38, nr. 1114, 314.

Att.29 Fragment of a lekythos

Sinop Museum inv. nr. 9.55.71, (AMAC nr. 1118), Excavation nr. 543

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 9.9, W. 5.4, diam. of foot 4.8.

Upper body, shoulder handle neck and mouth missing.

Exterior: A seated figure on an *okladius* to left. Parts of the *okladius*, his legs and drapery are preserved. Behind the seated figure, two standing draped male figures facing each other. Only feet and lower legs and parts of drapery are preserved. Below, ground line. Lower body is black but for two reserved bands part way down.

490-480 BCE

Manner of Emporion Painter?

For style and scene, see Thebes R113.56: *ABV* 585.6, ("Manner of Emporion Painter") *Ure* 1927, pl. 15.

Att.30 Fragments of a lekythos

Sinop Museum inv. nr. 9.150.71

Necropolis A, 1951

H. 9.2, W. 5.6, diam. of foot 4.

Several joining fragments preserve part of the body. Upper body, neck, handle and mouth

are missing (the shoulder exists in the drawings of old excavation records in 1951). Glaze for drawing very much abraded.

Exterior: On the shoulder stripes (according to the drawing in old excavations records in 1951). On the body symposium. Dionysos (?) and Ariadne (?) reclining, she wears a diadem and looks at him. Vine branches in the field. Red: stripes on drapery; diadem of Ariadne (?). 490-480 BCE

Attributed to the Class of Athens 581 (form); the Group of P 24381.

For the shape, see *Agora XXIII*, pl. 85, nr. 1079 (P.24452); for scene see. Athens 385 (C.C. 931), *ABV* 492.85; Athens 1060 (C.C.923), *ABV* 493.86; Athens 387 (C.C. 932): *ABV* 493.87; *Agora P24376: Agora XXIII*, pl. 83, nr. 1011, (The Class of Athens 581-the Group of *Agora P 24381*).

Att.31 Fragment of a lekythos

Sinop Museum inv. nr. .6.71

Unknown provenance

H. 13.7, W. 7.3.

Mouth and foot are missing.

Exterior: Stripes on the shoulder. On the body, Dionysos seated to right. He holds a thrysos. On the left, an approaching satyr. On the right, a dancing satyr.

Below, reserved bands and black glaze.

Red: Fillet on Dionysos' hair. Dots and stripes on the drapery of Dionysos and on the body of satyrs. White: dots on Dionysos' cloak, in the field and on the satyr.

490-480 BCE

Attributed to the Class of Athens 581, "Group P"

For similar scene and shape, see University College of Dublin 545: *CVA Ireland 1* (University College of Dublin and University College of Cork 1), pl. 15, nos. 8-9, (545); see also *Agora P 24428: Beazley Para.*, 230, *Agora XXIII*, 217, nr. 911; *Agora P 24429: Beazley Para.*, 230, *Agora XXIII*, 217, nr. 912; *Agora P 24430: Beazley Para.*, 230, nr. 271, nr. 913; *Agora P 24423: Beazley Para.*, 230, *Agora XXIII*, 220, nr. 939; *Pitane 8555: Tuna-*

Nörbling 1995, pl. 43, nr. 120, (the Class of Athens 581), for the use of white, see Braunschweig 366: *CVA* Germany 4 (Braunschweig 1), pl. 11, nos. 1-2; for style, see *CVA* Germany 31, (Heidelberg 4), pl. 172, nr. 5-7 (L58).

Att.32 Palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 26.3.83.

Unknown provenance

H. 11.7, W. 4.9, diam. of foot.3.7.

Mouth and handle are missing.

Exterior: Stripes on the shoulder. Black line at the edge of the shoulder. On the body, lotus-palmette chains. Below, black-glaze except for a reserved band.

White: interconnecting lotus leaves.

490-470 BCE

Unattributed

For palmette lekythoi see, Haspels 1936, 93-94, 185-186; *AWL*, pl. 69, 5, Oxford 1940.148; see also, *Corinth XIII*, 163-164; Brownlee 1995, 359ff; for the comparison of the lekythos see, Brownlee 1995, pl. 79, nr. 215; *CVA* Italy 61 (Agrigento 1), pl. 90, nr. 7 (C.737), nr. 10 (C.740), pl. 91, nr. 1 (C741), nr. 2 (C.742); nr. 6 (C.746); Poland 1 (Cracow 1), pl. 1, nr. 14; comparison of palmette *CVA* Germany 7 (Karlsruhe 2), pl. 32, nr. 9 (B1842).

Att.33 Palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.70.54, (AMAC nr. 1456)

From the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8.3, W. 4, diam. of foot 3.5

Mouth and handle are missing.

Exterior: Stripes on the shoulder. Black line at the edge of the shoulder. On the body, lotus-palmette chains.

Below, black-glaze except for a reserved “wet-incised” lines.

490-470 BCE

Unattributed

For “wet-incised” lines see, Haspels 1936, 138, 155, 166, 171, 175, 185) see also Ferrara

212: *CVA* Italy 48 (Ferrara 2), pl. nr. 44.1; Kiel B 693: *CVA* Germany 55 (Kiel 1), pl. 19, nos. 3-4; *CVA* Italy 15 (Toronto 1), pl. 41, nr. 4; Brownlee 1995, pl. 79, nr. 215; Agrigento C.756: *CVA* Italy 61 (Agrigento 1), pl. 92, nr. 6, nr. 7 (C.757); Karlsruhe B1842: *CVA* Germany 7 (Karlsruhe 2), pl. 32, nr. 9; see also *CVA* Germany 26 (Stuttgart 1), pl. 24, nr. 15 (KAS 100); *CVA* France 36 (Nantes) pl. 22, nr. 5 (903-646).

Att.34 Lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.32.54 (1951-54)

Unknown provenance

H. 11.3, W. 4.9.

Mouth, handle and foot are missing. Drawing is much abraded.

Exterior: Stripes on the shoulder. On the upper part of body, two rows of dots between two double lines. On the body, a quadriga to right. Behind the horses, a figure to right, looking back. In the chariot another figure. Below, black-glaze except for a reserved “wet-incised” lines.

480-470 BCE

Haimonian

The scene represented on the lekythos is related to quadriga scenes of the Haimon Group, see Perachora: *ABV* 541.65; *CVA* Czechoslovakia 1, (Prague1), pl. 34, nr. 6 (22.83); *Kerameikos IX*, pl. 31, nr. 7 (126) (HW. 121).1, pl. 33, nr. 1.143 (SW122); *CVA* Germany 47, (Tübingen 3), pl. 48, nr. 6; *CVA* Germany 26, (Stuttgart 1), pl. 24, nr. 3 (KAS1).4; Braunschweig 244: *CVA* Germany 4 (Braunschweig 1), pl. 11, nos. 3-4.

Att.35 Lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.46.54 (1951-54)

Unknown provenance

H. 10.2. W. 4.5, diam. of foot 3.7.

Mouth and handle are missing. Drawing is much abraded

Exterior: Stripes on the shoulder. On the upper part of body, two rows of dots between two double lines. On the body, a seated figure

to left, holding vine branch. On the left, a standing figure (probably a dancing satyr) also holds a vine branch. Below, black-glaze except for "wet-incised" lines.

480-470 BCE

Haimonian

For the comparison of scene, see Copenhagen 83: *ABV* 549.305.

Att.36 White-ground pattern-lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.72.55, (1951-54)

Unknown provenance

H. 15.1, W. 5.5, diam. of foot 3.7.

Mouth, handle and part of neck are missing.

Drawing is very much abraded

Exterior: Stripes on the shoulder. On the body, above, probably lattice or meander (very abraded). Pattern of three palmettes and tendrils. Below, black line and lattice. Below, black glaze.

475-450 BCE

Attributed to the Workshop of the Beldam Painter

For comparison, see *CVA* Rumania 2 (Bucharest 2), pl. 21, nr. 8; *CVA* Rumania 1 (Bucharest 1), pl. 30, nr. 4; Brownlee 1995, pl. 79, nr. 220; see also *AWL* pl. 70, nr. 1.

Att.37 White-ground pattern-lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.104.44; (AMAC nr. 983)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 6.9, W. 5.5, diam. of foot 2.8.

Mouth, handle and part of foot discus are missing.

Exterior: Stripes on the shoulder. Black line at the edge of the shoulder. On the body, pattern of five horizontal palmettes placed in two rows. Between the palmettes, three dots. Below, black-glaze except for a reserved band.

480-460 BCE

Unattributed

The form of the lekythos is very close to the Little-Lion Class see, Toronto, Royal Ontario Museum, 923.13.40 (335): *AWL* pl. 69, nr. 4,

see also *CVA* Germany 11 (Schloss Fasanerie 1), pl. 12, nr. 2; *CVA* Germany 26, (Stuttgart 1), pl. 24, nr. 7 (KAS 93); *CVA* Italy 65 (Adria 2), pl. 27, nr. 1, 3 (IG.22.926).

Att.38 Fragment of a white-ground pattern-lekythos

Ankara University

Trench F, Addition III, .a, 19.40-19.00.

H. 4.9, W. 3.8, Th. 0.6-1.

A single fragment from the body.

Exterior: Horizontal palmette. Three petals and parts of its tendrils are preserved. Below, brown line. Black glaze.

475-450 BCE

Unattributed

The fragment might probably have belonged to a figured white ground lekythos, see *AWL* pl. 64, nr. 1 (Cambridge, Fitzwilliam Museum GR.1.1895. (G.138)), (Karlsruhe Painter); nr. 2, (Basle Market).

Att.39 Plain lekythos

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 1046)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 8, W. 4.3, diam. of foot 3.8.

Mouth, handle and parts of neck are broken off and missing. Surface is abraded.

Exterior: On the reserved shoulder stripes. Just below the edge of the shoulder, reserved band. Below, black. Foot's torus profile is reserved.

490-480 BCE

Unattributed

For comparison, see Pushkin Museum II 1b 339: *CVA* Russia 1 (Pushkin Museum 1) pl. 37. 4. Little Lion Class (490-480)

Att.40 Fragment of a lekythos

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 1053)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 7.1, W. 4.7.

Upper body and foot are broken off and missing. Lower body is preserved.

Exterior: Black glaze. Reserved band on the lower body.

480-470 BCE

Unattributed

Pushkin Museum II 1b 86: *CVA* Russia 1 (Pushkin Museum 1) pl. 45, 1, (Beldam Workshop) 475-450; Toronto 923.13.47: *CVA* Canada 1 (Toronto 1), pl. 41. 16.

Att.41 Plain lekythos

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 9624)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 12, W. 6. diam. of foot 4.

Preserved.

Exterior: Mouth echinus is black. Neck is reserved. On the shoulder stripes. Reserved band just below the edge of the shoulder. Foot discus is black.

490-480 BCE

Unattributed

See, Pushkin Museum II 1b 339: *CVA* Russia 1 (Pushkin Museum 1) pl. 37. 4. Little Lion Class (490-480)

Att.42 Plain Lekythos

Found in the excavations at the Match Factory in 1944

Sinop Museum inv. nr. ?, (AMAC inv. nr. 1454)

H. 11.6, W. 5.2, diam. of foot 3.6.

Mouth, neck and the handle are missing, glaze abraded.

Exterior: On the shoulders, stripes, Body is black.

c.475 BCE

Unattributed

Att.43 White-ground pattern-lekythos

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 1061)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 14, 6, W. 4.4. diam. of foot 3.5.

Mouth and parts of the neck are missing. Neck, handle and the foot restored. Surface is abraded.

Exterior: On the shoulder, stripes. Figure zone is abraded. Traces of net pattern and ivy. Below, black.

475-450 BCE

Beldam Workshop

For the shape, see K1902.73ar: *CVA* GB 18 (Glasgow) for shape see. pl. 24-10. (475-450)

Att.44 White-ground pattern-lekythos

Sinop Museum inv. nr. ? (AMAC nr. 1433)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944.

H. 15.2, W. 5.6. diam. of foot 3.6.

Mouth is missing. Neck is restored. Surface is abraded.

Exterior: On the shoulder stripes, on the body abraded horizontal palmettes between net pattern below, black. Torus profile of the foot is reserved.

475-450 BCE

Beldam Workshop

For comparison, see Edinburgh 1962.72: *CVA* GB 16 (Edinburgh 1), pl. 16, 13-14. Beldam 475-450. Toronto 946.100.4: *CVA* Canada 1 (Toronto 1), pl. 41. 11. Brussels *CVA* Belgium 2 (Brussels 2), pl. 1, 12.

Att.45 White-ground pattern-lekythos

Sinop inv.nr? (AMAC nr. 1218)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944

H. 6.8, W. 5.4, diam. of foot. 4.8.

Mouth, neck and the handle are broken off and missing. Surface is abraded.

Exterior: On the shoulder, stripes, body is black.

570-460 BCE

Unattributed

Att.46 White-ground pattern-lekythos

Sinop inv.nr? (AMAC nr. 1477)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944

H.14.3, W.4.8, diam. of foot 3.8.

Part of the mouth is broken and missing. Surface is abraded.

Exterior: Mouth and upper part of the handle is black. On the shoulder, stripes. on the body abraded palmettes, below, black. Foot discus is black.

475-450 BCE

Unattributed

Att.47 Fragment of a white-ground lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1413)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8.2, W. 4.4

Part of the lower body is preserved. Upper body and the foot are broken off and missing. Exterior: Body is white, below, black glaze.

450-425 BCE

Unattributed

For shape see. K1894.41a: *CVA* GB 18 (Glasgow) for shape see. pl. 32, 450-425.

Amphoriskoi

Att.48 Amphoriskos

AMAC nr. 980

(Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944)

H. 7.2, W. 4.7, Foot diam.1.9

Mouth, neck and the handle are missing. Glaze is very much abraded on the body.

Exterior: Body and the foot are black. On the shoulder, is a reserved band which consists of a purple-brown band.

580-550 BCE

Unattributed

For comparison of shape and the decorations see, Rennes D.863.1.39: *CVA* France 29, (Rennes 1), pl. 27, no.1; Tours 863.2.75: *CVA* France 30 (Bourges et Tourse 1), pl. 13, nr. 9; Dobrée D.863-1-87: *CVA* France 36, (Nantes 1), pl. 34, 1; Izmir Museum Inv. nr. 4996: Tuna-Nöröling 1995, 95, nr. 164 (from Pitane), pl. 45.

Attic Red Figure Pottery

Cups

Att.49 Fragments of an Inset Lip Stemless Cup.

Trench F, Addition, 18.80-19.60.

Three joining fragments preserve 1/5 of the cup.

Interior: Black.

Exterior: Flying Pegasos to left. Head, parts of the wings and one of its feet are preserved. Purple: stripes on mane.

500-475 BCE

Unattributed

The shape of the cup very close to the Castulo Cup, see Shefton 1996, 170, fig. 1, 183, pl.1; Pegasos was well represented on cups. Especially on the handle area. Similar dots on the wing see: Leipzig, Antikenmuseum der Universität Leipzig, T538A / T538B (cup): *ARV*2, 89.12, "the Euergetes Painter"; Leipzig, Antikenmuseum der Universität Leipzig, T501: *ARV*2, 96.135, Paul 1997, 41, nr. 16. Boston (MA), Museum of Fine Arts, 10.198 (cup): *ARV*2, 84.19. "The Skythes Painter"; Bologna, Museo Civico Archeologico, 361 (cup): *ARV*2, 65.113; Hagg 1998, 205, fig. 14; Rome, Mus. Naz. Etrusco di Villa Giulia 50388 (cup): *ARV*2, 65.114, "Oltos"; New York (NY), Metropolitan Museum, 14.146.2: *ARV*2, 41.38; for the form, see *Agora XII (1)*, 101, "Inset Lip" fig. nr. 471 (470-450); Filow et al. 1934, 57-58, figs. 73-74. *CVA* Spain 3 (Barcelona 1), pl. 17.6, 20.1,9,10,11,12, pl. 24.2; for the style of the Pegasos, see Pushkin State Museum II. Ib, 73: *CVA* Russia 4 (Pushkin State Museum 4), pl. 3, 2.

Att. 50 Fragment of a cup

Unknown provenance

H. 4.7, W. 6.1, Th. 0.9.

A single fragment from the tondo of a cup.

Interior: A woman dressed in a chiton and himation stands to right. Head, shoulders, right hand, and lower parts of her feet are missing.

Exterior: Graffiti "A"

c. 450 BCE

Attributed to the Painter of London E 100

The woman on the fragment probably holds a phiale in her right hand and makes a libation at an altar. The drawing style and scene are very close to the cup London E 100 which was identified by Beazley as the Painter of London E 100. London British Museum E 100: *ARV*2, 834.1; for his other works, see New York (NY), Metropolitan Museum, GR596: *ARV*2, 834. New York (NY), Metropolitan Museum, 96.18.75: *ARV*2, 834; Florence, Museo Archeologico Etrusco, PD272: *ARV*2, 834.4; Paris, Musée du Louvre, G627: *ARV*2, 834.3. The hook shape drawn drapery detail on the Sinop fragment also recalls the Painter of Louvre G 456, see Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum, L490 and Würzburg, Universität, Martin von Wagner Museum, 490: *ARV*2, 825.12.

Att. 51 Fragment of a cup

Excavation nr. 169.

H. 3.5, W. 8.3, Th. 0.6, estimated diam. of foot 8.5.

A single fragment from the tondo and the foot.

Interior: Nude male boy (upper body missing) running to right towards an altar (part of top missing). Part of his fingers are preserved between the figure and the altar. Below, reserved exergue. Around the tondo, border line.

Purple: border line.

Exterior: Black.

450-425BCE

Unattributed

For the scene, see *Agora XXX*, 313, nr. 1378, pl. 128; see also *Agora XXX*, 245, pl. 76, nr. 723 (oinochoe).

Att. 52 Fragment of a cup.

The Temple-Altar Trench, II. 18.00-17.60
H. 2.9, W. 1.5, Th. 0.4.

A single fragment from the body of a cup.

Interior: A youth dressed in himation to right. The head, small part of the drapery and part of his left shoulder are preserved.

Exterior: Black.

425-400 B.C

Unattributed

The piece is probably from a stemless cup (delicate class), the piece curves up a plain rim on the outside but with an offset on the inside. For parallels, see *Agora XII (1)*, 102-105, *Agora XII (2)*, fig. 5, nos. 483, 487. For comparison of the face of the figure, see *Agora XXX*, 332, pl. 142, nr. 1506. Comparison of the scene, see *Agora XXX*, pl. 125, nr. 1345; see also Frankfurt, Museum für vor und Frühgeschichte, B425: *CVA* Germany (Frankfurt am Main 2), 35, pl. 85, 3 (1476).

Cup-Skyphos

Att. 53 Fragments of a cup-skyphos

Unknown provenance

Fragment a: H. 2.9, W. 3.3, Th. 0.4; Fragment b: H. 4.2, W. 6.5, Th. 0.4-0.7.

Two non-joining fragments from the lip and the body of a cup-skyphos.

Interior: Black.

Exterior: a: Satyr to right. Head, right arm and upper body is preserved. On the right edge of the piece, part of drapery of a maenad. b: Satyr to left. Part of his head, left arm and body are preserved.

400-375 BCE

Attributed to the Q Painter

The scene represented on the cup is related to satyrs and maenads who were well depicted on the cup-skyphoi of the Q Painter. London, British Museum, 67.5-12.33: *ARV*2, 1519.21; for the scene, see Murcia, Museum: *ARV*2, 1520.27; Athens, Agora Museum, P41-Athens, Agora Museum, 42: *ARV*2, 1520.26; Talcott et al. 1956, pl. 5.42; Leningrad inv.

2263: *ARV*2, 1520, 25, Ure 1944, pl. 4, nr. 32. The figure could also be a Pan, see Paris, Villard: *ARV*2, 1521, 48, Ure 1944, pl. 3, nr. 29.

Att. 54 Fragment of a cup-skyphos

Stray find from the shore.

A single fragment from the lower body of a cup-skyphos. Foot and part of one handle is preserved.

H. 7.3, W. 8.9, Foot diam. 6.5.

Interior: Impressed decoration, four palmettes within circle of enclosed ovules.

Exterior: A: Youth to left who is draped in a himation. Lower part of his body is preserved. At handle, palmette. B: Youth to right who is draped in a himation. Lower part of his body is preserved. At the handle, palmette. Below the foot, two glaze circle central dot.

400-375 BCE

Attributed to the Q Painter

For the form, see *Agora XII (1)*, 111-112, *Agora XII (2)*, fig. 6, nr. 621. For the style of the palmettes, see *Agora XXX*, 310, nr. 1346, pl. 125; *CV A Spain 5*, (Ullastret 1), 33, pl. 28, nr. 2, (Q Painter).

Att. 55 Fragment of a cup-skyphos.

Unknown provenance

H. 6.3 W. 7.9 Th. 0.4-0.9.

A single fragment from the out-turned lip and the body.

Interior: On inside of lip, large ivy wreath with berries. Black glaze.

Exterior: Youth to left who is draped in a himation. Left part of his body is preserved. At handle, palmettes. Handle is not preserved.

400-375 BCE

Attributed to the Jena Painter

The piece should belong to a cup-skyphos/heavy-wall with thickened lip projecting outwards, offset inside, see *Agora XII (1)*, 111-112, *Agora XII (2)*, fig. 6, nr. 621. For scene and style, see Jena, Friedrich-Schiller-Universität, 12: *ARV*2, 1515.64; Jena Rf.St.3: *ARV*2, 1515, 65 (the Jena Workshop), Ure

1944, pl. 5, nr. 16; for ivy, see Harrow, School Museum, 81: *ARV*2, 1520.33; Leningrad inv. 2263: *ARV*2, 1520, 25, Ure 1944, pl. 4, nr. 32; for palmette and the figure, see Ure 1944, 71, fig. 6, *ARV*2, 1514, nr. 53, (Jena Workshop).

Skyphos

Att. 56 Fragment of a skyphos

Unknown provenance

H. 4.3, W. 4.8, Th. 0.6.

A single fragment from the body.

Interior: Black.

Exterior: A youth to right. Parts of his himation are preserved. On the left, petals of the handle palmette are preserved.

375-350 BCE

Unattributed

Close to the Fat-Boy Painter

The general scheme of decoration and the style are close to the skyphoi by the Fat-Boy Painter or Group, see Brussels, Musées Royaux, A153: *ARV*2, 1696.189BIS; see also Prague, Museum of Applied Arts, 12.6.1125: *ARV*2, 1696.189TER; see also Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T713AVP: *ARV*2, 1490.172bis.

Att. 57 Fragment of a skyphos.

Unknown provenance

H. 3.5, W. 3.8, Th. 0.3.

A single fragment from out-turned rim and body.

Interior: Black.

Exterior: Youth to right, probably wearing a himation and holding a discus. Discus, head, left shoulder and part of his left arm are preserved.

375-350 BCE

Attributed to the F. B. Group

For comparison of style, see *Agora XXX*, pl. 121, nr. 1294, nr. 1229; Sabattini 2000, 54, fig. 9; *Delos XXI*, pl. 55, fig. 15; for comparison of details on figure's face, see Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T713AVP: *ARV*2,

1490.172bis; Delos, Archaeological Museum: *ARV*2, 1491.197, *Delos XXI*, pl. 54, fig. 17.

Att.58 Fragment of a skyphos

Trench K, 18.30-17.00

H. 3.2, W. 3.1, Th. 0.3.

A single fragment from the rim lip and body.

Interior: Black.

Exterior: Head and part of body of a youth to left. Reserved palmette.

375-350 BCE

Attributed to the F. B. Group

For comparison, see Agora P 19382: *ARV*2, 1696, 189 (6), *Agora XXX*, pl. 122, nr. 1304; Sabattini 2000, 53, fig. 7; 59, fig. 17. 61, fig. 23.

Att. 59 Fragment of a skyphos

Unknown provenance

H. 3.5 W. 4.2, Th. 0.7.

A single fragment from body.

Interior: Black

Exterior: Handle palmette. At the left edge, drapery of a figure.

375-350 BCE

Attributed to the F. B. Group

Probably belongs to 14a.

Kraters

Column-Kraters

Att. 60 Fragment of a column-krater

Sinop Museum

Trench F, room I, west, 12.20-19.00.

H. 11. W. 7, Th. 1.3.

A single fragment from the neck of a column-krater.

Interior: Black glaze.

Exterior: Reserved band, below, lotus-buds chains between two thin and two thick black bands. Between the buds' chain, dots.

475-450 BCE

Unattributed

Bell Kraters

Att. 61 Fragment of a bell-krater

Ankara University

Temple-Altar 4, II. 18.00-17.60.

H. 5.6, W. 8.7, Th. 2.1.

A single fragment from the rim.

Interior: Reserved line on inside at rim

Exterior: Laurel wreath to left.

400-375 BCE

Unattributed

For comparison of style, see Kreuzer 2017, pl.26, nr.63.

Att. 62 Fragments of a bell krater

Sinop Museum inv. nr. 2.222.54

Found in the excavations in 1951-54

H. 14.3, W. 21.2, Th. 0.9.

Several joining pieces preserve part of the body and the start of the handle.

Interior: Black.

Exterior: A youth standing to right, wearing a himation. Head and parts of his feet are missing. At the start of handle egg pattern. Below the handle palmette and tendrils. Below the scene, meander.

400-375 BCE

Attributed to the Toya Painter

For comparison of style, see London F4: *ARV*2.1425, 1; Beazley *Para.*, 490; London F 51: *ARV*2.1425.10; Enserune, Mouret: *ARV*2, 1448.1; for the draped figures, see New York Market Sotheby's: *ARV*2, 1448, 6, Carpenter et al. 1989, 379; London, British Museum F74: *ARV*2 1448, 5, Carpenter et al. 1989, 379.

Att. 63 Fragment of a bell-krater

Ankara University

Trench F. South, 17.90-17.65.

H. 11, W. 9.3, Th. 0.5-0.5.

A single fragment from the lower body.

Interior: Black.

Exterior: A draped figure to left. Part of his drapery is preserved. Below, meander.

375-350 BCE

Unattributed

For comparison of style, see Vatican City, Museo Gregoriano Etrusco Vaticano, 9101: *ARV*2, 1448.7.

Calyx-Kraters

Att. 64 Fragment of a calyx-krater

Ankara University

Bothros II, Trench F. Add. 19.60-19.20

W. 2.8 H. 6.7, Th. 0.5-0.8.

Interior: Black.

A single fragment from rim and neck.

Exterior: On the rim diagonally addorsed palmettes. Below, reserved band and black neck zone.

470-460 BCE

Unattributed

Comparison of the diagonal palmettes, see Agora P4811: *Agora XXX*, pl. 36, nr. 266. For the ornaments on the rim, see also Vienna, Kunsthistorisches Museum, 1102: *ARV*2 504, 5, "the Aegisthus Painter", Reinsberg 1989, 167, fig. 90; Bologna, Museo Civico Archeologico, 288: *ARV*2, 504.6, "the Aegisthus Painter".

Att. 65 Fragment of a calyx-krater (?)

Ankara University

Trench K, 18.30-17.00

H. 6, W. 5.9, Th. 2.2.

A single fragment from the rim.

Interior: Reserved line on inside at rim. Band of running spirals.

Exterior: Laurel wreath to left.

460-450 BCE

Unattributed

For comparison of laurel wreath, see Agora P 21352 b: *ARV*2, 609, 12, Niobid Painter, *Agora XXX*, pl. 41, nr. 303.

Kraters - Type Unknown

Att. 66 Fragment of a krater

Trench F., App. Room II, 19.30-19.20

H. 4.7, W. 5.7, Th. 0.7.

A single fragment from the body.

Interior: Black.

Exterior: Two women. The woman on the left whose only left hand and part of drapery are preserved, wears probably a himation. Her left hand outstretched to the woman on the right. One on the right, another woman who wears peplos. Part of her body, left arm and hand are preserved. She stretched her left arm to the woman on the left.

475-450 BCE

Unattributed

Comparison of style, see Museum of art and Archaeology University of Missouri-Columbia 83.187: *CV*A USA 36 (Museum of art and Archaeology University of Missouri-Columbia 1) pl. 26. 1-2. (Hermonax).

Att. 67 Fragment of a krater

Ankara University

Trench F. Addition IX, 19.50-19.10

H. 4.2 W. 6.9, Th. 0.4-0.7.

A single fragment from the upper body.

Interior: Black.

Exterior: Tongues on the shoulder.

450-425 BCE

Unattributed

Att. 68 Fragment of a krater

Unknown provenance

H. 5.1, W. 4.2, Th. 0.6.

A single fragment from the body of a krater.

Interior: Black

Exterior: A youth seated in three quarter view to left. His tummy and his right arm and left hand are preserved.

425-400 BCE

Unattributed

Comparison of the style, see Agora P 9489: *Agora XXX*, pl. 103, nr. 1075. See also Agora P 6897: *Agora XXX*, pl. 51, nr. 428; *CV*A Greece 2, (Athens National Museum 2), pl. 32, nr. 4; see also *CV*A Russia 5 (Pushkin State Museum 5), pl. 11, 1.

Att. 69 Fragment of a krater

Ankara University
Trench F. Addition, South Room II, East and North 19.40-19.20, (3. 10. 1952)
H. 7.1, W. 9, Th. 0.7-1.
A single fragment from the lower body.
Interior: Black.
Exterior: Meander. Below, two reserved lines and black-glaze.
425-400 BCE
Unattributed

Att. 70 Fragment of a krater

Unknown provenance
H. 4.3, W. 4.2, Th. 0.6.
A single fragment from the body of a krater.
Interior: Black
Exterior: A woman to left. Parts of her chiton and himation are preserved.
425-400 BCE
Unattributed
Comparison of the style, see Agora P 10542: *Agora XXX*, pl. 20, nr. 118.

Att. 71 Fragment of a krater

Trench F. Addition South, 19.60-19.40
H. 7.3, W. 7, Th. 0.7.
A single fragment from the body.
Interior: Black.
Exterior: In the centre, a youth stands with head to right. His upper body and part of his head are preserved. He wears a himation of his left shoulder. Body in three-quarter view, right arm probably akimbo.
425-400 BCE
Unattributed
For comparison of the scene, see McPhee 1987, pl. 56, nr. 48.

Att. 72 Fragment of a krater

Unknown provenance
H. 6.1, W. 3.8, Th. 0.5-7.
A single fragment from the body.
Interior: Black.
Exterior: Parts of a figure (?). Below, meander.

400-375 BCE
Unattributed

Att. 73 Fragment of a krater

Unknown provenance
H. 4.7, W. 4.9, Th. 0.6.
A single fragment from the body.
Interior: Black.
Exterior: Hoof of a horse to right. Part of drapery (?). Below, meander.
400-375 BCE
Unattributed

Att. 74 Fragment of a krater

Unknown provenance
H. 4.9, W. 5.2, Th. 0.7.
A single fragment from the body.
Interior: Black.
Exterior: Parts of a woman. Her drapery and parts of her flesh are preserved. At the left, part of drapery with tassel. White: woman's flesh.
375-350 BCE
Unattributed

Att. 75 Fragment of a krater

Ankara University
Trench K, 18.30-17.00
H. 7.5, W. 5.1, Th. 0.9-1.3.
A single fragment from body.
Interior: Black.
Exterior: Reserved palmette.
400-375 BCE
Unattributed

Att. 76 Fragment of a krater

Unknown provenance
A single fragment from the body of a krater
H. 3.7, W. 4.5, Th. 0.6.
Interior: Black
Exterior: Drapery.
400-375 BCE
Unattributed

Lebetes Gamikoi

Att. 77 Lebes Gamikos

Sinop Museum inv. nr. 2.220.54

Found in 1951 excavation. Necropolis A near Match Factory.

H. 19.1, W of body. 14.4, diam. of foot. 6.9, diam. of mouth. 8.

Body is preserved, lid is missing (the lid was shown in the inventory book of 1951).

Exterior: Handles are black. There is a black line at the edge of the mouth. Neck and shoulder reserved. On the shoulder, black tongues.

A: A woman dressed in a peplos, standing frontally, both arms outstretched. She looks towards a Nike who crouches on a chest.

B: Two youths dressed in himations facing each other. The youth on the right, holds a discus. In the zone below the handles, palmettes. White: Woman's and Eros' flesh.

350-325 BCE

Attributed to the Manner of Meidias Painter
Shape, Type 2. For shape, see *Agora XXX*, 18-19, pl. 24, 151-152. Such lebes are generally attributed to the Near to the Medias Group but most of them show different style. There are some other lidded-lebetes gamikoi which are not attributed to a single hand, see *ARV2*, 1332, Leningrad St.1881; Madrid 11264 (L.208); Madrid 11263, (L.207), Leningrad (St. 1812). General scheme of decoration of these distinctive examples is also very close to works of the painters of Iekanis.

Att. 78 Lebes Gamikos

Sinop Museum inv. nr; 5.11.1974.

From Kumkapı Necropolis

H. 19.5, g.13.0, diam. of foot. 6.7, diam. of mouth. 6.9.

Exterior: Handles are black. There is a black line at the edge of the mouth. Neck is reserved. On the shoulder, black tongues.

A: A seated woman to left, himation around her hips and legs. She looks right and holds a mirror in her right hand. In her left hand she

holds a ribbon. On her head a broad fillet. On the right, flying Eros to left with outstretched wings. He holds a ribbon in both hands. Between Eros and the woman, a chest.

B: Two youths dressed in himations facing each other. The youth on the right holds a stick. Between the youths, a discus.

White: Woman's and Eros' flesh.

350-325 BCE

Att.79 Lidded lebes gamikos

Sinop inv. nr. 5.12.1974

From Kumkapı Necropolis

H. 22, W. 20, diam. of mouth 7.4, diam. of foot 8.3.

Lid is missing (the lid was recorded in the excavation inventory book of 1954)

Exterior: Handles are black. There is a black line at the edge of the mouth. Neck is reserved. On the shoulder, black tongues.

A: Woman running rightwards, looks back and holds chests with hanging sashes on both forearms. She seems to wear a peplos. At the left of the woman Eros flying to right. Below the Eros, on the ground a chest. In the zones below the handles Nikes flying to the centre. Nike on the right holds the chest carried by the woman's left hand. Nike on the left carries a chest on her right hand.

B: Wings and the peplos' of both Nikes on side A.

350-325 BCE

Attributed to the Manner of Meidias painter. The scene and the general scheme of decoration recalls the Manner of Meidias. The rendering of the drapery of the Nikes, the dots on their wings as well as the formulation of the lower parts of the chitons of the flying Nikes are very close to the ones on the Oxford, Ashmolean Museum, 1951.17 lebes. Beazley Archive vase no 1000702. www.beazley.ox.ac.uk., See also Παλλαιογραφία 1991, 30, fig. 29.

Att. 80 Lidded lebes gamikos

Sinop inv. nr. 5.13.1974

From Kumkapı Necropolis

H. 23, W. 19, diam. of the mouth 8.5, diam. of the lid 10.8, diam. of the foot 8.5.

Exterior: Lid: Black. Handles: Black. Mouth and shoulder: Black. Tongues.

A: Woman running rightwards looks back holds chests with hanging sashes on both forearms. She wears a peplos and *sakkos* on her head. At the left an Eros carrying a sash flies to right toward the woman. Below Eros, a chest. In the zones below the handles Nikes flying to centre. Nike on the right holds the chest carried by the woman's left hand. Nike on the left carries a chest on her right hand.

B: A woman wears a himation and stands facing right. Wings and peplos of both Nikes on the side A.

350-325 BCE

Attributed to the Manner of Meidias Painter.

Görkay 2012, 473, fig. 2; for parallels, see Rhodos 6640: *ARV*2, 1322, 14, *CRb* III, 156.

Fig. 149. "Manner of Meidias"; Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum, KAS130: Beazley *Para.*, 479.14bis.; *CV*A Germany 26 (Stuttgart 1), 37, pl. 32.1-4 (1244); see also Rhodos 6677: *CRb* III, 159, fig. 152, close to the Manner of Meidias Painter.

Att. 81- Lidded lebes gamikos

Found in the excavation at Match Factory in 1944.

Sinop Excavation inv. nrs. Lebes: 128, Lid: 166.

AMAC inv. nrs. Lebes: 18296, Lid: 9633.

Lebes: H.17, W.12.5, Diam. of mouth 4.5, Diam of foot 5.3.

Lid: H.7.6, W.7.1.

Complete, slightly abraded surface.

Exterior: Lid: Black. Handles: Black. Mouth and shoulder: Black. Tongues

Exterior: A: Woman, running rightwards looks back and holds chests with hanging sashes on both forearms. She wears a peplos

and *sakkos* on her head. In the zones below the handles Nikes flying to centre. Nike on the right holds the chest carried by the woman's left hand.

B: A shield in three quarter view in the middle. Parts of the wings and the peplos of both Nikes on the side A.

350-325 BCE

Attributed to circle of the Painter of Acropolis 670.

For scene and the shape of the lebes gamikos, see *CV*A Japan 1, (Rotfigurige Vasen in japanischen Sammlungen), 32-33, nr. 91 (3-6), pl. 27, drawing B.

Lekanides**Att.82 Fragment of a lekaniis lid**

Unknown provenance

H.2.9, W. 5.6, Th .0.4.

A single fragment from the reversible lid and rim.

Interior: Black.

Exterior: Part of a figure (?). On the lid border egg pattern on rim, egg pattern with dots.

400-375 BCE

Unattributed

For comparison, see *Agora* XXX, pl. 103, nr. 1080.

Att. 83 Fragment of a lekaniis lid

Unknown provenance

H. 4.2, W. 7.4, Th. 0.4.

A single fragment from the lid and part of rim

Interior: Black.

Exterior: Parts of the forelegs of a deer (?). Perhaps collapsing, as the right foreleg is tucked under. On rim, egg pattern.

425-400 BCE

Unattributed

For the scene, see Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, I1905.1.37, *CV*A Holland 7, (Leiden Rijksmuseum van Oudheden 4), 45, pl. 202, nos. 7-9 (360); see also *LIMC*, VIII, pl. 532, 40.

Att. 84 Fragment of a lekane lid

Unknown provenance

H. 4.9, W. 6.8, Th. 0.4.

A single fragment from the lid and part of rim.

Interior: Black.

Exterior: Part of face of a panther on the right edge. A dog to left. Part of head, neck, forelegs and forequarter are preserved.

On side, egg pattern with dots.

375-350 BCE

Attributed to the Group of the Vienna Lekane

See *Agora XXX*, 286, pl. 107, nr. 1125, 1126, 1127. See also *ARV2*, 1501, 1, (Salonica 38.137), *Olynthus XIII*, pl. 86.

Att.85 Fragment of a lekane lid

Unknown provenance

H. 5, W. 7.8, Th. 0.6.

A single fragment from the lid and start of knob of a lekane.

Interior: Black.

Exterior: From the centre out, tongues. At the left, probably part of a long sash and a small part of a round object presumably held by a woman or arm of a woman. Eros and woman. Eros, whose upper part of wing, head, right shoulder and arm are preserved, moves to right. At the right, right arm and shoulder of a woman.

375-350 BCE

Close to the Painter of Salonica 38.290, or Salonica 34.

For scene and style, see Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, GNV143: *ARV2*, 1500.4; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T64AVP: *ARV2*, 1500.6, Berti – Guzzo 1993, 296, nr. 348; for the comparison of dots on the wing of the Eros, see Athens, Agora Museum, P20853: *ARV2*, 1501. (Near the Salonica 34.1), see also *Agora XXX*, pl. 107.

Pelikai

Att.86 Pelike

Sinop Museum inv. nr. 8.48.70

Unknown provenance. Purchased from Mr. S. Saraç in 1969.

H. 23.4, W. of body.16.3, diam. of foot 10.5

Several joining fragments preserve almost all the body except mouth. Some parts of the body are missing. Mended, the missing pieces restored in plaster, notable part of the body.

Exterior: A: Eros riding a horse to right. Eros preceded by a woman with tympanon.

B: Draped youths. Egg pattern above and below on both side

c.325 BCE

Attributed to the Group G

Görkay 2013, 472, fig. 1; for pelikai of the Group G, see Langner 2013, close to G2, 144, fig.24a; as shape his G7, fig.24a; for the scene, see, St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1936: *ARV2*, 1466.89; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1939: *ARV2*, 1466.90; Plymouth, City Museum: *ARV2*, 1466.93; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV2*, 1466.92; Athens, National Museum, N1084: *ARV2*, 1466.93; Athens, National Museum, 12258 *ARV2*, 1466.93; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T166AVP: *ARV2*, 1466.94; Paris, Musée du Louvre, MN740: *ARV2*, 1471.5, (Near to Group G).

Att.87 Pelike

Unknown Provenance.

AMAC in. nr. 18430

H.30, W.27, Diam. of mouth 20, Diam. of foot 15.

Several joining fragments preserve the body, except for the side A, where the scene is missing. Missing pieces were mended with plaster on the side A.

On the rim of the mouth, egg pattern. Below the handles, alternating double-palmette.

Exterior: A: Probably a fight. Parts of warriors, and horseman are seen.

B: Three draped youths. Egg pattern above and below on both sides.

340-325 BCE

Attributed to the Group G

Belin FU G27/52: *ARV*2.1464.42; Langner 2013, 143-144, figs.23.G14, 24A.G14, the form is also close to G16, 143, fig.23.

Pelike or Oinochoe, uncertain Type

Att. 88 Fragment of a pelike or oinochoe

Sinop Museum, Depot

Unknown provenance

H. 2.8, W. 6.8, Th. 0.8.

A single fragment from the body

Exterior: A youth to right. Back of head with fillet and wreath preserved. White: fillet.

425-400 BCE

Unattributed

Comparison of style, see Agora P.16911 b: *Agora XXX*, pl.75, nr. 715. Also see, Agora P 6210: *Agora XXX*, pl. 13, nr. 56.

Att. 89 Fragment of an oinochoe (?)

Sinop Museum, Depot.

Unknown provenance

H. 4.5, W. 5.6, Th. 0.6-0.9.

A single fragment from the mouth and body.

Interior: Black.

Exterior: Head of a woman (or an Eros ?) to right. Her nose, eye and hair are preserved. Fillet on her hair. On the right, hand of another woman. Bracelet on wrist. Red: Fillet.

425-400 BCE

Unattributed

The form of the vessel could be the Shape 8 of Moore, see *Agora XXX*, 43, pl. 82, see also Sparkes 1968, 8-9; *Agora XII (1)*, 70-78, pl. 11.

Att.90 Fragment of a pelike or oinochoe (?)

Sinop Museum, Depot

Trench G, 19.90, North.

H. 4.2, W. 7, Th. 0.5-0.9.

A single fragment from the shoulder of a pelike or an oinochoe.

Exterior: At the left, head of a woman. Probably she wears a *sakkos*. Spiral tendrils.

375-350 BCE

Unattributed

Comparison of style, see Agora P 757: *Agora XXX*, pl. 13, nr. 61.

Miniature Hydriai

Att. 91 Miniature Hydria

Sinop Museum inv. nr. 1.5.44 (found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944)

H. 14.8, W. 9, diam. of mouth 6.8.

Complete, except one horizontal handle.

Exterior: Head of Arimasp to right. At the right head of a griffin. Tendrils between the head and the griffin.

375-350 BCE

Attributed to the Painter of London F 18 or Fat Boy Group.

The scene of Arimasp between heads of griffins was well represented in the Fat-Boy Group, see, Naples, Museo Archeologico Nazionale, H3088: *ARV*2, 1492.2; Paris, Musée du Louvre, AM1372: *ARV*2, 1481.4; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T378BVP/: *ARV*2, 1492.1; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T631: *ARV*2, 1492.5; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T631A: *ARV*2, 1492.6; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T909B: *ARV*2, 1492.4; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T40: *ARV*2, 1492.7; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T40A: *ARV*2, 1492.8; Ferrara, Museo Nazionale di Spina: *ARV*2, 1429.9; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T370BVP: *ARV*2, 1492.11; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T120BVP: *ARV*2, 1492.12; Ferrara, Museo Nazionale di Spina, T470CVP: *ARV*2, 1695.150bis. The egg-pattern below and above the scene is very similar to the British Museum F18, which is akin to the Fat-Boy Painter, see, *ARV*2, 1481.1; For comparison of the dots on the headgear see, Naples, Museo Archeologico Nazionale, H3088

*ARV*2, 1492.2; For comparison of hair details see, Paris, Musée du Louvre, AM1372: *ARV*2, 1481.4; Very close parallel for style of the Sinop hydria is the Rhodes 10477, which was not classified by Beazley, see, *CIRb III*, 163, fig. 155.

Att. 92 Miniature Hydria

Sinop inv. nr ?, (AMAC nr. 1462)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 6.1, W. 4.7, diam. of foot.2.5

Neck, mouth handle are broken off and missing.

Exterior: Woman's head. On the shoulder, tendrils. In the area below the vertical handle, a palmette.

400-375 BCE

Unattributed

For parallels, see *Olynthus XIII*, pl. 58, 43-44; see also Sèvres Musée Céramique 9517.13:

*CV*A France 13, (Sèvres Musée Céramique 3), 39, pl. 21.15.

Askos-Guttus

Att. 93 Fragment of a askos or guttus

Trench H. West, 17-40-17.30

H. 4.3 W. 2.8 Th. 0.4.

A single fragment from the start of spout and the shoulder.

Exterior: Tongues on the shoulder. Below, black glaze.

400-375 BCE

Unattributed

For comparison, see *Agora XII (1)*, 319, nr. 1188, pl. 39

Kantharos (The Class of Saint Valentin Vase)

Att. 94 Kantharos

Unknown provenance

H. 3.1; W. 4.2; Th. 0.3.

A single fragment from the body.

Interior: Black

Exterior: Laurel or herringbone pattern, below, lozenge pattern with lozenges and dot in every unit. White: Laurel and dots on lozenges.

475-450 BCE

Attributed to the Class of Saint Valentin Vases

For the class, see *ARV*2, 984-985; Beazley *Para.*, 437; Beazley 1947, 219, note.1; Carpenter et al. 1989, 311; Howard – Johnson 1954, 191-207, for decoration see, Howard – Johnson's Group IV, 139, nr. 20, pl. 34, fig. 19, (Chicago art Institute 89.102), for shape, see Howard – Johnson's Group V, 194, nr. 4, pl. 34, fig. 16, (Boston 89.267); see also *Agora XXX*, 61, nos. 1230-1236, pl. 117; Napoli, Colezzione Spinelli 2: *CV*A Italia 71 (Naples, National Museum 6), pl. 63, 3-4 (164392), pl. 64, 1-2 (164391), 3 (164398), pl. 67, 1 (164381); British Museum 64.10.7.1675: *CV*A G. Britain 5, (London British Museum 4), pl. 32, 14; Museum of art and Archaeology University of Missouri-Columbia 94.18: *CV*A USA 36 (Museum of art and Archaeology University of Missouri-Columbia 1) pl. 30, 3-4.

Lekythoi

Att.95 Squat lekythos

Sinop Museum inv. nr. 8.60.70

Unknown provenance, Purchased from Mr. Sezai Saraç

H. 13.5, W. 8.0

Parts of body, neck and handle are missing.

Exterior: Palmette and symmetric spiral tendril and plant combination. Palmette has nine petals and a dot-and-arc heart.

450-425 BCE

Unattributed

For comparison, see *CIRb II*, 142, fig. 20; *CV*A Rumania 1 (Bucharest 1), pl. 35, nr. 4 (0471), see also *ARV*2, 1336.

Att. 96 Plain squat lekythos

Sinop inv. nr. 8.46.70

Unknown provenance

H.12.2 - W.6.3.

Preserved.

Exterior: Black except for three reserved bands on the shoulder.

450-425 BCE

Unattributed

For comparison of form, see *Agora XII* (2), pl. 38., nr.1123; for comparison of reserved band, see *Agora XII* (2), pl. 38, 1126; *CVA Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, 1; see also Tsetskhladze 1999, 208, fig. 92.

Att.97 Plain squat lekythos

Sinop Museum inv. nr. 8.55.74

Unknown provenance

H. 9.7 W. 6.2

Handle is missing.

Exterior: Black except for three reserved bands on the shoulder.

425-400 BCE

Unattributed

For comparison, see *CVA Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 13 (03303); comparison of form, see *Agora XII* (2), pl. 38, nr. 1124; for decoration, see pl. 38, nr. 1128.

Att. 98 Plain squat lekythos

Sinop Museum inv. Nr. ? (AMAC nr. 1453)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944

H. 7.3, W. 5.2, diam. of foot. 4.5

Mouth is missing.

Exterior: Black except for three reserved bands on the shoulder.

425-400 BCE

Unattributed

Pilsen 8417; *CVA Tschechoslovakia 4*, (Pilsen 1), pl. 12, 2.

Att.99 Plain squat lekythos

Sinop Museum inv. Nr. ? (AMAC nr. 1090)

Unknown provenance

H. 5.6, W. 5.3, diam. of foot 3.8.

Mouth and handle are missing.

Exterior: Black except for two reserved bands on the shoulder.

425-400 BCE

Unattributed

Att. 100 Squat Lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.12.44 (AMAC nr. 9626/556-248)

From the excavations at the Match Factory in 1944

H. 7.3, W. 4.9, diam. of mouth. 2.6, diam. of foot 4.1

Preserved, glaze for drawing slightly abraded.

Exterior: Head of an Amazon in Phrygian cap to right. Below, reserved band.

425-400 BCE

Unattributed

For the scene, see Athens, Agora Museum, P16877: *Agora XXX*, pl. 94, nr. 968 see also *Alt-Ägina II*, 1, pl. 27, nr. 354.

Att. 101 Squat lekythos

Sinop Musuem inv. nr. 1.29.44 (AMAC nr. 9623/199)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 9.2, W. 5.4

Preserved, glaze for drawing abraded.

Exterior: Head of an Amazon in Phrygian cap to right. Below, reserved band.

425-400 BCE

Unattributed

For the scene, see Athens, Agora Museum, P16877: *Agora XXX*, pl. 94, nr.968; see also *Alt-Ägina II*, 1, pl. 27, nr. 354.

Att. 102 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 9629/163)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 4.8, W. 6.2, diam. of foot 5.1.

Mouth, neck, handle are broken off and missing.

Exterior: Fat, nude child crawling to the right, playing with a toy (?) in front of him.

425-400 BCE

Unattributed

For scene, see Rhodes: *CIRb VIII*, 181, fig. 170; *CVÄ* Poland 1 (Cracow, Musée Archeologie d'Etat 1), pl. 1, nos. 20, 22.

Att. 103 Squat lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.62.44 (AMAC nr. 9628/553)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944

H. 5.5, W. 5.5

Neck, mouth and handle missing.

Exterior: Nude child crawling to right, playing with ball on a pillow.

425-400 BCE

Unattributed

For scene, see Rhodes: *CIRb VIII*, 181, fig. 170; *CVÄ* Poland 1 (Cracow, Musée Archeologie d'Etat 1), pl. 1, nos. 20, 22.

Att. 104 Squat lekythos

Trench H. Addition North. 18.30, 1962

H.2.8, W. 4.3, Th. 0.4.

A single fragment from the body.

Exterior: A woman to right, her head is preserved.

425-400 BCE

Unattributed

For comparison of style, see Agora P16885: *Agora XXX*, pl. 93, nr. 946.

Att. 105 Squat lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.70.44, (AMAC nr. 9625/257)

Found in the excavations carried out at the Match Factory in 1944

H. 7.3, W. 4.5

Mouth, part of neck and handle are missing.

Exterior: Sphinx crouching to right. Left foreleg raised. Below, reserved bands.

425-400 BCE

Unattributed

Close to the Painter of London E 636

See, *CVÄ* Germany 55, (Kiel 1), pl. 46, nr. 6 (2711).

Att. 106 Squat lekythos

Sinop Museum inv.nr. 3.113.54 (AMAC nr. 1458)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 6.7; W. 6.5

Mouth, neck and handle are missing.

Exterior: Sphinx crouching to right. Left foreleg raised. In front of the sphinx, a spiral plant.

425-400 BCE

Close to the Straggly Painter or Mina Painter

See *ARV*2, 1368.2; see also *CVÄ* Russia 6 (Moscow, Pushkin State Museum 6), pl. 45, nr. 1 (II 1b 1212); Tsetskhladze 1999, 207, fig. 91; *CVÄ* Rumania 1 (Bucharest 1) pl. 34, nr. 8.

Att. 107 Squat lekythos

Sinop 8.26.70 (?)

Unknown Provenance

H. 6.9, W. 6.4

Squat lekythos. Mouth, neck and handle are missing.

Exterior: Fallow deer leaping to left.

425-400 BCE

Unattributed

For comparison, see Camp II 1999, 279-280, fig. 31; Tsetskhladze 1999, 208, fig. 92; *CVÄ* G. Britain 1 (Cambridge 1), pl. 28, nr. 5 (G.175); J.P. Getty 86.AE.258: *CVÄ* USA 32 (J.P. Getty Museum 7), pl. 376, nr. 2.

Att. 108 Squat lekythos

Sinop Museum inv. nr. 8.58.70

Unknown provenance

H. 11.5, W. 7.5

Mouth and part of neck missing.

Exterior: A swan to right.

425-400 BCE

Unattributed

Att. 109 Squat lekythos

Sinop Museum inv. nr 8.45.70
 Unknown provenance. Purchased from Mr. Sezai Saraç in 1969
 H. 12.0, W. 6.0
 Preserved. Body repaired.
 Exterior: Swan to right. In front of the swan, a spiral plant.
 400-375 BCE
 Attributed to the Mina Painter
 For the Mina Painter and the scene, see *ARV2*, 1367.22; Cambridge, Museum of Classical Archaeology: *ARV2*, 1367.23, for form, see *Olynthus XIII*, pl. 101, nr. 92; see also *CVA USA 1*, (Gallatin Collection 1), pl. 26, nr. 10; Prague, Charles University E71: *ARV2*, 1367.5. Allard Pierson 10: *CVA Holland 4* (Allard Pierson 4), 47-48, fig. 47.1, pl. 204, 1-3; Paphos, District Museum 2524.1: Giudice – Muscolino 2012, pl. 24.4.

Att. 110 Squat lekythos

AMAC inv. Nr. 46.170.70, Sinop excavation nr. 1429.
 H. 10.7, W.6.2, Diam of Mouth 3.1, Diam of foot. 4.7.
 Preserved, except for some abraded surfaces on the handle and the mouth.
 Exterior: Swan to right. Front to the swan, a spiral plant.
 400-375 BCE
 Attributed to the Mina Painter
 See above.

Att. 111 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.68.54 (1951-54)
 Unknown provenance
 H. 9.4, W. 6.1
 Preserved.
 Exterior: A single enclosed palmette with eleven petals and a dot-and-arc heart.
 400-375 BCE
 Unattributed
 For form, see *Olynthus XIII*, pl. 101, nr. 92.

Att. 112 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.69.54 (1951-54)
 Unknown provenance
 H. 8.3, W. 6.8
 Mouth, neck and handle are missing.
 Exterior: A single enclosed palmette with twelve petals and a dot heart.
 400-375 BCE
 Unattributed
 For form and palmette, see *Olynthus XIII*, pl. 102, nr. 161; *CVA France 30* (Bourges et Tours unique), pl. 8, nr. 5, (883.71.31).

Att. 113 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.44.54 (1951-54)
 Unknown provenance
 H. 7.5, W. 5.5
 Mouth, neck and handle are missing.
 Exterior: A single enclosed palmette with thirteen petals and a dot-and-arc heart.
 400-375 BCE
 Unattributed
 For the shape, see *Olynthus XIII*, pl. 105, nr. 108 for the palmettes see pl. 102, nr. 160.

Att. 114 Squat palmette lekythos

Unknown provenance
 H. - W. -
 Preserved, neck repaired.
 Exterior: A single enclosed palmette consisting of thirteen reserved petals. Three black dots in heart. Ten black dots on reserved palmette border.
 400-375 BCE
 Unattributed
 For comparison of form and palmette, see *Olynthus XIII*, pl. 105, nr. 108 (Group I).

Att. 115 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 8.39.70
 Unknown provenance
 H. 8.5, W. 5.5
 Upper part of neck and mouth are missing.
 Exterior: A single enclosed palmette. 15 petals and a dot-and-arc heart.

400-375 BCE

Unattributed

For comparison of form, see *Olynthus XIII*, pl. 103, nr. 102; for palmette *Olynthus XIII*, pl. 106, nr. 128; for palmette and form, see *Olynthus XIII*, pl. 105, nr. 109; *CV A Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 6 (03307); *CV A Poland 3*, (Collections Diverses Warsaw, Collection Choynowski 1), pl. 1, nr. 23.

Att. 116 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 9.150.71 (AMAC nr. 1323)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 9.2, W. 5.6

Mouth, neck and handle are missing. Glaze much abraded.

Exterior: A single enclosed palmette. Fourteen petals and a dot-and-arc heart.

400-375 BCE

Unattributed

For comparison of form, see *Olynthus XIII*, pl. 105, nr. 108; see also Massei 1978, pl. 22, fig. 3.

Att. 117 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.33.54 (1951-54)

Unknown provenance

H. 6.6, W. 4.8

Mouth and part of neck are missing.

Exterior: A single enclosed palmette. Seven petals and a dot heart.

375-350 BCE

Unattributed

For comparison, see *CV A Poland 1*, (Cracow, Société des Amis des Science 1), pl. 1, nr. 2.

Att. 118 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.35.54 (1951-54)

Unknown provenance

H. 5.5, W. 4.9

Mouth, neck and handle are missing.

Exterior: A single enclosed palmette with 14 petals and dot heart.

375-350 BCE

Unattributed

For the shape of the lekythos, see *Olynthus XIII*, pl. 103, 101; for the palmettes see, *Olynthus XIII*, pl. 106, nr. 126; see also *CV A Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 6 (03307).

Att. 119 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.36.54 (AMAC nr. 1446)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 4.9, W. 4.3

Mouth, neck and handle are missing. Glaze for drawing much abraded.

Exterior: A single enclosed palmette with fourteen petals and dot heart (?).

375-350 BCE

Unattributed

For the shape and the palmettes, see *Olynthus XIII*, pl. 105, nr. 109.

Att. 120 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 9.181.71 (1951-54)

Unknown provenance

H. 9.4, W. 6.8

Upper part of neck, mouth and handle, part of lower body and ring foot are missing. Glaze much abraded.

Exterior: A single enclosed palmette with fourteen petals.

375-350 BCE

Unattributed

For comparison, see *Olynthus XIII*, pl. 102, nr. 160; *CV A Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 6 (03307).

Att. 121 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 2.49.54, (AMAC nr.

Unknown provenance

H. 7.0, W. 4.5

Preserved, neck and mouth repaired.

Exterior: A single enclosed palmette with nine petals and a dot heart.

375-350 BCE

Unattributed

For form and palmette, see *Olyntbus XIII*, pl. 106, nr. 125.

Att. 122 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.50.54, (1951-54)

Unknown provenance

H. 9.0, W. 4.8

Preserved, glaze for drawing very much abraded.

Exterior: A single enclosed palmette with probably nine petals and a dot heart.

375-350 BCE

Unattributed

For form and palmette, see *Olyntbus XIII*, pl. 106, nr. 120; *CVÄ Rumania 2*, (Bucharest 2), pl. 25, nr. 11 (18690); *CVÄ Rumania 1* (Bucharest 1), pl. 35, nr. 7 (Gr.53); Arafat – Morgan 2001, 379, fig. 18.

Att. 123 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr 2.67.54, (AMAC nr. 1434)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8.8, W. 4.7, diam. of mouth 3.3, diam. of foot 3.9.

Preserved, except little missing parts on the mouth.

Exterior: A single enclosed palmette with fourteen petals and a dot heart.

375-350 BCE

Unattributed

For form, see *Olyntbus XIII*, pl. 105, nr. 114; *CVÄ Rumania 2*, (Bucharest 2), pl. 25, nr. 12, (18698).

Att. 124 Squat palmette lekythos

Sinop Museum inv. nr. 1.1.79

Unknown provenance

H. 5.8, W. 5, diam. of foot 3.9.

Upper part of neck, mouth and handle are missing.

Exterior: A single enclosed palmette with eleven petals.

375-350 BCE

Unattributed.

Att. 125 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1132)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 6.2, W. 5.5, diam. of foot 3.8

Upper part of neck, mouth and handle are missing. Surface is abraded.

Exterior: A single enclosed palmette.

400-375 BCE

Unattributed.

1332- Pushkin Stet Museum F1493: *CVÄ Russia 6* (Pushkin Museum 6, pl. 51.1. (400-375 B.C)

Att. 126 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1096)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 9.0, W. 5.8,

Mouth, part of the neck, parts of the lower body and the foot is broken and missing.

Exterior: A single enclosed palmette with seventeen petals.

400-375 BCE

Unattributed

For the shape and the decoration, see Pushkin Stet Museum F1493: *CVÄ Russia 6* (Pushkin Museum 6, pl. 51.1.

Att. 127 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1159)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 7.1, W. 6, diam. of foot 5.4

Mouth, neck, handle and the upper body are broken off and missing.

Exterior: A single enclosed palmette with fifteen petals.

400-375 BCE

Unattributed

Pushkin Stet Museum Yul-91: *CVÄ Russia 6* (Pushkin Museum 6, pl. 51, 7, 11. 400-375.

Att. 128 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1445)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 6.7, W. 4.3, diam. of foot 3.7
Mouth and upper neck are missing.
Exterior: A single enclosed palmette.
400-375 BCE
Unattributed
Pushkin Stet Museum: Yul-91: *CV A* Russia 6 (Pushkin Museum 6, pl. 51, 7, 11, 400-375.

Att. 129 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 9621)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 7.8, W. 4, diam. of foot 3.5
Preserved, decoration is abraded.
Exterior: A single enclosed palmette.
375-350 BCE
Unattributed
Pushkin Stet Museum II1b517: *CV A* Russia 6 (Pushkin Museum 6, pl. 53, 1, 5.

Att. 130 Squat palmette lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 13153)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 8, W4.6, diam. of foot 4.
Preserved
Exterior: A single enclosed palmette with twelve petals.
375-350 BCE
Unattributed

Pushkin State Museum II 1b 524: *CV A* Russia 6 (Pushkin Museum 6, pl. 52, 9-10.

Att. 131 Fragment of a lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1491)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 3, diam. of mouth-echinus 4.8.
Mouth echinus is preserved, neck and body is missing.

Exterior: Mouth-echinus piece is black.
375-350 BCE
Unattributed
Pushkin Stet Museum II1b503: *CV A* Russia 6 (Pushkin Museum 6), pl. 41, 1-2. c.400.

Att. 132 Fragment of a lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1413)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 2.8, diam. of mouth-echinus 3.9.
Mouth echinus is preserved, neck and body is missing.
Exterior: Mouth-echinus piece is black.
375-350 BCE
Unattributed
Brussel 1025: *CV A* Belgium 2. (Brussel 2), pl. 2, 20a-c. (relief lekythos).

Bulas Group

Att. 133 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1021)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 6.1, W. 5.6, diam. of foot. 4.5
Mouth, neck and the handle are missing. The body is broken into three pieces. The surface is abraded.
Exterior: Net-pattern.
350-325 BCE
Attributed to the Bulas Group
Olynthus XIII, pl. 108, nr. 174.

Att. 134 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1111)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.
H. 4.6, W. 3.9, diam. of foot. 3.5
Mouth, neck and the handle are missing. The surface is abraded.
Exterior: Net-pattern.
375-350 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 135 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1127)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8.0, W. 5.3, diam. of foot. 4.3
Mouth and the handle are missing.
Exterior: Mouth is black. Horizontal lines on the neck. On the body, net-pattern with white dots.

375-350 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 136 Fragments of a squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1318)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8.1, W. 7, diam. of foot. 5.8
Mouth, neck, handle and the part of the body are missing. Body is broken off into three pieces and restored.

Exterior: Net-pattern.
375-350 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 137 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1440)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 5.8, W. 3.9 diam. of foot 3.
Mouth and the parts of the neck are missing.
Exterior: Mouth and the upper part of the handle are black. On the body, net-pattern with white dots.

375-350 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 138 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 9617/218)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 7, W. 3.9 diam. of foot 3.
Preserved, surface is abraded.
Exterior: Mouth and the upper part of the handle black and abraded. On the neck, a horizontal line. On the body, net-pattern.

350-325 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 139 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 9619/44)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 5.9, W. 3.2 diam. of foot 2.5.
Preserved, surface is abraded.
Exterior: Mouth and the upper part of the handle black and abraded. On the body, net-pattern.

350-325 BCE
Attributed to the Bulas Group

Att. 140 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 9630)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 6.1, W. 4.2 diam. of foot 3.6.
Mouth, and handle are broken off and missing. Surface abraded.

Exterior: Horizontal line on the neck. On the body, net-pattern.
350-325 BCE

Attributed to the Bulas Group

Att. 141 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 13154/505)
Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 8, W. 4.2 diam. of foot 3.5.
Preserved.

Exterior: Mouth and upper part of the handle and neck are black. On the body, net-pattern.
350-325 BCE

Attributed to the Bulas Group

Att. 142 Squat lekythos

Sinop Museum inv. ? (AMAC nr. 46.167-70).
Probably found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H.7.3, W.4.2, Diam. of mouth 2.9, Diam. of foot 3.4.
Preserved.

Exterior: Mouth, upper part of the handle and neck are black. Two horizontal lines on the neck. On the body, net-pattern.

350-325 BCE

Attributed to the Bulas Group

Att. 143 Squat lekythos

Sinop inv. nr. ? (AMAC nr. 1085)

Found in the excavations at the Match Factory in 1944.

H. 4.7, W. 3.4, diam. of foot 2.7

Upper part of neck, mouth and handle are missing. Surface is abraded.

Exterior: Neck is black. Body is abraded. Net-pattern.

350-325 B.C

Attributed to the Bulas Group

For shape see Pushkin State Museum F1266: *CVA* Russia 6 (Pushkin Museum 6, pl. 52.1.

Alabastron

Att. 144 Alabastron

Donated to the Museum by Mr. Fatih Koçak

H. 14.5, W. 3.6, diam. of mouth discus 3.9.

Well preserved.

Exterior: Black band on the tip of the lip of discus. Black band on the neck. Below, scroll

and leaf pattern, on black glazed band. Below, net pattern, between white lines. Below, white four pointed stars with dots on black glazed band. Below, white line, reserved band, thin black band, white line on reserved area. Below, black.

White: Scroll and leaf pattern, dots on the net pattern, four pointed stars, horizontal lines.

400-375 B.C

Attributed to the Bulas Group

For other alabastra in this group, see *ABV* 663, 1; 663, 2; 663, 3.; see also Prague Charles University 80.28: *CVA* Tschekoslovakia 3 (Prague 2), pl. 58, 3.

Att. 145 Alabastron

Unknown provenance

H. 5.3, W. 3.6, Th. 0.4-1.

A single fragment from the lower body and bottom of the alabastron.

Exterior: Black band. Below, white line, black line on reserved area. Below, black.

White: Horizontal lines.

400-375 B.C

Attributed to the Bulas Group

For other alabastra in this group, see *ABV* 663, 1; 663, 2; 663, 3.

BIBLIOGRAPHY

- ABV J. D. Beazley, *Attic Black-figure Vase-painters* (Oxford 1956).
- Agora XII (1-2) B. A. Sparkes – L. Talcott, *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th, Centuries B.C. A, The Athenian Agora XII 1/2* (Princeton 1970).
- Agora XXIII B. M. Moore – M. Z. Pease Philippides, *Attic Black-figured Vases, The Athenian Agora XXIII* (Princeton 1986).
- Agora XXX B. M. Moore, *Attic Red-Figured and White-Ground Pottery, The Athenian Agora XXX* (Princeton 1997).
- Akurgal – Budde 1956 E. Akurgal – L. Budde, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Sinope* (Ankara 1956).
- Akurgal 1955 E. Akurgal, “Fouilles de Bayraklı, de Sinope, de Phocée et de Daskyleion (Ergili)”, *Anadolu* 14, 1955, 53-55.
- Akurgal 1956 E. Akurgal “Sinop Kazıları”, *TürkAD* 6 (1), 1956, 47-61.
- Alexandridou 2011 A. Alexandridou, *The Early Black-Figured Pottery of Attika in Context, (c. 630-570 BCE)*, (Leiden-Boston 2011).
- Alexandropoulou 1992 A. Alexandropoulou, “The Late Classical and Hellenistic Pottery of Sinope and Amisos”, in G. R. Tsetschladze (ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity, Aspects of Archaeology and Ancient History*, (Oxford 1912), 9-12.
- Amandry 1971 P. Amandry, “Collection Paul Canellopoulos (I). Armes et lèbès de bronze”, *BCH* 95 (2), 1971, 585-626.
- Amandry 1980 P. Amandry, “Sur les concours argiens”, in *Etudes argiennes*, Bulletin de correspondance hellénique. Supplément 6, (Paris 1980), 211-253.
- Amyx – Lawrence 1975 D. A. Amyx – P. Lawrence, *Corinth VII, Part II, Archaic Corinthian Pottery and the Anaploga Well* (Princeton-New Jersey 1975).
- Amyx 1988 D. A. Amyx, *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period*, Vols. I-III, (Berkeley – Los Angeles – London 1988)
- Anderson 1954 J. K. Anderson, “Excavations on the Kofina Ridge, Chios”, *BSA* 49, 1954, 123-182.
- Arafat – Morgan 2000 K. Arafat – C. Morgan, “Among the earliest Attic Pottery at Phanagoria”, in G. R. Tsetschladze – A. J. N. W. Prag – A. M. Snodgrass (eds.), *Periplous, Papers on Classical Art and Archaeology Presented to Sir John Boardman*, (2000).
- Arafat – Morgan 2001 K. Arafat – C. Morgan, “Imported fine pottery of the archaic-early hellenistic periods in the collection of the Temryuk Museum (Taman Peninsula)”, in G. Tsetschladze, (ed.) *North*

- Pontic Archaeology, Recent Discoveries and Studies, *Colloquia Pontica* 6, (Leiden – Boston – Köln 2001), 365-397.
- Aranegui et al. 1993 C. Aranegui – A. Jodin – E. Llobregat – P. Rouillard – J. Uroz, *La Nécropole ibérique de Cabezo Lucero, Guardamar del Segura, Alicante; étude anthropologique par G. Grévin. École des hautes études hispaniques, Casa de Velázquez; Alicante Instituto de cultura Juan Gil-Albert, Diputación provincial de Alicante*, (Madrid 1993).
- ARV2 J. D. Beazley, *Attic Red-Figure Vase-Painters*, (2nd edition), (Oxford 1963).
- Μπακαλακη 1938 Γ. Μπακαλακη, “Εκ του ιερου της Παρδενου εν Νεαπολει (Καβαλα)”, *ΑΕφελμ.* 1938, 106-154.
- Bakır 1978 G. Bakır, *Berlin F.1659 Ressam* (Unpublished Habilitation Thesis - Erzurum 1978).
- Bakır 1982 G. Bakır, *Berlin F.1659 Ressam* (Izmir 1982).
- Ballheimer 1905 R. Ballheimer, *Griechische Vasen aus dem Hamburger Museum für Kunst und Gewerbe* (Hamburg 1905).
- Bazant 1985 J. Bazant, “Les citoyens sur les vases atheniens”, *Rocnik* 95.2 (1985), 2ff.
- Beaufils 2000 K. Beaufils, *Beyond the Argo-Polis. A Social Archaeology of the Argolid in the 6th and the Early 5th Centuries BCE*, Doctorate thesis submitted to the University College of London, (London 2000).
- Beazley 1940-45 J. D. Beazley, “Miniature Panathenaics”, *BSA* 41, 1940-45, 10-21.
- Beazley 1947 J. D. Beazley, *Etruscan Vase Painting* (Oxford 1947)
- Beazley Para. J. D. Beazley, *Paralipomena, Additions to Attic Black-Figure Vase Painters and to Attic Red-Figure Vase Painters* (Oxford 1971).
- Berti – Guzzo 1993 F. Berti – P. G. Guzzo, *Spina, Storia di una citta tra Greci ed Etruschi* (Ferrara 1993).
- Blondell – Ormand 2015 R. Blondell – K. Ormand, (eds.), *Ancient Sex: New Essays*, (Columbus 2015).
- Boardman – Hayes 1973 J. Boardman – J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963–1965, The Archaic Deposits II, and later Deposits*, (The British School of Archaeology at Athens, Suppl. Vol. 10), (Oxford 1973).
- Boardman 1958–59 J. Boardman, “Old Smyrna: Attic Pottery”, *BSA* 53–54 (1958–1959), 152–181.
- Boardman 1980 J. Boardman, *The Greeks Overseas, Their Early Colonies and Trade* (London 1980).

- Boardman 1985 J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases, Handbook* (London 1985).
- Boardman 1991 J. Boardman, "Early Greek pottery on Black Sea sites?" *OJA* 10(3), 1991, 387-390.
- Boardman 2001 J. Boardman, *The History of Greek Vases* (London 2001).
- Bodzek 2006 J. Bodzek, *Treasures from the Black Sea Coast. Gold, Sculpture, Pottery from the Archaeological Museum in Odessa* (Cracow 2006).
- Bouzek 1990 J. Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area* (Prague 1990)
- Boruskovskaya 1997 S.P. Boruskovskaya, "Attic Black-Figure Lekythoi from the Necropolis at Pantikapaion", *TGE (Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha)* 28, 1997, 25-38.
- Bouzek 1994 J. Bouzek, "The Distribution of Greek Painted Pottery in the Mediterranean and in the Black Sea Region. A Comparison", *OJA* 13(2), 1994, 241-243.
- Bouzek 2018 J. Bouzek, *Studies of Homeric Greece* (Prague 2018).
- Boysal 1958 Y. Boysal, "Sinop'un En Eski Buluntuları ve Kollonizasyonu Hakkında", *TürkAD* 8, 1958, 23-29.
- Boysal 1959 Y. Boysal, "Über die Älteren Funde von Sinope und die Kolonisationsfrage", *AA* 1959, 8-20.
- Brijder 1983 H. A. G. Brijder, *Siana Cups I, Siana Cups and Comast Cups, Allard Pierson Series: 4*, (Amsterdam 1983).
- Brijder 1991 H. A. G. Brijder, *Siana Cups II, The Heidleberg Painter, Allard Pierson Series: 8*, (Amsterdam 1991).
- Brijder 2000 H. A. G. Brijder, *Siana Cups III, The Red-black Painter. Griffin-Bird Painter and Siana Cups resembling Lip-cups, Allard Pierson Series: 13* (Amsterdam 2000).
- Brownlee 1995 A. B. Brownlee, "Attic Black-figure from Corinth: III", *Hesperia* 59, 1995, 361-395.
- Buchholz 1975 H. G. Buchholz, *Methymna, Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos* (Mainz 1975).
- Budde 1956 L. Budde, "Kurzer Bericht über die Grabung in Sinope der Kampagnen 1951-1952", *TürkAD* 6 (2), 1956, 5-10.
- Bulas 1932 C. Bulas, "Étude sur une classe de vases à décor en forme de réseau ou d'écaillés", *BCH* 56, 1932, 388-398.
- Burn 1987 L. Burn, *The Meidias Painter* (Oxford 1987).
- Callipolitis-Feytmans 1974 D. Callipolitis-Feytmans, *Les plats attiques à figures noires*, (Paris 1974).

- Carpenter 1948 R. Carpenter, "The Greek penetration of the Black Sea", *AJA* 52, 1948, 1-10.
- Camp 1999 J. McK. Camp II, "Excavations in the Athenian Agora, 1996 and 1997", *Hesperia* 68, 1999, 255-283.
- Campus 1981 L. Campus, *Ceramica attica a figure nere, Piccoli vasi e vasi plastici*. (Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia II) (Rome 1981).
- Capecchi *et al.* 1998 G. Capecchi – O. Paoletti – C. Cianferoni – A. M. Esposito – A. Romualdi, (eds.) *In memoria di Enrico Paribeni*, (Rome 1998).
- Carpenter *et al.* 1989 T. H. Carpenter – T. Mannack – M. Mendonca, *Beazley Addenda*, (2nd edition), (Oxford 1989).
- CRb II* A. Maiuri, *Clara Rhodos II, Monumenti di scultura del Museo archeologico di Rodi I* (Bergamo 1932).
- CRb III* G. Jacopi, *Clara Rhodos III, Scavi nella necropoli di Jalisso, 1924-1928* (Bergamo 1929).
- CRb IV* G. Jacopi, *Clara Rhodos IV, Esplorazione Archeologica di Camiro I, Scavi nelle Necropoli Camiresi 1929-1930* (Bergamo 1931).
- CRb VIII* L. Laurenzi, *Clara Rhodos VIII, Necropoli Ialisie, Scavi dell'anno 1934* (Bergamo 1936).
- Cohen 1978 Cohen, B., *Attic Bilingual Vases* (New York 1978).
- Coja – Gheorghita 1983 M. Coja – M. Gheorghita, *Vase Grecesti in Museo National, Catalog* (Bucharest 1983).
- Coldstream 1973 J. N. Coldstream, "Knossos 1951-61: Orientalizing and Archaic Pottery from the Town", *BSA* 68, 1973, 33-63.
- Corinth XIII* C. W. Blegen – H. Palmer – R. S. Young, *Corinth XIII, The North Cemetery* (Princeton–New Jersey 1964).
- Csapo 2010 E. Csapo, *Actors and Icons of the Ancient Theatre*, (Malden 2010).
- Dan 2011 A. Dan, "Les Leukosyriens: quelques notes d'ethnographie sinopéenne", in D. Kassab Tezgör (ed.), *Sinope, Results of Fifteen Years of Research, Proceedings of the International Symposium 7-9 May 2009*, (Leiden 2011), 73-102.
- De Vries 1997 K. De Vries, "The Attic Pottery from Gordion", in J. H. Oakley – W. D. E. Coulson – O. Palagia (eds.), *Athenian Potters and Painters, The Conference Proceedings*, Oxbow Monographs 67 (Oxford 1997), 447–455.
- Delos XXI* C. Dugas – J. D. Bealey, *Delos XXI, Les vases attiques à figure rouges*, (Paris 1952).
- Domaneantu 1988 C. Domaneantu, "Archaic Greek Faience Imports in the Black Sea Area", *Dacia* 32, 1988, 21-25.

- Domaneantu 1996 C. Domaneantu, “La Poterie Attique d’Importation dans le Bassin de la Mer noire à l’époque archaïque. Le groupe de Lydos”, in O. Lordkipanidzé – P. Lévêque (eds.), *Sur les Traces des Argonautes, Actes du 6e symposium de Vani (Colchide) 22-29 Septembre 1990*, (Paris 1996), 187-194.
- Domzalski 2007 K. Domzalski, “Changes in Late Classical and Hellenistic Fine Pottery Production in the Eastern Mediterranean as Reflected by Imports in the Pontic Area”, içinde: V. Gabrielsen – J. Lund (ed.), *The Black Sea in Antiquity, Regional and Interregional Economic Exchanges*, Black Sea Studies 6, (Aarhus 2007), 161-182.
- Doonan 2003 O. P. Doonan, “Sinope”, in D. V. Grammenos – E. K. Petropoulos, (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea 1*, Publication of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 4, (Thessaloniki 2003), 1379-1402.
- Doonan 2004 O. P. Doonan, *Sinop Landscapes, Exploring Connection in a Black Sea Hinterland* (Philadelphia 2004).
- Drews 1976 R. Drews, “The earliest Greek settlement on the Black Sea”, *JHS* 96, 1976, 18-31.
- Ducati 1916 P. Ducati, *Saggio di studio sulla ceramica attica figurata del secolo IV*, (Rome 1916).
- Dunbabin 1962 T. J. Dunbabin, *Perachora II, The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia II, Pottery, Ivories, Scarabs and other objects from the Votive Deposit of Hera Limenia*, (Oxford 1962).
- Eliot 1968 J. W. J. Eliot, “The Lechaion Cemetery near Corinth”, *Hesperia* 37, 1968, 345–367.
- Ersoy 1993 Y. E. Ersoy, *Clazomenae: The Archaic Settlement*, (Dissertation thesis, Bryn Mawr College 1993).
- Erzen 1956 A. Erzen, “Sinop Kazısı 1953 Yılı Çalışmaları”, *TürkAD* 6 (I), 1956, 69-72.
- Favaretto 1993 I. Favaretto, “Ceramica Greca, Italiota ed Etrusca”, in G. Fogolar, (ed.), *Il Museo di Torvello, bronzi, ceramiche, marmi di eta antica*, (Marsilio 1993), 23-67.
- Felten 1982 W. Felten, “Attische schwarzfigurige und rotfigurige Keramik”, in H. Walter (ed.), *Alt-Ägina II,1* (Mainz am Rhein 1982).
- Filow *et al.* 1934 B. Filow – I. Welkow – V. Mikow, *Die Grabhügelnekropole bei Duwanlij in Südbulgarien* (Sofia 1934).
- Froning 1982 H. Froning, *Katalog der griechischen und italischen Vasen. Museum Folkwang Essen* (1982).
- Giudice – Muscolino 2012 G. Giudice – F. Muscolino, *Vasi Attici Corinzi Apuli a Cipro* (Catania 2012).

- Gjerstad 1977 E. Gjerstad, *Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus* (Stockholm 1977).
- Görkay 1999a K. Görkay, "Attic Black Figure Pottery from Daskyleion", *Studien zur Kleinasien, Asia Minor Studien 34*, 1999, 1-100.
- Görkay 1999b K. Görkay, *Batı Anadolu'ya Korinth ve Attika Siyah Figür Seramiğinin İthali, Dağılımı ve Değerlendirmesi, - Corinthian and Attic Black-Figure Pottery Export into western Anatolia; Distribution and Evaluation-*, (unpublished dissertation thesis, Ankara University 1999).
- Görkay 2004 K. Görkay, "Batı Anadolu'ya Korinth ve Attika Siyah Figür Seramiğinin İthali ve Dağılımı", *I.II Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu, Anadolu Ek Dizini /Anatolia Supplement I*, (Ankara, 2004), 75-93.
- Graham 1958 A. J. Graham, "The date of the Greek penetration of the Black Sea" *BICS* 5, 1958, 25-42.
- Graham 1971 A. J. Graham, "Patterns in early Greek colonization", *JHS* 91, 1971, 35-47.
- Green 1973 P. Green, *Early Greek Warfare* (Cambridge 1973).
- Hagg 1998 R. Hagg (ed.), *Ancient Greek Cult Practice from Archaeological Evidence, Proceedings of the 4th Seminar on Ancient Greek Cult* (Stockholm 1998).
- Haspels 1936 C. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi* (Paris 1936).
- Hayes 1992 J. W. Hayes, *Greek and Greek Style Painted and Plain Pottery in the Royal Ontario Museum* (Toronto 1992).
- Hind 1985 J.G.F. Hind, "The Colonisation of Sinope and the South-East Black Sea, in O. Lordkipanizde (ed.), *Mestnye etno-politicheskie ob'edinenija Pricernomor'ja v VII-IV vv. do N.E. : materialy 4. vsesojuznogo simpoziuma po drevnej istorii Pricernomor'ja*, (Cchaltubovani 1985), 207-223.
- Histria I* E. Condurachi, *Histria I* (Bucharest, 1954).
- Histria IV* P. Alexandrescu, *Histria IV, La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe-IVe s.)*, (Bucharest 1978).
- Histria V* M. Coja – P. Dupont, *Histria V, Ateliers Céramiques* (Bucharest 1979).
- Hoon 1951 G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951)
- Hornbostel 1980 W. Hornbostel, *Aus Gräbern und Heiligtümern, Antikensammlung Walter Kropatschek, Ausstellungskatalog* (Hamburg 1980).
- Hornbostel 1987 W. Hornbostel, *Aus der Glanzzeit Athens, Meisterwerke griechischer Vasenkunst in Privatbesitz, Ausstellungskatalog* (Hamburg 1987).

- Howard – Johnson 1954 S. Howard – F. P. Johnson, “The Saint-Valentin Vases”, *AJA* 58, 1954, 191-207.
- Huxley 1990 G. L. Huxley, “Eusebios on the founding of Trapezous” in O.D. Lordkipanidze (ed.), *The Black Sea Littoral in the 7th-5th centuries BC: Literary sources and archaeology* (in Russian), (1990), 199-201.
- Ivantchik 1998 A. I. Ivantchik, “Die Gründung von Sinope und die Probleme der Anfangsphase der griechischen Kolonisation des schwarzmeergebietes”, in G. R. Tsetschladze, (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area*, (Stuttgart 1998), 297-330.
- Jeffery 1990 L. H. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (Oxford 1990).
- Jully 1981 J. J. Jully, *Labraunda, Swedish Excavations and Researches, Archaic Pottery, Vol. II, Part 3* (Stockholm 1981).
- Kaba – Vural 2018 H. Kaba – H. Vural, “Arkeolojiyle Geçen Yetmiş Yıl – Kazılar Işığında Sinop Arkeolojisi”, in Ö. Kıran (ed.), *Sosyal Bilimciler Gözüyle Sinop*, (Ankara 2018), 439-464.
- Kaba 2019 H. Kaba, “Rethinking the “Plakettenvasen” form Sinope: New Perspectives on the Dating, Meaning and Use of an Extraordinary Ceramic Ware”, in H. Kaba – G. K. Şahin – B. M. Akarsu – O. Bozdoğan, (eds.), *International Symposium on Sinope and Black Sea Archaeology, 13-15 Octobre 2017, Sinop*, (Sinop 2019), 177-193.
- Καλλιγας 1962 Π. Καλλιγας, Αρχαιοτητες και Μνημεια Ιονιων Νησων, Κεφαλληνια, *ADelt* 24 (2) (1962), 258–279.
- Karageorghis 1978 V. Karageorghis, “Chronique des Fouilles Découvertes Archéologiques à Chypre en 1977”, *BCH* 102, 1978, 879–938.
- Kerameikos IX* U. Knigge, *Der Südhügel. Ergebnisse der Ausgrabungen Kerameikos IX* (Berlin 1976).
- Kerschner 2006 M. Kerschner, “Zum Beginn und zu den Phasen der griechischen Kolonisation am Schwarzen Meer”, *Eur.Ant* 12, 2006, 227-250.
- Kopeikina 1986 S. Kopeikina, “РАСПИСНАЯ КЕРАМИКА АРХАИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ”, *ASbor* 27 (1986), 27-47.
- Koromila 1991 M. Koromila, (ed.), *The Greeks in the Black Sea, From the Bronze Age to the Early Twentieth Century* (Athens 1991).
- Kozub 1987 Y. I. Kozub, “Atticheskaja Keramika”, in *Kultura naselenija Olvii i ee okrugy v archaicheskoe vremja* (Kiev 1987), 57-71.

- Kreuzer 1998a B. Kreuzer, "Eine Lekanis in Florenz – Zwei Maler Teilen sich die Arbeit", *AA* 1998, 253-270.
- Kreuzer 1998b B. Kreuzer, *Samos, XXII, Die attisch schwarzfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos* (Bonn 1998).
- Kreuzer 2017 B. Kreuzer, *Panathenäische Preisamphoren und Rotfigurige Keramik aus dem Heraion von Samos*, Samos 23, (Wiesbaden 2017).
- Kryzhitsky – Krapivina 1994 S. D. Kryzhitsky – V. V. Krapivina, "Archaeological news from Olbia and its chora", *AncCivSytSib*, 1, 1994, 40-44.
- Kunisch 1972 N. Kunsich, *Antiken der Sammlung Julius C. und Nargot Funcke* (1972).
- Labaree 1957 B. W. Labaree, "How the Greeks sailed into the Black Sea", *AJA* 61, 1957, 29-33.
- Langlotz 1932 E. Langlotz, *Griechische Vasen in Würzburg* (München 1932).
- Langner 2013 M. Langner, "Grundlagen der Chronologie spätrotfiguriger Vasen aus Athen", *BaBesch* 88, 2013, 127-170.
- Laufer 1985 E. Laufer, "Kaineus, Studien zur Ikonographie", *RdA Supp.* 1, (Rome 1985).
- Laurens 1984 A. Laurens, *Societe Archeologique de Montpellier, Catalogue des Collections, II* (Montpellier 1984).
- Lazarov 1990 M. Lazarov, *Ancient Painted Pottery from Bulgaria* (Sofia 1990).
- Leibundgut 1991 A. Leibundgut, *Künstlerische Form und konservative Tendenzen nach Perikles: ein Stilpluralismus im 5. Jahrhundert v. Chr.?* (Mainz, 1991).
- Levi 1964 E. Levi, *Olviya* (Moscow 1964)
- Lezzi-Hafter 1988 A. Lezzi-Hafter, *Der Eretria-Maler, Werke und Wegfahrten* (Mainz, 1988)
- Lioutas 1987 A. Lioutas, *Attische schwarzfigurige Lekanoi und Lekanides* (Würzburg 1987)
- Lordkipanidzé 1990 O. Lordkipanidzé, "Vani dans la structure du royaume colchidien", in O. Lordkipanidzé – P. Lévêque, (eds.), *Le Pont-Euxin vu par les grecs: sources écrites et archéologie. Symposium de Vani (Colchide), septembre-octobre 1987*, (Paris 1990).
- Lordkipanidzé et al. 1983 Lordkipanidzé et al, "АНТИЧНЫЙ (ГРЕЧЕСКИЙ) ЙМПОРТ В ВАНИ И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХ", *Vani* 7, 1983, 141-156.
- Marangou 1978 L. Marangou, *Ancient Greek Art. Cycladic Civilization. Historic Period. The N. P. Goulandris Collection* (1978).
- Massei 1978 L. Massei, *Gli Askoi a Figure Rosse nei Corredi Funerari delle Necropoli di Spina* (Milano 1978).

- McPhee – Trendall 1987 I. McPhee – A. D. Trendall, *Greek Red-figured Fish Plates* (Basel 1987).
- McPhee 1987 I. McPhee, “Attic Red Figure from the Forum in Ancient Corinth”, *Hesperia* 56, 1987, 275-302.
- McPherson 1857 D. McPherson, *Antiquities of Kertch, and the researches in the Cimmerian Bosphorus* (London 1857).
- Metzger 1972 H. Metzger, *Fouilles de Xanthos, Tome IV, Les céramiques archaïques et classiques de l'acropole lycienne* (Paris 1972).
- Mingazzini 1930 P. Mingazzini, *Vasi della Collezione Castellani* (Roma 1930).
- Morgan 2004 C. Morgan, *Attic Fine Pottery of the Archaic to Hellenistic Periods in Phanagoria*, *Phanagorian Studies Volume 1, Colloquia Pontica* 10, (Leiden – Boston 2004).
- Neeft 2012 C. W. Neeft, “Absolute Chronology and Corinthian Pottery”, in R. Panvini – L. Sole, (eds.), *La Sicilia Età arcaica, Dalle apoikiai al 480 a.C., Atti del Convegno Internazionale, Caltanissetta, Museo Archeologico 27-29 marzo 2008*, (Caltanissetta 2012), 485-496.
- Olynthus V D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus V, Mosaics, Vases, and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931*, (Baltimore 1933).
- Olynthus XIII D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus XIII, Vases found in 1934 and 1938*, (Baltimore 1950).
- Παλαιοκρασσα 1991 Λ. Παλαιοκρασσα, *Το ιερό της Αρτεμιδος Μουνιχιας* (Αθήνα 1991).
- Παπαδοπουλου–Κανελλοπουλου 1972 Χ. Παπαδοπουλου–Κανελλοπουλου, “Ανασκαφή «Νοτιως Ακροπολεως». Μελανομορφή κεραμεική”, *ADelt.* 27(1), 1972, 185-302.
- Παπασπυριδη 1927-28 Σ. Παπασπυριδη, “Νέα Λεκυθος του Δουριδος”, *ADelt* 11, 1927-28, 91-110.
- Paul 1997 E. Paul, “Attisch Rotfigurige Vasen”, *Kleine Reihe des Antikenmuseums der Universität Leipzig* 4 (Leipzig 1997).
- Payne 1931 H. Payne, *Necrocorinthia: A Study of Corinthian Art in the Archaic Period* (Oxford 1931).
- Peredolskaja 1963 A. Peredolskaja, “Le maître des fragments céramiques de Kertch découverts au mont Mithridate”, *ArcheologiaWarsz* 14, 1963, 41-48.
- Πετσας 1970 Φ. Μ. Πετσας, “Αρχαιοτητες και Μνημεια Αχαιας, Ανασκαφαι Πατραι”, *ADelt.* 25 (I), 1970, 198–205.
- Pharmakowsky 1912 B. Pharmakowsky, “Archäologische Funde im Jahre 1911, ‘Rußland’ ”, *AA* 27, 1912, 323-381.

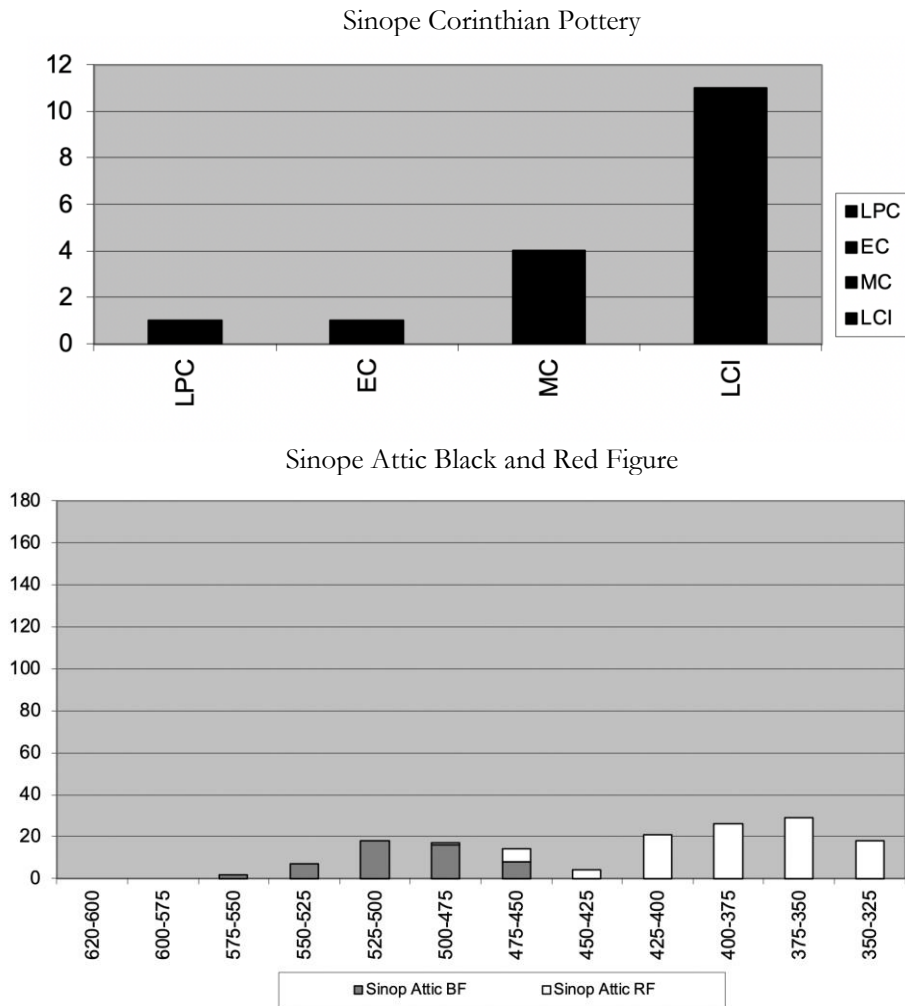
- Pharmakowsky 1913 B. Pharmakowsky, “Archäologische Funde im Jahre 1912, ‘Rußland’ ”, *AA* 28, 1913, 178-234.
- Pharmakowsky 1914 B. Pharmakowsky, “Archäologische Funde im Jahre 1913, ‘Rußland’ ”, *AA* 29, 1914, 206-292.
- Pierro 1984 E. Pierro, *Ceramica ‘Ionica’ non figurata e coppe Attiche a figure nere (Materiali del Museo Archaeologico Nationali di Tarquinia VI)*, (Rome 1984).
- Pushkina 1992 A. S. Pushkina, *Archaeology and Art of Bosphorus Kimmerian* (1992).
- Reinsberg 1989 C. Reinsberg, *Ehe, Hetarentum und Knabenliebe im antiken Griechenland* (Munich 1989).
- Reusser 2002 C. Reusser, *Vasen für Etrurien, Verbreitung und Funktionen attischer Keramik im Etrurien des 6. und 5. Jahrhunderts vor Christus, I-II* (Zurich 2002).
- Rusyaeva 1994 A. S. Rusyaeva, “Investigations of the western temenos of Olbia”, *AncCinScytSib*, 1, 1994, 80-102.
- Sabattini 2000 B. Sabattini, “Les skyphos du F.B. Group à Spina: apport chronologique de l’étude stylistique et typologique”, in B. Sabattini – Marie-Laure Gammere (eds.), *La Céramique attique du IV e siècle en Méditerranée Occidentale, Actes du colloques international organisé par le Centre Camille Jullian Arles, 7-9 décembre 1995*, (Naples 2000), 47-65.
- Sanmarti *et al.* 1983-4 E. Sanmartí – J. M. Nolla – J. Aquilué, *Les excavations a l’area del parking al sud de la Neàpolis d’Empúries (informe preliminar)*, *Empuries* 45-46, 1983-84, 110-150.
- Schefold 1934 K. Schefold, *Untersuchungen zu den Kertscher Vasen* (Berlin 1934).
- Scheibler 1964 I. Scheibler, “Exaleiptra”, *Jdl* 79, 1964, 72-108.
- Shefton 1996 B. B. Shefton, “Castulo Cups in the Aegean, the Black Sea Area and the Near East with the Respective Hinterland”, in O. Lordkipanidzé – P. Lévêque (eds.), *Sur les traces des Argonautes*, (Paris 1996), 163-186.
- Shtitelman 1977 F. Shtitelman, (ed.) *Antique Art: Works of World Art in the Museums of the Ukraine* (Kiev, 1977).
- Skudnova 1988 V. M. Skudnova, *Arkhaicheskiĭ nekropoli Olvii* (Leningrad 1988).
- Smith 2013 T. J. Smith, “Athenian Pottery from Berezan at the Hermitage – Revisited”, in G. R. Tsetsckhladze et al. (eds.), *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC-5th Century AD), Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities, Istanbul 14th-18th September*, BAR International Series 2517, (Oxford 2013), 347-354.

- Solovyov 1999 S. K. Solovyov, *Ancient Berezan: The Architecture History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea*, in J. Boardman – G. R. Tsetschladze, (eds.), *Colloquia Pontica 4*, (Leiden – Boston – Köln 1999).
- Sparkes 1968 B. A. Sparkes, “Black Perseus”, *AntKunst* 11, 1968, 3-16.
- Talcott *et al.* 1956 L. Talcott – B. Philippaki – G. R. Edwards – V. R. Grace, *Small Objects from the Pnyx: II*, *Hesperia: Supplement X*, (Princeton 1956).
- Tsetschladze 1994 G. R. Tsetschladze, “Greek Penetration of the Black Sea”, in G. R. Tsetschladze and F. De Angelis (eds.), *The Archaeology of Greek Colonisation, Essays dedicated to Sir John Boardman*, (Oxford 1994), 111-135.
- Tsetschladze 1998 G. R. Tsetschladze, “Greek Colonisation of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population”, in G. R. Tsetschladze (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, (Stuttgart 1998), 9-68.
- Tsetschladze 1999 G. R. Tsetschladze, *Pichvnari and Its Environs, 6th c BC – 4th c AD* (Paris 1999).
- Tuna-Nörbling 1995 Y. Tuna-Nörbling, *Die Ausgrabungen von Alt-Smyrna und Pitane, Die attische-schwarzfigurige Keramik und der attische Keramikexport nach Kleinasien, IstForsch Band 41* (Tübingen 1995).
- Tuna-Nörbling 1996 Y. Tuna-Nörbling, *Die Attische Keramik aus Klazomenai, Saarbrücker Studien zur Archäologie und alten Geschichte II* (Saarbrücker 1996).
- Tuna-Nörbling 1999 Y. Tuna-Nörbling, *Daskyleion I, Die attische Keramik* (İzmir 1999).
- Tuna-Nörbling 2002 Y. Tuna-Nörbling, “Archaische attische Keramik in Ionien”, in G. R. Tsetschladze and A. M. Snodgrass (eds.), *Greek Settlements in the eastern Mediterranean and the Black Sea*, BAR International Series 1062, (Oxford 2002), 97-129.
- Ure 1915 A. D. Ure, “Μελανομορφοι κυλικες εκ Ρειτωνας της Βοιωτιας”, *AEphem.* 1915, 114-127.
- Ure 1927 P. N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Excavations made at Rhitsona by R. M. Burrows in 1909 and P. N. Ure and A. D. Ure in 1921–22*, (London 1927).
- Ure 1932 P. N. Ure, “Droop Cups”, *JHS* 52, 1932, 55-71.
- Ure 1944 A. D. Ure, “Red-figure Cups with Incised and Stamped Decoration II”, *JHS* 64, 1944, 67-77.
- van Hoorn 1951 G. van Hoorn, *Choes and Anthesteria* (Leiden 1951).
- Vanderpool 1946 E. Vanderpool, “The Rectangular Rock Cut Shaft, The Upper Fill”, *Hesperia* 15, 1946, 265-336.

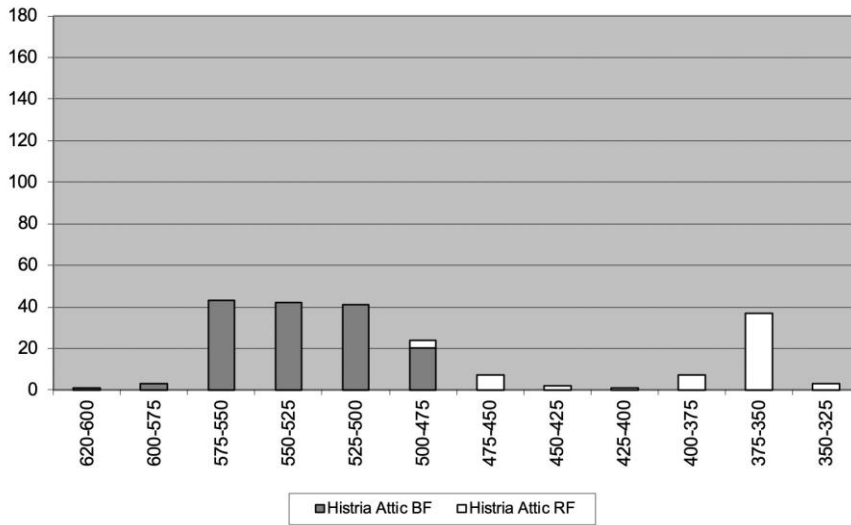
- Vidali 1997 S. Vidali, *Archaische Delphindarstellungen* (Würzburg 1997).
- Vierneisel – Kaeser 1990 K. Vierneisel – B. Kaeser, (eds.), *Kunst der Schale, Kultur des Trinkens* (Munich 1990).
- Vinogradov 1997 J. G. Vinogradov, (ed.), *Pontische Studien, Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes* (Mainz 1997).
- Zhuravlyov – Sorokina 1997 D. V. Zhuravlyov – N. P. Sorokina, “Collections of artefacts from classical centres on the north coast of the Black Sea in the collection of the State Historical Museum, Moscow”, *AncCinScytSib* 4 (1997), 158-186.

Corinthian and Attic Pottery Graphics

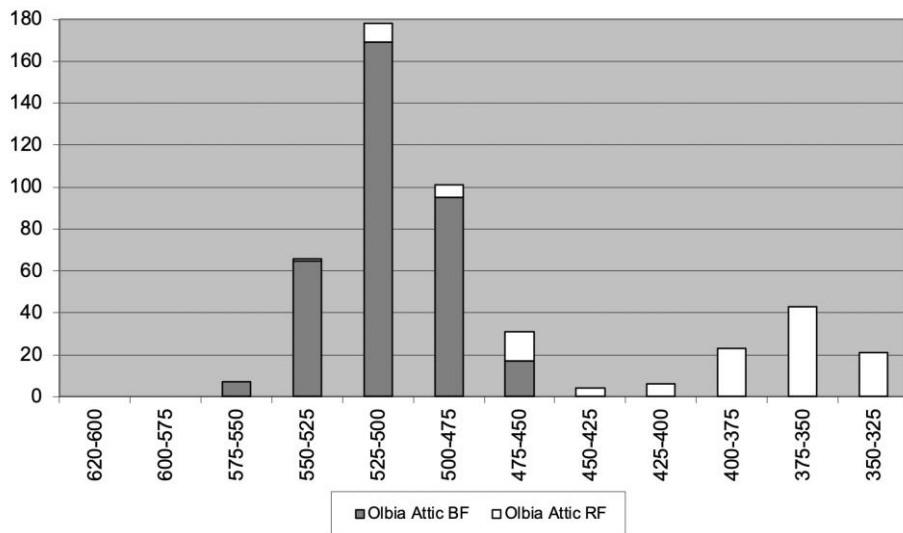
Fig.1

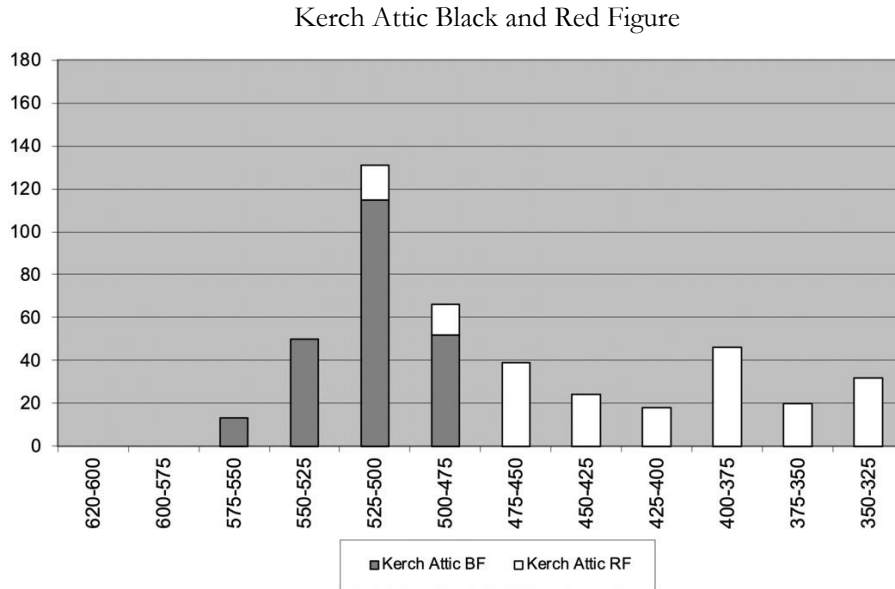

Histria Attic Black and Red Figure

Olbia (Russia) Attic Black and Red Figure

Statistical Chart
Histria, Sinope, Olbia (Russia), Kerch
(ABF=Attic black figure, ARV Attic red figure)
Fig.2

Periods - Shapes	Histria ABF	Histria ARF	Sinop ABF	Sinop ARF	Olbia ABF	Olbia ARF	Kerch ABF	Kerch ARF
620-600								
Dinos / Krater ?	1 ¹	-	-	-	-	-	-	-
	1	0	0	0	0	0	0	0
600-575								
Lebes	1 ²	-	-	-	-	-	-	-
Dinos	1 ³	-	-	-	-	-	-	-
Olpe	1 ⁴	-	-	-	-	-	-	-
	3	0	0	0	0	0	0	0
575-550								
Komast Cup	5 ⁵	-	-	-	-	-	-	-
Siana Cup	8 ⁶	-	2 ⁷	-	3 ⁸	-	2 ⁹	-
Cup, Type Proto A	1 ¹⁰	-	-	-	-	-	-	-
Skyphos	1 ¹¹	-	-	-	-	-	-	-
Lekane	10 ¹²	-	-	-	-	-	7 ¹³	-
Krater	14 ¹⁴	-	-	-	3 ¹⁵	-	2 ¹⁶	-
Lebes	1 ¹⁷	-	-	-	-	-	-	-
Amphora	1 ¹⁸	-	-	-	-	-	1 ¹⁹	-
Olpe	1 ²⁰	-	-	-	1 ²¹	-	-	-
Hydria	1 ²²	-	-	-	-	-	-	-
Lekythos	-	-	-	-	-	-	1 ²³	-
Amphoriskos	-	-	2 ²⁴	-	-	-	-	-
	43	0	4	0	7	0	13	0
550-525								
Lip Cup	8 ²⁵	-	1 ²⁶	-	3 ²⁷	-	1 ²⁸	-
Band Cup	24 ²⁹	-	2 ³⁰	-	35 ³¹	-	16 ³²	-
Cup, Type A	-	-	-	-	3 ³³	1 ³⁴	3 ³⁵	-
Segment Cup	-	-	-	-	-	-	1 ³⁶	-
Cup	-	-	1 ³⁷	-	6 ³⁸	-	6 ³⁹	-
Skyphos	-	-	-	-	4 ⁴⁰	-	-	-
Kantharos	-	-	-	-	-	-	1 ⁴¹	-
Plate	-	-	-	-	1 ⁴²	-	-	-
Lekane	2 ⁴³	-	1 ⁴⁴	-	1 ⁴⁵	-	6 ⁴⁶	-
Krater	3 ⁴⁷	-	2 ⁴⁸	-	-	-	6 ⁴⁹	-
Column Krater	-	-	-	-	2 ⁵⁰	-	3 ⁵¹	-
Neck Amphora	2 ⁵²	-	-	-	-	-	1 ⁵³	-
Amphora	2 ⁵⁴	-	-	-	5 ⁵⁵	-	2 ⁵⁶	-
Panathenaic Amp.	-	-	-	-	-	-	1 ⁵⁷	-
Oinochoe	1 ⁵⁸	-	-	-	1 ⁵⁹	-	1 ⁶⁰	-
Pelike	-	-	-	-	-	-	1 ⁶¹	-
Hydria	-	-	-	-	4 ⁶²	-	1 ⁶³	-
Lekythos	-	-	-	-	-	-	1 ⁶⁴	-
Fragment	-	-	-	-	-	-	-	-
	42	0	7	0	65	1	50	0
525-500								
Band Cup	-	-	1 ⁶⁵	-	10 ⁶⁶	-	3 ⁶⁷	-
Droop Cup	12 ⁶⁸	-	2 ⁶⁹	-	8 ⁷⁰	-	10 ⁷¹	-
Cassel Cup	5 ⁷²	-	1 ⁷³	-	15 ⁷⁴	-	2 ⁷⁵	-

Segment Cup	-	-	-	-	-	-	176	-
Cup, Type A	2 ⁷⁷	-	-	-	13 ⁷⁸	-	21 ⁷⁹	-
Top-Band Cup	-	-	1 ⁸⁰	-	-	-	-	-
Cup (Stemless)	-	-	-	-	1 ⁸¹	-	-	-
Floral-Band Cup	-	-	2 ⁸²	-	34 ⁸³	-	2 ⁸⁴	-
Cup	-	-	-	-	17 ⁸⁵	9 ⁸⁶	10 ⁸⁷	14 ⁸⁸
Skyphos	-	-	-	-	28 ⁸⁹	-	5 ⁹⁰	-
Kyathos	-	-	-	-	1 ⁹¹	-	-	-
Plate	-	-	-	-	-	-	-	1 ⁹²
Mastos	-	-	1 ⁹³	-	-	-	-	-
Krater	-	-	1 ⁹⁴	-	-	-	7 ⁹⁵	1 ⁹⁶
Column Krater	-	-	-	-	-	-	13 ⁹⁷	-
Calyx Krater	-	-	-	-	-	-	1 ⁹⁸	-
Amphora	-	-	-	-	2 ⁹⁹	-	4 ¹⁰⁰	-
Neck Amphora	1 ¹⁰¹	-	-	-	1 ¹⁰²	-	8 ¹⁰³	-
Panathenaic Amp.	2 ¹⁰⁴	-	-	-	-	-	1 ¹⁰⁵	-
Oin./Amp. /Pel. ?	-	-	4 ¹⁰⁶	-	-	-	-	-
Oinochoe	1 ¹⁰⁷	-	-	-	5 ¹⁰⁸	-	6 ¹⁰⁹	-
Olpe	-	-	-	-	5 ¹¹⁰	-	2 ¹¹¹	-
Pelike	-	-	-	-	-	-	1 ¹¹²	-
Hydria	1 ¹¹³	-	-	-	-	-	-	-
Epinetron	-	-	-	-	1 ¹¹⁴	-	-	-
Siphon Vase	-	-	-	-	1 ¹¹⁵	-	-	-
Lekythos	1 ¹¹⁶	-	1 ¹¹⁷	-	27 ¹¹⁸	-	17 ¹¹⁹	-
Fragment	-	-	-	-	1 ¹²⁰	-	-	-
	25	0	14	0	169	9	115	16
c.500								
Skyphos	8 ¹²¹	-	-	-	-	-	-	-
Exaleipteron	-	-	1 ¹²²	-	-	-	-	-
Oinochoe	1 ¹²³	-	-	-	-	-	-	-
Hydria	1 ¹²⁴	-	-	-	-	-	-	-
Lekythos	6 ¹²⁵	-	3 ¹²⁶	-	-	-	-	-
	16	0	4	0	0	0	0	0
500-475								
Cup Type A-B	2 ¹²⁷	-	-	-	38 ¹²⁸	-	2 ¹²⁹	-
Cup	1 ¹³⁰	2 ¹³¹	-	1 ¹³²	11 ¹³³	2 ¹³⁴	5 ¹³⁵	3 ¹³⁶
Floral-Band Cup	3 ¹³⁷	-	-	-	1 ¹³⁸	-	-	-
Skyphos	13 ¹³⁹	-	2 ¹⁴⁰	-	30 ¹⁴¹	-	9 ¹⁴²	1 ¹⁴³
Plate	-	-	-	-	-	-	1 ¹⁴⁴	-
Kantharos	-	-	-	-	-	1 ¹⁴⁵	-	1 ¹⁴⁶
Krater	-	-	-	-	1 ¹⁴⁷	-	-	1 ¹⁴⁸
Column Krater	-	-	-	-	-	2 ¹⁴⁹	-	4 ¹⁵⁰
Calyx Krater	-	2 ¹⁵¹	-	-	-	-	-	-
Lekanis lid	-	-	-	-	1 ¹⁵²	-	-	-
Amp./Oin./Pel. ?	-	-	-	-	-	-	-	3 ¹⁵³
Olpe	1 ¹⁵⁴	-	-	-	-	-	2 ¹⁵⁵	-
Oinochoe	-	-	-	-	-	-	2 ¹⁵⁶	-
Pelike	-	-	-	-	-	-	-	1 ¹⁵⁷
Hydria	-	-	-	-	1 ¹⁵⁸	-	-	-
Lekythos	-	-	14 ¹⁵⁹	-	12 ¹⁶⁰	1 ¹⁶¹	31 ¹⁶²	-
	20	4	16	1	95	6	52	14
475-450								
Cup	-	2 ¹⁶³	-	1 ¹⁶⁴	-	5 ¹⁶⁵	-	16 ¹⁶⁶
Skyphos	-	1 ¹⁶⁷	-	-	3 ¹⁶⁸	1 ¹⁶⁹	-	4 ¹⁷⁰
St. Valentin Vase	-	1 ¹⁷¹	-	1 ¹⁷²	-	-	-	-
Kantharos	-	1 ¹⁷³	-	-	-	-	-	-

Corinthian, Attic Black Figure And Red Figure Pottery From Sinope

Lekanis	-	-	-	-	-	-	2 ¹⁷⁴
Krater	-	-	-	2 ¹⁷⁵	-	1 ¹⁷⁶	2 ¹⁷⁷
Column Krater	-	-	-	-	-	1 ¹⁷⁸	1 ¹⁷⁹
Calyx Krater	-	1 ¹⁸⁰	-	2 ¹⁸¹	-	-	2 ¹⁸²
Bell Krater	-	1 ¹⁸³	-	-	-	-	1 ¹⁸⁴
Amphora, Type B	-	-	-	-	-	1 ¹⁸⁵	-
Nolan Amphora	-	-	-	-	-	1 ¹⁸⁶	2 ¹⁸⁷
Oinochoe	-	-	-	-	1 ¹⁸⁸	1 ¹⁸⁹	-
Pelike	-	-	-	-	-	-	1 ¹⁹⁰
Stamnos	-	-	-	-	-	-	2 ¹⁹¹
Hydria	-	-	-	-	-	-	2 ¹⁹²
Lekythos	-	-	8 ¹⁹³	-	13 ¹⁹⁴	1 ¹⁹⁵	2 ¹⁹⁶
Alabastron	-	-	-	-	-	-	-
Fragment	-	-	-	-	-	2 ¹⁹⁷	2 ¹⁹⁸
	0	7	8	6	17	14	0
450-425							
Cup	-	-	-	1 ¹⁹⁹	-	3 ²⁰⁰	8 ²⁰¹
Lekanis	-	-	-	-	-	-	3 ²⁰²
Krater	-	-	-	1 ²⁰³	-	-	-
Calyx Krater	-	1 ²⁰⁴	-	-	-	-	2 ²⁰⁵
Bell Krater	-	1 ²⁰⁶	-	-	-	1 ²⁰⁷	4 ²⁰⁸
Oinochoe	-	-	-	-	-	-	1 ²⁰⁹
Chous	-	-	-	-	-	-	1 ²¹⁰
Pelike	-	-	-	-	-	-	1 ²¹¹
Hydria	-	-	-	-	-	-	2 ²¹²
Neck Amphora	-	-	-	-	-	1 ²¹³	-
Askos	-	-	-	-	-	-	1 ²¹⁴
Lekythos	-	-	-	2 ²¹⁵	-	-	1 ²¹⁶
	0	2	0	4	0	4	0
425-400							
Cup	-	-	-	1 ²¹⁷	-	1 ²¹⁸	4 ²¹⁹
Skyphos	-	-	-	-	-	-	1 ²²⁰
Lekanis Lid	-	-	-	1 ²²¹	-	-	-
Krater	-	-	-	4 ²²²	-	-	1 ²²³
Volute Krater	-	-	-	-	-	-	2 ²²⁴
Calyx Krater	-	1 ²²⁵	-	-	-	-	-
Lebes Gamikos	-	-	-	-	-	-	2 ²²⁶
Amp./Oin./Pel. ?	-	-	-	2 ²²⁷	-	-	-
Pelike	-	-	-	-	-	1 ²²⁸	1 ²²⁹
Askos	-	-	-	-	-	-	1 ²³⁰
Fragment	-	-	-	-	-	2 ²³¹	2 ²³²
Lekythos	-	-	-	14 ²³³	-	2 ²³⁴	4 ²³⁵
	0	1	0	22	0	6	0
400-375							
Cup	-	-	-	-	-	-	14 ²³⁶
Cup-skyphos	-	-	-	3 ²³⁷	-	4 ²³⁸	-
Skyphos	-	1 ²³⁹	-	-	-	-	-
Plate	-	-	-	-	-	-	3 ²⁴⁰
Lekanis Lid	-	3 ²⁴¹	-	1 ²⁴²	-	1 ²⁴³	1 ²⁴⁴
Krater	-	-	-	4 ²⁴⁵	-	-	-
Bell Krater	-	-	-	2 ²⁴⁶	-	-	3 ²⁴⁷
Chous	-	-	-	-	-	1 ²⁴⁸	10 ²⁴⁹
Pelike	-	1 ²⁵⁰	-	-	-	-	3 ²⁵¹
Hydria	-	-	-	1 ²⁵²	-	-	1 ²⁵³
Askos	-	-	-	1 ²⁵⁴	-	-	-
Lekythos	-	2 ²⁵⁵	-	8 ²⁵⁶	-	3 ²⁵⁷	8 ²⁵⁸

Alabastron	-	-	-	2 ²⁵⁹	-	-	-	-
Fragment	-	-	-	-	-	14 ²⁶⁰	-	3 ²⁶¹
	0	7	0	22	0	23	0	46
375-350								
Cup	-	-	-	-	-	1 ²⁶²	-	-
Skyphos	-	6 ²⁶³	-	4 ²⁶⁴	-	11 ²⁶⁵	-	-
Lekanis	-	1 ²⁶⁶	-	-	-	1 ²⁶⁷	-	4 ²⁶⁸
Lekanis Lid	-	12 ²⁶⁹	-	3 ²⁷⁰	-	11 ²⁷¹	-	-
Pyxis	-	-	-	-	-	-	-	1 ²⁷²
Krater	-	-	-	1 ²⁷³	-	13 ²⁷⁴	-	-
Calyx Krater	-	2 ²⁷⁵	-	-	-	-	-	-
Bell Krater	-	8 ²⁷⁶	-	1 ²⁷⁷	-	1 ²⁷⁸	-	-
Oinochoe	-	2 ²⁷⁹	-	-	-	-	-	-
Amp./Oin./Pel. ?	-	-	-	1 ²⁸⁰	-	-	-	-
Pelike	-	2 ²⁸¹	-	-	-	-	-	9 ²⁸²
Hydria	-	-	-	1 ²⁸³	-	-	-	1 ²⁸⁴
Askos	-	3 ²⁸⁵	-	-	-	2 ²⁸⁶	-	1 ²⁸⁷
Lekythos	-	1 ²⁸⁸	-	18 ²⁸⁹	-	3 ²⁹⁰	-	2 ²⁹¹
Fragment	-	-	-	-	-	-	-	2 ²⁹²
	0	37	0	29	0	43	0	20
350-325								
Cup	-	-	-	-	-	-	-	1 ²⁹³
Lekanis	-	-	-	-	-	1 ²⁹⁴	-	3 ²⁹⁵
Lebes gamikos	-	-	-	6 ²⁹⁶	-	-	-	2 ²⁹⁷
Bell krater	-	1 ²⁹⁸	-	-	-	5 ²⁹⁹	-	1 ³⁰⁰
Chous	-	-	-	-	-	-	-	1 ³⁰¹
Pelike	-	2 ³⁰²	-	2 ³⁰³	-	15 ³⁰⁴	-	23 ³⁰⁵
Lekythos	-	-	-	11 ³⁰⁶	-	-	-	1 ³⁰⁷
	0	3	0	19	0	21	0	32

¹ Bucarest, Inst. d'Arch., V21001: *Histria IV*, pl.33, nr.302.

² Bucarest, Inst. d'Arch., V8426: *Histria IV*, pl.31, nr.300, (the Gorgon Painter).

³ Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.31, nr.299.

⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V8429: *Histria IV*, pl.35, nr.322, (the Class of Early Olpe).

⁵ Bucarest, Inst. d'Arch., V8430: *Histria IV*, pl.40, nr.366, (Falmouth P); Bucarest, Inst. d'Arch V8430A: *Histria IV*, pl. 40, no: 367; Bucarest, Inst. d'Arch V21000: *Histria IV*, pl.40, no/ 368 (Manner of Falmouth); Bucarest, Inst. d'Arch., V19736: *Histria IV*, pl.40, nr.369 (KY Painter); Istria, Museum: *ABV* 36.5-7.

⁶ Istria, Museum, V10048: *Histria IV*, pl.41, nr.370; Brijder 1986, pl.145, (the Heidelberg Painter); Bucarest, Inst. d'Arch., V8506: *Histria IV*, pl.41, nr.371; Bucarest, Inst. d'Arch., V8433: *Histria IV*, pl.41, nr.372; Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.41, nr.373; Bucarest, Inst. d'Arch., V8431: *Histria IV*, pl. 41; no: 374; Bucarest, Inst. d'Arch., V9698: *Histria IV*, pl.41, nr.375; Bucarest, Inst. d'Arch., V20266, *Histria IV*, pl.41, no:376; Bucarest, Inst. d'Arch., V19099, *Histria IV*, pl.41, no:377.

⁷ Att.2; Att.3.

⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.109: *CVA* Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), pl.5.7, (Heidelberg Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6359: *CVA* Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 19-20, pl.5.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.41: *CVA* Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 17, fig.6, pl.3, 1-6, (close to Painter of Tubingen 2236);

⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992 1992, 215, fig.10B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M75VVIII1: Pushkina 1992 1992, 215, fig.10A.

¹⁰ Bucarest, Inst. d'Arch., V8458: *Histria IV*, pl.47, nr.430 (the Marmaro Painter).

¹¹ Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.39, nr.345. (the Oxford Lid Group).

¹² *Histria IV*, pl.38, no: 341; no: 340, (Attributed to the Manner of Vatican 309; no: 339 (Manner of Lydos); no: 338 (the KY Painter), Lioutas 1987, pl.31, 1; *Histria IV*, pl.37, no: 336, (Attributed to the Attic Query); *Histria IV*, pl.37, no: 335, (the Manner of Polos Painter); *Histria IV*, pl.37, no: 334 (the Polos Painter); *Histria IV*, pl.37, no: 332 (Manner of Polos Painter); *Histria IV*, pl.37, no: 333; Bucarest, Inst. d'Arch., V8419F: *Histria IV*, pl.38, nr.343.

¹³ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M922: Pushkina 1992 1992, 184, fig.8B; *CVA* Russia 1, (Moscow 1), pl. 46, nr. 2. (the Manner of Lydos); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M82TS13.16: Pushkina 1992 1992, 213, fig.8E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M69NE129.130.12: Pushkina 1992, 213, fig. 8. 7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M7096.679: Pushkina 1992 1992, 213, fig. 8G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina

- 1992 1992, 213, fig.8V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 213, fig.8B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: 213, fig.8A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 128: Pushkina 1992, 213, fig.8D.
- ¹⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V8498: *Histria IV*, pl.33, nr.312; Bucarest, Inst. d'Arch., V19088: *Histria IV*, pl.34, nr.311 (Lydos ?); Bucarest, Inst. d'Arch., V19206: *Histria IV*, pl.32, nr.310; (the Painter of Louvre F 6); Bucarest, Inst. d'Arch., V9696: *Histria IV*, pl.33, nr.309, (the Painter of Louvre F 6); Bucarest, Inst. d'Arch., V8472A: *Histria IV*, pl.33, nr.308, (Manner of Lydos); Bucarest, Inst. d'Arch., V19083: *Histria IV*, pl.33, nr.307, (Manner of Lydos); Bucarest, Inst. d'Arch., V5742: *Histria IV*, pl.32, nr.306 (Manner of Lydos); Bucarest, Inst. d'Arch., V9699: *Histria IV*, pl.33, nr.303 (Attic?); MIRS 16764: *Histria IV*, pl.32, no:304 (Lydos); *Histria* (no inventory): Domaneantu 1996, 192, fig.1, no:1 (Lydos); *Histria* (no inventory): Domaneantu 1996 192, fig.1, no:2 (Lydos); *Histria* (no inventory): Domaneantu 1996 192, fig.1, no:3, (the Manner of Lydos); *Histria* (no inventory): Domaneantu 1996 192, fig.1, no:4, (the Painter of Louvre F 6); *Histria* (no inventory): Domaneantu 1996 192, fig.1, no:5, (the Painter of Louvre F 6).
- ¹⁵ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Koromila 1991, 132, fig.106; Olbia O.1914.137: Skudnova 1988, 169, 266, 171, 266, (Lydos); Beazley, *Para.* 45.
- ¹⁶ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M253: Pushkina 1992, 175, fig.1A; CVA Russia 1, (Pushkin Museum 1), pl. 20, nr.5; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2526: Pushkina 1992, 175, fig.1B.
- ¹⁷ Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.32, nr.301 (the Manner of Lydos); *Histria* ? (no inventory), pl.32, no: 305.
- ¹⁸ Bucarest, Inst. d'Arch., V8452C: *Histria IV*, pl.30, nr.291.
- ¹⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1173: Pushkina 1992, 175, fig.1V.
- ²⁰ Bucarest, Inst. d'Arch., V8402B: *Histria IV*, pl.35, nr.323.
- ²¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 45.
- ²² Bucarest, Collection unknown: *Histria V*, pl.1, nr.2.
- ²³ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 183, fig.7I.
- ²⁴ Att.48; AMAC inv.nr.1363.
- ²⁵ Bucarest, Inst. d'Arch., V9573B: *Histria IV*, pl.42, nr.383; Bucarest, Inst. d'Arch., V20262B: *Histria IV*, pl.42, nr.382; Bucarest, Inst. d'Arch V8508, *Histria IV*, 73, no:380; Bucarest, Inst. d'Arch V9686, *Histria IV*, 73, no:381; Bucarest, Inst. d'Arch., V9690: *Histria IV*, pl.42, nr.379; Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.42, nr.378; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no: 5 (Tleson); Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no:6 (Lip Cup ?).
- ²⁶ Att.4.
- ²⁷ St. Petersburg, State Hermitage Museum (1 - O.58.1037): Levi 1964, 150, fig.17; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.56.1339: Levi 1964, 149, fig.16; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Capecchi *et al.* 1998, pl.72.1-2, (Sakonides).
- ²⁸ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M82TS103.6: Pushkina 1992, 215, fig.10G.
- ²⁹ Bucarest, Inst. d'Arch: *Histria IV*, pl.42, nr.384; Bucarest, Inst. d'Arch., V9690T: *Histria IV*, pl.42, nr.385 (the Group BO); Bucarest, Inst. d'Arch., V20270: *Histria IV*, 74, no:386; Bucarest, Inst. d'Arch., V20280B: *Histria IV*, pl.42, nr.387; Bucarest, Inst. d'Arch., *Histria IV*, pl.44, no:388; Bucarest, Inst. d'Arch., V20867D: *Histria IV*, pl.42, nr.389 (the Group BO); Bucarest, Inst. d'Arch., V9695F: *Histria IV*, pl.42, nr.390; Bucarest, Inst. d'Arch., *Histria IV*, 74, no:391; Bucarest, Inst. d'Arch: *Histria IV*, pl.42, nr.392; Bucarest, Inst. d'Arch: *Histria IV*, 74, no: 393; Bucarest, Inst. d'Arch., V19512, *Histria IV*, pl.43, no:394; Bucarest, Inst. d'Arch., V8515: *Histria IV*, pl.42, nr.395; Bucarest, Inst. d'Arch., V9685: *Histria IV*, pl.42, nr.396; Bucarest, Inst. d'Arch., V9473A: *Histria IV*, pl.42, nr.397; Bucarest, Inst. d'Arch., *Histria IV*, 74, no: 398; Bucarest, Inst. d'Arch., V20268: *Histria IV*, 74, no: 399; Bucarest, Inst. d'Arch., V8497: *Histria IV*, pl.44, nr.400; Bucarest, Inst. d'Arch.: V19741: *Histria IV*, 74, no:401; Bucarest, Inst. d'Arch., V19886: *Histria IV*, pl.43, nr.402; Bucarest, Inst. d'Arch., V9481A: *Histria IV*, pl.44, nr.403 (I, A); Bucarest, Inst. d'Arch., MIRS: *Histria IV*, pl.45; no:404, (Rhodes 12264); Bucarest, Inst. d'Arch., V9685: *Histria IV*, 74, no: 405, (the Group BO); Bucarest, Inst. d'Arch., V9481F: *Histria IV*, pl.44, nr.406; Bucarest, Inst. d'Arch., V20268: *Histria IV*, 75, no: 407; Bucarest, Inst. d'Arch., V9311B: *Histria IV*, pl.44, nr.408; Bucarest, Inst. d'Arch., V9690Q: *Histria IV*, pl.42, nr.409; Bucarest, Inst. d'Arch., V9311: *Histria IV*, pl.45, no: 410, (Sakonides ?); Bucarest, National History Museum: *Histria I*, 413, fig.285; Bucarest, National History Museum: *Histria I*, 415, fig.291; Bucarest, National History Museum: *Histria I*, 415, fig.288; Bucarest, National History Museum: *Histria I*, 413, fig.286; Excavation: fig.2, no:7; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no: 8; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no:9; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no:10; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no:11; Excavation: Domaneantu 1996 fig.2, no:12.
- ³⁰ Att.5; Att.6.
- ³¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.1151: Levi 1964, 150, fig.17.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.1107: Levi 1964, 149, fig.16; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.992: Levi 1964, 148, fig.15; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1033: Levi 1964, 149, fig.16; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Levi 1964, fig.23.4; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1689: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 34-35, pl.14.2, (Tleson); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6352: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 39, pl.16.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG190595: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 41-42, 17.11; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1688: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 45, pl.18.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6353: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 45, pl.18.13; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL18036: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 46, pl.19.4 (close to Elbows-out Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1904.44: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 46-47, pl.19.5, (close to Elbows-out Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6363: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 48-49, pl.20.3, (close to Elbows-out Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL11077: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 51, fig.37, pl.20.12; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL8176: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage

- Museum 10), 51, pl.21.1, (close to Elbows-out Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.135: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 51, pl.21.2, (close to Elbows-out Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6355: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 56, pl.24.9, (close to Painter of the Nicosia Olpe); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.97: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 60, pl.26.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.37: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 60, pl.26.6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.87: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 61, pl.26.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.88: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 61, pl.26.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.134: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 61, pl.26.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL11081: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 64, pl.27.8, (close to the Painter of Agora 1241); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL15996: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 67, pl.29.2; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG6251: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), pl.29.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL18037: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 70-71, pl.30.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1904.28: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 72, pl.31.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.112: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 73, pl.31.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.129: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 76, pl.35.4; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.130: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 76, pl.35.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL17451: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 77, pl.36.1-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.127: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 77-78, pl.37.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1909.111: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 40-41, fig.48, pls.26,1-6, 27,1-2.
- ³² Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M929: Pushkina 1992, 186, fig.10.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M237: Pushkina 1992, 186, fig.10D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M626: Pushkina 1992, 186, fig.10K, CVA Russia 1 (Moscow 1), pl.58.4; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2577: Pushkina 1992, 186, fig.10G; Excavation: Pushkina 1992, 215, fig.10E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 215, fig.10I; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M927: Pushkina 1992, 186, fig.10B, CVA Russia 1 (Moscow 1), pl.56.3; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 186, fig.10E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 186, fig.10V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M79NVM4.10: Pushkina 1992, 215, fig.10.8; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M73TSIII13: Pushkina 1992 215, fig.10.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M75VVI19: Pushkina 1992, 215, fig.10L; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 215, fig.10M; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1354: Pushkina 1992, 215, fig.10D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: 186, fig.10A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 835: Pushkina 1992, 222, fig.17.8.
- ³³ Olbia National Reserve 96.616: Beazley Archive, vase nr. 9023538; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1905.66: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 58-59, pl.53,1-6, (close to the Painter of Oxford 237).
- ³⁴ Olbia, National Reserve 95.157: Beazley Archive vase nr. 9023539.
- ³⁵ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 3626: Pushkina 1992, 189, fig.12G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 3956: Pushkina 1992, 189, fig.12V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M627: Pushkina 1992, 189, fig.12D, CVA Russia 1 (Moscow 1), pl.59, nr.3.
- ³⁶ Berlin 4982: ABV, 213.32.
- ³⁷ Att.8.
- ³⁸ Excavation: Rusaeva 1994, 100, fig.13.3; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusaeva 1994, 100, fig.13.4; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusaeva 1994, 100, fig.13.5; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusaeva 1994, 100, fig.13.6; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusaeva 1994, 100, fig.13.7; Olbia National Reserve 04.123: Beazley Archive, vase nr.9023489.
- ³⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M74TSXX7: Pushkina 1992, 217, fig.12A; Excavation: Pushkina 1992, 217, fig.12B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1354: Pushkina 1992, 215, fig.10D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1084: Pushkina 1992, 185, fig.9A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 186, fig.10A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 215, fig.10V.
- ⁴⁰ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 90.58, (close to Hermogenes Potter); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1910.199: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 42, fig.50, pls. 30,1-6, 31, 1-2; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.42: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 43, pl.32,1-6, (close to the Painter of Tübingen 2236); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.43: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 43, pl.33,1-6.
- ⁴¹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 195, fig.17, (the Painter of Berlin 1686).
- ⁴² Olbia O.1910.79: Skudnova 1988, 59, cat.62.(O.910.79).
- ⁴³ Bucarest, Inst. d'Arch., V8419: *Histria IV*, pl.39, nr.344; *Histria IV*, pl.38, no: 342.
- ⁴⁴ Att.19.
- ⁴⁵ St. Petersburg, State Hermitage Museum: ABV, 657.100, (the Swan Group).
- ⁴⁶ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 804: Pushkina 1992, 184, fig.8V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 486: Pushkina 1992, 184, fig.8G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1454: Pushkina 1992, 184, fig.8A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 184, fig.8D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M76TS99.12: Pushkina 1992, 214, fig.9; (the Group E); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ABV, 657.101, (the Swing Painter).

- ⁴⁷ Bucarest, Inst. d'Arch., V8475: *Histria IV*, pl.35, nr.315; Bucarest, Inst. d'Arch., V9424, *Histria IV*, pl.35, nr.314; Bucarest, Inst. d'Arch., V8425: *Histria IV*, pl.35, nr.313.
- ⁴⁸ Att.20; Att.21.
- ⁴⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M251: Pushkina 1992, 177, fig.3B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M252: Pushkina 1992, 177, fig.3G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 206, fig.1V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 206, fig.1B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M74VII-III: Pushkina 1992, 206, fig.1A.
- ⁵⁰ Odessa Museum of Western and Eastern Art, (no inventory): Shtitelman 1977, fig.23A; Olbia National Reserve 04.370: Beazley Archive, vase nr.9023463.
- ⁵¹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2499: Pushkina 1992, 176, fig.2B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1589: Pushkina 1992, 176, fig.2V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1543: Pushkina 1992, 177, fig.3A.
- ⁵² Bucarest, Inst. d'Arch., V9705A: *Histria IV*, pl.31, nr.297; Bucarest, Inst. d'Arch., V5733: *Histria IV*, pl.31, nr.296 (A, B), (Manner of Vatican 309).
- ⁵³ Pushkina 1992, 179, fig.4D.
- ⁵⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V9694: *Histria IV*, pl.30, nr.293; Bucarest, Inst. d'Arch., V5706: *Histria IV*, pl. 30, no: 292.
- ⁵⁵ Olbia National Reserve 87.2: Beazley Archive, vase nr.9023458 ; Olbia National Reserve 87.2: Beazley Archive, vase nr. 8023459 ; Olbia National Reserve 04.40: Beazley Archive, vase nr.9023460 ; Olbia National Reserve 01.644: Beazley Archive, vase nr.9023461 ; Olbia National Reserve 01.834: Beazley Archive, vase nr.9023462.
- ⁵⁶ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 182, fig.6B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 182, fig.6A.
- ⁵⁷ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: *ABV*, 396.10; Beazley *Para.*, 173, (the Eucharides Painter).
- ⁵⁸ Bucarest, Inst. d'Arch., V9594A, *Histria IV*, pl.35, no.319, (the Class of Vatican 342).
- ⁵⁹ St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 420.2, (the Class of Oxford Siren–Jug).
- ⁶⁰ Cracow, National Museum, FK6186: *ABV*, 424.8, (the Dubois Class).
- ⁶¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1911.10: *ABV*, 396.24, (the Eucharides Painter).
- ⁶² St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL10333: Beazley *Para.*, 202, (the Fat-Runner Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL12582: *ABV*, 460.13, Pharmakowsky 1914, 235, fig. 50, (the Fat-Runner Group); Odessa, Museum of Western and Eastern Art 22052: Bodzek 2006, 235, nrs.13, 14.
- ⁶³ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 181, fig.5 (the Class of London B.352).
- ⁶⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 626, (the Painter of the Karlsruhe Skyphos).
- ⁶⁵ Att.7.
- ⁶⁶ Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 22.2 ; Olbia National Reserve 00.1258: Beazley Archive, vase nr. 9023564; Olbia National Reserve 00.1413: Beazley Archive, vase nr. 9023565; Olbia National Reserve 02.837: Beazley Archive, vase nr. 9023566; Olbia National Reserve 04.39: Beazley Archive, vase nr. 9023567; Olbia National Reserve 04.220: Beazley Archive, vase nr. 9023568; Olbia National Reserve 03.1087: Beazley Archive, vase nr. 9023569; Olbia National Reserve 04.365: Beazley Archive, vase nr. 9023570; Olbia National Reserve 99.529: Beazley Archive, vase nr. 9023571; Olbia National Reserve 92.970: Beazley Archive, vase nr. 9023572.
- ⁶⁷ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 222, fig.17I; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 269: Pushkina 1992, 222, fig.17G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 274: Pushkina 1992, 222, fig.17D.
- ⁶⁸ Bucarest, National History Museum, 16835: *Histria IV*, pl.47, nr.431; Bucarest, Inst. d'Arch., V9479: *Histria IV*, pl.46, nr.415; Bucarest, Inst. d'Arch., V19795: *Histria IV*, pl.46, nr.412; Bucarest, Inst. d'Arch., V9595, *Histria IV*, 75, no:411; *Histria IV*, Bucarest, Inst. d'Arch., V19298: *Histria IV*, 75, no:413; Bucarest, Inst. d'Arch., V8385: *Histria IV*, pl.75, no:414; Bucarest, Inst. d'Arch., V8399: *Histria IV*, 75, no:416; Bucarest, Inst. d'Arch., V8382: *Histria IV*, 75 no:417; Bucarest, Inst. d'Arch., V8399: *Histria IV*, 75, no:418; Bucarest, Inst. d'Arch., V8396: *Histria IV*, 75, no:419; Bucarest, Inst. d'Arch., V8385: *Histria IV*, pl.46, no:420; Bucarest, Inst. d'Arch., V9479: *Histria IV*, pl.46, no:422.
- ⁶⁹ Att.9; Att.10.
- ⁷⁰ St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.1031: Levi 1964, 147, fig.14; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.1097: Levi 1964, 147, fig.14; St. Petersburg, State Hermitage Museum B3615: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 82, pl.40.6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.86: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 82i, fig.65, pl.40.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.114: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 86, pl.42.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6342: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 86, pl.42.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.99: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 86, pl.42, 10; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1912.296: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 86, pl.43.1-3.
- ⁷¹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 277: Pushkina 1992, 216, fig.11E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 522: Pushkina 1992, 216, fig.11G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 216: Pushkina 1992, 216, fig.11V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M75TS27.9: Pushkina 1992, 217, fig.12E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 18: Pushkina 1992, 217, fig.12G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 20: Pushkina 1992, 217, fig.12D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 367: Pushkina 1992, 185, fig.9V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 185, fig.9B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 216, fig.11B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1583: Pushkina 1992, 185, fig.9G.
- ⁷² Bucarest, Inst. d'Arch., V21114: *Histria IV*, pl.46, no:421; Bucarest, Inst. d'Arch., V8379: 76, no:423; Bucarest, Inst. d'Arch., V8393: *Histria IV*, pl.46, no:424; Bucarest, Inst. d'Arch., V9266: *Histria IV*, 76, no:425; Bucarest, Inst. d'Arch., V8381: *Histria IV*, pl.46, no: 426.

⁷³ Att.11.

⁷⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.2 (related to Droop Cups); St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 205-6, fig.53.3, (related to Droop Cups); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1913.181: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 79, pl.38.1-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1904.27: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 80, pl.39.2; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.111: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 80-81, pl.39.6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.110: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 81, pl.39.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.64: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 43-44, pl.34.1-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.264: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 44, pl.35.1-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.265: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 44-45, pl.36.1-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.266: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 45, pl.37.1-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.149: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 45, pl.38.1-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.263: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 46, pl.40.1-5; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.40: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 46, pl.41.1-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.65: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 47, pl.42.1-2.

⁷⁵ Excavation: Pushkina 1992, 216, fig.11D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 187, fig.11B.

⁷⁶ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 485: Pushkina 1992, 217, fig.12V.

⁷⁷ Bucarest, Inst. d'Arch., V8384: *Histria IV*, pl.47, nr.434; Bucarest, Inst. d'Arch., V8456: *Histria IV*, 76, no:435.

⁷⁸ Olbia National Reserve 04.441: Beazley Archive, vase nr. 9023540; Olbia National Reserve 04.05: Beazley Archive, vase nr. 9023541; Olbia National Reserve 92.955: Beazley Archive, vase nr. 9023543; Olbia National Reserve 97.44: Beazley Archive, vase nr. 9023544; Olbia National Reserve 04.221: Beazley Archive, vase nr. 9023545; Olbia National Reserve 94.671: Beazley Archive, vase nr. 9023546; Olbia National Reserve 03.641: Beazley Archive, vase nr. 9023549; Olbia National Reserve 99.735: Beazley Archive, vase nr. 9023550; Olbia National Reserve 95.251: Beazley Archive, vase nr. 9023551; Olbia National Reserve 95.251: Beazley Archive, vase nr. 9023551; Olbia National Reserve 03.604: Beazley Archive, vase nr. 9023552; Olbia National Reserve 03.93: Beazley Archive, vase nr. 9023553; Olbia National Reserve 94.683: Beazley Archive, vase nr. 9023554.

⁷⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 323: Pushkina 1992, 190, fig.13G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M13: Pushkina 1992, 189, fig.12A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M105: Pushkina 1992, 189, fig.12B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2368: Pushkina 1992, 189, fig.12E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 31: Pushkina 1992, 190, fig.13B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 817: Pushkina 1992, 190, fig.13V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M691: Pushkina 1992, 190, fig.13D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2938: Pushkina 1992, 191, fig.14E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 583: Pushkina 1992, 191, fig.14D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 691: Pushkina 1992, 191, fig.14G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 56: Pushkina 1992, 225, fig.16A, CVA Russia 1, (Moscow 1), pl.65.4-5; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1293: Pushkina 1992, 220, fig.15; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1428: Pushkina 1992, 218, fig.13; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2915: Pushkina 1992, 190, fig.13A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 921: Pushkina 1992, 191, fig.14A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 191, fig.14B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 219, fig.14; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M80TS88.13: Pushkina 1992, 221, fig.16G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 225, fig.19.5.

⁸⁰ Att.12.

⁸¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.318: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 57, pl.51.6-9.

⁸² Att.13; Att.14.

⁸³ St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1904.20: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 88-89, pl.45.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 91, pl.47.1-2; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL8196: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 93, pl.49.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1911.457: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 95, fig.82, pl.50.1-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6332: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 97, fig.85, pl.52.4; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1905.105: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 97, pl.52.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1913.409: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 103-104, pl.57.1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1913.410: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 104-105, pl.57.5-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1910.290: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 105, pl.58.1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.8: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 105, pl.58.5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL1910.289: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 105, pl.59.1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.143: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 105-106, pl.59, 5-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.317: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 106, pl.60.1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.309: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 106, pl.60.5-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.308: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 106-107, pl.61.1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.414: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 107, pl.62, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.250: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 107, pl. 62.5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.214: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State

- Hermitage Museum 10),107-108, pl.63, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.98: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 108, pl.63, 5-7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL8179: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 108, pl.63.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.466: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 108, fig.118, pl.63.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.318: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 109, fig.120, pl.64, 5-6; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.199: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 109, pl.65, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.465: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 109-110, pl.65, 5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.316: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 110, pl.66, 5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.97: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10),110, pl.67, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1913.491: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 111, pl.68,1-3; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1905.124: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 111, pl.68.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.140: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 112, pl.69.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1910.288: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 113, pl.70, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.441: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 113, pl.70, 5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1909.14: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 114, pl.72, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.440: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 114, pl.73, 5-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL8210: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 115, pl.74, 4-6.
- ⁸⁴ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M80TS33.16: Pushkina 1992, 216, fig.11A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 682: Pushkina 1992, 187, fig.11A.
- ⁸⁵ St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.569: Levi 1964, 152, fig.21.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.57.2669: Levi 1964, 139, fig.6.2; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Levi 1964, 222, fig.23.5; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.5; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.4; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.6; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum B88.34: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 117, pl.75.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6339: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 117, pl.75.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL8172: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 117, pl.75.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.526: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 118-119, pl.77.1-2; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.101: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 120, pl.77.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.106: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 120, pl.77.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.467: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 121, pl.78, 7-8; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL4277: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 123, pl.80, 5-9; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1902.191: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 67, pl.51,4-5.
- ⁸⁶ Leningrad, Arch. Inst., 5572: Cohen, pl.72.1, 2, 3 (I, A), (Oltos) ; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O18181: ARV², 17.20, (the Euphros Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 141, (the Pithos Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 168.3, (the Bowdoin-Eye Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 325.144 bis, (the Eye Cups, Class I); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 0.58.488: Beazley *Para.*, 336, (the Epeleios Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 325.122 bis, (the Eye Cups, Class I); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 0.56.1681: Beazley *Para.*, 326, Add², 161, (the Eye Cups, Class I); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 0.58.49: Beazley *Para.*, 338, (the Scheurleer Painter).
- ⁸⁷ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M75TS25.101636: Pushkina 1992, 221, fig.16I; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M80TS70.8: Pushkina 1992, 221, fig.16.7; Excavation: Pushkina 1992, 221, fig.16B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M81TS15: Pushkina 1992, 221, fig.16E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 139: Pushkina 1992, 222, fig.17A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 185, fig.9D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 185, fig.9E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M79TS52.12: Pushkina 1992, 221, fig.16.7; Excavation: Pushkina 1992, 221, fig.16Z; Excavation: Pushkina 1992, 221, fig.16V.
- ⁸⁸ Pushkin Museum M85.CII/13, no:253: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.46.5, (the Painter of Berlin 2268); Pushkin Museum M.173: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.48.1; Pushkin Museum M.904: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.46.6, (the Euergides Painter); Pushkin Museum M.1206: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.48.4; Pushkin Museum M.910: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.47.5, (the Pithos Painter); Pushkin Museum M.1249: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.47.4, (the Pithos Painter); Pushkin Museum M. 1399: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.46.3, (Circle of Oltos); Pushkin Museum M. 1503: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.46.2, (Circle of Oltos); Pushkin Museum M.85.C.102/11: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.47.1, (the Euergides Painter); Pushkin Museum M.87.C63.no:67: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 46.4, (the Euergides Painter); Pushkin Museum M.87.C66.no:120: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.47.3; Pushkin Museum M.90.C134-135:12, no:100: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.48.3; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M919: Beazley *Para.*, 334, (the Pithos Painter); Pushkin Museum M.75C25:12, no:950: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 42.1.
- ⁸⁹ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1912, 353-4, fig.41, nr.12, 355, fig.44; 370, fig.61; St. Petersburg, State Hermitage Museum: ABV, 626, (the Painter of the Karlsruhe Skyphos); Olbia National Reserve 01.487: Beazley Archive, vase nr.9023488 ; Olbia National Reserve 03.622: Beazley Archive, vase nr.9023490 ; Olbia National Reserve 02.822a: Beazley Archive, vase nr.9023491 ; Olbia National Reserve 02.822b: Beazley Archive, vase nr. 9023492 ; Olbia National Reserve 03.40: Beazley Archive, vase nr. 9023493 ; Olbia National Reserve 93.621: Beazley Archive, vase nr. 9023494 ; Olbia National Reserve 92.969: Beazley Archive, vase nr. 9023495, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 90.116: Beazley Archive, vase nr. 9023496, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 93.752: Beazley Archive, vase nr. 9023497, (close to CHC Group) ; Olbia National Reserve 95.648: Beazley Archive, vase nr. 9023498, (close to CHC Group);

- Olbia National Reserve 01.1101: Beazley Archive, vase nr. 9023499, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 02.825: Beazley Archive, vase nr. 9023500, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 96.108: Beazley Archive, vase nr. 9023501, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 03.631: Beazley Archive, vase nr. 9023502, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 95.60: Beazley Archive, vase nr. 9023503, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 92.474: Beazley Archive, vase nr. 9023504, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 97.286: Beazley Archive, vase nr. 9023505, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 92.882: Beazley Archive, vase nr. 9023506, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 93.753: Beazley Archive, vase nr. 9023507, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 94.689a: Beazley Archive, vase nr. 9023508, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 92587: Beazley Archive, vase nr. 9023509, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 98.83: Beazley Archive, vase nr. 9023510, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 04.402a: Beazley Archive, vase nr. 9023511, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 04.402b: Beazley Archive, vase nr. 9023512, (close to CHC Group); Olbia National Reserve 97.189: Beazley Archive, vase nr. 9023513, (close to CHC Group).
- ⁹⁰ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 547: Pushkina 1992, 192, fig.15A; Excavation: Pushkina 1992, 192, fig.15B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 122: Pushkina 1992, 177, fig.3D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 193, fig.16A; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 8611: *ABV*, 624.3, *Add²*, 144, (the Group of CHC – the Heron Class).
- ⁹¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 3209: *ABV*, 611.7, (the Group of Vatican G 57).
- ⁹² Odessa, Museum of Western and Eastern Art, 21972: *ARV²*, 67.137, (Oltos).
- ⁹³ Att.17.
- ⁹⁴ Att.22.
- ⁹⁵ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1201: *CVA Russia 1* (Moscow 1), pl.23.4; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M85: *CVA Russia 1* (Moscow 1), pl.23.3; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 22: Pushkina 1992, 207, fig.2B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M108: Pushkina 1992, 177, fig.3V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M82TS169: Pushkina 1992, 207, fig.2G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M72.102: Pushkina 1992, 207, fig.2A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 268: Pushkina 1992, 207, fig.2V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1197: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.23.1-2. (the Painter of Oxford 216).
- ⁹⁶ Pushkin Museum M.1221: *CVA Russia 4* (Moscow 4), pl.16 .1, (the Euphronios Painter).
- ⁹⁷ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M110: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.24.2 (the Leagros Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M90: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.22.5 (the Leagros Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1016: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.22.4; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M85A: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.22.3 (the Leagros Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1200: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.22.2 (Circle of Antimenes); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M88: *CVA Russia 1*, (Pushkin Museum 1), pl.22.1; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 221: Pushkina 1992, 207, fig.2D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M535: Pushkina 1992 fig.2X; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 571: Pushkina 1992, 176, fig.2A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M82A: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.24.4; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1019: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.24.1; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, GMIII1317: *CVA Russia 1*, (Moscow 1), pl.22.6 (the Leagros Group).
- ⁹⁸ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 511: Pushkina 1992, 206, fig.1D.
- ⁹⁹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL15316: Beazley *Para.*, 203, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL1483: Beazley *Para.*, 203, (the Group of Vatican G 52).
- ¹⁰⁰ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M72130.11: Pushkina 1992, 208, fig.3A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 208, fig.3.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 208, fig.3G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 21: Pushkina 1992, 208, fig.3V.
- ¹⁰¹ Bucarest, Inst. d'Arch., V8438: *Histria IV*, pl.31, nr.298.
- ¹⁰² St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1912, 353-4, fig. 41, nr. 11.
- ¹⁰³ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M76TS81.14: Pushkina 1992, 209, fig.4B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M7663.14: Pushkina 1992, 209, fig.4A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M84TS30: Pushkina 1992, 208, fig.3B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 179, fig.4G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 179, fig.4A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M175: Pushkina 1992, 179, fig.4B; Excavation: Pushkina 1992, 179, fig.4V; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P19B1: *ABV*, 284.5, *Add²*, 74.
- ¹⁰⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V9113: *Histria IV*, pl.30, nr.295; Bucarest, National History Museum, 3609- Bucarest, National History Museum, 16788: *Histria IV*, pl.30.294.
- ¹⁰⁵ Pushkin State Museum M-85 C84n.50 : *CVA Russia 1* (Pushkin State Museum 1), pl. 7, 3.
- ¹⁰⁶ Att.23; Att.24; Att. .25; Att.26.
- ¹⁰⁷ Bucarest, Inst. d'Arch., V19521: *Histria IV*, pl.35, no.321, (the Group of Vatican G 52).
- ¹⁰⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky1914, 233, fig.48, St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 428.3, (the Class of Collar-of Eesses); St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 439.3, (the Painter of Vatican G 50); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3075: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3075A: Beazley *Para.*, 203, (the Fat-Runner Group).
- ¹⁰⁹ Kiev: Shtitelman 1977, fig.20-21; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M81TS861.3: Pushkina 1992, 208, fig.3D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 208, fig.3E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 209, fig.4G; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 179.11, 200.25.8, (the Cass of London B 524 – Dolphin Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 532.5, (the Group of Athena P – the Class of Copenhagen 68).

- ¹¹⁰ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1913, 203-4, fig.49, (the Painter of the Karlsruhe Skyphos); Olbia National Reserve 89.1010 : Beazley Archive, vase nr.9023465 ; Olbia National Reserve 96.418 : Beazley Archive, vase nr.9023466 ; Olbia National Reserve 99.741 : Beazley Archive, vase nr.9023467; Olbia National Reserve 01.316 : Beazley Archive, vase nr.9023468.
- ¹¹¹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 179, fig.4K; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 12: Pushkina 1992, 209, fig.4D.
- ¹¹² Pushkina 1992, 209, fig.4V.
- ¹¹³ Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.35, no.318, (the Group of Vatican G 52).
- ¹¹⁴ Kozub 1987, 69, fig.24,2.
- ¹¹⁵ St. Petersburg, State Hermitage Museum 1911.292: Pharmakowsky 1912, 360, fig.51.
- ¹¹⁶ Bucarest, Inst. d'Arch., V19522: *Histria IV*, pl.36, no.325 (Athens 581- Circle of Leagros).
- ¹¹⁷ Att.27.
- ¹¹⁸ Odessa, Museum of Western and Eastern Art (1 - XXXX4490): Shtitelman 1977, fig.22; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABL*, 194.16, (the Dolphin Class); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL10966: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL6918: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3417: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL4160: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, B3319: Beazley *Para.*, 202, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, B15389: Beazley *Para.*, 203, (the Group of Vatican G 52); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL10321: Beazley *Para.*, 206, (the Group of Hoplite Leaving-Home); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL10332: Beazley *Para.*, 207, 206, (the Phanyllis Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3432: Beazley *Para.*, 207, (the Phanyllis Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3418: Beazley *Para.*, 209, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3415: Beazley *Para.*, 210, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL15988: Beazley *Para.*, 210, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 87869: Beazley *Para.*, 210, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL341501: Beazley *Para.*, 211, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.272: Blondell – Ormand 2015, 49, fig.1.3; Olbia National Reserve 95.664 : Beazley Archive, vase nr.9023469 (compare Phanyllis Group); Olbia National Reserve 89.164 : Beazley Archive, vase nr.9023470 (compare Phanyllis Group); Olbia National Reserve 00.1589 : Beazley Archive, vase nr.9023471 (compare Phanyllis Group); Olbia National Reserve 02.713 : Beazley Archive, vase nr.9023472 (compare Cock Group); Olbia National Reserve 90.503 : Beazley Archive, vase nr.9023473 (compare Cock Group); Olbia National Reserve 00.1183 : Beazley Archive, vase nr.9023474 (compare Cock Group); Olbia National Reserve 98.492 : Beazley Archive, vase nr.9023475 ; Olbia National Reserve 01.488: Beazley Archive, vase nr.9023476; Olbia National Reserve 03.607 : Beazley Archive, vase nr.9023477; Olbia National Reserve 94.734 : Beazley Archive, vase nr.9023478 ; Olbia National Reserve 03.276 : Beazley Archive, vase nr.9023479.
- ¹¹⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Archaeological News, 14 (1985), 62; (the Group E); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1.1911.17: Boruskovskaya 1997, 26, fig.2, 36, nr.2; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1902.53: Boruskovskaya 1997, 26, fig.1, 36, nr.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1912.7: Boruskovskaya 1997, 27, fig.4, 36, nr.4, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1876.91: Boruskovskaya 1997, 27, fig.6, (the Cock Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1902.38: Boruskovskaya 1997, 27, fig.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 756: Pushkina 1992, 183, fig.7K; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1904.27: Beazley *Para.*, 211, Boruskovskaya 1997, 27, fig.5; Pilsen, Museum of Western Bohemia, 8408: *ABV*, 463.5, 699, Beazley *Para.*, 205, *Add²* 116 (the Phanyllis Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 211, fig.6B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 183, fig.7A; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M549: 183, fig.7B; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M637: Pushkina 1992, 183, fig.7G, (the Emporion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 211, fig.6A; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 699.27; St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ABV*, 699.41, (the Cock Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M238: Pushkina 1992, 183, fig.7.7.
- ¹²⁰ Olbia National Reserve 01.491: Beazley Archive, vase nr.9023487.
- ¹²¹ Bucarest, Inst. d'Arch., V8455: *Histria IV*, pl.39, nr.346, (the Manner of Theseus Painter); Bucarest, Inst. d'Arch., V8900D: *Histria IV*, pl.40, nr.363; Bucarest, Inst. d'Arch., V8463B: *Histria IV*, pl.40, nr.356 bis; Bucarest, Inst. d'Arch., V9470B: *Histria IV*, pl.39, nr.353 (the CHC Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V9471D: *Histria IV*, pl.39, nr.351 (the CHC Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V5712: *Histria IV*, pl.39, nr.349 (the CHC Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V9470: *Histria IV*, pl.39, nr.352; Bucarest, Inst. d'Arch., V8855: *Histria IV*, .71, no:350.
- ¹²² Att.18.
- ¹²³ Bucarest, Inst. d'Arch., V8413: *Histria IV*, pl.35, nr.320.
- ¹²⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V19524: *Histria IV*, pl.35, nr.317.
- ¹²⁵ Constanta, Museum, 19936: *Histria IV*, pl.36, 331 (the Phanyllis Group - Athens 581); Bucarest, Inst. d'Arch., V8411: *Histria IV*, pl.36, nr.330; Bucarest, Inst. d'Arch., V9573: *Histria IV*, pl.36, nr.329 (Athens 581); Bucarest, Inst. d'Arch., V8410: *Histria IV*, pl.36, nr.328, (Perhaps Athens 581); Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.36, nr.327, (Athens 581); Bucarest, Inst. d'Arch., V9485A: *Histria IV*, pl.36, nr.326, (Athens 581).
- ¹²⁶ Att.28; that apart two plain lekythoi in Sinop Museum: Sinop inv. Nr. 1.75.44; Sinop inv. Nr. 1.76.44, which were not included into this study.
- ¹²⁷ Bucarest, Inst. d'Arch; *Histria IV*, pl.47, nr.438, (the Leafless Group); Bucarest, Inst. d'Arch. *Histria IV*, pl.47, nr.437, (the Leafless Group).

- ¹²⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.57.2613: Levi 1964, 138, fig.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum B2197, CVA Russia 10, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 3), 61-62, fig.41.pls.57.1-3, 58.1-3; Olbia National Reserve: Beazley Archive, vase nr. 9023542; Olbia National Reserve 89.783: Beazley Archive, vase nr. 9023547; Olbia National Reserve 95.477: Beazley Archive, vase nr. 9023548; Olbia National Reserve 95.251: Beazley Archive, vase nr. 9023551; Olbia National Reserve 94.219: Beazley Archive, vase nr. 9023555, (Leafless Group); Olbia National Reserve 04.219: Beazley Archive, vase nr. 9023556, (Leafless Group); Olbia National Reserve 02.277: Beazley Archive, vase nr. 9023556, (Leafless Group); Olbia National Reserve 04.37: Beazley Archive, vase nr. 9023557, (Leafless Group); Olbia National Reserve 03.203: Beazley Archive, vase nr. 9023558, (Leafless Group); Olbia National Reserve 04.38: Beazley Archive, vase nr. 9023559, (Leafless Group); Olbia National Reserve 94.684: Beazley Archive, vase nr. 9023560, (Leafless Group); Olbia National Reserve 03.605: Beazley Archive, vase nr. 9023561, (Leafless Group); Olbia National Reserve 04.36: Beazley Archive, vase nr. 9023562, (Leafless Group); Olbia National Reserve 04.36b: Beazley Archive, vase nr. 9023563, (Leafless Group); Olbia National Reserve 97.390: Beazley Archive, vase nr. 9023573; Olbia National Reserve 95.622: Beazley Archive, vase nr. 9023574; Olbia National Reserve 98.145A: Beazley Archive, vase nr. 9023575; Olbia National Reserve 97.390: Beazley Archive, vase nr. 9023573; Olbia National Reserve 95.476: Beazley Archive, vase nr. 9023576; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.141: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 63-64, pl.65, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.122: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 125, pl.81.4; St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.146: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 125, pl.81.5, (close to Leafless Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.126: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 125, pl.81.6, (close to the Painter of Louvre F120); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL18038: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 125, pl.81.7, (close to the Painter of Louvre F120); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.463: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 128, pl.82.6; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1912.462: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 128, pl.82.7; St. Petersburg, State Hermitage Museum OL15006: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 129-130, pl.81.6, (close to the Painter of Oxford 237); St. Petersburg, State Hermitage Museum OL6374: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 130, pl.85.5, (close to the Essen Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.141: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 131-132, pl.85.7, (close to the Essen Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum OG1905.138: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 131, pl.85.8, (close to the Essen Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1914.4: CVA Russia 18, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 10), 134, pl.88.12, (close to the Caylus Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1910.17: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 59-60, pl.54.1-7, 55.1-4, (Leafless Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum O1911.392: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 60, pls.56, 1-7, 57, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1910.236: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 60-61, pl.58.1-7, 59, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum O1903.42: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 61-62, pl.60.1-7, 61, 1-4; St. Petersburg, State Hermitage Museum B1896: CVA Russia 15, (St. Petersburg, State Hermitage Museum 8), 62-63, pl.62.1-5, 63, 1-6.
- ¹²⁹ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 80: Pushkina 1992, 222, fig.17.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M69NE126.29: Pushkina 1992, 221, fig.16A.
- ¹³⁰ Bucarest, Inst. d'Arch., V84621: *Histria IV*, pl.47, nr.436.
- ¹³¹ Bucarest, Inst. d'Arch. V691: *Histria IV*, pl.59, no:506, (the Pithos Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V8559: *Histria IV*, pl.59, no: 507.
- ¹³² Att.49.
- ¹³³ Olbia National Reserve 01.346: Beazley Archive, vase nr. 9023577; Olbia National Reserve 03.706: Beazley Archive, vase nr. 9023578; Olbia National Reserve 03.703: Beazley Archive, vase nr. 9023579; Olbia National Reserve 01.132: Beazley Archive, vase nr. 9023580; Olbia National Reserve 04.387: Beazley Archive, vase nr. 9023581; Olbia National Reserve 02.205: Beazley Archive, vase nr. 9023582; Olbia National Reserve 03.617: Beazley Archive, vase nr. 9023583; Olbia National Reserve 04.125: Beazley Archive, vase nr. 9023584; Olbia National Reserve 95.557: Beazley Archive, vase nr. 9023585; Olbia National Reserve 99.119A: Beazley Archive, vase nr. 9023586; Olbia National Reserve 95.98: Beazley Archive, vase nr. 9023587.
- ¹³⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 397.38, (the Painter of the Yale Cup); St. Petersburg, State Hermitage Museum 018181: ARV², 17/20.
- ¹³⁵ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M900: Pushkina 1992, 191, fig.14V, CVA Russia 1, (Pushkin Museum 1), pl.64.6; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M236: Pushkina 1992, 186, fig.10I; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 25: Pushkina 1992, 186, fig.10.8; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M8112.11: Pushkina 1992, 222, fig.17V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 3228: Pushkina 1992, 211, fig.16D.
- ¹³⁶ Pushkin Museum M.512: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 48.2, (the Epeleios Painter); Pushkin Museum M.513: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.50, 3 -4; Pushkin Museum M.68NE.117/7, no:139: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.47.2.
- ¹³⁷ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, 76, no:427; Bucarest, Inst. d'Arch. V9391: *Histria IV*, pl.47; no:428; Bucarest, Inst. d'Arch. V9477: *Histria IV*, 76, no:429.
- ¹³⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Levi 1964, fig.20 (A or B).
- ¹³⁹ Bucarest, Inst. d'Arch., V15453: *Histria IV*, pl.39, nr.348 (the CHC Painter); Bucarest, National History Museum, 16802: Coja - Gheorghita, pl.10, nr.32, *Histria IV*, pl.39, nr.347, (the CHC Group); Bucarest, Inst. d'Arch.: *Histria IV*, pl.40, nr.364 (the Haimon Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V9312C: *Histria IV*, pl.40, nr.362; Bucarest, Inst. d'Arch., V8457: *Histria IV*, pl.40, nr.361, (the Haimon Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V19799: *Histria IV*, pl.40, nr.360, (the Haimon Group); Bucarest, Inst. d'Arch., V8356: *Histria IV*, pl.40, nr.359, (the Haimon Painter); Bucarest, Inst. d'Arch., V19798A: *Histria IV*, pl.40,

- nr.356; Bucarest, Inst. d'Arch., V8435: *Histria IV*, pl.40, nr.357 (Manner of CHC ?); Bucarest, Inst. d'Arch., V8436: *Histria IV*, pl.40, nr.358; Bucarest, Inst. d'Arch., V8361: *Histria IV*, pl.39, nr.355 (the Manner of CHC); Bucarest, Inst. d'Arch., V1979: *Histria IV*, pl.39, nr.354, (the Manner of CHC); Bucarest, Inst. d'Arch., V8356a: *Histria IV*, 72, no: 365.
- ¹⁴⁰ Att.15; Att.16.
- ¹⁴¹ Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 22, nrs.1, 3, 4, 5, 6, 7, 8 ; Olbia National Reserve 96.29: Beazley Archive, vase nr. 9023514, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 96.229: Beazley Archive, vase nr. 9023515, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 89.694: Beazley Archive, vase nr. 9023516, (close to Haimon Group); ; Olbia National Reserve 00.158: Beazley Archive, vase nr. 9023517, (close to Haimon Group); ; Olbia National Reserve 02.284: Beazley Archive, vase nr. 9023518, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 03.9: Beazley Archive, vase nr. 9023519, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 95.236: Beazley Archive, vase nr. 9023520, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 90.502: Beazley Archive, vase nr. 9023521, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 02.821: Beazley Archive, vase nr. 9023522, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 04.314: Beazley Archive, vase nr. 9023523, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 01.345: Beazley Archive, vase nr. 9023524, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 92.801: Beazley Archive, vase nr. 9023526, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 02.724: Beazley Archive, vase nr. 9023527, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 98217: Beazley Archive, vase nr. 9023528, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 94.689: Beazley Archive, vase nr. 9023529, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 92.434: Beazley Archive, vase nr. 9023530, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 95.620: Beazley Archive, vase nr. 9023531, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 02.889: Beazley Archive, vase nr. 9023532, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 03.704: Beazley Archive, vase nr. 9023533, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 02.122: Beazley Archive, vase nr. 9023535, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 02.522: Beazley Archive, vase nr. 9023534, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 98.82: Beazley Archive, vase nr. 9023536, (close to Haimon Group); Olbia National Reserve 04.119: Beazley Archive, vase nr. 9023537, (close to Haimon Group).
- ¹⁴² Excavation: Pushkina 1992, 222, fig.17E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 477: Pushkina 1992, 222, fig.17B, (the CHC Group); Cracow, Archaeological Museum, 3591: CVA Poland 4 (Warsaw 1), pl.4, (93).7A-B; Excavation, Pushkina 1992, 193, fig.14V, (the CHC Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2232: Pushkina 1992, 193, fig.16E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 1623: Pushkina 1992, 193, fig.16D; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 280: Pushkina 1992, 223, fig.18; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 193, fig.16G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 784: Pushkina 1992, 193, fig.16B.
- ¹⁴³ Pushkin Museum M. 57NE29/4-2926: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 38.1.
- ¹⁴⁴ Hermitage 2213: Callipolitis-Feytmans 1974, pl.86.10.
- ¹⁴⁵ St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3622: ARV², 381.180, (Brygos).
- ¹⁴⁶ Pushkin Museum M. 1548: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.37.5, (the Class G, London Class).
- ¹⁴⁷ Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 22, nrs.10.
- ¹⁴⁸ Pushkin Museum M. 511: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 18, 1.
- ¹⁴⁹ Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 22, nrs.9, 11.
- ¹⁵⁰ Pushkin Museum M.731: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.17 .1-5; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1899.75: ARV², 248.1, (the Dioegenes Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, B3199: ARV², 290.8, (the Tyszkiewicz Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 532.46, (the Alkimachos Painter).
- ¹⁵¹ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.52, no:446 (close to the Berlin Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V 337: *Histria IV*, pl.52, no: 447 (the Tyszkiewicz Painter).
- ¹⁵² Olbia National Reserve 00.1182: Beazley Archive, vase nr.9023486).
- ¹⁵³ St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 277.83, (the Harrow Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 741: Beazley *Para.*, 415.11TER, (Sotades); Pushkin Museum M86.C.83/11,no:240: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 51.1-2.
- ¹⁵⁴ Bucarest, Inst. d'Arch., V8342A: *Histria IV*, pl.36, nr.324,
- ¹⁵⁵ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 527: Pushkina 1992, 179, fig.4.7; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 2277: 179, fig.4.8.
- ¹⁵⁶ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 179, fig.4I; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts: Pushkina 1992, 179, fig.4E.
- ¹⁵⁷ Pushkin Museum M61NE97/ST-1157: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.10.1.
- ¹⁵⁸ Moscow, State Historical Museum, 414: ABV, 573.4, (connected to the Haimon Painter).
- ¹⁵⁹ Att.29; Att.30; Att.31; Att.32; Att.33; Att.34; Att.35; Att.36; Att.37; Att.39; Att.40; Att.41; Att.42, and one more lekythos in Sinop Museum, Sinop inv. nr. 1.55.44 which was not included into this study.
- ¹⁶⁰ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1914, 237, fig.52; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 01.3686: ABV, 491.52, (the Class of Athens 581); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 3210: ABV, 493.96, Beazley *Para.*, 223, (the Class of Athens 581); Warsaw, National Museum: ABV, 496.177, (the Class of Athens 581); Unknown: Beazley *Para.*, 280, (the Manner of Haimon Painter); Berlin F 1967: Beazley *Para.*, 281, (compare to the Haimon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3431: Beazley *Para.*, 226, (the Class of Athens 581); Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 22, nrs.12, 13, 14, 15.
- ¹⁶¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 676.14, (the Dutuit Painter).
- ¹⁶² St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1912.4: Boruskovskaia 1997, 35, fig.26, (the Emporion Painter); Cracow Tec. Mus.9742: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.1(94), 14; Cracow, National Museum, FK6195: CVA Poland 2, (Cracow unique), pl.1 (96).3; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1904.45: Boruskovskaya 1997, 29, fig.9, (the Class of Athens 581); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1905.72: Boruskovskaya 1997, 29, fig.10, (the Class of Athens 581); St.

- Petersburg, State Hermitage Museum, P1914.62: Boruskovskaya 1997, 29, fig.11, (the Class of Athens 581); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1904.33: Boruskovskaya 1997, 29, fig.12, (the Class of Athens 581); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1900.53: Boruskovskaya 1997, 29, fig.13, (the Class of Athens 581); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1900.55: Boruskovskaya 1997, 31, fig.14, 36, nr.14, (the Hound-and- Hare Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1911.23: Boruskovskaya 1997, 31, fig.15, (the Hound-and-Hare Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1911.16: Boruskovskaya 1997, 31, fig.16, 36, nr.16, (the Hound-and- Hare Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1902.24: Boruskovskaya 1997, 31, fig.17, (the Haimon); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.71: Boruskovskaya 1997, 31, fig.18, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.73: Boruskovskaya 1997, 31, fig.18, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.73: Boruskovskaya 1997, 31, fig.19, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1854.15: Boruskovskaya 1997, 34, fig.20, 36, nr.20, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.70: Boruskovskaya 1997, 34, fig.21, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1902.23: Boruskovskaya 1997, 34, fig.22, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1850.2: Boruskovskaya 1997, 34, fig.23, 36, nr.23, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.55: Boruskovskaya 1997, 34, fig.24, (the Haimon Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1866.56: Boruskovskaya 1997, 34, fig.25, (the Haimon Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 3329: Pushkina 1992, 183, fig.7E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 259: Pushkina 1992, 211, fig.6G; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M68117: Pushkina 1992, 211, fig.6D, (the Phanyllis Group); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M80TS34.9-10: Phuskina, 211, fig.6V; Excavation: Pushkina 1992, 183, fig.7.8, (the Haimon Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1363: Pushkina 1992, 210, fig.5, (the Athena Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, 291: Pushkina 1992, 211, fig.6E; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M727: Pushkina 1992, 183, fig.7V; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M550: Pushkina 1992, 183, fig.7D, (the Gela Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: Beazley *Para.*, 274, (the Manner of Haimon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1912.9: Beazley *Para.*, 225, Boruskovskaya 1997, 29, fig.8, (the Class of Athena 581).
- ¹⁶³ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.59, no:508; Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.59, no: 509.
- ¹⁶⁴ Att.50.
- ¹⁶⁵ Parutino, Olbian Archaeological Museum: Kryzhitsky – Krapivina 1994, 43, fig.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O58.489: Levi 1964, 183, fig.4; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O58.266: Levi 1964, 181, fig.2.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O56.620: Levi 1964, 185, fig.4.1; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O58.600: Levi 1964, 181, fig.1.
- ¹⁶⁶ Pushkin Museum M.735: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.50.5; Pushkin Museum M. 86 .C 83/6, no:7c: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 44.3, (Polygnotos); Pushkin Museum M.87.C.65/12, no:140: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 50.6, (the Karlsruhe Painter); Pushkin Museum M.88.Pit.3.Esp.7, no:219: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 24.6; Pushkin Museum M.1202: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.16.3 , (Hermonax ?); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M636: Beazley *Para.*, 508, (the Euaion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M512: Beazley *Para.*, 418, (the Euaion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M733: Beazley *Para.*, 419.9 bis, (the Euaion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M734: Beazley *Para.*, 419, (the Euaion Painter); Paris, Musée du Louvre, CA2259: ARV², 797.137, (the Euaion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M729: Beazley *Para.*, 419.140 bis, (the Euaion Painter); Pushkin Museum M.729: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.42.1; Pushkin Museum M.733: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.43.3, (the Euaion Painter); Pushkin Museum M.1267: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.42.3; Pushkin Museum M. 1383: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.43.2; Pushkin Museum M.636: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 43.1, (the Euaion Painter).
- ¹⁶⁷ Bucarest, Inst. d'Arch. V8563: *Histria IV*, pl.58, no:494.
- ¹⁶⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.674: Levi 1964, 152, fig.20.A; St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.58.977: Levi 1964, 146, fig.13, (the CHC Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, O.57.2673: Levi 1964, 139, fig.6.1.
- ¹⁶⁹ Unknown collection: Beazley Archive vase nr. 9016554.
- ¹⁷⁰ Pushkin Museum M. 1533: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.38.3-5, (Polygnotos II); Pushkin Museum M.73 CVI/9, no: 95: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.41. 1-2; Pushkin Museum M.77 .CN/9-95: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.41, 4-5; Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M511: Beazley *Para.*, 369, (the Painter of Munich 2676).
- ¹⁷¹ *Histria V* 19605 : *Histria IV*, pl. 58, nr. 493 ; *Histria II*, 505, XXII.15.
- ¹⁷² Att.94.
- ¹⁷³ Bucarest, Inst. d'Arch. V17146: *Histria IV*, pl.58, no: 492 (the Apmhitrite Painter)
- ¹⁷⁴ Pushkin Museum M.634: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl 35.1, (the Euaion Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, N395: ARV², 1670, (the Akestorides Painter).
- ¹⁷⁵ Att.60; Att.66.
- ¹⁷⁶ Nicolaev, Museum, A853: ARV², 602.26, (the Niobid Painter).
- ¹⁷⁷ Pushkin Museum M.65.NE.100/10, no:150: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.20.1, (Hermonax); Pushkin Museum M.90.Cs.235 /8, CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.20.3.
- ¹⁷⁸ Sevastopol, Chersonesos Museum : Vinogradov 1997, pl. 25, 3.2, (Attic ?)
- ¹⁷⁹ Pushkin Museum M. 1296: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.21.1.
- ¹⁸⁰ Bucarest, Inst. d'Arch. V8564: *Histria IV*, pl.51, no:448.
- ¹⁸¹ Att. 64; Att.65.
- ¹⁸² Pushkin Museum M.569: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.21.3; Pushkin Museum M.1297: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.21.4.
- ¹⁸³ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.52, no:454 (Circle of the Niobid Painter).

- ¹⁸⁴ Pushkin Museum M.568: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 24.5, (Polygnotos).
- ¹⁸⁵ Odessa, Museum of Western and Eastern Art 26607: Bodzek 2006, 239, nr.20.
- ¹⁸⁶ Odessa, Museum of Western and Eastern Art: Shtitelman 1977, fig.49.
- ¹⁸⁷ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 15495: ARV², 509, (recalls the Aegisthus Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 25H: ARV², 833.43, (the Amphitrite Painter).
- ¹⁸⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum: ABV, 596, (the Light –Make Class).
- ¹⁸⁹ Odessa, Museum of Western and Eastern Art 22169: Bodzek 2006, 242i nr.25.
- ¹⁹⁰ Pushkin Museum M.64.NE.97.7.-1069: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 10.2.
- ¹⁹¹ Pushkin Museum M.906: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.16.2, (the Manner of Myson); Pushkin Museum M.1291-1292: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.12, 1-4, (the Circle of Chicago Painter).
- ¹⁹² St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2184: ARV², 566.44, (the Pig Painter); Pushkin Museum M64NE66-68-75: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.29.2, (the Circle of Leningrad Painter).
- ¹⁹³ Att.38; Att.43; Att.44; Att.45; Att.46; Att.47; two more lekythoi: Sinop inv. nr. 2.72.54, (the Beldam Workshop); Sinop inv. nr. 1.91.44 (the Beldam Workshop).
- ¹⁹⁴ Sevastopol, Chersonesos Museum: Vinogradov 1997, pl.22. 16, 17, 18, 19, 20, 21, (the Beldam Workshop); Cracow, University, 188: CVA Poland 2 (Cracow 1), pl.8 (81).6, (the Beldam Workshop); Olbia National Reserve 97.338: Beazley Archive, vase nr.9023480 ; Olbia National Reserve 95.614a: Beazley Archive, vase nr.9023481) ; Olbia National Reserve 95.614b: Beazley Archive, vase nr.902382) ; Olbia National Reserve 95.659a: Beazley Archive, vase nr.9023483) ; Olbia National Reserve 95.659b: Beazley Archive, vase nr.9023484) ; Olbia National Reserve 98.491: Beazley Archive, vase nr.9023485).
- ¹⁹⁵ Odessa, Museum of Western and Eastern Art: Shtitelman 1977, fig.42.
- ¹⁹⁶ Berlin 4982.32: ARV², 671.13, (the Painter of Slight Nolans and Lekythoi); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 1706.176, (the Bowdoin Painter).
- ¹⁹⁷ Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.9; St. Petersburg, State Hermitage Museum 1131: Beazley Archive Vase nr.9038028; St. Petersburg, State Hermitage Museum Levi 1964, 223, fig.6.
- ¹⁹⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 34A: ARV², 765.16, (Sotades); Pushkin Museum M.741: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 37.4.
- ¹⁹⁹ Att.51.
- ²⁰⁰ Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.8; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusyaeva 1994, 43, fig.3; Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusyaeva 1994, 100, Fig.13.8.
- ²⁰¹ Pushkin Museum M.86C. 8:7 no:32: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.51, 4-5, (the Eretria Painter); Pushkin Museum M.86.Cs.232/10, no:286: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.50 . 7; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867: Lezzi-Hafter 1988, 25, fig.4I, right, pl.181, D. nr.278. (the Eretria Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.68.965: Lezzi-Hafter 1988, pl.181, H, nr.282; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.375: ARV², 1252.48, (the Eretria Painter); Pushkin Museum M.734: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.43.4, (the Euaion Painter); Pushkin Museum M.1124: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.44 .5, (the Eretria Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.344: ARV², 1250.26, (the Eretria Painter).
- ²⁰² Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, IIIB258: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl..35.2-6, 9th Circle of Shuvalov Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1875.180: ARV², 1013.19, (the Persephone Painter); Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, IIIB715: LIMC, I, pl.111, (Achilleus, 518).
- ²⁰³ Att.67.
- ²⁰⁴ Bucarest, Inst. d'Arch. V17214: *Histria IV*, pl.52, no:450.
- ²⁰⁵ Pushkin Museum M.85.Cs.334/2: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 24.1, (the Circle of the Achille Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1807: ARV², 1185.7, (the Kadmos Painter).
- ²⁰⁶ Bucarest, Inst. d'Arch. V9090: *Histria IV*, pl.54, no:455.
- ²⁰⁷ Kiev, Museum of the Academy of Sciences: Csapo 2010, 8, fig. 1.3.
- ²⁰⁸ Pushkin Museum M.641: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.27.6, (Polygnotos); Pushkin Museum M. 265/1: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 27.1. Pushkin Museum M. 265/2: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.27.2; Cracow, Archaeological Museum: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl. 4 (93).8,
- ²⁰⁹ Pushkin Museum M.1360: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.29.3-6, (the Methyse Painter).
- ²¹⁰ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M1360: Lezzi-Hafter 1988, pl.196, A.210 bis., (the Methyse Painter).
- ²¹¹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2164: LIMC, I, pl.580, (Amphitrite 33A).
- ²¹² Pushkin Museum M.183: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 29.1, (the Circle of Villa Giullia Painter); Lost: Beazley *Para.*, 434, (the Comachio Painter).
- ²¹³ St. Petersburg, State Hermitage Museum, Beazley archive Vase nr. 50056.
- ²¹⁴ Oxford, Ashmolean Museum, V542: ARV², 964.9, (the Painter of London D12).
- ²¹⁵ Att.95; Att.96.
- ²¹⁶ Warsaw, National Museum: CVA Poland 3, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).11.
- ²¹⁷ Att.52.
- ²¹⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL3273: ARV², 1272.4, (the Manner of Codrus Painter).
- ²¹⁹ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.68.958: ARV², 1329.116, 1315, (the Manner of Meidias Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.68.953: ARV², 1329.117, (the Manner of Meidias Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.553: Beazley *Para.*, 489, (the Painter of New York Centauromachy).
- ²²⁰ Pushkin Museum M.642: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl.40.2.

- 221 Att.83.
- 222 Att.68; Att.69; Att.70; Att.71.
- 223 Pushkin Museum M. 275: CVA Russia 4 (Moscow 4), pl. 18, 3-4.
- 224 St. Petersburg, State Hermitage Museum, 33A: ARV², 1408.1, (the Painter of New York Centaureomachy); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 1336, (the Circle of Pronomos).
- 225 Bucarest, Inst. d'Arch. V17944: *Histria IV*, pl.52, no: 451.
- 226 St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1811: ARV², 1332.1, (the Manner of Meidias); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1812: ARV², 1332.4, (the Manner of Meidias).
- 227 Att.88; Att.89.
- 228 Bonn, Akademisches Kunstmuseum, 254: CVA Germany 1 (Bonn 1), 1, pl.15.1.
- 229 St. Petersburg, State Hermitage Museum, 43: ARV², 1346.1, (the Kiev Painter).
- 230 Oxford, Ashmolean Museum, V541: CVA G. Britain 3 (Oxford 1), 36, pl.45.2, (137).
- 231 Parutino, Olbian Archaeological Museum: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.8; Excavation: Rusyaeva 1994, 100, fig.13.8.
- 232 Warsaw, National Museum: CVA Poland 3, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).12; Warsaw, National Museum: CVA Poland 3, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).16.
- 233 Att.97; Att.98; Att.99; Att.100; Att.101; Att.102; Att.103; Att.104; Att.105; Att.106; Att.107; Att.108; Sinop 83-91, 107(?); Sinop K2.30.54 (not included to this catalogue).
- 234 Bonn, Akademisches Kunstmuseum, 256: ARV², 1367.4, (the Mina Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: ARV², 1368.24.
- 235 Oxford, Ashmolean Museum, 1910.71: ARV², 1367.3, (the Straggly Painter); Oxford, Ashmolean Museum, 1910.72: ARV², 1367.8, CVA G. Britain 3 (Oxford 1), 32, pl.(132) 40.12, (the Straggly Painter); Oxford, Pitt Rivers Museum: ARV², 1368.21, (the Straggly Painter); Oxford, Ashmolean Museum, V538: CVA G. Britain 3 (Oxford 1), 32, pl.(132) 40.20.
- 236 St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1867.68.638: Beazley Archive no: 23998; Peredolskaja 1963, 46, fig.21; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.552: Beazley *Para.*, 489.9, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 14392: Ure 1944, 69, fig.5; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.585: Beazley *Para.*, 489.3, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.647: Beazley *Para.*, 489.2, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.653: Beazley *Para.*, 489.7, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1875.170: Beazley *Para.*, 489.8, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.651: Beazley *Para.*, 489.10, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.648: Beazley *Para.*, 489.11, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1875.168: Beazley *Para.*, 489.4, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1875.238: Beazley *Para.*, 489.5, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.655: Beazley *Para.*, 489.1, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.629: Beazley *Para.*, 489.2, (the Mithridates Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1867.8.649: Beazley *Para.*, 489.6, (the Mithridates Painter).
- 237 Att.53; Att.54; Att.55.
- 238 Olbia, National Reserve 88.276: Beazley archive vase nr. 9023640; Olbia, National Reserve 88.275: Beazley archive vase nr. 902341; Olbia, National Reserve 97.291: Beazley archive vase nr. 902342; Olbia, National Reserve 01.498: Beazley archive vase nr. 902343.
- 239 Bucarest, Inst. d'Arch. V17216: *Histria IV*, pl.58, no: 505.
- 240 Kiev, Museum of Western and Eastern Art: Shtitelman 1977, fig.48; Paris, Musée du Louvre, CA2265: McPhee, pl.11C-D; St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1867.68.224: McPhee, pl.7A.
- 241 Bucarest, Inst. d'Arch. V21101: *Histria IV*, pl.56, no:478 (the Meidias Painter); Bucarest 17983: *Histria IV*, pl. 56, no: 479 (Circle of Meidias Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V17986: *Histria IV*, pl.56, no: 480.
- 242 Att.82.
- 243 Olbia, National Reserve 93.1241: Beazley archive vase nr. 9023615.
- 244 Cracow, Archaeological Museum: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.4 (93).10.
- 245 Att.72; Att.73; Att.75; Att.76.
- 246 Att.61; Att.62.
- 247 Cracow, Archaeological Museum: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.4 (93).9; London, Market, Christie's: Christie, Manson and Woods, sale catalogue, 8.6.1988, 63, nr.251 (A, B); London, Market, Christie's: Christie, Manson and Woods, sale catalogue, 8.6.1988, 64, nr.252 (A, B).
- 248 Bonn, Akademisches Kunstmuseum, 257: CVA Germany 1 (Bonn 1), pl.26.9-10.
- 249 St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2255: Hoorn 1951, fig.256, nr.580; St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB25L: Hoorn 1951, fig.106, nr.589; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 19893.1915: Hoorn 1951, fig.53, nr.603; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2259A: Hoorn 1951, fig.456, nr.582; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2257: Hoorn 1951, fig.527, nr.581; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2262B: Hoorn 1951, fig.448, nr.584; St. Petersburg, State Hermitage Museum, B2786: Hoorn 1951, fig.225, nr.590; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2262A: Hoorn 1951, fig.234, nr.583; Berlin 4982.26: Hoorn 1951, fig.524, nr.342; Berlin 4982.27: Hoorn 1951, fig.444, nr.343.
- 250 MIRS 16826: *Histria IV*, pl.48-49, no:439 (the Painter of Munich 2365).
- 251 Excavation: Zhuravlyov – Sorokina 1997, 168, fig.3.3; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 1787: Ducati 1916, 53, fig. 9; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1787: Schefold 1934, figs.62-63.
- 252 Att.92.
- 253 St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB6A: Boardman 2001, 105, fig.140 (BD), (the Apollonia Group).

- ²⁵⁴ Att.93.
- ²⁵⁵ Bucarest, Inst. d'Arch. V19997: *Histria IV*, 79, no: 470; Bucarest, Inst. d'Arch. V19998: *Histria IV*, 79, no: 471.
- ²⁵⁶ Att.109; Att.110; Att.111; Att.112; Att.113; Att.114; Att.115; Att.116.
- ²⁵⁷ Bucarest, City Museum (Severeanu), 18689: *CVA Romania 2* (Bucharest 2), pl.25.10; Bucarest, City Museum (Severeanu), 18683: *CVA Romania 2* (Bucharest 2), pl.25.9; Bucarest, City Museum (Severeanu), 18681: *CVA Romania 2* (Bucharest 2), pl.25.8.
- ²⁵⁸ Bucarest, City Museum (Severeanu), 18690: *CVA Romania 2* (Bucharest 2), pl.25.11; Cracow, National Museum, FK6193: *CVA Poland 2*, (Cracow unique), pl.1 (96).8; Cracow, National Museum, FK6177: *CVA Poland 2*, (Cracow unique), pl.1 (96).7; Cracow, National Museum, FK6197: *CVA Poland 2*, (Cracow unique), 1, pl.1 (96).6; Warsaw, National Museum: *CVA Poland 3* (Collectionnes Diverses unique), pl.1 (111).20-22; Oxford, Pitt Rivers Museum, 1923: McPherson 1857, pl.8; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1790; *ARV*², 1407.1, 9, (the Xenophantos Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV*², 1407, (the Xenophantos Painter).
- ²⁵⁹ Att.144 ;Att.145.
- ²⁶⁰ Olbia, National Reserve 87.923: Beazley Archive vase nr. 902344; Olbia, National Reserve 88.563: Beazley Archive vase nr. 902345; Olbia, National Reserve 88.610: Beazley Archive vase nr. 902346; Olbia, National Reserve 89.923: Beazley Archive vase nr. 902347; Olbia, National Reserve 93.262: Beazley Archive vase nr. 902348; Olbia, National Reserve 93.622: Beazley Archive vase nr. 902349; Olbia, National Reserve 94789: Beazley Archive vase nr. 902350; Olbia, National Reserve 03.623: Beazley Archive vase nr. 902351; Olbia, National Reserve 95.553: Beazley Archive vase nr. 902352; Olbia, National Reserve 02.206: Beazley Archive vase nr. 902353; Olbia, National Reserve 94.211: Beazley Archive vase nr. 902354; Olbia, National Reserve 94.705: Beazley Archive vase nr. 902355; Olbia, National Reserve 02.389: Beazley Archive vase nr. 902356; Olbia, National Reserve 04.438: Beazley Archive vase nr. 902357.
- ²⁶¹ Warsaw, Archaeological Museum: *CVA Poland 3* (Collectionnes Diverses, unique), pl.1 (111).13; St. Petersburg, State Hermitage Museum: Pharmakowsky 1914, 218, fig. 24; Warsaw, National Museum: *CVA Poland 3* (Collectionnes Diverses, unique), pl.1 (111).18.
- ²⁶² St. Petersburg, State Hermitage Museum, OL4543: Beazley *Para.*, 489.12, (the Mithridates Painter).
- ²⁶³ Bucarest, Inst. d'Arch. V5734: *Histria IV*, pl.58, no: 496 (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, 81, no:497, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58, no: 498, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58; no: 499, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. V 10014: *Histria IV*, pl. 58, no: 500, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.58, no: 501, (the FB Group); Bucarest, Inst. d'Arch. V20668: *Histria IV*, 81, no: 503.
- ²⁶⁴ Att.56 ; Att.57 ; Att.58 ; Att.59.
- ²⁶⁵ Olbia, National Reserve 90.288: Beazley archive vase nr. 9023629; Olbia, National Reserve 87.775: Beazley archive vase nr. 9023630; Olbia, National Reserve 88.461: Beazley archive vase nr. 9023631; Olbia, National Reserve 88.457: Beazley archive vase nr. 9023632; Olbia, National Reserve 89.650: Beazley archive vase nr. 9023633; Olbia, National Reserve 94.252: Beazley archive vase nr. 9023634; Olbia, National Reserve 97.190: Beazley archive vase nr. 9023635; Olbia, National Reserve 89.301: Beazley archive vase nr. 9023636; Olbia, National Reserve 90.478: Beazley archive vase nr. 9023637; Olbia, National Reserve 02.823: Beazley archive vase nr. 9023638; Olbia, National Reserve 04.252: Beazley archive vase nr. 9023639.
- ²⁶⁶ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl. 55, no: 477a-b.
- ²⁶⁷ St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV*², 1498.5, (the Otchët Group).
- ²⁶⁸ St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV*², 1496.1 Beazley *Para.*, 499, (the Otchët Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV*², 1496.2, (the Otchët Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1809: *ARV*², 1499.1, (the Otchët Group); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1983: *ARV*², 1499.2, (the Otchët Group).
- ²⁶⁹ Bucarest, Inst. d'Arch. V335: *Histria IV*, pl. 56, no:481 (the Otchët Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.56, no: 482, (the Otchët Group); (the Otchët Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.56, no: 483, (Near to the Otchët Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl. 56, no: 483bis, (Near to the Otchët Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl. 57, no: 484; Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.57, no: 485; Bucarest, Inst. d'Arch. V21103: *Histria IV*, pl.57, no: 486; Bucarest, Inst. d'Arch. V10012: *Histria IV*, pl.57, no: 487; Bucarest, Inst. d'Arch. V8730: *Histria IV*, pl. 57, no: 488; Bucarest, Inst. d'Arch. V29663: *Histria IV*, pl.57, no: 489; Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.57, no: 490; Bucarest, Inst. d'Arch. V10013: *Histria IV*, pl.57, no: 491.
- ²⁷⁰ Att.84; Att.85; Sinop inv.nr.51.98 is not in the catalogue of this article.
- ²⁷¹ Olbia, National Reserve 87.555: Beazley archive vase nr. 9023616; Olbia, National Reserve 02.913: Beazley archive vase nr. 9023613, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 87.231: Beazley archive vase nr. 9023617, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 87.818: Beazley archive vase nr. 9023618, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 89.182: Beazley archive vase nr. 9023619, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 94.425: Beazley archive vase nr. 9023620, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 87.371: Beazley archive vase nr. 9023621, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 88.430: Beazley archive vase nr. 9023622, (Otchet Group); Olbia, National Reserve 89.990: Beazley archive vase nr. 9023623, (the Group of the Vienna Lekanis); Olbia, National Reserve 89.184: Beazley archive vase nr. 9023624, (the Group of the Vienna Lekanis); Olbia, National Reserve 96.75: Beazley archive vase nr. 9023625; Olbia, National Reserve 05.665: Beazley archive vase nr. 9023626.
- ²⁷² Warsaw, National Museum: *CVA Poland 3*, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).14.
- ²⁷³ Att.74.
- ²⁷⁴ Olbia, National Reserve 01.945: Beazley archive vase nr. 9023600; Olbia, National Reserve 93.86: Beazley archive vase nr. 9023601; Olbia, National Reserve 93.382: Beazley archive vase nr. 9023602; Olbia, National Reserve 94.212: Beazley archive vase nr. 9023603; Olbia, National Reserve 02.779: Beazley archive vase nr. 9023604; Olbia, National Reserve 94.140: Beazley archive vase nr. 9023605; Olbia, National Reserve 93.361: Beazley archive vase nr. 9023606; Olbia, National Reserve

- 89.302: Beazley archive vase nr. 9023607; Olbia, National Reserve 89.376: Beazley archive vase nr. 9023608; Olbia, National Reserve 89.779: Beazley archive vase nr. 9023609; Olbia, National Reserve 93.1069: Beazley archive vase nr. 9023610; Olbia, National Reserve 02.744: Beazley archive vase nr. 9023611; Olbia, National Reserve 05.684: Beazley archive vase nr. 9023612.
- ²⁷⁵ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.53, no:452, (the LC Group); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.52, no:453, (the Retorted Painter).
- ²⁷⁶ MIRS R 16789: *Histria IV*, pl.54, no:456, (the Retorted Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V17976: *Histria IV*, pl.54, no:457, (the Thyrses Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V17975: *Histria IV*, pl.54, no:459, (the Thyrses Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V8732: *Histria IV*, pl.54, no: 460, (Circle of the Thyrses Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. V8556: *Histria IV*, pl.54, no:461; Bucarest, Inst. d'Arch. V17949: *Histria IV*, pl.54, no:462; Bucarest, Inst. d'Arch. V17948: *Histria IV*, 78, no: 463; Bucarest, Inst. d'Arch. V17950: *Histria IV*, pl.55, no:465.
- ²⁷⁷ Att.63.
- ²⁷⁸ Olbia, National Reserve 04.304: Beazley archive vase nr. 9023599.
- ²⁷⁹ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, 79, no:468 (the FB Group); MIRS R 16760: *Histria IV*, pl.55, no: 469.
- ²⁸⁰ Att.90.
- ²⁸¹ Bucarest, Inst. d'Arch. V10010: *Histria IV*, pl.51, no:441; Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl. 52, no: 442.
- ²⁸² Cracow, Archaeological Museum: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.4 (93).11 ; St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1789: Schefold 1934, pl.16B; Amsterdam, Allard Pierson Museum, 957: *ARV*², 1478.1, (the Amazon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, NB2230: *ARV*², 1478.6, (the Amazon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1874.48: *ARV*², 1478.9, (the Amazon Painter); Pilsen, Museum of Western Bohemia, 8311: *ARV*², 1479.17, (the Amazon Painter); Pilsen, Museum of Western Bohemia, 8412: *ARV*², 1479.25, the Amazon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1788: *ARV*², 1482, (the Group of London E 230).
- ²⁸³ Att.91.
- ²⁸⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1810: *ARV*², 1480.36, (the Amazon Painter).
- ²⁸⁵ Bucarest, Inst. d'Arch. V10009: *Histria IV*, pl.55, no:474; Bucarest, Inst. d'Arch. V17992: *Histria IV*, pl.55, no: 475; Bucarest, Inst. d'Arch. V19651: *Histria IV*, pl.55, no: 476.
- ²⁸⁶ Olbia, National Reserve 87.129: Beazley archive vase nr. 9023627, (the Group of Cambridge Akos); Olbia, National Reserve 88.227: Beazley archive vase nr. 9023628.
- ²⁸⁷ Cracow, National Museum, FK6190: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.1 (96).11.
- ²⁸⁸ Bucarest, Inst. d'Arch. V19642: *Histria IV*, 79, no: 472.
- ²⁸⁹ Att.117; Att.118; Att.119; Att.120; Att.121; Att.122; Att.123; Att.124; Att.129; Att.130; Att.131; Att.132; Att.134; Att.135; Att.136; Att.137; Sinop Museum inv.nr. K.9.49.71 and Sinop Museum inv. nr.K.2.48.54 were not included to this catalogue.
- ²⁹⁰ Bucarest, City Museum (Severeanu), 18698: CVA Roumania 2 (Bucharest 2), pl.25.12; Olbia, National Reserve 02.913: Beazley archive vase nr. 9023613; Olbia, National Reserve 02.880: Beazley archive vase nr. 9023614.
- ²⁹¹ Cracow, National Museum, FK6178: CVA Poland 2 (Cracow unique), pl.1 (96).18; Wilanow, Society of Friends: CVA Poland 3, (Collectionnes Diverses unique), pl.1 (124).2.
- ²⁹² Warsaw, National Museum: CVA Poland 3, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).15; Warsaw, National Museum: CVA Poland 3, (Collections Diverses Warsaw 1), pl.1 (111).17.
- ²⁹³ St. Petersburg, State Hermitage Museum, 27: *ARV*², 1520.23, (the Q Painter).
- ²⁹⁴ St. Petersburg, State Hermitage Museum: Schefold 1934, 11, fig.30.
- ²⁹⁵ Leningrad B2239: Beazley *Para.* 499.4, (the Painter of Ferrara Choes); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1858: *ARV*², 1475.7, (the Marsyas Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1791: *ARV*², 1476.3, (the Eleusinian Painter).
- ²⁹⁶ Att.77 ; Att.78 ; Att.79 ; Att.80 ; Att.81 ; Kaba 2019, 192, fig.6b.
- ²⁹⁷ St. Petersburg, State Hermitage Museum, PH1906.175: *ARV*², 1475.1, (the Marsyas Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1930: *ARV*², 1475.2, (the Marsyas Painter).
- ²⁹⁸ Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.55, no: 466, (the Amazon Painter).
- ²⁹⁹ St. Petersburg, State Hermitage Museum KAB100H: Schefold 1934, 14, 83; St. Petersburg, State Hermitage Museum 16739: Schefold 1934, 14, 84; St. Petersburg, State Hermitage Museum 13916: Schefold 1934, 14, 85; St. Petersburg, State Hermitage Museum 22181: Schefold 1934, 14, 86. St. Petersburg, State Hermitage Museum 28267: Schefold 1934, 14, 88.
- ³⁰⁰ Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts, M118: Beazley *Para.*, 495.144.Ter, (the Group G)
- ³⁰¹ Berlin 4982.31: *ARV*², 1504.1, (the Painter of the Ferrara Choes).
- ³⁰² Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.52, no:443; (the Amazon Painter); Bucarest, Inst. d'Arch. (no inventory): *Histria IV*, pl.52, no: 444; Bucarest, Inst. d'Arch. V21148: *Histria IV*, pl.52, no: 445.
- ³⁰³ Att.86 ; Att.87.
- ³⁰⁴ Bonn, Akademisches Kunstmuseum, 255: *ARV*², 1465.85, (the Group G); Parutino, Olbian Archaeological Museum: Shtitelman 1977, fig.52; New York (NY), Market: *ARV*², 1478.4, (the Amazon Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum 1837.1: Beazley Archive Vase nr.24512; St. Petersburg, State Hermitage Museum PAN177: Beazley Archive Vase nr.24513; Olbia, National Reserve 87.878: Beazley archive vase nr. 9023589; Olbia, National Reserve 87.913: Beazley archive vase nr. 9023590; Olbia, National Reserve 87.242: Beazley archive vase nr. 9023591; Olbia, National Reserve 88.403: Beazley archive vase nr. 9023592; Olbia, National Reserve 87.481: Beazley archive vase nr. 9023593; Olbia, National Reserve 87.181: Beazley archive vase nr. 9023594; Olbia, National Reserve 82.380: Beazley archive vase nr. 9023595; Olbia, National Reserve 92.3810: Beazley archive vase nr. 9023596; Olbia, National Reserve 93.1068: Beazley archive vase nr. 9023597; Olbia, National Reserve 94.728: Beazley archive vase nr. 9023598.

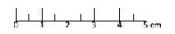
-
- ³⁰⁵ Kerch, Museum: Shtitelman 1977, fig.50 (the Herakles Painter); Excavation: Zhuravlyov – Sorokina 1997 , 168, fig.3.4 ; St. Petersburg, State Hermitage Museum, 576: *ARV*², 1463.18, (the Group G); Kerch, Museum: *ARV*², 1463.36, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, P1840.45: *ARV*², 1464.43, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1871: *ARV*², 1465.71, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1864: *ARV*², 1465.73, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2079: *ARV*², 1465.78, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST2083: *ARV*², 1465.81; St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB25K: *ARV*², 1465.84, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1936: *ARV*², 1466.89, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1939: *ARV*², 1466.90, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, KAB51E: *ARV*², 1466.106, (the Group G); Paris, Musée du Louvre, S1738: *ARV*², 1467.111, 1694, Beazley *Para.*, 494, (the Group G); Pilsen, Museum of Western Bohemia, 8314: *ARV*², 1467.113, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum: *ARV*², 1468.128, (the Group G); Pilsen, Museum of Western Bohemia, 8316: *ARV*², 1471.3, (the Group G); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1814C: *ARV*², 1473.1, (the Painter of Louver MN 736); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1795: *ARV*², 1475.3, 1704, (the Marsyas Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, PAV8: *ARV*², 1476.1, 1695, (the Eleusinian Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1793: *ARV*², 1476.2, 1695, (the Eleusinian Painter); St. Petersburg, State Hermitage Museum, ST1928: *ARV*², 1477.2, (the Painter of Athens P 1472); Moscow, State Historical Museum: *ARV*², 1695.111 bis , (the Group G).
- ³⁰⁶ Att.133 ; Att.138 ; Att.139 ; Att.140 ; Att.141 ; Att.142 ; Att.143 ; Kaba 2019, 191, fig.6a, c ; Sinop 51.4: (the Bulas Group); Sinop 51.11: (the Bulas Group), (all not in the catalogue in this article).
- ³⁰⁷ Oxford, Ashmolean Museum, 1910.74: CVA G. Britain 3 (Oxford 1), 32, pl.(132) 40.11.

Cor. 1

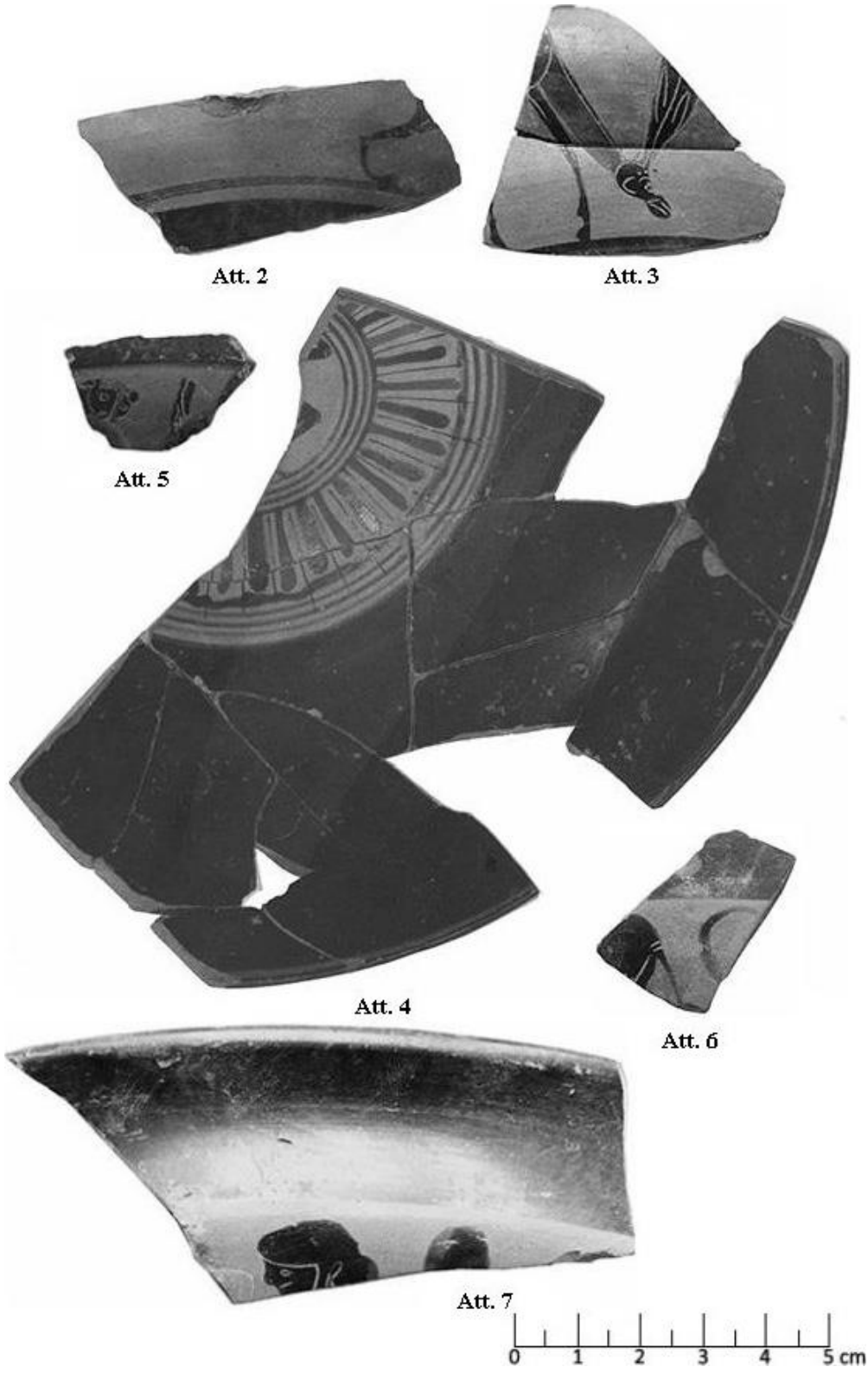
Cor. 2

Att. 1

Att. 8

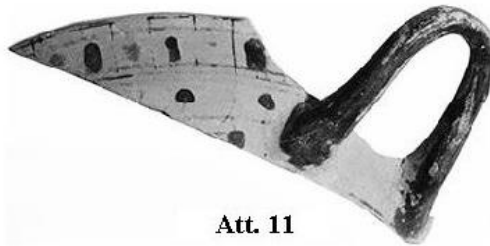
Att. 9

Att. 10a

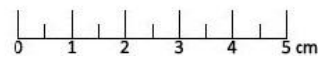
Att. 10b

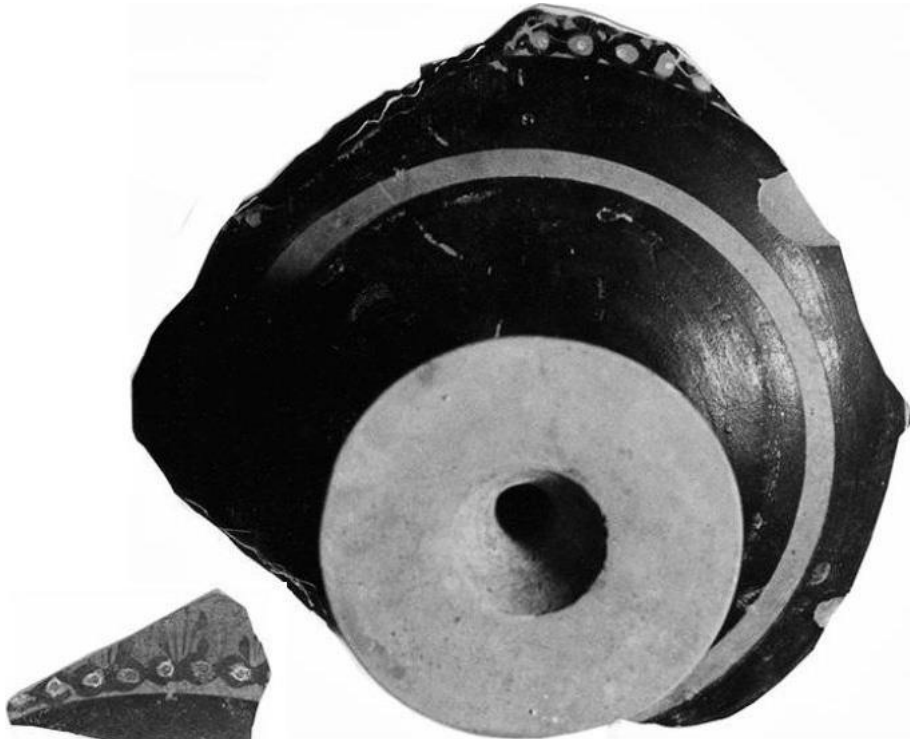

Att. 11

Att. 12

Att. 13

Att. 14

Att. 15

Att. 16

Att. 17

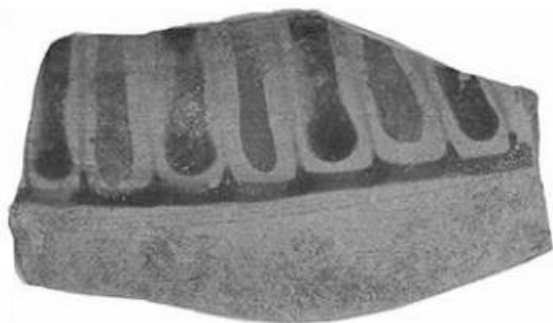

Att. 18

Att. 19

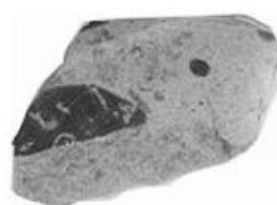
Att. 20

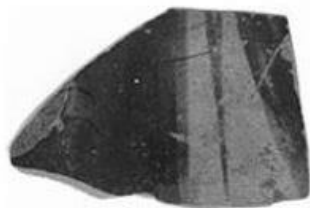
Att. 21

Att. 22

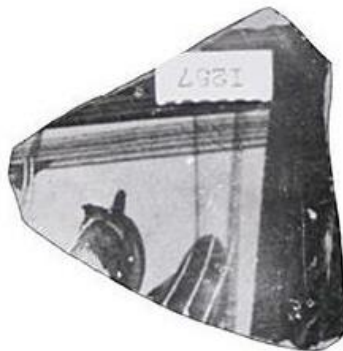
Att. 23

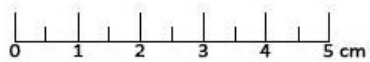
Att. 24

Att. 25

Att. 26

Att. 27

Att. 28

Att. 29a

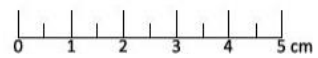
Att. 29b

Att. 30

Att. 31a

Att. 31b

Att. 32

Att. 33

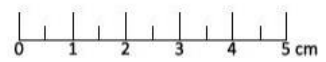
Att. 34

Att. 35

Att. 36

Att. 37

Att. 38

Att. 39

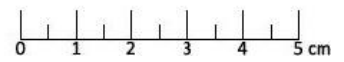
Att. 40

Att. 41

Att. 42

Att. 43

Att. 44

Att. 45

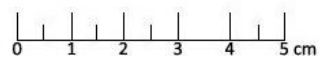
Att. 46

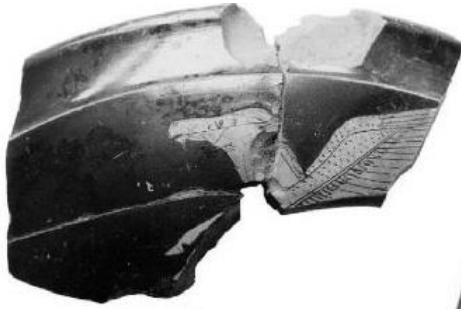

Att. 47

Att. 48

Att. 49

Att. 50

Att. 52

Att. 51

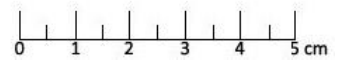
Att. 53

Att. 54

Att. 55

Att. 56

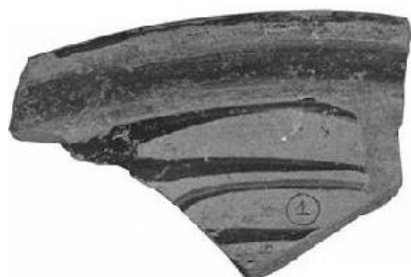
Att. 57

Att. 58

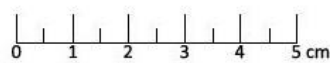
Att. 59

Att. 61

Att. 60

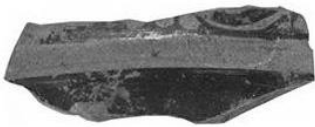

Att. 63

Att. 62

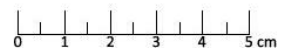
Att. 64

Att. 66

Att. 65

Att. 67

Att. 69

Att. 68

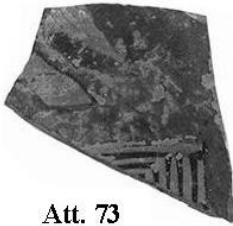
Att. 71

Att. 70

Att. 72

Att. 73

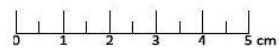
Att. 74

Att. 76

Att. 75

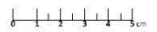

Att. 77

Att. 78

Att. 79

Att. 80

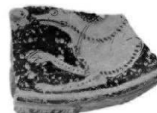
Att. 81

Att. 82

Att. 83

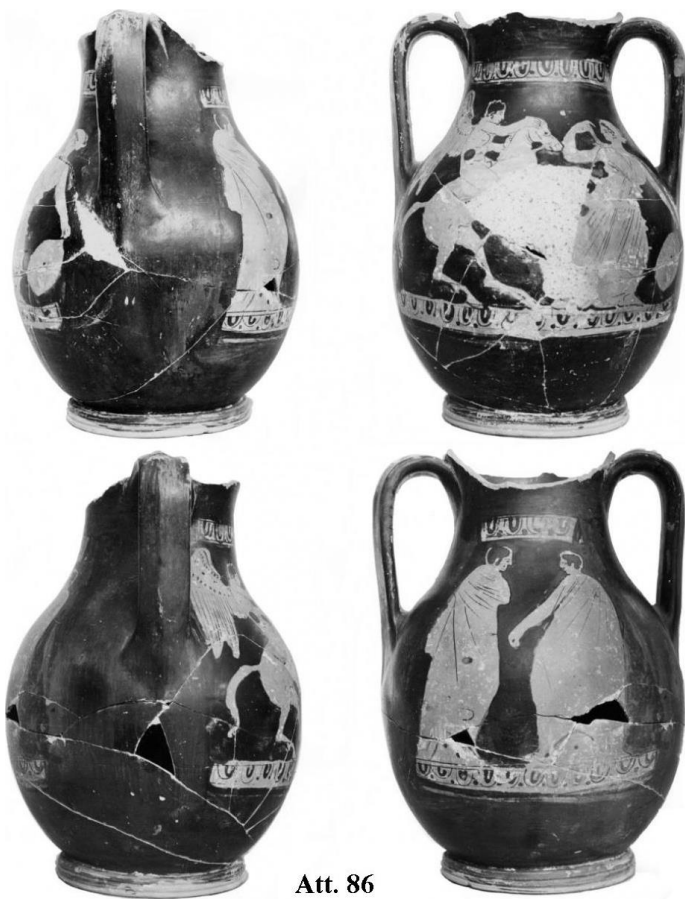

Att. 84

Att. 85

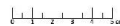

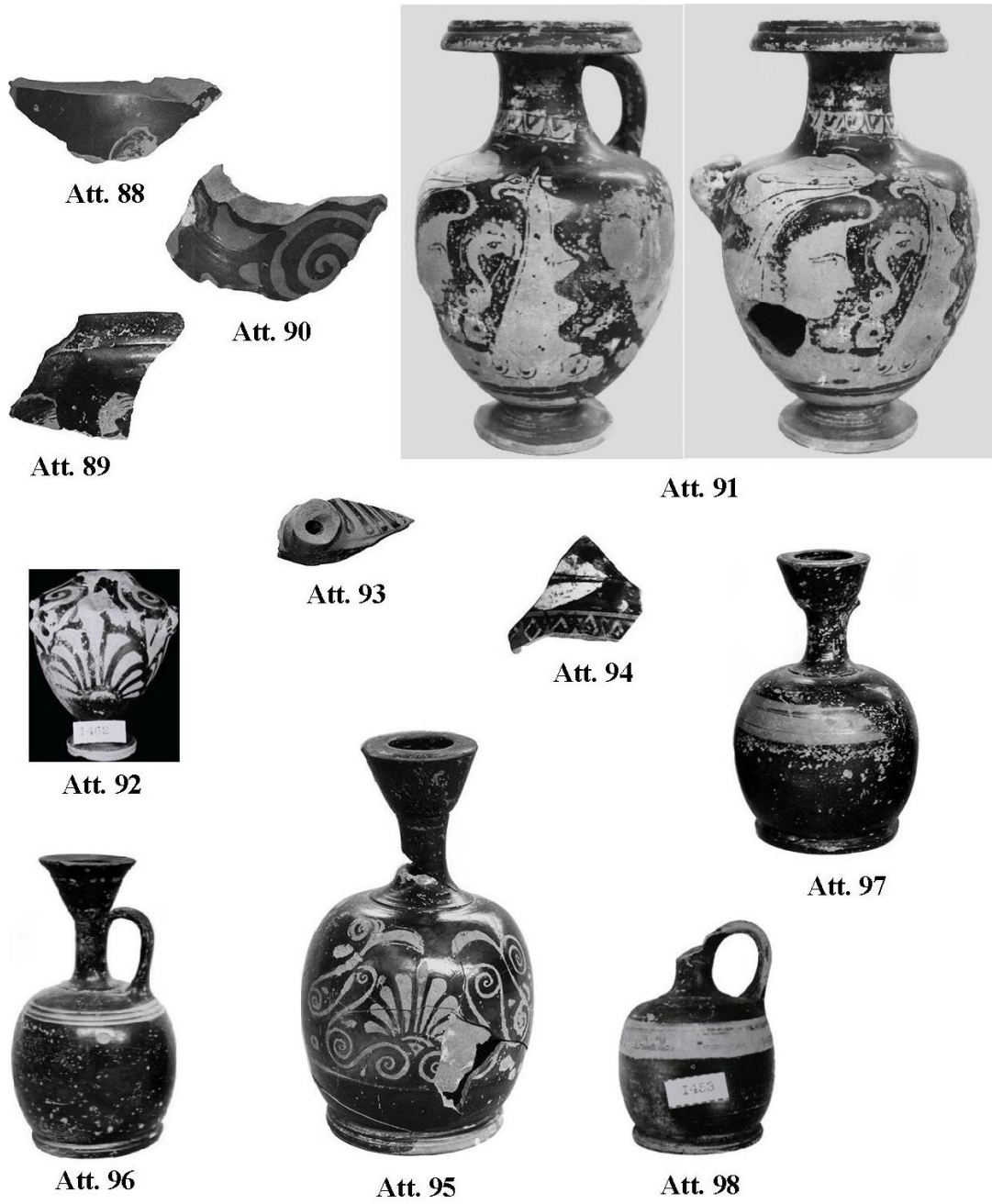

Att. 86

Att. 87

0 1 2 3 4 5 cm

Att. 99

Att. 100

Att. 101

Att. 102

Att. 103

Att. 104

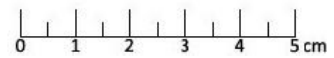
Att. 105

Att. 106

Att. 107

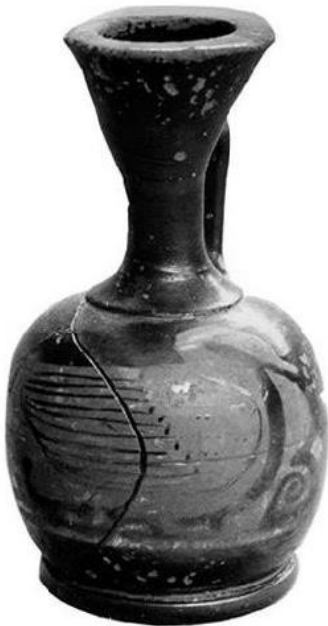
Att. 108

Att. 109

Att. 111

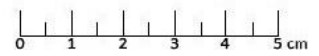
Att. 110

Att. 112

Att. 113

Att. 114

Att. 115

Att. 116

Att. 117

Att. 118

Att. 119

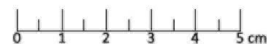
Att. 120

Att. 121

Att. 122

Att. 123

Att. 124

Att. 125

Att. 126

Att. 127

Att. 128

Att. 129

Att. 130

Att. 131

Att. 132

Att. 133

Att. 134

Att. 135

Att. 136

Att. 137

Att. 138

Att. 139

Att. 140

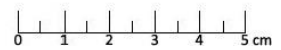
Att. 141

Att. 142

Att. 143

Att. 144

Att. 145

TÜRKİYE MÜZELERİNDEN (İZMİR – MARMARİS) İKİ HARPOKRATES FİĞÜRÜ

Melih ARSLAN*
Yavuz YEĞİN**

Anahtar Kelimeler: Horus • Harpokrates • Çocuk Tanrı • İsis • Amulet • Roma Dönemi

Özet: Bu çalışmada Türkiye'deki müzelerde eksik adlandırma ile teşhir edilen iki eser ele alınacaktır. Çalışmada değerlendirilen eserler İzmir Arkeoloji Müzesi ve Marmaris Arkeoloji Müzesi'nde yer alır. Eserlerden biri 'Mermer Roma Dönemi Heykeli', diğeri ise 'Altın Amulet' olarak tanımlanmıştır. Eserler ilk defa bu çalışmada ele alınmaktadır. Söz konusu eserlerin ikonografik olarak incelenmesi ve araştırılması neticesinde "Çocuk Harpokrates" heykeline ait tiplerin oldukları anlaşılmaktadır. Harpokrates'in Mısır tanrılar panteonuna ait olduğu fakat bunun yanında Yunan ve Roma inancında da oldukça önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Çalışmamızda Mısır kökenli bu çocuk tanrının mitolojisi ele alınacak ve eserlerin ikonografik tasviri yapılacaktır. Söz konusu eserlere benzer örnekler verilerek bu eserleri Harpokrates olarak tanımlama nedenimiz gerekçelendirilecektir. Ne yazık ki Türkiye müzelerinde burada tanıtımı yapılan eserler gibi pek çok eser yanlış bir tanımlama ile teşhir edilmektedir. Bu çalışmanın müzelerimizdeki eserlerin yeniden farklı bir bakış açısı ile tekrar ele alınması için bir örnek olmasını amaçlamaktayız.

ZWEI HARPOKRATESFIGUREN AUS DEN TÜRKISCHEN MUSEEN (İZMİR – MARMARİS)

Schlüsselwörter: Horus • Harpokrates • Kindgott • İsis • Amulet • Römische Zeit

Zusammenfassung: Der folgende Beitrag beschäftigt sich mit zwei Funden in den türkischen Museen von İzmir und Marmaris. Eine der Befunde wird als 'Die marmorne Statue aus römischer Zeit', der andere als 'Goldenes Amulet' bezeichnet. Beide Stücken werden erstmal hier publizieren. Da beide bislang unvollständig interpretiert wurden, gehen wir hier besonders auf sie ein. Nach einer detaillierten ikonographischen Analyse des Befundes haben wir uns dafür entschieden, dass beide Stücke zum Typ des ägyptischen Kindgottes "Harpokrates" gehören. Es ist bekannt, dass Harpokrates zu dem ägyptischen Pantheon gehört und auch in der griechischen und römischen Welt einen wichtigen Platz inne hatte. In diesem Text wird auch auf die mythologische Entwicklung des Harpokrates eingegangen. Auch werden wir unsere Interpretation anhand ähnlicher Exemplare aus verschiedenen Museen bekräftigen. Leider befinden sich in den Museen der Türkei viele falsch benannte und interpretierte Stücke. Unser Ziel ist die Erweckung der Aufmerksamkeit auf die in den Museen falsch interpretierte Funden.

* Melih Arslan (Klasik Arkeolog-Numismat), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, yarı zamanlı öğretim görevlisi, e-posta: arslanmelih06@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-2152-1564

** Dr. Öğr. Üyesi Yavuz YeğİN, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta: yavuz.yegin002@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7901-6352

Gönderilme tarihi: 02.06.2020; Kabul edilme tarihi: 24.08.2020

DOI: 10.36891/anatolia.747293

Giriş

Bu çalışmada¹ İzmir ve Marmaris Müzeleri'nde yer alan ve eksik adlandırma ile farklı şekillerde tanımlanan arkeolojik iki eser ele alınmaktadır. Söz konusu eserler stilistik ve ikonografik açıdan ele alınmakta ve çalışılmaktadır. Her iki eser de farklı malzemeden yapılmış olup, kontekstleri ve buluntu yerleri birbirinden farklıdır. Bu iki farklı eseri tek bir çalışma başlığı altında ele almamızın en önemli nedeni gösterdikleri ikonografik benzerliktir. Bu nedenle eserler öncelikle stilistik ve ikonografik özellikleri bağlamında ele alınacak sonrasında ise mitolojik anlatı ile birlikte bu eserlerin çocuk tanrı tiplerini içerisinde değerlendirme sebepleri üzerinde durulacaktır. Çocuk tanrı Harpokrates'in literatüre yansıyan örneklerine bakıldığında kuş ile betimlenen örneklerin çok nadir oldukları görülmektedir.

Dolayısıyla burada ele alınan iki Harpokrates figürünün kuş ile betimlenen örneklerden olması çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede söz konusu çalışma ile Harpokrates'in az bilinen bir ikonografisine Anadolu'dan iki örnek ile ışık tutulması amaçlanmaktadır.

1- Harpokrates Betimli Amulet

Amulet Latince “amuletum” kelimesinden türemektedir ve pek çok işlevi içeriğinde barındıran bir anlam taşımaktadır. En bilinen anlamı ile bu eserler kötülükleri ve kötü ruhları kovan ve takan kişiyi bu kötü şeylerden koruyan bir muska işlevine sahiptir. Amuletin köken aldığı fiil “amoliri”dir ve başkasına yüklemek, kurtulmak gibi anlamlara sahiptir².

Gözden kaçırılmaması gereken bir husus söz konusu amuletlerin süs eşyaları olmanın ötesinde gizemli bir anlam taşımalarıdır. Neticede bu eserler daha çok kötü ruhlardan koruyucu bir vasfı da içeriklerinde taşıdıklarından vücutta görünmeyecek bir yerde taşınmaları durumunda koruyuculuklarının daha da artacağına inanılırdı. Yunan ve diğer coğrafyalarda bu nesnelere köken olarak Mısır'ı önermek daha doğrudur. Eski Mısır kültüründe ilk örneklerini gördüğümüz bu objelerin üretim tekniği ve biçimlendirilişi gibi ilkelerin Hıristiyan kültüre kadar aynı şekilde sürdüğü bilinmektedir. Bu nesnelere üzerinde Eski Mısır, Koptça, İbranice, Grekçe ve Latince anlamı çözülemeyen yazıtlar yer almaktadır. Bazılarında ise yazı yerine doğ-

¹ Çalışmamızın Almanca özetinin düzeltmeleri için Dr. Philipp Pilhofer'e ve görseller üzerindeki PhotoShop uygulamaları için Oğuzhan Erdoğan'a çok teşekkür ederiz.

² Amuletlerin eski çağ insanın dünyasında önemli bir yer tuttuğu antik çağ yazılı belgelerinde sıklıkla geçmektedir. Örneğin, Plinius'un bir eserinde erkeklerin Harpokrates ve diğer Mısır tanrılarını barındıran yüzükleri ve kolyeleri takmaya başladıklarını yazar, Plinius, NH, 37/41; Hatta bu süs eşyaları o kadar fazla

takılmaya başlanır ki, o dönemde bunları taşımamanın moda olduğu belirtilir, Michel 2004, 6; Bu eserlerin bu kadar yaygın olarak kullanılmasında iki görüş bulunur. Birinci görüş modaya uyan ya da bir dileğinin gerçekleşmesini isteyen kişilerce takıldığı yönündedir. İkinci görüş ise bu objelerin bu kadar yaygın kullanımını Mısır ile kurulan ticari ilişkilere bağlamaktadır. Söz konusu ticari ilişkiler Greko-Romen dünyada bu nesnelere toplum tarafından tanınmasına ve sevilerek kullanılmasını sağlamış olmalıdır, Michel 2004, 7.

rudan tanrı adları yazmaktadır. Bu da takan kişiye güven ve güç kazandırmaktadır³.

İzmir Arkeoloji Müzelerinin Konak Binası'nın Mücehverler Teşhirinde yer alan altın amulet, çıplak bir çocuk olarak betimlenmiştir. Eser hakkında müzedeki teşhirinde hiçbir bilgi bulunmamaktadır (Res. 1).

Külâh şeklinde lotus yaprağı şeklinde başlığı ve dilim dilim gösterilen saçları ile eserin Harpokrates'e ait bir tipleme olduğu tarafımızdan düşünülmektedir. Aşağıdaki satırlarda ele alınan Marmaris Müzesi'ndeki heykelde çeşitli eksikler olmasına karşın bu örnek tüm haldedir. Eser bilinen Harpokrates tiplemesinin aksine göğsü üzerinde iki elinin arasında kanatları açık bir kuşu gövdesine yapıştırmış halde tutmaktadır. Bu yönü ile alttaki satırlarda tanımlanan heykel ile benzer ikonografik özellikler göstermektedir. Uzuvar arasında denge ve oran görülmektedir. Müze vitrininde muhtemelen eserin arka kısmında olması gereken askı halkası ile vitrin kumaşına toplu iğne monte edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Uzuvarlara bakıldığında tombul bir erkek çocuğu figürü olduğu anlaşılmaktadır. Eser incelendiğinde dudaklarının gülme ya da mutluluk hissi uyandıracak şekilde açık olduğu ve sanki çocuk tanrının elleri arasında tuttuğu kuş ile oldukça mutlu olduğu anlaşılmaktadır. Harpokrates'in içlerinde kuşun da bulunduğu

çeşitli hayvan türleri ile betimlenen örnekleri az da olsa bilinmektedir⁴. Buna benzer bir örnek Mısır'da bulunmuş olup, aynı şekilde altından üretilmiştir. MÖ 1 - MS 1 arasında tarihlenen söz konusu eser bugün İngiltere'de yer alır⁵. İngiltere'de sergilenen eser de çıplak olarak tasvir edilmiş ve başında Mısır özelliği taşıyan çift çelenkli bir başlık taşımaktadır. Bir elini bilinen Harpokrates ikonografisine uygun olarak ağzının önüne doğru tutmakta, diğer elinde ise yine Harpokrates'in tipik atribütlerinden sayılan bereket boynuzu tutmaktadır. Buna benzer diğer bir örnek ise, Münih'teki Antikesammlung'da yer alır. Gümüş bir plaka üzerinde bulunan figür, çıplak ve ayakta betimlenmektedir⁶.

Burada tanıtılan amulet ile doğrudan benzerlik göstermese de ikonografisi ve işlev açısından yakınlık gösteren iki eser daha örnek verilebilir. Bunlardan biri Ankara'da Figen Sarı'nın diğeri ise Mehmet Arsal'ın koleksiyonlarında yer alan ve arkalarında bulunan halkadan asıldıkları anlaşılan Harpokrates betimli bronz amuletlerdir⁷.

2- Mermer Harpokrates Heykeli

2000 yılı Knidos Kazı Çalışmaları'nda bulunmuş olan mermer heykel, Marmaris Müzesi teşhirinde 'Erkek Heykeli' tanımı altında sergilenmektedir. Müzenin 9.210.2000 envanter numaralı bu eseri, korunmuş haliyle yaklaşık 70 cm yüksekliğinde gözükmektedir (Res. 2).

³ Michel 2004, 7, 10.

⁴ Benzer örnek için bkz.: Tran Tam Tine vd. 1988, (LIMC IV) 248, Levha,166; Harpokrates'in kuşlarla betimlendiği örnekler için: Tran Tam Tine ve diğ. 1988, (LIMC IV) 253, levha 228a ve b; LIMC IV, 257, levha 259, 260.

⁵ <https://www.artemission.com/viewitemdetails.aspx?ItemNumber=29.35535> (02.06.2020).

⁶ Görsel ve eser bilgileri için bkz. Tran Tam Tine ve diğ. 1988, (LIMC IV) 427, kat no. 159.

⁷ Arslan (baskıda), Fig. 3-4.

Cepheden tasvir edilen eser tumbul bir erkek çocuk torsosu şeklindedir. Esere bakıldığında baş kısmının ve dizden aşağı bölümlerinin eksik olduğu göze çarpar. Öte yandan heykelin başının oturduğu bölümden geriye kalan demir kenet parçası başın vücuttan ayrı olarak çalışılıp bu kenet marifetiyle gövdeye kurşunla oturtulduğunu gösterir (Res. 3). Harpokrates betimleri Antik Yunan ve Roma dünyasındaki diğer bazı tanrılar (Herakles, Eros, Apollon vb.) ile de özdeşleştirildiği için baş kısmı zamana göre değişiklik göstermektedir. Bu baş kısmı döneme ve tanrının kültürünün yaygın görüldüğü yerleşime göre farklılıklar sunmaktadır. Bu nedenle baş kısmının sökülüp-takılabilir durumda olduğu düşünülmektedir. Göğsünün üzerine dökülen bir *chlamys* (pelerin) bağlantısını gösteren kumaş yakası dışında tamamen çıplak tasvir edilmiştir. Bu pelerin, göğüs üstünde “V” formu yapacak şekilde toplanmıştır. Dikkatli bakıldığında pelerinin önde toplanan “V” formlu kıvrımının içinde küçük bir kıvrım daha göze çarpar. Pelerinin heykelin sırt bölümünden beline doğru da döküldüğü anlaşılmaktadır.

Heykelin uzuvları arasındaki denge usta tarafından gözetilmiştir. Özellikle eril organı ve göbek deliği oldukça belirgin işlenmiştir. Öte yandan kollar ve göğüs kısmının da oldukça dolgun olduğu görülmektedir. Heykel kısa fakat dolgun parmaklarının arasında bir kuş tutmaktadır. Üzerine giydiği pelerin dışında, kuş figürü ve diğer vücut özellikleri heykeli Harpok-

rates ile özdeşleştirme nedenimizdir. Harpokratesin çeşitli hayvanlar ile betimlendiği pek çok örnek bilinmektedir. Kuş figürü de o hayvan grupları içinde Harpokrates’in belirgin atribülerinden birisidir.

Kuş ya da benzeri bir hayvan ile betimlenen Harpokrates heykel ya da terracotta figürinleri Avrupa’daki bazı müze koleksiyonlarından bilinmektedir. Bunlardan biri Fransa Lyon’daki Museum of Fine Arts of Lyon’daki koleksiyonda bulunan pişmiş toprak eserdir⁸. Bu örnekte Harpokrates bir elinde üzüm salkımı diğer elinde ise kuş ile betimlenmektedir. Başlığı, kıyafeti ve diğer özellikleri bakımından bilinen çocuk tanrı kompozisyonuna uyumaktadır. Sol elinde tuttuğu kuş ise Harpokrates’in çeşitli hayvan türleri ile betimlendiği örneklerden birisidir.

Harpokrates’in kuş ile betimlendiği diğer bir örnek Konrad Strehl’in kişisel koleksiyonundaki bir parçadır⁹. 9.5 cm. yüksekliğe sahip olan eser kondisyonu bakımından oldukça iyi durumdadır. İyi kalitede kireçtaşından yapılmış olan eser, yüksek kabartma olarak çalışılmıştır. Profilden betimlenmiş olan eserde genç bir erkek figürü göze çarpmaktadır. Eski Mısır Krallık dönemine ait olduğu düşünülen eser, heykeltıraşlık özellikleri ve kanonik yönleri bakımından söz konusu kültüre ait eserler ile ikonografik olarak uyum gösterir. Eserin çıplak gösterimi ve karın bölgesinin yuvarlak ve şişkin olarak çalışılması benzer stilistik özelliklerdir. Tasvirde çıplak figür sağ eli aşağıya doğru uzanmış ve burada

⁸ Tran Tam Tine ve diğ. 1988, (LIMC IV) 427, kat no, 166. Eser Lion’daki Beaux-Arts müzesinde sergilenmektedir. Eser, Müzenin birinci katında 9 nolu odada E. 517 numaralı kod ile sergilenmektedir.

⁹ Eser hakkında ayrıntılı bilgi ve görseller için bkz: <https://www.jbagot.com/obra/sculptors-model> (02.06.2020). Eserin Paralel örnekleri için bkz. Tomoum 2005, Plate 48, fig. 87.

Eski Mısır inancında bilinen ve *rekyht* (re-jit) olarak adlandırılan bir kuşu kanatlarından tutmaktadır. Buradaki eser Mısır'daki Kahire Müzesi'nde bilinen başka bir örnekten yola çıkılarak figürün vücut özelliği ve stilistik özellikleri bakımından Harpokrates olarak adlandırılmaktadır. Bu örnekte Avrupa, Yakıdoğu ve Anadolu'dan ele geçen benzer tiplerden farklı olarak Mısır etkisi oldukça baskındır. Fakat kompozisyon ve stilistik özellikler bakımından Harpokrates'in kuş tutan tiplerinden biridir. Görüldüğü üzere buradaki eser stilistik özelliklerden yola çıkılarak Mısır Krallık Dönemi özellikleri göstermektedir. Tarihsel olarak burada ele alınan eserler ile birliktelik sunmasa da figürün kuş tutması ve başka benzer örneklerin yardımı ile ortak özellikler saptanmaktadır. Neticede söz konusu örneği kullanmamızın nedeni elinde tuttuğu kuş figüründen kaynaklanmaktadır.

Öte yandan Tarsus Müzesine satın alma yolu ile gelmiş mermerden bir çocuk heykelinin elinde tuttuğu (elma, ayva ya da haşhaş) nesneden yola çıkılarak ve önceki yayınlar da göz önüne alınarak Eros, Paris, genç Herakles ya da Harpokrates olabileceği değerlendirilmiştir¹⁰. Söz konusu heykel burada ele aldığımız çocuk heykeli gibi kuş tutmasa da ikonografik olarak yakınlık sunmaktadır. Özellikle giydiği kıyafet, vücut özellikleri, başsız olarak bulunması

onun kesin olmasa da tarafımızca Harpokrates olarak adlandırılması bizce doğru olacaktır.

Bunun da dışında Anadolu Medeniyetler Müzesi'ne 2017 yılında teslim edilen Harpokrates figürlü mermerden bir masa ayağı Kökdemir tarafından 2019 yılında çalışılmıştır. Literatürde “monopodia” olarak geçen bu eser çalışmada Anadolu ve diğer bölgelerden örnekler ile karşılaştırılmaktadır. Yüksek kabartma olarak çalışılmış olan eser genç bir çocuk heykelidir. Çıplak olarak betimlenen eserin omuzları üzerinden bir pelerin dökülmektedir. Heykel sağ elinde bir üzüm demeti, sol elinde ise çeşitli meyveler tutmaktadır. Çalışmada eserin ikonografik ve stilistik açıdan pek çok örneği sunulmakta ve bunun Harpokrates figürlü bir masa ayağı olduğu belirtilmektedir¹¹. Kökdemir tarafından ele alınan eserin pelerini ile çalışmamıza konu heykelin üzerindeki giysi arasında benzerlikler dikkat çekmektedir.

Greko - Romen Dünyada Harpokrates

Harpokrates¹² Mısır tanrılarında Horus'un Eski Yunan ve Latin dilindeki karşılığıdır. Yani Yunanca Harpokrates terimi Eski Mısır dilinde “Çocuk Horus” anlamını taşımaktaydı. Bu isim Grek dünyası ve Roma imparatorluk dönemlerinde de pek çok eserde kullanılmıştır. Böylece tas-

¹⁰ Tepebaş 2016, 74.

¹¹ Kökdemir 2019, 103-134; Her ne kadar Kökdemir'in çalışmasında ele alınan Harpokrates örneğinin giydiği pelerin Mevsimlerden Sonbaharın personifikasyonunda görülen bir özellik sunulsa da benzer ikonografik nedeni ile burada örnek olarak gösterilmiştir.

¹² Harpokrates Mısırlı kökenli bir isim olup, Yunanca literatürde “Çocuk Horus” olarak çevrilmektedir. Ayrıca Eski Mısır dilinde bu anlama karşılık gelen ifade, *Hr-p3-Hrd* or Hor-pa-khered. Bu ifade de benzer anlam karşımıza çıkar. Başka bir ifade ile bu tanrı, Mısır tanrısı Horus'un genç bir çocuk şeklinde betimlemeleri için bkz. Abdelwahed 2019, 3; Ayrıca bkz. Hall 1977, 55.

vir sanatında bu etkiyi taşıyan “Çocuk Horus” betimlemeleri ortaya çıkmıştır¹³. Harpokrates en genel anlamı ile bir Mısır tanrısı olup, tasvirlerde sağ el işaret parmağı dudaklarının üzerinde ve çıplak olarak betimlenmektedir. Gerçekte ise Harpokrates Mısır tanrıları İsis ve Osiris’in oğludur. İsis Mısır inanç sisteminde Aset ya da Eset olarak bilinen tanrıçanın Grekçe’deki karşılığıdır. İsis’in taşıdığı özellikler çalışmamıza konu çocuk tanrı¹⁴ Harpokrates’in gelişimi üzerinde de çok etkili olmuştur. Bilge bir kadın olarak bilinen İsis, aynı zamanda Horus olarak bilinen Harpokrates’i büyüten kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. İsis, arkeolojik eserlerde ve tasvir sanatında karşımıza en fazla başında bir yıldız ve beyaz tacı ile ya da kucağında oğlu Harpokrates’i emzirirken çıkmaktadır. Bu özellikleri ile İsis sadece Mısır dünyasında değil, Yunan ve Roma kültür ve inanç sistemlerinde de yaygın tapınım görmüştür. Tanrıçaya Anadolu’da tapınıldığı başta Pergamon ve Ephesos gibi kentlerdeki tapınakları olmak üzere pek çok arkeolojik buluntular üzerinden de kültürünün yaygınlığı tespit edilebilmektedir¹⁵. Mitoloji, anesinin mucizevi bir şekilde onu doğurmasını belirtmekte ve böylece ölümü yenerek

ölümsüz bir özelliğe sahip olduğunu aktarır. Öte yandan bu ölümsüzlük özelliği sadece onun için değil krallığı için de geçerli olur¹⁶. Har-po-khered¹⁷ adı ile Fenike ve Aramice yazılı kaynaklarda da karşılaşılr¹⁸. Buna karşın Mısır kültüründe çocuklara Harpokrates adının verilmesi çok yaygın bir özellik göstermez¹⁹.

Mısır hiyerogliflerinde bu çocuklar için saptanan bir eli ağzının önünde, çıplak vaziyette oturma betimi daha sonra Harpokrates ikonografisi için de geçerli olur. Klasik yazında tanrının elini ağzının önünde tutar şekilde tasvir edilmesi bir tanrı olarak sessizliğin temsili ile ilişkili olarak yorumlanır. Aynı zamanda bu hareketin tanrının sırların koruyucusu vasfı ile de ilgili olduğu düşünülmektedir²⁰. Bunun yanında Mısır mitolojisine göre Horus (Harpokrates) tanrıça İsis’in oğlu ve babası Osiris’in intikamını alan bir kahraman olarak karşımıza çıkar. Genellikle de İsis ve Serapis gibi diğer Mısır tanrıları ile beraber tapınım görür²¹.

Antik Yunanda genellikle Harpokrates (Çocuk Horus) diye anılan Horus, aslen aşağı Mısır’ın tanrısıdır²².

Antik Çağ’da Harpokrates’in daha çok heykelleri ile karşılaşılmaktadır. Öte

¹³ Harpokrates’in kökeni, ikonografisi ve atribütleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sandri 2006, 97-123.

¹⁴ Mısır kültüründe Harpokrates’in dışında başka çocuk tanrılar da bilinmektedir. Bununla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hall 1977, 55-58.

¹⁵ Grimal 2012, 333; Erhat 1972, 206.

¹⁶ Cristea 2013, 73.

¹⁷ Harpokrates hakkında ayrıntılı bilgi ve karşılaştırmalı örnekler için bkz. Tran Tam Tine ve diğ. 1988, LIMC IV, 415-445.

¹⁸ Muchiki 1994, 127.

¹⁹ Cooney 1972, 290; Sadece bazı kentlerde Harpokrates adının çocuklar için kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur.

²⁰ Ovidius M. 9. 688; Plutarkhos, IO, 68.

²¹ Erhat 1972, 206.

²² Yunanlılar tarafından bilinen kendine has ve ünik özellikleri, neredeyse tamamen onun Osiris mitolojindeki rolünden kaynaklanmaktadır. Daha sonra Plutarkhos, İsis ve Osiris’den bahsederken bu efsaneyi biraz daha Hellenleştirmiştir. Osiris’in öldürülmesinden sonra, İsis oğlu Horus’u doğurur. Horus, pek çok denemeden sonra karanlığın tanrısı Seth’i (Typhon) cezalandırmayı başarır. Karanlığın tanrısı Seth, Osiris’i öldürmüş ve parçalara ayırdığı cesedini bütün Mısır toprağına dağıtmıştı. İsis bütün gece Osiris’i aramış ve Horus öcünü alıncaya dek ağrıtlarını sürdürmüştür. Plutarkhos, IO; Grimal 1996, 238.

yandan tapınak, kutsal alan gibi mekânların dışında küçük eserler üzerinde Harpokrates'in yoğun şekilde betimlendiği bilinir. Yüzük taşları ve amuletler çocuk tanrının heykeltıraşlık eserleri dışında en fazla tasvir edildiği gruptur²³. Ayrıca fayans, altın, fildişi, kemik ve bronzdan yapılmış küçük amuletler olarak da görmekle beraber, gerçek boyuttaki heykellerine kadar neredeyse sayısız tasviri bulunmaktadır. Çeşitli biçimlerdeki tasvirlerinde zaman zaman Herakles, Eros ve Apollon olarak tanımlanmıştır²⁴.

Çocuk tanrının betimlendiği heykeller daha çok büyük bir heykel grubunun parçası olarak değerlendirilmektedir. Tanrı heykel grupları içinde en sık İsis ve Serapis ile birlikte yer alır. Burada Harpokrates betimlerinde en bilinen ikonografide, yani annesi İsis onu emzirirken gösterilir²⁵.

Zaman içinde özellikle Greko Romen Mısır'da Harpokrates için çok sayıda kutsal alan ve tapınak inşa edilir ve bu mekânlarda adı kutsanır. Mitolojik anlatıya göre Harpokrates pek çok şehrin kuruluşuna öncülük eder ve buralara yöneticiler atar. Ayrıca bu kurulan kentlerde eğitim kurumlarının kurulmasında öncü bir rol oynar. Bunları yapmasındaki en büyük amaç, çocukların eğitimlerine büyük önem vermesidir²⁶.

Öte yandan Harpokrates'in kehanet ve büyü gibi çok yönlü bir kişiliğe de sahip olduğu yazılı kaynaklardan özellikle Herodotos'da belirtilir²⁷. Harpokrates'in göze çarpan diğer bir özelliği ise doğanın ve doğal yaşamın tanrısı olmasıdır²⁸.

Harpokrates betimlerinde sık görülen diğer bir betim onun çeşitli hayvanlar ile birlikte tasvir edilmesidir. Bu hayvanlar genellikle yılan, timsah, aslan, akrep ve antilop gibi vahşi ve diğer hayvan gruplarına nazaran daha güçlü türlerden oluşmaktadır²⁹. Bunun yanında Harpokrates'in timsah, yılan, antilop ve kuşlarla birlikte gösterildiği eser örnekleri de bilinmektedir³⁰. Bu çalışmada tanıtımını yaptığımız heykel ve altın amulet de de çocuk tanrı kuş tutarken gösterilmiştir. Bu tasvir, ikonografik olarak Harpokrates'in bilinen tiplerinden birisidir. Harpokratesin bahsettiğimiz şekilde çeşitli hayvanların üzerinde ya da bazı hayvan gruplarını ise başında veya elinde tutmasının pek çok nedeni bulunmaktadır. Fakat bunun en güçlü nedeni tanrının koruyucu rolüdür. Başta yüzük taşları gemler olmak üzere heykeltıraşlık eserleri ve diğer küçük eserler üzerinde sıklıkla karşılaşılan diğer bir Harpokrates ikonografisi tanrının annesi İsis'in kucağında emzirilirken betimlendiği sahnedir³¹.

²³ Cristea 2013, 74.

²⁴ Oxford, Dictionary 1970, 531.

²⁵ Cristea 2013, 74.

²⁶ Abdulwahed 2019, 8.

²⁷ Herodotos H. 2.83.

²⁸ Bu yönü ile tanrı kırsalda yaşayanların koruyucusu vasfını da taşır. Ayrıca kırsal yaşamda üretim, bolluk ve bereketi sağlayan nitelikleri de öne çıkar. Tasvirlerinde elinde çeşitli meyveleri tutarken gösterilmesi tarıma ve üretime verdiği önemi göstermektedir; Milne 1945, 90.

²⁹ Pinch 1994, 18-19.

³⁰ Cristea 2013, 78.

³¹ Betimlemelerinde İsis-Harpokrates ikilisinin amuletler ve gemler üzerinde birlikte yer alması bir yandan İsis'in oğlu Harpokratesi korumasından kaynaklanırken öte yandan Harpokrates'in şahsında tüm çocuklar için de bir koruyucu "anne tanrı" rolünü taşımından ileri gelmektedir. Cristea 2013, 79.

Roma İmparatorluk döneminde Harpokrates'in pek çok tanrı ile birlikte betimlendiği bilinmektedir. Bunların içinde tanrı Apollon bilici tanrı özelliği ile öne çıkmakta ve Harpokrates/Apollon tiplmeleri heykeltıraşlık eserlerde yoğun şekilde karşımıza çıkar. Örneğin Delos'ta Apollon çocuk formatında Harpokrates olarak görülmektedir. Mısırlı özellikleri taşıyan Harpokrates ikonografisi gösterse de heykeltıraşlık özellikleri bakımından Yunan tarzı eserlerde belirgindir. Burada Serapeum C yapısına bir adak sahnesi yer alır ve yazıtta Harpokrates ve Apollon adı beraber anılır³².

Çocuk tanrı Harpokrates benzer ikonografi ile tüm Roma dünyasında da geniş bir yer bulur. Özetle Roma dünyasında Harpokrates bu özellikleri Amor (Eros), Dionysos ve Herakles gibi çok sayıda çocuk tanrının özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu yönü ile tanrı burada artık Mısır özelliklerinin aksine Yunan özellikleri taşımaktadır³³.

Bunun yanında Harpokrates'in Greko-Romen dünyada pek çok yeni atribütü ile karşılaşılır. Örneğin Greko-Romen dünyada Harpokrates artık sıklıkla bereket boynuzu ile temsil edilir. Betimlerde bereket boynuzu genellikle tanrının sağ elinde yer alır ve bereketin ve bolluğun bir sembolü olarak bilinmektedir. Bu betim ve ifade köken olarak Osiris'in bir özelliğidir ve şimdi Greko-Romen dünya-

daki Harpokrates betimleri içinde kullanılır. Greko-Romen dünyada Harpokrates betimlerine eklenen diğer bir özellik Eros'un bir özelliği olarak bilinen kanatlar ve Mısır'daki örneklerin aksine burada tıraş edilmiş saçlar ve örgülü bir saç bandıdır. Bu özellikleri taşıyan bazı heykel örnekleri Pompeii ve Herculanum'daki kazılarda ele geçmiştir³⁴. Mısır dünyasında çocuk tanrı olarak ortaya çıkan ve belirgin bir ikonografi ile çeşitli sanatlara konu olan Harpokrates figürü sonraki dönemde Yunan ve Roma dünyasında yoğun olarak temsil edilen bir çocuk-tanrı betimi olur. Söz konusu Yunan ve Roma dünyasında kültürel etkiler ile farklı özellikler kazanan çocuk-tanrı burada yine çocukların koruyucu vasfını sürdürmektedir. Öte yandan Yunan ve Roma sanatında Harpokrates gizemli, kurtarıcı ve apotropaik özellikleri ile öne çıkan bir tanrı özelliği kazanır.

Değerlendirme

Harpokrates İsis ve Osiris'in oğlu olarak dünyaya gelen ve Mısır inanç sisteminde çocuk tanrı olarak bilinen Horus'un Yunanca'daki karşılığıdır. Mitoloji bu çocuk tanrının hikâyesini kapsamlı bir şekilde aktarır. Onunla sanatta en sık annesinin göğsünde emerken ya da parmağını ağzının önüne götüren tombul bir çocuk şekliyle karşılaşılmaktadır. Hellenistik Dönemde Harpokrates'i Serapis ve İsis'in oğlu çocuk tanrı olarak görürüz. Roma Döneminde ise Harpokrates'in at ve kaz

³² Cristea 2013, 80.

³³ Başta heykeltıraşlık eserleri olmak üzere diğer küçük arkeolojik buluntular üzerinde Harpokrates'in en sık betimlendiği tanrı Eros'tur. Eros bu çocuk tanrının özelliklerini en sık yansıtan ve bu açıdan da arkeolojik malzemeye en çok konu olan tanrı olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Hatta bu kullanım okadar yaygın bir hal alır ki, bazen iki tanrıdan hangisinin sahne üzerinde yer aldığı ince detaylardan anlaşılabilir. Malaise 1984, 1637.

³⁴ Cristea 2013, 84.

üstündeki tasvirleri halk arasında popüler olmaya başlar. Neticede Mısır inancından köken bulan Harpokrates'e ait pek çok heykeltıraşlık ve küçük eser örnekleri ile Roma dünyası başta olmak üzere Afganistan, Pakistan ve İpek yolundan Çin'e kadar oldukça geniş bir coğrafyada karşılaşılır³⁵.

Mısır'da Greko-Romen Dönemde çocuk tanrılar dini inanç içerisinde oldukça önemli bir yer tutardı. Eski Mısır tanrılarının yanı sıra bu çocuk tanrılar da insanların dileklerinin gerçekleşmesi niyeti ile başvurdukları tanrılardır. Bu inancın bir getirisi olarak pek çok yerde diğer tanrı gruplarının yanında çocuk tanrılar da tapınım görürdü. Böylece Mısır dini inancı içerisinde çocuk tanrılara özgü ayrı bir kült yaratılır. Bunun çeşitli şekillerde yansımaları Yunan ve Roma kültürlerinde de görülür. Tapınak kayıtları ve hiyeroglif yazıtlar başta olmak üzere çocuk tanrılar ile ilgili çok sayıda arkeolojik veri bilgi sunar. Bunlar içinde tapınaklar, heykeller, steller ve pişmiş toprak eserler gibi mimari öğeler sayılmaktadır. Bunun yanında yüzük taşları, amulet gibi daha çok koruma ve süslemeye dönük eserler üzerinde de çocuk tanrı figürleri ile karşılaşılmaktadır. Tüm bu veriler çocuk tanrının hem inanç sistemi hem de günlük hayat içindeki rolünü ve yerini gösteren unsurlardır³⁶.

Çalışmamızın konusunu oluşturan iki eser üzerinde de çocuk tanrı Harpokrates betimlenmektedir.

Mimari plastik, heykeltıraşlık ve küçük arkeolojik eserlerde Harpokrates yaygın şekilde betimlenmiştir. Fakat Greko-

Romen kültürde söz konusu doğulu tanrı daha farklı bir kompozisyon ve biçimde karşımıza çıkmaktadır. Harpokrates'in Yunan ve Roma dünyasında pek çok tanrı ile birlikte kullanıldığı da bilinen bir gerçektir. Bu nedenle söz konusu çocuk tanrı bazı durumlarda yanlış bir biçimde tanımlanabilmektedir. Son zamanlarda Mısır kökenli bu çocuk tanrı üzerine yayınların yapılmaya başlanması belki bu tanımlama sorununu ortadan kaldıracaktır³⁷.

Benzer bir tanımlama problemi bu çalışmada ele alınan iki eser için de geçerlidir. Burada değerlendirdiğimiz eserlerden heykel olanı, Roma Dönemi'ne ait bir heykel olarak tanımlanmıştır. Aynı sorun altından amulet eser için de geçerlidir. Türkiye'nin iki farklı müzesinde teşhir edilen bu eserler bu vesile ile bu çalışmada ele alınmış ve yapılan ikonografik ve stilistik gözlemler neticesinde her iki eserin de çocuk tanrı Harpokrates olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Her iki eserde dikkat çeken diğer bir husus bilinen Harpokrates tiplerini dışında bir ikonografi sunmalarıdır. Harpokrates'in bilindiği üzere en sık karşılaşılan ikonografisi parmağını ağzının önüne götürüp sus anlamına gelen işareti yapmasıdır. Fakat buradaki iki eserde Harpokrates, bilinen betiminin dışında elinde kuş tutarken tasvir edilmektedir. Harpokrates mitolojisi ve tipolojisi detaylı olarak incelendiğinde Harpokrates'in aralarında kuşların da bulunduğu çok çeşitli hayvan türleri ile birlikte betimlendiği bilinmektedir³⁸. Öte yandan her iki figürün çıplak biçimde tasviri, genç olarak betimlenmeleri,

³⁵ Dowling 2012, 1.

³⁶ Budde 2005, 335.

³⁷ Kökdemir 2019, 103-134; Arslan (baskıda).

³⁸ Harpokrates'in çeşitli hayvan türleri ile ya da bu hayvanların üzerlerinde betimlendiği görseller için bkz.

giydikleri kıyafet, gibi özellikler eserleri Harpokrates olarak tanımlamamızın başlıca nedenlerinden biridir.

Çalışmamızın odak noktası az bilinen bu ikonografiyi mitolojik anlatının yardımı ile okurlara aktarmaktır. Sonuç olarak Anadolu'daki iki müzeden bu iki örnek, Mısır kökenli bir çocuk tanrının Anadolu ve yakın çevresindeki yansımalarına iyi birer örnek teşkil etmektedir.

Resim Listesi

Resim 1: İzmir Arkeoloji Müzesi'nden Harpokrates betimli Altın Amulet.

Resim 2: Marmaris Müzesi Mermer Roma Dönemi Harpokrates Heykeli.

Resim 3: Marmaris Müzesi Mermer Roma Dönemi Harpokrates Heykeli.

Tran Tam Tine ve diğ. 1988, (LIMC IV) 258-262 arasındaki levhalar.

KAYNAKÇA

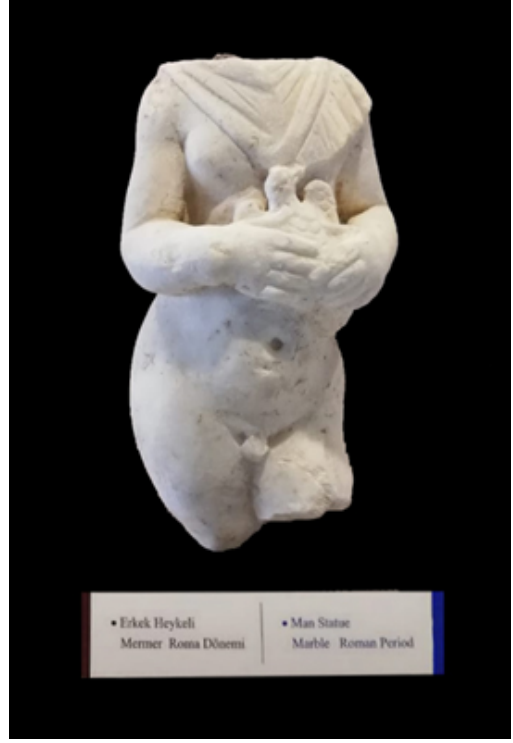
- Abdelwahed 2019 Y. Abdelwahed, “The Harpokratia in Graeco-Roman Egypt”, *Rosetta* 23, 2019, 1-27.
- Arslan (baskıda) M. Arslan "Two bust of Isis and two amulets with Harpocrates. Remarks on a Harpocrates representation on a ring", içinde: E. Lafli – G. Kan Şahin (eds.), *Greek, Roman, and Byzantine bronzes from Anatolia and neighbouring regions*, BAR International Series (Oxford in print).
- Budde 2005 D. Budde, “Ägyptische Kindgötter und das Oraklwesen in griechisch - römischer Zeit”, içinde: H. Beck – P. C. Bol – M. Bückling (eds.), *Ägypten Griechenland Rom, Abwehr und Berührung. Städelsches Kunstinstitut und Städtische Galerie. Ausstellung vom 26. November 2005 - 26. Februar 2006*, Tübingen (Frankfurt am Main 2005) 334-341, Kat. No: 646-651.
- Cooney 1972 J. D. Cooney, “Harpocrates, the Dutiful Son”, *BCMA* 59.10, 1972, 284-90.
- Cristea 2013 Ş. Cristea, “Egyptian, Greek, Roman Harpocrates – A Protecting and Saviour God”, içinde: I. Moga (ed.), *Angels, Demons, Representations of Afterlife within Jewish, Pagan and Christian Imagery*, Editura Universitatii, Alexandru Ioan Cuza (Iaşi 2013) 73-87.
- Dowling 2012 M. B. Dowling, “Harpocrates”, içinde: R. S. Bagnall – K. Brodersen – C.B. Champion – A. Erskine – S.R. Huebner (eds), *In The Encyclopedia of Ancient History* (Malden 2012).
- Erhat 1972 A. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul 1972).
- Grimal 1996 P. Grimal, *The Dictionary of Classical Mythology* (Oxford 1996).
- Grimal 2012 P. Grimal, *Mitoloji Sözlüğü, Yunan ve Roma*, (Çev. Sevgi Tamgüç) (İstanbul 2012).
- Hall 1977 E. S. Hall, “Harpocrates and Other Child Deities in Ancient Egyptian Sculpture”, *Journal of American Research Center in Egypt* 14, 1977, 55-58.
- Herodotos Herodotos, *The Histories*, Volume I: Books 1-2 (Çev. A. D. Godley), The LOEB Classical Library (Cambridge 1920).
- Kökdemir 2019 G. Kökdemir, “A Marble Table Support With the Figure of Harpocrates-Tempora Anni in the Museum of Ankara Anatolian Civilizations”, *TAD* 8.65, 2019, 103-134.
- Malaise 1984 M. Malaise, “La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'Empire romain”, in *ANRW* II, 17.3, 1984, 1616-1691.
- Michel 2004 S. Michel, *Die Magischen Gemmen* (Berlin 2004).

- Milne 1945 J. G. Milne “Alexandrian Coins Acquired by the Ashmolean Museum, Oxford”, *JEA* 31, 1945, 85-91.
- Muchiki 1994 Y. Muchik, “Spirantization in Fifth-Century B. C. North-West Semitic”, *JNES* 53.2, 1994, 125-30.
- Ovidius Ovidius, *Metamorphoses*, Volume II: Books 9-15 (Çev. F. J. Miller), The LOEB Classical Library (Cambridge 1926).
- Pinch 1994 G. Pinch. *Magic in Ancient Egypt* (London 1994).
- Plinius Plinius, *Naturalis Historia*, (Çev. H. Rackham) The LOEB Classical Library (Cambridge 1938).
- Plutarkhos Plutarkhos, *IO: Plutarch’s de Iside et Osiride* (Cardiff 1970).
- Sandri 2006 S. Sandri, *Har-pa-chered (Harpokrates): die Genese eines ägyptischen Götterkindes* (Dudley 2006).
- Tepebaş 2016 U. Tepebaş, “Tarsus Müzesi’ndeki Hellenistik ve Roma Dönemi Tanrı ve Erkek Heykelleri”, içinde: S. Durugönül (ed.), *Tarsus Müzesi Taş Eserleri*, Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları 5 (Mersin 2016) 57-81.
- Tomoum 2005 N. Tomoum, *The Sculptors Models of the Late and Ptolemaic Periods: A Study of the Type and Function of a Group of Ancient Egyptian Artefacts* (Cairo 2005).
- Tran Tam Tine ve diğ. 1988 V. Tran Tam Tine – B. Jaeger – S. Pouli – “Harpokrates.” *LIMC* 4.1, 1988, 415-445.

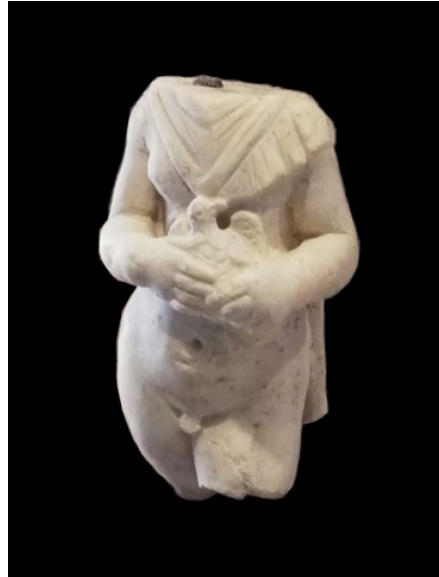

Resim 1

Resim 2

Resim 3

ANADOLU / ANATOLIA DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Amaç

Anadolu arkeolojisine ilişkin bilimsel yazılar yayımlamak.

Kapsam

Coğrafi olarak Anadolu ve çevre kültür bölgelerini kapsar. Ancak, konu açısından arkeolojinin 3 alt disiplini olan “Tarihöncesi Arkeolojisi”, “Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi” ve “Klasik Arkeoloji” ile sınırlıdır. Anadolu / Anatolia Dergisi yılda bir kez yayımlanır. Makaleler dışında kitap eleştirisi, kazı ve araştırma raporları ile haberler de dergide yer alabilir. Bu kapsamdaki yazılar hakem denetimine tabi olmayıp, editörler kurulunun sorumluluğundadır.

Makale Kabul Etme Koşulları

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızcadır.

Makalelerde biri Türkçe olmak üzere iki özet olmalıdır. Türkçe makalelerin yukarıda adı geçen yabancı dillerden birinde, yabancı dilde gönderilen makalelerin ise Türkçe özetleri verilmelidir. Makaleler çift dilde de yayımlanabilir.

Makaleler, öncelikle yukarıda belirtilmiş olan amaç ve kapsama uygun olmalıdır.

Makale 3 kopya basılı metin ile birlikte, MS-Word formatında CD’ye kayıtlı olarak yayın kurulumuza yollanmalıdır.

Özgün olmalı ve daha önce başka bir yerde aynı dilde yayımlanmamış olmalıdır. Ancak, daha önce yapılan bir yayının geliştirilmiş ve yeni bilgilerin eklenmiş olduğu bir çalışma, editörlerin kararına göre yayımlanabilir.

İki ya da daha fazla yazarlı makalelerde yazarların isimleri makaleye olan katkılarına göre sıralanmalıdır. Yazar ya da yazarların akademik unvanları, çalıştıkları kurumları ve “yazışma adresi ya da adresleri” açık olarak ayrı bir sayfaya yazılmalıdır.

Makale Yazım Kuralları

Makalede metin içindeki çizim, fotoğraf, harita, grafik ve benzeri gösterimler 300 dpi çözünürlükte ve TIFF formatında olmalıdır.

Çalışmalarda ana metin, iki sütun halinde düzenlenen sayfa düzeni içerisinde, “Garamond” karakteri ile 12 punto kullanılarak yazılmalıdır. Süreklilik gösterir şekilde her sayfa sonuna eklenen dipnotlar ise 9 punto ile “Garamond” karakterinde yazılmalıdır.

Yazılar 19,5 x 27,5 cm boyutlarındaki sayfaya 1,04 aralıklı olarak yazılmalı ve sayfanın solunda 3 cm, sağında 2 cm; boşluk bırakılmalıdır. Üst ve alt boşluklar sırasıyla 3,7 ve 3 olarak bırakılmalıdır.

Çalışmada yararlanılan kaynaklar ve kişisel kısaltmalar en sonda belirtilmelidir.

Uluslararası kısaltmalarda, *AA* 2. Halbband 2005, 329-389; https://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Liste_Abk%C3%BCrzungen_quer.pdf/2c74093b-c8b6-4c6a-8af1-17a155109505; *AJA* (<https://www.ajaonline.org/submissions/abbreviations>) ya da *Der Neue Pauly* dizinlerinden yalnızca biri kullanılmalıdır.

Bu dizinlerde yer almayan yayınlar aşağıdaki gibi kısaltılmalıdır:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkeST*

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FiN*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri = *MüzeKK*

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Antik kaynaklar “*LIMC*”e göre verilmelidir.

Makalede dipnotlar ilk sayfadan itibaren 1’den başlayarak numaralandırılmalı ve sayfa altında gösterilmelidir.

DİPNOTLAR:

Makale ya da kitap için örnek:

Tek yazarlı ise: Yalçinkaya 1998, 490.

İki yazarlı ise: Yalçinkaya – Kartal 1998, 165.

Üç ve daha çok yazarlı ise: Yalçinkaya ve diğ. 1998, 235.

KAYNAKÇA:

Alfabetik sıraya göre çift sütunlu tablo halinde hazırlanmış bibliyografya makalenin sonuna eklenmelidir.

Sürelî yayınlardaki makale için örnek:

Yalçinkaya 1998	I. Yalçinkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall ve diğ. 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Kitap için örnek:

Yalçinkaya 1989	I. Yalçinkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Gökay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

Birden fazla baskıya sahip çalışmalarda, çalışma adının sonunda baskı numarası üst simge olarak verilmelidir:

Akurgal 1989 E. Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*² (İstanbul 1989).

Kıtap içinde bölüm, bildiri metni vs.:

- Kadıoğlu 2013 M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, içinde: G. Kökdemir (ed.), *Orban Bingöl'e 67. Yaş Armağanı/A Festschrift for Orban Bingöl on occasion of his 67th Birthday* (Ankara 2013) 237-260.
- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fűrüzen Taşkıran, “İki Yüzeyli Aletlerin Anadolu'daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, içinde: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (ed.), *Işın Yalçınkaya'ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, içinde: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (ed.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kültürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Elektronik kaynaklar:

Elektronik kaynaklara (Web sitesi, CD-ROM vb.) yapılacak göndermelerde yayının tam adresi/künyesi ve erişim tarihi belirtilmelidir.

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9 (14 Eylül 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420

Kullanılan Diğer Kısaltmalar:

a. dn.	: aşağı dipnot	Çiz.	: çizim
age.	: adı geçen eser	dn.	: dipnot
ay.	: aynı yazar	vd.	: ve devamı
bkz.	: bakınız	vdd.	: ve devamındakiler
Res.	: resim	y.dn.	: yukarı dipnot
Lev.	: levha		

ANADOLU / ANATOLIA THE PRINCIPLES

Aim

Anadolu / Anatolia aims to publish original contributions in the field of Anatolian archaeology.

Scope

The scope is defined geographically as Anatolia and the surrounding regions, and is limited to the fields of Prehistory, Protohistory & Near Eastern Archaeology and Classical Archaeology. *Anadolu / Anatolia* is published annually.

Contributions

Articles in Turkish, English, German, and French are welcome. Each submission should include an abstract, not to exceed 200 words, outlining the subject matter. The abstract must be written in English (or German/French) for Turkish articles. For articles in other languages a comprehensive Turkish abstract must be provided. In order for the submissions to be considered for publication, the subject matters must comply with the aims and scope of the publication outlined above. Each contribution is expected to draw on original, hitherto unpublished research. However, the editorial board may occasionally accept a revised and significantly improved version of an old publication.

Preparation of Manuscripts

Manuscripts should be submitted as three hard copies in MS-Word format and one electronic copy (CD). The three hard copies should include copies of all illustrations.

Photographs, drawings and plans should be sent at least in 300 dpi resolution and preferably in TIFF format. All illustrations should be numbered and marked on the reverse with the indication of top and other necessary information.

A cover letter providing the title of the article and the author's name, affiliation, mailing address, telephone number and e-mail address should accompany all submissions. In case of articles with more than one author, the names of the authors should appear in the order of their degree of contribution to the work. In order to facilitate the peer-review process, manuscripts should otherwise be prepared with attention to maintaining the anonymity of the author(s).

General Matters of Style

The text should be prepared in MS-Word in double columns, using font style "Garamond" both in body and footnote text with font sizes 12 and 9, respectively.

All parts of the manuscript must be written 1.04 spaced on one side of an 19.5 x 27.5 cm sized paper. Margins on edges should be 3 cm at the left, 2 at the right, 3.7 at above and 3 at below.

Bibliographical References and Footnotes

For the citation of the periodicals, a single abbreviation system must be used on the basis of *AA* 2. Halbband 2005, 329-389, *ArchBibl.*, *AJA*, *BCH*, *JHS* or *Der Neue Pauly*.

The periodicals, which are not included in above-mentioned references, should be abbreviated as below:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkST*

Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FzN*

Fouilles de Xanthos = *FdX*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri =

MüzeKK

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Ancient sources must be cited according to “LIMC”.

Footnotes should be numbered starting with “1” from the first page and should appear at the bottom of each page.

A full bibliography with a list of all works cited must be appended to the end of the article, arranged in alphabetical order by last name of author.

Footnotes:

Example for a book or an article:

For single author: Yalçinkaya 1998, 490.

For two authors: Yalçinkaya – Kartal 1998, 165.

More than two authors: Yalçinkaya *et al.* 1998, 235.

Bibliography:

Example for citing an article in a periodical:

Yalçinkaya 1998	I. Yalçinkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAOUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall <i>et al.</i> 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Example for citing a book:

Yalçinkaya 1989	I. Yalçinkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Görkay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

For the second or revised edition of the book, see example below:

Akurgal 1989	E. Akurgal, <i>Anadolu Uygarlıkları</i> ² (İstanbul 1989).

Example for citing in a proceedings book or Festschrift:

Kadıoğlu 2013	M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, in: G. Kökdemir (Ed.), <i>Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı / A Festschrift for Orhan Bingöl on occasion of his 67th Birthday</i> (Ankara 2013) 237-260.

- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fürüzen Taşkıran, “İki Yüzeyle Aletlerin Anadolu’daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, in: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (Eds.), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, in: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (Eds.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kültürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açılıarı. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Electronic sources

By citing electronic sources (Web site, CD-ROM etc.) the full address and/or the publication details of the source should be given along with the date of access.

Example:

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”.
http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9
(14 Sep. 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420